

Н. Г. Шкуратяна
С. В. Шевчук

Сучасна
українська
літературна

Мова

МОДУЛЬНИЙ
КУРС

«ВИЩА ШКОЛА»

Н. Г. Шкуратяна
С. В. Шевчук

Сучасна українська літературна

Мова

МОДУЛЬНИЙ
КУРС

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

Навчальний посібник
для студентів
нефілологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

НБ ПНУС

730467

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2007

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.2(4Укр)-923
Ш67

Гриф надано Міністерством освіти
і науки України (лист від 6 березня
2006 р. № 14/18.2-596)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. *В. В. Жайворонок* (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України); д-р філол. наук, проф. *М. Я. Плющ* (Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова); канд. філол. наук, доц. *Л. М. Орел* (Київський національний лінгвістичний університет)

Редактор *Л. О. Біда*

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125268
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

чв. №

730167

Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В.
Ш67 Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2007. — 823 с.: іл.
ISBN 978-966-642-382-8

Містить теоретичний і практичний матеріал курсу сучасної української літературної мови, структурований за відповідними блоками. У теоретичних блоках докладно висвітлено розділи курсу; практичні охоплюють вправи для поточного контролю, запитання і завдання для самоконтролю та завдання для модульного контролю.

Для студентів нефілологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.2(4Укр)-923

ISBN 978-966-642-382-8

© Н. Г. Шкуратяна,
С. В. Шевчук, 2007

Термін «українська мова» позначає назву засобу спілкування, об'єкта наукових досліджень, навчальної дисципліни.

Як засіб спілкування українська мова функціонує в Україні — державі, розміщеній у центрі Європи, з населенням близько 48 млн осіб, із яких 85 % назвали українську мову рідною і понад 70 % є українцями за національністю. Крім того, українська мова — важливий засіб об'єднання українців, що проживають у багатьох країнах світу.

Учені досліджують українську мову в різних аспектах. Розкривають зв'язки між мовою та історією народу, суспільства, оскільки мова розвивається в тісному зв'язку із суспільством, відображаючи всі зміни, що відбуваються в його житті; простежують зв'язки між мовою й мисленням: пізнаючи світ, людина передає результати пізнання у мові за допомогою слів, речень. У мові відображено всі надбання народу, здобуті в процесі його розвитку, завдяки чому сучасники активно використовують досягнення наших предків, а створене в наш час і закріплене в мові залишиться здобутком для нащадків.

Науковці визначають зв'язки між українською мовою та іншими мовами народів світу, насамперед із мовами близькоспорідненими.

Досліджуються різні аспекти мови: звукова система, словниковий склад, граматична будова, стилістика, діалекти. Наслідком досліджень учених є низка фундаментальних наукових праць з українського мовознавства.

Українська мова як навчальна дисципліна охоплює чітко визначене коло понять, інформації, уже здобутих мовознавством. Завданням тих, хто вивчає цю дисципліну, є засвоєння відповідних теоретичних відомостей, усталених мовних норм сучасної української літературної мови — від часів І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка до наших днів. Українська мова вивчається в загальноосвітніх школах та вищих навчальних за-

кладах. Обсяг матеріалу визначається специфікою навчального закладу.

На неспеціальних факультетах вищих педагогічних навчальних закладів вивчається курс «Сучасна українська літературна мова». Його основою є закономірності, явища сучасної української літературної мови. Водночас ця навчальна дисципліна містить відомості з історії формування і розвитку української літературної мови, історичної фонетики, стилістики.

Вивчаючи сучасну українську літературну мову, студенти набувають теоретичних знань, удосконалюють володіння мовними нормами, збагачують словниковий запас, зміцнюють навички мовних розборів, що сприяє піднесенню культури мовлення, поєднанню знань теоретичного матеріалу з практичним володінням мовою.

Пропонований посібник має на меті допомогти студентові в оволодінні відповідними знаннями у формуванні мовних навичок.

Його підготовлено відповідно до чинної програми із сучасної української мови. Він складається з таких розділів: «Вступ», «Фонетика і фонологія», «Орфоепія», «Графіка», «Орфографія», «Лексикологія», «Фразеологія», «Морфеміка і словотвір», «Граматика», що охоплює «Морфологію» й «Синтаксис». Питання, пов'язані з розділом «Пунктуація», розглядаються у розділі «Синтаксис».

Відповідно до вимог часу, коли у практику ВНЗ впроваджуються сучасні інформаційні технології, посібник побудований як модульний. Весь матеріал розподілений за модулями — їх 10. Кожний модуль складається з кількох блоків: теоретичного, практичного — поточного модульного контролю, блоку запитань і завдань для самоперевірки, контрольного блоку. В межах кожного блоку визначено його тему, обсяг матеріалу, кінцевий результат — чого повинен досягти студент, опрацювавши вміщений у модулі матеріал.

Теоретичний блок містить теоретичний матеріал, що відповідає темі модуля. Якість засвоєння його студенти виявляють, виконуючи вправи в аудиторії й поза нею, готуючись до аудиторних занять. Вправи вміщені у практичному блоці. Виконання їх забезпечує здійснення поточного модульного контролю.

Після практичного блоку подано блок запитань і завдань для самоперевірки. Відповіді на запитання, виконання завдань допоможе студентам з'ясувати, якою мірою вони засвоїли матеріал і як діяти далі: чи повернутися назад для вдосконалення знань, недостатньо опанованих, чи виконувати контрольні модульні завдання, вміщені у наступному, контрольному блоці.

За рекомендацією викладача студент може виконувати контрольні завдання, подані варіантами, чи добирати самостійно 3—4 завдання (залежно від змісту модуля) — по одному завданню із кожних 20 (1—20, 21—40, 41—60), вміщених у проблемних завданнях. Ці завдання дещо складніші, виконання їх потребує від студента здійснення низки мисленневих операцій, але водночас дає можливість «обійти» небажане завдання. За потребою й бажанням викладач може використати завдання з контрольного блоку для контрольної роботи в аудиторії чи для виконання студентом у визначених умовах.

Корисними будуть і вміщені у практичному блоці схеми й зразки мовних розборів.

Навчальний посібник підготували: *Н. Г. Шкуратяна* — Передмова, модулі 1—6; *С. В. Шевчук* — модулі 7—10.

Модуль

1

ВСТУП. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ

ПЛАН

1. Вступ.

- 1.1. Про походження української мови, її зв'язки з іншими слов'янськими мовами.
- 1.2. Українська мова — національна мова українського народу. Діалекти української мови.
- 1.3. Українська літературна мова, умови функціонування її.
- 1.4. Писемна й усна форми української літературної мови, їх стильові різновиди.

2. Фонетика і фонологія.

- 2.1. Предмет і завдання фонетики.
- 2.2. Фонетичне членування потоку мовлення.
- 2.3. Аспекти вивчення мовних звуків.
- 2.4. Поділ звуків на голосні й приголосні.
- 2.5. Склад і класифікація голосних звуків.
- 2.6. Склад і класифікація приголосних звуків.
- 2.7. Зміни приголосних у потоці мовлення. Асиміляція приголосних.
- 2.8. Дисиміляція приголосних.
- 2.9. Спрощення в групах приголосних.
- 2.10. Фонетична транскрипція.
- 2.11. Склад. Закономірності виділення складів в українській мові.
- 2.12. Наголос.
- 2.13. Поняття про фонему.
- 2.14. Фонематична транскрипція.
- 2.15. Поняття про чергування, його різновиди.
Чергування в українській літературній мові.
- 2.16. Найдавніші чергування голосних фонем.
- 2.17. Чергування [o], [e] з нулем фонем.
- 2.18. Чергування [o], [e] з [i].
- 2.19. [e], [o] після шиплячих та [й].

- 2.20. Чергування приголосних фонем.
2.21. Зміни приголосних при словотворенні, позначення їх на письмі.

3. Орфоепія.

- 3.1. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови.
3.2. Норми вимови голосних звуків.
3.3. Норми вимови приголосних звуків.
3.4. Вимова звукосполучень приголосних.
3.5. Норми наголошення слів.

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння теоретичних відомостей про походження й розвиток української мови, класифікацію звуків, звукові зміни; норми вимови звуків;
- ◆ формування вмінь і навичок визначати й характеризувати фонетичні та фонематичні закономірності, добирати ілюстрації;
- ◆ удосконалення культури мовлення на фонетичному, орфоепічному рівнях.

Студенти повинні знати:

- ◆ відомості про походження й розвиток української мови як однієї зі слов'янських;
- ◆ особливості формування української літературної мови, її відмінності від загальнонародної національної;
- ◆ особливості функціонування писемної та усної форм української літературної мови в стильових різновидах;
- ◆ будову і принцип роботи мовного апарату;
- ◆ звукову систему української мови, склад і класифікацію голосних і приголосних;
- ◆ зміни звуків у потоці мовлення, звуків і фонем у процесі словозміни й словотвору, зумовленість цих змін.

Студенти повинні вміти:

- ◆ відрізнити літературну мову від загальнонародної національної;
- ◆ виявляти діалектні особливості, встановлювати їх літературні відповідники в кожному конкретному вияві;
- ◆ характеризувати тексти, написані різними мовними стилями, й складати тексти відповідно до вимог певного стилю;
- ◆ членувати потік мовлення, визначати словесний, логічний наголоси як засоби його оформлення, виділяти й характеризувати фонетичний склад;
- ◆ визначати звуковий склад слів, потоку мовлення, характеризувати кожний звук;
- ◆ визначати й характеризувати асиміляцію, дисиміляцію, спрощення;
- ◆ визначати фонетичні та історичні чергування (відповідно: чергування звуків і фонем), їх зумовленість;
- ◆ добирати слова для ілюстрації фонетичних та історичних чергувань;
- ◆ дотримуватися норм вимови, властивих українській літературній мові, помічати відхилення від них, удосконалювати своє мовлення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

1.1. ВСТУП

1.1.1. ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ЇЇ ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

Українська мова належить до індоєвропейської сім'ї мов, яка є найбільш вивченою і поширеною: цими мовами розмовляє близько 52 % населення земної кулі. У цій сім'ї мов українська мова належить до слов'янської групи й разом із російською та білоруською утворює східнослов'янську підгрупу; до західнослов'янської підгрупи належать польська, чеська, словацька, лужицька, кашубська й полабська (мертва); до південнослов'янської — болгарська, сербська, хорватська, македонська, словенська й старослов'янська (мертва) мови.

Примітка. Не слід ототожнювати поняття «мова» і «мовлення». Мова є засобом спілкування між людьми, що існує об'єктивно й виявляється в «сукупності доволіно відтворених загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок»¹. Мовлення — індивідуальне використання мови окремим мовцем, «спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність»² окремого члена суспільства.

 Прочитати подані висловлювання, зробити висновки щодо думок про походження української мови. Чим вони різняться?

«Початковим етапом існування української мови — літературної мови, як і загальнонародної розмовної мови, є XIV століття (окремі фонетичні та граматичні риси, які згодом узвичаїлися в українській мові, спостерігаються ще в пам'ятках XI—XIII ст.). На той же час припадає й початок російської та білоруської літературних мов» (*Плющ П. П.* Історія української літературної мови. — К.: Вища шк., 1971. — С. 31).

«Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і, проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослов'янською мовою...» (*Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. — С. 23).

¹Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 4. — С. 768.

²Там само. — С. 770.

«Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як постала й кожна інша слов'янська мова» (*Огієнко Іван*. Історія української літературної мови. — К.: Наша культура і наука, 2001. — С. 80).

 Зіставити звуковий склад, граматичні форми слів із різних слов'янських мов, визначити, в чому виявляється спільність між ними на лексичному, фонетичному і граматичному рівнях.

Слов'янські мови

	Східні		Західна	Південна
укр.	рос.	білорус.	польськ.	болг.
голова	голова	галава	głowa	глава
молоко	молоко	малако	mleko	мляко
день	день	дзень	dzień	ден
ніч	ночь	ноч	noc	нощ
весна	весна	вясна	wiosna	пролет
ліс	лес	лес	las	гора
жовтий	желтый	жоўты	zółty	жълт
червоний	красный	чырвоны	czerwony	червен
гіркий	горький	горкі	gorzki	горчив
ходити	ходить	хадзіць	chodzie	ходя
говорити	говорить	гаварыць	mović	говоря
один	один	адзін	jeden	един
п'ять	пять	пяць	pięc	пет

Усі слов'янські мови походять з одного джерела — праслов'янської (чи спільнослов'янської) мови — мови, що сформувалася на основі праіндоєвропейської мови й існувала в період з 3 тисячоліття до н. е. до V—VI ст. н. е. «Протягом тривалого часу праслов'янська мова була єдиною. Саме цим пояснюється високий ступінь близькості між слов'янськими мовами. Однак в останнє тисячоліття історії праслов'янської мови виникає ряд діалектів, на основі яких надалі сформувалися окремі слов'янські мови»¹.

Від виникнення й понині в розвитку української мови, за висловом мовознавця Ю. В. Шевельова, виділяються такі періоди: протоукраїнська мова (VII—XI ст.); староукраїнська мова (XI — кінець XIV); середньоукраїнська мова (кінець XIV — поч. XIX); нова українська мова².

¹ *Українська мова*: Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 480.

² *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. — К.: Вища шк., 1997. — С. 7.

1.1.2. УКРАЇНЬСЬКА МОВА — НАЦІОНАЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ДІАЛЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Як одна з істотних ознак нації українська національна мова виконує об'єднувальну функцію для українців незалежно від місця їхнього проживання й функцію засобу спілкування між ними, насамперед в Україні.

Значення національної мови, на думку вчених, посилюється й тим, що вона є засобом вираження менталітету¹ нації, національної культури, засобом збереження для нащадків надбань попередніх поколінь і сучасників. «Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки житиме мова — житиме й народ як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозиться поміж дужчим народом»².

Українська національна мова не однакова на всій території її поширення. Відмінності виявляються на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному. Сукупність усіх особливостей, властивих мовленню людей на певній території проживання їх, утворює діалект, у межах якого виділяються менші єдності — говори й говірки.

Для української національної мови характерні три діалекти (або наріччя): північний, південно-західний, південно-східний.

Північний діалект поширений на території сучасних Чернігівської, Волинської, північної частини Рівненської, Житомирської, Київської областей.

Фонетичними особливостями північних говорів є вживання дифтонгів (двох голосних в одному складі, що вимовляють як один звук) у закритих складах відповідно до звука [i] літературної мови: *стуол, стуел, стуил, стуіл, жуонка, жуенка, жуинка, жуїнка, піеч*; замість звука [i] літературної мови на місці давньої *ъ* вживається переважно звук [e]: *лес, мешок, дед, лето*; ненаголошений [o] вимовляється із наближенням до [a]: [*го^ало^ава*], [*мо^ало^ако*], [*до^аро^ага*]; після шиплячих і звуків [г], [к], [х] у корені слів вимовляється [i], а не звук літературної мови [и]: *жіть, читать, гікать, хітко*; звук [р] послідовно твердий, він вживається також замість літературного [р']: *радно, бурак, трома*.

¹*Менталітет* (фр. *mentalite*, від лат. *mens (mentis)* — розум, мислення) — образ думок, світосприймання, психологія окремої особи, соціальної групи, національної спільноти.

²*Огієнко Іван*. Історія української літературної мови. — К.: Наша культура і наука, 2001. — С. 15.

Морфологічні особливості: вживання повних нестягнених форм прикметників і співвідносних із ними займенників: *такая добрая мати, цюю щірую людину, кожнеє малеє дитя, нашії щірії* [d'e]ti; іменники середнього роду другої відміни мають закінчення *-е* (а не *-а*, як у літературній мові): *чіта*[n'e], *жі*[m'e], *весі*[l'e].

Лексичні особливості: у словниковому складі північного говору є чимало слів, не вживаних у літературній українській мові, зокрема: *кукуля* (зозуля), *вивюрка* (білка); *пуля* (курча), *драгли* (холодець), *кєндюх* (шлунок), *шебета* (торбинка для хліба), *ясниця* (веселка), *соновик* (стебло соняшника), *жаркий* (коричневий), *хупавий* (красивий), *чірить* (креслити), *шупить* (розуміти), *харанудитись* (лякатися), *цвіліти* (дратувати).

Південно-західний діалект поширений на території сучасних Вінницької, Хмельницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, південної частини Рівненської, Житомирської, західної частини Черкаської областей.

Фонетичні особливості: переважає чітка вимова ненаголошених звуків [e], [и]: *село, живу*; значне наближення ненаголошеного [o] до [y]: *чу^oлу^oві^oк, ку^oро^oва*; у закритих складах замість давнього [o] в словах книжного походження і споріднених із ними вимовляється [i]: *наⁱрід, виⁱрік, наⁱрідний, віⁱзвільний*; у коренях українських слів між приголосними вживаються звукосполучення [er], [ir], [el] замість літературних [ри], [ли]: *кер^eниця, кирⁱниця, гел^eтати, гилⁱтати* — літ.: *криⁱниця, глитⁱти*; звук [r] вимовляється й замість [r'] літературної мови, в окремих говірках між ним і наступним голосним з'являється вставний [й]: *зо^rа, ра^rжанка, в оди^rн рад, дру^rчок, рум^rсати, зо^rй^rа, по мо^rй^rу, ку^rй^rу*; твердий звук [т] у кінці слів (дієслів): *сид^tит, ход^tят*; у словах, що починаються голосним, наявні приставні приголосні: *го^bід, го^tак, го^tара, Гаⁿдрій, га^tака, во^cі, го^cі*; немає подовжених приголосних звуків: *насі*[n'e], *весі*[l'e], *сі*[l'у], *пі*[ч'у]; чимало відхилень трапляється у наголошенні слів.: *на^rід, не^eсе, ве^eзли*.

Морфологічні особливості: іменники жіночого роду першої відміни вживаються в орудному відмінку однини із закінченням *-оу, -еу* замість *-ою, -ею*: *руко^у, пого^у, земле^у, пісе^у, душе^у*; у цій самій формі іменники чоловічого роду другої відміни мають, закінчення *-ом* незалежно від групи: *нож^{ом}, вівчар^{ом}, плащ^{ом}, конь^{ом}* — як і *столо^м, дуб^{ом}*; іменники середнього роду другої відміни вживаються із закінченням *-е* (а не *-а*, як у літературній мові): [жит'e], [прилад'e]; вживаються застарілі відмінкові форми займенників *мя, тя, ся, мі, ті, сі*: *кажу ті, купив сі, зустрічаю тя*; самостійно вживається частка

ся з дієсловами, які в літературній мові з *-ся* належать до зворотних: *ся причісую, ся мию, ся зустрічав*; складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* та родових форм дієслова минулого часу (а не інфінітива): *буду ходила, буду робив, будеш працювала*; складна форма майбутнього часу має дві складові самостійні частини: *му читати, меш ходити, ме думати, мемо стрічати*.

Лексичні особливості: у словниковому складі південно-західного діалекту значно більше слів, не властивих літературній мові, ніж в інших говорах, наприклад: *гостинець* (шлях), *бистрець* (потік), *майва* (прапор), *гатка* (казка, байка), *нано*, *бадіко* (батько), *вуйко* (дядько), *кубіта* (жінка), *чічка* (квітка), *гасник* (світло, лампа), *газда* (господар), *плай* (стежка), *файний* (красивий), *варгатий* (губатий), *вакатись* (відважуватись).

Південно-східний діалект поширений на території сучасних Полтавської, Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької, Херсонської, Одеської, Сумської, Миколаївської областей, більшої частини Черкаської та південної частини Київської областей.

Особливості південно-східного діалекту більше відповідають нормам літературної мови, ніж відрізняються від них. Однак окремі його говірки мають властивості, що відмежовують цей діалект від літературної мови.

Фонетичні особливості: цьому діалекту не властиві африкати [дж], [дз], а в I особі однини дієслів змінюється й місце наголосу: *бж́о́ла, зеркало, звоник, сажу́, сі́жу, хо́жу* (і *садо́у, сі́ддю, хо́ддю*); вживання проривного [к] замість [т]: *кісто́, кісний́*; ствердіння [р'] на початку складу: *радоќ, радно́, ражанка́*; пом'якшена вимова шиплячих: *спі[ш'а]ть, кри[ч'а]ти, [ч'о]го*.

Морфологічні особливості: у формах першої особи однини дійсного способу дієслів другої дієвідміни немає чергування приголосних: *про́сю, но́сю, во́сю, платю́* (зі зміщенням наголосу); відбувається взаємозаміна особових закінчень у третій особі однини дійсного способу дієслів першої і другої дієвідмін: *пи́шишь, несі́шь, возе́, про́се* (замість *пише́, несе́, вози́ть, прося́ть*); дієслова першої дієвідміни, які в інфінітиві перед суфіксом *-ти* мають суфікс *-а-*, у третій особі однини дійсного і наказового способів вживаються лише з основою на *-а* (без закінчення): *дума́, заспіва́, хай чита́* (літературно: *думає́, заспіває́, хай читає́*).

Лексичні особливості: цей діалект відрізняється незначною кількістю слів від літературної мови (*допіру* — тільки що; *баняк* — чавун; *ярчак* — зграя; *пшеничка* — кукурудза; *слабий* — хворий; *пакіл* — кілок; *гасник, гасниця* — гасова лампа).

1.1.3. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЇЇ

На ґрунті української національної мови формується й розвивається українська літературна мова, яка відрізняється від загальнонародної національної мови єдністю, унормованістю, уніфікованістю. *Українська літературна мова* — це відшліфована, унормована форма української національної мови, її складова частина. Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території її поширення для всіх, хто нею користується.

Мовна норма (лат. *norma* — правило, взіреть) — це закріплені у практиці зразкового використання мовні варіанти, які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль¹.

В українській літературній мові унормованою є кожна складова її: вимова (орфоепічні норми), правопис (орфографічні норми), словниковий склад (лексичні норми), граматики (граматичні норми), стилістика (стилістичні норми) тощо. Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм мови поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

Українська літературна мова належить до високорозвинених мов народів світу, що засвідчили у своїх висловах (з інтервалом понад століття) видатні знавці української мови: «Тепер, здається, вже немає для кого і для чого доводити, що мова українська (або, як декому подобається називати, малоруська) є мова, а не наріччя — російської чи польської, як де хто доводив; і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, живописна»². «Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що вміщає в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдобріша, найвиразніша мова»³.

¹ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк. Голов. вид-во, 1982. — С. 156.

² Срезневський І. І. Погляд на пам'ятки української народної словесності // Уч. зап. Моск. ун-та. — М., 1834. — Ч. 6. — С. 134.

³ Тичина Павло. Квітни, мово наша рідна. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 24.

Основу української літературної мови становить південно-східний діалект, а саме його середньонаддніпрянські говірки. Порівняно з іншими цей діалект був поширений на більшій території, відзначався одноманітністю, не такою значною, як інші, розгалуженістю на говірки.

Населення, що проживало на території південно-східного діалекту, протягом тривалого історичного періоду брало активну участь у суспільному житті. З другої половини XV ст. кількість його на цій території зростає за рахунок утікачів-кріпаків з Правобережної та Західної України. У першій половині XVI ст. на півдні України утворилася Запорозька Січ, і приплив населення у цей край збільшився. Українське козацтво ставало надійним захисником народу від кріпосників та іноземних поневолювачів.

Вагомим чинником у піднесенні ролі середньонаддніпрянських говірок мало також те, що першу граматику української мови («Грамматика малороссійского наречия», 1818) О. Павловський написав на матеріалі саме цієї говірки. Народну полтавську говірку вперше широко використав у своїх художніх творах І. П. Котляревський. Подальше її шліфування, удосконалення здійснювали письменники Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. Основоположник української літературної мови Т. Г. Шевченко немовби завершив процес становлення української літературної мови на народній основі, відібравши й майстерно обробивши найхарактерніше для неї і ввівши його у художні твори.

Від часів І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка українська літературна мова пройшла досить важкий шлях.

Прочитати подані тексти. Зробити висновки про умови розвитку української мови.

1. У 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Валуєв видав циркуляр, у якому зазначалось, що «никакого малорусского наречия не было, нет и быть не может», що це «наречие» — «тот же русский язык, только испорченный» впливом на нього польської мови, що «общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссов и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый украинский язык».

2. У 1876 р. вийшов указ Юзефовича (Емський), який забороняв друкувати українською мовою книжки, тексти пісень під нотами і ввозити з-за кордону будь-яку літературу, друковану українською мовою; заборонялись також українською мовою й сценічні вистави.

 Ознайомитись із текстом статей 10, 11, 12 Конституції України. Розказати про свої спостереження щодо втілення в життя положень цього документа.

 Прочитати подане визначення державної мови й коротку інформацію про неї з праці «Українська мова. Енциклопедія». Зіставити цей матеріал із тлумаченням статусу української мови як державної в Конституції України. Розповісти про законодавче забезпечення функціонування мов інших народів, які проживають в Україні, навести факти втілення його в життя.

Державна мова — закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Термін з'явився у часи виникнення національних держав. В однонаціональних державах немає необхідності юридичного закріплення національної мови. В багатонаціональних країнах конституцією (законодавством) статус державної, як правило, закріплюється за мовою більшості населення. У деяких країнах відповідно до їхнього територіально-етнічного складу статус державних надано двом і більше мовам (напр., у Канаді — англійській та французькій). У демократичних країнах із статусом однієї мови як державної забороняється дискримінація громадян за мовною ознакою, носії інших мов мають право користуватися ними для задоволення своїх потреб.

 Розповісти, які факти життя суверенної України сприяють духовному відродженню українського народу, вихованню національної гідності українців.

1.1.4. ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ, ЇХ СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ

Літературна мова функціонує у двох формах — усній та писемній.

Усна форма літературної мови розрахована на безпосереднє спілкування, кількість учасників якого здебільшого обмежена. Порозумінню сприяє не тільки висловлена за допомогою звукового потоку мовлення думка, а й інтонація мовця, його міміка, обставини, в яких відбувається спілкування і які однаково доступні й сприймаються і мовцем, і слухачами, можливість одразу поставити запитання з метою з'ясування незрозумілого, отримання додаткової інформації. Усна форма української літературної мови характеризується широким використанням діалогічного мовлення, в якому переважають прості

неповні речення. Залежно від умов і мети спілкування в усній формі вживаються також речення інших структурних типів, зокрема й складні.

Писемна форма української літературної мови розрахована на спілкування між людьми, віддаленими у просторі й часі. Ця обставина зумовлює ретельний добір слів, що найточніше називали б поняття, про які йдеться, потребу логічно й повно висловлювати думки, тому в писемному мовленні переважають складні речення.

Кожна форма української літературної мови має різні сфери функціонування: усна форма поширена у щоденному спілкуванні людей, безпосередньо пов'язаних між собою, у публічних виступах; писемна форма української літературної мови обслуговує потреби науки, це мова художньої літератури, освіти, державних установ, господарських та громадських організацій.

Усе це сприяє різним виявам як усної, так і писемної форм української літературної мови, тобто зумовлює наявність функціональних мовних стилів. *Мовний стиль* (лат. *stilus* — паличка для письма) — це сукупність мовних засобів, зумовлених змістом, метою і функцією висловлювання. В українській мові наявні такі мовні стилі: розмовний, науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий.

Розмовний стиль обслуговує потреби побуту, офіційного та неофіційного спілкування людей у їхніх безпосередніх стосунках. Словниковий склад його досить різноманітний, оскільки визначається змістом мовних стосунків; поряд з іншими вживаються також слова розмовні, просторічні. Переважають неповні речення, вживаються речення інших типів.

Науковий стиль обслуговує потреби науки. У наукових працях широко вживається наукова термінологія, слова з абстрактним значенням, іншомовного походження. У цьому стилі немає слів емоційно забарвлених, не вживаються слова в переносному значенні (якщо вони не є об'єктом наукового дослідження). Для забезпечення ґрунтовного, логічного викладу думок у науковому стилі використовують переважно речення складні, прості ускладнені.

Художній стиль обслуговує потреби художньої літератури. На відміну від інших стилів, у ньому представлене все словникове багатство української мови: слова найрізноманітніших лексичних значень, різні за поширеністю, активністю вживання та походженням. У цьому стилі вживаються також слова, що не відповідають мовним нормам, — діалектизми, жаргонізми, вульгаризми. Таким самим багатством характеризується й синтаксис художнього стилю: активними є речення,

різні за будовою, метою висловлювання, відношенням змісту речення до дійсності. Усе це дає змогу письменникам майстерно змальовувати найрізноманітніші сторони життя суспільства, людини в суспільстві.

Публіцистичний стиль поєднує особливості наукового та художнього стилів. Подібно до наукового публіцистичний стиль є логічно обґрунтованим, подібно до художнього — образним, емоційно забарвленим. Тому й мовні засоби, які в ньому використовуються, подібні до мовних засобів обох названих стилів, що визначається завданням публіцистики: подати інформацію з певних позицій, переконати читачів, слухачів у її правильності, сформувавши відповідну громадську думку, організувати людей на відповідні дії.

Офіційно-діловий стиль представлений у законодавчих актах, ділових паперах, у діловому листуванні, усному діловому мовленні. Він характеризується вживанням стандартних та однотипних висловів, уживанням слів-канцеляризмів, офіційно-ділової лексики, причому вживані слова позбавлені будь-якої емоційності, двозначності. Синтаксис офіційно-ділового стилю характеризується вживанням специфічних синтаксичних конструкцій, речення в ньому різної будови; наявний поділ тексту на параграфи, пункти.

Розмежування стилів не завжди легке і можливе, оскільки на практиці спостерігається поєднання мовних стилів: наукового й художнього, наукового й публіцистичного.

Кожному мовному стилю за допомогою мовних засобів можна надати різного забарвлення: урочистого, ввічливого, фамільярного, жартівливого, іронічного, саркастичного, офіційного.

1.2. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

1.2.1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ФОНЕТИКИ

Фонетика (від гр. φωνητικός — звуковий, голосовий) — розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови, тобто звуковий склад мови, звукові зміни та їх зумовленість, фонетичні засоби.

Для обміну думками, досягнення порозуміння люди користуються звуковою мовою. Це означає, що створюваний одними і сприйманий іншими мовними знаками процес спілкування потік мовлення поєднує мовні звуки і граматику, завдяки яким розрізняються граматичні форми.

Не становить труднощів виділити слова, що входять до пропонуваного потоку мовлення:

*Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.*

Л. Костенко

У ньому наявні 1) слова, які складаються переважно із різних звуків; 2) в окремих словах деякі звуки повторюються (*любiть, вечiрню, iнохiдь, попелi; сонце, вечiрню, шляхетну; травинку, тваринку, завтрашнього, шляхетну*); 3) у слові *iнохiдь* вживаються два звуки [i]; у слові *завтрашнього* — два звуки [a]; 4) слова поєднують у собі різну кількість звуків: *i* — 1; *дня* — 3; *коня* — 4; *сонце* — 5; *попелi* — 6; *жаринку* — 7. Слова, що складаються з одного звука, зливаються у мовленні з наступними, які мають більшу кількість звуків (*i сонце, в попелi*). Значення жодного з цих слів не може бути будь-яким ототожненням зі значенням іншого, незалежно від кількості звуків у словах, від того, чи з різних, неповторюваних звуків складаються слова, чи якийсь із них є в іншому слові. Навіть такі слова, як *травинку* і *тваринку*, що мають однакову кількість звуків (8) і звуки ті самі, лише два з них [р], [в] — розміщені в різних місцях між тими самими звуками, сприймаються як слова, абсолютно різні за значенням. Саме ці слова особливо яскраво переконують нас, що 1) зі звуком мовлення пов'язане лексичне значення будь-якого повнозначного слова, вживаного в мові; 2) для вираження лексичного значення звуку у слові розміщуються в певній, визначеній мовною практикою послідовності.

Висловлені думки не менш переконливо підтверджуються й словами, що складаються з однакової кількості звуків, і всі з них, крім одного, повторюються в словах і розміщені в тій самій послідовності, а слова мають різне лексичне чи граматичне значення: *грип* і *гриб, стань* і *стан, весна* і *весни,*

переводити $\begin{cases} \rightarrow & \text{переходити,} \\ \rightarrow & \text{перевозити;} \end{cases}$ *ліз* $\begin{cases} \rightarrow & \text{ліс} \\ \rightarrow & \text{лізь} \end{cases}$ тощо.

Кожне слово має певне звучання, з яким пов'язане і певне значення. Саме завдяки постійному зв'язку між звучанням і значенням кожне слово пізнається як саме таке, а не інше, як мовна одиниця.

Учення про звук є центральним питанням фонетики. Фонетика вивчає природу звука мовлення, процес творення, ознаки його (отже, класифікацію звуків), закономірності поєднання звуків. Предметом фонетики є і звукові зміни, що відбуваються у словах, у потоці мовлення, та зумовленість цих змін.

На перший погляд не кожний визначить звукові зміни у словах *гречка* і *гречаний*, *піднесений* і *піднесу*, *широко* і *широчінь*, *музика* і *музикант*, але вони наявні й пов'язані з різною вимовою звуків [e], [и] у наголошеній і ненаголошеній позиціях. В інших випадках різну вимову звуків зумовлено впливом сусідніх звуків, наприклад, *робити* і *робіть*, *шести* і *шість* (вимова [б'] і [ш'] виникає під впливом [і], [с] і [с'] — наступних звуків [т] і [т']; чи *пролягає стежка* і *стоїмо на сте[з'ц'і]*, *співає пташка* і *покласти корм пта[с'ц'і]* (свистячі [з'], [с'] у словах *стежці*, *пташці* виникають в усному мовленні під впливом наступного свистячого [ц']).

Доволі яскраво виявляються й інші звукові зміни:

ходити	→ хід: [o]—[i], → ходжу, сходжений: [д]—[дж];
носити	→ ноша: [с]—[ш],
	→ приніс: [o]—[i], [н]—[н'],
	→ несу: [o]—[e].

Об'єктом фонетики є й такі фонетичні засоби мови, як наголос, інтонація.

Звуковий бік мови досить складний, і тому до вивчення звукової системи мови можна підходити по-різному. Передусім звукова система мови вивчається фонетикою певної мови (української, італійської, турецької та ін.), отже, існує фонетика окремої мови. Водночас є і загальна фонетика, яка розглядає загальні питання, пов'язані зі звуковою системою мови: вона вивчає загальні умови утворення звуків, природу звуків мовлення, звукові можливості мовного апарату й різні способи використання їх у різних мовах, структуру складу як фонетичної одиниці, природу наголосу, відношення звукової системи мови до її граматичної системи тощо. Дані загальної фонетики ґрунтуються на даних фонетик окремих мов. Так, у праці Л. Зіндера «Общая фонетика» використано факти російської, німецької, англійської, французької, італійської, іспанської, грузинської, евенської, хантийської, ескімоської, якутської та багатьох інших мов.

Фонетика окремої мови може розглядати звукову систему цієї мови статично, поза розвитком, характеризуючи її стан у певний, найчастіше сучасний період, і може простежити за розвитком фонетичних явищ протягом певного, більш чи менш тривалого періоду, досліджуючи виникнення певного фонетичного явища, розвиток його та пояснюючи фонетичні особливості сучасної мови історичними умовами. Перший підхід до вивчення фонетичної системи здійснює описова фонетика, другий — історична. Часто для пояснення звукових

явищ, властивих певній мові, залучають відповідні явища інших, найчастіше споріднених мов — такий підхід до вивчення звукової системи мови здійснює порівняльна фонетика. Вивчення фонетичної системи мови може відбуватися з допомогою інструментальних методів дослідження — такий підхід здійснює експериментальна (від лат. *experimentum* — спроба, дослід) фонетика. Цікавим є вивчення звукового складу мови як об'єкта слухового сприймання. Його здійснює перцептивна (від лат. *perceptio* — сприймання, пізнання) фонетика.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що завданням фонетики як розділу мовознавства, який вивчається в межах курсу сучасної української мови, є:

вивчити звук як фонетичну одиницю, особливості творення звуків мовлення;

вивчити основи поділу звуків на голосні й приголосні та класифікацію голосних і приголосних звуків;

охарактеризувати звукові зміни різного характеру, усвідомити особливості виникнення кожної з них;

навчитися реалізувати фонетичні закономірності у власному мовленні, забезпечуючи його нормативний вияв;

охарактеризувати склад як фонетичну одиницю (не ототожнювати його з частиною слова, що виділяється в писемному мовленні для перенесення з рядка на інший рядок);

засвоїти правила виокремлення фонетичного складу;

вивчити фонетичні засоби (зокрема наголос), що забезпечують оформлення потоку мовлення;

усвідомити зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.

Як розділ мовознавства фонетика органічно пов'язана з іншими розділами. В основу цього зв'язку покладено функцію мовних звуків і предмет вивчення кожного розділу мовознавчої науки. Ці зв'язки можна передати схематично:

Фонетика пов'язана з такими розділами мовознавства

У чому виявляється зв'язок фонетики і названого розділу

→	орфоепією	вивчає правила вимови звуків, звукосполучень
→	графікою	вивчає способи позначення звуків мовлення на письмі
→	орфографією	вивчає передачу потоку мовлення на письмі, визначає правила правопису морфем, слів, що складаються зі звуків

→	лексикологією	слово, що вивчається в лексикології, складається зі звуків; звук є засобом вираження лексичного значення слова, що є однією з характеристик слова;
→	морфемікою і словотвором	як і для слова, будівельним матеріалом для морфеми є звук; словотворчі засоби в переважній своїй частині та новоутворені слова складаються зі звуків; лексичне значення новоутворених слів виражається звуками, що входять до їх складу і розміщені в прийнятій у мові послідовності;
→	морфологією	граматичні форми, що виникають внаслідок словозміни і вивчаються в цьому розділі, виражаються за допомогою певних морфем, що складаються зі звуків;
→	синтаксисом	лише в синтаксичних одиницях (реченні, тексті) знаходять вияв такі фонетичні засоби, як фразовий і логічний наголос, інтонація.

1.2.2. ФОНЕТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПОТОКУ МОВЛЕННЯ

Потік мовлення членується на кілька складових залежно від змісту висловлювання. Засобом виділення їх є інтонація, за допомогою і на основі якої утворюються паузи; певну роль при цьому відіграє також наголос. Такими складовими є фраза, такт, склад, звук.

Фраза (||) — це найбільша частина потоку мовлення, яка є закінченим смисловим та інтонаційним висловлюванням, відділеним від інших таких самих частин паузами. Фраза може складатися з одного речення або поєднувати кілька речень. Вона членується на такти.

Такт (|) — частина фрази, яка виділена ритмоінтонаційними засобами і не має смислової завершеності.

У межах такту виокремлюється фонетичне слово (∪) — об'єднані одним наголосом повнозначне й неповнозначне слова. Неповнозначне слово може вживатись перед повнозначним або після нього.

Такт членується на склади (—) — частини потоку мовлення, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Склад поєднує кілька звуків або складається з одного звука. Обов'язковим елементом складу є голосний як складотворчий.

Найменшою частиною потоку мовлення є звук — неподільна звукова одиниця потоку мовлення, утворена за одну артикуляцію (лат. *articulatio* — розчленування).

Читаючи один і той самий текст, різні мовці можуть виділяти різні фрази, різні такти (це й буде втіленням індивідуального сприйняття читаного), проте склади і звуки завжди виділятимуться одні й ті самі, наприклад:

Хто – ща-сли-вий? || Той, – | хто – да-є – ба-га-то, | – а – бере – | мен – ше. || На – чи-їх – слі-дах – | ви-ро-ста-ють | – най-кра-щі – кві-ти – | хто – по – сво-їй – до-ро-зі – | роз-ки-да-є – | для – вжит-ку – всіх – | са-мо-цві-ти ||

Як – ? || На-віть – то ді, – | ко-ли – ті – квіт-ки | ви-ро-ста-ють – | з кро-ві – | сер-ця – йо-го – , | що , – зро-шу-є – зем-лю – , | і на-віть – то-ді, – | ко-ли – ті – са-мо-цві-ти – | – ли-ше – ствер-ді-лі – сльо-зи, – | що – по-ли-ва-ють – до-ро-гу – жит-тя? || (М. Коцюбинський).

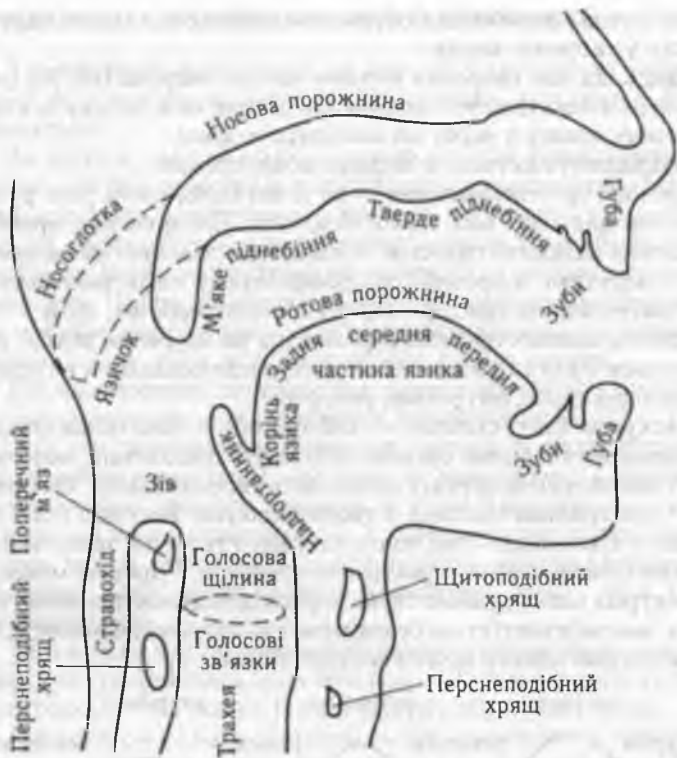
1.2.3. АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ЗВУКІВ

Головною фонетичною одиницею є звук. Звук мовлення має досить складну природу, вивчається в різних аспектах, зокрема акустичному, фізіолого-артикуляційному, лінгвістичному.

Акустичний аспект передбачає вивчення фізичних властивостей звуків мовлення: висоти, сили (інтенсивності), спектра, тривалості. Як і будь-який інший звук, звук мовлення є фізичним явищем. Він утворюється внаслідок коливання голосових зв'язок у гортані й тертя струменя повітря об стінки мовних органів. Залежно від частоти коливання голосових зв'язок утворюються звуки різної висоти: чим частіше коливання, тим вищий звук. Сила звука визначається амплітудою коливань: при більшій амплітуді коливань голосових зв'язок виникає звук більшої сили. Тривалість звука завжди залежить від темпу мовлення: чим швидший темп, тим менша тривалість звука. Різні звуки і за тембром, або забарвленням, — якістю, якою розмежовуються звуки тієї самої висоти; завдяки тембру мовлення однієї людини відмінне від мовлення іншої, звучання одного музичного інструмента — від іншого.

Фізіолого-артикуляційний аспект передбачає вивчення будови і роботи мовного апарату, спрямованої на творення мовних звуків (див. мал. 1).

Усі звуки мовлення утворюються під час видихування повітря, яке починає свій шлях із легенів, через бронхи потрапляє в дихальне горло (трахею), а звідти — в гортань. Гортань складається з двох великих і кількох малих хрящів. Упоперек гортані горизонтально прикріплені дві голосові зв'язки, між якими є голосова щілина. Якщо голосові зв'язки ненапружені й голосова щілина відкрита, видихуване повітря вільно проходить через неї й дрижання голосових зв'язок не виникає. Якщо вони

Мал. 1. Будова мовного апарату

напружені й зближені, то видихуване повітря розтуляє їх, викликаючи їх дрижання. Внаслідок цього дрижання утворюються звукові хвилі, що спричиняють виникнення шуму й голосу, з чого і складаються звуки мовлення.

Із гортані видихуване повітря (разом із шумом і голосом) потрапляє в *зів*, майже нерухомий, тому він не відіграє значної ролі в творенні звуків. Із зіву видихуване повітря потрапляє у *ротову порожнину*, при творенні окремих звуків — у *носову*. У ротовій порожнині містяться такі органи вимовляння, як *язик*, *зуби*, *м'яке* і *тверде піднебіння*, *ясна*. Змикаючись, ці органи утворюють перепони видихуваному повітрю (порівняйте вимову: [а], [е]; [д], [к]). Найдієвіший серед названих органів — *язик*. Його передній кінчик може змикатися з верхніми зубами чи з піднебінням біля альвеол (від. лат. *alveolus* — жолобок, виїмка — ямка, в якій міститься корінь зуба; горбки біля коренів верхніх зубів), спинка язика (середня його частина) — з твердим піднебінням і т. д.

Зовні ротова порожнина обрамлена *губами*, що також беруть участь у творенні звуків.

Лише під час творення кількох звуків, зокрема [м], [н], [н'], струмінь видихуваного повітря потрапляє не в роту, а в носову порожнину й через неї виходить назовні.

Розрізняють активні й пасивні мовні органи.

Активні органи мовлення — це ті, які здійснюють різні рухи, потрібні для творення звуків мовлення. До активних органів мовлення належать голосові зв'язки, язик. Пасивні мовні органи — нерухомі, в процесі утворення звука з ними змикаються активні мовні органи. Це тверде і м'яке піднебіння, зуби.

Робота мовних органів, спрямована на творення звуків, називається *артикуляцією*. Артикуляція складається з трьох частин: екскурсії, витримки, рекурсії.

Екскурсія (лат. *excursio* — вибігання) — початкова фаза у творенні звука: мовні органи набувають положення, необхідного для творення звука, і починають творення його. Витримка — центральна частина у творенні звука. Рекурсія (лат. *recursio* — йти назад) — заключна частина у творенні звука: мовні органи повертаються у вихідне положення. У процесі мовлення рекурсія попереднього звука переходить в екскурсію наступного, чим забезпечується безперервність потоку мовлення. Схематично цей процес можна зобразити так:

Роботою мовного апарату, спрямованою на творення звуків, керує *центральна нервова система*.

Лінгвістичний аспект передбачає вивчення мовних звуків щодо участі у процесі спілкування, тому він має ще іншу назву — функціональний. З великої кількості звуків, що реально вимовляються під час обміну думками, для процесу спілкування мають значення лише ті, які, утворюючи матеріальну оболонку морфем, слів, безпосередньо пов'язані з лексичним і граматичним значеннями слова. Інші звуки не відіграють істотної ролі в процесі комунікації. Щодо звуків першої групи вживають термін «фонема», щодо інших — «варіант фонемі». Саме цим пояснюється ще одна назва лінгвістичного аспекту вивчення звуків мовлення — фонологічний. Для мовознавства цей аспект чи не найважливіший.

1.2.4. ПОДІЛ ЗВУКІВ НА ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ

Традиційний поділ звуків на голосні й приголосні здійснюється на основі трьох ознак: артикуляційної, акустичної, функціональної.

За артикуляційною ознакою голосні характеризуються тим, що при творенні їх мовний апарат максимально відкритий, струмінь видихуваного повітря проходить крізь нього вільно, спостерігається напруженість усього мовного апарату, внаслідок чого голосні звуки не мають чітко визначеного місця творення. Під час творення різних голосних ротова порожнина набуває різної форми та об'єму; активними у творенні голосних є язик, губи, м'яке піднебіння, нижня щелепа.

Під час творення приголосних звуків відбувається зімкнення різних мовних органів (простежте, вимовляючи [б], [д], [т'], [л'], [й], [х]), що спричинює виникнення перепон на шляху струменя видихуваного повітря. Саме через це напруженість виникає у певному місці мовного апарату, де чітко й визначається місце утворення приголосного звука. У творенні приголосних звуків беруть участь різні мовні органи: гортань, ротова і носова порожнини, язик, м'яке і тверде піднебіння, верхні зуби, губи, нижня щелепа.

За акустичною ознакою голосні характеризуються тим, що вони утворюються на основі голосу (музикального тону), а приголосні — на основі голосу й шуму або тільки шуму.

Функціональна відмінність між голосними й приголосними виявляється в тому, що голосні є складотворчими. Приголосні звуки не утворюють складів.

На основі трьох зазначених ознак голосні й приголосні звуки визначають так: *голосними* є звуки, що утворюються при відкритому мовному апараті на основі голосу й виконують складотворчу функцію; *приголосними* називаються звуки, що утворюються на основі голосу й шуму або тільки шуму при повністю чи частково закритому мовному апараті й не виконують складотворчої функції.

1.2.5. СКЛАД І КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

У процесі спілкування людина вимовляє велику кількість голосних звуків. Усі вони можуть бути зведені до таких шести головних звукових виявів: [a], [o], [y], [e], [и], [i]. Один від одного вони відрізняються тим, що під час їх творення язик по-різному розміщується в ротовій порожнині як у горизонтальному, так і у вертикальному напрямках, а також різною участю губ.

За зміною положення язика в горизонтальному напрямку голосні поділяються на звуки переднього, середнього і заднього рядів.

Під час творення голосних переднього ряду язик просовується дещо вперед: [e], [и], [і]; під час творення голосних заднього ряду — відтягується назад: [a], [o], [y]. Голосних середнього ряду в українській мові немає.

За зміною положення язика у вертикальному напрямку голосні поділяються на звуки високого, середнього, низького піднесення. До голосних високого піднесення належать звуки [і], [и], [у], причому [і] дещо вищого піднесення, ніж [и]; до голосних середнього піднесення — [e], [o]; звук [a] є звуком низького піднесення.

За участю губ розрізняють лабіалізовані й нелабіалізовані (від лат. *labium* — губа), або огублені й неогублені голосні. Лабіалізованими (або огубленими) називаються звуки, у творенні яких активну участь беруть губи: вони заокруглюються і витягуються вперед. Так вимовляються [o], [y]. Інші голосні утворюються без участі губ і називаються нелабіалізованими (неогубленими).

У потоці мовлення голосний звук перебуває в наголошеній чи ненаголошеній позиції: у наголошеній позиції на голосний звук падає наголос. Усі наголошені голосні вимовляються виразно: *полин, книга, чебрець, лемент, звіробій, лінія, груба, петрушка, зошит, смородина, галас, м'ята* ([*мй'а́та*]). Ненаголошений [e] у вимові різною мірою наближається до [и] — [e^и], [и], [и^e], після звука [й] — до [і] ([e^і]) чи [і^e]: [*бе'пріeг*], [*ве'снаі*], [*лису'і*], [*за'йе'ц*]. Ненаголошений [и] різною мірою наближається до [e] — [и^e], [e^и], [e]: [*жи'тиe*], [*жи'eвіі*], [*же'ве'чи*]. Звук [o] в ненаголошеній позиції наближається до [у] й вимовляється [o^у], якщо вживається перед складом з наголошеним [у] чи [і]: [*го'лубка*], [*хо'д'іт*]. В іншому звуковому оточенні ненаголошений [o] вимовляється чітко: *дорога, молоко, лісовий, будинок*. Ненаголошені [a], [y], [і] вимовляються чітко: *парта, пошук, люблю, ідіть*.

Класифікаційна таблиця голосних (без виділення огублених)

Ряд \ Піднесення	Передній	Середній	Задній
Високе	[і] [и]		[у]
Середнє	[e]		[o]
Низьке			[a]

Різна вимова голосних у наголошеній / ненаголошеній позиціях викликає чергування звуків [e] — [e^н], [i^є], [и], [e^л], [i^є] (*земле* — [зи^єм]ний, [зи^єм]ляк, *гречка* — [гре^ч]чаний), [и] — [и^є], [e^н], [e] (*крила* — [кри^є]латість), [o] — [o^у] (*голуб* — [го^у]лубка).

1.2.6. СКЛАД І КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Велику кількість приголосних звуків, що реально вимовляються в українському літературному мовленні, об'єднано в 32 звукові типи: [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [ч], [дж], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [й], [г], [к], [х], [г].

Приголосні звуки розрізняють за такими ознаками: за участю голосу й шуму в творенні звука; за місцем творення (або дією активного мовного органу); за способом творення; за твердістю/м'якістю.

За участю голосу й шуму, що беруть участь у творенні звука, приголосні поділяються на сонорні і шумні.

Сонорними називаються приголосні, що утворюються на основі голосу й шуму з перевагою голосу над шумом: [л], [л'], [р], [р'], [м], [н], [н'], [в], [й].

Шумними називаються приголосні, що творяться на основі голосу й шуму з перевагою шуму над голосом або лише шуму.

Серед шумних розрізняють дзвінкі й глухі приголосні звуки.

Дзвінкими називаються приголосні, у творенні яких беруть участь голос і шум, при цьому переважає шум.

Глухими є такі приголосні звуки, що утворюються на основі тільки шуму.

В українській літературній мові дзвінкі і глухі приголосні співвідносяться: дзвінкому відповідає глухий, і тільки цією ознакою два приголосні звуки розрізняються:

дзвінкі: [б], [д], [д'], [г], [г], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'];

глухі: [п], [т], [т'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц], [ц']. [ф].

Глухий звук [ф] не має відповідного дзвінкого.

Зміна у слові дзвінкого приголосного звука на глухий викликає зміну лексичного значення слова: *гриб* — *грип*, *тава* — *кава*, *жити* — *шити*.

Місце творення приголосних звуків визначається місцем утворення перепони струменю видихуваного повітря. За місцем творення розрізняють такі групи приголосних: губні, язикові, гортанні.

Під час творення губних [б], [п], [м], [в], [ф] активність виявляють губи: нижня губа змикається з верхньою губою (*берег*, *вода*, *факт*) або з верхніми зубами (*бігти*, *вітер*, *мілина*, *фільтр*).

У творенні мовних звуків активним мовним органом є язик. Залежно від того, яка його частина виявляє найбільшу активність, їх поділяють на передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові.

Передньоязикові приголосні утворюються під час змикання передньої частини кінчика язика з верхніми зубами або з альвеолами: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [дж], [ч], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [р], [р'], [н], [н'].

Середньоязиковий приголосний [й] утворюється змиканням спинки язика з твердим піднебінням.

Під час творення задньоязикових звуків задня частина язика змикається з м'яким піднебінням: [г], [к], [х].

Гортанним є звук [г] — під час його творення перепона для струменя видихуваного повітря утворюється в горловій порожнині (гортані).

Спосіб творення приголосних визначається способом проходження видихуваного повітря через мовний апарат. Воно може проривати створену мовними органами перепону (утворюються проривні приголосні), тертися об стінки мовних органів і виходити назовні через щілину, що виникла між мовними органами (щілинні, або фрикативні, — від лат. *fricatus* — тертя), може обійти створену мовними органами перепону й вийти назовні через носову порожнину (носові приголосні) чи з обох боків язика, кінчик якого змикається з верхніми зубами (утворюються зубно-бокові приголосні). Приголосний звук може з'явитись як наслідок вібрації в потоці видихуваного повітря активного мовного органа — кінчика язика, загнутого назад і наближеного до твердого піднебіння (утворюються вібранти, або дрижачі). Носові, зубно-бокові, дрижачі об'єднані в одну групу зімкнено-проривних звуків. Окремі приголосні утворюються злиттям елементів проривного й щілинного приголосних — так виникають африкати (злиті звуки).

Проривні звуки: [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [к];

щілинні (фрикативні): [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [й], [х], [г];

африкати (злиті): [дж], [дз], [дз'], [ч], [ц], [ц'];

зімкнено-проривні — носові ([м], [н], [н']); зубно-бокові ([л], [л']);

дрижачі (вібранти) ([р], [р']).

Із щілинних та африкатів виокремлюються свистячі й шиплячі приголосні за акустичним враженням, яке вони справляють: під час вимовляння виникає специфічний шум, що нагадує свистіння чи шипіння. Свистячі й шиплячі звуки співвідносяться:

свистячі: [з], [з'], [с], [с']; [ц], [ц'], [дз]; [дз'];

шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж].

Розрізняють приголосні за твердістю/м'якістю.

М'які приголосні утворюються підняттям спинки язика до твердого піднебіння. Так утворюється [й], споконвічно м'який звук. Інші приголосні виявляють меншу здатність до пом'якшення. Приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [дз'] називаються пом'якшеними — при їх вимовлянні середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння, проте не змикається з ним. Найменшу здатність до пом'якшення виявляють губні, шиплячі, задньоязикові та гортанний приголосні — вони пом'якшуються тільки перед голосним [і], а шиплячі — й у випадках подовження, причому подовжені мають більший ступінь м'якості: [б'і]гти, [п'і]ти, [ч'і]тко, [з'і]сть, [к'і]нець, кло[ч'а], зб'і[ж'а]. Через незначну здатність до пом'якшення ці приголосні називають напівпом'якшеними.

Під час утворення твердих приголосних спинка язика не виявляє будь-якого наближення до твердого піднебіння. Наявні в сучасній українській літературній мові тверді приголосні різні за походженням. Так, звуки [г], [к], [х], [ґ] як тверді відомі ще з періоду спільнослов'янської мови так само, як і звуки [д],

Класифікаційна таблиця приголосних (без виділення шиплячих і свистячих)

Участь голосу і шуму		Місце творення / Спосіб творення		Губні	Язикові			Гортанні
					передньо-язикові	середньо-язикові	задньо-язикові	
Шумні	дзвінкі	проривні	[б]	[д]	[д']		[г]	
	глухі		[п]	[т]	[т']		[к]	
	дзвінкі	щілинні (фрикативні)		[з], [ж]	[з']		[ґ]	
	глухі		[ф]	[с], [ш]	[с']		[х]	
	дзвінкі	африкати (злиті)		[дж], [дз]	[дз']			
	глухі			[ч], [ц]	[ц']			
Сонсорні	щілинні (фрикативні)		[в]			[й]		
	зімкнено-проривні	носові	[м]	[н]	[н']			
		зубно-бюкові		[л]	[л']			
		дрижачі (вібранти)		[р]	[р']			

[т], [з], [с], [ц], які уже в той час співвідносилися з відповідними м'якими: [д]—[д'], [т]—[т'] і т. ін. У давньоукраїнській мові¹ відбувається процес ствердіння шиплячих, губних приголосних. На українському ґрунті ствердів послідовно і звук [р] у кінці складу, а також на початку складу перед [е], [и] з давнього [и]: *гірко, писар, тепер, ревіти, ринути*. На початку і в середині складу вживається і звук [р], і звук [р']: *рябий, говорю, буря, чотирьом, трьома, прядиво і радіти, творити, рудий, треба*.

Тверді й пом'якшені приголосні перебувають у співвідношенні:

тверді: [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р], [дз];

пом'якшені: [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [дз'].

Тверді й пом'якшені звуки є засобом розрізнення лексичного й граматичного значення слова: *син — синь, рис — рись, ткала — ткаля, поля — поля, ліз — лізь*. Напівпом'якшені приголосні диференціювальної функції не мають, відповідним твердим звукам вони не протиставляються.

1.2.7. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ. АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Асиміляція (лат. *assimilatio* — уподібнення) — функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношеннях.

Асиміляція завжди відбувається між голосними або між приголосними й ніколи її немає між голосним і приголосним. Виникає вона між двома звуками, які відрізняються один від іншого однією чи кількома ознаками. Якщо звуки відмінні за однією ознакою й за нею відбувається уподібнення, асиміляція називається *п о в н о ю*. Повною є асиміляція й за умови, коли звуки відрізняються за двома чи трьома ознаками й за всіма цими ознаками один звук уподібнюється іншому. Якщо звуки різняться кількома ознаками, а уподібнення відбувається за частиною з них, асиміляція є *ч а с т к о в о ю*. Повна й часткова асиміляція — це її різновиди за характером виявлення.

За напрямом асиміляція є *п р о г р е с и в н а* (якщо попередній звук уподібнює собі наступний) і *р е г р е с и в н а* (якщо наступний звук уподібнює собі попередній): ПП і ПП.

За розміщенням звуків, між якими відбувається асиміляція, розрізняють асиміляцію *с у м і ж н у* (звуки стоять поряд) і *н а в і д с т а н і* (звуки віддалені один від одного іншими звуками).

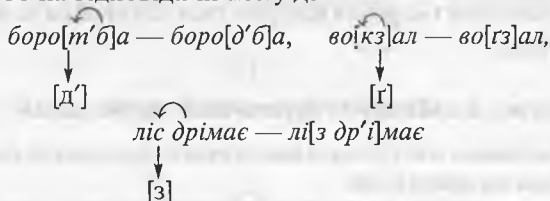
¹Тут і далі вживається термін «давньоукраїнський» відповідно до періоду розвитку української мови, названого Ю. В. Шевельовим «староукраїнська мова».

Найпоширеніша в українській мові асиміляція приголосних звуків, і відбувається вона за будь-якою з ознак, що характеризують приголосні звуки, зокрема за участю голосу й шуму (за дзвінкістю чи за глухістю), за місцем і способом творення, за акустичними властивостями, за твердістю й м'якістю.

Регресивна асиміляція за участю голосу й шуму

Є два різновиди регресивної асиміляції за участю голосу й шуму — за дзвінкістю та глухістю.

Регресивна асиміляція за дзвінкістю полягає в тому, що наступний дзвінкий впливає на попередній глухий і викликає зміну його на відповідний йому дзвінкий:

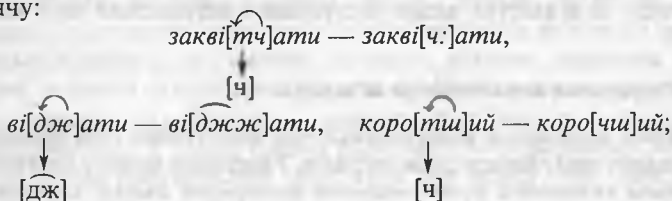
Регресивна асиміляція за глухістю відбувається між попереднім дзвінким і наступним глухим — дзвінкий під впливом глухого змінюється на відповідний йому глухий. Такій асиміляції відповідає лише зміна дзвінкого [г] в окремих словах: *ле[хк]о*, *во[хк]о*, *кі[хт']і*, *ні[хт']і*, *дьо[хт']у*, але *бі[гт]и*, *допомо[гт]и*, *збере[гт]и*.

Оглушується прийменник-префікс *з* в позиції перед глухим нешиплячим приголосним: [с'ц'і]лити, [с:у']нути, [с ка'з]кою, йдемо [с по']ля (зцілити, зсунути, з казкою, з поля). Наслідки цієї асиміляції закріплені в орфографічному правилі: перед *к*, *п*, *т*, *ф*, *х* вживається префікс *с-*: *казати*, *спитати*, *стиха*, *схилити*, *сфальшивити*.

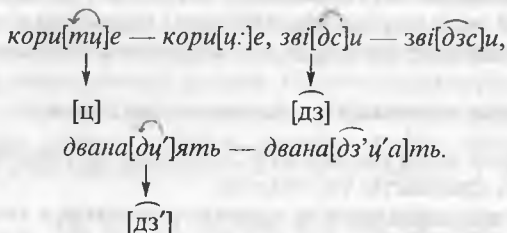
Регресивна асиміляція за способом творення

Відбувається в таких групах приголосних:

а) проривного й африкати або щільного шиплячих — під впливом наступного проривний змінюється на африкату шиплячу:

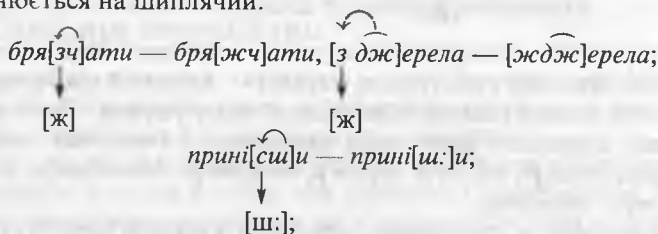
б) проривного й щілинного або афrikати свистячих — під впливом наступного проривний змінюється на афrikату свистячу:

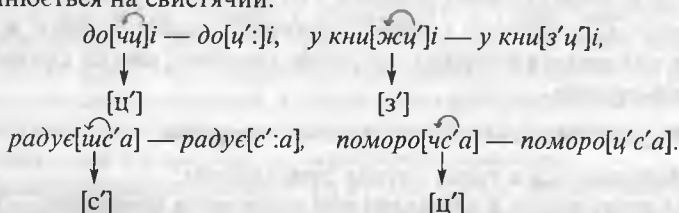
Якщо наступний звук пом'якшений, то водночас з асиміляцією за способом творення відбувається асиміляція за м'якістю: два $[\text{дз'ц'а}]ть$.

Регресивна асиміляція за акустичним сприйманням

а) під впливом наступного шиплячого попередній свистячий змінюється на шиплячий:

б) під впливом наступного свистячого попередній шиплячий змінюється на свистячий:

З асиміляцією за акустичним сприйманням поєднується асиміляція за м'якістю, якщо наступний приголосний пом'якшений.

Регресивна асиміляція за м'якістю

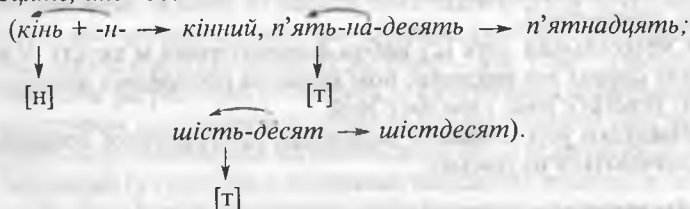
Така асиміляція відбувається між наступним пом'якшеним приголосним і попереднім твердим. Унаслідок впливу наступного пом'якшеного приголосного попередні тверді передньо-

язикові приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [дж], [н], [л] змінюються на співвідносні пом'якшені приголосні, напр.: ку[з'н'а], май-бу[т'н'е], пі[с'н'а], [дз'в'а]кати, [с'в'а]то, сього[д'н'і].

Результат асиміляції на письмі не позначається. Не відбувається така асиміляція на межі морфем: *відліт, схід, бездіяльний, підніс*.

Регресивна асиміляція за твердістю

Під впливом наступного твердого попередній пом'якшений змінюється на відповідний йому твердий: *кінний, денний, п'ятнадцять, шістдесят*

Наслідок асиміляції відображається на письмі.

Прогресивна асиміляція

Вияви прогресивної асиміляції трапляються значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення в таких випадках:

а) за дзвінкостю: *бджола* (із давньоукраїнського — *бъчела* → *бчела* → *бджола*) — під впливом попереднього дзвінкого [б] наступний глухий [ч] змінився на дзвінкий [дж]; у слові *Гандзя* (із *Ганця*) дзвінкий звук [дж'] розвинувся із глухого звука [ц'] під впливом сонорного [н'];

б) прогресивна асиміляція за способом і місцем творення викликала появу подовжених пом'якшених приголосних [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ш':], [ч':] між голосними у словах на зразок *знашиа, життѣа, весілля, збіжжѣа, клоччѣа, галуззѣа* (в іменниках середнього роду другої відміни), *статтѣа, суддѣа, рїллѣа* (в окремих іменниках чоловічого й жіночого роду першої відміни), *галуззю, міццю, сталлю, молоддю, сумїшшю* (в орудному відмінку однини іменників жіночого роду третьої відміни), *ллю, люють, ллютьѣа, виллѣте, переллѣш, доллѣте, наллѣмо* (в особових формах дієслова *лити* та похідних від нього дієслів), *спросоння, навмання, попідтинню* (в окремих прислівниках). У таких словах відбулася зміна давнього звука [й] на такий приголосний звук, який був перед ним, саме цей

звук і спричинив зміну. Так, сучасне слово *знання* виникло на основі давнього *знание*, в якому голосний [и] поступово редукувався й занепав, після чого наступний звук [й] уподібнився попередньому [н'] за місцем і способом творення: передньоязиковий носовий [н'] асимілював наступний середньоязиковий щілинний [й]. За іншими ознаками ці звуки подібні: за участю голосу й шуму обидва сонорні, за твердістю / м'якістю [н'] — пом'якшений, [й] — м'який, отже, асиміляція повна;

в) пом'якшення звука [с'] (колись твердого) у прикметниковому суфіксі *-ськ-* (із *-ьск-*): під впливом попереднього давнього пом'якшеного приголосного у словах на зразок *сільський, коростенський, печерський* (із давнього *сельськыи, коростеньськыи, печерськыи*).

Суфіксальний звук [с'] набув фонематичної м'якості. У новіших словах він викликає пом'якшення попередніх приголосних: *украї[н'с']кий, слов'я[н'с']кий*.

Наслідки усіх названих різновидів прогресивної асиміляції позначаються на письмі.

Асиміляція на відстані

Це явище рідкісне. Прикладом такої асиміляції є поява в українській мові в слові *залізо* першого звука [з] із [ж] (давнє *железо*) — повна асиміляція за акустичним сприйманням: попередній шиплячий уподібнюється свистячому останнього складу, асиміляція регресивна; зміна шиплячої афrikати [ч] на шиплячий щілинний [ш] у слові *шипшина* (із *шипчина*) — часткова прогресивна асиміляція за способом творення.

1.2.8. ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Дисиміляція (лат. *dissimilis* — несхожий, *dissimilatio* — розподібнення) — фонетичний процес, при якому один із двох однакових чи подібних звуків замінюється іншим, артикуляційно близьким. У сучасній українській літературній мові дисиміляція зустрічається значно рідше, ніж асиміляція. Прикладом її можуть бути такі звукові зміни:

1) зміна попереднього проривного [т] чи [д] у сполученнях двох проривних на щілинний свистячий [с] у дієслівних основах (спільнослов'янські звукосполучення [тт], [дт] → [ст]): *плетти, метти, вестти, прядти, крадти* (із спільносл. *плетти, метти, ведти, прядти, крадти*) — дисиміляція за способом творення;

2) зміна проривного [к] у групі двох проривних приголосних на щілинний [х]: *хто* (із давнього *къто* → *кто* → *хто*) — дисиміляція за способом творення;

3) зміна шиплячої африкати [ч] перед носовим [н] на щілинний звук [ш] — у шиплячого зникає проривний, зімкнений елемент, залишається він у носового зімкнено-проривного [н]: *рушник, мірошник, соняшник* (із *ручник, мірочник, сонячник*). У більшості слів із звукосполученням [чн] це явище відсутнє: *річний, бічний, річниця, молочний*;

4) дисиміляція на відстані — у словах *срібло* (із давньослов'янського *серебро*), *лицар* (із нім. *рицарь*) — один із дрижачих звуків замінюється зубно-боковим; дисиміляція за способом творення.

Творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, основа чи корінь яких закінчується звуками [с], [з'], за допомогою суфікса *-ш-* супроводжується поєднанням явищ асиміляції й дисиміляції: *високий* — *вис* + *-ш-* → *ви[шиш]ий* (внаслідок регресивної асиміляції за акустичним сприйманням під впливом шиплячого щілинного [ш] попередній свистячий щілинний [с] змінюється на відповідний йому шиплячий [ш]) → *ви[шиш]ий* (у групі двох щілинних шиплячих внаслідок дисиміляції один із них, наступний, змінюється на шиплячу африкату [ч] → *ви[шч]ий*). Аналогічно: *вузько* — *вузь* + *-ш-[е]* → *ву[жш]е* → *ву[жч]е*. Якщо основа (корінь) прикметника закінчується звуком [ж], у формі вищого ступеня наявна лише дисиміляція: *дужий* — *дуж[ш]ий* → *ду[жч]ий*.

Наслідки усіх розглянутих явищ позначаються на письмі.

1.2.9. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Занепад зредукованих спричинив появу у словах сполучення кількох приголосних звуків, окремі з яких виявилися важкими для вимови. У таких сполученнях звуків з метою полегшення вимови відбувалося *спрощення* — випадання одного з кількох приголосних, розміщених поряд. Найчастіше спрощувалися проривні звуки [д], [т], рідше [к] чи сонорні [р], [л]. Спрощення відбувається у таких звукосполученнях:

- [ждн] → [жн]: *тижня, тижневий* (від *тиждень*), *кожний* (давньоукр. *кождьныи*);
[здн] → [зн]: *проїзний* (від *проїздити*), *пізно* (давньоукр. *позьдно*);
[стн] → [сн]: *радісний, чесний, якісний* (від *радість, честь, якість*);
[слн] → [сл]: *ремісник, умисний* (від *ремесло, умисел*);
[стл] → [сл]: *щасливий, улесливий, слати* (від *щастя, лестощі, стелити*);

[стц] → [сц]:	місце (праслов'янське <i>městьce</i>);
[скн] → [сн]:	тиснути, писнути (пор. тиск, писк);
[сткл] → [скл]:	скло (праслов'янське <i>stьklo</i>), скляний;
[лнц] → [нц]:	сонце (давньоукр. <i>сьльцьє</i>);
[рдц] → [рц]:	серце (давньоукр. <i>сьрдьцьє</i> ; пор. із сучасними <i>серденько, сердечний</i>);
[ст'к] → [с'к]:	міський (від <i>місто</i>).

Спростення приголосних — явище, характерне для усного мовлення, оскільки забезпечує милозвучність, сприяє уникненню складних для вимови звукосполучень. У зазначених вище випадках його результат позначається на письмі, тому вимова у цій частині слова є основою для написання.

В українській мові наявні й такі звукосполучення, в яких випадання одного з кількох приголосних звуків відбувається, але результат його не позначається на письмі. Тому між вимовою і позначенням таких звукосполучень на письмі є відмінність. Це спостерігається у формі давального/місцевого відмінків однини іменників жіночого роду (*невістці, поїздці, хустці, студентці, хористці, артистці*), числівників *шістнадцять, шістдесят, шістсот*, а також у прикметниках, іменниках, утворених від іншомовних слів: *кореспондентський, гігантський, туристський, інтелігентський, агентство, студентство* та ін. Порівняйте:

Вимова:	Правопис:
<i>неві[с'ц']і</i>	<i>невістці</i>
<i>студе[н'ц']і</i>	<i>студентці</i>
<i>арти[с'ц']і</i>	<i>артистці</i>
<i>гіга[н'с'к]ий</i>	<i>гігантський</i>
<i>ші[с:]от</i>	<i>шістсот</i>
<i>аге[нств]о</i>	<i>агентство</i>

1.2.10. ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

За допомогою *фонетичної транскрипції* на письмі точно позначаються всі мовні звуки, що реально вимовляються в потоці мовлення. Необхідність такої передачі звукового мовлення виникає під час вивчення вимови, складання орфоепічних словників, вивчення місцевих говорів, мовлення людей певної групи тощо.

Фонетична транскрипція відповідає таким вимогам:

кожний звук позначається окремою літерою;

кожна літера вживається для позначення лише одного, певного звука.

Для записів фонетичною транскрипцією користуються алфавітом рідної мови, застосовуючи при цьому різні надрядкові й підрядкові значки чи букви іншого алфавіту. Окремі букви алфавіту рідної мови у фонетичних записах не використовуються. Так, в українському фонетичному письмі не вживаються букви *ї* та *щ*, які завжди позначають два звуки, а також букви *я*, *ю*, *є*, що позначають один або два звуки. Не пишеться і м'який знак, який самостійно звука не позначає. М'якість приголосного звука позначається скісною рисочкою справа наліво над літерою з правого боку ([л'], [с']), напівм'якість — апострофом ([б'], [ш']). Подовжені приголосні звуки позначаються однією літерою, після якої ставиться двокрапка: [н':], [л':]. Звуки [дж], [дз], [дз'] позначаються двома літерами з дужкою над ними, вигнутою вгору, або відповідно літерами [dʒ], [g], [g']. Якщо [й] наближається у вимові до [i], то така вимова позначається так: [i̯]. Якщо приголосний [в] у вимові наближається до голосного [у], то така вимова позначається літерою у з дужкою над нею [у]. Звуки [i̯], [у] називаються нескладотворчими голосними. Вони виникають на початку слова (потоку мовлення) перед приголосними ([учо'ра], [i̯ду]), в середині слова (потоку мовлення) після голосного перед приголосним: [пра'уда], [при'іма'у] чи в кінці слова після голосного [ходу'у], [с'іда'і].

Наближеність вимови одного звука до іншого позначається двома буквами: у рядку поряд з іншими літерами позначається основний звук, а справа вгорі біля цієї букви — звук, до якого наявне наближення: [e^и] — наближення [e] до [и] у ненаголошеній позиції, [и^е] — наближення ненаголошеного [и] до [e], [o^у] — наближення [o] до [у] тощо.

У кожному слові, в тому числі фонетичному, в якому є два і більше складів, позначається наголос звичайно над буквою або вертикальною рисочкою справа біля літери, що позначає наголошений голосний: [п'іду' на по'ле^у с'ого'д'н'і]; у багатоскладових словах, крім основного, позначається побічний наголос: [бага'том'і'рні'і].

Службові слова пишуться разом із самостійними. У спрощеному фонетичному запису їх можна писати окремо з виділенням фонетичного слова дужкою внизу між цими словами: [сказа'у_{біє} усе нам].

У записах фонетичною транскрипцією не вживаються апостроф, дефіс, велика літера, розділові знаки, але позначаються мала (/) й велика (//) паузи. Текст чи слово, що записуються фонетичною транскрипцією, беруться у квадратні дужки:

[му'зиче'ка заї'ма'йе^у бага'то м'і'с'ц' а у на'шому жи'ет'і' / проте^у ду'же^у ма'ло в'ідо'мо / йак вона' д'йе^у на орган'ізм л'уди'ни^е //

йак показали до с'л'иди / темп і тембр музичкиє уплиєва'йут' на д'ійал'н'іс'т' сєрц'а // н'ід д'ійє'чю музичкиє у л'удиниє пє'т'іл'киє зм'ін' уйє'ц': а частота' н'ул'су / темпне'рату'ра т'іла / пол'ітшуйє'ц': а п'аміят' // музичку ви'кориєст'овуйут' ус'п'ішно приє л'ікуван' і де'йакиєх захво'р'уван' / зйав'ілоє'а на'в'іт' сло'во / м'узотє'рап'і'я // (Журнал).

1.2.11. СКЛАД. ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИДІЛЕННЯ СКЛАДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

З фізіологічного погляду *склад* — це частина потоку мовлення, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Така частина потоку мовлення складається з одного чи кількох звуків, але обов'язковим у ньому є голосний звук як складотворчий. Один чи кілька приголосних звуків, що входять до складу, по-різному розміщуються стосовно голосного, та найпоширенішим в українській мові є склад із двох звуків — із приголосним перед голосним: **Я не хо-чу су-по-ко-ю, ну-дить сві-том не лю-блю...** (Гр.).

За початковим звуком розрізняють склади *п р и к р и т і* (починаються приголосним (*на-ші ді-ти*)) і *н е п р и к р и т і* (починаються голосним (*у-спіхи у-чня*)); за кінцевим звуком є склади *в і д к р и т і* (закінчуються голосним: *Ру-бо-ло-ви ми зав-зя-ті*) (К. П.) і *з а к р и т і* (закінчуються приголосним: *Глян'яє — сі-рий і-жа-чок!*) (К. П.).

Потік мовлення членується на склади на підставі таких закономірностей:

1) якщо між складотворчими є один приголосний звук, то він належить до наступного складу: *Ре-ве-гу-де не-го-доп'я-ка* (Л. Укр.);

2) наявні між складотворчими два приголосні належать до наступного складу, якщо вони обидва дзвінки (*на-зби-раю квітів*) або глухі (*на-ста-ла осінь*) чи становлять поєднання дзвінкого або глухого приголосного з наступним сонорним: *За-кри-чали гуси сірі, і-зня-лися й полетіли* (К. П.);

3) два приголосні, що вживаються між складотворчими звуками, розподіляються між попереднім і наступним складами, якщо вони обидва сонорні (*Чор-нобривці із куточка виглядають* — К. П.), якщо попередній дзвінкий або сонорний, а наступний — глухий (*Настали дні теплень-кі; Коли рав-лик спочиває, ріж-ки й ніж-ку в ній ховає; В полі зай-чи-ка зустріну* — К. П.), а також коли обидва приголосні проривні (*Усе од-бивається в пісні* — Л. Укр.);

4) якщо між складотворчими є три приголосні звуки, то вони належать:

а) до наступного складу, якщо два попередні є дзвінками чи глухими, а третій — сонорним (*Натуро-матінко! ... Ти і-скру божую збудила у моїх грудях* — Л. Укр.); *рі-здвя-ний*); якщо вони розміщені в порядку зростання гучності: глухий — дзвінкий — сонорний; якщо всі три звуки є глухими чи дзвінками (*і я[кшчо] якесь там жабеня із-під листя гляне ...* — К. П.);

б) до різних складів: перший сонорний або дзвінкий, другий — глухий, третій — сонорний (*...роз-цвіла-ся дівчина несміла* — Л. Укр.), *ман-друвати*) або дзвінкий чи сонорний і наступні два глухі (*ужгород-ський, луган-ський*). Подібно розподіляються і чотири приголосні (*дитин-ство*).

1.2.12. НАГОЛОС

Наголос — це виділення частини мовного потоку властивими для певної мови фонетичними засобами. Для української мови таким засобом є посилення голосу, тому український наголос називають **силовим**.

Розрізняють наголос словесний і логічний.

Словесний наголос виокремлює склад у слові (*ве-сня-ни й ра'нок*), причому він завжди падає на голосний звук, який внаслідок цього вимовляється з більшою силою, ніж ненаголошений, чітко й вирізняється більшою тривалістю. Логічний наголос падає на такт чи слово, які несуть у висловлюванні (фразі, реченні) смислове навантаження.

Словесний наголос в українській мові має вільний, рухомий характер. Вільний характер українського наголосу виявляється в тому, що він не закріплений за певним складом (першим, другим, останнім) — наголошеним може бути будь-який склад слова: *парта, шкільний, допомога, переживання*. У процесі словозміни наголос часто переходить з одного складу на інший — у цьому виявляється його рухомий характер: *сестра — сёстро; брат, брата — брати*. Вільний і рухомий характер наголосу забезпечує йому здатність виступати засобом розрізнення лексичного й граматичного значень. Порівняйте: *Дорога до мети — дорога згадка; зелене листя на березі — у березі ростуть верби; не піднімаю руки — підніміть руки; немає книжки — лежать книжки; відрізати хліба — відрізати шматок*. У деяких граматичних формах залежно від місця наголосу вживаються різні закінчення: *підійти до стола — до столу, видно з моста — з мосту*. Проте кожне слово має єдиний наголос, місце якого визначене і закріплене мовною нормою, і це значною мірою сприяє розпізнаванню слова. Деякі слова мають подвійне

наголошення при єдиному лексичному значенні: *алфавіт, апо-строф, глотковий, весняний, завжди, морквяний, примівка, усмішка, хворост*.

В односкладових словах наголос не має видільної функції, але голосний звук зберігає всі ознаки наголошеного.

У багатоскладових словах, крім обов'язкового, головного ['], наявний наголос побічний ['], слабший від головного: *універмаг, гастроном*. Вони обидва фіксуються в словниках.

У складних словах, які пишуться через дефіс, наголошується кожний компонент: *директор-розпорядник, весняно-літній, вряді-годи*.

В потоці мовлення логічний наголос припадає на такт чи слово, що несуть смислове навантаження у висловлюванні (фразі, реченні). Так, наголошуючи в реченні *Правда, Київ давно вже став не той, що був раніше* (В. Малик) різні слова, мовець виділить *Київ*, підкресливши, що йдеться саме про це місто, а не якесь інше; слово *давно* наголосить на тому, що повідомлене стосується минулого, а не сучасного; виділене слово *став* підтвердить, що повідомлене є фактом здійсненим і т. д. Яскраво проілюструвати роль логічного наголосу можна питальним реченням: маючи одні й ті самі слова, але при кожному окремому читанні — різні логічно наголошені, воно передбачатиме різні відповіді:

<i>Ви</i>	<i>побували</i>	<i>на художній</i>	<i>виставці?</i>
(ми, а не	(побували,	(а не якийсь	(а не на
хтось)	не пропустили)	іншій)	виставі)

1.2.13. ПОНЯТТЯ ПРО ФОНЕМУ

Вивчення звуків мовлення в лінгвістичному аспекті засвідчує, що не всі з багатьох звуків, які реально вимовляються у процесі спілкування, відіграють у ньому однаково важливу роль. Насамперед виділяються звуки, які виступають будівельним матеріалом для слів, морфем і водночас є засобом розпізнавання їх, розмежування лексичного і граматичного значень слів. Сприймаємо як такі, що мають різне лексичне чи граматичне значення, слова, звуковий склад яких подібний (*плакса, клякса; ласка, сакля*) чи в яких однакова кількість звуків і всі звуки, крім одного, однакові, розміщені у тій самій послідовності (*життя — шиття — миття; клас — kwas; молоко — молюка — молюку*).

У потоці мовлення наявні звуки, які не змінюють ні лексичного, ні граматичного значення слів, але змінюють своє звучання чи то залежно від позиції (*широкі [пле¹ч¹і]* — *надійне*

[плеч^е], крила літака — [кри^ело¹] птаха), чи під впливом інших звуків (плече — плечі).

Звуки першого ряду належать до фонем. *Фонема* — найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для утворення морфем, слів і диференціює їх значення.

Сама по собі фонема значення не має, але вона є засобом вираження його. Так, у слові *рама* одна фонема [а] входить до кореня, друга утворює закінчення; перша бере участь у вираженні лексичного значення, друга виражає граматичні значення роду, числа, відмінка (жін. р., одн., наз. в.); у слові *брата* перша фонема [а] має таке саме навантаження, як і в першому слові; спільне навантаження й другої фонемі [а], але вона виражає інші граматичні значення — чоловічого роду, однини, родового / знахідного відмінка (*не бачила брата, зустріла брата*); у вислові *працюю не вдень, а ввечері* фонема [а] утворює окреме слово, яке виражає протиставні відношення.

Фонема — абстрактна мовна одиниця. Звук мовлення є засобом вираження фонемі. Одна фонема здебільшого виражається кількома звуками. Так, фонема [е] виражається звуками [e], [e^н], [i^е], [и], [e^і]: *при[не^і]сений, [не^ч]се, [ли^е]су, при[ни]сеи, за[й^е]ць*. Фонема [ж] реалізується звуками [ж], [ж^і], [з^і]: *жито, допомо[ж^і]ть, у кни[з^і]і*. Є випадки реалізації одним звуком двох однакових фонем (*приладдя*: [д^і:] — [д^і], [д^і]; *насіння* [н^і:] — [н^і], [н^і]) чи різних (*прині[ш:]и*: [ш:] — [с], [ш]; *ро[ж:]євритись*: [ж:] — [з], [ж]).

Кожний звук мовлення, яким реалізується фонема, характеризується кількома ознаками (зокрема, фізичними, що не властиві фонемі), одні з них називаються самостійними, інші — побічними, супровідними. Самостійні ознаки властиві звукові постійно, вони є тією основою, яка забезпечує функціонування звука, за якою один звук відрізняється від іншого. Побічні ознаки виникають у звука в потоці мовлення відповідно до норм літературної вимови.

Фонема якісно і функціонально протиставляється іншій своїми самостійними ознаками. Виявлення фонемі звуком, який характеризується самостійними ознаками, називається **г о л о в н и м в и я в о м** фонемі (і н в а р і а н т о м). Інваріантом голосних фонем є звук у наголошеній позиції (*/ve¹p/xній, /v¹соко*), для приголосних — звук на початку слова перед голосним, у середині слова між голосними, вживання поряд у цих самих позиціях двох дзвінких чи глухих (обох нешиплячих чи свистячих): *зоряний, широко, спитати, здобути, гостинний*. Ті звуки, які, реалізуючи фонему, характеризуються не тільки основними, самостійними ознаками, а й побічними, залежними від різних фонетичних умов, називаються **в а р і а н т а м и** фонемі.

Розрізняють позиційні та комбінаторні варіанти фонем.

Позиційні варіанти виникають залежно від позиції звука у потоці мовлення — наголошеної чи ненаголошеної: [veⁿ]-*ршина*, [vi^e]*рхівка*, [vi^e]*сóкий*, [vi^e]*сота* — звуки [eⁿ], [и^e] у перших двох словах реалізують фонему |e|, є її позиційними варіантами; звук [и^e], реалізуючи фонему |и| у ненаголошеній позиції, виступає її позиційним варіантом.

Комбінаторні варіанти фонем — це звуки, що, виявляючи фонему, виникають під впливом інших звуків. У слові *верхівка* звук [x'] реалізує фонему |x| — напівпом'якшений звук з'явився під впливом звука [i]; у слові *гість* напівпом'якшений звук [г'] (м'якість зумовлена звуком [i]) реалізує фонему |г|, пом'якшений звук [с'] виявляє фонему |с| — м'якість [с'] зумовлена впливом пом'якшеного звука [г'] (зіст.: *гість* — *гостити*). Названі звуки [x'], [г'], [с'] є комбінаторними варіантами фонем |x|, |г|, |с|.

Фонема виконує такі функції:

1) *складальну*, або *конститутивну* (лат. *constitutio* — утворення, будова), — фонемі виступають будівельним матеріалом для морфем, слів;

2) *розпізнавальну*, або *ідентифікаційну* (лат. *identicus* — тожний): сприймаючи слова у потоці мовлення, людина розпізнає їх за фонемним (звуковим) складом, розпізнає морфемі, з яких складається слово;

3) *розрізнявальну* (дистинктивну, або диференціальну (лат. *differens* — розпізнавати, розрізняти) — фонема слугує для розрізнення значущих одиниць мови — морфем і слів.

У сучасній українській літературній мові функціонує 38 фонем, з них 6 голосних: |e|, |и|, |і|, |a|, |o|, |y| і 32 приголосні: |б|, |п|, |в|, |м|, |ф|, |д|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |ж|, |ш|, |ч|, |дж|, |дз|, |дз'|, |щ|, |ц'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|, |р|, |р'|, |й|, |г|, |к|, |х|, |г|. Голосні й приголосні фонемі — це найбільше протиставлення у системі фонем. У середині кожної з цих груп здійснюється протиставлення за різними самостійними ознаками. Так, серед голосних фонем протиставляються голосні переднього ряду голосним заднього ряду, голосні фонемі високого піднесення — голосним середнього й низького піднесення, голосні середнього піднесення — голосним високого й низького піднесення, лабіалізовані голосні фонемі — нелабіалізованим.

Розділ мовознавства, що вивчає фонему, склад фонем, властивості й функції їх, називається *фонологією* (від гр. *φωνή* — голос, звук і *λόγος* — слово, вчення).

1.2.14. ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

Фонематична транскрипція — це транскрипція, в якій засобами алфавіту рідної мови передається фонемний склад слів, а не всі особливості звучання усного мовлення.

Кожна фонема позначається окремою літерою, отже, графічних знаків у фонематичній транскрипції вживається стільки, скільки фонем є у певній мові (в українській літературній — 38). У записах не вживаються літери, що позначають дві фонемні (*ц, і*), або залежно від позиції — різні фонемні (*я, ю, є*), м'який знак, апостроф, велика літера, розділові знаки, але позначаються велика (*//*) і мала (*/*) паузи. Позначається словесний наголос. Запис фонематичною транскрипцією береться у прямі дужки (*[...]*). Фонематичний запис дуже близький до орфографічного:

Фонетичний запис:	Фонематичний запис:	Орфографічний запис:
[хaй бʊдe ^н сад/ і дe ^н рe ^н во криcлaтe ^н / і к'іт ворк'іт/ і шчe бaгaтo див//]	хай бʊдe сад/ і дe ^н рeво криcлaтe/ і кіт ворк'іт / і шчe бaгaтo див //	Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато див.

(Л. Костенко)

1.2.15. ПОНЯТТЯ ПРО ЧЕРГУВАННЯ, ЙОГО РІЗНОВИДИ. ЧЕРГУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Чергування — це закономірна зміна одного звуку на інший чи однієї фонемі на іншу в тій самій морфемі, наприклад: *гора* — *гірка*, *на гірці* — чергуються звуки [г] — [г'] і фонемні |о| — |і| в корені слів, [к] — [ц'] у суфіксі; [вe^нснa^н] — [вe^нсe^нчн] — у корені чергуються звуки [e] — [e^н] та фонема |e| з нулем фонемі; *на батьківському* — *батьківськiм* (подвір'ї) — в закінченні чергуються фонемні |о| з |і| та звуки [к] з [к'] у суфіксі. Отже, у словах чергуються звуки й фонемні, відповідно розрізняють чергування фонетичні та історичні.

Фонетичні чергування відбуваються в усному літературному мовленні й зумовлені його закономірностями. Це чергування звуків, що реалізують одну фонему — інваріанта та її позиційного чи комбінаторного варіантів: *гречка* — [грe^н]чаний, *берег* — при[бе^н]режний — [e] — [e^н]; *жити* — [жиe^н]вучий — [и] — [иe^н]; *причепити* — [ч'іп]ляти — [ч] — [ч']; *робити* — ро[б'іт]ник — [б] — [б']; *мести* — [м'і]тла — [м] — [м'].

До фонетичних чергувань належать також звукові зміни, пов'язані з асиміляцією приголосних (напр., чергування звуків [c] — [c'] у словах *чесний* — *честь*, *щасливий* — *щастя*), а також чергування [y] — [y], [й] — [і] (орфографічно *у* — *в*, *і* — *й*), що

відбуваються під впливом сусідніх звуків: *пішов у школу — зайшла в клас, він їде — вона їде*.

Історичними називаються чергування, що виникли в давні періоди розвитку мови й зумовлені мовними закономірностями, що діяли за тих часів. Історичні чергування — це чергування фонем, вони супроводжують словозміну і словотвір: *сніп — снопа, школа — шкiл, вітер — вітру, вікно — вікон, книга — у книзі, ріка — на річці, козак — козаче, друг — друже (при словозміні) і гора — гірський, піч — пекар, мести — вимітати, друг — дружба, просити — запрошення (при словотворі)*.

1.2.16. НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ

У сучасній українській літературній мові є чергування, які виникли в найдавніші періоди розвитку мови — в часи індоєвропейської чи спільнослов'янської мовної єдності. Такими є чергування голосних фонем, вони відображають чергування давніх наголошених і ненаголошених чи довгих і коротких голосних. З мови найдавніших періодів вони були успадковані мовою пізнішого часу й увійшли в мову українську. На сучасному етапі ці чергування в українській мові відбуваються здебільшого в основі дієслів і є засобом розмежування семантики дієслів, що називають довготривалу та короткочасну дії. Найпоширенішими серед найдавніших чергувань голосних фонем є такі:

|e| — |o|: *нести — носити, брести — бродити, везти — возити* (дієслова з |e| називають протяжну, неповторювану дію, з |o| — тривалу, багаторазову);

|i| — |a|: *сідати — садити, лізти — лазити, різати — вразити*;

|o| — |a|: *ломити — ламати, гонити — ганяти, скакати — скакати, допомогти — допомагати* (на рівні сучасної мови |a| вживається перед наголошеним суфіксальним |a|: *ганя́ти, перемага́ти, хапа́ти*);

|e| — |i|: *мести — замітати, летіти — літати, пекти — випікати, наректи — нарікати* (|i| вживається перед наголошеним суфіксом *-а-*: *запліта́ти, витіка́ти, літа́ти*);

|y| — |a|: *трусити — трясти, грузнути — грязь*;

|y| — |и| — |o| — нуль фонем: *сухий — висихати — висохлий, висхлий, дух — дихати — дохлий — тхнути, натхнення*;

|e| — |и| — нуль фонем: *дерти — здирати — драти, терти — витирати — витру*;

|и| — нуль фонем: *дожидати — ждати, засинати — заснути*;

|o| — |и| — нуль фонемі: *посол* — *посилати* — *послати*;

|i| — |и|: *ліпити* — *ліпнути*, *вінок* — *вити*.

Усі ці чергування зберігаються в іменниках, утворених від дієслів: *злом*, *зломщик* — *зламування*; *допомога* — *помагач*; *сушилка* — *висихання*; *пекар* — *випічка*.

1.2.17. ЧЕРГУВАННЯ |o|, |e| З НУЛЕМ ФОНЕМИ

Це чергування властиве усім східнослов'янським мовам. Виникнення його пов'язане із занепадом зредукованих.

Примітка. У спільнослов'янській, давньоукраїнській мовах у складі голосних були голосні неповного творення, так звані зредуковані [ъ], [ь]; [ъ] — лабіалізований, середнього ряду, [ь] — нелабіалізований, переднього ряду. Вони були в сильній позиції і вимовлялися близько (відповідно) до [o], [e] — під наголосом (*садъкъ, вьсь*), перед складом зі слабким зредукованим (*сънь, пальць*), у звукосполученнях [ър], [ъл], [ьр], [ьл] (*тьрь, жьльть*) та у слабкій позиції в кінці слова (*сънь, сынъ, вѣтръ*), перед складом із голосним повного творення (*садъка, дьня*), перед складом із сильним зредукованим (*жьльць, шьвьць*). У XI—XIII ст. зредуковані занепадають: у слабкій позиції вони зникли, в сильній розвинулись у голосні повного творення [ъ] → |o|, [ь] → |e|. У різних формах слова після того самого приголосного зредукований був у різній позиції, через що після занепаду його ці форми мали різний фонемний склад: *сънь* → *сон*, *съну* → *сну*, *вьсь* → *весь*, *вься* → *вся*. Це й спричинило чергування фонем |o|, |e| з нулем фонемі.

Чергування відбувається в корені слів: *сон* — *сну*, *день* — *дня*, *весь* — *всього*, *все*; в іменникових суфіксах: *вінок* — *вінка*, *садочок* — *садочка*, *хлопець* — *хлопця*.

Таке саме чергування відбувається у словах на зразок *вогонь* — *вогню*, *сосна* — *сосон*, *вузол* — *вузла*, *сестра* — *сестер*, *пісня* — *пісень*.

Фонемі |o|, |e|, що чергуються з нулем фонемі, є новими.

Примітка. Серед нових фонем |o|, |e| розрізняють випадні — вони розвинулись із зредукованих [ъ], [ь] у сильній позиції — і вставні, що розвинулись після шумних приголосних перед сонорними [р], [л], [м], [н], пор.: *ставок*, *сніжок*, *пес*, *кінець* і *капель*, *вікон*, *сестер*.

Чергування супроводжує словозміну, словотвір. Прикладами чергування в процесі словотворення є: *сто* — *сотня*, *тьма* — *темний*, *день* — *дніти*, *днювати*, *сон* — *заснути*, *правда* — *справедливий*, *праведний*.

1.2.18. ЧЕРГУВАННЯ |o|, |e| з |i|

Це чергування властиве лише українській мові і є досить поширеним. Воно супроводжує як словозміну, так і словотвір і відбувається в будь-якій морфемі, хоча найчастіше в корені: *стіл* — *столовий*, *столи*; *осінь* — *осені*, *восени*; *проривати* — *прірва*; *батькова* (книга) — *батьків* (зошит); *Віталієва* (внучка) — *Віталій* (онук); у вишневі *о́му* — у вишневі *і́м* (садку); у твоє́му — твоє́м (вислові).

Фонетичною умовою чергування є вживання фонем |o|, |e| у відкритому складі й зміна їх на |i| в закритому.

Примітка. Історичною умовою чергування був занепад зредукованих у давньоукраїнській мові. Занепад слабких зредукованих викликав появу нових закритих складів. Якщо в цих складах були давні голосні |o|, |e|, то вони поступово, через подовження, а потім дифтонгізацію змінились на |i|: *сто́ль* → *сто.л* → *стуол*, *стуел*, *стуил*, *стуіл* → *стіл*; *пець* → *пе.ч* → *піеч* → *піч*.

Якщо після складу з давніми |o|, |e| був відкритий склад з голосним повного творення, то цей склад не зазнав ніяких змін, тому й давні |o|, |e| у попередньому складі збереглися: *стола*, *столу*, *печі*.

Українська мова засвоїла ті слова і їх форми, в яких давні |o|, |e| збереглися в давньому відкритому складі, й ті, в яких у новому закритому складі відбувся перехід давніх |o|, |e| в |i|, що й послужило основою чергування.

Від фонетичної закономірності чергування фонем |o|, |e| з |i| є відхилення, тобто фонемі |o|, |e| вживаються у закритому складі, |i| — у відкритому. Такі відхилення наявні:

1) у звукосполученнях [оро], [оло], [ере], [еле] між приголосними в корені слів: *мороз*, *молот*, *берег*, *шелест*;

2) у звукосполученнях [ор], [ов], [ер] між приголосними у корені слова (названі звукосполучення утворились із давніх *-ър-*, *-ъл-*, *-ьр-*, *-ьл-*): *горб*, *вовк*, *верхній*;

3) у словах, де |o|, |e| чергуються з нулем фонемі: *палець* (*пальця*), *ставка* (*ставка*), *день* (*дня*), *відер* (*відро*);

4) у словотвірних наголошених частинах слова *воз*, *вод*, *нос*, *роб*, *ход*: *медоносний*, *хлібороб*, *водовоз*;

5) у префіксі *воз-* та суфіксі *-тель*, що походять із старослов'янської мови: *возвеличити*, *мислитель*;

6) у суфіксах *-еньк-*, *-есеньк-*: *маленький*, *гарнесенький*; так само і в суфіксі *-оньк-*: *голубонька*, *дівчинонька*;

7) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду першої відміни (*підлог*, *будов*, *стель*, але *борід*, *доріг*) та віддієслівних іменників середнього роду (*значень*, *пояснень*, *тверджень*);

8) в особових формах дієслів дійсного та наказового способів: *пишеш*, *читаєш*, *винось*, *виходь*, *привозьте*;

9) у словах іншомовного походження: *чек, портфель, пілот, організатор*;

10) у відкритому складі вживається [i] за аналогією до закритого складу в інших формах того самого слова чи в споріднених словах: *щічка, ніготь, кілок* (як і в словах *щік, нігтик, кілка*), *голівонька, ніженька* (як і в *голівка, ніжка*).

1.2.19. [e], [o] ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ ТА [й]

У сучасній українській літературній мові після шиплячих [ж], [ч], [ш], [дж] та [й] у корінних українських словах вживаються й голосна фонема переднього ряду [e], й голосна заднього ряду [o], причому серед слів із названими фонемами після шиплячих та [й] можна виділити три групи:

1) слова, які постійно вживаються з [e]: *честь, челядь, щетина, щедрий, шелюга, шелест, джерело, ліжечко, Марієчка*;

2) слова, які завжди вживаються з [o]: *чоловік, човгати, шолудивий, шовковиця, жовтий, бджола, його, гайок*;

3) слова, в яких відбувається чергування [e] — [o] після шиплячих, тому вони вживаються і з [e], і з [o]: *шестеро — шостий, женити — жонатий, вечеря, — звечора, вечори, пшениця — пшоно*.

Голосні [e], [o], що вживаються після шиплячих та [й] у сучасній українській мові, походять із давньоукраїнського [e] — шиплячі тоді були м'якими, отже, голосні середнього, заднього ряду після них не могли вживатися. Вживання голосного заднього ряду [o] після шиплячих стало можливим після того, як вони стверділи. На збереження [e] після шиплячих та [й] чи його зміну на голосний заднього ряду [o] впливав наступний приголосний: якщо він був м'яким, голосний [e] зберігався, якщо твердим — після шиплячих та [й] вживався голосний [o]. І в сучасній мові [e] вживається після шиплячих та [й] перед наступним м'яким приголосним (*честь, челюсті, щеня, шеляг*), перед складом з голосними [i] (*щеміти, женить*), [e] (*шестеро, через, очерет, джерело*), перед складом з голосним [и], якому в російській мові відповідає [и] (*пшениця, женити* — рос. *пшеница, женить*), перед складом з іншими голосними за традицією (*черговий, кочерга, щезнути, чепурний*).

Голосний [o] після шиплячих та [й] вживається перед твердим приголосним (*жом, жовч, шов, шовк*), перед складом з голосними [a], [o], [y] (*цока, звечора, чоло, чого, чому, його, йому, нічого, жолудь*), а також перед складом з [и], якому в російській мові відповідає [ы] (*чотири* — рос. *четыре*).

1.2.20. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

I. Чергування [г] — [ж], [к] — [ч], [х] — [ш]: *книга* — *книжечка*, *книжка*, *книжний*; *друг* — *друзе*, *дружити*, *дружба*, *дружний*; *рік* — *річний*, *річниця*; *наука* — *учити*; *сухий* — *сушити*, *сушка*, *сушений*; *горох* — *горошина*, *горошок*; *птаx* — *пташина*, *пташечка*, *пташка*.

Назване чергування досить поширене в сучасній українській літературній мові. Виникнення його сягає періоду спільнослов'янської мови.

Примітка. Чергування зазначених фонем пов'язане з тим, що [г], [к], [х] ще в період спільнослов'янської мови були твердими, не мали здатності пом'якшуватися. Голосні переднього ряду ([e], [i], [ʔ], [ɨ] та ін.) вимагали обов'язкового пом'якшення попередніх приголосних. При словотворенні й словозміні [г], [к], [х] потрапляли у позицію перед голосними переднього ряду і, не маючи здатності пом'якшуватися, змінилися на шиплячі [ж], [ч], [ш], які за тих часів мовного розвитку були м'якими, зіст.: *нога* — *ніженька*, *ножище*; *рука* — *рученька*, *приручити*, *ручний*; *Явтух* — *Явтуше*.

Із спільнослов'янської мови це чергування успадковане багатьма слов'янськими мовами, зокрема східнослов'янськими, а отже, й українською.

У сучасній українській літературній мові шиплячі [ж], [ч], [ш], що розвинулись з [г], [к], [х], можуть уживатися як перед голосними переднього ряду (*сніг* — *сніжинка*, *ріка* — *річенька*, *кожух* — *кожушина*), так і перед голосними заднього ряду (*сніг* — *сніжок*, *крик* — *кричати*, *сухий* — *висушувати*) та перед приголосними (*сніг* — *сніжний*, *ріка* — *річковий*, *Явдоxa* — *Явдошка*).

Примітки. 1. Вживання приголосних [ж], [ч], [ш] із [г], [к], [х] перед голосними заднього ряду пояснюється тим, що ці голосні розвинулись із колишніх голосних переднього ряду: *крик* — *кричати* із *кричати*; *горох* → *горошкь* → *горошек* (слабкий зредукований у кінці слова занепадає, а в попередньому складі сильний зредукований ь змінюється на [e]) → *горошок* ([e] після шиплячого перед твердим приголосним змінюється на [o]). Якщо шиплячі з названих давніх приголосних нині вживаються перед приголосними, то це тому, що між ними в давнину був голосний зредукований переднього ряду ь, який викликав зміну приголосних і значно пізніше занепав: *друг* — *дружба* (із *дружьба*), *дружний* (із *дружьньи*).

2. Перед сучасною голосною фонемою переднього ряду [и] зберігаються давні [г], [к], [х] (*книги*, *ноги*, *руки*, *роки*, *мухи*, *стріхи*) і вживаються [ж], [ч], [ш], що виникли з [г], [к], [х] (*дружити*, *Ольжин*, *ручище*, *горошина*, *свашин*). Це зумовлено різним походженням сучасної фонемі [и]: чи вона розвинулася з давнього голосного середнього ряду [ы], тоді перед нею зберігаються [г], [к], [х], чи з голосного переднього ряду [и] — перед цим голосним відбулося чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш].

У сучасній українській літературній мові [г], [к], [х] вживаються й перед голосною фонемою [і], що розвинулася з давніх [o], [e] в

закритому складі (*гірка, гість, кінь, кіт, тхір* — *гора, гостина, коня, котик, тхора*), чи перед *-і, -е* іншого походження (*дорогі, тугі, тихі, дороге, туге, тихе*).

Зміна задньоязикових |к|, |х| і гортанного |г| на |ч|, |ш|, |ж| перед голосними переднього ряду відома в мовознавстві під назвою перше перехідне пом'якшення приголосних, або перша палаталізація.

II. Чергування |г| — |з'|, |к| — |ц'|, |х| — |с'|: *книга* — *книз[і]*, *у книз[і]*, *берег* — *на берез[і]*, *рука* — *руц[і]*, *у руц[і]*, *бік* — *на боц[і]*, *око* — *в оц[і]*, *стріха* — *стріс[і]*, *у стріс[і]*, *вуха* — *у вус[і]*.

Це чергування в сучасній українській літературній мові відбувається в іменниках перед закінченням *-і*: в іменниках жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини, в іменниках чоловічого й середнього роду в місцевому відмінку однини: *пролягає дорога* — *немає кінця дорозі, стомилися в дорозі; болить вухо* — *болить у вусі*; (але *боляче вуху*).

Зміна |г| — |з'|, |к| — |ц'|, |х| — |с'| відома у мовознавстві під назвою друге перехідне пом'якшення приголосних, або друга палаталізація.

Примітка. Виникнення другого перехідного пом'якшення приголосних |г|, |к|, |х| припадає на період спільнослов'янської мови. Воно відбувалось перед |А| ([e] носовим), що виник із дифтонгів |oj|, |aj|. При цьому |г| змінювався на африкату [дз] (*нога* — *нодзь*), пізніше африката втратила проривний елемент, фрикативний елемент розвинувся у самостійну фонему (*нодзь* — *нозе*). Дифтонги |oj|, |aj| змінились на звук |А| ([e] носовий), на основі якого розвинувся сучасний український звук [і], саме перед ним і відбувається чергування.

Друге перехідне пом'якшення приголосних в українській мові поширилося і на слова іншомовного походження: *універмаг* — *в універмазі, студентка* — *студентці, психіка* — *психіці*.

У коренях багатьох слів можна простежити зміни

|г|, |к|, |х| $\begin{cases} \rightarrow |ж|, |ч|, |ш| \\ \rightarrow |з'|, |ц'|, |с'| \end{cases}$

поріг $\begin{cases} \rightarrow \text{поріжок} \\ \rightarrow \text{на порозі,} \end{cases}$ *бік* $\begin{cases} \rightarrow \text{бічний} \\ \rightarrow \text{у боці,} \end{cases}$ *кожух* $\begin{cases} \rightarrow \text{кожушина} \\ \rightarrow \text{у кожусі} \end{cases}$

і в деяких іншомовних словах:

аптека $\begin{cases} \rightarrow \text{аптечний} \\ \rightarrow \text{в аптеці,} \end{cases}$ *музика* $\begin{cases} \rightarrow \text{музичний} \\ \rightarrow \text{у музиці.} \end{cases}$

Відповідно до першого й другого перехідних пом'якшень приголосних |г|, |к|, |х| в основі слова змінюються названі фонему різних морфем: *ріка* — *річка, річка* — *річці, на річці*; *птаx* — *пташина, пташка; пташка* — *пташиці, на пташиці*.

III. Зміни приголосних під впливом давньої суфіксальної фонему |й|.

У спільнослов'янській мові |й| виступав іменним і дієслівним суфіксом, активно взаємодіяв із попередніми приголосними і викликав ряд фонемних змін.

Так, впливаючи на попередні |г|, |к|, |х|, суфіксальна фонема |й| спричинила пом'якшення їх, що послужило основою поступового переходу цих фонем у шиплячі. Результат таких змін наявний в основах сучасних слів: *друг* — *дружу*, *небога* — *небіж*, *стерегти* — *сторож*, *плакати* — *плачу*, *сікти* — *січу*, *січа*, *тихий* — *тиша*, *дихати* — *душа*, *сухий* — *суша*.

Під впливом наступної суфіксальної фонему |j| попередні передньоязикові свистячі |з|, |с| змінилися на шиплячі, наслідок цих змін ілюструють слова: *лазити* — *лажу*, *возити* — *вожу*, *писати* — *пишу*, *носити* — *ношу*, *ноша*.

Суфіксальна фонема |й| спричинила також чергування твердих |р|, |л|, |н| з відповідними їм пом'якшеними приголосними |р'|, |л'|, |н'|, що відбувається в різних формах слова (рідше у споріднених словах): *море* — *моря*, *морю*, *конем* — *кінь*, *колоти* — *колю*, *говорити*, *говір* — *говорю*.

Впливаючи на попередні проривні |д|, |т|, суфіксальна фонема |й| викликала зміну їх на шиплячі африкати |дж|, |ч|: *бродити* — *броджу*, *ходити* — *ходжу*, *твердити* — *тверджу*, *платити* — *плачу*, *світити* — *свічу*, *свіча*. Впливом суфіксальної фонему |й| пояснюється зміна давнього |д| на |ж| у словах *сажа*, *межа*.

Дією давнього суфікса спричинене чергування сполучення фонем |зд| із |ждж|, |ск|, |ст| із |шч| (*їздити* — *їжджу*, *виїздити* — *виїжджаю*, *пускати* — *пущу*, *простити* — *прощу*), губних звуків із сполученням губного з |л'| у першій особі однини дієслів (*робити* — *роблю*, *купити* — *куплю*, *топити* — *топлю*, *ловити* — *ловлю*, *графити* — *графлю*); рідше це чергування трапляється у словах інших частин мови (*земний* — *земля*).

Примітка. Наявне в українській літературній мові чергування губних зі сполученням губного звука з |л'| у дієсловах третьої особи множини дійсного способу зумовлене ствердженням губних приголосних і виділенням після них фонему |л'|: *робити* — *роблять*, *купити* — *купають*, *ловити* — *ловлять*.

1.2.21. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ СЛОВОТВОРЕННІ, ПОЗНАЧЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ

Процес утворення нових слів супроводжується різними фонетичними й фонологічними змінами.

В окремих випадках відбувається поєднання їх, що й спричинює зміну приголосних фонем (звуків), які знаходяться в кінці

гвірних основ, і виникнення нових приголосних фонем, їх сполучень у новоутворених словах, що відображається й на письмі. Найістотніші зміни наявні при творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ-*, іменників — суфікса *-ств-*, якщо твірні основи закінчуються такими приголосними:

[г], [ж], [з] перед *-ськ-*, *-ств-* змінюються на [з], [з'] і в новоутворених словах виникає поєднання приголосних фонем [з'к], [зтв] (орфографічно *-зьк-*, *-зтв-*): *Острозг* → *остроззький*, *убогий* → *убозтво*, *Запоріжжя* → *запорізький*, *боягуз* → *боягузький*, *боягузтво*;

[к], [ч], [ц], [ц'] перед *-ськ-*, *-ств-* змінюються на [ц], [ц'] і в новоутворених словах з'являється група приголосних [ц'к], [цтв] (орфографічно *-цьк-*, *-цтв-*): *чумак* → *чумацький*, *чумацтво*; *Кременчук* → *кременчуцький*, *ткач* → *ткацький*, *ткацтво*; *Кролевець* → *кролевецький*;

[х], [ш], [с], [с'] перед *-ськ-*, *-ств-* змінюються на [с], [с'] і в новоутворених словах виникає група приголосних фонем [с'к], [ств] (орфографічно *-ськ-*, *-ств-*): *птах* → *птаство*, *товариш* → *товариський*, *товариство*, *Черкаси* → *черкаський*, *Полісся* → *поліський*, *Карабах* → *карабаський*.

Примітка. 1. Залежно від кінцевого приголосного твірної основи він зазнає різних змін, а саме:

[г], [к], [х] перед голосним переднього ряду, який був у давніх суфіксах *-ськ-*, *-ств-*, відповідно до першого перехідного пом'якшення приголосних змінилися на шиплячі [ж], [ч], [ш]: *убогство* → *убожство*, *козак* → *козачство*, *козачский*, *птах* → *пташство*; у сполученні шиплячий+свистячий відбулась регресивна асиміляція за акустичним сприйманням: шиплячий перед свистячим змінився на відповідний йому свистячий: [жс'] → [з'с'], [чс'] → [ц'с'], [шс'] → [с'с'] (водночас у цих групах фонем відбувалась також асиміляція за м'якістю); в новоутвореній групі двох свистячих фонем відбулося спрощення однієї з них (наступної). Це й спричинило появу відповідних груп приголосних у новоутворених словах.

Якщо основа твірного слова закінчувалася шиплячим приголосним, то в слові відбулися два явища — асиміляція й спрощення, а якщо свистячим приголосним — лише спрощення.

2. У новоутворених словах з'являлись суфікси *-к-* чи *-тв-*:

убогий — *убозтво*, *чумак* — *чумацький*, *чумацтво*, *товариш* — *товариський*, *товариство*, *Одеса* — *одеський*.

В окремих похідних словах кінцеві приголосні твірних основ зберігаються: *баски* — *баскський*, *казах* — *казахський*.

Якщо основа твірного слова закінчується будь-якою іншою приголосною фонемою, то в новоутвореному слові вона або не зазнає змін (*Миколаїв* — *миколаївський*, *школяр* — *школярський*, *учитель* — *учительський*), або змінюється лише в усному мовленні внаслідок регресивної асиміляції, інших фонетичних явищ чи їх поєднання: *завод* — [заводз'с'ки'] *заводський*; *брат* —

[бра'цтво]; братство; студент — [студе'н'с'києі], [студе'нство] студентський, студентство.

Від прикметників та іменників, в основі яких наявні *-цьк-, -ськ-, -ск-*, утворюються іменники за допомогою суфікса *-ин-*. Перед суфіксом відбуваються такі зміни:

-цьк- [ц'к] + *-ин-* → *чч*: *козацький* → *козаччина*, *вояцький* — *вояччина*, *німецький* — *Німеччина*, *донецький* — *Донеччина*;

-ськ- [с'к], [ск] + *-ин-* → [шч] *щ*: *полтавський* — *Полтавщина*, *обухівський* — *Обухівщина*, *пісок (піску)* — *піщина*, *віск* — *вощина*, *лісок (у ліску)* — *ліщина*.

Групи приголосних [ск], [шк] змінюються на [шч] (графічно *щ*) при творенні прикметників від іменників за допомогою суфікса *-ан-*: *віск* — *вощаний*, *дошка* — *дощаний*. Зміни зберігаються і в похідних словах: *вощанка*, *вощити*, *дощаний*, *дощечка*.

1.3. ОРФОЕПІЯ

1.3.1. ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Орфоенія (від гр. *ὀρθοεπία* — правильність мови) — розділ мовознавства, в якому вивчається система норм єдиної вимови, властивої літературній мові. Цим словом називається й система загальноприйнятих правил, що визначають єдину вимову, властиву літературній мові.

Орфоепічні норми — це сукупність правил, що впорядковують в мовленні людини мовні засоби щодо вимови.

Орфоепічні норми складаються історично разом із формуванням національної мови, коли розвиваються різні форми публічного мовлення й збільшується питома вага усного мовлення в житті суспільства. Володіння орфоепічними нормами сприяє порозумінню людей. Увага співрозмовників зосереджується на змісті висловленого, а не на незвичному для мовця ненормативному звучанні. Крім того, дотримання орфоепічних норм має велике значення для засвоєння правопису, адже в українському письмі є слова, які пишуться на основі вимови: *мама*, *дочка*, *калина*, *школа*, *книжка*, *глибшати*, *ніж*. Є також слова, що вимовляються за одними правилами, а пишуться за іншими, наприклад: [зе'мл'а'] — *земля*, [си'єджу'] — *сиджу*, [рожчи'ища'йу] — *розчищаю*. Пишучи такі слова за одними нормами, а вимовляючи за іншими, людина ґрунтовніше засвоює мову. Орфоепічні норми є виявом культурного рівня мовця, а наявність загальноприйнятих вимовних норм, дотримання їх у процесі спілкування є свідченням високого рівня розвитку мови.

Сучасна українська літературна мова має усталені орфоепічні норми. Вони охоплюють норми вимови голосних і приголосних звуків, сполучень приголосних, слів іншомовного походження, норми наголошення слів. На жаль, відхилення від загальноприйнятих орфоепічних норм трапляються нерідко. Вони спричинені впливом діалекту, оточення, правопису, іншої мови, насамперед близькоспорідненої.

1.3.2. НОРМИ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Норми вимови голосних звуків в українській літературній мові пов'язані з їх наголошеною чи ненаголошеною позицією. Усі наголошені голосні вимовляються чітко: *клен, яліна, бузок, айстра, горіх, куц*. Тільки початковий наголошений [і] у небагатьох словах вимовляється з наближенням до [и]: [і^чнколи, і^чноді]. Виразно звучать і ненаголошені голосні [а], [у], [і] та [о] у більшості випадків (крім зазначених нижче): [тройа^чнда], [д'ішчи^чна], [йа^чблун'а].

Ненаголошений [о] вимовляється як [оу] в корені українських слів перед складом із наголошеними [у], [і]: [ко^чжу^чх], [ро^чзум^чни^чк], [то^чб'і], [хо^чд'і^чм]. До звука [а] ненаголошений [о] в українській мові ніколи не наближається.

Ненаголошений звук [е] завжди вимовляється із наближенням до [и], ступінь такого наближення різний. Він більший перед складом із голосними [і], [и], [у], перед м'яким приголосним, порівняйте: [ви^чзу^ч], [ви^чз'і^чт'і], [ви^чзи^ч] і [ве^чзе^ч], [ве^чзло^ч]; [ви^чсн'а^чнка], [си^чл'а^чн'с'ки^чєі] і [ве^чсна^ч], [се^чло^ч].

М'які приголосні, особливо [й], мають звужувальний вплив на сусідні голосні, тому [е] після [й] наближається до [і]: [окра^чй^чєц^ч], [бй^чє^чт^чє].

Ненаголошений [и] у вимові завжди наближається до [е]. Наближення сильніше (вимовляється [е^ч]) перед складом із голосними [е], [а]: [же^чве^ч], [жи^чєву^чт'і].

На ступінь наближення [е] до [и] чи [и] до [е] впливає також наступний наголошений склад, темп мовлення — ступінь взамонаближення звуків сильніший перед наголошеним складом, у швидкому мовленні.

1.3.3. НОРМИ ВИМОВИ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Усі приголосні звуки виразно вимовляються між голосними, на початку слова перед голосним: *читати, ходити*. Чітко вимовляються два дзвінки чи два глухі звуки, що стоять поряд і не є свистячими і шиплячими: *спитати, збирати*.

Дзвінкі приголосні у кінці складу й слова не втрачають дзвінкості: *зуб, хліб, дід, книжка, стежка, домігся, будка, Дубки, загруз, злі[з'т]е*. В українській мові розрізняється лексичне значення слів за кінцевим звуком складу — дзвінким чи глухим: *гриб — грип, плід — плім, мимохідь — мимохіть, міг — міх, гадка* (від гадати) — *гатка* (від гатити).

Африкати [дж], [дз], [дз'] вимовляються зливо і не замінюються одним із складових елементів: *джерело, бджола, дзеркало, дзвонити, [дз'у]рчить*.

В українській орфоєпії розрізняються звуки [г] — гортанний, щілинний і [ґ] — задньоязиковий, проривний. Як і інші звуки, вони здатні диференціювати лексичне значення слів: *ґніт* (утиск) — *гніт* (у свічці), *ґрати* (на скрипці) — *грати* (металеві).

Для української мови характерним є гортанний [г]. Він уживається в будь-якій позиції, зокрема: на початку слова перед голосним чи приголосним (*говорити, глибокий*), в середині слова між голосними (*легенький, наголос*), після голосного перед приголосним (*мигить, бігти*), у кінці слова (*берег, пиріг*). Узвичаєний він у словах іншомовного походження (як у загальних назвах, так і у власних): *газета, газон, гонор, телеграма, аргумент, пудинг, Голландія, Прага, Аргентина*.

Проривний [ґ] вживається в корінних українських словах, засвоєних із найдавніших періодів розвитку української мови, та в словах, запозичених з інших мов: *ґава, ґрунт, ґринджоли, ґелґіт, реміґати, дзиґа*. З часу введення в український алфавіт букви, що позначає цей звук, активність його зросла, зокрема за рахунок іншомовних слів, у яких цей звук наявний у мові — джерелі засвоєння слова).

Звук [ф] не можна плутати із звукосполученням [хв]. Слід вимовляти:

[ф]		[хв]	
<i>факт</i>	<i>фотограф</i>	<i>хвиля</i>	<i>схвильований</i>
<i>фартух</i>	<i>шифр</i>	<i>хвилина</i>	<i>нехвороц</i>
<i>формула</i>	<i>асфальт</i>	<i>хвіртка</i>	<i>захворюваність</i>
<i>футбол</i>	<i>кінофільм</i>	<i>хвалити</i>	<i>похвально</i>
<i>фрамуга</i>	<i>орфографія</i>	<i>хвастати</i>	<i>вихватка</i>
<i>флегматик</i>	<i>тюфтелька</i>	<i>хвоя</i>	<i>розхвилюватись</i>

Усі приголосні перед [і] пом'якшуються, виявляючи при цьому різний ступінь м'якості. Тільки перед [і] пом'якшуються губні звуки, [г], [ґ], [к], [х], шиплячі (і при подовженні): *лід, сніг, діти, зірка, сірий, вітер, шість, чітко, гість, кільце, джигіт*. Не пом'якшуються перед [і] приголосні на межі слів (*син і дочка*), на межі частин складноскороченого слова та після префікса (*педінститут, безідейний*). Перед голосним [е], позначуваним на

письмі буквою *є*, приголосні пом'якшуються: *си[н'є]*, *майбут-[н'є]*; якщо ж звук [є] позначається на письмі буквою *е*, то приголосні перед таким [є] звучать твердо: *берег, плече, середній, чемний, фестиваль, білет, лекція, театр*.

Губні, шиплячі приголосні у кінці слова й складу, на початку перед голосними, крім [і], й перед приголосними вимовляються твердо: *гриб, сом, ніж, плащ (плашч), голубка, ім'я, морква, тріпотливий, феномен, плакати, брязкіт, тужити, вмішатись, точність, мзжичка*.

Примітка. Доречно згадати закономірності звукової реалізації фонемі [в] й відповідно до них вимовляти [в] на початку слова і складу перед голосним, крім [і], (*вартува'тиє'*), на початку складу перед [і] — [в'] (*в'і'дззи'є'у'*), на початку складу перед приголосним, у кінці слова після голосного, в середині слова після голосного перед приголосним — [у] (*у'нук*), [*ходи'у*], [*кро'униє'ї*]).

Твердо вимовляються в будь-якій позиції слова, крім позиції перед [і], приголосні [г], [к], [х], [ґ]: *говорити, кидати, хилитись, гелотати, складовий, козак, казковий, ворог* — [г'і]рка, [к'і]зка, [х'ід].

У кінці слів в українській мові вживаються звуки [ц'] і [ц]; [ц'] вимовляється у словах, що закінчуються на *-ець* (*хлопе[ц']*, *пале[ц']* *україне[ц']*, *полтаве[ц']*, *мізине[ц']*); в інших словах (*міц'*), у сполученні звуків [ц'к], що вживаються в прикметниках та прислівниках (*черніве[ц'к]ий*, *письменни[ц'к]ий*, *по-коза[ц'к]и*). В кінці іншомовних іменників та звуконаслідувальних слів вимовляється [ц]: *матрац, шприц, бац, клац*.

Звуки [р] та [р'] вживаються на початку і в середині складу (*радіти, берегти, подорожувати, врахувати* і *[р'а]жанка, на-[р'а]дити, збе[р'іт']*, *т[р'о]х, чоти[р'о]м*), але у кінці складу і слова вживається тільки [р] (*буквар, тепер, Харків, чотирма, гіркий*).

1.3.4. ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ

Глухі приголосні перед дзвінками під впливом останніх змінюються на відповідні їм дзвінкі приголосні: *кі[з'б]а, про-[з'б]а, моло[д'б]а, во[ґз]ал*. Дзвінкі приголосні перед глухими здебільшого не втрачають дзвінкості (*книжка, дядько*); тільки звук [г] у деяких словах перед глухими [т'], [к] змінюється на відповідний йому глухий [х]: *ле[хк]о, ні[хт']і, кі[хт']і* (але *допомогти, підбігти, змогти* — так само, як і *книжковий, різкий, солодкий* тощо).

Шиплячі приголосні перед свистячими під їх впливом змінюються на відповідні їм свистячі: *ради[с':а], до[ц':і], у кни[з'ц':і], на до[с'ц':і]* — *радишся, дочці, у книжці, на дошці*. Свистячі

приголосні перед шиплячими під їх впливом змінюються на шиплячі: *ро[жч]істити, бе[ж:]ірний, бе[жш]івний, бе[жш]умний* — *розчистити, безжирний, безшовний, безшумний*.

Звуки [д], [т] перед шиплячими змінюються на шиплячі африкати: *льо[ч:]ик, закві[ч:]аний, ві[джч]ути, пі[джж]ивити* — *льо-чик, заквітчаний, відчути, підживити*. Перед свистячими вони змінюються на свистячі африкати: *п'ятна[дз'ц']аць, два[дз'ц']аць, ві[дз'ц']істи* — *п'ятнадцять, двадцять, відцвісти*.

Поєднання фонем [т'с'], що виникає у третій особі однини й множини дійсного способу та в другій особі множини наказового способу, реалізується звуком [ц':]: *розгойдує[ц':]а, перегую[ц':]а, кланятиму[ц':]а, зійду[ц':]а, збері[ц':]а, залиші[ц':]а*.

1.3.5. НОРМИ НАГОЛОШЕННЯ СЛІВ

Наголос є важливим засобом оформлення усного мовлення. Оскільки український наголос має вільний і рухомий характер, не існує єдиної норми щодо наголошення слів в українській мові, як у французькій, польській, чеській та ін. І все ж єдині норми наголошення слів у сучасній українській літературній мові існують, вони окремі для кожної частини мови. Ось деякі з них.

Окремі іменники наголошуються по-різному в українській і російській мовах:

Українською мовою

дочка

дрова

спина

кропива

іграшка

олень, олені

рукопис

фартух

Російською мовою

дочка

дрова

спина

крапива

игрушка

олень, олени

рукопись

фартук

Інші іменники в українській мові вживаються з подвійним наголосом, у російській — з одним:

Українською мовою

апо́строф

фа́рфор

Російською мовою

апо́строф

фа́рфор

З єдиним наголосом в українській мові вживаються: *портфель, сантиметр, предмет, цемент, листопад, квартал; завдання, читання, запитання (але за́пит), виховання (і вихований, виховний)* тощо.

Слід зважити на наголошення прикметників на зразок *новий, прямий, кривий, старий, косий, радіий*.

У кількісних числівниках на позначення одиниць другого десятка наголошується словотворча частина **-на-**: *дванадцять, п'ятнадцять, сімнадцять, одинадцять, чотирнадцять*. У непрямих відмінках ці числівники наголошуються по-різному залежно від закінчення: *одинадцяти й одинадцятьох (студентів), одинадцяти й одинадцятьом (студентам)*.

У складних числівниках на позначення десятків наголос припадає на останній склад: *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят*. Зберігається він на останньому складі і в непрямих відмінках: *шістдесяти, шістдесятьох, шістдесятьом*.

Слід зважити на наголошення окремих дієслів в неозначеній формі: *принести, привезти, кидати*.

У першій особі однини дієслів теперішнього та майбутнього (простого) часу завжди наголошується закінчення: *пишу, сиджу, прийду, принесу, привезу, ходжу, ношу*; на закінчення припадає наголос і в інших особових формах цих дієслів: *привезеш, принесеш, принесеш, привезе, принесемо, але прийде, прийдемо, прийдуть*.

Відомості про правильне наголошення слів містять словники, передусім орфоепічні.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Вступ

Вправа 1. Проаналізувати подані тексти, визначивши, зразками яких стилів є кожен із них.

І. Рух блокуватиметься з демократами.

Про це сказано в заяві «Про початок виборчої кампанії», яку поширив Рух-прес. Рух не вважає, що створення єдиного блоку демократичних сил буде справою менш складною, ніж на попередніх виборах. Досвід боїв за президентство, коли були зневажені етичні засади передвиборної боротьби, змушує керівництво Руху розраховувати на домовленості з близькими за поглядами партіями, переважно в окремих регіонах чи округах.

Заява, як і слід було сподіватись, окреслює єдину вимогу до можливих союзників — вони повинні стояти на позиціях державності й демократії. Це означає, що на місцях рухівці будуть об'єднувати зусилля навіть із членами тих організацій, співпраця з якими на загальноукраїнському рівні видається дуже проблематичною.

Із газети

II. Літо! Золота пора, тіло дзвенить від радості, як зелене дерево, повне розспіваних птахів. Юрій був п'яний від самого повітря, від сліпучого сонця, від синьої води, від сміху, криків, радісного вітру, що повівав од Русанівської протоки. З балкона було видно майже всю протоку, білі піски на тім боці, зелені вали верб, а ще далі київські пагорби, увінчані золотими шпильями Лаври, вид такий, що міськрада мала б із жителів Русанівки брати додаткову квартирну плату. Хоча з Березняків вид ще розкішніший, там Лавра зсунута на периферію погляду, а навпроти масиву, на тім боці Дніпра, в зеленій пазусі берега, зачайвся Видубицький монастир, ніби вродлива дівчина, яка сяє тобі з тисячолітньої пазелені над водою і прикладає до уст пальчика: «Тс-с-с!».

П. Загребельний

III. Можна вважати, що ефект впливу становища в колективі на поведінку підлітка регулюється передусім самооцінкою, рівнем домагань і ставленням до вимог колективу. Останні три чинники становлять, на нашу думку, позицію підлітка.

Залежно від ступеня адекватності самооцінки та рівня домагань підліток здатний більшою чи меншою мірою усвідомлювати своє реальне становище в системі взаємин. Якщо учень характеризується, наприклад, занадто високою самооцінкою і таким самим рівнем домагань, то це, зрозуміло, заважатиме йому адекватно сприймати своє реальне становище: він завжди сподіватиметься на більші симпатії членів колективу, ніж він того заслуговує своїми людськими якостями. Внаслідок цього підліток може постійно відчувати себе ображеним, вважати, що його ровесники несправедливі, недооцінюють його, погано ставляться до нього. Подібні суб'єктивні переживання відіграють важливу роль у формуванні й підтримці певної позиції як суб'єктивного утворення в самосвідомості (суб'єктивне відображення об'єктивної реальності).

М. Боршєвський

Вправа 2. Прочитати подані тексти. Відзначити, які лексичні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості відрізняють кожен із них від літературної мови, зразком якого діалекту є кожен текст¹.

I. Ж'інка й чолов'їк жили // ж'інка була робот'ашча/ хороша/ все робила дома/ а чолов'їк шчитавс'а за дурн'а/ н'їчого неї пон'їмаў// тод'ї ж'інка/ шчоб вїв'їрити/ чи в'їн дурний/ вз'ала зварїла боршчу і вкїнула тудї котї/ а сама набл'уда за ним//

¹Тексти взято з праці: Бевзенко С. П. Українська діалектологія: 36. вправ і завдань. — К.; О.: Вища шк., 1987. — С. 22, 93, 101.

в'ін віт'аг боршч/ зразу порівс'а / до мйаса// дівиц'ца до мйаса і каже / шчо ж воно такє? кудкуда? нѳги не туда// це/ каже/ мабуд' киц'/киц'// ну це хай тоді ж'інка зз'іст'// ж'інка узнала/ шо в'ін не дурній/ в'ін почав тоді робити// (Полтавська обл., Машевський р-н, с. Базилевицина).

II. Віт полуднєвуої сторони знаходиц'а гура Стуоруожіха / на котрі рустє бугато лічничих зел на ліки // С полуднєвуо-го — Білокамін'с'ка гура // На заход'і йє пе^нре^нгін і с'віта гура / піт пе^нре^нгоном цвинтар // На піунічний захід у віддал'і трох к'ілометріу знаходиц'і се^нло Гаварєччина / котрі займаюц'і гончарством / вирубл'айут горшкі // Віт се^нла Гаварєччина знаходис'і Б'іла гура Підлис'на / де на н'і знаходис'і памітнік Шашкевича // (Львівська обл., Олеський р-н, с. Ушня).

III. Важка робота селанскайа // на нови гуод, празнуйт месейіед // у нас вуон не ровен вуос'ем с'іем / шиіест' не'д'ел // на месейіед пр'али' а мужики' гнуої ваозіли' на поле // дрова/ с'ієно/ те шо нужно скоту // а баба сєди'т да преде // у пуост баби' ткал'и' / а мужикї тем с'аме /а катори' партні' дак ши'у / сапѳжнік чоботи' ши'у / а ковал'і плугї кавали / сакієри'/шо нужно у хаз'аїстви' // (Київська обл., Чорнобильський р-н, с. Ладжичі).

Фонетика і фонологія

Вправа 3. Визначити звуковий склад слів, показавши, як виявляється зв'язок звукового складу зі значенням, словотворенням, морфемною будовою, граматичним оформленням слова, його вимовою. Звернути увагу на інтонаційне оформлення тексту, речень.

Куди йдемо?

Який лишаєм слід?

Хто пам'ять змив як дощик акварельку?

Все менше рук

що вміють сіять хліб

Все більше рук

що тягнуть все у пельку

Життя серед людей —

це та ж кімната сміху

Між тисячі дзеркал жахаєшся —

невже?!

Хто так спотворив нас?

Хто має з того віху —

приписувати нам зображення чуже?!

Душа — єдина на землі держава
де є свобода чиста як озон

Кордон душі проходить над світами
а там нема демаркаційних зон

Л. Костенко

Вправа 4. Прочитати текст. Записати його, позначаючи виділені фонетичні одиниці — фразу, такт, склад; охарактеризувати їх.

Вам заколядувати?

Колядки та щедрівки — зимові величально-поздоровчі пісні українців. Вони мають дуже давню традицію, радісні й оптимістичні за звучанням. Їх виконували під час обрядового обходу селянських дворів і присвячували кожному члену сім'ї: господареві, господині, сину, доньці. Мелодії ґрунтуються на багаторазовому повторенні основного наспіву й поетичного рефрену. Наприклад: «Щедрий вечір, добрий вечір». В одних областях України колядки співали на Різдво, а щедрівки — на Новий рік та Водохрещі. В інших такого поділу не знали.

Новорічні пісні звеличують трудящу людину, утверджують ідеали добра, справедливості, миру. Надзвичайно багата тематика й образний світ колядок та щедрівок. У них — мотиви створення світу, переспіви євангельської легенди про народження Христа, сцени мисливського життя, відображення князівсько-дружинного побуту древніх русичів, розповіді про козацькі військові походи, картини хліборобської праці, громадські та родинно-побутові стосунки.

Усна народна творчість — мудрий педагог.

З великою симпатією у новорічних піснях оспівується образ дівчини. Красною вона подібна до сонця, зорі або червоної калини. Розумна і працьовита. Колядки та щедрівки, адресовані хлопчикам і парубкам, возвеличують хоробрість, силу, благородство. Але найвища честь для юнака — сумлінна праця на рідній землі.

О. Курочкін

Вправа 5. Розглянути схему будови мовного апарату (мал. 1, с. 23), розповісти про його будову, роботу.

Вправа 6. Визначити звуковий склад слів, назвати голосні й приголосні звуки. Вимовляючи кожен звук окремо, простежити за виявом трьох ознак, що відрізняють голосні від приголосних.

Бджілка, соняшник, квасоля, буряк, огірки, кріп, гарбуз, в'ється, піднімається, підрастають, вживають, достиглі, зібраний урожай, насіння, земляний, підживляти, висаджувати, полоття, листя, ділянка, розмежований, відділяти, житній, розвидняється, літній, по-весняному.

Вправа 7. Визначити звуковий склад поданих пар слів, назвати голосні звуки, якими різняться ці слова. Визначити, які артикуляційні ознаки двох звуків однакові, а які відмінні.

Балка — булка, урюк — урок, буття — биття, поріг — пиріг, Крим — крем, загін — загин, кінь — кинь, син — сон, синява — синова, річка — ручка, малий — милий.

Вправа 8. Записати текст фонетичною транскрипцією, назвати з нього послідовно голосні переднього й середнього ряду; високого, середнього, низького піднесення; лабіалізовані, нелабіалізовані.

Не треба думати мізерно.	Митцю не треба нагород.
Безсмертя є ще де-не-де.	Його судьба нагородила.
Хтось перевірений, як зерно,	Коли в людини є народ,
У ґрунт поезії впаде.	Тоді вона уже людина.

Л. Костенко

Вправа 9. Записати фонетичною транскрипцією, визначити звуковий склад кожного слова, виділити голосні, назвати всі ознаки кожного звука.

Обурений господар кричить на сусіднє подвір'я:

— Ваші два хлопці вилізли на мою яблуню й обірвали всі яблука!

— Боже ти мій! — налякалася мати. — А чи не скажете, де третій?

Народна творчість

Вправа 10. Визначити голосний звук за поданою характеристикою і назвати слова, які з нього починаються:

- переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований;
- переднього ряду, високого (підвищеного) піднесення, нелабіалізований;
- заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований;
- заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований.

Вправа 11. Назвати двоскладові слова, в обох складах яких є голосні звуки:

- заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізовані;
- переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізовані;
- переднього ряду, високого (обниженого) піднесення, нелабіалізовані;
- заднього ряду, високого піднесення, лабіалізовані;
- заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізовані.

Вправа 12. Виписати з тексту виділені слова, дібрати до кожного таке споріднене, в якому кореневі [e], [и] були б в іншій позиції, ніж у виписаному слові. Обидва слова записати фонетичною транскрипцією. Визначити фонетичні чергування голосних. Дібрати самостійно 8—10 аналогічних прикладів.

З р а з о к: [схи^ели^иуши^ес'] — [схи^еле^ини^еі]: [и^е] — [и].

Лелія полинула швидко, швидко. Павлусь бачив, як миготіло світло по вулицях міських у нього під ногами, як поспіша-

лась та метушилась юрба людей... *Хвилиночка-мать* — і вже зникло місто. Здається, хутко *летіли*, однак Павлусь побачив, що вже день займається... Лелія *тихо* спускається додола біля якоїсь маленької, *низенької, похилої* хатинки.

Леся Українка

Вправа 13. Записати подані слова фонетичною транскрипцією. Назвати приголосні звуки, зі зміною яких змінюється лексичне значення слова. Охарактеризувати кожний звук.

Гора — кора, кара — тара, терен — дерен, хвіст — твіст, кулька — булька, ткала — ткаля, мимохіть — мимохідь, куди — сюди, кінь — тінь, перелаз — перелазь, який — такий, лама — мама, рис — лис, піч — ніч, повен — човен, син — синь.

Вправа 14. Подані пари слів, маючи однакову кількість звуків, розрізняються двома приголосними. Назвати ці звуки й ознаки, які є спільними й відмінними для них.

Нести — везти, всякий — взятий, геть — гедзь, певен — зелен, човен — кожен, доріс — доліз, лама — шафа, дим — тин, кара — сажа, Галя — Таня, Катя — Маня, Віта — Ліда, Валя — Ната, Віра — Діна.

Вправа 15. Визначити, якими приголосними звуками відрізняється кожне наступне слово від попереднього; назвати, які ознаки цих звуків спільні, а які відмінні.

дочка — точка — річка, доріг — доріс — доніс,

рік → тік → лік
 рік → пік → піт

ручка — пучка — кучка — купка

кінь → кіл → кіт
 кінь → тінь → віл → лизь
 кінь → лінь → ліс → ніс.

Вправа 16. Визначити звуки, що диференціюють лексичне значення поданих пар слів. Поділити пари слів на групи, в яких приголосні

розрізняються за: а) участю голосу й шуму; б) місцем творення; в) способом творення; г) твердістю/м'якістю; д) кількома ознаками.

Туди — куди, голос — колос, колоти — полоти, полоти — пороти, день — пень, кігті — нігті, вибирати — випирати, куди — сюди, балка — палка, гадка — гатка, дрючок — крючок, дріт — дріб, рити — лити, злити — змити, жити — шити, лестити — пестити, поріг — доріг, рук — сук, мишка — пишка, гавва — кава, пралля — кралля, пралля — прала, сон — сом, гілля — рілля, кілля — зілля, мороз — морозь, раз — рак, рад — ряд, вибирати — видирати, буває — буяє, кішка — кілка, зоря — моря, з'їхати — в'їхати.

Вправа 17. Записати текст фонетичною транскрипцією. Назвати наявні в ньому приголосні:

а) за місцем творення; б) за способом творення; в) за участю голосу й шуму; г) за твердістю/м'якістю; д) за акустичним сприйманням. Охарактеризувати приголосні звуки кількох слів за всіма ознаками.

Перед очима здіймалися гори... Зранку їхня темна смуга просто обрамлювала обрій, а коли розходився туман і відпливали у свої мандри хмари, проступала хвиляста лінія ясніших, здавалося, зовсім прозорих гір, наче змальованих легкими акварелями легкою рукою. Колір тих дальших гір мінився — ледь рожевий, коли сходило сонце, пізніше — ледь блакитний на фоні синього неба. Оті прозорі гори спонукали мріяти, побачити, дізнатись, що там, за ними.

О. Іваненко

Вправа 18. Назвати спільні ознаки для [ж] і [з], [д] і [л], [ч] і [ш], [й] і [р], [т] і [ж], відмінні для [з] і [з'], [к] і [х].

Вправа 19. Назвати слова за поданою характеристикою звуків.

1. Голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, ненаголошений; приголосний сонорний, передньоязиковий, дрижачий, твердий; голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений; приголосний шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий.

2. Приголосний сонорний, передньоязиковий, зубно-боковий, твердий; голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; приголосний шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий; приголосний шумний, глухий, передньоязиковий, афrikата свистяча, пом'якшений; голосний переднього ряду, високого (підвищеного) піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; приголосний сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який; голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

3. Приголосний шумний, дзвінкий, передньоязиковий, щілинний, свистячий; голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений; приголосний сонорний, передньоязиковий, зубно-боковий, пом'якшений; голосний переднього ряду, високого (підвищеного) піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; приголосний шумний, глухий, задньоязиковий, проривний.

Вправа 20. Визначити, яким різновидом асиміляції об'єднані слова кожної групи, охарактеризувати її в кожному окремому слові за напрямом, місцем розташування звуків, між якими відбувається уподібнення, за характером виявлення, за ознакою.

Майбутнє, пісні, дзвякати, пізніше, сьогодні, дзвін, мужність, чуйність, листя, засніжений, у казці, на гілці, сотня, сміх, охайністю;

кісьба, просьба, молотьба, боротьба, п'ятдесят, вокзал, анекдот, якби, якже, екзамен;

легкий, вогко, вогкість, пружко, нігті, кігті, дьогтьовий;

отчий, досвідчений, одчинити, відчути, диспетчер;

ворітця, на грядці, на квітці, тридцять;

розширити, розшукати, розчинник, зчервонілий, розжевітісь, дізнаєшся, не вріжся, не морочся, на річці, на стежці, пташці;

гортанний, денний, південний, камінний, ячмінний, корінний, злиденний, кременний, курінний, п'ятдесят, шістдесят, дев'ятсот, шістсот;

служіння, життя, почуття, колосся, рілля, обличчя, збіжжя, сіллю, ніччю, галуззя, тушшю, піддашшя, лле, виллють, спросоння.

Вправа 21. У поданих словах наявні два й більше різновидів асиміляції між різними звуками або між тими самими. Визначити, між якими звуками, за якими ознаками відбувається асиміляція.

Розширення, щастя, натхнення, безжиттєвий, розщеплюється, ллеться, п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятсот, безчестя, полегкість, вітчизняний, веснянці, відчиняється, екзаменується.

Вправа 22. Виписати з поданих речень слова, в яких наявна асиміляція, охарактеризувати її за всіма ознаками.

1. Придивишся: і що воно таке? Не допоможе й двоопукла лінза. Здається ж люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла. 2. А жінка стеле лляну скатертину. 3. А ти десь там, за даллю вечоровою, а ти десь там, за морем тишини (*Кост.*). 4. Нарешті сніг зник, все зацвіло, київські гори завітчалися білими вишневыми, грушевыми, яблуневими садами. 5. Та небагато й гнівом чи боротьбою зробила б (*Груш.*). 6. Хоч би місяць виглянув

або що. Як у провалля дивишся — просвітку ніякого (*О. Міш.*). 7. Равлик гордо похвалився: «Я з хатинкою вродився!» Потім равлик засміявся — і в хатиночці сховався (*Чуб.*). 8. Зелений подих теплої пшениці доносить розшум Кобзаревих слів (*Сим.*). 9. Радій комахці, сонцю і стеблинці, ти світ пізнав, ясне твоє буття, і ти, з природою побувши наодинці, поринеш знову в круговерть життя (*Дон.*). 10. Поклало літо зелене блюдо. Меди серпневі туди проллються (*Кр.*). 11. Маленьке, найменше те слово — мама, найбільше, промінне, незмінне — мати (*Мал.*).

Вправа 23. Прочитати. Визначити й виписати слова, в яких наявна асиміляція, поділити їх на групи за спільною ознакою цього явища. Відзначити, чи є асиміляція у виділених словах. Обґрунтувати своє виконання.

1. Гула земля. Сусідський плакав хлопчик. 2. Митцю не треба нагород, його *судьба* нагородила. 3. Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів. 4. Доберемося за три годиночки за стонадцять верст до родиночки. 5. І відчайдушний танець між ножами шотландки танцювали на столах. 6. А буває — спинюсь на місці, простягаю руки без слів ... 7. Життя як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає. 8. Згорів город, і жито кволе, і в річці висохла вода. 9. І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золотаве звечоріння в зелених кучерях весни. 10. Орел впивався кігтями в рамено, клював печінку. 11. *Мигтіли* дні, як п'яти марафонця. 12. Під вікном у нас на травичці *жабка*, мишка і півник жили в рукавичці. 13. *Двигтять* місточок у дві дошки (*Із тв. Кост.*). 14. Поїхали запорожці вітер доганяти. 15. І сова з-під стріхи в поле вилітає. 16. Росли укупочці, зростали (*Т. Ш.*).

Вправа 24. Прочитати текст, виписати слова, в яких наявна асиміляція, зробити аналіз її. З'ясувати, чому у виділених словах асиміляції немає.

Цвіла яблуня, та, що поблизу колодязя, цвіло зілля романець на *моріжку*, а в долині, де зеленіє густа трава, навіть здаля виднілися *жовті* кульбаби, синюваті сокирки і фіалкові медуниці, сонце сміялося в височині, розсіваючи *навколо* себе золоті *бризки*, пташки без угаву щебетали собі всі разом, і я літав над землею, як голуб.

Ні, не зовсім як голуб, бо не розмахував крилами-руками і не здіймався над хатами *надто* високо. Злегенька відштовхнувшись від землі, я ніби плив над дідовим подвір'ям і над косягом нашого саду, плив стійма, інколи нахиляючись то в один бік, то в другий, купаючись у сонячних *бризках* і в пташиному щебетанні, і все в мені *безгучно* співало, і було мені так радісно, так *празниково*, як ніде й ніколи на світі.

За О. Левадою

Вправа 25. У розмовному мовленні замість слів літературної мови *трамвай, бомба, тісто, трактор* іноді вживають *транвай, боуба, кісто, трахтор*. Яким фонетичним явищем пояснюються зазначені зміни? Охарактеризувати його.

Вправа 26. У поданих реченнях визначити слова, в яких відбувається (відбулася) дисиміляція; з'ясувати її суть у кожному слові.

1. Тільки хто ж це королеві Марку золотинку в дзьобі принесе? 2. Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння себе. 3. Навіщо ж декламація? Все значно і важче, і складніше. 4. Хтось підносив мене до неба, я вдихала його голубе (*Кост.*). 5. Я візьму той рушник, простелю, наче долю (*Мал.*). 6. А вищий нижчого тусає та ще й б'є, затим, що сила є (*Гл.*). 7. Хіба в шотландській стороні вже лицарів не стало? 8. Лицарство йде, земля гуде, зійшлись ворожі лави... (*Л. Укр.*). 9. А дитина!.. Сердешна дитина! Обідране, ледве-ледве несе ноженята ... (*Т. Ш.*). 10. І ніжно-запашенькі, найкращі із квіток, конвалії біленькі зовуть нас у лісок (*К. П.*). 11. Мати сіяла сон під моїм під вікном. А вродив соняшник. А тепер: хоч буран, хоч туман, а мені — сонячно (*Б. Ол.*). 12. Вітрець пісні наспіває, а сам все дужче дме (*Заб.*). 13. Пшениця хай набирається сили ... щоб, наче від снігу, мірошники білі не знали спочинку у кожній артілі (*Нагн.*).

Вправа 27. Прочитати слова, назвати групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення, порівняти їх вимову і позначення на письмі.

Щасливий, тижневий, обласний, проїзний, корисний, корисливий, перехресний, злісний, учасник, кожний, жалісний, жалісливий, хустці, невістці, звістці, бандуристці, піаністці, шістдесят, журналістський, колективістський, студентський, центристський, пропагандистський, туристський.

Вправа 28. Назвати слова, від яких утворено наведені приклади. Визначити в них групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення. Як це передано на письмі?

Роз'їзний, ненависний, скло, тиснути, корисний, радісний, совісний, послати, захисний, хруснути, безжалісний, масний, шелесне, власний, цілісний, тижня, міський, пристрасний, ремісник, активістці, альпіністці, парламентський, журналістський, абонентський, ад'ютантський, індивідуалістський, інтелігентський.

Вправа 29. Утворити від наведених слів нові, що відповідають на питання *я к и й?*, охарактеризувати в них явище спрощення, зіставити вимову і позначення на письмі груп приголосних. Новоутворені слова поєднати з іншими за смислом.

Кількість, якість, область, цілість, дилетант, очистити, виїздити, совість, швидкість, аспірант, захистити, студент, кореспондент, проїздити.

Вправа 30. Переписати, вставляючи, де потрібно, пропущені літери, пояснити відсутність чи наявність їх.

1. Гіган..ське місто витискає штанги — гуп-гуп, гуп-гуп... (Кост.). 2. Батько — педагог за професією і покликанням — умис..но віддав мене до школи піз..но, до класу значно нижчого, ніж мої можливості, аби я не мав труднощів у науці. 3. Міради животінь тис..нулися на світ. 4. З тих двох злотих, що були зав'язані в Ганиній хус..ці, вигодуватись було не можна. 5. Батько вчительки був чудний нещас..ливий чоловік. 6. А тут ще мов навмис..не лізли у вуха уривки якогось мізерного вальсика (Із *тв. Груш.*). 7. Перед тим, як сісти за стіл, зодяглася мати у праз..никове: нову кофточку із листячком на ній, спідницю швейотову. 8. Чуємо, свистить хтось із рову. Свис..не й заховається. 9. У кінці прохід прямовис..но обривався. 10. Шпаки на тому тиж..ні прилетіли (Із *тв. О. Міц.*). 11. Садки стоять безшелес..ні (Гонч.). 12. Гей, прос..лала нива чорне полотно, ллється жовта злива, сіється зерно (Сим.). 13. Довіку б тобі, захис..ник Батьківщини, не знати окопів і згарищ Хатині. 14. Живі діждались радіс..ного дня, коли затих шалений гуркіт грому (Луц.). 15. В перекладацькій скарбниці Максима Рильського є і «Мізантроп». Дивна річ: йому, пристрас..ному і послідовному людинолюбцеві, випало перекласти комедію Мольєра, героя якої вважають людиноненавис..ником (Ю. М.). 16. Чес..не діло роби сміло (Н. *тв.*).

Вправа 31. Називаючи звуковий склад поданих слів, записати їх фонетичною транскрипцією.

Кількість, під'їзд, бджоляр, дзвонять, яблуна, малюк, малюють, ясність, просьба, запрошення, стаття, святкування, різьбяр, погляньте, бур'ян, буряк, пір'їна, вестибюль, бюрократія, гедзь, джміль, хрущ, щавель, щастя, життєвий, дзвякати, хвилюються, примиряються.

Вправа 32. Записати текст фонетичною транскрипцією.

Споконвіку село називається Білогір'я...

У сиву давнину, понад дві тисячі літ тому, тут жили скіфи. Городище розкинулось на багато гонів; від нього крутим берегом Ворскли тягнуться височенні вали. За багато літ вони осунулись, заросли лісами. А ті вали, що тяглися в степ, здійнялися горбастими хребтами над рівниною. Трохи далі, за валами, розкинувся могильник у хаотичному безладді пагорбів, на яких ростуть гіркі полини, духмяний чебрець та ще шумить біла тирса. А ще далі, посеред степу, вигріває під сонцем свої старечі груди розрита могила. Вона схожа на кратер згаслого вулкана, на широкому дні якого завжди безвітря і загадкова тиша.

І. Цюпа

Вправа 33. Прочитати фонетичний запис тексту, записати його орфографічно.

[га'йу / га'йу / зе'ле'н розма'йу //
л'уби'у д'іучи'ну / сам до'бре'н зна'йу //
л'уби'у д'іучи'ну п'іутора' ро'ку /
до'ки'є не'н д'ізна'ли'є вороги' збо'ку //
а йа' г д'ізна'ли'є / рожще'н бе'нта'ли'є //
бода'й же'н вони' шча'с'т'а не'ма'ди'є //
сус'іди'є бли'єз'к'і' / вороги' т'ажк'і' /
пи'іте'н / гул'а'ї'те'н / йак сам'і' зна'ї'те'н //
пи'іте'н / гул'а'ї'те'н / йак сам'і' зна'ї'те'н //
де дво'йе'н хо'д'ат' / не'н розлуча'ї'те'н //]

Народна творчість

Вправа 34. Записуючи текст, поділити його на склади. Визначити будову складів, основу виділення їх, які склади переважають.

Для всіх

Ось уже й серпень кінчається. Під вікнами розквітли жоржини й айстри. Час збиратися до міста. Хлопців уже чекає школа: нинішньої осені вони стануть першокласниками.

Брати надумали: піти до школи не тільки з букетами квітів, а ще й гербарій принести.

З того часу і почалося. Павлик і Толик усі поля навколо обійшли. Де б не були: чи купалися в річечці, що тече аж від лісу, чи рвали бур'ян кролям — ніде не забували тієї роботи. Вибирають стеблинки з квітами і кладуть поміж газет, розправляють листочки і пелюстки, а тоді чимось важким зверху притискають. Рослини підсихали, і хлопці акуратно приклеювали їх тонкими паперовими смужками в альбоми...

Взимку, коли довкола забілюють сніги, затріщать люті морози. Зі сторінок альбому війне теплим вітерцем, настоящим на духмяних травах і половіючих хлібах. Тоді в класі немовби настане літо для всіх ...

За А. Бондарчуком

Вправа 35. З'ясувати умови виділення складів у поданому тексті.

1. Лі-кар ві-дві-дав про-сту-дже-но-го сту-ден-та на при-ва-тній квар-ти-рі. По-мі-тив-ши лі-ка-ря, па-ці-єнт про-мим-рив:
— Лі-ка-рю, тем-пе-ра-ту-ра у-же ві-дій-шла.
— Зна-ю, — від-по-вів лі-кар. — Я зу-стрів-ся з не-ю на схід-цях.

2. — Цим по-ї-здом я зав-жди ї-жджу без квит-ка. — Я та-кож, а-ле я ре-ві-зор і пе-ре-ві-ряю квит-ки, я-кщо до-зво-ли-те.

Народна творчість

Вправа 36. Переписати поезію, поставити наголос у словах. Прочитати. Звернути увагу на наголошення виділених слів. Визначений наголос перевірити за орфоепічним словником.

Матері

В хаті сонячній промінь *косо*
На долівку ляга з вікна ...
Твої чорні шовкові коси
Припорошила вже сивина.
Легкі зморшки обличчя вкрили —
Це життя трудового плід.
Але в кожному русі — сила,
В очах юності видно слід.
Я таку *тебе завжди* бачу,
Образ в серці такий *несу* —
Материнську любов гарячу
І твоєї душі красу.
Я хотів би, як ти, прожити,
Щоб не тліти, а завжди горіть,
Щоб уміти,
як ти, любити,
Ненавидіть, як ти,
уміть.

В. Симоненко

Вправа 37. Позначити наголос у словах, перевірити за орфоепічним словником.

Дочка, спина, дрова, кропива, кропив'янка, іграшка, двірник, дворище, верба, апартаменти, медикаменти, фартух, рукопис, статуя, документ, цемент, кілометр, квартал, каталог, листопад, циган, асиметрія, виразний, значущий, іграшковий, ласкавий, зимовий, гіркий, легкий, дворовий, визвольний, котрий, чотирнадцять, одинадцятий, вісімдесят, загалом, відповісти, принести, принесеш, зобразити, захворіти, задобрити, дзвонять, ходжу, ведеш, внести, втрутитися, разом.

Вправа 38. Позначити наголос в однозвучних словах, визначити його функцію. Навести аналогічні приклади. Для з'ясування значення слів скористатися тлумачним словником.

Виступав Богдан Петро і Михайленко Богдан; зайшли Максименко Іван Максимович і Максимович Галина Іванівна; ви-
прасувана білизна, білизна снігу; правило правопису, швець
тримає правило; виборна кампанія, виборна картопля; людська
шана, людське ставлення; прошу поради; прошу, заспокойтесь;

засіяли поле, засіяли зорі; побачили оленя й оленя; не зроблю помилки, неприємні помилки; не вивчила байки, цікаві байки; стояли біля деревця, садили деревця; щодня приміряти, приміряти обнову зараз; раптово розсипалися черешні, по небу розсипалися зорі; викопану картоплю висипали на купу, висипали картоплю з мішка.

Вправа 39. Прослухати кілька радіопередач («Школяда», «Суботні зустрічі», «Старшокласник»), простежити за дотриманням їх учасниками норм наголошення слів.

Вправа 40. Записати слова, які вживаєте у своєму мовленні і які викликають у вас сумніви щодо наголошення. Наголос перевірити за словником.

Вправа 41. Записати подані слова фонетичною і фонематичною транскрипціями, зіставити їх звуковий і фонемний склад, визначити звуковий вияв фонем.

Спина, вишня, спека, степ, степовий, вишенька, вишневий, джерельний, знання, життєвий, гіллястий, яскравий, важливість, священний, сумлінність, рукав, шість, щітка, голубка, суспільний, заясніти, походжати, дзеркальний, віддзеркалення.

Вправа 42. Поданий текст записати фонематичною і фонетичною транскрипціями, зіставити записи, звуковий і фонемний склад виділених слів.

Ще вдосвіта Григорій *встав*, умився і, склавши в торбу свої пожитки, тихенько вийшов із монастиря. Не зазирнув і до Лаврентія: часу *багато* буде — зайде до нього на Святі гори.

Туманним *сонним* містом попростував до Троїцької, де у *отця* Бориса квартирував Михайло. Не віда сам, куди *подається* і що робитиме у цім тіснім безмежнім *світі*, де розминуться ніде пихатій кривді з правдою. Єдиний скарб він має — свободу духу і тіла, тож пильнувати *мусить*, щоб не пошитись якомсь ненароком самому в дурні й не залишитись *без* цього скарбу. Ні за яких обставин не слід *міняти* волю на кусень хліба. Як часто ми, боячись лишитись голодні тілом, зі страху *нівечимо* свій дух, принижуємося перед володарями і навіть тими, хто може дати їсти. Коли б не це, не розрослася б так буйно кривда на полі правди, істини.

Василь Шевчук

Вправа 43. До виділених у поданих реченнях слів дібрати споріднені, в яких відбувалися б найдавніші чергування голосних фонем. Назвати фонем, які чергуються. Яка роль цих чергувань у вираженні відтінків лексичного значення?

1. Тиха вода береги *ломить*.
2. Осінь *підганяє*, зима не жде.
3. Не кажи гоп, поки не *перескочиш*.
4. Хто два зайці *гонить*,

той жодного не зловить. 5. Колос повний до землі гнеться, а пустий угору *дереться*. 6. Дівка *заплетена*, а хата не *метена*. 7. Кинь ячмінь в болото — *убере* тебе в золото. 8. Гей, звідкіль ти *прилетіла*, ластівочко мила? 9. Хто знання має, той і мур *зламає*. 10. Зробив справу — *віднеси*, п'ять нових *захопи*. 11. Від народного гніву зрадник не *втече*. 12. Хто батьківщину любить, того і батьківщина *береже*. 13. Тільки *припече*, воно зразу ожива. 14. *Текло*, текло і лягло під скло. 15. Руками *втирається*, ногами *лізе*. 16. Прийшла дівка з гір, *несла* на собі сім шкір, як їх *розбирали*, всі над ними ридали. 17. Зимою *грію*, весною *прію*, літом *умираю*, восени *оживаю*. 18. Я росла в темній темниці, як зросла — *взяли* в світлицю. З мене *шкуру* всі *деруть*, мене *варять*, мене *труть*, пироги з мене *печуть*, відгадайте, хто ж я.

Відгадки. 13. Бджола. 14. Вода і лід. 15. Рак. 16. Цибуля. 17. Сніг. 18. Картопля.

Вправа 44. Переписати, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, пояснити уживання їх. Дібрати до слів, у яких пропущена буква, такі споріднені, які проілюстрували б чергування голосних; пояснити його.

1. Ходить пісня яснолика між дерев, ми її в серця навіки заб..рем (*Мал.*). 2. Два вітри підкрались стиха, в баби вир..вали нитки і порвали на шматки (*О. П.*). 3. Біла ромашко, як ти цвітеш! З медом від тебе л..тить бджола. Дівчинка в коси тебе запл..ла (*Синг.*). 4. Ми повибігаємо, снігу нак..чаємо купу за садком. 5. Баба буде плакати, будуть сльози капати, знівечать кожух. Голова пок..титься і в калюжу — бух! (*Гл.*). 6. Можна все на світі виб..рати, сину, виб..рати не можна тільки Батьківщину (*Сим.*). 7. У зеленому намисті, синьоока, чарівна, ст..ле килими барвисті, йде дібровами весна. 8. Осінь ялинки не ч..пає, доглядає, наче мати, — все про неї тільки й дбає, щоб зимі подарувати (*Дон.*). 9. Дожидаю із роботи маму. І на кухні, і в світлиці підм..ла, прибрала (*О. П.*). 10. Внучка сміливо прод..рається лісовими хащами. 11. Сидимо собі, ліс кругом завм..р. 12. Сьогодні дідусь уже зб..рався пов..зти дівчинку до Тихого океану. 13. Через хвилину судно стишувало хід, перем..гаючи піняві хвилі (*Із тв. М. Яненка*). 14. Бабуся заг..няє нас до хати (*Ст.*).

Вправа 45. До поданих слів дібрати споріднені, які ілюстрували б найдавніші чергування голосних. Відзначити у словах фонетичні чергування.

Допомогти, клонити, скочити, лізти, котити, сідати, застерігати, терти, гребти, різати, везти, ноша, меливо, добиратися, вхопити.

Вправа 46. Змінити подані слова так, щоб у них відбулося чергування |o|, |e| з нулем фонем, визначити, в якій морфемі воно наявне. Чотири-п'ять слів ввести у контекст (словосполучення, речення).

Свекор, жайворонок, козел, осел, хустка, кашель, будинок, випадок, внучок, синок, дідок, кінець, окраєць, боєць, стрілець, митець, велетень, півень, тиждень, квітень, певен, славен, кожен, жоден, подарунок.

Вправа 47. Вжити подані іменники у формі родового відмінка множини, назвати чергування голосних фонем.

Книжка, річка, кришка, помилка, пробка, подушка, сварка, суперечка, нитка, черешня, їдальня, господарка, невістка, жінка, дочка, сусідка, рибка, цукерка, серце, рядно, вікно, кільце, весло, дзеркальце.

Вправа 48. Від поданих слів утворити нові, які ілюстрували б чергування |o|, |e| з нулем фонем.

Повен, кашель, початок, будинок, випадок, малюнок, подарунок, ставок, садок, земля, кінець, вузол, крапля, мішок, бузок, кисень, водень, вишня, замисел, сон, мозок, обов'язок.

Вправа 49. Переписуючи, підкреслити слова, в яких можливе чергування |o|, |e| з нулем фонем, в дужках записати слово, що ілюструє чергування. Визначити, в якій морфемі, за словозміни чи словотворення воно відбувається.

В один із серпневих ранків на острів Білий навідалась зима. Пухнасті сніжинки опускались на землю. Травичка засльозилась, прозорі краплі талої води збігали по ній.

З півночі несподівано дмухнув холодний вітер, він приніс із собою перший приморозок.

Верхівка снігового покривала взялася цупкою шкоринкою, дикі олені з хрускотом пробивали її копитцями, добираючись до ягелю...

Ось уже замерхтіли на морі срібні проблiski. Це були перші крижинки. Чайки сміливо опускалися на них і завзято довбали лід. Іноді крижинки перевертались, і пташки враз опинялися у воді. Налякано кричали, били крилами піняве море і злітали високо-високо.

Мисливець побачив біля берега льодовий припай і дуже зрадів. Приніс відро і став кидати в нього лід. Хоч яке море солоне, а змерзаються на нім лише прісні краплинки, тому й накидаються на крижини чайки...

Дуже смачна морська крижина!..

М. Яненко

Вправа 50. Назвати й записати слова, які позначають а) часові поняття; б) птахів і при зміні яких відбувається чергування фонем |o|, |e| з нулем фонем.

Вправа 51. Записуючи, змінити подані слова, дібрати до них споріднені, щоб відбулося чергування |o|, |e| з |i|; з'ясувати фонетичну умову чергування, позначити морфему, в якій воно відбувається. Кожну групу слів доповнити трьома власними прикладами:

а) сльоза — сліз, слізний; двір — двору, дворовий; борода, дорога, воля, дзвін, лід, спосіб, спокій, переходити, береза, вечір, біль, віз;

б) рости — ріс; мести, везти, нести, брести, перемогти, могли, витекти;

в) порядність — порядності, вірність, чемність, вихованість, цнотливість, допитливість, кмітливість, юність, незвичайність, чинність;

г) на крутому підйомі — на крутім підйомі; на далекому небосхилі, у нашому товаристві, у безмежному просторі, у вашому розпорядженні, у дружньому колективі, на першому курсі, на останньому занятті, у дружньому шаржі, у майстерному зображенні, у їхньому дворі.

Вправа 52. Подані прикметники чоловічого роду змінити за родами, поєднавши кожен із них з іменником. Записати, простежити за чергуванням |o|, |e| з |i| в основі прикметників. Назвати морфему, в якій воно відбувається, фонетичну умову чергування.

З р а з о к: братів син, братова сім'я, братове доручення — чергування |o|, |e| відкритого складу з |i| закритого складу в суфіксі.

Батьків, Михайлів, В'ячеславів, Олександрів, Віталіїв, Сергіїв, Андріїв, Петрів, Василів, Володимирів, сусідів, товаришів, Владиславів, Денисів, Аркадіїв, Потапів, Богданів, онуків, синів, Вікторів, дядьків, директорів, деканів, дідів.

Вправа 53. Записати назви населених пунктів, за зміни яких відбувалося б чергування |o|, |e| з |i|, з'ясувати його. З кількома парами слів скласти речення.

Вправа 54. Виписати слова: а) в яких можливе чергування |o|, |e| з |i|; б) які ілюструють випадки відхилень від закономірності чергування. До слів першої групи дібрати такі, що виявляли б це чергування, охарактеризувати його; у словах другої групи визначити, з чим пов'язане відхилення.

У просторій майстерні багато світла, сонця. Під стінами — мольберти з незавершеними роботами учнів Брюллова і його власними. Він має ще одну майстерню, де працює сам. Останнім часом він зачинається в ній і не виходить звідти з ранку до самого вечора.

З майстерні, де працюють учні, можна піднятися сходами до помешкання Брюллова, в чудову червону кімнату, де і стіни, і меблі, і гардини — червоні, де три дні тому Тарас одержав із рук своїх покровителів право на вільне життя — «вільну». Він уже звекає до всього нового, але ніяк не може примусити себе заглибитись у роботу. Як не може приборкати своє хвилюван-

ня, коли почує по сходах, що ведуть до помешкання Брюлло-ва, його кроки або коли вчитель починає обходити учнів, роз-глядаючи їх роботи і часом нещадно критикуючи.

Л. Смілянський

Вправа 55. Підкреслити, переписавши речення, слова з |e|, |o| після шиплячих та |й|, з'ясувати вживання їх.

1. На похилу горобину почепив хлопчак торбину, приспособив таганок і повісив казанок (*О. П.*). 2. Ой, ви, сосни кучеряві, хто зростив вас, поливав? (*Позн.*). 3. Немов вітер прошелестів травою. І піснею приваблені, листочки на дубках, на вишеньках, на яблуньках шепочуться в садках (*Заб.*). 4. Вмерла моя казка... І ні слів шовкових, ні пісень майових у серці не знайти. 5. Тільки ти, билино, вечора смутніш, на холодній скелі в самоті стоїш. Але ти для мене сонце і тепло, і пісень з казками вічне джерело (*Олесь*). 6. Тиху мрійність черемхи в шовковім безвітрі лишим для віршів. 7. Чорнобривчик тишком-нишком у смородині никає. 8. У березі в човні хлопчак стоїть і Мавку не-терпляче виглядає. 9. Черлених дум тепер прийшла пора, м'яке срібло так пахне полянами... (*Із тв. Йов.*). 10. Все умілому з руки — будуть зайцю чобітки. А для лиски, для сестрички, будуть з рипом черевички. Поки вигляне зоря, чути стук чоботаря (*Кр.*). 11. Тонкорунні мериноси — всі у кучерях вони, з шерсті їх ми пальта носим, теплі кофти кольорові, светри, шарфики чудові. 12. Ось калина над рікою... Хто це щедрою рукою їй намистечко надів? (*Позн.*).

Вправа 56. Прочитати, відгадати загадки. З'ясувати вживання |e|, |o| після шиплячих та |й| у словах загадок і відгадок.

1. Звечора одна ходить краля чарівна. 2. Летіла тетеря не вчора — тепера, упала в лободу, шукаю — не знайду. 3. Чотири баби одно рядно тягнуть, крайчик хліба і горошок посмалений. 4. Лисий віл через болото брів. 5. Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає. 6. Чернець-молодець у землю пішов, червону шапочку знайшов і наверх вийшов. 7. Сам червоний, а чуб зелений. 8. Чепуруха біла чорну сорочку наділа. 9. Висока гора, шовкова трава, під золотим дахом хатка моя. 10. Без вікон, без дверей живе шестеро дітей. 11. Ноги на полі, середина на дворі, голова на столі. 12. Хто на собі хату носить? 13. Стоїть піп над водою та шелестить головою. 14. Стоїть пані у куточку в чорнім чобіточку.

(Для довідок. 1. Вечірня зоря. 2. Палаюча зоря. 3. Небо, місяць, зорі. 4. Місяць. 5. Сонце. 6. Мак. 7. Буряк. 8. Редька. 9. Цибуля. 10. Яблуко з насінням. 11. Пшениця. 12. Черепаха. 13. Очерет. 14. Кочерга.)

Вправа 57. Дібрати до поданих слів синоніми (1), антоніми (2), у корені яких вживалися б |е| чи |о| після шиплячих та |й|, з'ясувати вживання їх. З кількома синонімічними рядами та антонімічними парами скласти речення.

1. Ланіти, елегантний, золотистий, сімейний, наречений, лоб, безжалісний, зникати, твердий (хліб), правдивий, тліти, вихований, порядність, кар'єризм, квартет, шушукання.

2. Грубий, неохайний, крик, скупий, добрий, ганьба, рано, зранку, з'являться, ввічливий, дорогий, начисто, гладкий, підлий.

Вправа 58. 1. Вставляючи пропущені букви *е* чи *о*, поділити подані слова на три групи: слова, у яких після шиплячих, |й| закономірно вживається 1) фонема |е|, 2) фонема |о|; 3) слова, у яких вживання фонем |е|, |о| у названій позиції не відповідає фонетичній закономірності. Обґрунтувати свій поділ.

2. Вставити пропущені літери, з'ясувати вживання фонем, які ними позначаються.

1. Ч..столюбний, щ..міти, ч..сати, ч..ловіцтво, ч..рновий, ввеч..рі, ж..вток, ж..рдина, ш..вкун, ж..рна, ч..рнетка, ж..ртовний, ч..рнецтво, ш..лестіння, ш..стиденний, ш..вковиця, ч..ломкатися, ч..мусь, ш..лудивий, щ..лепа, дж..нджик, ж..ребкування, ч..к, щ..бетання, верш..к, ж..реб'ятко, пш..ничний, щ..бінь, й..му, звеч..ра, ч..рга, дж..рельце, ч..рниця, вч..тирьох, ч..твірка, безш..вний, гай..к, й..рзати, ч..ремшина, виш..нька.

2. Щ..ка, щ..кою, на щ..ці; ч..ло, ч..ла, на ч..лі, ч..лу; веч..ри, веч..рами, у веч..рі, у веч..рах; бдж..ла, бдж..ли, бдж..лами, з бдж..лою, у бдж..лі, на бдж..лах.

Вправа 59. Утворити від іменників форму кличного відмінка, назвати фонему, що при цьому чергуються, пояснити умови чергування. Пригадати й записати вислови з народних пісень, поетичних творів з такими та подібними іменниками у кличному відмінку й визначеним чергуванням приголосних.

Друг, луг, Олег, Бог, козак, чумац, чоловік, рибак, бурлак, байрак, пастух, Явтух, дяк.

Вправа 60. Від поданих іменників утворити й записати нові іменники, прикметники, дієслова, в основі яких відбувалося б чергування |г|, |к|, |х| із |ж|, |ч|, |ш|, з'ясувати умови чергування.

Вага, відвага, сніг, Рига, слуга, подруга, пиріг, торг, плуг, піджак, мак, смак, вік, запах, страх, сполох, успіх, комаха, потіха, поспіх, верх, посуха, яблуко, молоко, вухо.

Вправа 61. Утворити від наведених іменників присвійні прикметники (1), прізвища (2), в основі яких відбувалося б чергування приголосних відповідно до першої палаталізації. Назвати фонему, що чергуються, умови чергування. Поєднати новоутворені прикметники з іменниками.

1) Ольга, подруга, сусідка, Наталка, Маринка, донька, ненька, Параска, тітка, Явдоха, Стеха, свекруха, сваха, невістка, Варка, Ониська;

2) козак, чумак, Варка, Шульга, Явтух, Ониська, конюх, ко-
жух, пасіка, Стеха, соха, довгий, пух.

Вправа 62. Від поданих дієслів утворити й записати можливі особові форми, форми дієприкметників, прикметники, іменники, в яких чергуються приголосні фонемі відповідно до першої палаталізації. З'ясувати умови чергування.

Запрягти, стригти, сікти, закликати, змогти, допомогти, бігти, прибігти, пекти, колахати, наректи, перемогти.

Вправа 63. Подані іменники вжити у відповідних відмінках, щоб відбувалося чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с']. Назвати ці відмінкові форми, пояснити умови чергування.

Сусідка, ялинка, задавака, атака, помилка, дужка, посмішка, ранг, фланг, галушка, кладка, розвідка, фонотека, чайка, артистка, епоха, макуха, сваха, ріг, сміх, горох, подих, поверх, луг, круг, молоко, око, яблуко.

Вправа 64. Дібрати до поданих слів споріднені чи змінити їх так, щоб проілюструвати явища першої і другої палаталізації приголосних [г], [к], [х], пояснити умови кожної з них взагалі і в кожному слові зокрема.

Тривога, заслуга, Волга, Буг, батіг, поріг, стіг, недуга, мак, морока, одяг, круг, рюкзак, медик, техніка, етика, фізика, аптека, інтрига, віник, черевик, дуга, звитяга, бідолаха, мачуха, посуха, черепаха, музика, верх, черемха, сміх.

Вправа 65. Переписати речення, підкреслити слова, в яких можливе чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та із [з'], [ц'], [с'], у дужках біля них записати слова, що ілюструють чергування, усно пояснити умови.

1. За все, що взяв од пирога життя, платити доведеться по рахунку: за перший успіх і за краплю тунку, за юний гріх і спалах поцілунку, ба, й за прискорене серцебиття платити доведеться по рахунку (*Ол.*). 2. Коли запахне відталою землею і березовим соком, птиці, розколюючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще із волохатим туманцем тепло (*Ст.*). 3. В долонях лісу, в теплі зорі неба пливе наш берег в дорогу дорогу. 4. На дволикість кволодуху, на неробство анемічне, на відсутність в серця слуху і лакузи ляк одвічний, на пігмейський світ — до даху — відповідь одна — зневага (*Йов.*). 5. Капелюшник Боровик взув новенький черевик на єдину ногу і гайда в дорогу. Закликав-гукав щодуху: «Поспішайте по красу!» (*Кол.*). 6. Як про мамині очі згадаю — скрушно в душу собі заглядаю (*Ос.*). 7. У книжці шукай не букви, а думки (*Н. тв.*). 8. Страшно хвилину прогавити. 9. Я не звикаю до прощань, я так ненавиджу розлуку. Крізь голубу тривожну рань мій потяг рейками простукав. 10. А я всміхалась сонечку рудому: «Куди спішити, коли серцю добре?» (*Чуб.*).

Вправа 66. Із поданих речень виписати слова, в яких можливі чергування під впливом суфіксальної фонемі [й]; дібрати відповідники, що підтверджують це чергування.

1. Скородила мати грядку навесні. 2. А на заставі сіно косять. 3. Ніч у місті записую так: «Вечоріло і ... знову світало». 4. Коли приходить вічність до хвилини, мовчить усе на втомленій землі. 5. Багряне листя коло нас кружляє, кудись летять над нами літаки. 6. Тремтить листок на білім полотні, для нього більше осені немає! 7. Тисячу років підряд вітер надривно голосить: «Білі на сонці згорять, чорні — потопляться в росах». 8. Листопад — листям, а життя — роками обсиплеться, розвіється навічно. Прийшов коханий з ніжними руками, та де ти ходиш, добрий чоловіче? (*Із тв. Чуб.*). 9. На одній з вулиць вирубали дерева. Кажуть, вони комусь заступали у вікнах сонце (*Ос.*). 10. Наше начало — отут, на землі. Сюди нам вертати в зелені гаї, щоб знову сказати: «Ми — діти твої» (*М. Ткач*).

Вправа 67. Прочитати текст. Визначити, проілюструвати й охарактеризувати усі можливі чергування звуків, фонем у словах.

Квітнева ластівка день починає ...

Якщо березень весну, наче наречену, лише приводить у гості, то квітень її зустрічає як повноправну господиню: луки, узліски, видолинки зодягаються у зелень, з'являються перші весняні квіточки. Обіч осель прокльовуються тендітними списками півники. Ці справжні рицарі найпершими сповіщають, що весна оселилася біля хати. Незважаючи на ще частенькі морози, вони мужньо переносять випробування своєї долі. Від того й казали: «З'явилися біля оселі півники — весна присіла на призьбі».

З приходом квітня збільшується турбот у хліборобів. Там, де земля підсохла, вже починали висівати ранні ярові.

Долаючи далекі відстані, приносить на своїх крилах теплу весну лелека — одна із найшанованіших у нашого народу птиця. Недарма кажуть: «Прилетів лелека — весну приніс здалека». Саме в цей час до наших країв повертаються з вирію птахи з чорною ознакою. А їхні менші брати вже встигли обжитися. Від того і народилося прислів'я: «В квітні ластівка день починає, а соловей кінчає».

За В. Скуратівським

Вправа 68. Утворити від поданих слів за допомогою суфікса *-ськ-* прикметники, відзначити звукові зміни перед суфіксом і позначення їх на письмі. Слова записати групами, об'єднаними спільними звуковими змінами.

Чуващ, калмик, узбек, латиш, казах, гагауз, француз, німець, ненець, гуцул, таджик, швед, турок, чех.

Вправа 75. Переписати речення, вставляючи пропущені букви, з'ясувати, які звукові зміни вони позначають. Чи в усіх словах такі зміни наявні? Якщо ні, то чому.

1. Назва «козак» тюрк..ького походження, вперше зустрічається в словнику полове..ької мови в середині XIII ст., маємо її також у візантійських джерелах, інструкціях італій..ьких міст своїм колоніям на Чорномор..ині й ін. 2. Війни Польщі з Москвою і Туре..иною примушували польський уряд іти на деякі поступки коза..тву. 3. Доне..ина прилягає до Кубан..ини і степів східного Передкавказзя. 4. Хмельни..ина й утворення другої української держави мали великий вплив на розвиток української історії. 5. Полтав..ина — батьків..ина Івана Котляревського і Миколи Зерова, Панаса Мирного й Олени Пчілки. 6. На Чернігів..ині жив і творив Михайло Коцюбинський. 7. Панас Мирний народився в м. Миргороді, вчився в Гадя..ькому повітовому училищі. 8. Магдебур..ьке право прийшло в Україну разом із німе..ькими колоністами (*За матеріалами «Енциклопедії українознавства»*). 9. Через Люті..ький плацдарм в роки війни тривалий час проходила лінія оборони. 10. Обухів..ина шанує пам'ять свого великого земляка — поета, автора невмирущого «Рушника» А. С. Малишка (*Газ.*). 11. Живучи в парі..ькому кварталі, мріючи про битву в чужині, він згадав завол..ькі сині далі і свої дитячі милі дні (*Мал.*). 12. Минають села, наче сни. І от нарешті засиніли Дніпропетров..ини лани (*Сос.*). 13. І самий смисл буття чи не в тому, щоб жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду й поезію люд..ських взаємин (*Гонч.*). 14. Слов'ян..ина! — який величний гук, який широкий і містично темний (*Л. Укр.*).

Вправа 76. Прочитати. Виконати фонетичний розбір трьох слів (на вибір) та тексту: визначити слова з асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням, чергуванням звуків і фонем. Охарактеризувати кожне фонетичне й фонематичне явище, чергування проілюструвати відповідними формами слів чи спорідненими словами, пояснити умову кожного з них.

Колись давно, віків шість тому назад, жив собі співець у далекій від нас стороні.

Той співець, про якого я хочу вам розповісти, звався Артур Вродливий. Він мешкав у великому стольному городі, де жив сам король, але часто Артур ходив і в інші місця, від більшого до меншого, від города до села. Складав він прехороші пісні і, пригравуючи добре на кобзі, співав їх то по вулицях, то по дворах.

Часто заходив Артур до одного знатного двора, де жила графиня Еліза, предивокрасна панночка, вродлива напрочуд. Хо-

роші пісні співав Артур панночці Елізі, і вона охоче слухала його, дуже охоче.

Олена Пчілка

С х е м а фонетичного розбору слова:

Записати слово фонематичною і фонетичною транскрипціями; поділити його на склади, назвати кількість складів, відкриті й закриті, наголошений; зазначити кількість фонем, фонемний склад, кількість звуків, звуковий склад; встановити співвідношення між кількістю фонем і звуків, з'ясувати кількісну невідповідність між ними, якщо така є; визначити, як реалізується кожна фонема; охарактеризувати кожний звук; назвати й охарактеризувати фонетичні явища (асиміляцію, дисиміляцію, спрощення), чергування, властиві слову.

З р а з о к фонетичного розбору слова:

Життя — [жит'т'а], [жи'т':a]; жи-ття — у слові два склади, обидва відкриті, наголошений другий склад; 5 фонем: [ж], [и], [т'], [т'], [a]; 4 звуки: [ж], [и^е], [т':], [a] — звуків менше, ніж фонем: дві однакові фонemi — [т'т'] — реалізуються одним подовженим звуком [т':]; фонема [и] у ненаголошеній позиції реалізується звуком [и^е] — позиційним варіантом фонemi [и], усі інші фонemi реалізуються інваріантами фонем; у слові 2 голосні звуки, 2 приголосні;

[ж] — приголосний звук, передньоязиковий, щілинний, шиплячий, шумний, дзвінкий, твердий; [и^е] — голосний, переднього ряду, високого (обниженого) піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; [т':] — приголосний, передньоязиковий, проривний, шумний, глухий, пом'якшений, подовжений; [a] — голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений;

подовжений звук [т':] — результат повної суміжної прогресивної асиміляції за місцем і способом творення, за глухістю: попередній передньоязиковий, проривний, глухий [т'] повністю уподібнив наступний звук [й] — середньоязиковий, щілинний, сонорний (сучасне слово *життя* із давнього *житиє*); у слові відбувається чергування звуків (фонетичне) [и] — [и^е] у наголошеній і ненаголошеній позиціях.

С х е м а фонетичного розбору тексту:

Записати текст фонетичною транскрипцією; визначити й охарактеризувати наявні фонетичні явища — асиміляцію, дисиміляцію, спрощення, фонетичні чергування; визначити й охарактеризувати чергування фонем.

З р а з о к фонетичного розбору тексту:

Яка то втіха — відшукати слово, щоб воно зазвучало, лягло в рядок, як живе (Іван Цюпа).

[йака' то ут'іха / в'іджшукати^е сло'во / шчо'б воно' зазвуча'ло / л'аг-ло' у р'адо'к / йагжи'єве' //].

Асиміляція: *відшукати* — ві[джш]укати: суміжна, часткова, регресивна, за способом творення — наступний щілинний шиплячий [ш], впливаючи на попередній проривний [д], викликає його зміну на афри-

кату шиплячу [дж]; як живе — я[гж]иве: асиміляція суміжна, часткова, регресивна, за дзвінкістю: наступний дзвінкій [ж] викликає зміну попереднього глухого [к] на відповідний йому дзвінкій [г]; у слові живе — фонетичне чергування звуків [и] — [и^е]: жити — [жи^е]ве;

втіха — втішити: чергування [х] — [ш] перед голосним переднього ряду — перша палаталізація; втіха — втісі, у втісі: чергування [х] — [с'] перед закінченням -і у давальному й місцевому відмінках однини в іменнику жіночого роду;

слово — слів, слівце: чергування [о] — [і] у відкритому і закритому складах, у корені слова, при словозміні і словотворенні; фонетичні чергування [в] — [у], [с] — [с'];

воно — він: чергування [о] — [і] у відкритому й закритому складах, при словозміні; фонетичне чергування [в] — [в'];

звук — зазвучати, лягло — ляже: чергування [к] — [ч], [г] — [ж] перед голосним переднього ряду (у першому слові перед давнім голосним переднього ряду) — перша палаталізація; звук — у звуці чергування [к] — [ц'] перед закінченням -і в місцевому відмінку однини іменника чоловічого роду;

рядок — рядка, рядковий: чергування [о] з нулем фонемі при словозміні і словотворенні, [о] — випадна фонема.

Орфоепія

Вправа 77. Прочитати текст, дотримуючись норм вимови. Визначити й сформулювати вимовні норми, властиві виділеним словам. згрупувати їх за спільними нормами вимови.

Доля пророків-віщунів, як і доля гордих *волелюбців*, завжди нещаслива. Чи тому, що угледіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу *людської* зневаги, чи тому, що *люди* ніколи не вірять *правдивим* віщуванням, а сліпо йдуть манівцями чи путівцями лжі. І завжди чомусь пророків вважали носителями зла і всілякої кривди. Тому *можці-державці* і їхні лакузи з *легкою* душею вбивали пророків, щоб вони своїми правдивими словами не скаламучували сумнівів щодо *безгріховності* *владців*. А простий люд залюбки жбурляв у своїх пророків каміння, бо в *щирості* своїй завжди вірив *велеможцям*. *Одвіку* так *ведеться*. Але одвіку земля *народжувала* прозорливців, що своїм словом, ба навіть смертю, *утверджують* істину, в якій би одежі вона не з'являлась, якому Богу не молилась би. Хто знає, для чого вона, та істина, з'являється на світ. Але з'являється. І живе *незнищено*. Уб'ють її люди в одному кінці — вона народиться в іншому. Згноять у ямі, спалять у *вогнищі*, а вона, дивись, народилась серед боліт чи в лісових хащах і знову приходить до людей. Будить їхнє сумління, бентежить дух, бунтує серце, вигострює слово, вкладає в руку меч... *Щоб* бути знищеною — і знову народитися в іншому краї, обізватись кволим, але невмирущим словом.

Р. Іванченко

Вправа 78. Читаючи текст за нормами орфоєпії, поставити наголос, охарактеризувати вимову голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях. Записати слова групами, об'єднаними однією нормою вимови окремих звуків.

Важкі білі сніги завалили вулиці київського Подолу. Морозні вітри носились на скажених конях-вихорах; своїми довжелезними хвостами і гривами здіймали круговерті метелиць, хурделиць і вирів, що зміями-гориничами пролітали над землею, свистіли під повітками, за стіжками, завивали у димарях, ніби голодні вовчі зграї. Оті хурделиці згинали донизу дерева й лози й тіпали їхнє гілля, немов коноплі на терниці.

Дім оболонського бондаря Гордослава скрипів і часом здригався від лютих круговіїв. Стіни погрузли в кучугурах по вікна, солом'яний дах рвало й шматувало, аж тріщали крокви й хитався димар. Рідко виходили з хати. Над дверима повісили старе рядно: берегли в хатині тепло. Вдень і вночі не згасало вогнище в печі, воно і дихало теплом, і освітлювало сутінкові кутки, й умиряло збурений, зляканий дух людини, яка мимовільно дослухалась до зимової бурі і мислями неслась слідом за нею в жахні безодні небес.

Р. Іванченко

Вправа 79. Читаючи слова, поставити наголос; відзначити, чи однаково вимовляються голосні у кожному слові, чим зумовлено їх вимову. Поднати слова останнього абзацу у групи за спільними нормами вимови.

Шелест, зелень, лемент, лежень, березень, референт, рецензент;

схилитись, вилити, притишити, виристий, схибити, синити; вірність, свіжість, підхід, іній, підбіл, ліміт, спільність; вагання, наснага, вагар, баклажан, Спартак;

мороз, мотор, молоко, долото, поросль, носочок, бурун, урюк, бурундук, бунчук, сургуч, шуруп;

веселик, голубка, голубеня, середина, вечорниці, вередливий, розумний, зрозумілий, навколишній, синюватий, соколинний, гіркуватий, чіткий, четвертий, четверо, чистилище, вирівняти, розформувати, придумати.

Вправа 80. Прочитати подані слова, зваживши на вимову звуків, позначених виділеними буквами, сформулювати норми, за якими вони вимовляються.

Кров, любов, норов, лев, масив, посів, реактив, острів, інфінітив, фаза, футбол, фортуна, фільтр, флейта, фрагмент, фтор, графин, коефіцієнт, стенографія, орфографія, фосфати, фарфор, фонограф, фотограф, філософ, хвалько, хвастун, хвалений, хваткий, хвилезахисний, хвойний, хворостина, хворобостійкий, хвостатий, нехворощ, розхвилюватись, захворіти, схватити.

Вправа 81. Прочитати слова, визначити, якою спільною нормою вимови об'єднані вони у групи. Які ще норми вимови властиві виділеним словам?

Землероб, *правдолюб*, погріб, *гребти*, хлібчик, голубка;
вантаж, рубіж, сторож, книжка, діжка, стежка, *читач*, прохач, рогач, панич, родичка, качка, ківш, латиш, фарш, *суміш*, сушка, ромашка;

землекоп, гороскоп, шлюпка, кріпкий, сом, сором, чорнозем, сором'язливий, сімсот, земляк, тариф, штраф, параграф, торф'яний, *розшифрувати*;

бігти, робітник, білий, піти, пійло, пішки, вітер, відверто, візерунок, фіолетовий, фішка, міркувати, міра, мізерний.

Вправа 82. Прочитати слова, записати групами за вимовою звуків, позначених виділеними буквами у споріднених словах та у різних формах слова. Сформулювати норми вимови їх. Навести аналогічні приклади.

Котик, кіт, гостинний, гість, гора, гірка, підгір'я; ходити, мимохідь, ніч, ночувати, вночі; бічний, бочок, узбіччя; ніжка, підніжжя, ніж, ножовий, ножище, ножі, шість, шестірна, шостий, шести, суміш, у суміші, сумішню.

Вправа 83. Прочитати; визначити, в якій позиції відповідно до норм орфоєпії вимовляються звуки [р], [р']. Записати групами по сім слів із цими звуками.

Лікар, бібліотекар, вихор, ледар, пісняр, панцир, пластир, чоботар, бондар, гончар, гіркий, гіркоти, Харків, харків'янка, тюрма, тюремник, верховодити, подвір'я, серйозний, радій, рядок, порадувати, нарядитись, ремствувати, рибалити, рукоділля, роковини, рядовий, прорюмсати, Репін, порядок, різьбяр, різкий, різниця, прирівняти, рівномірний, різнокольоровий.

Вправа 84. Прочитати слова, визначити, чи однаково вимовляються звуки, позначені виділеними буквами (як саме, за якими нормами вимови).

Гамір, голос, головний, глибокий, гриміти, заглиблений, безгромів'я, підморгнути, перемогти, збігти, кігті, вогко, дьогтю, полегкість, підготувати, поріг, берег, гілка, підгір'я.

Вправа 85. Прочитати, виділені слова записати фонетичною транскрипцією, визначити спільну для них орфоєпічну норму. Дописати 5—7 самостійно дібраних слів, вимова яких відповідає цій нормі.

1. Сонце високо, косарі далеко, коси *дзвенять*, коні пасуться.
2. Ношу дрова до куреня, *розводжу* огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. 3. Все вирішено безповоротно. І мати це знає, і сестра, але, *проводжаючи* сина в дорогу, мати намагається щось сказати йому. 4. Довго-довго, не один десяток років, буде *проводжати* мене мати... (Із *тв. Довж.*). 5. В трельяжі

віддзеркалена природа була, як сон криничної води. 6. У мерехтінні маятників мідних округлені, як очі камбали, *дзигарики* замовників безслідних на підвіконні цокали, ішли. 7. Вечірнє сонце, дякую за день!.. За те, що завтра хоче зеленіть, за те, що вчора встигло *оддзвеніти*. 8. Старий співак співав, як пелікан, *проціджуючи* музику крізь воло. 9. Ми завжди *проїжджаєм* це село. Ім'я у нього праслов'янське — Сувид. 10. У сосен державний гімн: «*Ненавиджу* дрова з дерев!» (Із *тв. Кост.*).

Вправа 86. Змінити подані слова за зразком, дібрати до кожного споріднені слова з африкатою [дж]. Записати фонетичною транскрипцією, виразно прочитати.

Зразок: ходити — ходжу, сходження: [ходжу́], [схо́дже^н'а].

Твердити, трудитись, сидіти, садити, порадити, нарядитись, зарядити, застудитись, присудити, утвердити, проїздити, переродити.

Вправа 87. Прочитати слова, дотримуючись норм вимови сполучення проривного приголосного з наступним приголосним, визначити зміни, що відбуваються, і фонетичне явище, що їх зумовлює. Згрупувати слова за спільним звуком, що виникає. Яким саме?

Досвідчений, відчути, підземний, надзелень, відчужений, підчитати, відцуратись, підсісти, підшити, відсіяти, передчуття, одчинити, звідси, віддзеркалити, віддзвеніти, передзим'я, переджнив'я, передсвітання, передчуття.

Вправа 88. Які орфоепічні норми виявляються у вимові слів *джигит*, *дзига*?

Вправа 89. Із поданих речень виписати слова, що відповідають нормі вимови: дзвінки приголосні в кінці складу і слова вимовляються дзвінко. Назвати ці звуки та ті, перед якими вони вимовляються в середині слова. За яких умов виникає порушення цієї норми? Чому в інших словах умови для порушення норми вимови немає?

1. Біліють храми беріз. 2. Було нам важко і було нам зле. І західно, і східно. Було безвихідно. Але нам не було негідно. 3. А це фігурка із моєї згадки: хлоп'я угору цілиться з рогатки. 4. Нам з тобою легко так, неначе вітер нам підказує слова. 5. Двигтить місточок у дві дошки. 6. В переможних боях теж бувають полегли. 7. Сміються гори, доли і вершини, і всі підкови, згублені в полях. 8. Я знаю: слабкість — це одна з диверсій. А я ще в диверсантах не була. 9. І світить сонце оком загадковим. 10. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів. Воно мені виникло звідкись, у нього сто сот голосів (Із *тв. Кост.*). 11. І давня казка, вічно мила, зринає крізь хвилястий спів. 12. У Переяславі зеленим, міцний душею, як алмаз, писав, охоплений натхненням, Тарас Шевченко свій «Кавказ». 13. Одчиню свою квартиру,

розкрилю своє вікно, щоб дмухнуло свіжо й гірко ранку раннього тепло (*Із тв. М. Р.*).

Вправа 90. Прочитати речення, виписати слова, в яких виявляються норми вимови звукосполучень приголосних, записати їх фонетичною транскрипцією, сформулювати норми вимови їх. До кожного слова дібрати аналоги. Які фонетичні явища зумовлюють визначені орфоепічні норми?

1. А славнії запорожці в степу побратались. 2. А ти, старий, Дорошенку, запорозький брате! Нездужаєш чи боїшся на ворога стати? 3. Ми вкупочці колись росли, маленькими колись любились. 4. І внучатам із клучочка гостинці виймала: і хрестики, й дукатики, намиста разочок Яриночці. 5. Близько хата, де дівчина ворота одчинить. 6. І барвінком, і рутою, і рястом квіткає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї (*Із тв. Т. Ш.*). 7. Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг. 8. А їх давно вже переслідує страшний безжалісний чаклун. 9. Це так природно — відстані і час (*Кост*). 10. От немовби трудами наповнені дні, от здається, що маю омріяти щастя, але отчі краї іще сніться мені (*Лук.*) 11. Мати запитала: «В повітці будеш спать?» (*Г. К.*) 12. Батько був вихідцем із родини збіднілого землевласника. 13. Архіваріус зайшов за перегородку, відшукав велику папку з газетами, подав професору. 14. Запобігливий Юрко відчинив двері, розшаркався, мов швейцар у готелі. 15. Така в мене легкість на душі, буцім я не така собі звичайна дівчина-студентка ... 16. Перед обідом стало видно, що молотьбі сьогодні буде кінець (*Із тв. Д. Дереча*).

Вправа 91. Читаючи, виписати слова іншомовного походження, поділити їх на групи за нормами вимови. Сформулювати орфоепічні правила стосовно кожної групи. Дібрати ілюстрації.

Інформація (від лат. *informatio* — роз'яснення) — фундаментальне поняття теорії інформації. Останнім часом широко використовується в усіх галузях науки, зокрема філософії, психології, соціології, педагогіці, лінгвістиці. Поняття *інформація* набуло багатозначності й інтерпретується залежно від сфери вживання. У широкому розумінні інформація — це зміст процесу відображення. На різних рівнях організації матерії відображення і його змістова частина інформації мають свою специфіку, яка залежить від характеру взаємодії, природи взаємодіючих об'єктів, від обставин взаємодії тощо.

Короткий психологічний словник

Вправа 92. Записати іншомовні терміни, пов'язані з окремими навчальними дисциплінами (мовою, математикою, педагогікою і т. д.), з'ясувати особливості їх вимови.

Вправа 93. Читаючи й записуючи, поставити наголос у поданих словах, звірити зі словником, запам'ятати наголошення слів, що викликали сумніви. Звернути увагу на наголошення споріднених слів.

Житло, дворище, двірник, іграшка, квартал, листопад, кропива, усмішка, завдання, читання, дихання, гулянка, дрова, дочка, спина, середина, гуртожиток, газопровід, живий, новий, котрий, черговий, громіздкий, дихальний, виразний, вичерпний, іграшковий, одинадцять, чотирнадцять, сімсот, вісімдесят, хворіти, принести, привезти, поновити, зазвичай, громіздко, завбільшки, всередині, по-новому, лише, далєбі, назавжди;

філолог, каталог, некролог, симетричний, симетрія, медик, медикаменти, авізо, аксіома, спектрометр, сантиметр, партнер, ортопедія, ортопедичний, логопедія, стоматологія, цемент, центнер, фрейліна, фарфор, камбала.

Вправа 94. Подані в парах слова вживаються з різним наголосом, виражаючи при цьому різне лексичне або граматичне значення. За допомогою словника встановити лексичне значення слів. Із трьома парами слів кожної групи скласти речення, ілюструючи різне їх значення.

1) білізна — білизна, виборний — виборний; лікарський — лікарський; виходити — виходити; захід — захід; відомість — відомість; атлас — атлас;

2) пісні — пісні; землі — землі; сестри — сестри; хати — хаті; дерева — дерева; села — села; приміряти — приміряти; викликати — викликати.

Вправа 95. Відзначити, які орфоепічні помилки, в тому числі й у наголошенні слів, ви помічали у мовленні людей, що вас оточують.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Вступ

1. Розкрити зміст поняття «українська мова».
2. Розповісти про українську мову як навчальну дисципліну в школі й вищому навчальному закладі, зміст і завдання її.
3. Розкрити суть комунікативної функції української мови.
4. Розповісти про походження української мови.
5. Назвати мовну сім'ю та її групу, до яких належить українська мова. Підтвердити розповідь мовними фактами.
6. Розповісти про національну українську мову, її функції.
7. Назвати діалекти, наявні в українській національній мові, охарактеризувати кожен із них.
8. Назвати діалект, в якому вживаються слова й граматичні форми: *слабий, драглі, ярчак, кендюх, пательня, чітать, насінне, зора, зор'я, такая*

високая верба, під горов, хлопцѣм. З'ясувати ознаки, що пов'язують слово з певним діалектом, дібрати літературні відповідники.

9. Розкрити зміст терміна «українська літературна мова». Якими ознаками відрізняється літературна мова від загальнонародної національної?

10. Дати визначення мовної норми, назвати різновиди мовних норм; на прикладах проілюструвати вияв кожного різновиду.

11. Які з поданих слів належать до літературної мови? Яким літературним нормам підпорядковане кожне з них?

Чулувік, цього, весь, всим (людям), хожу, сидять, кричать, гомоніти, по'чув, запитати, пшениця, пшеничка, кукурудза, кияхи, квасоля, басоля, стежка, плай.

12. Розповісти про формування української літературної мови та видатних діячів української науки, що сприяли формуванню й розвитку її. Передусім називаємо ім'я... Чому?

13. Розповісти про роль І. П. Котляревського й Т. Г. Шевченка у формуванні української літературної мови.

14. Назвати форми, в яких функціонує українська літературна мова, особливості кожної з них.

15. Дати визначення мовного стилю, обґрунтувати на його основі необхідність мовних стилів, проілюструвати окремі з них (на вибір).

16. Назвати мовні стилі, в яких функціонують писемна й усна форми української літературної мови, охарактеризувати кожен із них.

17. Розповісти, який статус має українська мова в нашій державі, в чому він виявляється, якими документами засвідчується.

Фонетика і фонологія

18. Що є предметом вивчення фонетики як розділу мовознавства?

19. З якими розділами науки про мову пов'язана фонетика, в чому виявляється цей зв'язок?

20. На які частини членується потік мовлення? Навести визначення і приклади фрази, такту, складу, звука.

21. Назвати й визначити головні одиниці фонетики.

22. У яких аспектах вивчається звук мовлення? У чому сутність вивчення його в акустичному, анатомо-фізіологічному, лінгвістичному аспектах?

23. Розповісти про будову і роботу мовного апарату.

24. На основі яких ознак звуки поділяються на голосні й приголосні?

25. За якими ознаками здійснюється класифікація голосних звуків? Які групи їх і за якими ознаками виокремлюються, які звуки належать до кожної з груп?

26. За якими ознаками поділяються приголосні звуки? Розповісти про поділ приголосних звуків за місцем творення, способом творення, участю голосу й шуму, твердістю / м'якістю.

27. Назвати співвідносні приголосні: дзвінки — глухі, свистячі — шиплячі, тверді — м'які.

28. Які звукові явища властиві українському мовленню?

29. У чому полягає сутність асиміляції приголосних звуків? Які різновиди асиміляції за напрямом, характером виявлення, за місцем розміщення звуків? За якими ознаками відбувається уподібнення? Навести приклади асиміляції за різними ознаками.

30. У чому сутність дисиміляції?
31. Як розуміти спрощення в групах приголосних?
32. Визначити, які фонетичні явища властиві словам *тижневий, студентський, свідчення*.
33. Які чергування називаються фонетичними?
34. Дати визначення фонемі, розповісти про звукове вираження її, співвідношення між звуком і фонемою. Як розуміти терміни «головний вияв фонемі», «варіант фонемі»? Які є варіанти фонемі?
35. Які функції виконує фонема?
36. Які ознаки властиві фонемі?
37. Розповісти про найдавніші за походженням чергування голосних фонем. Яка функція цих чергувань?
38. Чим зумовлене чергування голосних [o], [e] з нулем фонемі?
39. За яких умов відбувається чергування голосних [o], [e] з [i]?
40. За яких умов після шиплячих та [й] вживаються голосні [e], [o]?
41. Розповісти про чергування приголосних [r], [k], [x] із [ж], [ч], [ш] та із [з'], [ц'], [с'], про чергування, зумовлені давньою суфіксальною фонемою [й].
42. Розповісти про зміни приголосних, що супроводжують утворення нових слів за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*.
43. Визначити, чи однаковий вияв звукових змін відбувається в процесі утворення прикметників суфіксом *-ськ-* від слів *Судак* і *Лейпциг*, *Острого* і *Казань*. Обґрунтувати відповідь.
44. Назвати групи приголосних, що змінюються перед словотворчим суфіксом *-ин-* у процесі утворення іменників від прикметників, перед суфіксом *-ан-* при утворенні прикметників від іменників. Проілюструвати відповідь.
45. З'ясувати, чому різні приголосні наявні у поданих словах перед *-ин-*, чи в усіх словах *-ин-* є окремою морфемою.
Словаччина, Звенигородщина, маніловщина, солдатчина.
46. Проілюструвати можливі чергування, фонетичні явища у словах *свічка, пригостити, вхідчини*.
47. Чим відрізняється фонетичний запис тексту від орфографічного? З якою метою вживається фонетичний запис?

Орфоепія

48. Визначити предмет розділу «Орфоепія».
49. Дати визначення орфоепічних норм, розповісти про їх значення.
50. Назвати чинники, що викликають порушення орфоепічних норм.
51. Розповісти про норми вимови голосних звуків.
52. Сформулювати вимовні норми щодо окремих приголосних звуків, проілюструвати кожну з них самостійно дібраними прикладами.
53. Розповісти про вимову звукосполучень приголосних, назвати фонетичні явища, які зумовлюють нормативну вимову. Визначені закономірності проілюструвати прикладами.
54. Розповісти про особливості наголошення слів в українській мові.
55. Визначити орфоепічні норми, за якими вимовляються слова: *ви-саджений, вихор, у клітці, схвильований, приснився, шукач, сорокаріччя*.
56. Вимовити слова, дотримуючись нормативного наголосу: *завдання, іграшка, олень, урочистий, усмішка, документ, одинадцять, чотирнадцятий*.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Розкрити зміст терміна «українська мова».
2. Визначити й охарактеризувати властиве поданим словам спільне фонетичне явище. Доповнити ряд новими чотирма словами, самостійно дібраними.

Швидкісний, журналістський, щасливий, якісний, студентський, обласний, місцевий.

3. Прочитати наведені слова за нормами орфоєпії, назвати перший звук у них і фонетичне явище, що зумовлює появу його. Записати фонетичною транскрипцією.

Зжалитись, зжинати, зжувати, зчахнути, зчепити, зчинити, зчитувати, зштовхнути, зжити, зшкрябувати, зцулитись.

4. Змінити слова *доріжка*, *ходити* й дібрати до них споріднені, щоб проілюструвати усі можливі чергування звуків і фонем.

Варіант 2

1. Записати речення фонетичною транскрипцією. До виділених слів дібрати такі, які ілюстрували б усі можливі чергування голосних і приголосних звуків і фонем у них.

І куди б *дорога* не вела, де б не був на милій *Батьківщині*, а *душа*, здається, там і нині, у білявій хаті край села (*Лук.*).

2. Назвати функції української мови як державної, розкрити сутність кожної з них.

3. Сформулювати орфоєпічну норму, спільну для поданих слів. Продовжити ілюстрації самостійно дібраними шістьма словами.

Сад, сядь, мороз, галузь, поріг, доріжка, приходьте, галузка, змогти.

Варіант 3

1. Назвати діалекти української національної мови, територію поширення кожного з них, найважливіші фонетичні ознаки їх.

2. Записати подані слова фонетичною транскрипцією. Чи можна об'єднати їх одним спільним фонетичним явищем? Яким? Чому?

Легкий, вогкий, нігті, *змогти*, перебігти, кігті, *полегкість*, полегшити, двигити, *загрібати*.

3. Змінити виділені у завданні 2 слова чи дібрати до них споріднені, щоб відбувалися чергування голосних і приголосних. Зі словами одного ряду скласти речення.

4. Слова, подані до завдання 2, поділити на групи відповідно до вимови спільного для них звука [г], сформулювати відповідні орфоєпічні норми.

Варіант 4

1. Розкрити зміст терміна «українська літературна мова», походження слова *літературна*.

2. Назвати кінцеві звуки у парах слів, їх спільні й відмінні ознаки, сформулювати норму щодо їх вимови.

Мимохідь, вихід; мимохідь, мимохіть; виліз, вилізь; імідж, заміж.

3. Записати фонетичною транскрипцією подане речення, охарактеризувати фонетичне явище у виділеному слові.

І *стонадцятий* сніг ті поля притрусив, і уже прилетять не ті самі лелеки (*Кост.*).

4. Із речення, поданого до завдання 3, виписати слова, в яких можливі чергування приголосних фонем, дібрати для ілюстрацій споріднені слова чи інші форми цих самих слів.

Варіант 5

1. Назвати ознаки, які відрізняють українську літературну мову від загальнонародної національної української мови, розкрити сутність кожної з них.

2. Записати фонетичною транскрипцією подане речення.

Минає неясний день мій; вже смеркає, над головою вже несе свою неклепаную косу косар непевний... (*Т. Ш.*).

3. Із тексту, поданого до завдання 2, виписати слова, в яких можливі чергування голосних звуків і фонем, проілюструвати іншими формами цих слів чи спорідненими словами.

4. Сформулювати орфоепічну норму, що зумовлює чергування голосних звуків (фонетичні чергування), що визначені у завданні 3. Навести 6—7 власних прикладів таких чергувань.

Варіант 6

1. Визначити фонетичне явище, що об'єднує подані слова, розкрити його суть. Записати слова, поділивши їх на дві групи відповідно до позначення цього явища на письмі. Кожну групу доповнити двома самостійно дібраними прикладами.

Тижневий, тиснути, виїзний, швидкісний, студентство, гігантський, міський, *захисний*, невістці, кореспондентці, *перехресний*, загуснути.

2. Сформулювати орфоепічну норму, що властива всім поданим словам; продовжити ряд слів шістьма — вісьмома самостійно дібраними прикладами.

Лікар, лицар, буквар, календар, косар, чотирма, гіркий, Харків.

3. Записати виділені у завданні 1 слова, позначити в них наголос і дібрати такі слова, які ілюстрували б фонетичні чергування голосних у корені. З двома парами слів скласти речення.

4. Охарактеризувати усну й писемну форми української літературної мови.

Варіант 7

1. До кожного слова записати те, від якого воно утворене. Назвати приголосні фонем, що змінюються при словотворі, охарактеризувати ці зміни. Чи в усіх словах зміни відбуваються?

Чумацький, солдатський, запорізький, чеський, товариський, закарпатський, ужгородський, празький, черкаський, овруцький, ткацький.

2. Записати речення фонетичною транскрипцією. Проілюструвати чергування голосних у виділених словах.

І *вогнища*, мов кинуті *цигарки*, *щоночі* дотлівають по садах (*Кост.*).

3. З поданих варіантів вимови звуків вибрати ті, що відповідають вимовним нормам, сформулювати їх, записати слова відповідними групами.

Ле $\left[\frac{x}{r} \right]$ ко, ле $\left[\frac{x}{r} \right]$ ше, поле $\left[\frac{x}{r} \right]$ кість, поле $\left[\frac{x}{r} \right]$ шити, во $\left[\frac{x}{r} \right]$ ко, кі $\left[\frac{x}{r} \right]$ ті,
збере $\left[\frac{x}{r} \right]$ ти, мор $\left[\frac{x}{r} \right]$ нути.

4. Охарактеризувати розмовний стиль української літературної мови.

Варіант 8

1. До поданих слів дібрати інші форми чи споріднені слова, щоб проілюструвати можливі чергування голосних фонем, назвати ці чергування, охарактеризувати їх.

Замітати, причепити, допомогти, покотити, віднести, дихати, ви-терти.

2. Записати речення фонетичною транскрипцією.

Тут що не *двір*, то *квітне* по *Наталці*, і кожна хоче у кіно й на танці (*Кост.*).

3. Виділені у реченні, поданому до завдання 2, слова записати двома групами: у яких наявна асиміляція між приголосними, в яких її немає. Обґрунтувати своє визначення, охарактеризувати асиміляцію. Кожну групу доповнити чотирма самостійно дібраними прикладами з тим самим фонетичним явищем.

4. Розкрити суть терміна «мовна норма», назвати типи мовних норм.

Варіант 9

1. Виписати виділені слова, поділити їх на склади, підкреслити закриті склади. Охарактеризувати кінцевий приголосний кожного складу, виділивши спільну ознаку їх.

1. Зітхали удови усі *крадькома*. 2. І встає Ілько, гармонь бере, *стежкою* спускається на *кладку* і зникає, *тане між дерев*, тільки чути з-за ріки *триядку* (*Лук.*).

2. Сформулювати орфоепічну норму щодо виділених у завданні 1 кінцевих приголосних закритих складів (отже, і слів). Продовжити ряд написаних слів шістьома—сімома самостійно дібраними прикладами.

3. Записати до слів *відлетіти*, *сходити*, *пекти* інші форми їх чи споріднені слова, визначити усі можливі чергування звуків і фонем у них.

4. Охарактеризувати художній стиль української літературної мови.

Варіант 10

1. Назвати територію поширення південно-західного діалекту, його головні фонетичні, морфологічні, лексичні ознаки.

2. Записати речення фонетичною транскрипцією.

І здалека запорожці чули, як дзвонили у Глухові, з гармати ревнуло (*Т. Ш.*).

3. Виконати фонетичний розбір тексту, наведеного у завданні 2.
4. Сформулювати орфоепічну норму, спільну для поданих слів; дописати вісім самостійно дібраних слів, вимова яких відповідає цій самій нормі.

Дзвонити, дзеркало, джміль, джерело, ходжу ...

Варіант 11

1. Назвати діалекти, властиві українській національній мові, та головні морфологічні особливості кожного з них.

2. Записати речення фонетичною транскрипцією.

Ой піду я степом-лугом та розкажу свою тугу (*Т. Ш.*).

3. Виписати з речення, поданого до завдання 2, слова, в яких можливі чергування приголосних; дібрати відповідні слова, щоб проілюструвати ці чергування. Кожне з визначених чергувань проілюструвати самостійно дібраними трьома прикладами.

4. Сформулювати орфоепічну норму щодо наведених слів, продовжити ряд чотирма-п'ятьма самостійно дібраними словами.

Хвастати, нехворощ, хворіти; факт, фотограф, фартух, сформувати.

Варіант 12

1. Записати речення фонетичною транскрипцією.

До півночі невесела на зорі дивилась княжна моя (*Т. Ш.*).

2. Із речення, поданого до завдання 1, виписати слова, в яких можливі чергування голосних звуків і фонем, дібрати відповідні слова, щоб визначити ці чергування; навести самостійно два-три аналогічні приклади.

3. Записати фонетичною транскрипцією, сформулювати норми вимови щодо голосних звуків, проілюструвати кожен самостійно дібраними прикладами.

Весело, тихо, тихесенько, кожух, кожушина, гамір.

4. Розповісти про основу формування української літературної мови.

Варіант 13

1. Сформулювати орфоепічні норми, за якими вимовляються голосні й приголосні звуки у слові *велетенський*.

2. До кожного поданого слова дібрати інше, щоб довести, що в словах відбувається спрощення приголосних звуків. Розкрити суть цього фонетичного явища.

Навмисне, проїзний, заздрісний, зловісний, безжалісний, загуснути, свиснути, шелеснути.

3. Записати фонетичною транскрипцією.

Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість потому (*Лук.*).

4. Охарактеризувати офіційно-діловий стиль української літературної мови.

Варіант 14

1. Визначити предмет розділів мовознавства «Графіка», «Орфографія». Що їх об'єднує й розрізняє?

2. Записати наведені слова фонетичною транскрипцією.

Відважся, наплачяся, морочся, на річці, у діжці, на гармошці, на пташці, схаменешся, зустрінешся, навчишся, перегукуешся, переможи.

3. Визначити й охарактеризувати фонетичне явище, властиве словам, поданим до завдання 2, записати їх групами за спільним звуковим виявом визначеного фонетичного явища.

4. Сформулювати орфоепічну норму, спільну для слів, поданих у завданні 2. Яке фонетичне явище її зумовлює? Як воно виявляється у перших двох словах?

Варіант 15

1. Розкрити роль творчості І. П. Котляревського у формуванні й розвитку української літературної мови.

2. Записати виділені слова фонематичною та фонетичною транскрипціями, зіставити фонемний склад слів зі звуковим, обґрунтувати відповідь.

1. Кінь з місця взяв *риссю* (В. М.). 2. Вибачайте, люде добрі, що козацьку славу так *навмання* розказую, без книжної справи. 3. Там удова ходила, там ходила-гуляла, трути-зілля шукала. 4. А серденько одпочине, коли сльози *ллються* (Т. Ш.). 5. Ми супроти *веління* велемоощів не ходимо (Іванч.). 6. Цвіте *латаття*. (Кост.).

3. Визначити й охарактеризувати фонетичні явища, властиві виділеним у завданні 2 словам, доповнити ряд слів новими словами з іншими подовженими приголосними.

4. Сформулювати норми щодо вимови шиплячих приголосних, наявних у поданих словах. Кожну групу слів поповнити чотирма-п'ятьма самостійно дібраними прикладами.

Шелест, жонатий, ночувати; суміш, безліч, ніж; жінка, чітко, шість; узбіччя, підніжжя, тушшю.

Варіант 16

1. Записати виділені в реченнях слова фонетичною транскрипцією.

1. Його блідаві щоки рум'янилися тоді *легко*. 2. Коло полудня знявся великий вітер і, *розсунувши* завіси, показав частину небесної синяви. 3. За годину відчинилися *злегка* двері, і маля, бліде личко *із слідами* сліз в очах, але спокійне, показалося наново (Коб.). 4. Ніби чийсь голос *зсередини* застерігав її. 5. Ольга затято чекала. Міцно *стискували* затверділі уста (Іванч.). 6. Бо не було того дива, може, *споконвіку*, щоб щаслива була жінка з *сліпим* чоловіком (Т. Ш.).

2. Визначити й охарактеризувати фонетичне явище, властиве словам, виписаним із речень, поданих до завдання 1, записати п'ять самостійно дібраних слів із тим самим фонетичним явищем.

3. Сформулювати орфоепічну норму щодо слів, виділених у завданні 2.

4. Розкрити роль Т. Г. Шевченка у становленні й розвитку української літературної мови.

Варіант 17

1. Охарактеризувати публіцистичний стиль української літературної мови.

2. Виділені в реченнях слова записати фонетичною транскрипцією.

1. *Розитовхуючи* мужів, до жертовного Каменя йшов сивий безрукий чоловік. 2. А суне на них рать *незчислима*. 3. Може, й справді нині володарюють *безчесні* ошуканці. 4. Довкола *зжовклий*, сухий степ і

орли над байраками. 5. Вони *безжалісно* знищать усіх, хто кращий, хто розумніший і чесніший від них (*Із тв. Іванч.*).

3. До виділених у завданні 2 слів дописати шість самостійно дібраних із сполученням фонем [зж], [зч], [зш], записати їх фонетичною транскрипцією, визначити й охарактеризувати властиве їм фонетичне явище.

4. Сформулювати орфоепічну норму щодо слів, проаналізованих у завданні 3.

Варіант 18

1. Подані слова містять фонем *[e]*, *[o]* у закритому складі, що не відповідає фонетичній закономірності чергування *[o]* *[e]* з *[i]*. Пояснити вживання зазначених фонем, записавши слова групами, об'єднаними одним поясненням; підкреслити букви, що позначають ці фонем.

Роздмухувати, момент, диявол, ковтати, жертва, червоний, жорсткий, шелест, ворон, неповторний, ранок, черешень, принесеш, проспівасш, безверхий, предмет, розмовний, хлібороб, ректор, доведень, визволитель, вознесений, супермаркет.

2. Записати речення фонетичною транскрипцією.

Ллється з серця, мов з відерця, рідна мова колискова (*Й. Фиштик*).

3. Зі слів, поданих до завдання 1, та з речення, поданого до завдання 2, вибрати слова з фонемою *[v]*, записати їх групами за звуковою реалізацією фонем — інваріантом чи варіантами *[v']*, *[ʋ]*.

4. Розповісти про функції української національної мови.

Варіант 19

1. Розповісти про формування української національної мови, її функції та значення.

2. Виписати з речення слова, в яких можливі чергування голосних і приголосних звуків і фонем, проілюструвати визначені чергування відповідно дібраними словами. Кожен визначений різновид чергування доповнити трьома самостійно дібраними словами.

Осінній вітер одгуляв, затих (*Кост.*).

3. Записати текст, поданий до завдання 2, фонетичною транскрипцією.

4. Визначити й сформулювати орфоепічні норми, відповідно до яких вимовляється слово *розчесати*, кожен проілюструвати трьома своїми прикладами.

Варіант 20

1. Розповісти, чи одночасно виникли українська національна мова й українська літературна мова, обґрунтувати свою думку.

2. Поряд із кожним наведеним словом записати його форму, що відповідає на питання *що зроблю?* чи *що зроблю?* Назвати фонем, які чергуються, визначити умову чергування.

Переходити, пересидіти, побродити, переїздити, висадити, хотіти, купити, платити, писати, світити, робити, возити.

3. До перших п'яти слів, поданих у завданні 2, дібрати форми, що відповідають на питання *що зроблю?* (*що зроблю?*) записати їх фонетичною транскрипцією, визначити спільні для них усіх приголосні фонем, дати їм повну характеристику.

4. Визначити звукову реалізацію фонемі [й] в позиції на початку слова перед голосними й приголосними (*його, йду*), в середині слова між голосними (*гай*) та між голосним і приголосним (*подайте*), у кінці слова після голосного (*гай*). Сформулювати відповідні орфоепічні норми, кожну проілюструвати трьома прикладами.

2. Проблемні завдання

Вступ

1. З'ясувати, чи тотожні терміни «українська національна мова» й «українська літературна мова».

2. Назвати і розкрити істотні ознаки української літературної мови, відзначивши, чому вони не притаманні українській національній мові.

3. Розповісти, яка із двох форм української мови — українська національна чи українська літературна — виникла раніше. Пояснити чому.

4. Визначити, якій із форм української мови — українській національній чи українській літературній — властивий діалектний вияв, навести визначення діалекта, назвати діалекти української мови.

5. Розповісти про діалект, який має найбільше відмінностей від української літературної мови, зумовленість відмінностей і самі відмінності.

6. Розповісти про діалект, який має найменше відмінностей від української літературної мови, про те, чим зумовлений такий вияв діалекту. Назвати його фонетичні, морфологічні, лексичні особливості.

7. Назвати наявні у поданих словах ознаки, що відрізняють їх від слів літературної мови, й діалект, якому вони властиві. Охарактеризувати цей діалект.

Стуол, стуел, стуил, стуіл; лето, дед; цяя добрая жуонка; всякії раслини.

8. Навести визначення мовної норми, назвати типи мовних норм, зумовленість їх. Проілюструвати вияв двох-трьох типів мовних норм (на вибір).

9. Розповісти про внесок І. П. Котляревського й Т. Г. Шевченка у розвиток української літературної мови. Як визначається діяльність кожного із них у названій сфері?

10. Назвати форми, в яких функціонує українська літературна мова, обґрунтувати необхідність саме двох форм української літературної мови, дати порівняльну характеристику їх.

11. Навести визначення мовного стилю. Назвати стильові різновиди писемної форми української літературної мови; проілюструвати на конкретному прикладі необхідність виділення кількох стилів в одній формі літературної мови.

12. Назвати стильові різновиди усної і писемної форм української літературної мови; з'ясувати, чому одна з них і яка саме має значно менше стильових різновидів, ніж інша. Охарактеризувати стильові різновиди усної форми української літературної мови.

13. Охарактеризувати науковий і художній мовні стилі, назвати ознаки різних рівнів (лексичні, морфологічні, синтаксичні), що відрізняють один стиль від іншого.

14. Назвати сферу функціонування художнього й публіцистичного мовних стилів та ознаки, що зближують і розмежовують їх.

15. Визначити місце розмовного стилю серед інших мовних стилів. Які ознаки властиві йому?

16. Охарактеризувати офіційно-діловий стиль, розкрити необхідність виокремлення його.

17. Обґрунтувати належність української мови до слов'янської групи в індоєвропейській сім'ї мов.

18. Назвати статус української мови в сучасній Україні, розкрити, в чому він виявляється, яке значення це має для життя українського суспільства.

19. Розповісти, яке значення терміна «українська мова» пов'язане з вивченням курсу сучасної української мови, назвати розділи, з яких складається курс, які завдання передбачає.

20. Для характеристики української літературної мови вживають вислови: *має наддіалектний характер; є однаковою для всіх носіїв її*. Розкрити суть кожного.

Фонетика і фонологія

21. Розповісти, чи тим самим є об'єкт вивчення розділів «Фонетика і фонологія» та «Орфоепія». Чому виділені окремі два розділи мовознавства?

22. Подані слова записати фонетичною транскрипцією; з'ясувати, чим зумовлено вживання різних букв на початку слів у фонетичному та орфографічному записі частини слів.

Зчистити, зшкребти, зсадити, зсохнути, зчинити, зчісувати, зштовхнути, зспіватися, зсередини, зчудуватися, зцілити, зцілювати, зжовклий.

23. Записавши наведені слова фонетичною транскрипцією, з'ясувати, чому у фонетичному записі вжито букв менше, ніж в орфографічному.

Звоні, ззиратися, із-за, змолоду, тінню, ллється, лляний, навмання, відданість, оббігти, возз'єднання, спросоння, попідстінню, гілляччя.

24. Записати слова фонематичною і фонетичною транскрипціями, зіставити фонемний і звуковий склад, обґрунтувати співвідношення між фонемами і звуками в кожному слові.

Приладдя, життєвий, приніши, ввозячи, митці, засмієшся, виллється, шістсот, невістці, хустці, клітці.

25. Поділити наведені слова на групи з однаковими фонемами, що позначаються виділеними буквами. Записати фонематичною і фонетичною транскрипціями. Охарактеризувати фонетичне явище, відображене фонетичною транскрипцією.

Джміль, джерело, підживити, джем, піджак, віджилий, віджимок, сходжений, висаджувати, джура, джут, піджидати, grindжолі, джоуль.

26. Поділити слова на групи з однаковими фонемами, що позначаються виділеними буквами. Записати їх фонематичною і фонетичною транскрипціями. Охарактеризувати фонетичне явище, позначене фонетичною транскрипцією.

Дзеркало, відзнака, дзьобати, дзот, надзелень, надзвичайний, підземний, підзаголовок, гедзь, підзвітний, надзирати, дзюрчати, підзахисний, надзвуківий, передзвін, передзимовий, віддзеркалений.

27. Прочитати. Визначити, яким фонетичним явищем об'єднані виділені слова, виписати їх, охарактеризувати фонетичне явище; навести п'ять аналогічних прикладів.

Де слова *масні*, там пироги *пісні*. Нате й мій глек на сироватку, щоб і моя була *масниця*. Рання пташка дзьобик чистить, а *пізня* очиці жмурить. У *заздрісних* на все великі очі. Великий рости, *щасливий* будь. Кішку б'ють, а *невістці* докоряють. Рання пташка *сонце* сповіщає. Бережися *підлесливого*, як потайного собаки (*Н. тв.*).

28. Визначити й охарактеризувати фонетичне явище, властиве виділеним словам. Навести чотири-п'ять самостійно дібраних прикладів.

1. Ішли один за одним сівачі, розбризкуючи *поперед себе* золотисте зерно. 2. І він, Гомін, теж ніби пливе *поряд з ним*. 3. На овиді холодно-синього неба час *від часу* зринають високі вежі. 4. Такої довіри давно ні від кого не *відчував*. 5. Сонечко *підсушувало* весняну землю. Олег має переступити через втому, зневіру, *відчай* (*Із тв. Іванч.*).

29. Записати слова фонетичною транскрипцією, визначити спільне для них фонетичне явище, з'ясувати, чому воно по-різному виявляється.

Сподіваєшся, відважся, поморочся, запишешся, вржся, листуєшся, спілкуєшся, вітаєшся, придивишся, турбуєшся, гордишся.

30. Записати речення фонетичною транскрипцією. Визначити, чи те саме фонетичне явище властиве виділеним словам, чи однаково в них виявляється. До кожного слова дописати по два аналогічні приклади.

Сподіваюся, що вона, правда, *розчулить* твоє серце і ти *заступишся* за мене перед князем (*В. М.*).

31. Записати слова фонетичною транскрипцією. Визначити спільне для них фонетичне явище, з'ясувати, чому воно по-різному виявляється.

Розжитися, розжовувати, привізши, розжитися, безшлюбний, розчакнути, розчервонітися, безшовний, розщедритися, розчерк, розщеплювати, обезжирений.

32. Записуючи слова фонематичною і фонетичною транскрипціями, поділити їх на групи за звуковим виявом фонси [в]. Чим він зумовлений?

Привозив, входьте, вводити, вбик, вдома, ввібрати, вдивлягися, верховина, верхівка, волокно, вдосвіта, вдумуватися, вівчар, слово, словник, видовище, в клас, візьму в Ольги, ввійти в клас, прославити, прославлений.

33. Записати слова фонетичною транскрипцією. З'ясувати, чи можна об'єднати їх одним спільним фонетичним явищем. Якщо можна, то яким? Якщо ні, то чому? Записати слова групами за здатністю виявляти визначене фонетичне явище.

Легкість, полегшало, мигтіти, здвигнути, вогкий, вогкувато, підбігти, вологість, кігті, нігті, дьоготь, дьогтю, дьогтьовий, здригнути-ся, округлий, змогти, споглядати, спромогтися.

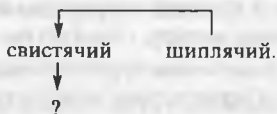
34. Подані слова записати групами за наявністю чи відсутністю асиміляції. У словах першої групи охарактеризувати асиміляцію за всіма ознаками; з'ясувати, чому асиміляції немає у словах другої групи. Всі слова писати фонетичною транскрипцією. (Одне слово може бути у двох групах.)

Світліти, звідки, цвях, різкість, відняти, знімати, святковий, літній, відцвігати, відлігати, молодість, розсіл, слівце, бур'ян, узбіччя, розвиднілось.

35. Прочитати. Виписати виділені слова, охарактеризувати властиве їм фонетичне явище. Чи всі слова воно об'єднує? Чому? Слова записувати фонетичною транскрипцією.

1. Маленька праця краща за велике *безділля*. 2. Дерево міцне *корінням*, а людина *горінням*. 3. *Ранні* пташки росу п'ють, а *пізні* слізки *льють*. 4. *Кохання* не запобіжиш *зарання*. 5. Їж хліб із *сіллю* і водою, живи правдою святою. 6. На людях *Ілля*, а вдома свиня. 7. *Вчення* в *щасті* украшає, а в *нещасті* потішає (Н. тв.).

36. Прочитати речення. Виписати слова, в яких відбувається фонетичне явище відповідно до схеми:

Визначити й охарактеризувати його. Слова об'єднати в групи спільним виявом визначеного явища. Виписане доповнити трьома власними прикладами. Записувати фонетичною транскрипцією.

1. Розштовхуючи мужів, до жертовного Каменя йшов сивий безрукій чоловік. 2. Довкола зжовклий сухий степ і орли над байраками. 3. ... Широко розчинили двері до сіней, очікуючи гостей. 4. Древлянський віщун безшелесно зісковзнув з Гори, зник у сутінках вечора. 5. Аж ось суне на них рать незчислима. 6. ... Неподалік веліла розширити майдан для Бабиного Торжка. 7. Вони безжалісно знищують усіх, хто кращий, хто розумніший і чесніший від них (Із тв. Іванч.).

37. Записати слова фонетичною транскрипцією. Чи можна їх об'єднати спільним фонетичним явищем? Яким саме? Чи однаково воно виявляється в усному й писемному мовленні?

Власний, колективістський, славнозвісний, вартісний, цілісний, підїзний, туристський, учасник, вісник, доблесний, альпіністський, центристський, двомісний, у поїзді, студентці, хустці, хвіртці.

38. Прочитати речення. Виписати виділені слова, поділити їх на склади, підкреслити закриті склади, визначити, чи асимілюється кінцевий звук складу наступним приголосним, за якою ознакою. Якщо не асимілюється, то чому? Слова об'єднати спільним поясненням.

1. В зніцях часу *предковичний* лід. 2. *Мигтять* в очах рекламні балагани. 3. У шовінізму *кігті* підсвідомі (Кост.). 4. *Тяжко-важко* в світі жити сироті без роду (Т. Ш.). 5. Ігор *слідкував*, щоб усе в його невеликій *балці* було в порядку. 6. *Низькі* хмари *спустилися* мало не до землі (В. М.). 7. *Візьміть* срібло-злато та *будьте* багаті (Т. Ш.). 8. *Росла* у тілі *передсмертна* втома, *передписенна* туга — у душі (Кост.). 9. *Швидше, хлопці*, перехопіть його (В. М.).

39. Прочитати речення. Виписати слова, в яких наявна асиміляція за способом творення, записати їх фонетичною транскрипцією, згрупувати за звуковим виявом асиміляції. До кожної групи дати пояснення.

1. І на верстатах різьблених воріт тче лабіринти вулиць живопліт.
2. І ця печаль, прискіплива, як слідчий. І ця строфа, оголена, як відчай.

3. І стонадцятий сніг ті поля притрусив (*Кост.*). 4. Близько хата, де дівчина ворота одчинить (*Т. Ш.*). 5. Швидше, хлопці, перехопіть його (*В. М.*). 6. Сонечко підсушувало весняну землю. 7. ... Де ж і відпочити людській душі, коли не на весіллі 8. Тепер двері темниці відчиняються 9. Багату учту знову влаштував київський владця своїм соумсленикам і радцям (*Із тв. Іванч.*).

40. Виписати слова, в яких за допомогою наголосу розрізняється: а) лексичне значення слів; б) граматичні форми. Всі інші слова записати в третю групу. В усіх поставити наголос. Обґрунтувати виділення двох перших груп на прикладі трьох перших слів із кожної групи.

Приміряти, захворіти, кидати, засипати, беручи, принесете, придуть, блиснути, заглянути, зобразити, внести, старий, радий, значущий, новий, виходити, виполювати, висмикати, прошу, об'єднання, виразний, урочистий, ласкавий, визвольний, черговий, новий, глядач, спостерігач, зачіска, визнання, дворище, застібка, олень, дочка, дрова, дорога, бесіда, предмет, сантиметр.

41. Прочитати речення. Виписати слова, в яких можливі чергування голосних фонем, проілюструвати їх відповідно дібраними словами. Слова записувати групами за різновидом чергування, аргументувати виділення груп. Кожну групу доповнити двома своїми прикладами.

1. Отець поволі збирав своїх друзів-однодумців, непомітно для сторонніх очей стягував до Галича вірних йому бояр, дружинників (*В. М.*). 2. Гандзючиха... правою підхопила горня, що от-от мало скотитися додолу (*Г. К.*).

42. Прочитати речення. Вибрати й записати слова, в яких можливі чергування [o], [e] з [i] та [o], [e] з нулем фонем. Записати групами за різновидом чергування, проілюструвати й охарактеризувати їх. З'ясувати, чому позначені виділеними буквами фонемі [o], [e] не чергуються з [i].

1. На півсотні верст довкола Дмитрова половці випалили села й хутори. 2. Завірюха почалася опівночі. Ні, сон не йшов, зате думки роєм завихрилися в голові (*В. М.*).

43. Подані слова записати групами відповідно до вживання фонем [e], [o] після шиплячих та [й]: слова завжди вживаються з а) [o], б) [e]: в) слова, в яких [e] чергується з [o]. Окремо записати слова, в яких вживання [e], [o] після шиплячих не відповідає закономірності. До кожної групи дати пояснення.

Вечеря, пшоно, черв'як, чоловік, гайок, його, вчений, пташечка, переможеш, ожентися, дочок, почекати, жебоніти, черствий, гарячого, заворожений, йому, єдиний.

44. Вибрати слова, в яких можливі чергування фонем, записати їх групами за різновидом чергування. Дібрати для ілюстрації відповідні слова, позначити морфемі, в яких відбувається чергування. Кожну групу доповнити трьома прикладами.

Кий розплющив очі. Вгорі над ним синіло чисте надвечірне небо, стояла незвичайна після щойно відшумілого бою тиша (*В. М.*).

45. Прочитати текст, вибрати й записати слова, в яких можливі чергування приголосних фонем. Записати слова групами за різновидом чергу-

вання; навести слова для ілюстрації чергувань, назвати фонemi, що чергуються.

Ходить дощ понад лугами довго-синіми ногами! Кап-кап-кап, припусти, буде хліб рясний рости. В мене крапля на руді, наче коні-стрибунці (Г. Вієру).

46. Вписати з тексту слова, в яких можливі чергування голосних фонем, проілюструвати їх самостійно дібраними прикладами й охарактеризувати. Слова записувати групами відповідно до різновиду чергування, кожна групу доповнити трьома своїми прикладами.

Так на світі повелось —

Завжди хтось чека когось:

Жде бджола — розквітнуть квіти,

Жде ведмідь — медку з дуплянки,

Маму ждуть з роботи діти,

А вона їх — із гулянки ...

Як то добре повелось — завжди хтось чека когось.

Г. Вієру

47. Переписати речення, вставляючи замість крапок потрібну букву, за допомогою дібраних слів проілюструвати чергування фонemi, позначеної вставленою буквою, з іншою фонемою, наявною у дібраному слові. З дібраними словами скласти речення і записати їх поряд із наведеними. Назвати фонemi, що чергуються, та умову чергування.

1. Смолярчук підхопився на ноги слідом за хлопцями, він навмисне розд..р на грудях сорочку й, виск..чивши з клуні, кричав на всю вулицю. 2. Повернув уже йти на дорогу, як помітив пол..мане стебло потолочного від горя проса, — тоді побр..в і собі на ту стежку. 3. З тернового куща, недалеко стежки, зл..тіла якась заспана пташка. 4. Своєю охотою він і сам не зб..рався до війська йти (Із тв. Г. К.). 5. Дівчата, як в..деться, розпл..тали нареченій косу. 6. Вона мусить підтримувати тут, в Русі, вогнище духовного життя, щоб зіп..ртись на власні сили. 7. Та чи захоче він допом..гати незнатному, невідомому князьку? (Із тв. Іванч.).

48. Вписати слова, в яких можливі чергування голосних фонем і звуків, проілюструвати їх самостійно дібраними словами, охарактеризувати кожне визначене чергування.

Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис, гроном Волосожар стоїть незвично високо і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? (Гонч.).

49. Записати офіційні назви п'яти областей України, п'яти районів своєї області, кожна назву поєднати відповідно зі словом *область* чи *район*, поряд зазначити неофіційну назву адміністративно-територіальної одиниці. Назвати зміни, які при цьому відбуваються, зумовленість їх, відображення на письмі.

З р а з о к: Чернігівська область — Чернігівщина: |с'к| + -ин- — |щч| (и).

50. Від поданих назв народів за допомогою суфікса -ськ- утворити нові слова, що відповідають на питання я к и й? Відзначити зміни фонем, що супроводжують словотворення. Згрупувати слова за спільністю зміни фонем.

Чех, гагауз, чуваш, узбек, казах, турок, латиш, варяг, половець, словак, білорус, німець.

51. Виписати 3-поміж поданих слів такі, в основі яких у процесі утворення за допомогою суфікса *-ськ-* нових слів кінцева фонема основи змінюється, що позначається й на письмі. Записати слова групами, об'єднаними спільністю змін. Назвати ці зміни. Окремо записати слова, в яких зміни відбуваються лише в усному мовленні, пояснити їх.

Дрогобич, Калуш, Полісся, Острог, Карабах, Бучач, Ужгород, Закарпаття, Черкаси, Кавказ, Запоріжжя, Сиваш, Волга, Вінниця, Саки, Лейпціг, Швеція.

52. Утворити від поданих слів нові за допомогою суфікса *-ств-*. Відзначити зміни кінцевого приголосного основи твірного слова. Згрупувати слова за спільністю змін. Чи в усіх словах ці зміни відбуваються? Чому?

Птах, товариш, чоловік, молодець, ткач, учитель, люди, козак, сирота, парубок, юнак, слов'яни, солдат, жебрак, жінка.

53. Дібрати до слів *допомогти, доріжка, котиться* інші форми їх, споріднені слова, щоб проілюструвати всі можливі чергування звуків і фонем; назвати, які саме звуки й фонем чергуються. Зі словами, дібраними до одного ряду, скласти речення.

54. Із поданих загадок виписати слова, в яких можливі чергування голосних і приголосних звуків і фонем, проілюструвати кожне із чергувань й охарактеризувати його. Чи є чергування у словах-відгадках? Слова записувати групами за виявом чергування фонем.

1. Мету, мету — не вимету. 2. Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі. 3. Взимку вкрили ми навкруг ліс, дорогу, поле й луг. А як сонце припече, ми струмочком потечем (*Н. тв.*).

55. Виписати слова, в яких можливі чергування голосних звуків і фонем, проілюструвати дібраними словами й записати групами за різновидом чергування. Кожну групу доповнити двома своїми прикладами. Окремо виписати слова, що ілюструють відхилення від закономірності чергування |o|, |e| з |i| та |e| з |o| після шиплячих, |й|.

П'ятеро вершників вихором промчали заростями гнучкої червоної шелюги і зупинилися на піщаному березі Дніпра, якраз біля перевозу, насупроти гирла Почайни (*В. М.*).

56. Виконати фонетичний і фонематичний розбори тексту, записавши його фонетичною транскрипцією.

...В гушавині стрімко піднімала вгору мертве, обпалене гілля розчухнута блискавицею сосна (*В. М.*).

57. Виписати слова з чергуванням приголосних звуків і фонем, проілюструвати кожне самостійно дібраними словами. Слова згрупувати за виявом чергування. Яке фонетичне явище властиве виділеному слову? Навести аналогічний приклад до нього.

Ясніше робилося в очах, відважніше в серці, душа повнилась *жданням* чогось недосяжного, великого (*Іванч.*).

58. Дібрати слова, в яких можливі названі чергування (на кожний різновид — троє слів), з'ясувати умови кожного різновиду чергувань.

|r| → |ж|: |k| → |ч|: |x| → |ш|:
|r| → |з'|: |k| → |ц'|: |x| → |с'|:

59. Прочитати наведене речення. Виписати слова, в яких можливі чергування голосних і приголосних звуків та фонем, кожне проілюструвати дібраними словами. Чергування, наявні в одному (на вибір) слові, прокоментувати. Чому у виділених словах |о|, |е| вживаються в закритому складі?

Зразок запису: коломийка $\left\{ \begin{array}{l} \text{коломийок: } \emptyset \text{ — } |о|, [і] \text{ — } [й]; \\ \text{коломийок: } |к| \text{ — } |ц'|. \end{array} \right.$

Дівка в сінях стояла, до козака *моргала*: «Ти, козаче, ходи, мене вірно люби, *серце* моє!» (Н. тв.).

60. Виписати слова з пропущеними буквами, вставити їх — вони позначають фонем, що чергуються з іншими. Дібрати ілюстрації, записати групами за різновидом чергування, з'ясувати умови чергування, виділити морфем, в яких воно відбувається. Кожне визначене чергування проілюструвати самостійно дібраним прикладом.

На вручення атестатів зрілості мама не змогла піти, хоч їм дуже хотілося, і послали в Ягубець обох дочок. (С. Зінчук).

Орфоепія

61. Назвати об'єкт вивчення розділів «Фонетика і фонологія» та «Орфоепія», зазначивши, що їх зближує й що розмежовує, обґрунтувати доцільність їх як окремих розділів мовознавства.

62. Прочитати слова, поставити наголос. З'ясувати письмово особливості вимови наголошених і ненаголошених звуків у кожному слові. Чи тим самим голосним утворюються склади? Продовжити поданий ряд новими п'ятьма словами з подібною будовою складів.

Через, шелест, зелень, веселес, стереже, перевертень, переддень, черешень, серце, велетень, презент, предмет, селезень, секретер, зеренце.

63. Позначити наголос у словах, прочитати за нормами вимови. Чи та сама норма виявляється у вимові слів обох груп? Чому? Кожну групу доповнити трьома аналогічними прикладами. Чому слів у другій групі значно менше?

Сорок, ворон, млосно, солодко, плотовод, колобок, колосочок, соло, норов, чого; кожух, розум, розумник, голубка, зозуля.

64. Прочитати слова за нормами вимови, відзначивши вимову кінцевих приголосних та їх спільну ознаку за участю голосу-шуму, сформулювати відповідну орфоепічну норму, назвати слова з іншими приголосними за цією самою ознакою в тій самій позиції.

Хліб, паморозь, мороз, сад, сядь, масаж.

65. Поділити слова на групи за спільними нормами вимови звуків, позначених виділеними буквами. До кожної групи сформулювати орфоепічну норму. Скористатися записом фонетичною транскрипцією, орфоепічним словником.

Шепіт, веселий, збіжжя, широкий, через, віялка, білка, шість, чемний, вокал, вінегрет, вітальний, мікроскоп, морський, фігура, фиркати, чільний, жнива, забіг, заборона, журі, парфуми, інкримінувати, узбіччя.

66. Прочитати слова, назвати кінцевий звук кожного з них і сформулювати норму вимови щодо цих звуків. У якій ще позиції слова вимовляється такий самий звук відповідно до сформульованої норми? Дібрати й записати шість прикладів.

Тепер, буквар, календар, секретар, пісняр, школяр, інтер'єр, писар.

67. Визначити, чи за однією орфоепічною нормою вимовляються звуки, позначені виділеними буквами, за якою. Якщо за різними, то за якими. Записати слова групами відповідно до норм вимови.

Горизонт, поглибити, гірко, загородити, інтеграція, вогко, допомогти, легкість, гітарист, глек, дьогтьовий, дігтяр, елегантний, загін.

68. Пояснити, чи можуть бути об'єднані однією орфоепічною нормою слова щодо вимови звуків, позначених виділеною буквою. Якою?

Наталці, Ользі, сівалці, гілці, земельці, крапельці, сардельці, перепілці, грілці, бретельці, петельці, шкатулці, бризкалці, мигалці, кільці, галці, гальці.

69. Прочитати слова й зробити висновок, чи об'єднується однією нормою вимови звук, позначений виділеною буквою. Сформулювати норму (чи норми) вимови звука.

Неньці, няньці, дівчинці, Маринці, голівоньці, прогулянці, шпанці, турчанці, синьці, березоньці, зіроньці, чужинці, у мовчанці, планці.

70. Прочитати споріднені слова, визначити, чи однаково вимовляються звуки, позначені виділеними буквами, у споріднених словах. Якщо однаково, то за якою нормою вимови, якщо ні — за якими нормами; за цими нормами виділити відповідні групи слів, позначити наголос.

Двір, двірник, дворище, дворовий; вибір, вибирати, виборний, збірня, збірчастий; гора, узгір'я, гористий, гірка, горянин, нагірний, підгірок.

71. Прочитати пари слів, вибрати й записати ті із запропонованих варіантів вимови, які відповідають орфоепічній нормі, сформулювати цю норму. Виписаний ряд слів продовжити самостійно дібраними словами. Поставити наголос.

Хожу — ходжу, вожу — воджу, розповсюжую — розповсюджую, саджу — сажу, їжу — їзжу — їжджу. Бжолола — бджолола, джміль — жміль, зеркало — дзеркало, дзвонити — звонити, зиґа — дзиґа, дзвякати — звякати, дзвякотіти — звякотіти, зьобастий — дзьобастий.

72. Визначити, чи одній нормі вимови підпорядковані звуки, позначені виділеними буквами. Якій саме? Якщо ні, то яким? Поділити слова на групи відповідно до норм вимови, обґрунтувати виконання.

Трьома, чотирьох, гарний, грюкати, загроза, гіркий, школяр, рясний, рівний, запримітити, пухир, пузирчастий, поштар, воротар, осокір, гіркуватий, вихорець, вихор, ледарський, якір, ледарювання, лікарі, вирівняти.

73. Визначити як нормативний один із варіантів вимови, обґрунтувати свій вибір. Записати слова групами відповідно до норм вимови, позначити наголос.

Роз $\frac{XB}{\Phi}$ илюватися, за $\frac{XB}{\Phi}$ оріти, $\frac{XB}{\Phi}$ артух, $\frac{XB}{\Phi}$ орум, роз $\frac{XB}{\Phi}$ алювати, $\frac{XB}{\Phi}$ астун, $\frac{XB}{\Phi, X}$ лот, $\frac{XB, X}{\Phi}$ лора, $\frac{XB, X}{\Phi}$ люорогра $\frac{XB}{\Phi}$ ія, $\frac{KB}{\Phi}$ асоля, $\frac{P}{\Phi}$ илип, $\frac{XB}{\Phi}$ акт, $\frac{XB}{\Phi}$ ілосо $\frac{[y]}{\Phi}$, рука $\frac{[y]}{\Phi}$, кон $\frac{XB}{\Phi}$ еренція, не $\frac{XB}{\Phi}$ орош.

74. Утворити від поданих дієслів форму, що відповідає на питання щ о р о б и ш? Сформулювати норму вимови, якій відповідають утворені форми, обґрунтувати її. Продовжити ряд слів своїми п'ятьма словами.

Розчісуватися, збиратися, готуватися, листуватися, фарбуватися, умиватися, розбігатися, піклуватися, дотримуватися, шануватися, об'єднуватися.

75. Визначити, чи можна об'єднати подані слова спільною орфоепічною нормою щодо виділеної частини в них. Якщо ні, то виділити групи слів на основі норм вимови. Обґрунтовуючи своє визначення, сформулювати одну чи кілька орфоепічних норм, навести свої слова для ілюстрації (4—5).

Сімнадцять, можновладці, східці, молодці, розвідці, поїздки, загадки, ягідці, проводці, голландці, у клітці, митці, Суботці, рогатці, гатці, вітці, латці.

76. Визначити, чи об'єднуються спільною нормою вимови подані слова, чи однаковий звуковий вияв вони мають у виділеній частині. Якщо так, то якою? Виділити групи слів за звуковим виявом, обґрунтувавши своє виконання. Якщо ні — яку відповідь наведете?

Запорожці, пташці, у книжці, гармошці, на стежці, звияжці, пташці, бідняжці, козачці, річечці, свічці, свашці, полуничці, випічці, іграшці, пампушці, сиріожці, переможці, на дошці, галушці.

77. Визначити спільні для поданих слів норми вимови і такі, що властиві виділеному слову. Обґрунтовуючи своє пояснення, доповнити групи чотирма самостійно дібраними прикладами.

Сусідчин, одчинити, віджати, підчистити, *переджнив'я*, передчасно, передшлунок, передчуття, підживляти, піджак, відчипний, відшліфувати, підшукати.

78. Прочитати слова, визначити, чи є різниця у вимові слів двох груп. Якщо є, то в чому виявляється; якщо немає — якою нормою вимови вони об'єднані. Слова записати (у контрольній частині) фонетичною транскрипцією.

Комп'ютер, миш'як, ін'єкція, п'єдестал, п'єса, б'єф, В'єтнам;
Мюнхен, Вязьма, фюзеляж, Вюртембург, бювет, бязь, Белгород, бюджет, бюлетень, бюрократ.

79. Поділити слова на групи за нормами вимови, сформулювати орфоепічні норми щодо кожної групи.

Пришвидшити, підзахисний, відцідити, митці, дочці, у діжці, у кімнатці, мишці, на гармошці, відсів, відштовхнути, відцуратися, віддзеркалити, внучці, подружці, кішці, підсадити, у витяжці, віддзьобувати.

Модуль

2

ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

ПЛАН

1. **Графіка й орфографія.**
 - 1.1. Графіка сучасної української мови.
 - 1.2. Орфографія.
 - 1.3. Принципи українського правопису.
 - 1.4. Позначення м'якості приголосних звуків на письмі. Вживання м'якого знака.
 - 1.5. Апостроф.
 - 1.6. Вимова і правопис префіксів.
 - 1.7. Префікси *-не-*, *-ні-*. Частки *не*, *ні*.
 - 1.8. Правопис суфіксів.
 - 1.9. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних на межі частин слова та подовжених м'яких приголосних звуків.
 - 1.10. Велика буква на синтаксичній основі.
 - 1.11. Велика буква на семантичній основі.
 - 1.12. Складні слова.
 - 1.13. Вимова і правопис слів іншомовного походження.
 - 1.14. Правопис прізвищ і географічних назв іншомовного походження.
 - 1.15. Правопис складних географічних назв.
 - 1.16. Перенос слів.

Дидактична мета:

- ◆ удосконалення вмінь визначати буквенний склад слів у співвідношенні зі звуковим складом і правильно називати букви;
- ◆ піднесення культури писемного мовлення;
- ◆ закріплення орфографічних правил вживання різних орфограм;
- ◆ засвоєння принципів українського правопису й написань, що відповідають кожному з них.

Студенти повинні знати:

- ◆ визначення букви, її особливості;
- ◆ буквенний склад української мови;

- ◆ український алфавіт, звукове значення букв;
- ◆ терміни, пов'язані з розділом «Орфографія», зміст кожного з них;
- ◆ принципи українського правопису й написання, що відповідають кожному з них;
- ◆ орфографічні норми, властиві сучасній українській мові.

□ *Студенти повинні вміти:*

- ◆ правильно називати букви українського алфавіту;
- ◆ визначати буквений склад слів;
- ◆ встановлювати звуко-буквене співвідношення заданих слів;
- ◆ групувати слова за звуко-буквеним співвідношенням;
- ◆ добирати слова з певної кількості букв;
- ◆ розміщувати слова в алфавітному порядку;
- ◆ визначати орфограми в словах і тексті;
- ◆ формулювати правила щодо певних орфограм;
- ◆ грамотно писати, ілюструючи володіння орфографічними нормами та демонструючи високу культуру писемного мовлення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

2.1. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

Графіка й орфографія — тісно пов'язані між собою розділи мовознавчої науки, що регулюють писемне мовлення, — кожен у певному аспекті. Обидва вони мають прикладний характер і перебувають в органічному зв'язку з такими розділами мовознавства, як «Фонетика і фонологія», «Орфоепія», «Лексикологія», «Морфологія».

Зв'язок графіки й орфографії з фонетикою виявляється в тому, що графіка визначає, якими буквами позначати той чи інший звук української мови на письмі (звук — предмет фонетики), які зі звуків позначати двома буквами, які поєднання звуків передавати на письмі однією буквою. Орфографія визначає правила, які з цих букв вживати як великі чи малі, які для цього застосувати правила, за якими правилами вживати такі графічні знаки, як м'який знак, апостроф.

Позначаючи звуки (фонем), з яких складається слово, за правилами сучасної графіки, мовець передає на письмі слово як мовну одиницю, що вивчається в розділі «Лексикологія». Отже, графіка тісно пов'язана з лексикологією. Орфографія визначає правила правопису слів окремо, через дефіс, із великої чи малої літери, правила перенесення слів з рядка на рядок, правила правопису іншомовних слів тощо. За правилами ор-

фографії, що поєднуються з нормами формотворення, позначаються на письмі граматичні форми слів, які належать до різних частин мови і вивчаються в розділі мовознавства «Морфологія».

Тісний зв'язок між розділами «Графіка» й «Орфографія», з одного боку, й розділом «Лексикографія» — з іншого. Неможливо побудувати будь-який словник інакше, ніж на основі алфавіту, зафіксувати слова відповідно до чинних орфографічних норм.

2.1.1. ГРАФІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Слово *графіка* (гр. γραφική від γράφω — пишу, малюю) багатозначне. Йдеться про графіку як розділ мовознавства, що вивчає способи передачі фонем (звуків мовлення) на письмі. Графікою називають і сукупність усіх засобів певної мови, певної писемності, систему відношень між знаками письма (буквами) й фонемами мови (звуками мовлення) та самі накреслення букв. Основним засобом сучасної української графіки є буква. Крім того, на письмі використовуються розділові знаки, апостроф, дефіс, лапки, знак наголосу, пропуски між словами, шрифтові виділення в друкованому тексті (напівжирний шрифт, курсив, розрядка), підкреслення.

Появу письма вчені пов'язують із необхідністю передати інформацію на відстані й закріпити її в часі. «Без письма мова залишилася б лише миттєвим знаряддям повідомлення. Одно письмо надає міцність летючому слову, перемагає простір і час. Письмо — необхідне доповнення, найсильніший важіль співжиття, знання... Без нього немислима ні достовірна історія, ні наука»¹.

До історії письма

Першими спробами письма були умовні позначки, сигнали мисливців. Щоб повідомити про напрям свого пересування, вони клали відповідним чином гілки дерев або у потрібному напрямі поламани стріли. Для передання повідомлень робили вузли, зарубки на деревах, бірки, татуювання тощо. Ці та інші *мнемонічні* (тобто такі, що допомагають запам'ятати) засоби були лише першим кроком на шляху розвитку письма. Другим було *малюнкове письмо*, або *пиктографія* (від лат. pictum — писаний фарбами і гр. γράφω — пишу) — письмо малюнками, або

¹Грот Я. К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого доныне. — 2-е изд. — СПб., 1876. — С. 92.

«картинопис». У цьому письмі букв також не було, а те, що потрібно було передати, зображали малюнками (мал. 2):

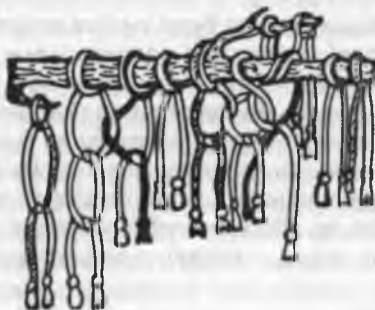
Мал. 2. Зразок піктографічного письма

Наскельний живопис нагадує умовні позначки. Малюнок з печери Пасига (Іспанія) (мал. 3) історик писемності тлумачить так: «Зліва вгорі, очевидно, зображено внутрішню частину печери, дві стопи людини праворуч, мабуть, символізують поняття «іти в печеру», а невідомий знак у правому кутку може означати або заборону, або запрошення ввійти в неї» (*Загадки мира букв: Енциклопедия. — Донецк: Сталкер, 1997. — С. 22*).

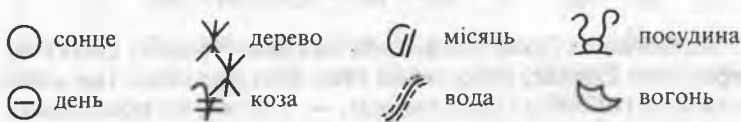
Мал. 3. Наскельний живопис із печери Пасига (Іспанія)

Найпопулярнішим видом предметної писемності були шнури із вузликами (мал. 4): міцний шнур і закріплені на ньому нитки. Від їх кольору й кількості вузликів залежав смисл повідомлення.

Мал. 4. Зразок вузлового письма

Письмо малюнками було не дуже зручним, і люди прагнули вдосконалити його. Із письма малюнками й умовними знаками розвинулося письмо *ідеографічне* (від. гр. *ідея* — образ, поняття і *ураφω* — пишу) — письмо значками, що виражають певні слова-поняття незалежно від звукового оформлення їх. У цьому письмі кожний значок слугував для вираження певного поняття; конкретні предмети позначалися значками, які були схематичними відображеннями цих предметів, абстрактні поняття — умовними значками (мал. 5).

Мал. 5. Окремі значки з ідеографічного письма

Унаслідок зрослої потреби писати швидко та необхідності передавати складні за змістом і великі тексти значки дедалі більше втрачали подібність до зображуваних предметів, перетворюючись на умовні значки — *ієрогліфи* (мал. 6) (від гр. *ієрос* — священний і *γλυφή* — різьблене зображення) — фігурні знаки, що означали цілі слова (поняття) або окремі склади і звуки.

Мал. 6. Зразки ієрогліфічного письма

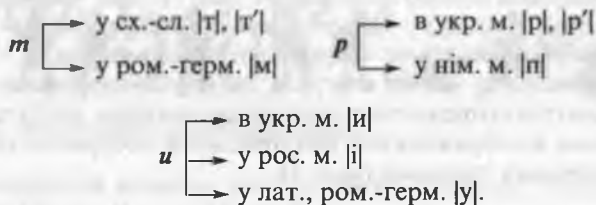
В основу сучасної української графіки покладено звукове письмо (точніше фонематичне), в якому певним знаком на письмі позначається окрема фонема.

Графічний знак, яким позначають на письмі фонси (звуки), називається *буквою*¹. Термін «буква» є абсолютним синонімом до «літера» (від лат. *littera*), *графема* (від гр. *ураφη* — запис, накреслення).

Отже, буква є графічним знаком фонси (звука). При цьому вона лише позначає фонему на письмі, не передаючи її ознак.

¹Термін «буква» запозичений із германських мов: готське *boka* — буква, *bokos* (мн.) — письмо, документ, грамота.

Тому одна й та сама буква в різних мовах позначає різні фонemi. Наприклад:

Особливістю букви (позначати на письмі фонему (звук), не передаючи її ознак) зумовлений і той факт, що немає і не може бути букв голосних і приголосних, — є букви, які позначають

- голосні фонemi (звуки)
- приголосні фонemi (звуки).

Так само немає дзвінких і глухих, твердих і м'яких приголосних букв — є букви, які позначають

- дзвінкі приголосні фонemi (звуки)
- глухі приголосні фонemi (звуки)
- тверді приголосні фонemi (звуки)
- м'які приголосні фонemi (звуки).

Немає наголошених і ненаголошених букв — є лише букви, що позначають наголошені й ненаголошені голосні звуки.

Буква у слові завжди вживається після букви, що передає на письмі певний звук (фонему), після апострофа й т. ін. Наприклад, у слові *моя* буква *я* вживається після букви *о*, що позначає фонему $[o]$, а в слові *сім'я* — після апострофа, у слові *маля* — після букви *л*, що позначає фонему $[l']$.

Кожна буква залежно від способу створення може бути друкованою і рукописною, за розміром — великою і малою.

Скільки букв є у мові, наприклад в українській? Зазвичай, відповідаючи на це питання, називають кількість букв, зафіксованих в алфавіті, не виокремлюючи букв за названими ознаками. По суті, на письмі використовують приблизно в чотири рази більше букв, ніж їх налічується в алфавіті. Та важливо не тільки знати кількість букв, а й уміти їх використовувати: вживати кожен на позначення певного звука (фонemi), писати відповідно до вимог сучасної каліграфії.

Вживані у кожній мові букви об'єднуються в алфавіт (гр. ἀλφάβητος, від назви перших букв алфавіту — *альфа* й *бета*, чи *віта*), або азбуку (від назви перших старослов'янських букв — *азь*, *боуки*).

Алфавітом (азбукою) називається сукупність букв певної мови і розміщення їх у встановленому в цій мові порядку.

Алфавіт сучасної української мови складається із 33 букв. Він виник на основі *кирилиці* — однієї з двох найдавніших слов'янських азбук, названої іменем просвітителя IX ст. Костянтина (Кирила). Букви в українському алфавіті розміщені в такій послідовності й називаються так:

А а Б б В в Г г І і Д д Е е Є є Ж ж З з И и
а бе ве ге ге де е є же зе и
І і Ї ї Й й К к Л л М м Н н О о П п Р р С с
і ї йот ка ел ем ен о пе ер ес
Т т У у Ф ф Х х Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ ь Ю ю Я я
те у еф ха це че ша ща м'який ю я
знак

Систему назв букв алфавіту сучасної української мови можна охарактеризувати так: назва однієї букви алфавіту є двослівною — м'який знак, інші 32 букви називаються одним словом, тобто є однослівними. Серед однослівних назв виділяється кілька груп, що видно з таблиці:

Однослівні назви букв складаються із					
одного звука	двох звуків				трьох звуків
	препозитивного приголосного [й] і голосного:	приголосного і препозитивного [є]:	приголосного і постпозитивного [є]:	приголосного і постпозитивного [а]:	
а, о, у, е, и, і	я, ю, є, ї	ел, ем, ен, ер, ес, еф	бе, ве, ге, ге, де, же, зе, пе, те, це, че	ка, ха, ша, ща	йот

Українське письмо є фонематичним, але повної відповідності між фонемами й буквами, що їх позначають, немає: 38 фонем української літературної мови позначаються на письмі 33 буквами алфавіту.

Буква м'який знак не позначає фонему, а вживається для позначення м'якості приголосних фонем. Тому вона завжди розміщується в середині чи в кінці слова і після тієї букви, що позначає на письмі м'який приголосний звук. Наприклад, у словах *синь, синього* м'який знак написаний після букви *ен*, яка позначає звук [н'] (фонему |н'|) у кінці слова, у середині слова перед буквою, що позначає голосну фонему |о| — м'якість фонему |н'| позначена на письмі м'яким знаком (отже, фонема |н'| на письмі позначена двома буквами — *ен* та м'яким знаком).

Дві букви алфавіту (**ї**, **щ**) завжди позначають дві фонемі — відповідно [йі], [шч]: *їжак, приїзд, зїсти, гаї, ескадрильї; щука, нехворощ, хащі*.

Для позначення шести голосних фонем в алфавіті є шість букв — а, о, у, е, и, і: *парта, книга, зошит, ручка, олівець*.

Крім того, фонемі [a], [y], [e] позначаються буквами **я**, **ю**, **є**, які позначають і поєднання двох фонем — тобто букви **я**, **ю**, **є** не мають єдиного звукового значення. Умови вживання букв **я**, **ю**, **є** для позначення однієї чи поєднання двох фонем відображено у таблиці.

Букви я, ю, є позначають			
Одну фонему — [a], [y], [e] — і м'якість попередньої приголосної фонемі		Дві фонемі — [йa], [йy], [йe]	
за якої умови	приклади	за якої умови	приклади
після букви, що позначає пом'якшену приголосну фонему, в середині слова	[a] дятел [y] малюк [e] Сеченов	на початку слова:	[йa] ясний [йy] юність [йe] єдиний
у кінці слова	[a] буря [y] полюю [e] літне	у середині і в кінці слова після букви, що позначає голосну фонему:	[йa] приятель [йy] каюта [йe] поєднати [йa] Марія [йy] стою [йe] співає
		після апострофа:	[йa] сім'я [йy] в'юнкий [йe] в'ється
		після м'якого знака:	[йa] альянс [йy] Ньютон [йe] монпансьє

22 букви українського алфавіту вживаються для позначення 32 приголосних фонем. Кожний із африкатів [дж], [дз], [дз'] позначають двома буквами — відповідно *де, же* (*джерел, бджола, імідж*) та *де, зе* (*дзеркало, дзюрчить, гедзь*). Частина букв (*бе, пе, ве, же, че, ге, те, ем, еф, ка, ха, ша, йот*) позначають одну фонему, інші — по дві співвідносні за твердістю / м'якістю:

<i>де-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [d] \\ \rightarrow [d'] \end{array}$	<i>те-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [t] \\ \rightarrow [t'] \end{array}$	<i>зе-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [z] \\ \rightarrow [z'] \end{array}$	<i>це-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [c] \\ \rightarrow [c'] \end{array}$
<i>ес-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [s] \\ \rightarrow [s'] \end{array}$	<i>ен-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [n] \\ \rightarrow [n'] \end{array}$	<i>ел-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [l] \\ \rightarrow [l'] \end{array}$	<i>ер-</i> $\begin{array}{l} \rightarrow [r] \\ \rightarrow [r'] \end{array}$

Зіставте: *рис* — *рись*, *заліз* — *залізь*, *сина* — *синя*, *рад* — *ряд*, *сила* — *сіла*, *ткала* — *ткаля*, *сад* — *сядь*, *цей* — *цього*, *цікавий*.

М'якість приголосних фонем на письмі позначається м'яким знаком та буквами *і, я, ю, є* — вони показують, що попередню букву при читанні слід відтворювати пом'якшеним приголосним звуком.

У дошкільному закладі, початковій школі термін *фонема* не вживається, в практичній роботі вчитель та учні користуються терміном «звук». При цьому звуковий склад визначають винятково на основі *в и м о в и*, буквений — на основі написання. Наприклад, у слові *береза* слід назвати звуки [б], [e^н], [р], [e], [з], [а], які позначені буквами *бе, е, ер, е, зе, а* — отже, йдеться про правильне визначення звукового складу слова, в якому є ненаголошені [e], [и] чи [о] в певній позиції.

Звуковий склад слів, у яких відбувається асиміляція, спрощення, також визначається з урахуванням цих фонетичних явищ, тому у словах *легко, запорожці* називаються відповідно звуки [х], [з'], що позначаються буквами *ге, же*; словоформа у *поїзді* складається зі звуків [у], [п], [о], [й], [і], [з'], [ч'], [і], що позначаються буквами *у, пе, о, ї, зе, де, це, і*.

2.1.2. ОРФОГРАФІЯ

Орфографія (від гр. *орθος* — правильний, *γραφο* — пишу; *орфоурафіа* — правопис) — розділ мовознавства, що встановлює й вивчає правила передачі звукового мовлення на письмі. Орфографія визначає, які слова писати разом, окремо або через дефіс, з великої чи з малої букви, як писати префікси й суфікси, окремі букви в корені й афіксах.

Значення встановлюваних орфографією правил написань досить вагоме, оскільки вони сприяють успішному спілкуванню у писемній формі, що відбувається між людьми, віддаленими у просторі або часі.

Правила передачі звукового мовлення на письмі формуються на підставі законів граматики і діють упродовж досить трива-

лого часу. Якщо виникає невідповідність між мовою і прийнятими способами передачі її на письмі, постає потреба змінити чинний правопис. Ці зміни, як зазначає акад. В. В. Виноградов, мають відображати розвиток мови, який відбувається шляхом поступового і тривалого нагромадження елементів нової якості і відповідно відмирання елементів старої якості.

Орфографія будь-якої мови має відповідати трьом основним вимогам: бути єдиною, постійною, практичною.

Єдина орфографія полягає в тому, що всі, хто користується писемною формою літературної мови, повинні **однаково** писати слова цієї мови. «Єдина й обов'язкова для всіх орфографія, — зауважував проф. М. А. Жовтобрюх, — як і єдина орфоепія, має велике значення у спілкуванні людей за допомогою літературної мови, полегшує його, робить більш дійовим, ефективним і разом з тим сприяє піднесенню загальної лінгвістичної культури»¹.

Постійності орфографії дотримуються в межах певного, тривалого періоду.

Прийнята в кожній мові орфографія має бути практичною, зручною в користуванні.

Українська орфографія формувалась упродовж тривалого історичного розвитку мови і сьогодні, можна сказати, є такою, що відповідає всім названим трьом вимогам, повністю забезпечуючи спілкування у писемній формі на всіх рівнях.

Як кожний розділ мовознавства, орфографія оперує певними термінами. Такими є: орфограма, орфографічне правило, орфографічні норми, принцип орфографії.

Орфограма (від гр. *орθος* — прямий, правильний і *γραμμα* — запис) — це написання, яке відповідає правилам орфографії. Орфограма завжди наявна там, де є вибір щодо варіанта написання, але правильним є лише один із них, той, що відповідає певному орфографічному правилу.

Орфограми є буквені — пов'язані з написанням певної букви за відповідним орфографічним правилом (напр., великої чи малої на початку слова — *відповідає Селянський Андрій, Андрій — селянський син*), вживанням м'якого знака, і небуквені орфограми — апостроф, дефіс, написання слів разом, окремо. Орфограмою є окрема морфема — корінь із ненаголошеними голосними [e], [и] та [o] у певній позиції, префікс, суфікс, закінчення.

Орфографічне правило — це коротка чітка рекомендація для певного написання як зразкового. В українському письмі вживаються за відповідними орфографічними пра-

¹Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 413.

вилами орфограми: апостроф і м'який знак, велика буква, слова пишуться окремо, разом і через дефіс; діють правила правопису іншомовних слів, прізвищ і географічних назв, правила перенесення слів з рядка на рядок, правила скорочення слів та ін.

Сукупність орфографічних правил, що забезпечує єдність передачі усного мовлення в писемній формі, називається орфографічними нормами. Чинні в сучасній українській літературній мові орфографічні норми зафіксовані в Українському правописі — кодексі української орфографії.

Принцип правопису (від лат. *principium* — основа) — це те, що лежить в основі певної групи, певного виду написань.

2.1.3. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

В українській орфографії визначають такі принципи правопису: фонетичний, морфологічний, історичний (традиційний), смисловий (диференційний).

Фонетичний принцип правопису полягає в тому, що відповідно до нього точно фіксується фонетичний склад мови. Слово або його частина за фонетичним принципом пишеться так, як вимовляється в літературній мові. Основою для письма за фонетичним принципом є правильна літературна вимова — написання за цим принципом відповідають українській літературній вимові. На письмі відповідними буквами позначають звук, склад чи слово, що реально вимовляються.

В українській орфографії за фонетичним принципом позначаються:

усі наголошені голосні звуки: *парта, шкoла, зустрiч, пeра, ширoко, лiнiя;*

ненаголошені звуки [а], [у], [і] та [о], крім того, що знаходиться в корені українського слова перед складом з наголошеними [у], [і]: *дорoга, магaзин, будинок, пiдроздiл, молоко, ходити;*

[о] після шиплячих: *жовтий, звечора, чотири;*

[у] в словах *парубок, мачуха, яблуня, яблуко*, а також у дієслівному суфіксі *-ува-* та прикметниковому суфіксі *-уват-*: *будувати, купувати, руйнувати, жовтуватий;*

префікс *с-* перед кореневими [к], [п], [т], [ф], [х]: *казати, спитати, стиха, сфотографувати, схилитися;*

групи приголосних звуків, що утворилися внаслідок спрощення: *виїзний, обласний, тижневий, брязнути, тріснути, щасливий, серце, сонце;*

групи приголосних [зтв], [цтв], [ств] в іменниках, утворених за допомогою суфікса *-ств-* від слів з основою на приголосні звуки [г], [з], [ж], [к], [ч], [ц], [х], [ш], [с]: *убозтво* (від *убо-*

гий), ткацтво (від ткач), птаство (від птах), товариство (від товариш);

приголосні звуки [з'], [с'], [ц'] у прикметниках перед суфіксом -к- у буквосполученнях -зьк-, -цьк-, -ськ-, що виникають в результаті творення прикметників за допомогою суфікса -ськ- від слів, основа яких закінчується звуками [г], [ж], [з], [з'], [к], [ч], [ц], [ц'], [х], [ш], [с], [с']: норвезький, паризький, французький, чумацький, ткацький, молодецький, чеський, товариський, черкаський;

чергування приголосних [г], [к], [х] → [ж], [ч], [ш]
 [з], [ц], [с']

дорога → дорожній
 (на) дорозі,

рука → ручний,
 (на) руці,

кожух → кожушина
 (у) кожусі,

вухо → вушко
 (у) вусі.

Морфологічний принцип правопису вимагає однакового позначення на письмі значущих частин слова незалежно від їх реального звучання. Цей принцип встановлює, так би мовити, єдність між спорідненими словами. Конкретно позначуваною одиницею на письмі за морфологічним принципом є морфема — префікс, корінь, суфікс, закінчення. Написання слів, морфем за морфологічним принципом не відповідають вимові, тому вимова не може служити основою для таких написань.

Вимова

Написання

[ле^нхки^лї]

легкий (бо легко, легенький)

[кри^сла^лго]

крилато (бо кріла)

[го^улу^лбка]

голубка (бо голуб)

[кни^зц^лї]

книжці (бо книжечка, книжний)

[на р^лц^л:ї]

на річці (бо річка, річечка)

За морфологічним принципом в українській орфографії позначаються:

ненаголошені голосні [е], [и] та [о] перед складом з наголошеними [у], [і] в корені українських слів: земля, високий, розумний (як і в словах з^лмі, в^лсоко, р^лзум);

приголосні звуки, що змінюють своє звучання внаслідок асиміляції: кігті, боротьба, не мажся, радуєшся, у діжці, хустинці, на гілці (як і в словах кіг^лть, бор^лотися, маж^лється, діж^лечка, хустинка, гіл^лка);

приголосні на межі значущих частин основи — префікса й кореня (розкидати, розчистити, зшити), афікса -ся й попереднього шиплячого, що належить до закінчення (хвилюєшся) або до основи (не морочся), а також попереднього [г']: (хвилюють^лся, зустрічають^лся, змагаєть^лся);

прийменники *з, без* перед словами, що починаються шиплячими звуками: *вийшла з школи, спідниця без шва*;

приголосні звуки (найчастіше [т], [д]), що спрощуються у вимові: *журналістський, студентство, у поїзді*;

довгі звуки на межі значущих частин слова: *беззбройний, віддати, цінний, письменниця, піднісся*.

Історичний, або традиційний, принцип правопису полягає в тому, що слова, окремі частини їх чи окремі букви пишуться так, як вони писалися раніше, за усталеною традицією, хоча таке написання не можна пояснити у сучасній українській літературній мові дотриманням ні фонетичного, ні морфологічного принципів.

За традицією в українському письмі вживаються букви:

я, ю, є, що позначають один або два звуки: *маля, синю, малюнок, моя, свою, твоє, маяк, м'ята, возз'єднати, в'юн, альянс, ательє, єдиний, юнак*;

буква *ї*, що позначає два звуки: *їхати, солов'їний, країна*;

буква *ц*, яка позначає два звуки: *щавель, дощовий, куц*;

м'який знак: *сядь, дядько, синього*;

буквосполучення *ри, ли* між буквами на позначення приголосних звуків у корені українських слів: *кривавий, тривога, глибокий, блищати*;

е, и в словах на зразок *келих, левада, кишеня*;

подвоєні букви в іншомовних словах: *Шиллер, Руссо, Голландія, Марокко, ванна, вілла, Мадонна, голландець*.

Історичний принцип правопису зберігає спадщину минулого, але на певному етапі розвитку мови, коли таких написань стає багато, він ускладнює засвоєння правопису широкими масами, створює розрив між усною і писемною формами літературної мови, не відповідає мовній практиці.

С м и с л о в и й, або д и ф е р е н ц і й н и й, принцип вимагає різного написання однозвучних слів, що мають різне значення (омонімів). До таких написань належать:

вживання великої чи малої букви: *Лев* (ім'я), *лев* (назва тварини); *Орел* (місто, прізвище), *орел* (птаха); *Захід* (країни Західної Європи), *захід* (частина світу); *Береза Катерина, білокора береза*;

написання різних букв у корені однозвучних слів: *греби* і *гриби*; *кленок* (від *клен*) і *клинок* (від *клин*);

написання слів разом чи окремо: *стомився, зате все зробив і відповідаю за те доручення; повернулися вдень і в день народження; світить сонце і сон це чи дійсність*;

написання окремо або через дефіс: *працювати по-новому і по новому шляху; зроблено по-моєму і по моєму обличчю* і т. д.

За смисловим принципом уживаються на письмі і префікси *пре-*, *при-*, в яких голосні зазвичай ненаголошені, отже, у вимові взаємонаближені, внаслідок чого префікси вимовляються однаково (зіст.: [пре^чти^хо] і [при^чти^шети^е]), але вживання їх пов'язане з тим значенням, якого надає кожен із них словам, що належать до різних частин мови: *предобрий*, *предорогий* і *привокзальний*, *присісти*, *привезти*.

В українському правописі переважають написання, що відповідають фонетичному й морфологічному принципам, тому його називають фонетико-морфологічним.

2.1.4. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

У системі приголосних сучасної української літературної мови наявне протиставлення звуків за твердістю — м'якістю. Тверді й співвідносні з ними м'які приголосні звуки позначаються на письмі однаковими буквами, м'якість звуків передається буквами *і, я, ю, є, ь* (м'яким знаком). Як зазначалося, м'який знак — єдина буква українського алфавіту, яка не позначає звука, а лише м'якість звука, переданого попередньою буквою. Він може вживатись у кінці слова після букв *д, т, з, с, ц, л, н*, у середині слова після цих букв і після *р*.

У кінці слова м'який знак пишеться в початковій і похідній формах слова. У початковій формі він вживається:

в іменниках чоловічого роду: *учитель, вогонь, стілець, гедзь*;

в іменниках жіночого роду: *зав'язь, мідь, міць, ніжність, сталь*;

у числівниках, що називають одиниці першого й другого десятків: *п'ять, шість, дев'ять, одинадцять, шістнадцять*, а також у числівниках *двадцять, тридцять*;

у займенниках і прислівниках, утворених афіксом *-сь*: *щось, чийсь, котрийсь, дець, колись, кудись*;

в інфінітиві, якщо він уживається з афіксом *-ть* (рідко): *ходить, думать, робить, стоять*.

Із м'яким знаком у кінці слова вживаються такі похідні форми змінних слів:

родовий відмінок множини іменників жіночого роду на *-а(-я)* (*яблунь, пісень, земель*) та віддієслівних іменників середнього роду (*знань, значень*);

орудний відмінок множинних іменників та деяких іменників жіночого роду перед закінченням *-ми*: *саньми, людьми, дітьми; слізьми*;

дієслова в другій особі однини наказового способу (*сядь, стань, їдь*), у третій особі однини й множини теперішнього й

майбутнього часу дійсного способу (*біжить, сидить, бігають, заспівають, приладнають*).

У середині слова м'який знак вживається після зазначених букв:

перед **о**: *сьогодні, льотний, трьома, синього*;

перед буквами, що позначають тверді приголосні звуки (*більший, батько, сядьте*), у тому числі в прикметниках після букв **с, ц, з** перед **к**: *обухівський, кагарлицький, острозький*;

у суфіксах з пестливим значенням: **-оньк-**, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-юсіньк-** (*голубонька, гарненький, малесенький, радісінький*);

після **л** перед буквами, що позначають м'які приголосні звуки: *рибальський, сільський, пальці, Ользі*;

у буквосполученнях **льц**, **ньц**, **льч**, **ньч**, які походять від буквосполучень **льк**, **ньк**: *неньці, неньчин, доньці, доньчин* (від *ненька, донька*);

після букв, що позначають м'які приголосні, перед **я, ю, є, ї**, у словах іншомовного походження: *конферансьє, рельєф, мілярд, Нью-Йорк, в ескадрильї*;

перед буквосполученням **йо** після **л, н**: *павільйон, мільйон, сеньйор*;

перед афіксом **-ся** після букви **т** у третій особі однини й множини дієслів дійсного й наказового способу, після інших букв у другій особі однини: *зустрічається, зупиняються, посується*;

у другій особі множини дієслів наказового способу перед закінченням **-те**: *сядьте, порадьте*.

М'який знак не пишеться:

після букв, що позначають губні й шиплячі приголосні звуки: *стен, голуб, сімдесят, вісімсот, насип, ніч, пишиш, смієшся, ріжете*;

після **р**, що позначає кінцевий звук слова і складу: *буквар, календар, секретар, перевірте, чотирма, Харків* (але *Горький*);

між буквами, що позначають м'які приголосні звуки: *кузня, сьогодні, кмітливість, сніжинка, весняний* (але *різьбяр, тьмянний* і в похідних від них);

після **н** перед буквами, якими позначаються шиплячі приголосні (*тонший, менший, кінчик, банщик*), та перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: *велетенський, панський, слов'янство, опікунство*;

у буквосполученнях **лц**, **нц**, **лч**, **нч**, що походять із **лк**, **нк**: *Маринці, Маринчин, Галинці, Галинчин*;

між буквами, що позначають подовжені м'які приголосні: *приладдя, відкриття, лється, сіллю, ніччю*;

після букви **л** у суфіксах **-алн-**, **-илн-**: *держално, ціпилно* (але пестливі форми: *держальце, пужальце*);

у прізвищах після букв **д, т, н** перед суфіксами **-чук**, **-ченк-**, **-чишин**: *Радчук, Радченко, Мітченко, Гринчишин* (після букви **л**

перед цими суфіксами м'який знак пишеться: *Михальчук, Михальченко*);

на межі частин складних числівників: *п'ятнадцять, шістдесят, дев'ятсот*;

після букви *ц* у звуконаслідувальних словах (*бац, клац*) та в іменниках іншомовного походження (*абзац, шприц, матрац*).

2.1.5. АПОСТРОФ

Апостроф — це графічний знак, що вживається в українському письмі для позначення роздільної вимови попередніх твердих приголосних і наступних звукосполучень [йа], [йу], [йе], [йі]. Ці звукосполучення позначаються на письмі буквами *я, ю, є, ї* — саме перед цими буквами (і тільки перед ними в українських словах і більшості іншомовних слів) вживається апостроф. Він може бути у корені слова (*м'ята, дев'ять*), на межі префікса й кореня (*роз'їзд, без'ядерний*), кореня й суфікса (*голуб'ята, пір'їна*), частин складного слова (*двох'ярусний*).

Отже, апостроф вживається перед буквами *я, ю, є, ї* після

1) букв *б, п, в, м, ф*, які позначають на письмі тверді губні приголосні звуки: *м'який, в'юн, верф'ю, в'ється, солов'ї*. Він зберігається і в похідних словах, у тому числі й префіксованих (*в'язати — в'язанка, розв'язаний; м'який — м'якенький, пом'якшувати, розм'який*) та за умови вживання перед названими буквами літери *р* (*верб'я*);

2) букви *р*, що позначає твердий звук [р] у кінці складу: *подвір'я, матір'ю, на узгір'ї*;

3) букви *к* у слові *Лук'ян* та похідних від нього словах: *Лук'янович, Лук'янов, Лук'янівка, Лук'янчук, Лук'яненко, Лук'янченко*;

4) префікса, що закінчується буквою на позначення твердо-го приголосного звука: *з'їхати, об'єднання, під'яремний, роз'яснити, між'яр'я*;

5) букви, що позначає твердий приголосний звук попередньої частини складних слів: *напів'ява, дит'ясла*.

Апостроф не пишеться перед буквами *я, ю, є*:

1) після букв *б, п, в, м, ф*, що позначають пом'якшені губні приголосні, а наступні букви *я, ю, є* — один звук [а], [у], [е] і м'якість попереднього приголосного: *бязь, Ветров, мюзикл* ([б'аз'], [в'е'троў], [м'у'зикл]);

2) після букв *б, п, в, м, ф*, перед якими наявна інша буква, крім *р*, на позначення приголосного звука, що не належить до префікса: *свято, священний, цвях, духмяний* (але: *верб'я, розв'язати, розм'який*);

3) після букви *p*, що вживається на початку чи в середині складу і позначає звук [pʰ]: *рясний, ряжанка, рюмсати, крючок*;

4) після букв *б, п, в, м, ф, р* перед буквосполученням *йо*: *Воробйов, серйозний*.

2.1.6. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

Префікси пре-, при-, прі-, пере-, пред-, перед-, без-

Префікси *пре-, при-* близькі за вимовою, але різні за значенням, якого надають словам, і написанням. Близькість вимови їх зумовлена наявністю ненаголошених [e], [и], що, як відомо, у вимові наближені один до одного. У написанні вимова не відображається. Префікс *пре-* вживають, коли слово виражає значну, збільшену ознаку, він рівнозначний семантиці слова *дуже*. Цей префікс поширений у прикметниках та прислівниках, іменниках, утворених від них: *превеликий (дуже великий), превеселий (дуже веселий), прегарно (дуже гарно), премудрість, пресвітлість*. Іноді для посилення якості вживається поєднання слова без префікса і з префіксом: *дивний-предивний, білий-прібілий, весело-превесело, далеко-предалеко, світло-пресвітло*.

Префікс *пре-* наявний у слові *презирливий* і похідних від нього *презирливість, презирливо*, у словах старослов'янського походження: *престол, преподобний, преосвященство*.

Префікс *при-* виражає значення наближення, приєднання (*прибудувати, привласнити, прибити, приклеїти*), просторової близькості (*придніпровський, приморський, привокзальний*), доведення дії до завершення (*пригнати, приїхати, прибігти*), виконання дії у чийхось інтересах (*приховати, приписати, приберегти*), виконання дії не в повному обсязі (*присісти, причинити, прилягти*). Цей префікс уживається в дієсловах, прикметниках, віддієслівних іменниках.

Префікс *прі-* властивий усього кільком словам: *прізвище, прізвисько, прірва, прірвистий*.

Префікси *пере-, пред-, перед-* пишуться з буквою *e*, яка позначає ненаголошений звук [e], тому між звучанням і написанням їх є відмінність:

Вимова	Правопис
[пе ^и ре ^и]почінок	<i>перепочинок</i>
[пе ^и ре ^и]жіток	<i>перезиток</i>
[пре ^и д]’явнік	<i>пред’явник</i>
[пе ^и ре ^и д]вечірній	<i>передвечірній</i>
на[пе ^и ре ^и до ^и]дні	<i>напередодні</i>

Завжди з буквою *e* пишеться і префікс *без-*, хоча найчастіше у словах він ненаголошений і в ньому вимовляється [e^н]: *безперешкодний, безкомпромісний, безвихідь, безриб'я* (в усіх словах у вимові [бе^нз]).

Префікси, що закінчуються приголосним звуком

Широковживаними у мовленні є префікси, що закінчуються на приголосний (*роз-, без-, від-, під-, між-, пред-, перед-, з-[с-]* та ін.), і саме цей приголосний позначається на письмі незалежно від реальної вимови його. Отже, написання префікса завжди однакове: *розвивати, розставити, розжитися, відокремити, відправити, відцуратися* і т. п.

Проте вимовляється такий префікс по-різному, що залежить від початкового звуку кореня. Якщо корінь слова починається голосним звуком, сонорним чи дзвінким приголосним (нешиплячим і несвистячим), кінцевий звук префікса звучить чітко: *безоплатний, безіменний, розорати, відокремити, передосінній; бездимний, розбігатися, розривати, відремонтувати, міжрядковий, передбачливий*. Не змінює звучання він і перед більшістю наступних глухих приголосних звуків: *розпалити, передплатити, безкомпромісний*. В усіх цих випадках написання префікса здійснюється на основі вимови (тобто за фонетичним принципом).

Якщо корінь починається шиплячим приголосним, то під його впливом кінцевий звук префікса (крім префікса *між-*) змінюється на шиплячий. Ця зміна відбувається у вимові, на письмі її результат не позначається.

<i>Вимова</i>	<i>Правопис</i>
[рожч]ервонілий	<i>розчервонілий</i>
[бе ^н жш]овний	<i>безшовний</i>
[рож:]єврїтись	<i>розжєврїтись</i>
[бе ^н ж:]ірний	<i>безжирний</i>
[п'іджж]ивїти	<i>підживити</i>
[в'іджш]кодувати	<i>відшкодувати</i>
[пе ^н ре ^н джч]уття	<i>передчуття</i>
[ж:]ати	<i>зжати</i>
[жч]есати	<i>зчесати</i>

Перед свистячим приголосним кінцевий звук префікса уподібнюється у вимові до нього і змінюється на свистячий; в написанні це явище не позначається.

<i>Вимова</i>	<i>Правопис</i>
[в'ідзс']вяткувати	<i>відсвяткувати</i>
[в'ідзз]нака	<i>відзнака</i>
[п'ідзс']півувати	<i>підспівувати</i>

[п'ідзз]аголовок	підзаголовок
{предзс}тавніця	представниця
[пе ^и ре ^и дзс']вятковий	передсвятковий
[пе ^и ре ^и дзз]биральний	передзбиральний

Префікс *об-* завжди вимовляється зі звуком [б], що позначається буквою б: *обгородити, обпалити, об'їздити*.

Префікс *с-* вживається перед буквами *к, п, т, ф, х*: *скоротити, спопелити, стишити, стиха, сфальшивити, схилитися, схарактеризувати, схибити*. Перед усіма іншими буквами вживається префікс *з-*: *збирати, зверху, зм'якшити, зчепити, зжитися*.

Для милозвучності мовлення після кінцевого приголосного префікса перед коренем, що починається двома приголосними звуками, вставляється голосний [і], тобто виникає варіант префікса: *піді-, віді-, розі-, зі-(із-)*, як у словах *підібрати, підігнати, розірвати, розігнати, зів'ялий, зігнутий, зіскочити, (зайшли) знадвору, (зайшов) ізнадвору*. Префікс *між-* у деяких словах набуває варіанта *межи-*: *межиріччя, межигір'я (і міжгир'я)*. Зазначені особливості відображаються на письмі.

Інші префікси, вживані в українській мові

Крім названих вище, є й інші префікси, які характеризуються чіткою вимовою й написанням, що їй відповідає: *пра-* (*правнук, прамати, праліс*); *за-* (*заручини, заробіток, забагато*); *по-* (*пообідати, пообіцяти, покликати*); *до-* (*доробок, доїхати*); *най-* (*наймудріший, найвлучніший*).

Префікс *ви-* вживається з чітким голосним наголошенням [и] у віддієслівних іменниках (*вихід, виріб, випадок*) і звуком [и^е] у ненаголошеній позиції ([ви^е]ходити, [ви^е]робляти, [ви^е]падати).

Вживаються префікси *воз-* (*возвеличити, возносити*), *пів-* (*піввідра, півогірка*), *напів-* (*напіводягнений*).

В українській мові поширені префікси іншомовного походження: *а-, ал-, ан-, анти-, архі-, екс-, інфра-, контр-, ультра-, супер-* та ін. Наявні вони в словах іншомовного походження: *алітерація, алхімія, анархіст, антитеза, архіпастер, експропріація, інфраструктура, контрпропозиція, суперакція* тощо. Іноді ці префікси поєднуються з українськими словами (*ультразвук-овий, архіважливий*).

2.1.7. ПРЕФІКСИ *не-, ні-*. ЧАСТКИ *не, ні*

Слід розрізняти префікси *не-, ні-* і частки *не, ні* як окремі слова (*ні* функціонує також як повторюваний сполучник). Префікси *не-, ні-* пишуться разом, однозвучні з ними слова — окремо.

Префікс *не-* наявний у словах, що належать до різних частин мови і без нього не вживаються: *ненависть, нежить, немовля* (іменники), *негайний, непохитний, ненастанний, незорий* (прикметники), *нездужати, ненавидіти, незчутися* (дієслова), *несамовито, непорушно, незабаром* (прислівники).

Префікс *не-* також уживається:

в іменниках, прикметниках, займенниках, прислівниках, які виражають одне поняття; у багатьох випадках таке слово з *не-* може бути замінене близьким до нього за значенням без префікса *не-*: *невміння, неволя, несподіванка, невеселий* (сумний), *недобрий* (злий), *неписьменний, неабихто, неабиякий, недарма, недалеко* (близько), *негадано*;

у прикметниках, що походять від дієприкметників і мають наголошені суфікси *-анн-(-яан-), -енн-*, які надають словам значення збільшеної, неможливої ознаки: *несказаний, незрівняний, нездійснений, незлічений*;

у дієприкметниках, що виконують функцію означення і не пояснюються іншими словами: *невиконане завдання, неспростовані зауваження, ненаписаний лист, незлічені кілометри, невисловлена думка*.

Не- є частиною префікса *недо-*, що вживається в дієсловах на позначення неповного вияву дії (*недобачати, недолюблювати, недооцінювати, недоплатити, недочувати*), у дієприкметниках, прикметниках, іменниках, прислівниках (найчастіше для вияву неповної якості): *недописаний, недооцінений, недорослий, недосяжний, недобиток, недокрів'я, недолік, недоторканість, недоречно, недоцільно, недостатньо* (але: *не до речі, не до вподоби, не до ладу, не до смаку*).

Ні- виступає префіксом у словах, що належать до різних частин мови і без нього не вживаються (*нісенітниця, нікчемний, ніяково*), в заперечних займенниках та прислівниках (*ніхто, нічий, нікотрий, нікуди, нізвідки, ніде, ніяк, ніколи*).

Ча с т к а не пишеться з іншими словами окремо і вживається в таких випадках:

для вираження заперечення при протиставленні: *Не ворог, а товариш подасть руку допомоги, коли це треба*;

з прикметниками, що виконують функцію присудка і не заперечують вираженої прикметником ознаки: *Хлопець був не високий* (*не* в таких реченнях можна вжити в іншому місці без порушення змісту речення: *Хлопець не був високий*);

з прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова — займенники або прислівники: *не схожий на батька син, зовсім не сумісні з ситуацією дії*;

з дієприкметниками, що виконують функцію присудка: *Попросить дров привезти: вони ж у вас не куплені* (Груш.); *Конспект не завершений*;

з дієприкметниками у функції означення, якщо вони пояснюються іншими словами: *Але де ж вона, твоя ще не виспівана пісня?* (Гонч.);

з числівниками, займенниками, прислівниками займенникового походження, а також перед прийменниками і сполучниками: *не два й не чотири, не ти це робив; не так треба пояснювати; не при тобі це говорилось;*

перед прислівниками, що виражають ступінь ознаки, та перед предикативними словами: *не дуже вдалий, не зовсім зрозумілий, не можна так, не треба поспішати;*

перед словами, що пишуться через дефіс: *вчинив не по-товариськи, розмовляють не по-українськи;*

з дієслівними формами — особовими, родовими, дієприслівниками, безособовими: *не відвідую занять, не пропускала секції, не працюючи, не читавши, не зараховано, не пошито.*

Частка *ні* пишеться окремо:

у заперечних реченнях для посилення заперечення: *ні слова не промовлю;*

у непрямих відмінках заперечних займенників, коли між складовими частинами з'являється прийменник: *ні до чого, ні у кого, ні з ким, ні в чому, ні з чого.*

2.1.8. ПРАВОПИС СУФІКСІВ

Правопис суфіксів певною мірою підпорядковується окремим правилам орфографії, що поширюються й на інші морфеми чи слова в цілому. Такими є, зокрема, правила вживання м'якого знака на позначення м'якості приголосних звуків. Отже, м'який знак вживається:

а) у кінці слів — в іменникових суфіксах *-аль, -тель, -ість, -ець*: *скрипаль, повелитель, молодість, молодець;*

б) у середині слів після букви, що позначає м'який приголосний, перед буквою, що позначає твердий приголосний — в іменникових суфіксах *-льн-, -льник-, -иськ-, -іськ-* (*постачальник, уболівальник, хлопчисько, убоїсько*); в прикметникових *-альн-, -ськ-* (*колоніальний, київський*); в іменникових і прикметникових, що надають словам здрібніло-пестливого значення: *-оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-* (*голубонька, криниченька, маленький, гарнесенький, дрібнісінький, ріднюсінький*).

За загальним правилом зберігається подвоєння букв на позначення подовжених приголосних звуків у суфіксах, за допомогою яких утворюються іменники від дієслів: *ходить — ходіння, подвоїти — подвоєння, життя, значення.*

Є також специфічні правила, що стосуються правопису суфіксів різних частин мови.

Іменникові суфікси

Чоловічі й жіночі імена по батькові утворюються від іменників — імен чоловіків. Чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса **-ович**: *Олександрович, Андрійович, Васильович*. Від імен *Сава, Кузьма, Хома* чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфіксів **-ович** та **-ич**: *Савович і Савич, Кузьмович і Кузьмич, Хомович і Хомич*. Від імен *Лука, Ілля* утворюються імена по батькові *Лукич, Ілліч*, від *Микола* — *Миколайович*, від *Григорій* — *Григорович*.

Жіночі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса **-івн-**: *Микитівна, Володимирівна, Михайлівна, Сергіївна* (*Сергій + -івн-*: [йі] — і), *Анатоліївна*. Від імені *Микола* жіноче ім'я по батькові *Миколаївна*, від *Григорій* — *Григорівна*.

Творення імен по батькові супроводжується чергуванням голосних [о] — [і] відповідно до фонетичної закономірності: *Сидір* — *Сидорович, Сидорівна*; *Федір* — *Федорович, Федорівна*.

Виокремлюється велика група іменникових суфіксів, які пишуться з буквою **и**, що позначає наголошений [и] і ненаголошений [и^е]: **-ик** (*лісник, братик, предметник*), **-ник** (*працівник, двірник*), **-чик** (*хлібчик, льотчик*), **-ниц-** (*городниця, тисьмєнниця*), **-щик** (*прапорщик*), **-ир** (*проводир, багатир*), **-анич** (*корманич*), **-ив-** — у віддієслівних іменниках на позначення матеріалу, продукту праці (*пекти* — *печиво, прясти* — *прядиво, видиво, плетиво*, але *марево* як назва абстрактного поняття), **-иськ-, -иц-**, що надають відтінку зневажливості або згрубілості (*хлопчисько, нездарисько, морозище, вітрище, дідище*), **-инн-** — в іменниках на позначення збірності (*гарбузиння, квасоління, картопління*), багатозначний суфікс **-ин-**, що вживається в назвах осіб жіночої статі (*дівчина, дружина, княгиня*) або надає словам відтінку одиничності (*людина, хлібина, квасолина*), речовини, продукти харчування (*свинина, курятина*), вказує на збірність понять (*звірина, худобина*), вживається в назвах просторових і часових понять (*глибина, далина, ширина, роковини, хвилина*), рослин (*малина, горобина*), окремого предмета (*корзина*); вживається він і в словах старослов'янського походження, в жіночих іменах грецького й латинського походження (*гординя, пустиня, Христина, Галина, Марина*).

Зменшено-пестливе значення в іменниках передається суфіксами **-ен-, -ячк-, -ечк-, -очк-**.

Суфікс **-ен-** вживається в іменниках на позначення малих віком істот: *каченя, котеня, цуценя, мишеня*. Від цих іменників зі зменшено-пестливим значенням утворюються також іменники із суфіксом **-ятк-**: *дитя* — *дитятко, гусеня* — *гусенятко*.

За допомогою суфікса *-ячк-* утворюються іменники від іменників середнього роду на *-я*: *пір'я — пір'ячко, тім'я — тім'ячко*; за допомогою суфікса *-ечк-* утворюються іменники від іменників а) жіночого роду з твірною основою на м'який або шиплячий приголосний (*неня — ненечка, лійка — лієчка, стежка — стежечка*); б) від іменників середнього роду із закінченням *-о*: *вікно — віконечко, сито — ситечко*.

Від іменників жіночого роду з твірною основою на твердий приголосний утворюються іменники за допомогою суфікса *-очк-*: *голубка — голубочка, голова — голівочка*.

За допомогою суфікса *-ичк-* утворюються іменники від іменників жіночого роду, а) в основі яких є суфікс *-иц-*: *лисиця — лисичка, криниця — криничка*; б) суфікс *-иц-* наявний в основі похідного іменника жіночого роду як такий, за допомогою якого він утворений від іншого і сам є основою для утворення іменника зі здрібно-пестливим значенням. Виникає словотвірний ланцюжок: *вода — водиця — водичка, земля — землиця — земличка, сестра — сестриця — сестричка*.

Прикметникові суфікси

Прикметникові суфікси *-ев-(-єв-)* та *-ов-* вживають для утворення відносних прикметників від іменників. Використання кожного з них залежить від кінцевого приголосного твірної іменникової основи та наголосу в прикметнику.

За допомогою суфікса *-ов-* утворюються прикметники від твірних іменникових основ, що закінчуються на а) твердий приголосний (незалежно від наголосу): *казковий, малиновий, вечоровий, вітровий, кварцовий*; б) шиплячий та *й* (у прикметнику наголос припадає на закінчення): *дощовий, плащовий, грошовий, гайовий, крайовий*; в) м'який приголосний — у прикметниках наголошене закінчення: *стильовий, нульовий, пальцьовий*.

Суфікс *-єв-* вживається для утворення прикметників від іменників, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний. Цей суфікс вживається після м'якого й шиплячого приголосних звуків твірної іменникової основи, у прикметнику він наголошений: *квітнєвий, січнєвий, вишнєвий, насіннєвий, життєвий, овочєвий, грушєвий*. В окремих прикметниках із суфіксом *-єв-* наголошується інший склад основи: *радїєвий, шагрєневий*.

Від слів іншомовного походження прикметники утворюються за допомогою суфікса *-ичн-*, якщо твірна основа закінчується одним із приголосних звуків, що позначаються буквами, які входять до «дев'ятки» — *д, т, р, з, ц, с, ж, ч, ш* (*тактичний*,

класичний, риторичний, юридичний) та суфіксом *-ічн-*, якщо твірна основа закінчується будь-яким іншим приголосним: *хімічний, етнічний, археологічний*. Після голосного звука твірної основи вживається суфікс *-ічн-*: *алгебраїчний*.

Суфікси *-енн-*, *-анн-* завжди наголошені й пишуться з подвоєною буквою. Вони надають слову значення найвищого вияву ознаки: *страшенний, здоровенний*. Ці суфікси найчастіше вживаються у прикметниках, що походять від дієприкметників, їх основа містить префікс *не-*. Вони відрізняються від дієприкметників правописом (у дієприкметнику немає подвоєння, *не* може бути і префіксом, і окремим словом) і місцем наголосу (у дієприкметнику наголошений корінь), зіставте: *незлічений* — *незлічений, ніким не злічений*; *несказаний* — *не сказаний, досі не сказаний*; *незрівнянний* — *незрівняний, ні з чим не зрівняний*.

Високий ступінь ознаки виражається і суфіксом *-овит-* з наголошеним другим голосним у ньому: *гордовитий, талановитий*.

Для вияву неповної ознаки, названої прикметником, вживається суфікс *-уват-* (*-юват-*) (*довгуватий, сіруватий, зеленуватий, коричнюватий*); суфікс *-оват-* вживається, якщо перший голосний суфікса наголошений (*плисковатий*).

Дієслівні суфікси

У дієслівних основах активно вживається суфікс *-ува-* (*-юва-*): *будувати, запрошувати, оголошувати, крокувати, байдикувати, марнувати, хвилювати, підсилювати*. Коли перший голосний суфікса наголошується, вживається суфікс *-ова-*: *заснований, сфотографований*. Різні форми одного дієслова мають неоднакове наголошення, а отже, й різні суфікси: *надрукувати* — *надрукований, відремонтувати* — *відремонтований, замаскувати* — *замаскований*.

2.1.9. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ НА МЕЖІ ЧАСТИН СЛОВА ТА ПОДОВЖЕНИХ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Подвоєні букви в сучасному українському письмі вживаються, щоб позначити:

- а) два однакові приголосні звуки на межі значущих частин слова (морфем);
- б) подовжені м'які приголосні звуки, що виникли між голосними у певних групах слів.

В обох випадках в усному мовленні виникають подовжені приголосні звуки, хоча причини виникнення їх різні. Графічно вони передаються однаково — подвоєними буквами.

Подвоєні букви для позначення подовжених приголосних внаслідок збігу й злиття однакових звуків в один вживаються: на межі префікса й кореня: *беззбройний, роззброїти, відданий, оббігати*;

на межі кореня й суфікса: *законний, розрісся*;

на межі двох суфіксів: *письменник*;

на межі частин складноскорочених слів: *міськком* (міський комітет), *академістечко* (академічне містечко).

Таке подвоєння букв наявне у словах, що належать до різних частин мови, зокрема прикметників (*цінний, стінний*), дієслів (*віддати, піднісся*), іменників (*годинник*). Здебільшого в усіх словах подвоєні букви позначають тверді приголосні звуки. Виняток становлять подвоєні букви *-с-* на межі кореня й суфікса у дієсловах (*піднісся*) та *-нн-* у прикметниках перед закінченням *-ій* (*ранній*), в іменниках перед суфіксом *-ість* (*цінність, законність*).

Примітка. Часто виникає утруднення в написанні іменників з суфіксом *-ість*, які творяться від прикметників — суфікс додається до твірної прикметникової основи. Тож якщо в цій основі наявні дві букви *-нн-*, то вони зберігаються і в новоутвореному іменнику, якщо одна, то й іменник пишеться з однією буквою *н*: *законний — законність, сезонний — сезонність, чинний — чинність і вихований — вихованість, беззастережний — беззастережність*.

Зберігається подвоєння у прислівниках, якщо вони утворені від прикметників із подвоєнням: *законний — законно, безневинний — безневинно, поіменний — поіменно, але вітряний — вітряно, нежданий — неждано, негаданий — негадано*.

Подвоєння наявне і в суфіксі *-енн-*, що вживається у прикметниках старослов'янського походження (*священний, блаженний, благословенний, огненний*), та в суфіксах *-енн-*, *-анн-*, що надають прикметникам значення збільшеної, посиленої ознаки і завжди мають наголошений голосний звук: *страшенний, здоровенний, старанний і невблаганний, несказанний, незліченний, нездійснений, незрівнянний*. Прикметники, що мають префікс *не-*, походять від дієприкметників, відрізняються від них звучанням — місцем наголосу, який у дієприкметників припадає на корінь, і правописом: у дієприкметниках немає подвоєння букв *нн*, зіставте: *несказанний — несказаний, непримиренний — непримірений*. Зазначені відмінності пов'язані з відтінками у значенні слів. Так, *нескінчений* має значення: який дуже довго триває, який не має видимих меж, а *нескінчений* — незавершений, не доведений до кінця; *несказанний* називає ознаку, яку не

можна виразити, передати словами, незвичайний, а *несказаний* має значення: невисловлений, не переданий словами.

Подвоєні букви на позначення подовжених м'яких приголосних вживаються лише між буквами, що позначають голосні звуки: *життя, знання, приладдя, тушию, галузю, відстанню*. Тільки в дієслівних формах *ляю, лєш, лють, лєте, лємо, лє*, у прикметнику *ляний* подвоєні букви вживаються на початку слова. Немає подвоєння букв, якщо порядок вживаються два різні приголосні звуки: *листя, безсмертя, радістю*.

Подовжені приголосні звуки — фонетична особливість української мови, що відрізняє її від інших слов'янських.

Подовжуються лише м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [н'], [л'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними, на письмі кожний звук позначається двома однаковими буквами. Подвоєні букви, що позначають подовжені приголосні звуки, наявні в таких групах слів:

в іменниках середнього роду другої відміни: *прибуття, приладдя, узбіччя, підніжжя, подвоєння*;

в небагатьох іменниках чоловічого й жіночого роду першої відміни: *Ілля, суддя, рілля, стаття, Ганна, панна*;

в іменниках орудного відмінка однини жіночого роду третьої відміни: *сіллю, сталлю, міддю, ніччю*;

в особових формах дієслова *лити* (*ляю, лєш, лє, лють, лємо, лєте*) та дієслів, що утворені від нього за допомогою різних префіксів (*налити, долити, перелити, вилити* тощо) — *вилєш, долють, налємо, вилє, перелєш, залє, зіллять, зілєте* і т. ін.);

у деяких прислівниках, зокрема *попідстінню, спросоння, навмання, попідтинню*.

Якщо подвоєння букви *є* в початковій формі іменника, то воно зберігається і в формах непрямих відмінків, крім родового множини іменника *стаття* — *статей* та родового множини іменників середнього роду, якщо іменник має нульове закінчення: *значення* — *значень, твердження* — *тверджень, перекриття* — *перекритть, але перекриттів*.

2.1.10. ВЕЛИКА БУКВА НА СИНТАКСИЧНІЙ ОСНОВІ

З великої букви починається перше слово в тексті, в кожному реченні, вжитому як ізольовано, так і в контексті. Після попереднього речення в тексті ставиться один із розділових знаків — крапка, знак оклику, знак питання, трикрапка, іноді поєднання двох знаків — найчастіше знака оклику й знака питання, знака оклику чи знака питання й трикрапки: *Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних* (Т. Ш.). *Така її доля...*

О Боже мій милий! за що ж ти караєш її молоду? За те, що так швидко вона полюбила козацькі очі?... Прости сироту! (Т. Ш.).

Після знака оклику чи знака питання слово пишеться з малої букви, якщо вони вжиті:

а) в середині речення, щоб надати окремому слову відповідної інтонації й смислового навантаження: *Облизався неборака; Та меншого в пузо — аж загуло!.. а той собі ще меншого туза межі плечі...* (Т. Ш.);

б) після прямої мови, що стоїть перед словами автора (повністю чи частково):

— *Спать будемо, як після маківки!* — *говорить Гришка з поточною переможця до брата (Г. К.).*

Після трикрапки в кінці речення, поставленої для позначення тривалої паузи, роздумів, перерваності чи незавершеності мовлення, наступне речення починається з великої букви:

О, тацюють зорі, блищать сани, співають дівчата, а поперед уквітчана любистком Пріся йде... Чорні коси з пшеничними колосками... Сміється, жартує, лізе через перелаз... (Г. К.).

Якщо трикрапкою позначають уривчастість мовлення, хвилювання, несподіваність чи пропуск слів у реченні, то перше слово після неї пишеться з малої букви: *А після таких пильних оглядин степовик пропонує хлопцям, як ласку... сім фунтів з копи (Г. К.).*

Трикрапка — єдиний розділовий знак, що вживається на початку речення, після неї слово пишеться з великої букви:

1. *...Знаєте, культуру вбивають. Грабують наші національні здобутки.*

2. *...Ні, не піде він у молотники. Краще вже золото японцям копати, як з ціпами дражнити собак попід дворами (Г. К.).*

З великої букви може починатися перше слово в кожному рядку поетичних творів незалежно від розділових знаків, наявних у попередньому рядку.

*До столяра сонце іде на обід,
Скидає сорочку робочу із нього,
На спині висушує росяний піт
І свіжою стружкою путає ноги.*

М. Сом

У рубриках вживається велика й мала буква: велика, якщо в кінці кожної рубрики ставиться крапка, й мала, якщо в кінці рубрики наявна крапка з комою.

Після двокрапки вживається велика буква:

а) у першому слові прямої мови, розміщеної після слів автора: *Коли дід замовк, я запитав: «Діду, можна подивитися книжку?» (Г. К.);*

б) у першому слові цитати, поданої після слів автора як пряма мова: (*Василеві Стефаніку*) *Григорій Косинка у 1927 році писав: «Радісно мені було читати Вашого листа, такий він сердечний та батьківський лист той. Ви, як-то годиться батькові, перехвалили свого сина — Косинку з Дівич-гори»* (Ю. Домотенко).

Якщо цитата приєднується до слів автора сполучником, то вона починається з малої букви:

Досліджуючи питання розвитку української мови. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) відзначив, що «на слов'янському Сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони одірвалися від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні»¹;

в) перше слово постанови, ухвали, протоколу, якщо вони складаються з кількох компонентів, кожний з яких подається за відповідним номером, позначеним цифрою, після якої вживається крапка, як і в кінці компонента. Якщо кожний компонент подається без нумерації з нового абзаца, а після нього вжита крапка з комою, то кожний абзац, крім першого, починається з малої букви.

2.1.11. ВЕЛИКА БУКВА НА СЕМАНТИЧНІЙ ОСНОВІ

Вживання великої букви на семантичній основі орфографічно закріплює поділ слів на власні й загальні назви; власні назви пишуться з великої літери.

Велика буква у назвах людей (істот)

З великої букви пишуться:

імена людей, імена по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *Микола Якович Олійник, Леся Українка, Нечуй-Левицький*;

індивідуальні назви божеств, міфологічних істот: *Бог, Матір Божя, Ісус, Венера, Перун, Будда, Аполлон, Ахіллес, Антей*; але родові назви міфологічних істот пишуться з малої букви: *ангел, русалка, фея, німфа, лісовик, домовик*;

назви дійових осіб у казках, байках, драматичних творах: *Вернидуб, Лебідь, Рак, Щука, Лісовик, Мавка, Тополя, Дід Мороз*. Ці й подібні слова пишуться з малої букви, якщо використовуються як загальні назви: *баба яга, красивий лебідь, велика щука, сильний мороз*.

¹Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — К.: Наша культура і наука, 2001. — С. 85.

У складних і подвійних прізвищах та іменах, що пишуться через дефіс, з великої букви починаються всі складові частини: *Карпенко-Карий, Сигида-Мартиненко, Івасик-Телесик, Іванна-Жанна, Тіна-Зоряна, Аскольд-Степан*.

З великої літери пишеться і кожний компонент складного іншомовного імені, прізвища: *Пак Ті Вон, Сен У Дам, Хо Ші Мін, У Чін Су*.

З малої букви пишуться:

складові частини *бей, хан, заде, огли, паша* у складних прізвищах східних народів: *Турсун-заде, Батий-хан*;

службові слова (частки, артиклі тощо: *ван, да, ді, де, дю, ед, ель, ла, ле, фон* й ін.), що вживаються в окремих мовах з прізвищами або входять до складних іншомовних прізвищ і стоять перед власною назвою чи між її компонентами: *де Голь, Людвіг ван Бетховен, Леонардо да Вінчі*. Якщо службові слова є частиною прізвища, то пишуться з великої букви й через дефіс: *Мак-Магон, Сан-Мартін*.

Частки *д, о*, що вживаються з власними назвами, пишуться великими буквами й з апострофом після них: *Д'Артаньян, О'Генрі*.

Слово *дон* пишеться а) з малої букви, якщо вживається перед особовим іменем для вираження поваги: *дон Педро, дон Хосе*; б) з великої — у власних назвах літературних героїв: *Дон Жуан, Дон Кіхот*.

Прізвища людей, уживані в загальному значенні, якщо вони не перетворилися на загальні назви, тобто не втратили свого індивідуального значення, пишуться з великої букви; якщо вони передають узагальнене значення, виражаючи при цьому негативне ставлення до позначуваного ними, то пишуться з малої літери. Порівняйте: *Там слава й труд, і мудрість троєкратна ще вродять нам Шевченка і Сократа* (Мал.); *Хома пахвалювся власноруч піймати хоч якого-небудь геббельса* (Гонч.).

З малої літери пишуться імена та прізвища, що втратили значення власних назв і стали назвами загальними — назвами предметів, поява та існування яких пов'язані з людьми — носіями цих прізвищ та імен: *рентген* (назва апарата), *дизель* (назва двигуна), *френч* (назва одягу), *донжуан* (спокусник, ловелас), *меценат* (покровитель наук, мистецтва).

З малої букви пишуться:

а) слова, що називають людей за професією, посадою, званням (*учитель, політолог, менеджер, слюсар, директор, міністр, ректор, секретар; генерал, полковник*), назви наукових ступенів, звань, почесних звань (*доктор математичних наук, доцент, професор, дійсний член академії наук, заслужений працівник культури України, учитель-методист*);

б) назви титулів, рангів, чинів (*барон, імператор, принц, шах*): *барон Мюнхгаузен, турецький шах, імператор Японії*. З великої букви такі слова пишуться в офіційних документах для підкреслення урочистості;

в) назви народів, племен, людей за національністю, місцем проживання: *французи, латиші; українець, словак, молдаванин; полтавець, киянка, обухівчани, волиняни*.

Назви найвищих державних посад України та інших держав, міжнародних посад пишуться з великої букви: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Президент Грузії, Прем'єр-міністр Канади, Надзвичайний і Повноважний Посол України у Словаччині, Генеральний секретар ООН (але: президент Національної телерадіокомпанії України, голова Київської міської державної адміністрації, секретар Ради національної безпеки і оборони* — у назвах керівних посад установ, організацій).

Назви посад — міністрів, президентів академій, фірм тощо — в офіційних документах з метою надання мовленню урочистості, відзначення важливості ситуації і відповідних осіб пишуться з великої букви: *Шановний пане Міністре! Вельмишановний Президенте Академії медичних наук!*

У документах — актах, договорах, контрактах, угодах — загальні назви набувають значення власних і пишуться з великої літери: *Високі Договірні сторони* (в міждержавних договорах); *Автор і Видавництво* — в договорах про видання наукових праць, художніх творів; *Роботодавець і Найманий* — у трудових угодах, контрактах.

Назви держав, об'єднань їх та адміністративно-територіальних одиниць

У назвах держав та автономних республік з великої букви пишеться кожне слово незалежно від того, з якої кількості слів вони складаються: *Україна, Республіка Польща, Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Королівство Бельгія, Автономна Республіка Крим*.

З великої букви пишуться назви міст, сіл, районів, країв, округів та інших назв адміністративно-територіального поділу, хоч самі слова *край, округ, область, район, селище, штат* та інші пишуться з малої букви: *Краснодарський край, Івано-Франківська область, Обухівський район, Солом'янський район міста Києва, квартал Шевченка в Луганську, хутір Михайлівський, штат Невада*. У назвах автономних округів з великої букви пишеться перше слово: *Ненецький автономний округ*.

З великої літери починається кожне слово, що входить до назви об'єднань, союзів держав, родові найменування пишуть-

ся з малої букви: *Європейський Союз, Ліга арабських держав, Балканські країни, держави Сходу.*

Неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу пишуться з великої букви: *Болгарія, Луганщина, Івано-Франківщина, Слобожанщина, Буковина, Підмосков'я.*

У складних словах, що є назвами міст й утворені за допомогою службових слів, які вживаються між повнозначними, повнозначні слова пишуться з великої букви, службове — з малої й через дефіс: *Ростов-на-Дону, Ло-а-Гаронн, Франкфурт-на-Майні.*

Назви вулиць, проспектів, майданів, площ пишуться з великої букви, родові назви біля них — з малої: *проспект Перемоги, бульвар Перова, вулиця Велика Васильківська, вулиця Академіка Булаховського, майдан Незалежності, Голосіївський парк.*

З малої пишуться слова *бід, узвіз, шлях, міст* (як родові назви), що вживаються з власними назвами: *Андріївський узвіз, Козиний бід, Цимбалів яр, Печерський міст.*

З великої літери пишуться назви шляхів, залізниць, каналів: *Житомирська автострада, Військово-Грузинська дорога, Південно-Західна залізниця* (родові назви *дорога, автострада, залізниця, канал* тощо — з малої букви).

Так само з великої букви пишуться й найменування одиниць старого адміністративно-територіального поділу: *Київська губернія, Лохвицький повіт.*

Назви установ, організацій

У складних назвах найвищих міжнародних організацій усі слова пишуться з великої букви: *Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста, Рада Європи.*

З великої літери пишуться усі слова складної назви найвищих державних органів: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України.*

Усі слова з великої букви пишуться і в назвах найвищих державних органів інших країн: *Рада Міністрів Республіки Болгарія, Сейм Республіки Польща.*

У складних назвах галузевих товариств з великої літери пишеться тільки перше слово і власна назва, якщо вона є: *Міжнародне товариство географів, Всесвітня федерація юристів, Всесвітня федерація наукових працівників.*

Тільки перше слово пишеться з великої літери у складних назвах:

а) центральних установ та організацій, міністерств, їх головних управлінь: *Національний банк України, Міністерство освіти і науки України, Головне пасажирське управління Міністерства*

транспорту та зв'язку України, Товариство охорони пам'яток історії та культури;

б) установ місцевого значення: *Звенигородський міськвиконком, Луганська обласна Рада народних депутатів, Бориспільський відділ освіти Київської області (але профком Мінмаширому України, страйком, студрада);*

в) академій, вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, музеїв, театрів, кінотеатрів, парків культури й відпочинку, інших назв закладів культурно-побутового призначення: *Національна академія наук України, Уральський науковий центр Академії наук Російської Федерації, Національний авіаційний університет, Львівський краєзнавчий музей, Центральний парк культури і відпочинку м. Києва, Палац спорту, Будинок культури метробудівців, Палац культури «Україна»; Великий театр (неофіційна назва закладу культури); кінотеатр «Київська Русь»;*

г) перше слово у назвах підприємств, установ, культурних та освітніх закладів: *Київський театр оперети, Київське виробниче об'єднання «Кацтан», Національна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського.*

Власні імена та перше слово символічної назви, взятої в лапки, — компоненти складного найменування — пишуться з великої літери, всі інші — з малої. Якщо відповідна назва вживається як скорочена, то перше слово пишеться з малої літери: *спортивне товариство «Колос», центральний стадіон.*

Назви частин, відділів, секторів, інших підрозділів установ, організацій пишуться з малої літери: *планово-економічний відділ Київської міськдержадміністрації, головна редакція освітньо-виховних програм Національної радіокомпанії України.*

З малої літери пишуться слова *актив, збори, з'їзд, конференція, симпозіум, конгрес: Всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво, збори активу історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.*

Назви історичних подій, пам'яток, свят, з'їздів, конгресів

Назви історичних подій, революцій, воєн, народно-визвольних рухів, революційних свят пишуться з великої літери: *Велика Вітчизняна війна (Друга світова війна) (але греко-перська війна), Паризька комуна, епоха Відродження, Ренесанс, Льодове побоїще, Лютнева революція, Помаранчева революція, Французька буржуазна революція (але революція 1848 року).*

З малої літери пишуться назви народно-визвольних рухів та їх учасників: *гайдамаччина, пугачовщина, гайдамака.*

У назвах партій, міжнародних і закордонних центральних професійних та громадських організацій з великої літери пишеться лише перше слово. Якщо до складної назви входить власна назва, то вона, звичайно, пишеться з великої букви: *Партія демократичного відродження України, Лейбористська партія Великої Британії, Міжнародна організація праці, Всесвітня федерація демократичної молоді.*

З великої літери пишуться назви конгресів, конференцій, договорів, угод, найважливіших державних документів: *Десятий міжнародний з'їзд славістів, Нарада представників незалежних профспілок, Декларація прав людини, Брестський мир, Конгрес демократичних сил України.*

Слова збори, актив, колегія, з'їзд, конференція, симпозіум, конгрес зазвичай пишуться з малої букви. Проте коли вони є частиною власної назви певного об'єднання людей, то пишуться з великої букви: *Конгрес української інтелігенції, Конгрес українських націоналістів.*

Великою буквою починаються слова, що називають пам'ятки архітектури, храми, інші визначні споруди: *Золоті ворота, Михайлівський Золотоверхий собор, Софійський собор, Десятинна церква, Колізей, університет Сан-Франциско, Петропавловська фортеця.*

У назвах свят, знаменних дат з великої букви пишеться тільки перше слово та інше, якщо воно є власною назвою: *День незалежності України, Новий рік, Міжнародний жіночий день, День учителя, Міжнародний день бібліотек (але Свято Перемоги).* З великої букви пишуться і назви релігійних свят, постів: *Різдво, Великдень, Успіння Пресвятої Богородиці, Великий піст, Спасівка.*

Астрономічні, географічні й топографічні назви

Астрономічні назви пишуться з великої букви. В астрономічних складних назвах кожне слово пишеться з великої букви, крім родових назв: *Козеріг, туманність Андромеди, комета Галлея, сузір'я Великого Пса, зоряна система Мала Магелланова Хмара, Море Дощів.* Так само з великої букви пишуться народні назви сузір'їв: *Великий Віз, Чумацький Шлях, Квочка.* Слова *земля, місяць, сонце* пишуться з великої літери, якщо називають астрономічні поняття (*Місяць обертається навколо Землі*), в інших випадках — з малої (*родючі землі, обробляти землю, взяти землю в оренду, зійшло сонце*). Родові назви (*зоря, комета, метеорит, сузір'я, туманність*) завжди починаються малою буквою.

Назви сторін світу, вживані у прямому значенні, пишуться з малої букви: *південь, захід, північ, схід, норд-ост.* Вживані для

найменування територій, країв, народів або як компоненти складних географічних назв, вони пишуться з великої букви: *курортні місця Заходу України (Західна Україна), Північне Полісся, країни Сходу, Південна Буковина, Далекий Схід*.

У складних географічних назвах кожне повнозначне слово пишеться з великої букви, малою позначаються родові назви: *Європа, Африка, Східноєвропейська рівнина, Говерла, пік Шевченка, протока Карські Ворота, заповідник Біловезька Пуща, Північний Льодовитий океан, острів Нова Гвінея, ріка Дніпро* (так само й поетичні його назви — *Славутич, Славута*), *Нижня Тунгуска*.

Службові слова, наявні у складних географічних назвах, пишуться з великої або з малої букви:

з малої, якщо вживаються між повнозначними словами (в середині складних географічних назв); виділяються дефісами з обох боків: *Новосілки-на-Дніпрі, Франкфурт-на-Майні, Ріо-де-Жанейро*;

з великої, якщо вживаються на початку географічної назви й від іншої частини відділяються дефісом: *Ла-Мани, Лос-Анджелес*.

У географічних іншомовних назвах з великої літери пишуться як індивідуальні власні назви, так і родові: *Ріо-Колорадо* (ріо — річка), *Муюн-Кум* (кум — пісок), *Аю-Даг* (аю — гора) (але: *Алтау, Дихтау, Сирдар'я, Амудар'я*).

Якщо власні географічні, топографічні назви вживаються в переносному значенні, то також пишуться з великої букви: *Чорнобиль* (у значенні: «аварія на ЧАЕС»), *Хіросіма й Нагасакі*, («жертви атомного бомбардування»), *Парнас* («світ поезії»).

Назви предметів рослинного і тваринного світу

Назви видів рослин, сільськогосподарських культур, сортів овочів, фруктів, квітів у загальному вживанні пишуться з малої букви: *дерево, дуб, ясен, ялина, бузок, троянда, настурція, нічна красуня, ренет, антонівка, бера, угорка, китайська вишня*. Ці самі назви у спеціальній літературі вживаються з великої букви; у складних словах вона наявна лише у першому слові: *Білий налив* (яблуко), *Лісова красуня* (груша), *Марія-Луїза* (троянда).

Клички тварин пишуться з великої букви: *кіт Мурко, собаки Шарик, Сірко, корова Зірка, кінь Каштан*.

Похідні від індивідуальних кличок назви тварин є загальними назвами, тому пишуться з малої букви: *мурки, матроскіни* (коти), *чапи* (собаки), *рекордсменки* (корови).

Назви порід тварин пишуться з малої букви: *корови симентальської породи*.

Загальні назви тварин, птахів, риб та інших істот, вживані в байках, казках, окремих драматичних та інших творах, пишуться з великої букви: *Чи бачиш палац? Там живе Песиголовець* (Н. тв.).

Велика буква в абрєвіатурах

З великої букви пишуться поскладові абрєвіатури, якщо вони:

а) утворені від складних власних назв: *Центрвиборчком* (Центральна виборча комісія), *Мін'юст* (Міністерство юстиції) *України*;

б) є неофіційними назвами установ, організацій і утворені від власних назв: *Київрада* (Київська міська рада), *Мінрегіонбуд* (Міністерство регіонального розвитку та будівництва), *Мінпраці* (Міністерство праці та соціальної політики) *України*, *Укрінформ* (Українське інформаційне агентство).

Поскладові абрєвіатури, утворені від загальних назв, пишуться з малої букви: *медперсонал* (медичний персонал), *деф-фак* (дефектологічний факультет), *райрада* (районна рада).

Великими буквами пишуться:

а) ініціальні абрєвіатури — утворені з перших звуків чи назв перших букв твірних слів незалежно від того, власною чи загальною назвою вони є: *ЖЕК* (житлово-експлуатаційна контора), *ВНЗ* (вищий навчальний заклад), *ФРН* (Федеративна Республіка Німеччина), *ВАК* (Вища атестаційна комісія). Якщо така абрєвіатура відмінюється, то в непрямих відмінках закінчення пишеться біля абрєвіатури малими буквами: *звернулась до ЖЕКу, укладений договір із ЖЕКом*.

Ініціальна абрєвіатура, утворена від загальної назви, що стала загальноживаним словом, пишеться малими буквами: *рагс* (*реєстрація актів громадянського стану*);

б) комбіновані абрєвіатури на зразок *МАГАТЕ* (Міжнародне агентство з атомної енергії), *ДІНАУ* (Державне інформаційне агентство України).

Велика буква у прикметниках

З великої букви пишуться прикметники, утворені від індивідуальних назв, зокрема:

а) присвійні прикметники, утворені від власних назв осіб, міфічних істот, кличок тварин за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ін-*, *-ів-*: *Лесина книга, Софіїні зошити, Шевченків «Заповіт», Перунів гнів*.

Прикметники, що входять до фразеологізмів і утворені за допомогою названих суфіксів, та відносні прикметники, утворені від імен і прізвиськ суфіксами *-івськ-*, *-евськ-* (*-евськ-*), крім тих словосполучень, які є складними назвами відзнак і в яких прикметник має значення «імені когось, пам'яті когось», пишуться з малої літери: *ахіллесова н'ята, прокрустове ложе, базедова хвороба, тургенєвські героїні, шевченківська лірика*, але *Шевченківська премія (премія імені Шевченка)*;

б) прикметники, утворені від географічних назв, що входять до складеної назви: *Харківський тракторний завод, Камський автомобільний завод, Київська середня школа № 82*, але: *дніпровські кручі, київські парки, кримські пляжі* — з малої літери, якщо прикметник виражає ознаку за місцем розміщення об'єкта.

Велика буква у прикладці

У назвах художніх творів, наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток, кінофільмів, спектаклів перше слово пишеться з великої літери і вся назва береться в лапки: *твір Михайла Стельмаха «Чотири броди», газета «Освіта», документальний кінофільм «Маршал Жуков», пам'ятка періоду Київської Русі «Слово о полку Ігоревім»*. Назви культових книг пишуться з великої літери і без лапок: *Євангеліє, Псалтир, Тора, Коран*.

У лапках і з великої букви пишуться назви літаків, автомобілів, пароплавів: *автомобіль «Жигулі», пароплав «Тарас Шевченко», комбайн «Нива», тепловік «Звितяжець»*. Це правило поширюється і на правопис назв виробів, продуктів, сигарет, що стали фірмовими: *торт «Київський», хліб «Український», цукерки «Вечірній Київ», напій «Фанта», цигарки «Прима»*.

Якщо власна назва вживається зі словом *імені*, то вона пишеться без лапок: *міст імені Є. О. Патона, школа імені В. О. Сухомлинського*.

З великої букви і в лапках пишуться назви:

автомобілів, автобусів, тракторів, інших машин, пов'язані з найменуванням моделі заводу чи фірми, що виготовляли їх: *автомобілі «Запорожець», «Шкода»; трактор «Білорусь»;*

санаторіїв, будинків відпочинку дитячих оздоровчих таборів: *санаторій «Україна», будинок відпочинку «Ворзель», дитячий оздоровчий заклад «Лісова поляна», кемпінг «Чайка»;*

готелів, ресторанів: *готель «Голосіївський», ресторан «Вечірні зорі»;*

фірм, компаній, в тому числі іноземних, банків: *банк «Київ» (але: Укрпромбанк, Правекс-банк), фонд «Демократичні ініціативи»;*

станцій метро: *станції «Майдан Незалежності», «Героїв Дніпра», «Видубичі», «Академмістечко».*

З великої літери, але без лапок пишуться назви вокзалів, портів: *вокзал Київський, порт Севастополь.*

2.1.12. СКЛАДНІ СЛОВА

Складними є слова, що містять у своїй структурі дві чи кілька основ або окремих слів: *спільнослов'янський, світловолодікарня, бортмеханік, щоб, з-поміж.*

Поєднання основ у складне слово здійснюється або безпосередньо (*грам-молекула, тризначний, всюдисущий*) або за допомогою єднальних звуків [о], [е].

Безпосередньо в одне слово поєднуються два чи більше слів, якщо першою частиною є:

невідмінюваний іменник іншомовного походження: *кінозал, автострада, велоспорт;*

кількісний числівник в будь-якому відмінку: *п'ятиденка, двадцятип'ятилітній, сторіччя, кількаразовий;*

прислівник: *всюдисущий, широковідомий, темно-коричневий; напів, полу: напівсон, полумисок;*

нів перед загальною назвою: *ніввідра, нівогірка, нів'яблука.*

Єднальний голосний [о] вживається, якщо першою частиною складного слова є іменник, прикметник, займенник із твердим приголосним у кінці основи (*дощомір, важковаговик, самовиховання*), прикметник м'якої групи (*синьо-червоний, пізньостиглий*). Звук [е] поєднує дві основи, першою з яких є іменник м'якої групи I чи II відміни: *землекористування, працездатний, життєпис* (але *конов'язь, коновал, конокрад*), *краєзнавчий, боєздатний* (буква *є* позначає кінцевий звук першої основи — [й] — і єднальний [е]).

Складні слова належать до різних частин мови і пишуться разом або через дефіс.

Складні іменники

Складні іменники пишуться **р а з о м**, якщо вони утворені: за допомогою єднальних звуків [о], [е]: *вагоновоз, лісостеп, м'ясокомбінат, волевиявлення, життєствердження, овочерізка;*

поєднанням слів різних частин мови, зокрема:

незмінного іншомовного слова на зразок *авто-, авіа-, біо-, геліо-, кіно-, електро-, мілі-, мікро-, супер-, макро-, палео-, радіо-, соціо-, стерео-, теле-, фоно-, фото-* та інших із відмінюваним корінним українським чи іншомовним: *автопідиомник,*

телебачення, авіарейс, радіолабораторія, супермаркет, псевдопатріот, мікроелемент;

прикметникової основи з наступною іменниковою: *чорногуз, важкоатлет;*

кількісного числівника з іменником: *століття, чотирикутник, п'ятихвилинка;*

дієслова у другій особі однини наказового способу з іменником: *зірвіголова, Паливода, Неїжсало;*

пів-, напів-, полу- зі словами — загальними назвами: *півдня, півкниги, піволівця, пів'ящика, напівсон, полудень;*

з кількох (більше, ніж двох) основ: *грязеводолікування, олігофренопедагогіка.*

Через дефіс пишуться складні іменники, якщо вони утворені:

поєднанням двох самостійно вживаних іменників: *блок-система, крекінг-процес, людино-день* (але *трудодень*);

поєднанням двох іменників, перший з яких виражає ознаку, особливість предмета: *свят-вечір;*

поєднанням двох або кількох самостійних слів безпосередньо чи зі службовими словами між ними для найменування рослин: *розрив-трава, мати-й-мачуха, люби-мене-не-забудь;*

складні прізвища: *Карпенко-Карий, Гулак-Артемівський, Антонов-Овсієнко, Муравйов-Апостол;*

складні (подвійні) імена: *Клер-Катрін, Олена-Вікторія.*

Через дефіс пишуться скорочені назви з належними до них цифрами: *ТУ-134, АН-24.*

Прикладка

Непоширена однослівна прикладка пишеться окремо й через дефіс. Основою такого написання є семантика самої прикладки й пояснюваного члена речення.

О к р е м о пишеться:

постпозитивна прикладка, яка є видовою назвою щодо пояснюваного слова — родової назви: *місто Київ, село Трипілля, трава спориш, зілля чебрець, квітка ромашка.*

Коли видова назва передує родовій, між прикладкою і пояснюваним словом вживається дефіс. *Петренко-студент виступив з доповіддю; Височать Карпати-гори, Дунай-ріка тихо плине, Обухів-місто розростається, чебрець-зілля пахне;*

препозитивна прикладка, що виражає атрибутивну ознаку предмета (може бути виражена і прикметником): *красуня весна — красива весна, велет дуб — велетенський дуб, непосида хлопець — непосидючий хлопець.* Ця сама прикладка в постпо-

зиції пишеться через дефіс: *весна-красуня, дуб-велет, хлопець-непосида*.

Між прикладкою й пояснюваним членом речення змістові відношення можуть не збігатися, бути різноплановими. Це дає змогу, не змінюючи смислу, розміщувати прикладку і перед пояснюваним словом, і після нього. В обох випадках вона пишеться через дефіс: *студент-відмінник, художник-мариніст, жінка-терапевт, друг-сусід, інженер-дослідник і відмінник-студент, мариніст-художник, терапевт-жінка, сусід-друг, дослідник-інженер* та ін.

Подібно пишуться й назви героїв казок: *Лисичка-Сестричка — Сестричка-Лисичка, Вовчик-Братик — Братик-Вовчик*.

Через дефіс пишеться прикладка й пояснюване слово, якщо вони:

а) називають звання — наукові, військові: *член-кореспондент, генерал-майор*;

б) є термінами в будь-якій галузі знання, науки: *льон-довгунець, жук-короїд, мегават-година*.

Складні прикметники

Р а з о м пишуться складні прикметники, утворені сполученням двох чи кількох повнозначних слів, між якими наявний підрядний зв'язок, а саме:

іменника й залежного від нього прикметника: *червоні щокки — червонощоккий, східні слов'яни — східнослов'янський*;

кількісних числівників *один, два, три, чотири*, що узгоджуються з іменником (*один день — одnodенний, три поверхи — триповерховий, чотири роки — чотирирічний*). Якщо з іменником поєднується числівник, починаючи від *п'яти*, то він вживається у формі родового відмінка (*п'ять метрів — п'ятиметровий, тридцять вісім кілометрів — тридцятьвосьмикілометровий*); якщо числівник позначається цифрами, то після нього перед наступною частиною вживається дефіс: *5-кілометровий, 35-річний*;

дієслова й залежного від нього іменника (у прикметнику іменникова основа вживається перед дієслівною): *очистити зерно — зерноочисний, ремонтувати вагони — вагоноремонтний, будувати тепловози — тепловозобудівний*;

прислівника й пояснюваного ним прикметника чи іменної дієслівної форми — дієприкметника: *високоавторитетний (авторитетний якою мірою? — високо), вельмишановний (шановний якою мірою? — вельми), нижчепідписаний (підписаний де? — нижче)* — прислівник і прикметник (дієприкметник) поєднуються в одне слово, не зазнаючи будь-яких змін.

Але прислівник пишеться окремо від прикметника чи дієприкметника, якщо він

а) пояснюється іншим словом, як-от: *зовсім свіжо спіяляне дерево*;

б) утворений від відносного прикметника й логічно наголошений: *суспільно корисна праця, послідовно виражена позиція*.

Разом пишуться прикметники, утворені:

від трьох і більше основ: *сліпоглухонімий*;

від складних іменників, що пишуться разом (*лісостеп — лісостеповий, дощомір — дощомірний*), та прикметники, у яких смислове навантаження передається останньою складовою частиною, а попередні звужують, уточнюють їх зміст: *вузькодіалектний, грудочеревний*.

Через дефіс пишуться складні прикметники, що утворені від:

двох прикметників, незалежних один від іншого, — між ними наявний сурядний зв'язок, що дає змогу між компонентами складного слова вжити для перевірки сурядний сполучник: *мовно-літературний* (мовний і літературний) *факультет, навчально-виховний* (навчальний і виховний) *заклад, навантажувально-розвантажувальний пристрій, азотно-фосфорна кислота, народно-визвольний рух, всесвітньо-історична подія*;

іменника, від якого за допомогою суфікса можна утворити прикметник, та прикметника, утвореного від іменника: *м'ясо-молочний* (м'ясний і молочний) *комбінат, крохмале-патоковий* (крохмальний і патоковий) *цех*;

двох слів, перше з яких закінчується на *-ико* чи *-іко*: *фізикоматематичний, лірико-драматичний, історико-краєзнавчий, механіко-металургійний, економіко-географічний*;

двох слів, першим з яких є *військово-* чи *воєнно-*: *військово-авіаційний, військово-інженерний, військово-юридичний, воєно-економічний, воєнно-стратегічний* (але *військовозобов'язаний, військовополонений*);

двох чи кількох прикметників, які позначають кольори або смакові відчуття (*червоно-чорний, сніжно-білий, синьо-зелено-червоний; кисло-солодкий*) або колір чи смак із певним відтінком (*темно-синій, гіркувато-кислий* (але *жовтогарячий, червоногарячий* як назви одного кольору));

двох слів, між якими наявні синонімічні чи антонімічні відношення: *опукло-вигнутий*;

двох споріднених слів чи повторення того самого слова, що здійснюється для посилення названої ознаки: *високий-превисокий, рідний-ріднесенький, далекий-далекий*.

Складні числівники

Складні числівники пишуться разом, якщо вони називають одиниці другого десятка (*одинадцять, дванадцять, чотирнадцять, дев'ятнадцять*), круглі десятки (*п'ятдесят, двадцять, дев'яносто*), круглі сотні (*двісті, триста, сімсот, вісімсот*).

Числівники, позначені цифрами й буквами, пишуться через дефіс: *6-й, у 9-му, 3-го, 50-тисячний, 255-мільйонний*.

Складні числівники *обидва, обидві* пишуться разом.

Компоненти складених числівників пишуться окремо: *сто двадцять один, тисяча другий*.

Складні займенники

Складними є заперечні й неозначені займенники.

Заперечні займенники і в початковій, і в похідних формах пишуться *р а з о м*: *ніхто, ніякий, нічий, нікотрий, нічого, ніким, ніяка, ніяких, нічье, нічийм, нічийми, нікотрого*.

Неозначені займенники пишуться *р а з о м*, якщо вони утворені частками-префіксами *де-, аби-* та часткою-суфіксом *-сь*: *дехто, абищо, дечий, аби який, котрийсь*. Займенники, утворені частками-префіксами *будь-, казна-, хтозна-, бозна-*, часткою-суфіксом *-небудь*, пишуться через дефіс: *будь-хто, будь-котрий, казна-що, хтозна-який, бозна-чий, хто-небудь*. Таке саме написання і в похідних формах — родових, відмінкових, у формах числа.

Якщо в похідних формах між компонентами заперечних і неозначених займенників з'являється прийменник, то ця форма трансформується в два окремих слова, що належать до різних частин мови, друге з них вживається з прийменником: *не турбую нікого — не звертаюсь ні до кого, незадоволений нічим — повертаюсь ні з чим, звернусь до будь-кого — будь до кого, запитати в хтозна-кого про будь-що — хтозна в кого, будь про що*.

Правопис прислівників

Прислівники пишуться разом, якщо вони утворені поєднанням прийменника (одного чи двох) із формами непрямих відмінків іменників (*насилу, вбик, вволю, знадвору, спідлоба*), прикметників (*зліва, справа, попросту, замолоду*), числівників — кількісних (*удвох, утрьох, водно, натрое*), порядкових (*уперше, вдруге*), займенників (*внічю, потім, нащо, передусім*). Правопис прислівників, утворених таким способом, слід відрізня-

ти від правопису однозвучних форм непрямих відмінків іменних частин мови, вжитих із прийменниками.

Прислівники:

*Потому треба брати праворуч
униз* (За Довж.).

*Не сон-трава на могилі вночі
процвітає* (Т. Ш.).

*Колись будем і по-своєму гла-
голить* (Т. Ш.).

*Буває мить якогось потрясін-
ня: побачиш світ, як вперше у
житті* (Кост.)

Однозвучні слова
іменних частин мови:

*Людина ціниться по тому, чи
вона зробила, що могла* (Лук.).

В ночі світла не позичиш
(Н. тв.).

*Приємно теплого літнього ве-
чора пройтися по своєму саду.*

*В перше відрядження їхали з
хвилюванням.*

Разом пишуться прислівники, утворені:

від основ іменних частин мови за допомогою прийменників-
префіксів і суфіксів: *попідтинню, завдовжки, завширшки;*

поєднанням дієслівної основи з прийменниками-префіксами:
навздогін, навперейми;

поєднанням кількох основ за допомогою єднальних звуків
(*босоніж, водносталь*) чи безпосередньо (*насамперед, нашвид-
куруч, стрімголов*);

поєднанням префіксів *аби-, ані-, де-, чи-, що-* зі словами будь-
якої частини мови: *абиде, деколи, анітрохи, чимало* (з прислів-
никами), *щодня, щомісяця* (з іменниками);

від складних прикметників: *привселюдно, тимчасово, очевидно*
від *привселюдний, тимчасовий, очевидний*.

Через дефіс пишуться прислівники, що утворилися:

за допомогою префікса *по-*, приєднаного до прикметника чи
займенника на *-ому, -єму*, які із закінчення іменної частини мови
перетворилися на суфікс прислівника: *по-святковому, по-друж-
ньому, по-нашому, по-своєму;*

за допомогою префікса *по-* і суфікса *-и*, що вживаються після
сполучення букв *-ськ-, -зьк-, -цьк-*: *по-сусідськи, по-українськи,
по-чеськи, по-запорізьки, по-козацьки і по-латині, по-собачи.*

Примітка. Якщо прислівник утворений від складного прикметника,
що пишеться через дефіс, то дефіс вживається лише після *по-*, інша части-
на пишеться разом: *по-соціалдемократичному, по-соціалхристиянськи* (від
соціал-демократичний, соціал-християнський).

за допомогою префікса *по-* і порядкового числівника: *по-пер-
ше, по-друге;*

від прислівників за допомогою часток-префіксів *будь-, каз-
на-, хтозна-, бозна-* або часток-суфіксів *-будь, -небудь, -то:* *будь-
коли, будь-де, казна-відколи, хтозна-звідки, бозна-як, куди-будь,
як-небудь, так-то;*

поєднанням двох синонімічних (*вряди-годи, любо-дорого, сяк-так*) або двох антонімічних слів (*більш-менш*);

повторенням того самого прислівника зі службовим словом між ними або без нього: *ледве-ледве, де-де, коли-не-коли, пліч-о-пліч* (але: *раз у раз, з дня на день*);

повторенням споріднених слів: *давним-давно, рано-ранісінько, гарно-прегарно*.

Значна частина іменників, ужитих у непрямих відмінках із прийменниками, в мовленні набуває значення прислівників, зберігаючи при цьому своє лексичне значення, граматичну форму, отже, належить до іменників, які з прийменниками пишуться *о к р е м о* (часто між прийменником та іменником можна вставити слово-означення, що стосується іменника й виражене прикметником чи займенником): *до ладу, до смаку, в вічі, на бігу, з розгону, по правді, уві сні, через силу, на славу, по сусідству, по можливості, за рахунок, до побачення, на добраніч* (за *ваш рахунок, з великого розгону, до будь-чийого смаку, до швидкого побачення* тощо).

Окремо також пишуться:

поєднання двох іменникових форм у непрямих відмінках, якщо друга з них вжита із прийменником (*раз у раз, день у день, рік у рік*) або обидві (*з року в рік, з дня на день, з боку на бік, з краю в край, від ранку до вечора, з вечора до світання*);

поєднання іменника в непрямому відмінку й узгодженого з ним прикметника, числівника чи займенника: *ранньої пори, іншим разом, одним словом, таким чином, тим часом*;

прийменник із формою непрямого відмінка прикметника: *у(в) цілому, в основному*;

прийменник *по* зі збірним числівником: *по двоє, по троє, по десятеро*.

Прийменник

Складні прийменники, утворені поєднанням двох чи кількох простих прийменників, пишуться: а) *р а з о м*: *поміж, попід, понад, навпроти*; б) *ч е р е з д е ф і с*, якщо першим компонентом у них є *з* або *із*: *з-за, з-під, із-за, з-поміж, з-понад, з-попід, з-перед, з-посеред*.

Р а з о м пишуться складні прийменники, утворені поєднанням простого прийменника (одного чи кількох) з іменною частиною мови (*внаслідок, назустріч, вперек, вздовж, щодо, наприкінці, напередодні*) або з дієслівною формою чи основою (*навперейми, навздогін*).

Складені прийменники пишуться *о к р е м о*: *згідно з, відповідно до, незважаючи на, під час, під кінець*.

Сполучник

Складні сполучники пишуться р а з о м: *мовби, немовби, ніби, нібито, наче, неначе, начебто, притому, причому, цебто, тобто, якби, якщо, щоб, тож*.

Сполучник *тож*, рівнозначний сполучникові *тому*, пишеться разом, але поєднання часток *то ж* чи займенника *то* і частки *ж* пишеться окремо: *Весна у розквіті, тож (тому) ходімо до лісу — то ж не моя книжка (то не моя ж книжка)*.

Слід розрізняти омонімічні складні сполучники *якби, якщо, щоб* і поєднання прислівника *як*, займенника *що* із часткою *би, б*. В останніх зазвичай перший компонент (*як, що*) є логічно наголошеним, а сполучник об'єднується єдиним наголосом із наступним словом. Зіставте:

Сполучники:

Якби ви щиро допомогти хотіли, могли б рабів з неволі викупляти (Л. Укр.).

Всі з гори летять щодуху, щоб піймати білу муху (М. Р.).

Якщо знаєш — кажи, а не знаєш — мовчи (Н. тв.).

Однозвучні

зі сполучниками слова:

Багач норовить, як би бідного з ніг збить (Н. тв.).

О, що б я не робив, любов моя вмиратиме зі мною (Павл.).

Як що трапляється в житті, шукаємо підтримки у рідні (Н. тв.).

Примітка. Сполучники виконують поєднувальну функцію у складнопідрядному реченні. Таку саму функцію виконують співзвучні з їх першою частиною прислівник *як*, займенник *що*, але як повнозначні слова вони виконують функцію членів речення, а частка *би (б)*, що вжита після кожного з них, стосується дієслова, утворює форму умовного способу, її і можна розмістити біля дієслова, що абсолютно не впливає на зміст речення.

Слід розрізняти правопис складних сполучників *проте, зате* й однозвучне поєднання прийменників *про, за* із займенником *те*.

Сполучники:

Юрба нас невеличка, зате (=але) ж бо гомінка (М. Р.).

Поверталась назад, Іван ішов поруч наче аж трохи приголомшений, проте (=але) не переможений (Чуб.).

Однозвучні зі сполучниками займенники із прийменниками:

Ворон висміює свиню за те, що вона чорна (Н. тв.).

Розмова буде ... скупю про те, що знову зміниться погода (Чуб.).

Складні сполучники *тільки-но, тим-то, тому-то, отож-то, отож-бо* пишуться через дефіс.

Компоненти складених сполучників пишуться окремо: *незважаючи на те що, через те що, тому що, тільки що, дарма що, так як тощо*.

З нашим господарем ми в одній хаті не вживемося, так що я піду (Тют.). Дарма що серце чує гострий біль — я прагну знов у шторми й дальні рейси (Луц.).

Вигук

Через дефіс пишуться звуконаслідувальні слова будь-якої семантики: ті, що відтворюють «мовлення» тварин і комах чи фізичні звуки в навколишньому світі, або виражають спонукання, якщо вони складаються з кількох компонентів (*ку-ку-рі-ку!*) чи утворюються повторенням того самого слова: *ня-няв, гав-гав, ціп-ціп-ціп, киць-киць, жж-жж-жж...*

2.1.13. ВИМОВА І ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У словниковому складі сучасної української літературної мови є значна частина слів, засвоєних з інших мов, і вони досить активні у процесі спілкування.

Іншомовні слова в кожній мові підпорядковуються її граматичній і фонетичній системам. Отже, запозичені з інших мов слова в українській літературній мові підпорядковані граматичній і фонетичній системам української літературної мови, вимовні і правописні особливості їх визначаються орфоепічними та орфографічними нормами її. Але ступінь освоєння іншомовних слів українською мовою різний, що значною мірою пояснюється і часом засвоєння слова, і його поширеністю, активністю у мовленні. Засвоєні в найдавніші часи іншомовні слова так «освоїлися» в українській мові, що нині не сприймаються як іншомовні (напр., *килим, майдан, крейда, торба, товариш, кавун*). Інші зберігають виразні ознаки рідної мови (*лудинг, бюро, таксі, компроміс, медикаменти*). Тому в українській орфоепії є правила, що визначають вимову іншомовних слів, а в системі правописних правил є такі, що поширюються тільки на них.

Так, вимовною нормою іншомовних слів є чітка вимова ненаголошеного звука [e] на початку слова: *екзамен, елеватор, етажёрка, ефект, експедиція*. Позначається він буквою *е*. Приголосні звуки перед [e] тверді: *лекція, білет, література, директор, газета, телевізор*.

Голосні [i], [и] вимовляються відповідно до свого графічного зображення.

Буква *и* вживається:

після букв *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* перед буквами, що позначають приголосний звук, як у загальних, так і у власних назвах: *диплом, титан, система, цистерна, жирафа, чинара, шифр, ритміка, Сирія, Чилі, Чикаго, Африка, Америка, Флорида*;

у деяких географічних назвах за традицією (*Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан*), а також у похідних від цих слів загальних назвах (*єгиптянин, китаєць, пакистанський*).

За традицією *и* вживається в окремих загальних назвах: *лимон, графин, квітанція*.

В усіх зазначених випадках буква *и* відтворюється звуком [и] — чітким, якщо на нього падає наголос, і [и^е] у ненаголошеній позиції: *Чилі, Бразилія, Париж, бензин, ритміка* і [ти^е]тан, [си^е]ст^ема, [ди^е]ре^ктор, Па[ки^е]ста^н, Ва[ви^е]ло^н.

Буква *ї* вживається:

на початку слів — власних і загальних назв: *ідея, інститут, інкогніто, інкубатор, Індія, Іспанія, Ізабелла*;

після букв *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* перед буквами, що позначають голосний звук (*радіус, тріумф, пенсіонер*); також перед буквами *й, є, я*: *радій, ітрій, аудієнція, дієта, президія*;

після всіх інших букв, що позначають приголосні звуки, незалежно від наступної букви: *мітинг, візит, нікель, клієнт, біографія, гітара, Віардо, Міттеран*;

у буквосполученні *ія* в кінці іменників: *еволюція, ревізія, каліграфія, терапія, ішемія*;

у кінці невідмінюваних слів: *журі, таксі, поні, пенальті, візаві*;

у середині і в кінці слів — у прізвищах, географічних назвах та похідних від них словах: *Монтевідео, Тиціан, Нагасакі, Сочі*. При цьому слід розмежовувати правопис слів — прізвищ і загальних назв, що походять від них: *Дізель—дизель*.

Буква *і* завжди відтворюється звуком [і].

У середині слів після букв, що позначають голосні звуки, вживається буква *ї*, яка передає на письмі два звуки: *мозайка, гіперолоїд, інтуїція, колоїди*.

У словах іншомовного походження — загальних назвах немає подвоєння букв на позначення приголосних звуків: *група, клас, комуна, лібрето, інтермецо, стакато, комісія, сума, піца*. Лише в деяких загальних назвах подвоєння зберігається: *бонна, брутто, нетто, ванна, манна, панна, пенні, тонна, білль, булла, вілла, дурра* (назва рослини), *мірра* (назва ароматичної смоли).

Подвоєння букв наявне на межі префікса і кореня, коли у мові вживається відповідне непрефіксоване слово: *ірраціональний, ірреальний, контрреволюція, імміграція, сюрреалізм*.

Зберігається подвоєння букв на позначення приголосних звуків у власних назвах (*Гаронна, Марокко, Міссурі, Ніцца, Яффа, Руссо, Торрічеллі*) і в похідних від них загальних назвах (*голландський, марокканець*).

У більшості іншомовних слів роздільна вимова на письмі за загальними правилами українського письма позначається а п о с т р о ф о м: *прем'єр, інтерв'ю, н'єдестал, кар'єра, бар'єр*. У словах іншомовного походження апостроф вживається й після *з, х, ж, ч, ш*: *к'янті, миш'як, Іх'ямас, Руж'є, Монтеск'є*.

Апостроф вживається після префіксів перед *я, ю, є, ї*: *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*.

Серед іншомовних слів значно більша кількість, ніж серед українських, таких, у яких поєднані пом'якшені губні приголосні з наступними голосними [а], [у], [є]; між буквами, що позначають ці звуки, апостроф не вживається: *бюро, бюджет, пюпітр, фюзеляж, Барбюс, Мюллер, Вюртемберг*, а також *ювет, Гюго*.

М'який знак уживається після букв, що позначають м'які приголосні, перед *я, ю, є, ї, йо*; водночас він позначає м'якість попереднього приголосного та роздільну вимову між приголосним м'яким звуком і звукосполученнями [йа], [йу], [йє], [йі], [йо]: *конферансьє, Севілья, Ньютон, бульйон, віньєтка*.

2.1.14. ПРАВОПИС ПРІЗВИЩ І ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Написання прізвищ, географічних назв іншомовного походження загалом підпорядковується правилам української орфографії, але має низку специфічних правил, пов'язаних переважно із позначенням голосних звуків, передачею букв на позначення голосних мови-основи. Ці правила здебільшого однакові для прізвищ і географічних назв. Їх відображено у поданій на с. 152—153 таблиці.

Додаткові відомості щодо правопису географічних назв, які уточнюють або поширюють спільні правила, наведено у примітках.

2.1.15. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Складні географічні назви як українського, так і іншомовного походження пишуться окремо, разом і через дефіс.

О к р е м о пишуться географічні назви, утворені:

поєднанням іменника та узгодженого з ним препозитивного прикметника: *Біла Церква, Кривий Ріг, Запорізька Січ, Красний Ліман, Мала Вільшанка* (так само і номенклатурні та географічні назви: *Чорне море, Кримський півострів, Фінська затока, Кавказький хребет*);

Буква мови-основи	Буква, якою передається в українській мові	За якої умови	Приклади	
			Прізвища	Географічні назви
е рос., болг., чес.	е	після букв, що позначають приголосні звуки	Кузнецов, Степанов, Петров, Лермонтов, Станкевич	Новочеркаськ, Пенза, Терек, Лена, Воронеж, Онега, Зеленоводськ, Туапсе
іє пол.	е	у суфіксі <i>-ев</i> після букв <i>ц, р</i> і тих, які позначають шиплячі	Писарев, Нехорошев	мис Рум'янцева, Ржев
	є	на початку слова	Єлизаров, Єфремов, Єпифанов	Єнісей, Єрван
	є	у середині слова після букви, що позначає голосний, після апострофа, м'якого знака	Раєвський, Гуляєв, Благоев, Мацеєв, Аляб'єв, Аркадьєв	Колгуєв, Посьєт, Єгор'євськ
	є	у суфіксі <i>-єєв, -єє</i> після приголосних, крім шиплячих, <i>р, ц</i>	Матвєєв, Сергєєв; Нехорошев	Плещєєво
		у корені російських прізвищ, якщо в українській мові в цьому корені їй відповідає звук [і], буква і	Белінський, Бєдний, Сєченов, Слєпцов	Бєлгород, Бєлгородськ, Вєтка (але: Біла, Лісна)
є	йо	на початку слова і складу	Йолкін, Бугайов, Воробйов	Йолкіно, Соловійово
	ьо	у середині чи кінці складу	Корольов, Семьоркін, Верьовкін	мис Дежньова, р. Оленьок
	е	якщо прізвище утворене від спільних для укр. і рос. мов імен	Артемов, Семенов, Федоров	
	о	під наголосом після <i>ч, щ</i>	Грачов, Щипачов	Рогачово, Сичовка
и (і) болг., серб.	и	у прізвищах болг., серб. мов, які не розрізняють [и], [і] між буквами, що позначають приголосні	Христов, Бєлич, Ягич	
	ї	після букв, що позначають голосні	Стоїн, Раїч	

и (I) пол., чес., словацьк.	і	на початку слова	Ілієв, Ільєску	
	і	відповідно до правопису мови-основи	Міцкевич, Лінда, Мілова	
	и	у суфіксі <i>-ич</i> та після <i>ж, ч, ш, щ</i>	Сенкевич, Шимкач, Жижка	
и рос.	и	після <i>ж, ч, ш, щ, ц</i> перед буквою, що позначає приголосний	Чичиков, Жилін, Чистяков, Щипачов	Тушино, Нальчик, Цимлянськ
		в утвореннях від імен людей, спільних для рос. та укр. мов	Борисов, Сидоров, Васильєв, але: Ніколаєв, Нікітін (в укр. мові ці імена звучать по-іншому)	Михайловське, Гаврилово, Дмитров, але Ніколаєвськ-на-Амурі
	в окремих словах		Сибір, Новосибірськ	
	у прізвищах, назвах, утворених від спільних для укр. і рос. мов-основ	Виноградов, Кисельов, Смирнов, Тихомиров	Виноградове, Клин, Кисловодськ, Липецьк, Курильські острови	
	у префіксі <i>при-</i>	Привалов, Пришвін	Примор'я, Приволжя	
	у суфіксах <i>-ик, -ич, -иц, -ищ, -ович, -євич</i>	Голик, Засулич, Голицин, Радищев, Станкович, Трублаєвич	Зимовники, Боровичі, Углич, Лиховиці, Ртищево ¹	
	і	у коренях слів і в суфіксах <i>-ін-, -інськ-</i>	Бірюков, Іванов, Ісаєв, Пушкін, Кузінський	У кінці невідмінюваних слів: Сочі, Батумі
	ї	після букв, що позначають голосні, після апострофа, м'якого знака	Воїнов, Захар'їн, Ільїн	Кутаїсі, Троїцьк, Мар'їно, Ананьїно
у пол., чес., словацьк., рос.	и		Крутих, Куницин, Масарик, Виспянський	Іртиш, Сизрань, Сиктивкар

¹У кінці першої частини складних слів: *Владивосток, П'ятигорськ*; як закінчення множинних іменників: *Валуїки, Горки* (але *Жигулі*).

поєднанням іменника та узгодженого з ним порядкового числівника: *Красне Друге, Залісся Перше, Перше Садове*;

поєднанням імені і прізвища чи імені та по батькові людини: *с. Івана Франка, ст. Єрофей Павлович*.

Разом пишуться географічні назви, утворені:

від прикметникових та іменникових основ, поєднаних інтерфіксом: *Білопілля, Новопетрівці, Красноводськ, Новосибірськ*;

поєднанням давнього короткого прикметника з іменником *город*: *Белгород, Вишгород, Новгород*;

поєднанням числівникових та іменникових основ (за допомогою єднального звука або вживання кількісного числівника у формі будь-якого відмінка): *Пятигорськ, Семипілки, Трипілля*;

сполученням дієслова у формі наказового способу та іменника: *Крутиборода, Гуляйполе, Печиводи*;

поєднанням двох іменникових основ за допомогою єднального звука: *Страхолісся, Верболози, Индокитай* (але: *Австро-Угорщина, Азово-Чорномор'я*);

додаванням до попереднього компонента таких частин, як *-град, -город, -піль, -поль, -абад, -акан, -бург, -ленд, -пілс, -таун, -шир, -штадт* та ін.: *Белгород, Тернопіль, Йоркшир, Кемберленд, Бранденбург*.

Через дефіс пишуться географічні назви, утворені:

поєднанням двох іменників без єднального звука, причому в багатьох назвах перший іменник походить із загальної назви: *Порт-Артур, Баня-Лука, Пуща-Водиця, Гвінея-Бісау*;

іменника й постпозитивного прикметника: *Новоград-Волинський, Кам'янець-Подільський, Віта-Поштова, Орехово-Зуєво*;

поєднанням двох імен або імені та постпозитивного прізвища за допомогою єднального звука: *Дмитро-Варварівка, Олександр-Пащенкове, Михайло-Коцюбинське, Івано-Франківськ*;

поєднанням двох іншомовних повнозначних слів: *Аддіс-Абеба, Чатир-Даг* (але: *Амудар'я, Сирдар'я*);

приєднанням складових частин *соль-, спас-, усть-*, іншомовних *вест-, іст-, нью-, сан-, Санкт-, санта-, сен-, сент-* до наступних іменників або приєднанням до іменників наступних частин *-рівер, -сіті, -сквер, -стріт, -фіорд*: *Соль-Ілецьк, Сан-Сальвадор, Санкт-Петербург, Нью-Йорк; Атлантик-Сіті, Сахо-Сквер, Фолл-Рівер*;

поєднанням двох іменників, перший з яких ужитий у називному відмінку, а другий — у непрямому з прийменником чи іншим службовим словом (цей прийменник чи службове слово з обох боків виділяється дефісом): *Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Яр-під-Зайчиком, Бург-ель-Араб, Па-де-Кале*;

поєднанням іншомовних іменників і препозитивних службових слів: *Ла-Мани, Лос-Анджелес*.

2.1.16. ПЕРЕНОС СЛІВ

У писемному мовленні часто виникає необхідність перенесення частини слова на інший рядок. При цьому слід дотримуватись орфографічних і технічних правил.

Орфографічні правила переносу слів такі:

переносити слова слід частинами, які в багатьох випадках збігаються з фонетичними складами: *щіль-ність, вза-єм-ний, Анд-рі-йо-вич*;

одну букву не можна залишати в попередньому рядку і не переносити на інший незалежно від того, скільки і які звуки вона позначає: *один* (не можна переносити), *єд-ність, єд-нає, олі-вець, Со-фія*;

не відривати однієї букви від кореня, від наступної частини складного слова: *розі-грати, піді-йти, без-ініціативний, багато-гранний, далеко-східний, космо-дром*;

не розривати букв, які позначають один звук ([дж], [дз]): *хо-джу, схо-дження, по-дзвонити, гу-дзик*;

апостроф і м'який знак не переносяться, залишаються на попередньому рядку: *під'-яремний, бур'-ян, скіль-ки, учитель-ці і ма-льований чи ма-льо-ваний*;

в усіх інших випадках, які не підпорядковуються викладеним вище правилам, можна переносити слова довільно: *сес-тра, сест-ра, се-стра; під-віконня, підві-коння, підвікон-ня; цін-ний; учи-те-льський, учительсь-кий; товарис-тво, товари-ство, товариств-во; ко-зацтво, коза-цтво, козац-тво, козацт-во*.

До технічних правил переносу належать такі:

не залишати на попередньому рядку ініціали чи інші умовні скорочення, а прізвища, повністю написані слова, яких стосується скорочення, переносити на інший рядок, тому: *М. Т. Рильський* (а краще взагалі не розривати, переносити ініціали й прізвище на інший рядок); *акад. Русанівський В. М.; проф. Мороз О. Г., гр. Іваненко Г. О.*; якщо ім'я і по батькові чи інше слово, що передавалося скорочено, написані повністю, то перенос можливий: *Максим Тадейович — Рильський, Максим — Тадейович Рильський; академік — М. І. Шкіль, професор — Н. Н. Шлапак*;

не відривати скорочені назви одиниць виміру від цифр, яких вони стосуються: *1991 р., 125 грн, 57 кг, 1647 км* (завжди в одному рядку); повністю написані назви одиниць виміру можуть переноситись: *25 — гривень, 70 — гектарів, 27 — сантиметрів*;

не слід розривати цифри і граматичні закінчення, з'єднані з ними дефісом: *5-й, у 1991-му, із 10-го* (не переносяться);

не розриваються умовні скорочення, що пишуться через дефіс або складаються з кількох слів: *ст-т, т-во, л-ра, ін-т, і т. ін., та ін.*;

не можна переносити розділові знаки (крім тире), лапки, дужки.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Графіка сучасної української мови

Вправа 1. Прочитати поезію. Назвати букви, якими записані слова, який звук кожна з них позначає на письмі, які букви самостійно звуків не позначають. Назвати інші, крім букв, графічні знаки, використані для запису тексту.

Вересень

Цей вересень!
Для нього не доволі
пожежі сонця...
Вже до лісу жар
на конях скаче з гір...
Уже він долі
всю зелень оберта в казковий згар...
Ще полум'я розбурха.
І зав'яне.
І, на пеньок присівши, спочива,
і хилиться поволі у тумани
його розважна сива голова...

В. Підпалый

Вправа 2. Назвати виділені у словах букви та звуки, які ними позначаються.

Допомогти, вогко, нігті, двадцять, віджати, розшук, розчин, відчинити, полегшено, береза, велет, крилатий, ширина, колобок, кожух.

Вправа 3. Визначити співвідношення між звуками і буквами, назвати звуки і букви, що їх позначають. Зазначити, чи є у словах букви, які не відтворюються окремими звуками, з'ясувати причину цього. До кожного слова навести аналогічні приклади.

Квітчастий, усміхнешся, дочці, міжзональний, розжеврїтї-ся, зустрїчаютьсѧ, віддячити, Олечці, студентці, агентство.

Вправа 4. Назвати звуко-буквене співвідношення у словах, відзначивши, якими буквами позначаються два звуки та які саме (I) і якими двома буквами (однаковими чи різними) позначається один звук, який саме (II). Доповнити кожну групу трьома власними прикладами.

Зразок:

[йі]	[дж]
під'їзд	джаз

I. Їздець, їдкуватий, наїжачений, роз'їхатись, дружньої, щиглик, щілина, підщепа, підлащитися, розщebetатися, ущільнений, задощити, захищений, нехворощ, підлящ.

II. Пізнання, узбіччя, галуззя, приладдя, Запоріжжя, рілля, стаття, лляний, піддашшя, беззаконність, оббити, джемпер, під'юджувати, сходження, гедзкатися, дзеркальний, дзига.

Вправа 5. Прочитати текст. Виписати слова із буквами я, ю, є, поділити їх на групи відповідно до звукового значення букв; обґрунтувати виділення. З'ясувати, що зумовлює звукове значення букв я, ю, є.

Недобре спала Зоя.

Коли ранком устала, була втомлена, мов побита, і ще більше роз'ятрена. Синів не було дома, старий собі кудись пішов, Санда поралася коло корів, а далі залізла між бараболю і почала її копати. Вся найтяжча хатня робота припадала на неї, але вона її радо сповняла. Ніколи не зачував од неї слова опору, ніколи не жалілася вона вголос. Але часом дрижало в неї серце боляче, і то тоді, коли бажала хоч на хвилинку відбігти в сусіднє село або в маленьке сусіднє містечко, щоб купити собі чого-небудь: дзеркальце, ниток, заполочі або голок, або й побалакати з ким там... а їй се не було вільно. Зараз виростала на материн приказ, знаходилась перед нею якась робота, котру треба було лиш їй одній конечне сповнити. Сьогодні Зоя, мов оса, з'являлася то тут, то там, і все чогось бриніла, надаремне шукаючи відповідного предмета, щоб його вколоти. Остаточно вилетіла.

— Я йду в село, Сандо, — сказала. — Давай позір на хату, щоб нічо не пропало, бо я, може, забавлюся.

Санда підняла голову з-над корча бараболі і глянула здивовано на матір:

— Чого вам, мамо, в село? Краще б до церкви.

— Так мені треба.

О. Кобилянська

Вправа 6. Виписати зі статей словника на букви я, ю, є слова, в яких було б по дві із названих букв (одні й ті самі чи різні); визначити звукове значення кожної букви.

Зразок: [йе] [йа]

єднання

Вправа 7. Прочитати текст, виконати звуко-буквений розбір слів, поділити їх на три групи: слова, в яких а) кількість звуків і букв однакова; б) звуків більше, ніж букв; в) звуків менше, ніж букв. З'ясувати причину кількісної невідповідності між звуками й буквами.

Пастух і пастушка

Дінь-дінь, дінь-дінь... дзвенять дзвінки, —
Пасеться череда.
Щебечуть весело пташки...
Виблискує вода...
На оболоні край ставка
Пастушка і Пастух;
В його руці її рука,
У грудях сперся дух.
Вони плывуть на крилах мрій...
Прекрасні, молоді,
Вони на хмарці золотій
Відбились у воді.
Се ж я і ви, се ж ви і я —
В екстазі чарівнім!
Вітають небо і земля
Нас усміхом своїм.
Дінь-дінь... Пасеться череда.
Цвірінькають пташки.
Пастух, пастушка молода...
І сонце, і квітки...

М. Вороний

Вправа 8. Записати подані слова фонетичною транскрипцією й орфографічно у формі, яка відповідає на питання що роблять?; визначити звуковий і буквений склад, співвідношення між звуками й буквами, назвати основи збігу чи невідповідності між кількістю їх.

Висловлювати, споглядати, малювати, хвилюватися, зустрічатися, зупинятися, сміятися, підхоплювати.

Вправа 9. Записати слова поданого тексту в алфавітному порядку, жививаючи їх у початковій формі. З'ясувати порядок розміщення слів, що починаються тією самою буквою.

Найдорожче

Синів і дочок багатьох народів
я зустрічав, які перетинали
гірські й морські кордони і на подив
багато бачили, багато знали.
Я їх питав із щирою душею:
— Яку ви любите найбільше мову? —

І всі відповідали: — Ту, що нею
співала рідна мати колискову.

Д. Білоус

Вправа 10. Скласти перелік навчальних дисциплін, що вивчаються на вашій спеціальності, записати їх в алфавітному порядку.

Вправа 11. Записати за алфавітом терміни, пов'язані з одним із розділів сучасної української мови («Фонетика», «Лексикологія», «Морфеміка і словотвір») чи з однією із повнозначних частин мови.

Орфографія

Вправа 12. Визначити принципи правопису слів поданого тексту, скориставшись схемою і зразком.

Слово	Принцип правопису				Пояснення
	Фонетичний	Морфологічний	Смисловий	Традиційний	
Вечоріє		вечоріє		є	Позначення ненаголошеного голосного в корені, як і наголошеного: <i>вечір</i> ; буква <i>є</i> позначає два звуки [йє] після <i>і</i> — букви, що позначає голосний звук

Ще з лісової дороги йому в вічі сягнули позолочені хрести Лисівського монастиря. Серце забилося частіше. Швидше, швидше, конику! А коли виїхав з лісу на широку поляну, що високим пагорбом обривалася над Ірпенем, з грудей вирвався радісний стогін-клекіт: на тому боці, за широкою, приметеною снігом ірпінською заплавою, темніли знайомі хатини, з димарів піднімалися в небо сизо-бурі передвечірні дими. Його рідний Калиновий Кут стояв цілий-цілісінький і варив вечерю!

Добриня зупинив коня. Перед ним як на долоні лежало рідне село! Скільки разів у безсонні зимові ночі уявлялося воно йому, як рвалася до нього його душа! І тепер він — вдома! Вдома! Швидше ж туди! Швидше!

В. Малик

М'який знак

Вправа 13. Прочитати текст, назвати м'які звуки. Переписати, підкреслити букви, що позначають м'які приголосні звуки прямою лінією, а ті, що позначають їх м'якість, — хвилястою; двома лініями підкреслити букви, що позначають м'які звуки, які зумовлені асиміляцією.

Розвиток конституційних положень щодо прав людини і громадянина здійснюється в законах України, зокрема, про власність, підприємництво, свободу совісті та релігійні організації, про статус суддів, прокуратуру, адвокатуру та інших.

Верховенство закону, зміцнення його авторитету досягається шляхом поліпшення якості законів, удосконалення законодавчого процесу.

Крім прав і свобод людини, в законах повинні бути визначені також права нації, національностей, народу. Прикладом виконання цієї вимоги можна назвати Закон України «Про національні меншини в Україні», який прийнято з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток.

Підручник

Вправа 14. Прочитати, записати групами слова за правилами вживання—невживання м'якого знака. Усно пояснити свій поділ.

Гравець, чуйність, участь, суміш, будівельник, заводський, рибальський, український, начальник, камінь, запорізький, львівський, уманський, учительський, кавказький, Донецьк, держално, приятель, відріж, Харків, українець, цивільний, на сходинці, у хатинці, дівчинці, неньці, ковзкий, майбутнє, зменшення, пишеш, календар, ескадрилья, павільйон, секретар, зустрічаються, мільйон, Донченко, помиляєшся, сімсот, вісім, дев'ять, сьомого, утрюх, гіркий, чотирма.

Вправа 15. За поданими зразками утворити й записати різні форми слів, з'ясувати вживання чи невживання у них м'якого знака.

Земля — *земель*; будівля, пісня, їдальня, штольня, шабля;
об'єднання — *об'єднань*; значення, приладдя, приміщення, управління, відкриття, рішення, спостереження, знаряддя, засідання, твердження;

діти — *дітьми*; люди, чоботи, ворота, гроші, сани, вила;
читати — *читаєш, читають*; писати, зупинятися, здержувати, підбирати, вираховувати;

круча — *круч*; груша, каша, вежа, межа, тисяча;

кликати — *клич, кличте*; вірити, ознайомити, визволити, присунутися, відрізати, прокинутися, морочитися, зважитися.

Вправа 16. Написати словниковий пояснювальний диктант.

Менший, заохочуються, мільйонер, мільярдер, сьомий, відмір, поліський, складається, кількість, насип, у кінці, уральський, облицювальний, луганський, серйозний, вінницький, бібліотекар, харківський, ательє, рельєф, Радченко, Михальченко, Панченко, соломинка, компаньйонці, голівоньці, степ, дев'ятсот, сім, сімсот, льотчик, профіль, стоїш, сеньйор, курйозний, до нього, батальйон, синьоокий, олівець, оголошень, двадцятьма, тисяч, зустріч, річ.

Вправа 17. Написати протокол зборів, на яких розглядалося питання про підготовку до екзаменаційної сесії. З'ясувати вживання чи відсутність м'якого знака у словах.

Вправа 18. Переписати, вставляючи замість крапок, де потрібно, м'який знак. Поділити слова на дві групи: з м'яким знаком і без нього; сформулювати правила вживання — невживання м'якого знака.

Змен..шення, майбут..нє, надаєт..ся, звітуєш.., павіл..йон, міл..ярдер, зовнішн..економічний, бібліотекар.., Сибір.., запо..рожець.., юнац..кий, пил..ніс..т.., виконуєт..ся, виконавець.., карпатс..кий, Закарпат..тя, тисяч.., ніч.., в ал..тан..ці, вс..ого, сотен.., чотир..ох, поліс..кий, Натал..ці, Пет..ченко, Фед..чук, учител..с..кий, урал..с..кий, іспан..с..кий, луган..с..кий, відправ..те, сім..сот, шість..десят, ознайомиш..ся, сер..йозний, товарис..кий, суміш.., кін..чик, різ..бяр, близ..ко, компан..йон, л..отчик, пол..овий, кур..йозний.

Апостроф

Вправа 19. Прочитати слова, з'ясувати, чи за одним правилом вживається апостроф у словах кожної групи. За яким саме?

Зобов'язання, в'язень, торф'яний, м'який, сім'я, дріб'язковий, пів'яблука, п'ятниця; кар'єра, кур'єр, ар'єргард; з'ясований, об'єднання, від'ємний, пред'явлення, з'юрбитися, між'ядерний; Лук'ян, Лук'янович, Лук'яненко, Лук'янівка; двох'ярусний, дит'ясла, напів'ява.

Вправа 20. Записати слова групами за правилами вживання—невживання апострофа. Кожну групу доповнити трьома прикладами, дібраними самостійно.

Кар'єрист, з'явитися, зв'язківець, безправ'я, бюджет, об'єднаний, об'єктивний, об'ємний, духмяний, матір'ю, зім'яти, пом'якшуючи, Муравйов, Дем'яненко, святкувати, кур'єрський, ув'язнений, Помяловський, п'єдестал, багатослів'я, курйозний, без'ядерний, різьбяр, цвях, сім'янин, міжбрів'я, обв'язувальний, м'яз, сузір'я, пред'явник, дріб'язковість, від'ємний, ескадрилья, пам'ять, пред'явницький, з'ясований, харків'янин, різдвяний.

Вправа 21. Переписуючи слова, поставити, де потрібно, апостроф; з'ясувати, чому в деяких словах він не пишеться.

Обов..язки, об..їжджати, б..юлетень, зв..язок, св..ято, роз..яснення, легковір..я, сер..йозний, Мурав..йов, об..єднаний, кур..єр, пор..ядок, ув..язнений, фельд..егер, прип..ятський, передз..іздівський, верф..ю, Прокоф..єв, Дем..янчук, Лук..янчук, Лук..янівка, к..ювет, об..єм, між..яр..я, пів..ящика, возз..єднаний, пам..ятник.

Вправа 22. Дібрати й записати до поданих слів такі споріднені, в яких вживався б апостроф.

Гора, двір, хлопець, дерево, соловей, камінь, солома, трава, єднати, язик, їздити, явитися.

Вправа 23. З'ясувати, чому одні слова пишуться з апострофом, інші без апострофа.

Сузір'я і серйозний, відв'язати і відсвяткувати, святковий і зв'язковий, в'ялий і Вятка, п'ятниця і Пятницький, буря і бур'ян, Мар'яна і морянка, тьмянний і м'який.

Вправа 24. Згадати й записати слова з апострофом, що вживаються у термінах різних навчальних дисциплін, що вивчаються на курсі.

Вправа 25. Переписати текст, вставити замість крапок, де потрібно, м'який знак або апостроф.

I. Новонароджена дитина повинна бути зареєстрована в органах рагсу. Така реєстрація пов..язана з присвоєн..ням дитині імені, тобто є реалізацією її права на ім..я — це право передбачене Конституцією України.

Ім..я громадян України на с..огод..ні складаєт..ся з тр..ох елементів: власного імені, по бат..кові та прізвища, тобто родового імені, під яким дана сім..я відома у суспіл..стві.

Бат..ки зобов..язані зареєструвати дитину негайно.

Бат..ки мают.. право вибрати дитині буд..-яке ім..я, але при ц..ому все ж варто не забувати народні традиції, враховувати співзвуч..ніст.. імені з прізвищем та по бат..кові. Закон не забороняє називати дітей подвійними іменами.

Прізвище дитини визначається за прізвищем бат..ків. Якщо бат..ки мают.. різні прізвища, прізвище дитини визначаєт..ся за згодою батьків. При відсутнос..ті такої згоди спір вирішуєт..ся органом опіки та піклування.

Із підручника

Вимова і правопис префіксів

Вправа 26. Вибрати з тексту префіксовані слова, записати їх групами за префіксами-орфограмами, виділити префікси, сформулювати правила правопису їх у словах кожної групи. Окремо вписати п'ять—сім слів, у яких префікс пишеться відповідно до вимови.

Лебединий шлях

З давніх-давен через село Медвин пролягає лебединий шлях. Коли запахне відталюю землею і березовим соком, птиці, розколихуючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще з волохатим туманцем тепло. Іноді лебеді падали недалеко від села на прибутну воду, близько підпускали до себе дитвору і дорослих. Потім птиця, струшуючи живі краплини, розгонисто підіймалася вгору, а людина, роняючи піт, хилилася в роботі низько до землі; проте їй ще довго-довго ввижа-

лись оті сонцем перемиті віщуни тепла, що на крилах приносять весну і з нею відгомін неясних надій.

...Вже другий день над фіалковим маревом лісу, над сіро-зеленуватим туманцем прибузьких верб і яворів, над зеленооким безладдям замшілих стріх сіється срібний двоголосий передзвін. Може, то не тільки птиця, а й вербне сонце розгойдує свій передсвятковий дзвін і струшує на землю співуче золото росин. Воно, це сонячне золото, нерівними жмутками лягло на гребені хвиль, по вінця залило тихі, з вибіленими кладками копанки, а кожна калюжка вмістила в собі не мало, не багато, а цілий круг світила.

Над водою гірко і п'яно пахло осиковими сережками, вербовими котиками і соком, що пробивав молоду кору. До округлого, мов чаша, острівця тулився обведений срібною дужкою молодик — йому хотілось упасти на теплі груди землі, а не на холодну хвилю. Біля острова лунко викинувся сом і перелякано, крізь сон, заячали лебеді.

М. Стельмах

Вправа 27. До поданих слів дібрати антоніми, записати їх, виділити префікси. Сформулювати правила, за якими пишуться префікси. Підкреслити слова, в яких написання префікса не відповідає вимові, усно пояснити, в чому саме полягає невідповідність.

Загортати, зав'язка, об'єднати, одружуватись, схуднути, загадка, зустрітись, заплітати (коси), звужувати, затиснути, зав'язнути, занепад, захоплений, талановитий, грамотний, діяльний, законний, захисний, озброєний, корисний, забуття, людяність, наближатися, наявність, опускати, притягати, скорочувати, залеречувати.

Вправа 28. Прочитати речення, підкреслити префіксовані слова, з'ясувати вимову й правопис префіксів. Навести відомі прислів'я й приказки з аналізованими орфограмами.

1. Бережи честь змолоду. 2. Хто суджений, той не розгуджений. 3. Розбіжітесь по світу, як руді миші. 4. Чого б ти з ляку не сказав! 5. Душа в п'ятки сховалась. 6. Ставився, як лев, а згинув, як муха. 7. Жінка Івася боялася, під припічок сховалась. 8. Покрасивішати чоловік не покрасивішає, а подобріти, як схоже, подобріє. 9. Краще честь, ніж безчестя. 10. Такий кум добрий, хоч до рани прикладай. 11. Не плюй в криницю, бо схоцеш водиці. 12. Хліб за хліб людям оддай. 13. Не сподівайся дяки від прибудної псяки. 14. У чужому стаді не перебирай. 15. Віділлються вовкові овечі сльози. 16. Зігнутися в три погібелі. 17. Розказувати сон рябої кобили. 18. Із нехочу з'їв три миски борщу. 19. Широкі ворота увійти, та вузькі вийти.

Народна творчість

Вправа 29. Позначити наголос у словах. Виділити префікси, звернути увагу на вимову голосних звуків у них; пояснити правопис префіксів.

Пристосований, прикриття, присвоїти, привласнений, приїхати, приклеїти, приміський, Придніпров'я, примовляти, приварити, присвячений, привітати, прибути, приборкати, привокзальний, присісти, причинити, приборезний, приспаний;

премудрий, премудрість, преспокійно, преболючий, предорого, пречудово; пред'явлений, пред'явник, представити, пред'явницький, представлення; передбачити, передвечірній, передвісник, передсвятковий, передмістя, передранковий; перевиконати, перебігати, перевірений, передоручити, перейменувати, передумати, передача.

Вправа 30. Переписати, вставити пропущені букви, виділити префікси, зіставити вимову й правопис їх у парах слів, обґрунтувати вживання префіксів.

Пр..тихий — пр..тихий, пр..світлий — пр..світити, пр..глухий — пр..глушений, пр..добрий — пр..добрити, пр..мудрий — пр..мудритись.

Вправа 31. Замінити виділені словосполучення одним словом із префіксом *перед-*, записати новоутворені словосполучення, виділити префікс, з'ясувати його вимову і правопис. Доповнити самостійно дібраними аналогічними прикладами.

Збори напередодні виборів; пора напередодні жнив; вечір перед вихідним днем; час перед заходом сонця; турботи напередодні Нового року; кампанія перед проведенням виборів; практика перед захистом диплома; програма, оголошена напередодні проведення з їзду.

Вправа 32. Прочитати слова, записати їх, поділивши на групи: а) слова, в яких написання префікса відображає вимову; б) слова, в яких між вимовою і написанням префікса є відмінність. Усно відзначити спільну особливість префіксів, сформулювати правило правопису їх.

Безтурботний, безпорадний, відтворення, відзнака, відплата, розслідувати, надмірний, відчуження, безпомилковий, передчасний, розвідати, розповсюдити, міжспілковий, міжзональний, розшифрувати, безсистемний, відправити, відпрацювати, відсудити, розсудливий, розшарування, підшукати, підпорядкований, підсудний, міжнаціональний, міжрядковий, між'ядерний, об'єднавчий, розцінка, передчувати, відстань, розплутати, підчистити, розчищений, безсистемний, розшук, безцінний, безчинствувати, бездоказовий, переджнивний, передсвятковий, переддень.

Вправа 33. Утворити й записати нові слова, додаючи до поданих один із префіксів *з-(зі)*, *с-*, пояснити вибір.

..класти, ..робити, ..гадати, ..питати, ..скочити, ..ткнулись, ..купчення, ..поряджати, ..брати, ..кликати, ..рівняти, ..хильний, ..початку, ..байдужілий, ..верхньо, ..житися, ..єднувальний, ..жмакати, ..мкнення, ..хвалити, ..ясований, ..чинити, ..штовхнути, ..рваний, ..формувати, ..хований, ..псований, ..гнутий, ..сунути.

Вправа 34. Прочитати речення, визначити слова з префіксами *не-*, *ні-*, та частки *не*, *ні*, пояснити правопис префіксів і часток; записати аналогічний самостійно дібраний приклад.

1. Згоден, що треба доброту плекати, а не роздмухувати ненависть. 2. Місто здалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим. 3. Хотів би ще і ще бачити її. Чомусь саме їй, отій ще не знаній людині, хотів би хлопець виповісти своє життя, все своє заповітне. 4. Та виникають, певне, в людей і через тисячоліття такі настрої, які вже колись були і когось непокоїли. 5. Що ж до дядька Ягора, то ця огласка Єльки, досі мовби не існуючої, не дуже, видно, сподобалась йому. 6. Чи вони ждали когось, чи самі мали летіти — це для нього зосталося невідомим. 7. Незадовго перед цим Петра перевели в інше місце, і служба його тепер стала якоюсь іншою. 8. Справді, гарно тут. І білі піски берегів, і ця тиша неміряна, і ласкавий степовий вітерець (*Із тв. Гонч.*). 9. Працювали ми майже від зорі до зорі, не спочиваючи. 10. У хату батько ввійшов нерішуче, немовби жалів, що зайшов. 11. Але батькові все негаразд. 12. Несподівано думки просвітлили. 13. А ще учні всі, як один, у біленьких сорочках, галстуках шовкових. Охайні, незалежні (*Із тв. О. Миц.*). 14. Батько вчительки був маленький урядничок і ніяк не міг улізти з головою в своє урядництво (*Груш.*). 15. Нас розлучали з рідними, життям і навіть мрією, але ніщо й ніколи нас не розлучило з вірою (*Б. Ол.*).

Вправа 35. Написати словниковий диктант, з'ясувати вживання однозвучних префіксів і часток *не*, *ні*.

Не / схилити, не / забуваючи, не / мрію, не / звичний гість, не / зчутись, не / навидіти не / правду, ні / який, не / згасає; не / покоїть не / вдячність дітей; не / вдячність, а образа звучала в словах; не / звичайний підхід; не / звичайний, не / буденний, а одухотворений, високий стиль промови; ні / кому не / здолати сильну людину; не / боюсь ні / чого; ні / до чого руки не / лежать; ні / ким замінити чергового; ні / з ким не / радився; не / враховано всіх можливостей; почував себе вільним, ні / від кого не / залежним чоловіком; ні / куди подітись; не / навидячи; не / висловлена думка, не / чітко висловлена думка, не / висловлена потрібна думка; поводив себе не / спокійно; не / чувано бідна людина; не / збагнений ні / ким вчинок, не / збагнений не / спокій; не / доспівана пісня; не / порушність законів; не / долугий чоловік;

не / далеко, а зовсім поруч; не / щира розмова; не / приязнь до чванливості; ні / про що не / думав; спіткало не / щастя; ні / куди йти; не / здійсненність мрії; не / обачність; ні / сенітниця.

Вправа 36. Розкриваючи дужки, записати слова з *не, ні* у відповідну частину таблиці, з'ясувати їх правопис.

<i>не, ні</i> — частки	<i>не-, ні-</i> — префікси	<i>не, ні</i> — вживаються як частки, як префікси	<i>не-, ні-</i> — частини кореня

(Не)вблаганний, (не)вблаганий, (не)далеко, (ні)коли, (не)сумуючи, (не)крополь, (не)йтрон, (ні)скілочки, (ні)трит, (не)здоров'я; (не)чужий, а рідний; (не)коректний, (не)закінчений вчасно; (ні)для кого (не)суттєвий; (не)придатний до фізичної роботи; (не)злічений; (не)міч; (не)оковирний; (не)оген; (не)ня; (не)обхідність; (не)порушно; зовсім (ні)чого (не)відомо; (не)видно; (не)записано; (не)швидко, а повільно; (не)дочитаний; (не)сказано; (не)сказанно; (не)крикливий, а спокійний; (ні)хто; (ні) (з)ким; (ні)трохи; (ні)жний; (не)дарма; (не)абияк; (не)довиконання; (ні)котин; (ні)мий; (ні)так (ні)сяк; (не)вгавати; (ні)яково; (не)слабий, а сильний; (ні)співали, (ні)танцювали; (не)погано; (не)погано, а добре; (не)легко; зовсім (не)посильне завдання; (ні)тросметр; (ні)нащо; (не)плутано, а чітко; (не)квално; (не)кваллячесь; (не)знайомий (ні)кому; (не)обізнаність; (не)озорий; (не)покоря; (не)похитний.

Вправа 37. Переписуючи речення, зняти дужки, записавши *не, ні* з наступними словами відповідно до правил орфографії, усно з'ясувати свій вибір.

1. Щастя Грицькове було (не)велике. 2. Аж тепер тільки почув він своє горе, і (не)щаслива пригода стала ясно перед очима. 3. Коли ніч стемніла, долина наповнилась (не)звичними голосами. 4. День хилився до заходу, але навколо зовсім (не)помітно було вечірнього занепокоєння. 5. І (не)зчулись, як заспівав півень. 6. Сердитись, боронитись, (не)навидіти вона (не)вміла: такою вже її життя та люди зробили. І дівчина (не)кляла, (не)винуватила людей за своє бідне життя, за людську (не)правду. (Ні)якої втіхи, (ні)якої підпори (не)було в неї. (Ні)богів, (ні)ідеалів вона не знала (*Із тв. Груш.*). 7. Падає сніг холодний і лаптий і (не)чутно крутиться над ним. 8. О, скільки у тобі краси, життя моє (не)згасне! (*Сос.*) 9. Відійшли ми зовсім (не)багато. 10. (Не)сподівано шлях перегородила стіна. 11. Коліна в мене тремтіли з (не)звички. 12. Нас тепер із Вовиком гуляти (ні)куди (не)пускають. 13. На уроках я став (не)уважний (*Із тв. О. Міц.*). 14. Який він там (не)є, але згодься: він таки (не)поганий, цей світ, і здорово було б у ньому, (не)старіючи, весен триста про-

веснувати (*Гонч.*). 15. Із глибини душі народжувалися слова — (не)звичайні, (не)буденні, а високі, одухотворені, як і вся душа його (*Цюпа*). 16. Законів боротьби (ні)кому (не)зламати (*Тич.*). 17. Найголовніше те, хлопче, що я (не)боюсь жити на світі... Бо знаю собі ціну, бо люблю почувати себе вільним, (ні)(від)кого (не)залежним чоловіком (*О. Міц.*).

Вправа 38. Виписати з попередньої вправи слова, вжиті з префіксами *не-, ні-*, дібрати до них аналогічні приклади, сформулювати відповідні орфографічні правила.

Вправа 39. Скласти речення з наведеними словами, виділити префікси *не-, ні-*; підкреслити частки *не. ні.*

Нічого, ні для чого, незламний, нездійсненність, не вчора, неквапливо, не радісний, нерадісно, не допущений, не примирений, ні про що, непростений, недобачає, не додивився, недоглянутий, ніким не доглянутий.

Правопис суфіксів

Вправа 40. Переписати, вставити пропущену букву; виділити морфему, в якій вона вжита, обґрунтувати правопис.

1. Очі лише матер..ні світилися, як два мал..н..кі сон..чка теплі. 2. Коли поминули село, я йшов не оглядаючись. А тоді не втерпів — обернувся і помахав верб..чкою. 3. Раніше я не раз подумував бодай кра..чком ока глянути на Керч. 4. Ми вийшли на вулицю й опинилися біля будин..чка з вишнями. 5. У кожного є батько-мати, чий корінь сягає в сиву глиб..ну століть, а ти лише верш..чок ніжний, якому рости й бути. 6. На смуж..чці озим..ни коні пасуться. 7. М'як..нські такі цукерки, цукром посипані, і повидл..чко всередині (*З тв. О. Міц.*). 8. Хазяйка сіла коло вікон..чка, щось латаючи. 9. Ганні дуже захотілося мати корову, але це було неможливо: спромоглися тільки на тел..чку (*Груш.*). 10. Кінець садиби в Ягора ще збереглась левада, там сіна коп...чка, очерету кущ і жита смуж..чка, про яке він каже: «Жит..чко». 11. Тільки гребни землю рукою, там уже ворухиться пісок, твориться вод..чка! (*Гонч.*). 12. Дві Оксан..чки-сестр..чки між кульбабами сидять (*А. Костецький*). 13. На добраніч, мої лял..чки, мої зайч..ки і ведмед..ки. Позаплющуйте свої віч..н..ки та постулюйте свої вуст..н..ка, ніж..н..ки протягніть, спіть (*Чер.*). 14. Ой стріч..чка до стріч..чки, мережаю три ніч..н..ки. 15. Мов лас..чка з кубел..чка, на світ божий виглядала з того Києва (*Т. Ш.*). 16. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвітіння, в місячнім мар..ві й тиші цих світлих акаці..вих ночей (*Гонч.*). 17. Блякле світло довго продиралося кризь плет..во хмар (*Соб.*). 18. В небі, як тонкі мереж-

..ва, пливли прозорі хмарки (*Ланч*). 19. На ранок вийде Катря на вгород до куреня по пал..во, гляне — як туманом заслало (*Гол*). 20. Поле спало під снігом, вже готове прийняти в себе блискучі голуб..ваті зерна й потому спалахнути синіми вогн..ками (*Ю. Мартич*).

Вправа 41. Із тексту до попередньої вправи вибрати слова із суфіксами, записати їх групами за спільним суфіксом-орфограмою, виділити суфікси, сформулювати правила щодо вживання їх у кожній групі.

Вправа 42. Утворити нові слова за допомогою зазначених суфіксів, пояснити їх правопис. Якого значення вони надають словам?

а) *-очк-, -ечк- (-єчк-), -ичк-, -ячк-* (іменники):

півник, берег, внук, пластинка, сумка, Рая, доня, вікно, блюдце, круг, волосся, ім'я, сучок, батько, канарейка, трудівниця, криниця, пшениця, хмара, торба, шматок, книга, сім'я, здоров'я, першокласниця, племінниця, племінник, кришка, сонце, літо, вулиця, шпаківниця, розумниця, Оля, Галя, тітка, жартівниця, суниця, порадиця, серце, кішка, стрічка, сито;

б) *-ов-, -ев- (-єв-)* (прикметники):

ялинка, кизил, черешня, соя, дуб, верба, граб, слива, вишня, яблуня, мальва, ромашка, щавель, квасоля, жолудь, радій, гелій, магній, калій, тюль, мітинг, підсумок, лозунг, лід, нікель, марля, бязь, емаль, фланель, алюміній, натрій, мазь, шарж, хвощ, борщ, матч, замша, душ, ківш, помаранч, овоч;

в) *-ив-, -ев-* (іменники):

пекти, мережити, палити, морозити, марити, прясти, плести, місити, варити;

г) *-уват- (-юват-)* (прикметники):

блакитний, сірий, червоний, сирий, зелений, сизий, коричневий, синій, чорний, рожевий, смачний, кислий, солоний, гіркий, гострий, тупий, далекий, густий, пізній, жовтий, малий, великий.

Вправа 43. Записати, утворити від дієслів-інфінітивів пасивні дієприкметники, позначити в усіх наголос, виділити спільний для обох форм суфікс; підкреслити слова, в яких відбулися зміни в суфіксі, обґрунтувати їх.

Запропонувати, скопіювати, збудувати, розмалювати, опитувати, висвітлювати, оголошувати, вимірювати, здійснювати, зачарувати, остуджувати, узгоджувати, виконувати, розфарбувати, повторювати, змайструвати, змінювати, розрекламувати, зіпсувати, мобілізувати, наповнювати, розташувати.

Вправа 44. Утворити від поданих слів чоловічі й жіночі імена по батькові, записати, виділити суфікси, усно пояснити вживання їх. Поєднати утворені слова з чоловічими й жіночими іменами.

З р а з о к запису: Петро — Марія Петрівна, В'ячеслав Петрович.

Володимир, Михайло, Микола, Лука, Ілля, Ігор, Анатолій, Сергій, Віталій, Віктор, Владислав, В'ячеслав, Сава, Василь, Андрій, Прокіп, Микита, Терентій, Пантелеймон, Кузьма, Влас, Олексій, Дмитро, Аркадій, Григорій, Олександр, Павло, Лазар, Тодось.

Вправа 45. Записати слова групами з однаковим суфіксом, вставляючи на місці крапок потрібні букви, позначити суфікси. До кожної групи слів додати по два аналогічні приклади.

Шовк..вий, пальт..вий, гутаперч..вий, марш..вий, шарж..вий, хвощ..вий, морж..вий, чесуч..вий, перц..вий, песц..вий, діагональ..вий, марганц..вий, каракул..вий, лосос..вий, алюміні..вий, магні..вий, кеп..чка, мам..чка, тат..чко, бат..чко, кач..чка, пол..чко, копі..чка, служн..чка, пал..чка, хлібн..чка, подвір'..чко, здоров'..чко, умінн..чко, іменн..чко, син..ватий, коричн..ватий, сір..ватий, тісн..ватий, велик..ватий, марин..ваний, консерв..ваний, запрограм..ваний, спис..ваний, викон..ваний, запрес..ваний, мереж..во, пал..во, мар..во.

Подвоєння букв

Вправа 46. Пояснити вживання подвоєних букв у словах, назвати звуки, які цими буквами позначаються.

I. Подвоєння, ключчя, узбережжя, гілля, весілля, буйноквіття, будування, суддя, рілля, міццю, молоддю, річчю, наллєш, доллють, навмання, підніжжя, ллючи, медаллю, Ілля, гіллястий, попідстінню, життєлюб, лляти, величчю, зрання, звеличення, коріння, узлісся, перенісся, вугілля, зілля, креслення, підніжжя, піддашшя, буття, колосся, піччю, узбіччя, заполоччю, суддівство, браття, пам'яттю, спросоння, ділення, ллється, сілля, читання, на весілі, у статті, привиддя, безсоння, безлісся, почуття, цвіллю, розуміння, лляний, віддаллю, кохання, Запоріжжя, гілляччя.

II. Співвідношення, напіввідчинений, незмінний, швидкоплинний, відданий, священний, віддалік, чавунний, глибинний, нескінченний, широченний, щоденний, возз'єднання, промінний, ввібрати, незліченний, ввижатись, віддаленість, нездоланний, щоденно, осінній, невпізнаний, неоціненність, безсонний, віддзвеніти, пісенний, ввечері, віддзеркалений, віддаль, численність, нездоланність, донісся, беззастережний, обеззброїти, юннат, старанність, гуманний, туманність, картинний, оббитий, заввишки, міськком, підданство, віддерти, роззиратися, роззнайомитись, роззутий, співвітчизник, співвласник, облікарня.

Вправа 47. Утворити від поданих дієслів іменники середнього роду другої відміни, написати їх із подвоєними буквами чи без них, пояснити правопис.

Відчувати, підносити, визволити, завоювати, переконати, створити, палахкотіти, веліти, обезсмертити, креслити, ділити, замилюватись, зосередитись, мовчати, розмістити, схилити, наближати, відволікати, почервоніти, значити, деренчати, народити, звертатись, відбути, обмерзати, поводитись, з'явитися, проводити.

Вправа 48. Від поданих іменників утворити форми орудного відмінка однини, записати їх, пояснити правопис утворених форм.

Відстань, заметіль, зав'язь, паморозь, подорож, вдячність, блакить, розповідь, ніжність, молодість, кров, мати, мораль, розкіш, далечінь, рідкість, радість, жовч, міць, міцність, швидкість, заполоч, нехворощ, даль, височінь, верф, боязкість, тінь, швидкоплинність, барвистість, пригорща, гостинність, скрижаль, ртуть, нить, зелень.

Вправа 49. Утворити від поданих слів за допомогою суфіксів чи префіксів такі споріднені слова, в яких відбулося б подвоєння букв на межі префікса й кореня, кореня й суфікса. Пояснити правопис.

Дослідний, звучний, збройний, бити, бризкати, дерти, звітний, бігати, земельний, зоряний, знайомитися, золочений, дивитися, брехати, бризнути, будувати, давати, держати, державний, дзеркальний, дивитися, довбати, доглядний, ділити, доїти, дихати, дзвонити;

старовина, сезон, камінь, пружина, вина, турбіна, ціна, малина, лимон, банани, крушина, цілина, іменини, щілина, картина, розростися, пастися, день, океан, щодня, оцінити, не вблагати, шафран, не збагнути, промінь, зміна, ранок, сторона, письмо, святити, страх, благословити, донестися, розростися.

Вправа 50. Пояснити правопис подібних за звучанням слів; записати аналогічні приклади.

Не скінчена вчасно розмова, нескінченна розмова; непроторений шлях, досі не проторений шлях; незлічені кілометри, незліченні кілометри; не оцінена другом допомога, неоціненна допомога; не впізнаний мною чоловік, невпізнаний край; не сказане ще жодне слово, не сказанне по жвавлення; не зчислені людьми зорі, незчисленні зорі; незрівняна поверхня, незрівнянна перспектива; непримирені сторони, непримиренні стосунки; зцілені хвороби, зціленні пацієнти; непростений кривдник, непростенна зрада.

Вправа 51. Виписати слова з подвоєними буквами, поділяючи їх на дві групи: слова, в яких подвоєні букви позначають подовжені приголосні звуки; слова, в яких подвоєні букви позначають збіг однакових приголосних звуків. Окремо виписати слова, в яких відповідно до правил немає подвоєння.

1. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти. 2. Людина Ліні нагадує парус, якому неодмінно потрібен і простір, і вітер. 3. Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна. 4. Залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. 5. З освітою хлопець, був у Москві, на курсах по електронних машинах, завод посилав... 6. На базі між осокою наче пеньок здоровенний темніє: то Ягор Катратий сидить у човні, терпляче вичікує своїх окулців. 7. Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент. 8. Собор тоді вразив Єлку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства. 9. А хіба мало архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? 10. Оця тайна першого зацікавлення, першого збурення почуттів — як вона зароджується? (*Із тв. Гонч.*) 11. Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. 12. І мені здалося, що я перенісся в інші далекі часи... 13. Воли, коні, корови помалу, з нехіття, виходили, дивуючись, що це так рано їх виганяють. 14. Ганна з великою радістю, після довгого блукання, поралася біля печі, втішаючись і ясним полум'ям, і своїм хазайнуванням. 15. Якось виринула в бесіді вічна тема про волю й вільні землі, про Поділля, куди кликали на слободи. 16. Рослинисть по-дівочому буйна на цій багатій ниві зрубу (*Із тв. Груш.*) 17. Стоїть баба снігова — здоровенна голова (*Гл.*) 18. А ліс накличе хмару на поля — дощі проллються весняні, веселі (*Позн.*) 19. Дядько оббив ляду ще й оцинкованою жерстю, яку нарізав із старих ночов. 20. У гушавині листячко зашелестить, а мені ввижається, що сила якась зла з пазурами гострими підкрадається. 21. Далі у степ вибіг, а тут рілля — не вгнатися по ній матері. 22. Женька узяв гранати і в рудники пішов — глибоченні яри, де, кажуть, до революції залізну руду добували (*Із тв. О. Міщ.*)

Вправа 52. Вставити, де потрібно, пропущені букви, обґрунтувати вибраний варіант правопису.

1. Перетрунє степ незбагненні мелодії літа. 2. І ось вже літа ві..дзвеніли, немов перелітний той птах. 3. Срібнoдзвон..а роса

на траві, на кущах живоплоту (*Петр.*). 4. Знову розріс..я над током пил-димок, наче хто роздмухав його зсередини (*В. Земляк*). 5. Гримлять громи в галуз..я молоде (*Синг.*). 6. Ніколи тишу творен..я не руш — вона жит..ю дарує вічність. 7. А скрипка спів прозорий л..є, купає в ньому спраглу душу. Здається, все, що в мене є, від..ать за це бентеж..я мушу. 8. Дуже часто буває — давні втрати і болі ріжуть душу солдатську невблаган..о, як леза (*Луц.*). 9. Кімнатні птахи мовчать перед заметіл..ю (*Нар. тв.*). 10. Багат..я розгорілося; гіл..я весело палало, шиплячи, тріскаючи (*Груш.*). 11. Теплен..і дні стояли недавно. 12. Ловко весною ран..юю надворі! (*О. Миц.*). 13. Надбереж..я теж пусти..не, безлюдне. 14. Як шален..о, із швидкіст..ю сновиді..нь пролітає час! 15. Спить трудове передміст..я, повите снами-серпанками теплої літньої ночі. 16. Могло тлумачитись, скажімо, так: якого сторіч..я цей собор? 17. Страшні то були часи... Однак стали для неї вони й випробовува..ям на живучість, на душевну міць, на від..ан..ість тому, що є для людини святим. 18. Жит..я проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінчен..ими чередями, нові поколін..я на цих селищах освідчуються в кохан..і. 19. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею, химерною рослин..юю в'яз..ю на відбілен..их місяцем шлакових стінах (*Із тв. Гонч.*).

Вправа 53. Записати відомі вам мовознавчі терміни і терміни своєї основної фахової дисципліни з подвоєнням букв, пояснити вживання їх, зазначивши, які подвоєні букви позначають подовжені приголосні звуки, а які — збіг однакових приголосних на межі значущих частин слова.

Велика буква

Вправа 54. Поділити текст на речення й записати його, ставлячи відповідно до мовних норм розділові знаки й велику букву. Вживання великої букви як орфограми з'ясувати.

Після смерті Тичини Анатоль Карпович Павлюк передав Лідії Петрівні багато врятованих ним під час війни творів Павла Григоровича (переважно раних) коли їх прочитав Тельнюк наступного ж ранку прибіг у видавництво викликав мене в коридор і майже пошепки повідомив

старий я не хотів казати тобі про це телефоном ми знайшли справжній скарб таких творів навіть я не сподівався від Тичини суцільні діаманти негайно плануй книжку

знаючи що Славко як і кожен поет здатний перебільшувати я спокійно порадив

ти про це не дуже роздзвонюй щоб не наврочити нікому жодного слова а Лідія Петрівна нехай сьогодні ж занесе Бан-

дурі чи Лісовенку головному редактору видавництва «Дніпро» заявку напиши таку щоб відразу потрапила у план випуску а не редпідготовки визнач обсяг із запасом бо тоді буде важче збільшити домовилися

ми потиснули один одному руки і він побіг

С. Зінчук

Вправа 55. Поділити подані власні назви на групи за правилами вживання великої букви.

Тарас Григорович Шевченко, Кобзар, Марко Вовчок, Курільські острови, Далекий Схід, Чумацький Шлях, Круторогий, Давня Греція, «Хіба ревуть воли, як ясла повні», проспект Дружби народів, готель «Кримські зорі», комбінат друку «Україна», Києво-Печерський заповідник, Михайлівський Золотоверхий собор, Німецька державна опера, Партія зелених України, Педагогічне товариство України, Київська міська державна адміністрація, Великий Народний Хурал Республіки Монголія, Торгово-промислова палата України, Антимонопольний комітет України, Прикарпаття, Чернеча гора, Перська затока, країни Арабського Сходу, Основний закон України, Пилипівка, станція метро «Академмістечко», Палата мір і вимірювальних приладів, Міжнародний день театру, Національна Асамблея Іраку, Всесвітній день преси.

Вправа 56. Утворити прикметники за допомогою суфіксів *-ів-*, *-ин-* (*-їн-*) чи *-івськ-*, *-инськ-* від слів, поданих у дужках. Записати, вживаючи відповідно велику чи малу букву, пояснити свій вибір. Прикметники узгоди з іменниками.

(Шевченко) твори, (Шевченко) традиції, (Пушкін) рукописи, (Малишко) поезія, (Косинка) оповідання, (Франко) спадщина, (Моцарт) сонати, (Нобель) премія, (Потебня) читання, (Гаймор) порожнина, (Чернігів) дівчата, (Михайло) дочка, (Галина) внук, (Марина) син, (Євгенія) внучка, (Шевченко) стипендія, (Прокруст) ложе, (Ахіллес) п'ята, (Базед) хвороба, (Київ) кручі, (Дніпро) вода, (депутат) зошит, (Грінченко) словник, (Петро) батоги, (Бартолет) сіль, (Президент) консультанти.

Вправа 57. Записати з великої чи малої букви, пояснити її вживання. Чи можна одним поясненням об'єднати слова кожної групи?

I. (є)вропейський (с)оюз, (ш)вейцарська (к)онфедерація, (р)еспубліка (м)олдова, (о)б'єднані (а)рабські (е)мірати, (а)рабська (р)еспубліка (є)гипет, (с)получені (ш)тати (а)мерики, (г)енеральні (ш)тати (к)оролівства (н)ідерландів, (р)осійська (ф)едерація, (л)іга (а)рабських (д)ержав, (с)аудівська (а)равія, (ф)едеративна (р)еспубліка (н)імеччина, (с)хідна (у)країна, (з)ахідна (є)вропа.

II. (у)країнський (м)іжнародний (ц)ентр (с)лов'янської (к)ультури, «(к)иївська (р)усь», (п)арламентська (а)самблея (р)ади (є)вропи, (п)равнича (ф)ундація (у)країни, (к)онгрес (у)країнської (і)нтелігенції, (о)рганізація з (б)езпеки і (с)півробітництва в (є)вропі, (м)іжнародна (а)соціація (у)країнців, (с)пілка (о)фіцерів (у)країни, (х)олдингова (к)омпанія, «(д)онецьквугілля», (к)онсорціум, «(і)нвестиційно-(м)еталургійний (с)оюз», (є)вропейський (с)уд, (м)іжнародний (в)алютний (ф)онд, (у)країнське (р)еєстрове (к)озацтво, (є)вропейська (к)омісія з (п)рав (л)юдини.

III. (п)резидент (у)країни, (п)ерший (з)аступник, (г)олова (в)ерховної (р)ади (у)країни, (п)рем'єр (м)іністр (у)країни, (п)резидент (н)аціональної (т)елерадіокомпанії (у)країни, (п)резидент (а)кадемії (п)едагогічних (н)аук (у)країни, (г)олова (ц)ентральної (в)иборчої (к)омісії, (с)екретар ООН, (с)екретар (р)ади (н)аціональної (б)езпеки й (о)борони (у)країни, (в)іце-(п)рем'єр (у)країни, (д)иректор (і)нституту (є)вропи, (н)ачальник (в)олинського (о)бласного (т)ериторіального (в)ідділення (а)нтимонopolного (к)омітету (у)країни, (в)етеран (в)еликої (в)ітчизняної (в)ійни, (н)адзвичайний і (п)овноважний (п)осол (у)країни у (ф)едеративній (р)еспубліці (н)імеччині, (г)енеральний (п)рокурор (у)країни, (з)аслужений (д)іяч (к)ультури (у)країни, (ч)лен-(к)ореспондент (а)кадемії (п)едагогічних (н)аук (у)країни.

IV. (н)ародний (с)оюз «(н)аша (у)країна», (н)аціональний (з)аповідник (а)рхітектури й (п)обуту (у)країни, (у)країнський (і)нститут (п)ідвищення (к)валіфікації (п)рацівників (р)адіо, (т)елебачення і (п)реси, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я (у)країни, (д)епартамент (в)ищої (о)світи (м)іністерства (о)світи і (н)ауки (у)країни, (в)чена (р)ада (н)аціонального (у)ніверситету (б)удівництва й (а)рхітектури, (о)бухівський (к)раєзнавчий (м)узей на (к)иївщині, (к)омітет з (п)итань (н)аціональної (б)езпеки й оборони (в)ерховної (р)ади (у)країни, (д)ень (п)еремоги, (м)іжнародний (д)ень (з)вільнення (в)'язнів (ф)ашистських (к)онцтаборів, (д)ень (н)ародження, (д)ень (д)овкілля, (м)іжнародний (д)ень (м)узеїв, (н)овий (р)ік, (в)еликдень, (р)іздво (х)ристове, (в)елика (в)ітчизняна (в)ійна, (д)руга (с)вітова (в)ійна, (в)еликий (п)іст, (т)еплого (о)лекси, (п)речиста.

V. (п)роспект (а)кадеміка (ж)укова, (а)ндріївський (у)звіз, (к)вартал (ш)евченка, (в)елика (о)кружна (д)орога, (м)айдан (н)езалежності, (с)танція (м)етро «(м)айдан (н)езалежності», (в)оєнно-(г)рузинська (д)орога, (п)івденно-(з)ахідна (з)алізниця, порт (о)деса, (к)иївський (в)окзал у (м)оскві, (п)риміський (к)иївський (в)окзал, (м)іжнародний (а)еропорт «(б)ориспіль», (і)вано-(ф)ранківська (о)бласть, (д)желал-(а)бадська (о)бласть, (к)расноярський (к)рай, (с)узір'я (в)елика (в)едмедиця, (п)ів-

нічний (л)ьодовитий (о)кеан, (п)ланети (с)онячної (с)истеми, (с)хідносибірська (р)івнина, (к)римський (п)івострів, (о)зеро (с)иваш, (с)хідно-(к)итайське (м)оре, (в)улкан (т)аланг.

Вправа 58. Із поданими словами самостійно скласти словосполучення, які виступали б як власні чи загальні назви, пов'язані з суспільним та культурним життям України.

Зразок: Суд — Конституційний Суд України, районний суд; Залізничний — Залізничний район м. Києва, залізничний вокзал; Фундація — Правнича фундація України, Фундація Ольжича.

Конгрес, палац, центр, кабінет, день, партія, право, рада, комісія, фонд, київський, залізничний, міжнародний, правничий, всесвітній, прогресивний, національний, соціалістичний.

Вправа 59. Записати назви найвищих установ держави, установ місцевого підпорядкування, а також громадських організацій, промислових підприємств, навчальних закладів, що розташовані в Києві або у вашому місті. З'ясувати вживання великої букви в записах.

Вправа 60. Прочитати текст. Розкривши дужки, записати слова з великої чи малої букви. Водночас поділити їх на групи за правилами вживання названої орфограми. Сформулювати орфографічні правила щодо кожної групи слів.

Про геральдику

Кожна (д)ержава має свої відзнаки. Однією з найдавніших відзнак нашої держави є (т)ризуб як (д)ержавний (г)ерб. Його зображення трапляються в археологічних знахідках з першого століття нашої ери. Він, певно, був символом праслов'янського племені чи ознакою влади. Пізніше, за часів (к)иївської (р)усі, бачимо тризуб на золотих і срібних монетах князя Володимира Великого. Тризуб стає (г)еральдичним (з)наком для його нащадків — (к)нязів (с)вятополка і (я)рослава (м)удрого; є він і в (г)ербі дочки (я)рослава — (а)нни, яка стала (к)оролевою (ф)ранції. Про це писав відомий (і)сторик (а)кадемік Б. (р)ибаків. Клеймо з (т)ризубом має і цегла, знайдена під час розкопок залишків (д)есятинної (ц)еркви в (к)иєві, (у)спенського (с)обору у (в)олодимирі-(в)олинському.

Протягом кількох століть цей знак був поширений по всіх (к)нязівствах (к)иївської (р)усі. Зараз відомо понад двісті відмін (г)еральдичного (з)нака — додавався (х)рест на одне з рамен і (з)боку, (п)івмісяць, (о)рнаментальні прикраси тощо.

Ще з доісторичних часів число три, тріада, завжди мало символічне значення. Очевидно, у (к)иївській (р)усі (т)ризуб уживали як знак (к)нязівської влади (р)юриковичів. Але й деякі (г)алицькі (б)оярські (р)оди використовували його у своїх (г)ербах до XV століття.

Сучасна історія (т)ризуба почалася в роки (п)ершої (с)вітової (в)ійни. Він став відзнакою (у)країнських частин, що воювали в складі (а)встрійської (а)рмії, (у)країнських (с)ічових (с)трільців. Було навіть створено проект бойового (о)рдена «(з)олотий (т)ри-зуб» чотирьох ступенів. Військову символіку зі знаком (т)ризу-ба використовували і (б)ійці (г)алицької (а)рмії під час (п)оль-сько-(у)країнської (в)ійни 1918—1920 років. З деякою видозмі-ною (т)ризуб існував і в (ч)ервоній (у)країнській (а)рмії.

22 березня 1918 року (ц)ентральна (р)ада затвердила свої великий і малий (г)ерби, які також мали форму (т)ризуба. Потім він став (г)ербом (з)ахідноукраїнських (з)емель. У 20—40-х ро-ках (т)ризуб використовували різні політичні угруповання (з)а-хідної (у)країни — і праві, і ліві, в тому числі й націоналісти. А знак із середнім зубом у формі хреста об'єднував віруючих та церковників.

Зараз, коли створено (с)имволіку (с)уверенної (у)країни, (т)ри-зуб покладено в основу (м)алого (д)ержавного (г)ерба. Таке рішення прийнято на (з)асіданні (в)ерховної (р)ади (у)країни.

Із журналу

Вправа 61. Згадати й записати власні назви, пов'язані з вашим жит-тям. З'ясувати вживання великої букви як орфограми.

Вправа 62. Від поданих слів утворити аббревіатури — ініціальні, комбі-новані чи поскладові; записати їх відповідно до орфографічних правил вживання великої букви.

Національна академія наук України, Служба безпеки Украї-ни, Національний банк України, Український газовий банк, Універсальний словник-енциклопедія, станція технічного обслу-говування, Соціалістична партія України, Львівський автомо-більний завод, Донецький басейн, Національний авіаційний уні-верситет, контрольний пункт, Чорнобильська атомна електрич-на станція, організаційний відділ, реєстрація актів громадянсь-кого стану, Ліга Арабських Держав, Співдружність Незалежних Держав, організатор фізичної культури, фізична культура, професійна спілка, єдиний економічний простір, Центральна вибор-ча комісія, Державне інформаційне агентство України, Міністер-ство юстиції України, відкрите акціонерне товариство.

Вправа 63. Записати, вживаючи за правилами орфографії велику/малу букви й лапки, дописати чотири-п'ять аналогічних, самостійно дібраних прикладів.

Редакція (г)азети (в)ечірній Київ, редактор (ж)урналу (к)иїв, (л)ауреат (н)аціональної (п)ремії імені Т. Г. Шевченка, (б)ла-годійний (ф)онд імені М. П. Драгоманова, (с)танція (м)етро (к)онтрактова (п)лоща, (п)ечиво (к)иянка й (з)олоте (к)ільце,

кефір (с)лов'яночка, твір Павла Загребельного (н)еложними (у)стами, автомобіль (з)апорожець, (н)ововведений у дію (к)иївський (в)окзал (п)івденний, (д)епозитний (в)несок (с)вятковий, (к)иївський (у)ніверсальний (б)анк, (м)едичний (ц)ентр (с)лален, (м)агазин (с)віт (п)окриттів, (б)анк (п)івденний, (с)пектакль (с)оломея, автобан (к)иїв (о)деса, (с)пілка (з)а дружбу міст-героїв, (ш)кільний (м)узей (п)ам'ять.

Вправа 64. Прочитати подані групи назв сортів овочів; записати, розкриваючи дужки й вставляючи відповідно до правил велику або малу букви. З одним словом кожної групи скласти речення.

Картопля: (л)уговська, (с)иньоочка, (ч)арівниця, (с)вітанок (к)иївський, (в)іхола;

буряки: (ч)ервона (к)уля, (ц)иліндр, (є)гипетський, (д)етройт;
морква: (а)ртек, (л)осино-(б)арійська, (м)авка;

капуста: (х)арківська, (к)ам'яна (г)олова, (а)магер, (с)нігова (к)уля;

помідори: (м)іссурі, (н)овачок, (і)скорка, (а)різона, (л)яна, (ч)орний (п)ринц;

огірки: (н)іжинський, (к)онкурент, (к)ущовий, (б)ереговий;

кабачки: (з)олотинка, (а)еронавт, (г)рибовський;

перець: (к)аліфорнійське (д)иво, (з)олотий (ю)вілей, (р)атунда, (х)оботок;

цибуля: (с)тригунівська, (с)квирська, (х)алцедон, (г)лобус.

Складні слова

Вправа 65. Знімаючи вертикальну риску, записати слова групами: разом, через дефіс, окремо; пояснити правопис двох-трьох слів з кожної групи.

а) іменники:

право/слав'я, добро/чинність, пів/острів, аеро/фото/знімання, динамо/машина, батько/мати, людино/день, трудо/день, норд/ост, псевдо/патріот, хлібо/здача, життє/утвердження, мати/й/мачуха, екс/чемпіон, спів/звуччя, восьми/сот/річчя, мецо/сопрано, штабс/капітан, грязе/глино/торфо/лікування, диско/вечір, пів/Полтави, сон/дрімота, аеро/іонізатор, відео/сигнал, віце/прем'єр/міністр, супер/команда, міні/спідниця, пів/ящика, всюди/хід, турбо/реактор;

б) прикметники:

всесвітньо/історичний, дизель/моторний, народно/визвольний, велико/мученицький, димчасто/сірий, кисло/молочний, хіміко/бактеріологічний, солодко/кислий, швидко/плинний, вертикально/розташований, взаємо/вигідний, психологічно/складний, паро/возо/вагоно/ремонтний, дев'яти/сот/п'ят/деся-

ти/річний, життєво/необхідний, північно/східний, північно/слов'янський, гіркувато/солоний, військово/інженерний, військово/зобов'язаний, прямо/протилежний, взаємно/зворотний, червоно/гарячий, сліпучо/білий, напів/відчинений, сніжно/білий, біло/сніжний;

в) прислівники:

в/смак, до/не/давна, без/пугтя, до/сита, до/пари, за/в/більшки, геть/то, гидко/бридко, на/добридень, кріпко/на/кріпко, по/вік/віки, по/щирості, по/нашому, світ/за/очі, на/пів/дорозі, на/при/кінці, сяк/так, на/око, сам/на/сам, на/одинці, на/одшибі, за/даремно, без/устанку, без/сліду, в/три/дорога, за/довго, на/завтра, раз/по/раз, на/в/по/чіпки, до/не/давна, після/завтра;

г) займенники:

ні/який, аби/чий, ні/в/що, будь/скільки, котрий/небудь, аби/з/чим, ні/до/чого, бозна/котрий, хтозна/що, хтозна/до/кого, казна/при/чому, ні/котрий, хтозна/в/котрого, де/який, де/з/чим, будь/до/кого, хтозна/скільки, де/з/ким, з/ким/небудь, ні/в/яких, ні/в/чий;

д) службові слова:

за/для, за/ради, по/перед, по/над, з/над, з/під, по/між, з/про/між, з/по/під, не/зважаючи/на, не/наче, тому/що, через/те/що, не/мов, не/мов/би, не/наче/б/то, поки/що, подібно/до/того/як, за/тим/що, перед/тим/як, як/тільки, тим/часом/як, так/що, а/ні/ж, справді/бо, запиши/но, все/таки, все/ж/таки, знаєте/ж, значило/б, як/то, як/от, тільки/но, тим/то, просто/таки, не/аби/який, хоч/би/ж, не/дуже/то, ото/ж/то, порадь/но, прийшов/таки, таки/зробив.

Вправа 66. Утворити від поданих слів складні іменники, записуючи їх групами — утворені за допомогою єднальних звуків і без них.

Життя, утверджувати; лоза, плести; перекотити поле; тисяча, літа; інтернет, клуб; турбіна, сушити; радіо, слухати; лорд, канцлер; міні, маркет; м'ясо, комбінат; генерал, лейтенант; супер, кубок; максі, мода; пів, яблуко; напів, жарт; інтернет, видання; п'ять, тонна; чорний, земля; життя, писати; світло, вода, лікувати; сам, висувати; земля, впорядковувати; гірничий, проходити; хліб, збирати; купити, продати; перший, основа; овоч, сховати; доля, доленька; плоский, гора; кіно, режисер; марш, маневр; мега, ват; мегават, година.

Вправа 67. Записуючи речення, зняти вертикальні ризки, пояснити правопис складних іменників. До кожного з них дібрати аналогічний приклад.

1. Чув цілий хор людських різно/голось. 2. Що за диво/дивина? На узліссі тишина. 3. І свят/вечір у хаті, і з медом кутя.

4. А в серці літа — щедрий сонце/пад. 5. Не схаменешся — пів/життя позаду. 6. Стояла на пів/обличчя темна вода очей (*Із тв. Кост.*). 7. Вечеряли у світлиці, мед/вино пили. 8. Ой піду я степом/лугом та розкажу свою тугу. 9. І ворожка ворожила, ...та-лан/долю за три шаги з воску виливала (*Т. Ш.*). 10. Він [Гор] звинувачував себе в смерті багатьох тисяч своїх спів/вітчизників. 11. Ждан знав давній звичай: з погорільців та ново/поселенців кілька літ данини не беруть. 12. Довго призвичаювалася до на/пів/темряви. 13. Дасть Бог, відіб'ємося від песи/головців (*Із тв. В. М.*). 14. Заклечає травень військ/комати, ново/бранці встануть на зорі. 15. Нечасто ми буваєм серед трав, серед гаїв у квіті й листо/злоті (*Лук.*). 16. Висока людська гідність нуртувала в серцях просто/людинів (*Іванч.*). 17. Візьміть срібло/злото та будьте здорові. 18. Пішла баба у танець, а за нею горобець, викрутасом/вихилясом. Молодець горобець! (*Т. Ш.*)

Вправа 68. Записати в реченнях прикладку разом або через дефіс, обгрунтувати свій вибір.

1. Почервоніли яблука/циганки. 2. Патлатий вітер/голодренець в полях розкручує туман. 3. Близнята/зерна туляться в покоси. 4. Недаром «скіф» колись і означало — суворий, грізний воїн/степовик (*Із тв. Кост.*). 5. Ось послухай мене, мій голубе, мій орле/козаче. 6. І заплакала Лілея росую/сльозою (*Т. Ш.*). 7. Одне тільки тяжко: без поля, без жита, без подруг/сусідок (*Лук.*). 8. Співали про молодого місяця/князя, серце якого навів полонила красна зоря/дівчина. 9. Погодьтеся на вимогу Менгу/хана, бо іншого шляху до порятунку немає. 10. Залишився старий боярин/гусяр, знахар і характерник, сиротою/одинаком. 11. Отець поволі збирав своїх друзів/однодумців (*Із тв. В. М.*). 12. Морозяні вітри носились на скажених конях/вихорах. 13. Доля пророків/віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. 14. О княже/муже, ти даремно відгородився легкою перемогою над ромеями (*Іванч.*). 15. На степові простори за могили з Луганська/міста друзі виїздили (*Мал.*). 16. Була собі головата, і зелена, і оката господиня/Ква (*К. П.*)

Вправа 69. Знімаючи вертикальну риску, записати речення двома групами відповідно до правопису прикладки: а) прикладка з пояснюваним словом має стале написання; б) прикладка може писатися і через дефіс або окремо за певних умов. До поданого в реченні написання подати інше написання цієї прикладки з тим самим пояснюваним словом.

1. Із пісень народу/брата я снаги життя нап'юсь (*Синг.*). 2. Там, де ішов Франко, квітує сад і сходяться народи/побратими (*Павл.*). 3. В горнилі дожджаної відплати ... мчали танки до Дніпра/ріки (*Дон.*). 4. Це й тобі щодня радіє Батьківщина/ненька (*Ю. П.*). 5. А він ніби й справді сміявся — велет/

Дніпро, — розкидав дужі руки, ніби хотів приголубити матінку/землю (*М. Ол.*). 6. Якось ішов тим степом козак/нетяга, побачив бандуру, взяв до рук та й заграв. І ожила пісня/дума (*Цюпа*). 7. І грозова Вітчизна/мати хай сяє в щасті (*Мал.*). 8. Вітає сердечно своїх синів/переможців ненька/Україна. 9. Будівництво тунелю/Лейтшберг у Швейцарії розпочалося одинадцять років тому (*Газ.*). 10. Кіт побачив черепаху, черепаху/костомаху, та й говорить: «От невдаха!». 11. Борсучище/лежебок притаскав один мішок (*Ст.*). 12. Цар/Горох вгощав їх сам. Він поставив на пеньку всім найдки до смаку: павукам — роси, качці/прачці — просо, а для дятла/шевця — шишки ялинові ще й водицю з джерела. 13. Будівельники/бобри добре працювали. 14. У зайця/побігайця украдено окрайця (*Кол.*). 15. Дід/Мороз раненько встав, снігу торбу назбирав (*К. П.*).

Вправа 70. Від поданих слів утворити складні прикметники, записати їх групами за правописом — разом, через дефіс, окремі слова. Кожний поєднати з іменником за змістом.

Судовий, психологічний; Південний Крим; військовий, цивільний; проектний, розвідувальний; воєнний, економічний; протезний, ортопедичний; жовтий, зелений; малий, досліджений; психологічний, складний; ідейний, теоретичний; природний, кліматичний; широкий, масштабний; матеріальний, забезпечений; контрольний, сортувальний; державний, правовий; навчальний, виховний; внутрішній, галузевий; південний, західний; світлий, синій; гіркуватий, солоний; східний, український; північний, східний; продовгуватий, еліптичний; кілька, день, двадцять, рік; спортивний, масовий.

Вправа 71. Виписати з речень складні прикметники, знімаючи ризик й поділяючи на групи за написанням: разом, через дефіс чи як двоє окремих слів. До кожної групи дописати аналогічний приклад.

1. Там степ і степ. І скіфи славно/звісні. Вози у них шести/колісні. 2. Він був чернець, з дияволом воїтель, печерник, бого/вгодний чоловік (*Кост.*). 3. Над голубим степом поважно знялася пара ясно/білих довго/шиїх птахів. 4. З трьох боків Путивль оточували круто/спадні урвища. 5. Жданко бігав понад берегом — ловив прудко/крилих лелеків. 6. Гудуть дзвони, і їхні солодко/тривожні звуки холодять душу (*Із тв. В. М.*). 7. Спасибі, дідусю, що ти заховав у голові сто/літній ту славу козачу. 8. У славному/преславному місті Чигирині задзвонили в усі дзвони (*Т. Ш.*). 9. За нею став Святослав світло/чубий гарний хлопчина, з широко/поставленими очима... 10. Невдовзі від Ольжиних палат показалися і древлянські послы. У високих шапках із куниць, пишно/бороді. 11. Зблиснула роса, ожила

всюди/суща комашня (*Іванч.*). 12. Лариса Петрівна пригадувала останні події літературно/мистецького життя на Україні (*М. Ол.*). 13. А яскраво/зелені піраміди самотніх ялин, чітко вирізняючись на сірувато/рудяному тлі, збуджували в душі якусь незбагнену, невиразну печаль (*Козач.*). 14. Він оглядав скіфське городище і як геолог добре розумів його історико/археологічну цінність. 15. До чого ж гарно перед сходом сонця стояти на узгір'ї, зустрічати ново/народжений день (*Цюпа*).

Вправа 72. Доповнити речення складними прикметниками, вживаючи їх як нові слова або замість наявних простих; з'ясувати правопис кожного.

У просторій хаті Лебедів сісти ніде: повно парубків та дівчат. У божниці горить свіча. За столом гамірно, бо там стоїть велика макітра з млинцями, і кожному хочеться підчепити з неї налисника, що пахне маслом і сметаною.

...Сміх, вереск, гам. Росиця метнулася в сіни — внесла пару важких березових колодок, зв'язаних вірьовочкою, і повісила на шию Добрині. Всі втішно заплескали в долоні. Парубки й дівчата співали, сміялись, танцювали до упаду, аж поки вибилися з сил і в знеможі не попадали на ослони. Тоді Добриня зняв із ший колодки і повісив їх на шию Росиці.

— Хай наша господиня знайде цього року собі господаря! — і закружляв з нею по тісній хатині. Росиця розчервонілася, була гарна й щаслива.

Молодь веселилася. Настав час їхати по селу рядженими. Та так рядженими, щоб рідна мати не впізнала.

В. Малик

Вправа 73. Записати складні і складені числівники відповідно до правописних норм, пояснити правопис, навести аналогічні приклади.

1. У невеличкому городі всього півтора/ста князівських дружинників-гриднів. 2. Морози того року досягали три/десяти градусів (*В. М.*). 3. Доберемося за три години/ста за сто/на/дцять верст до родиночки (*Кост.*). 4. Чотири/ста мільярдів тонн органічних речовин щороку — така загальна продукція рослинного світу планети (*Цюпа*). 5. В узголів'ї гранітна стела. На ній рівними рядочками викарбувано сорок/три прізвища односельців із тих п'ят/десяти/семи, які наклали тут головами в березні сорок/третього (*Коз.*). 6. На Тернопільщині є сто/три/дцять лип віком від ста/п'ят/десяти до п'яти/сот років, сто/десять дубів, що відсвяткували своє століття (*Газ.*). 7. Два/дцять орлів, п'ят/десят/дві галки, три/ста/шіст/десят/п'ять шпаків в одне гніздо залізли (*Н. тв.*). 8. Невисока маслина на березі Середземного моря доживає до пів/тори/тисячі років. 9. До двох/сот років живе індійська смоківниця, яку ще називають інжиром, або

фіговим деревом. 10. Одній із сріблястих тополь у чеченському селі Рошнічу сто/шіст/десят років (*Газ.*). 11. А хіба мало архітектурних пам'яток з вісім/на/дцятото сторіччя? (*Гонч.*).

Вправа 74. Записати речення, вживаючи займенник, поданий у дужках, у потрібному відмінку й числі з применником між компонентом чи без нього. Обгрунтувати вибраний варіант правопису.

1. І тільки на людях, мабуть, дерева шумлять від жаху, бо кращих із них повезуть (ніщо, за) (ніщо, про) на плаху. 2. Бо навіщо знущатись? Вони ж не (який, небудь) вбивці. 3. А скільки в нас поезій випадкових з (ніщо) й (ніщо, для) виника! (*Кост.*). 4. Так хочеться не бідкатись (ніщо). 5. Не видно (ніхто) ні в лісі, ні в полі (*Лук.*). 6. Я хочу бути вільною, (ніхто, від) незаальною людиною (*В. М.*). 7. Олег знав, що на таких не можна (ніщо, в) покладатись. 8. Пекло те, що він (ніхто, від) не має співчуття і доброти. (Ніхто) немає в нього. 9. Великі сірі очі наче зсередини підсвічувались (якийсь) сянням (*Іванч.*). 10. Або, може, молодеє, чи не полюбило (хто, небудь)? Ні, (ніхто) (*Т. Ш.*). 11. Щоб ви знали, (ніякий, на) іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднялася рука. 12. Отож лізе таке в голову. Не спогади, а (що, казна) (*Довж.*).

Вправа 75. Записати текст, розкривши дужки, з'ясувати правопис слів, навести інші прислівники з такими самими орфограмами. Підкреслити вжиті в тексті прислівники, що пишуться за фонетичним принципом правопису.

Добриня повернувся на майдан, сів на лаву і ніби (не, на, роком), (дві, чі) сіпнув за віршовку. Протяжно, басовито загув дзвін.

Люди оглянулися (на, всі, біч), підвели голови (в, гору), але (в, сюди) було (з, с)покійно. Страж дрімав собі... І кожен поспішив (по, своєму) ділу.

Та (не, забаром) загула земля — і (з, долини) (на, гору), де кінчалось передмістя, виринув загін вершників. Він мчав (що, духу) — і перехожі сипонули (в, розтіч) з-поперед кінських копит. А гул наростає, наближається...

Тоді Добриня схопився з лави і скочив у сідло. Приєднався до галичан.

— Шлях вільний, князю! (В, перед)!

Вони (без, перешкод) промчали Білгородські, Іудейські, Софійські ворота і ввірвалися на Бабин торжок — оточили великокнязівський двір. Дружинники смоленського князя не вчинили ніякого опору — здалися (від, разу).

(Не, в, довзі) вивели на майдан переляканого князя Ростислава, і він покійно схилив голову перед переможцем.

За В. Маликом

Вправа 76. Записати речення, знявши ризик, пояснити написання. Поряд записати самостійно складене речення, в якому слово, однозвучне з контрольним, пишеться по-іншому.

1. Усі ліси, у/день такі привітні, схрестилися в/ночі із небом на шаблях. 2. Йдемо у/двох під вечір по стежині. 3. І він ходив у цих полях в/останнє. 4. Я по/волі випростуюсь. 5. Але при/чому все-таки тут сніг? (Із *тв. Кост.*). 6. Чи збираються ще й досі веселії гості погуляти у старої, погуляти просто, по/давньому, по/старому од світу до світу. 7. Як оступлять тебе, доле, діточки-дівчата й защебечуть по/своєму доброму звичаю, може, й мене ненароком діточки згадають (*Т. Ш.*). 8. — А не будеш мене більше кидати? — Не буду до/віку вічного (*Н. тв.*). 9. Тим часом у Новгород-Сіверському події розгорталися по/іншому (*В. М.*). 10. Це не він кинув сніжку, але ні/за/що в світі він не став би виправдовуватись (*Несм.*). 11. Світ — не без добрих людей, раз розділився на/двоє (*Чуб.*). 12. Людина ціниться по/тому, чи вона зробила, що могла (*Лук.*). 13. І кожен поспішив по/своєму ділу (*В. М.*). 14. Злетіти хоче неборак — піднятися не/сила (*Лук.*).

Вправа 77. Скласти розповідь на тему «Весняне пробудження» («Настала зима», «Довгождане літо»), вживаючи прислівники, які пишуться разом, через дефіс, та прислівникові сполучення. Пояснити правопис трьох вжитих слів (на вибір).

Вправа 78. Записати речення, знімаючи ризики. Визначити, до якої частини мови належать контрольні слова, пояснити правопис їх.

I. 1. І пугач пуга, і сова з/під стріхи вилітає (*Т. Ш.*). 2. З/по між багатьох голосів вирізнявся голос Славути (*В. М.*). 3. По/над безмов'ям села треті півні проспівали (*Лук.*). 4. Лиш другі півні піють з/за ріки (*Кост.*). 5. Того ж дня Свенельд викотився зі своєю дружиною на/в/з/догін болгарським повозам. 6. По/переду саней мчали на конях верхівці-осторожники із варязької дружини. 7. По/ряд із саньми бігли зграї псів-вовкодавів. 8. Гордовито поглянув у/бік свого двору воєвода. 9. Пастух Окомир... простує у/з/довж очеретів до того берега Трубежа. 10. Су/проти долі своєї не буду ходити. 11. Олег широко розкриває на/зустріч їм свої обійми. 12. По/під стінами зашаруділи якісь тіні (Із *тв. Іванч.*).

II. 1. Я хочу вірші написати (про, те), як вітер гілочку колише (*Кост.*). 2. А мій сусід безвиїзно прожив у рідному селі. (За, те) він знає, як опівночі сади із зорями шепочуться (*Лук.*). 3. (Як, би) не лютувала зима, а кінець їй настане (*Н. тв.*). 4. Князю Добромиру намостили з трави та бур'яну м'яку постелю, (що, б) було видно високу могилу (*В. М.*). 5. День видався гарний, теплий, (дарма, що) осінній (*Миц.*). 6. Хоч голий (за, те) в

поясі. 7. (Як, би) на кропиву не мороз, вона б всіх людей пожа-
лила (*Н. тв.*). 8. Стомилися від полоття, (про, те) задоволені.
9. (Як, що) на вістрі крихта бруду, всю зброю пожере іржа (*Павл.*).
10. У море виходили, як водиться, вдосвіта, (то, ж) не погляда-
ли на небо (*Миц.*). 11. (Що, б) не сталося, однак перемагає вір-
ність воїна, а не зрадливі крутні (*Нагн.*).

III. 1. Добрі жнива колись/то будуть. 2. Степаночку, голубчи-
ку! Чого/б ти плачеш? Усміхнися/бо до мене (*Т. Ш.*). 3. А тепе-
реньки вже скоро, видимо, геть/чисто все повисихає й зведеть-
ся ні /на/ що (*Довж.*). 4. Любава йшла хто/зна/куди — аби по-
далі від душолюбів-кочовиків. 5. Вляглися перші враження до-
сить/таки несподіваної перемоги. 6. Чи вигадав/би я бозна/що
про місце та обставини мого поранення? (*В. М.*). 7. Він замов-
кав, дивився кудись вдалеч і не/мов/би уже бачив ті щасливі
часи. 8. Хто/ж винен, що випустив золоту пташечку із своїх рук?
(*Іванч.*). 9. Як все/таки понівечили її, як спустошили! (*Миц.*).
10. Де/ж/таки бачено, що/б усе те за день зробити (*Н. тв.*).
11. Він (Богомолець) пам'ятав як/раз те, що варто було пам'я-
тати, найвищі миті свого життя (*Др.*).

IV. 1. А вовчик вліз зовсім у санки, та тільки сів, а санки
трісь/трісь/трісь! Так і розсипалися (*Н. тв.*). 2. В саду дзвінко
били синиці: тінь/тінь/тінь, і долітав голос Раї (*Мушк.*). 3. Тут
дмухнув вітерець, і знову почувся барабанний дріб: тук/тук/тук
(*М. Приходько*). 4. Прилетів малий горобчик: «Ців/цвірінь!
Пожалій мене, дитино, крихту кинь!». 5. Відчинилося віконце —
стук/дінь/дінь! І посипалися крихти... 6. Завірюха крутить, висе:
«Гу/гу/гу/гу! Гу/гу/гу/гу!». 7. «Кру! Кру! Курли!». То журавлі
линуть від нас в теплі краї. 8. Закричали три ворони: «Кра! Кра!
Кра!». 9. Вийшла гусочка із річки... Свіжу травку вибирає, «Ге/
ге/ге», — собі співає (*Із тв. К. П.*).

Вимова і правопис слів іншомовного походження

Вправа 79. Виконати вправу як словниковий коментований диктант.

Адміністративний, територія, рекетир, санкціонувати, про-
вокація, ліквідатор, фальшивка, тенденційний, суверенітет,
фіксувати, ратифікація, реабілітація, ратифікувати, інформа-
тор, дискредитація, апелювати, амуніція, асигнувати, апарат,
асоціація, індіферентний, компроміс, шосе, прогрес, комп'ю-
тер, класифікувати, імунітет, балістика, коментатор, бюлетень,
атестація, апеляція, аташе, діафрагма, касація, реабілітація,
Нью-Йорк, Братислава, Сирія, Бразилія, Х'юстон, прем'єр, ін-
кримінувати, ажіотаж, фальсифікувати, кодифікація, кримінал,
дисидент, Голландія, Оттава, голландський, ефект, траєкторія,

журі, дисонанс, анотація, вестибюль, мільйон, грильяз, акумулятор, Гаронна, Гельсінкі, фойє, Жуль Верн.

Вправа 80. Визначити слова іншомовного походження, записати їх групами за спільною орфограмою.

1. Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкотисте зачіплянське бароко кетяжистих акацій та виноградного буйнолістя. 2. Підвелася лелека над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует. 3. Розрівняли й курган, з ґрунту його зробили крила каналу, що звуться кавальєрами, і далі пішли в степи перекопські. 4. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає щодоби. 5. Якими вони будуть — поеми майбутнього? Алгоритми замінять музику слова? Математичні фантазії, може, стануть там надихати співців? 6. Невтішна картина... Отрута кар'єризму, самозасліплення, бажання будь-що керувати собі подібними (*Із тв. Том.*). 7. Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра (*Груш.*). 8. До нас на філфак ще на першому курсі з інституту іноземних мов перевелася симпатична студентка. 9. Вчилися ми тоді у другу зміну, лекції закінчувались десь о 8-й годині, і нова студентка швидко залишала аудиторію. 10. Наші меткі й жваві дівчата, яких завжди все цікавило, розвідали, що Ірину — так звали нову студентку — біля університетських колон завжди чекав чоловік. 11. Іван Ле залишив помітний слід в історії української літератури. Його письменницький голос оригінальний, його ніколи не сплутаєш з голосом іншого прозаїка. 12. В Інті влітку майже нема ночі. 13. Лист до сестри був вершиною дотепності, самоіронії, оптимізму і стилістичної краси. Справжня новела. 14. З Каплером ми листувалися. Я стежив за його активною творчою діяльністю. Він викладав в інституті кінематографії, брав участь у різних кінофестивалях, симпозіумах. 15. Симпатичні студенти встигли обійти музей і довгенько чекали свого професора, щоб з ним йти в картинну галерею (*Із тв. Івана Савича*). 16. У кухаря смачний пиріг, чудова каша манна! Він дбає про здоров'я всіх! (*Позн.*).

Вправа 81. Вставити, де потрібно, пропущені букви, пояснити вживання їх.

Ін..екц..я, інкас..ац..я, ас..амблея, конфет..і, іп..одром, бал..он, гол..андець, міл..йон, міл..ярд, ком..с..р..ат, ко..ентатор, тер..аса, кор..ектний, кол..ег..я, тон..а, прогрес.., ком..с..я, тра..с..а, п..юпітр, комп..ютер, Женев..єва, к..ювет, М..юл..ер, рас..зм, парф..мер..я, параш..т, бурм..стр, брош..ра, аб..тур..єнт, коштор..с, Лес..інг, Га..ті, Аф..ни, к..пар..с, інтел..ектуальний,

компрес..ор, логар..фм, ак..лімат..зац..я, ан..омал..я, ан..отац..я, аф..ект, Алж..р, ап..лод..сменти, Афр..ка, Ваш..нгтон, пац..єнт, федерат..вний, ап..аратура, Ч..каго, кор..еспондент, кал..ігра-ф..я, ас..оц..ац..я, віл..а.

Вправа 82. Записати слова-терміни: мовознавчі (географічні, математичні, музичні, психологічні, медичні, педагогічні), засвоєні з інших мов; сформулювати правила вимови і правопису їх.

Вправа 83. Замінити подані слова і словосполучення відповідними словами іншомовного походження, пояснити вимову і правопис їх.

I. Спір, суперечка; групування, відстань, святковий бал, починання, відвідування; вимога, незадоволення, рішення, проміжок, байдужий, особистий, найбільший, заохочення, оплески, кіннота, судник, старовинний, згущений, передовий; з'їзд, нарада; точний, реальний.

II. Спортивне зимове змагання з двоборства; офіційний список певних осіб; внутрішнє переконання людини; винагорода за перемогу; музичний супровід; заміський дім, дача; яскраве святкове освітлення; вага товару з упаковкою і без упаковки; великі спортивні змагання; огляд професійного чи самодіяльного музичного, театрального мистецтва; словесний текст музично-драматичного твору; товариш по службі, навчанню; об'єднання людей на основі спільної праці, громадських інтересів; зібрання певних предметів за визначеними ознаками; керівник підприємства, навчального закладу; зображення, що пояснює, доповнює друкований текст; переднє приміщення у громадських будинках.

Вправа 84. Написати розповідь на тему «Мій трудовий день» або «У бібліотеці», «В театрі», виділити в ній іншомовні слова, пояснити правопис і вимову їх.

Правопис прізвищ, географічних назв

Вправа 85. Об'єднати подані прізвища та географічні назви у групи відповідно до правил правопису; сформулювати кожне правило щодо передання у них російських букв в українському записі.

Тьоркін, Куйбишев, Балашов, Балашиха, Привалов, Валуйки, Клинци, Клин, Мічурінськ, Бородіно, Бахчисарай, Дмитров, Кузнецьк, Мятлев, Журавльов, Грачов, Тихомиров, Пенза, Берьозов, Липецьк, Касьянов, Мірошник, Леонтєв, Пугачов, Миронов, Андрєєв, Вяльцев, Третьяков, Вересаєв, Водоп'янов, Федоров, Рилєєв, Рєпін, Бугайов, Огарьов, Ягич, Борисов, Іртиш, Ананьїно, Циганков, Трублаєвич, Буєраков, Єнакієве, Єлютін, острів Васильєвський, Муромцев, Белорецьк, Ветлуга, Омега, Браїлів, Михайловське, Серов, Малинін, Ширшов, Александров, Журавльов, Тбілісі, Куніцин, Багіров, Срезневський, Кисловодськ, Сидоров, Дем'янов.

Вправа 86. Подані російською мовою прізвища записати по-українськи, пояснити правопис.

Аксёнов, Васильев, Кудрявкин, Никифоров, Полуниин, Быструхин, Филиппов, Фурсов, Черкашин, Белый, Лебедев, Ляхович, Нетеса, Фараджиев, Андрусишин, Гаврилкин, Гарасевич, Гришин, Дмитров, Евдокимов, Едличка, Никольский, Шиняев, Замковий, Мухлыгин, Чернышев, Алексеев, Капцов, Касьян, Кузнецов, Лопин, Гоздеев, Торбин, Яковюк, Алехин, Мишин, Самарин, Свенцицкий, Голянич, Киларев, Клишин, Пантелеймонов, Портянников, Сичевский, Юношев, Ковалёв, Певнев, Максимовский, Севастьян, Филиппович, Тёркин, Ерохин, Душин, Демьянов, Федоров, Миклошин, Неманский, Евгенийев, Никольский, Астафьев, Цепилин, Кондратьев, Белов, Соловьёв, Пешковский, Рыбаков, Высоцкий, Столетов, Лучанинов.

Вправа 87. З'ясувати, як пишуться неукраїнські прізвища студентів вашого курсу, ваших співробітників, знайомих.

Вправа 88. Записати українською мовою прізвища відомих учених, письменників, композиторів, політичних і державних діячів інших народів, пояснити їх правопис.

Складні географічні назви

Вправа 89. Навести географічні назви, у тому числі складні, пов'язані з місцевістю, де ви народилися, проживали, або відомі вам із поїздок чи прочитаних творів, переглянутих кінофільмів. Записати їх, пояснити правопис.

Вправа 90. Подані географічні назви записати відповідно до правил групами: а) пишуться разом; б) через дефіс; в) окремо. З'ясувати правопис кожної назви.

Сан/Франциско, Кам'яно/гірка, Красно/водськ, Влади/восток, Белгород/Дністровський, Вишній/Волочок, Зелена/Гура, Глинськ/Загора, Берізки/Бершадські, Йорк/шир, Гільча/Друга, Стара/Планина, Кандалакшська/губа, Голубий/Ніл, Лас/Вегас, Новосілки/на/Дніпрі, Улан/Уде, Нар'ян/Мар, Кейп/таун, Верни/городок, Сорока/дуби, Мишуриин/Ріг, Санта/Клара, Сент/Луїс, Нове/Місто, Нижньо/колимськ, Чисто/водне, Олійникова/Слобода, Бонна/Фіорд, Ельзас/Лотарингія, Кзил/Орда, Ост/Індія, Красний/Лиман, Нижньо/дніпровськ, Могилів/Подільський, Коло/Михайлівка, Тянь/Шань, Верхньо/уральськ, Південно/Сахалінськ, Великі/Дмитровичі, Печи/води, П'яти/гори, Харків/Товарний, Біло/пілля, Ала/тау, Повалізька/Бистриця, Бранден/бург, Буенос/Айрес, Санто/Домінго, Ново/волинськ.

Вправа 91. У поданих словах і реченнях позначити (письмово) можливі переноси слів, словосполучень, речень.

Дисциплінованість, непокора, непокірний, неушкодженість, криміногенний, ізольованість, ув'язнення, санкціонування, про-

фесіонал, ажітаж, пред'явницький, землевпорядкування, короткохвильовий, винагородження, віддзеркалювати, втягнення, роз'яснювати, наклепницький, легковір'я, військовослужбовець, агентурно-оперативний, коефіцієнт, батальйон, антигромадський, кмітливість, дискредитація, паливно-енергетичний, агітаторський, неухажність, нагляд, співпідпорядкування, знепритомніти, співучасник;

розмовляв із генералом О. П. Орлюком, навчався у проф. Медушевського А. П., зустріч із генерал-лейтенантом О. І. Кривинюком. Мій брат — студент 2-го курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Курсанти під час навчань подолали відстань 450 км. Мої однокурсники — члени Товариства книголюбів. Відвідую спортсекцію з баскетболу.

Вправа 92. I. Записати текст, знявши ризики, пояснити правопис складних слів.

II. Виконати орфографічний розбір тексту, скориставшись схемою та зразком орфографічних розборів.

Симфонія барв

Як гарно на квітчастому лузі раннього літа! Зачаровано вбираєш зором багато/барв'я кольорів: і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця. У серці зринав спів красі рідної природи і... сум. Як зберегти оцю красу, нерідко отак не/нароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею/природою. Подивіться на чари буйно/квітття, почуйте волення трави і дерев і все зробіть, що/б нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпрекрасніша на світі земля. Щоб квітувала вона могуттям кольорів, долучала до нашої не/перевершеної пісні і до рідного мелодійного слова пахощі зела і високість неба, щедрість праці і ніжність серця.

С/покон/віку у диво/вижних барвах стоїть світ, вражаючи взаємо/переходами відтінків і віддзеркалюючи у собі плин часу. Ось сад наструнився і вибухнув у небо весняною силою і яблу-нево/квітною музикою. А в/осени він, замінивши яблу-нево/квітття на жовто/бокi і смагляво/червоні яблука, п'янить пахощами плоду і не/збагненно/барвною задумою дорослості.

Манять нас пахощами і поєднанням барв квіти, квітучі дерева і чагарники.

За І. Вихованцем

С х е м а орфографічного розбору слова: записати слово за нормами правопису; позначити в ньому орфограми; з'ясувати вживання орфограм на основі орфографічних правил.

З р а з о к орфографічного розбору слова:

схвильованість — перед буквою *ха* вживається префікс *с-*, а не *з-*; після букви *ел*, що позначає звук [л], пишеться м'який знак для позначення м'якості звука [л'] перед *о*; іменник утворений від дієприкметника, який пишеться з однією буквою *ен*, тому і в іменнику немає по-

двоєння цієї букви; після букви *те* у кінці слова пишеться м'який знак для позначення м'якості звука [т'], що передається буквою *те*; м'якість звука [с'] не позначається, бо звук пом'якшується під впливом наступного [т'] внаслідок регресивної асиміляції за м'якістю.

С х е м а орфографічного розбору тексту:

текст записати відповідно до орфографічних норм; виділити орфограми; згрупувати їх за спільними орфографічними правилами (якщо такі є); з'ясувати вживання орфограм на основі орфографічних правил.

З р а з о к орфографічного розбору тексту:

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після важкої денної праці коні розмовляли між собою, пасучись (Довж.).

Якось, дивлячись, пасучись — м'який знак вживається в кінці слова після букви *ес* для позначення м'якості звука [с'], що передається на письмі буквою *ес*;

підслухав, розмовляли — префікси *під-, роз-* закінчуються буквами *зе, де*, що позначають тверді приголосні звуки, завжди пишуться однаково — з буквами *зе, де*, хоч у слові *підслухав* проривний [д] (кінцевий префікс) уподібнюється до наступного щільного свистячого [с] і змінюється у вимові (і тільки у вимові) на [дз]: пі[дз]слухав; у цьому слові префікс пишеться за морфологічним принципом, у слові *розмовляли* — за фонетичним: написання здійснюється на основі вимови;

Десною — власна назва — назва річки, пишеться з великої букви; ненаголошений у першому складі ([де^нсн^{ой}у]) вимовляється нечітко, але позначається буквою *е*, як і в наголошеному складі ([де^усно]);

вночі — прислівник (*підслухав к о л и?* — *вночі*), утворений від іменника з прийменником, пишеться разом;

денної — подвоєння *ни* на межі кореня і суфікса внаслідок збігу однакових букв;

після — м'якість звука [с'] на письмі не позначається, оскільки виникає внаслідок регресивної асиміляції за м'якістю — під впливом наступного звука [л'];

прийменники з іменниками і займенником пишуться окремо: *над Десною, на сіні, на зорі, після праці, між собою*;

у прийменнику *між* кінцевий шиплячий [ж] уподібнюється до наступного звука — свистячого [с] і наближається у вимові до свистячого [з], але на письмі позначається буквою *же*, як і в поєднанні *між нами, між братами*, у яких звучить чіткий [ж].

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розповісти про значення письма, його розвиток, особливості писемного мовлення.
2. Назвати типи письма, відомі з історії розвитку його, основу, на якій будується сучасне письмо, як воно називається.
3. Дати визначення букви, назвати її особливості й різновиди.

4. Розкрити відмінність між звуком і буквою.
5. Пояснити, чи правильні вислови: «голосна буква», «м'яка буква», «дзвінка чи глуха буква». Як слід сказати?
6. Дати визначення алфавіту, назвати основу формування його, кількість букв у ньому.
7. Назвати букви, що позначають голосні звуки.
8. Розповісти про особливості називання букв, які позначають приголосні звуки.
9. Назвати приголосні звуки, що позначаються двома буквами, та слова, до яких входять ці звуки.
10. Розповісти про звукове значення букв *я, ю, є*, проілюструвати розповідь, пояснити ілюстрації.
11. Назвати букви, що завжди позначають два звуки, та кілька слів із ними, визначити звуко-буквений склад цих слів.
12. Яка буква українського алфавіту не позначає звука? Яке її призначення? Назвати кілька слів із цією буквою, визначити місце вживання, обґрунтувати необхідність її у слові.
13. Назвати інші, крім букв, графічні знаки, що вживаються в українському письмі, проілюструвати вживання їх.
14. Визначити предмет орфографії, розповісти про зв'язок орфографії з графікою та іншими розділами мовознавства.
15. Назвати терміни, пов'язані з розділом «Орфографія», розкрити суть кожного з них.
16. Перелічити орфографічні правила, які вивчалися, назвати орфограми, пов'язані з кожним орфографічним правилом.
17. Назвати принципи української орфографії, охарактеризувати кожний із них, проілюструвати прикладами.
18. Визначити, які орфограми наявні у словах *п'ятнадцять, шістсот, спросоння, знадвору, пришкольний, традиція, Мекка*.
19. Визначити, за яким принципом пишуться слова *в'їзд, сходження, поволі, тонна, навпіл, ательє «Подольнка»*.
20. Розповісти про м'який знак як орфограму, назвавши правила вживання і невживання його, навести відповідні приклади.
21. Навести приклади, що ілюструють правила вживання і невживання апострофа.
22. Розповісти про орфограму префікс, зокрема про правопис префіксів *пре-, при-, пере-, пред-, перед; з-, с- (зі-)*; префіксів, що закінчуються буквою на позначення твердого приголосного, виділити написання їх за фонетичним і морфологічним принципами.
23. Розповісти про правопис префіксів *не-, ні-* та однозвучних часток, розповідь ілюструвати.
24. Чи завжди слова *невесело, неприязнь, невеликий* пишуться разом? Чому?
25. Охарактеризувати орфограму суфікс. Назвати суфікси, написання яких відповідає певним орфографічним правилам, сформулювати ці правила й проілюструвати їх.
26. Виокремити орфограми у словах, пояснити вживання їх: *віджати, приріпінський, нездоланний, мереживо, швидкоплинний, гілляччя, донечка, попідстінню*.
27. Розповісти, що є основою вживання подвоєних букв в українській мові, навести приклади.

28. Навести приклади вживання подвоєних букв на межі префікса і кореня, кореня і суфікса, кореня і суфікса-частки *-ся*.

29. Назвати букви, що позначають подовжені приголосні звуки, умови вживання їх та групи слів, у яких наявні ці звуки.

30. Чому слова *безсмертя, жовчю, підняття, ніччю* пишуться по-різному щодо вживання подвоєних букв?

31. Розповісти про зумовленість уживання великої літери. За якими принципами правопису вживається велика буква у словах на зразок: *Севериненко Галина Петрівна, місто Новоград-Волинський, Київський національний лінгвістичний університет, Національний авіаційний університет?*

32. Розповісти про вживання великої букви на синтаксичній основі, навести приклади.

33. Назвати групи слів, у яких вживання великої букви зумовлене лексичним значенням їх, проілюструвати свою розповідь.

34. З'ясувати, чому в різних складних власних назвах одне й те саме слово (напр., *національний*) пишеться по-різному — з великої чи з малої букви.

35. Розповісти про вживання великої букви в абрєвіатурах, навести відповідні приклади.

36. Назвати правила правопису, на підставі яких слова різних частин мови пишуться: а) разом; б) через дефіс. Навести приклади до кожного з правил.

37. Назвати правила правопису, за якими разом, через дефіс пишуться: а) іменники; б) прикметники; в) займенники; г) прийменники; г) частки.

38. Навести приклади, в яких по-різному пишуться слова: *(на)пам'ять, (на)швидко, (по)іншому, (в)двоє; (як)би, що(б), (про)те, (за)те*; обґрунтувати правопис.

39. Розповісти про правопис складених прийменників і сполучників, навести зразки вживання їх.

40. Назвати частки, що пишуться окремо, проілюструвати свою відповідь.

41. Чому частки *би, таки* пишуться по-різному у таких прикладах: *ходив би, здійснив би і немовби, мовби; досяг-таки, все-таки і все ж таки, досяг же таки?*

42. Розповісти про правопис звуконаслідувальних слів, навести приклади.

43. Розповісти про вживання букв *и, і* у словах іншомовного походження, сформулювати правило «дев'ятки», проілюструвати його.

44. З'ясувати, чому після *ер*, що входить до «дев'ятки», пишеться *и* (*бригантина, ендокринний*) та *і* (*пріоритет, нотаріус, Сирія*).

45. Навести приклади вживання *и, і* після будь-якої іншої букви із «дев'ятки», обґрунтувати його.

46. Розповісти про вживання подвоєних букв у власних і загальних назвах іншомовного походження.

47. Навести приклади вживання апострофа у словах іншомовного походження: а) відповідно до вживання його в українських словах; б) як вияв специфіки правопису іншомовних слів.

48. Розповісти про особливості передачі окремих букв, зокрема *е, є, и, і* в іншомовних прізвищах та географічних назвах.

49. Розповісти, за яких умов складні географічні назви пишуться: а) разом; б) окремо; в) через дефіс. Навести приклади.

50. Чи однаково слід писати слова, розкривши дужки: (Нові)Петрівці, (Ново)(град)Волинський. (Ново)Черкаськ? Чому?

51. Сформулювати основні правила переносу частин слів із рядка на інший рядок, проілюструвати їх.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти контрольних завдань

Варіант 1

1. Визначити звуковий* і буквенний склад поданих слів, співвідношення між ними, обґрунтувати його.

Ідеться, ін'єкція, легкість, вітчм, холодець, з'їдять, юність.

2. Вставляючи, де потрібно, м'який знак чи апостроф, записати слова групами — з м'яким знаком, з апострофом, без будь-якого із цих знаків. З'ясувати правопис одного слова з кожної групи (на вибір).

Зв..язок, св..яткувати, вестиб..юл.., об..єднаний, трил..йон, п..ят..-десят.., сер..йозніс..т.., луган..с..кий, сіл..с..кий, знахар.., об..ємний.

3. Скласти речення з поданими словами, вживаючи кожне з них як власну і як загальну назви, пояснити правопис їх.

Міжнародний, малятко, партія.

Варіант 2

1. Поділити повнозначні слова на групи: звуків і букв однакова кількість; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. До слів другої і третьої груп дати відповідні пояснення.

Бачить, аж у нього тільки чотири дні лишилось, а додому хіба за дев'ять днів приб'ється. Сидить та й журиється (Н. тв.).

2. Записати слова, виділені в тексті до завдання 1, групами за однаковими правилами вживання виділених орфограм, сформулювати ці правила.

3. Вставити пропущену букву, обґрунтувати вживання її, виділити морфему, до якої вона належить. До правопису слів яких груп застосовуються ще й інші правила? Які саме?

П..р..ступити, п..р..бігти, п..р..сунути, п..р..сісти;

пр..дставити, пр..дставницький, пр..д'явити, пр..д'явник;

п..р..двечірній, п..р..святковий, п..р..дзимовий, п..р..ддошовий.

Варіант 3

1. Визначити звуковий і буквенний склад слів, вибрати по одному слову з різним визначеним співвідношенням між звуками і буквами, обґрунтувати його.

*Тут і далі для визначення звукового складу слів варто записувати їх фонетичною транскрипцією.

Ляний, щиголь, зсунуть, листя, якийсь, шість, хваління, дзьобик, джинси, шлягер, пращур.

2. Записати з великої чи малої букви, обґрунтувати правопис двох власних назв (на вибір).

(П)ерший (з)аступник (г)олови (в)ерховної (р)ади (у)країни, (с)півдружність (н)езалежних (д)ержав, (д)ень (п)рацівників (м)іліції, (в)улиця (а)кадеміка (г)лушкова, (с)танція (м)етро «(х)рещатик», (ж)урнал «(б)арвінок».

3. Дописати один із префіксів *з-* (*зі-*), *с-* до слів кожної групи, сформулювати правила вживання його. Чому в окремих словах другої і третьої груп вживаються інваріант і варіант префікса?

..фальшивити, ..калькувати, ..промогтися, ..тримати, ..хвалити;
..щулитись, ..скакувати, ..ставляти, ..п'ятися, ..ткнути;
..лізати, ..совувати, ..'явитися, ..шкрябати, ..чіплювати.

Варіант 4

1. Визначити звуко-буквене співвідношення у словах, об'єднавши їх у групи за виявом співвідношення: кількість звуків і букв однакова; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. У словах першої групи вказати, чи кожен звук позначений буквою, «закріпленою» за ним в алфавіті.

Ательє, альянс, Нью-Йорк, ін'єкція, інтер'єр, рюкзак, апеляція, портфель, футляр, бюро, вестибюль, комп'ютер.

2. Вставляючи, де потрібно, пропущену букву, записати слова групами — з подвоєнням, без подвоєння. Обґрунтувати правопис слів другої групи.

Безсмерт..я, лист..я, пошит..я, прилад..я, латат..я, галуз..я, галуз..ю, смерт..ю, жовч..ю, ніч..ю, спросон..я, ріл..я, попідстін..ю, вил..ю, гіл..я-ч..я.

3. Записати, вживаючи, відповідно до правописних норм, велику букву.

(м)іністерство (к)ультури і (т)уризму (у)країни; (д)иректор (ц)ентру (п)рактичної (п)сихологічної та (с)оціальної (р)оботи (а)кадемії (п)едагогічних (н)аук (у)країни; (д)ержавна (п)одаткова (і)нспекція (у)країни; (л)ауреат (н)аціональної (п)ремії імені Т. Г. Шевченка.

Варіант 5

1. Визначити звуко-буквене співвідношення у словах, обґрунтувати визначення, доповнити кожну групу двома аналогічними, самостійно дібраними прикладами.

Колодязь, вітчим, дзенькіт; щодня, в'юнитися, в'язка, думають, дзюдоїсти, щільно.

2. Вставити на місці крапок пропущену букву, виділити відповідну морфему, з'ясувати правопис.

1. Сини й дочки — з одного дерева лист..чки. 2. Ранній пар родить пшен..чку, а пізній — метл..чку. 3. Нове сит..чко на кіл..чку, а як постаріється — садять квочку. 4. Старому подуш..чки, а молодому ігруш..чки (*Н. тв.*). 5. Прилетіло сон..чко на мою долон..чку, крильця червоненькі, цят..чки чорненькі (*Б. Стисаренко*).

3. Утворити складні прикметники, записати їх відповідно до орфографічних правил і поєднати з іменниками за змістом. Пояснити правопис двох прикметників, що пишуться за різними правилами.

Північний, західний; північний, морський; чорний, червоний; шістьнадцять, рік; загальний, науковий; машина, будувати; синій, око; гіркуватий, солоний; червоний, гарячий.

Варіант 6

1. Поділити слова з поданого тексту на групи за звуко-буквеним співвідношенням: кількість звуків і букв однакова; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. Докладно пояснити слова останньої групи.

Києве, Києве, знову поклич, —
Прагну постійно з тобою я стріч.
Місто любові, де мрії ясні
Легко збуваються, наче вві сні.

С. Зінчук

2. Записати слова відповідно до правил правопису. З'ясувати правопис двох слів, що пишуться за різними правилами.

Що/вечора, будь/що/будь, давним/давно, з/боку/в/бік, до/в/кола, ось/ось, тільки/що, без/кінця/краю, рано/вранці, на/одинці, по/простому, по/просто, с/покон/віку, на/передо/дні, в/три/дорога.

3. Продовжити формулювання орфографічного правила й проілюструвати обидві частини його п'ятьма самостійно дібраними прикладами.

Після букв *б, п, в, м, ф*, що позначають тверді губні приголосні звуки [б], [п], [в], [м], [ф], перед буквами *я, ю, є, ї*, що позначають на письмі два звуки, ставиться апостроф. Якщо перед названими буквами на позначення губних...

Варіант 7

1. Навести по сім слів-ілюстрацій за визначеним співвідношенням між звуковим і буквеним складом: кількість звуків і букв однакова; звуків менше, ніж букв; звуків більше, ніж букв. Підкреслити букви, що зумовлюють різну кількість звуків і букв у словах.

2. Вставити пропущену букву, виділити відповідну морфему, сформулювати правило щодо правопису цієї морфеми.

Ро..почати, ро..сипати, ро..чинити, на..точити, ро..мова, пі..ставити, ві..ганяти, ві..різняти, пі..стрелити, ро..житися, обе..зброїти, обе..жирити, ві..жилий, пі..захисний.

3. Подані до завдання 2 слова записати двома групами: префікс пишеться за фонетичним принципом; за морфологічним принципом. Дати пояснення до слів другої групи.

Варіант 8

1. Визначити, чи однаковими звуками починаються подані слова. Якими? Якщо ні — записати слова групами за однаковим початковим звуком. Виконати звуко-буквений розбір двох слів із кожної групи.

Рідня, розльотистий, рюмсаги, родючий, радість, риб'ячий, річниця, рантьє, рясний, ручище, різьблений, Репін, рум'янець, рюкзак.

2. Вставити букви *и* чи *і* як орфограми у слова іншомовного походження, обґрунтувати вживання їх у перших чотирьох словах.

Ін'єкц..я, ком..сар..ат, граф..н, Ваш..нґтон, ком..с..я, г..тара, л..мон, Аф..ни, аплод..сменти, ор..г..нал, пейзаж..ст, х..м..кати, арх..в, дез..нфекц..йний, апельс..н, мандар..н.

3. Утворити присвійні прикметники, підкреслити в них орфограми, поєднати прикметники з іменниками за смыслом. Чому не всі вони пишуться з великої букви?

Поет, родич, Григорій, сусід, Марія, Ольга, Софійка, Улянка, дочка, Настя, Наталя, Наталія, Наталка, студентка, викладач.

Варіант 9

1. Вставити, де потрібно, відповідно до правописних правил, букву *и*, записати слова групами — з *и* і *ни*, дати пояснення щодо кожної групи слів.

Нездійснен..ий, прочитан..ий, неказан..ий, неказан..ий, накреслен..ий, очікуван..ий, запрошен..ий, незрівнян..ий, незрівнян..ий, нескінчен..ий, недоторкан..ий, невпізнан..ий, невпізнан..ий.

2. Записати по 8 слів, які: а) починаються звуком [т']; б) закінчуються цим звуком. Назвати букви, якими позначаються ці звуки, та засіб позначення м'якості звука [т']. Визначити звуко-буквений склад двох слів із другої групи.

3. Утворити за допомогою суфікса *-ськ-* слова, що відповідають на питання *я к и й?*, вживаючи чи не вживаючи перед суфіксом м'який знак, обґрунтувати правопис.

Польща, учитель, велетень, Казань, Умань, село, рибалити, Познань, громадянин, освітянин, слов'яни, Україна, Мена, Путивль, Волинь, Карпати, Бровари, Броди.

-Варіант 10

1. Визначити, чи однакові звуки позначаються виділеними буквами. Якщо ні, то записати слова групами відповідно до звукового значення виділених букв; назвати звуки і букви, співвідношення між ними у виділених словах.

Відзнака, *віддзвін*, підзаголовок, віддзеркалений, віддзьобати, відзвук, піддзеркальник, підзахисний, підзвітний, підзубрити, задзичжати, надзоряний, *подзвонити*.

2. Утворити від поданих слів нові за допомогою суфікса *-ість*, вживаючи перед ним *и* чи *ни* відповідно до орфографічних правил; сформулювати ці правила. Позначити наголос у словах.

Відданий, сумлінний, старанний, вихований, законний, недоторканий, незлічений, нездійснений, нездійснений, безцінний, зібраний, підготовлений, незбагнений, зосереджений, глибиниий, незмінний.

3. Вставляючи пропущену орфограму, записати слова групами за спільністю вставленої орфограми, пояснити написання слів кожної групи загалом.

Він..етка, міл..йон, комп..ютер, ескадрил..я, кон..юнктура, порт..є-
ра, компан..йон, кар..єра, п..едестал, інтерв..ю, ад..ютант, бул..йон,
міл..ярд, павіл..йон, сер..йознішати, сен..йор, конферанс..є, порт..є.

Варіант 11

1. Записати слова тексту трьома групами за звуко-буквеним співвідношенням: кількість звуків і букв у словах однакова; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. Обґрунтувати звуко-буквене співвідношення у виділених словах.

Щотижня, коледж, джміль, щастя, дзенькіт, шмаття, щедрість, якість, ім'я, ячмінь, пам'ять, уявлення, рельєф.

2. Утворити складні іменники, записати їх групами за правописом: а) разом; б) через дефіс. Сформулювати правила правопису щодо слів, утворених від виділених.

Прем'єр, міністр; авіаційний, квиток; потік, пасажирів; коментувати, радіо; сам, виховати; виставляти, продавати; шеф, повар; спеціальний, кореспондент; людина, день; леді, бізнес; хліб, сіль; п'ятдесят, рік; щастя, доля.

3. Записати по чотири-п'ять слів до кожного правила вживання апострофа; сформулювати правила.

Варіант 12

1. Подані слова записати групами за звуковим значенням букв *я, ю, є*: вони позначають два звуки, один звук. Яке ще навантаження припадає на ці букви у словах другої групи?

З'ясувати, ясен, земля, рідня, якщо, юнак, з'юрбились, в'юн, малюнок, здійснювати, поєднати, Євпаторія, Євгенія, Мін'юст, рельєф, крайне, літне, з'єднання, від'ємний.

2. Записати слова відповідно до правопису, пояснити написання виділених слів.

Житте/ствердження, взаємо/розуміння, місце/знаходження, шеф/пілот, цунамі/станція, цунамо/станція, екс/чемпіон, контр/адмірал, прес/аташе, радіо/станція, бізнес/ланч, бджоло/сім'я.

3. З кожним із поданих слів скласти по двоє речень, у яких слова пишуться: а) разом; б) окремо. Пояснити правопис.

На/трое, на/віки, за/молоду, з/вечора, в/котре.

Варіант 13

1. Записати слова орфографічною та фонетичною транскрипцією; визначити їх звуковий і буквенний склад, обґрунтувати визначене співвідношення між звуками й буквами.

Сміється, бояться, зважся, тітчин, сусідчин, життєпис, зілля.

2. Від поданих слів утворити нові, що відповідають на питання *я к и й?*, з'ясувати правопис їх.

Трускавець, Бахмач, Народичі, Золотоноша, Ясинувата, Воронеж, Кривий Ріг, Токмак, Гаага, Лейпциг, Кавказ, Сиваш.

3. Виконати орфографічний розбір речення.

Я не люблю тебе, ненавиджу, Беркуте, за те, що в грудях ти ховаєш серце люте (Фр.).

Варіант 14

1. Визначити, чи однакові звуки позначають букви *я, ю, є* в тому самому слові. Обґрунтувати їх звукове значення, позначивши над буквою звук, яким буква відтворюється.

Пояснення, дев'ятилітня, ясельця, ягіддя, юністю, пояснюю, з'єднає, європеєць, євразієць, Євангеліє.

2. Записати з великої чи малої букви, пояснити написання виділених власних назв.

(п)івденно-(а)фриканський (с)оюз; (г)олова (у)країнського (ф)онду (к)ультури; (т)овариство (ч)ервоного (х)реста; (в)есвітня (ф)едерація (н)аукових (п)рацівників; (т)уманність (а)ндромеди; (м)ісяць обертається навколо (з)емлі; (н)аціональний (п)алац (к)ультури «(у)країна».

3. Продовжити подане орфографічне правило, навести по 7 прикладів до кожної його частини.

В іменниках середнього роду другої відміни між буквами, що позначають голосні звуки, вживаються подвоєні букви, які позначають подовжені приголосні звуки [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [н':], [л':], [ж':], [ч':], [ш':], але якщо...

Варіант 15

1. Подані слова записати у формі, що відповідає на питання *що зробивши?*, визначити звуковий і буквенний склад їх, з'ясувати відмінність між ними та зумовленість її.

Схаменутися, розхвилюватися, зійтися, поморочитися, наважитися, розпорядитися, погодитися, збагатитися, зупинитися, розспіватися.

2. Записати слова разом або через дефіс; вибрати два слова, що пишуться за одним правилом, сформулювати правило. Поєднати кожне слово з іменником за змістом.

Весняно/літній, житлово/будівельний, що/річний, рівно/цінний, військово/технічний, анти/народний, швидко/плинний, життє/любний, воєнно/стратегічний, вільно/найманий, житлово/орендний.

3. Вставляючи пропущену букву, записати слова групами за спільним префіксом, з'ясувати правопис виділених слів.

Пр..чепуритись, пр..*соромити*, пр..*веселий*, пр..*густий*, пр..*кумедний*, пр..*станційний*, пр..*сувати*, пр..*стінковий*, пр..*довжений*, пр..*строкувати*, пр..*завзятий*, пр..*сягти*, пр..*щедрий*.

Варіант 16

1. Записати подані слова групами: букви *я, ю, є* позначають два звуки; один звук. Визначити звуковий і буквенний склад в одному слові кожної групи (на вибір). Доповнити кожну групу двома самостійно дібраними прикладами.

Пам'ятник, спостереження, уява, економія, м'ята, заплющити, з'юрбитись, людина, родючий, юнь, працювати, юшка, східна, з'єднати, синє, синіє, в'ється.

2. Записати групами: прикладка пишеться з пояснюваним словом окремо; через дефіс. Пояснити правопис прикладки у виділених сполученнях.

Дівич/гора, *гора/Сапун*, красуня/квітка, дівчина/красуня, *Дунай/ріка*, квітка/конвалія, сон/трава, *лікар/терапевт*, учений/фізик, добродій/Дмитро, риба/окунь, *студент/відмінник*, працівник/новатор.

3. Виконати орфографічний розбір тексту.

Письменникові розпочався дев'ятий десяток, але він працював з такою ж активністю, як і в значно молодші літа (*Іван Сич*).

Варіант 17

1. Визначити, чи однакове звукове значення мають виділені букви. Якщо однакове, то яке? Якщо ні — записати слова групами за звуковим значенням їх. Виконати звуковий і буквенний розбори двох слів з кожної групи (на вибір), обґрунтувати співвідношення між звуками і буквами.

Відживаючий, піджак, піджарка, бджоляр, піджилки, віджати, піджива, піджачний, віджахнути, віджовувати, віджимати, наджидати, підживити, гринджоли, імідж.

2. Вставляючи, де потрібно, пропущену букву замість крапок, записати слова групами — з подвоєнням і без подвоєння. Визначити, чи за одним правилом вживаються подвоєні букви.

Ат..естат, іл..люстрація, мадон..а, іл...юмінація, аф..ікс, профес..ія, віл..а, ан..отация, тон..а, ін..овація, пан..а, ат..аше, лібрет..о, конфет..і, фін.., гол..андський, Тал..ін.., тал..ін..ський, піц..а, піц..ерія.

3. Записати речення, розкриваючи дужки. З'ясувати написання *не* у виділених словах.

1. І така (не)вимовна на світі краса — (не)любити цю землю, їй-богу, (не)можна. 2. Ой, (не)легка до тебе путь, товариш мій і друг. 3. На обрії старий вітряк здіймає в небо крила. Злетіти хоче, (не)борак, — піднятися (не)сила. І (не)його у тім вина, що доля (не)вмолима. 4. Світ рухливим і мінливим став, (не)порушні тільки сиві гори. 5. Тихенький дощик — на гриби, на затягну (не)году (*Із тв. М. Лукова*).

Варіант 18

1. Записати 12 слів, що починаються або закінчуються звуками [н] і [н']. У словах зі звуком [н'] визначити засоби позначення м'якості. Виконати звуко-буквенний розбір одного слова з кожної групи.

2. Записуючи іншомовні слов'янські прізвища, підкреслити орфограми, сформулювати орфографічні правила щодо орфограм у двох словах (на вибір).

Дем'янов, Єрохін, Гушин, Слепцов, Давидов, Воробйов, Благоев, Алексеев, Єдличка, Неманський, Ніколаєв, Роцин, Пешковський, Циганков, Окайомов, Кондратьєв, Семенов.

3. Записати за правилами орфографії, з'ясувати правопис виділених слів.

1. Тяжко/важко в світі жити сироті без роду. 2. Візьміть срібло/злото та будьте здорові. 3. Отаку/то їй причину ворожка зробила. 4. Інгул

що/зиму замерзає. 5. І заплакала Лілея росою/сльозою. 6. І цвіт королеви схилив свою головоньку червоно/рожеву до білого пониклого личенька Лілеї. 7. Ой три шляхи широкії до/купи зійшлися. 8. Рано/вранці ново/бранці виходили за село (Із тв. Т. Шевченка).

Варіант 19

1. Записати слова в алфавітному порядку, підкреслити в кожному букву, що визначає місце слова в запису.

План, оксамит, опис, октава, онука, онук, планування, пісняр, після, пісня, переспів, плановий, пісенник, плавун, планка.

2. Згрупувати географічні назви за правилами: пишуться разом; окремо; через дефіс. Записати, вживаючи велику чи малу букву.

Сан/(ф)ранциско, Кам'яно/(г)ірка, Красно/(в)одськ, Глинськ/(д)ністровський, Вишній/(в)олочок, Зелена/(г)ура, Новоград/(в)олинський, Нові/(п)етрівці, Новосілки/на/(д)ніпрі, Лас/(в)єгас, Голубий/(н)іл, Івано/(ф)ранківськ, Коло/(м)ихайлівка.

3. Записати слова групами за принципом правопису їх, обґрунтувати свій поділ.

Гришці подобалися слова цієї пісні: зрозумілі й до прикладу припасовані, вони аж танцювали на балалайці (*Григорій Косинка*).

Варіант 20

1. Визначити, чи однакові звуки позначають виділені букви. Якщо ні — записати слова групами за звуковим значенням виділених букв. Виконати звуко-буквений розбір одного слова з кожної групи.

Яскравий, сяйво, просинь, сюди, пісня, посадка, наслідок, сім'я, сівач, слов'янський, сюжет, сезон, стетоскоп, монпансьє, сьогодні.

2. Записати, вставляючи, де потрібно, пропущену букву. Назвати орфограму, якою об'єднані слова з пропущеною буквою, сформулювати правило вживання її.

1. Мій друже, отаким завзят..ям в своїм жит..і палай і ти (*Позн.*). 2. З усіх усюд у славне Запоріж..я дороги простелилися дзвінки (*Л. Ребро*). 3. За обрієм, за дал..ю голубою грядущого століт..я бачу дні. 4. На зачерствілість, на байдужість немає в кодексах стат..і (*Дм.*). 5. І сяють очі матерів і гордіст..ю, й любов'..ю (*Сос.*). 6. У бункер л..ється спозаран..я зерно, добірне та масне (*Л. Компанієць*). 7. Парує й дише мовчазна ріл..я (*Дон.*).

3. Записати за правилами орфографії, з'ясувати правопис виділених слів. Скласти з ними речення.

Що/небудь, ні/в/кого, будь/з/ким, будь/кого, ні/чиїм, ні/з/чийїм, казна/що, аби/до/кого, аби/чий, де/котрий, де/в/котрого, скільки/сь, хтозна/який, хтозна/з/чого, до/хтозна/чого, ні/при/яких, ні/в/чисму, ні/чиєму.

2. Проблемні завдання

Графіка

1. Над кожною буквою *ю* позначати звуки, що передаються нею; зробити висновок про звукове значення букви *ю*, умови реалізації нею різного звукового значення.

Малюють, юністю, підкреслюють, працюють, днюванню, нівелюванню, малюванню, люблю, нюхаю, тютюн, сюсюкати, сюсюкають.

2. Над буквою *я* позначити звуки, що передаються нею, зробити висновок про звукове значення букви *я*. Чому в одному слові дві букви *я* мають різне звукове значення? Чи в усіх словах саме так?

Пояснення, діяння, між'яр'я, ясельця, пред'явлення, ягіддя, яглиця, ягнятина, язичниця, святкування, в'язальниця, з'являтися, яструб'ятко, запам'ятання, якання.

3. Визначити звукове значення букви *є*, відповідно записуючи слова групами за її звуковим значенням. Назвати це значення, умови вияву його.

Кар'єра, ємність, з'єднати, єресь, п'єдестал, п'єса, монпансьє, віньєтка, ллється, єднає, крайне, моє, Белгород, Крайнев, єство, приємно.

4. Вибрати серед поданих слів ті, в яких є африкати [дж], [дз], [дз'], виконати звуко-буквений розбір двох слів (на вибір) і такий самий розбір двох слів із тих, що залишилися.

Джигіт, джем, погоджувати, підземелля, пробудження, подзьобаний, стверджувати, підживлення, задзвонити, віджилий, надзвуковий, передзасівний, передзимній, надзьобати, переджнив'я.

5. Визначити звукове значення букв *я*, *є*, записати відповідно до нього слова групами, назвати звукове значення букв та умови його вияву. Кожну групу поповнити двома самостійно дібраними словами.

Приєднання, Євгенія, яєчня, яскравіє, єгиптянка, возз'єднання, європеїзація, тьмяний, пів'яблука, криниця, ячмінний, єдиновладдя, Європеєць, ательє, бар'єр, Беланов.

6. Вибрати слова, в яких є букви, що позначають два звуки, й записати їх групами — з буквами, що завжди позначають два звуки; з буквами, що можуть позначати й один звук. Визначити звукове значення букв (позначенням над ними відповідних звуків), доповнити кожну групу двома-трьома словами.

Щадіння, шальвія, відщеплювання, щебетання, дзвякати, зв'язати, юрбище, в'їдливий, ящик, під'їзд, свято, з'їдати, їстиво, дощик, з'їжджений, щілина, яструб'я, в'юниться, люлька.

7. Прочитати слова, визначити, чи в усіх наявні подовжені звуки, чи всі ці звуки позначені на письмі. Якщо так, то в записаних словах над відповідними буквами позначити передані ними звуки; якщо ні — записати слова двома групами за позначенням подовжених звуків на письмі. Виконати звуко-буквений розбір одного слова з кожної групи. Чи всі слова охоплені поділом?

Веління, зняряддя, завітчувати, присниться, на річці, галуззя, життєвий, відгалуження, отчий, відчистити, гіллястий, ломачця, донечці, міццю, совістю, у клітці, на грядці, дванадцять.

8. Записати в алфавітному порядку слова, підкресливши в кожному букву, що визначає місце слова в запису. Виконати звуко-буквений розбір виділеного слова.

Азбука, агрус, агрошкола, азимут, агрохімія, агрохімічний, адаптація, адаптивний, адаптувати, адресний, адресатка, адресований, адресувати, адресограф, *адресування*.

9. Дібрати слова, що називають явища природи, трудові процеси, пов'язані з однією порою року, записати їх в алфавітному порядку. Виконати звуко-буквений розбір одного зі слів, у якому різна кількість звуків і букв, обґрунтувати її.

10. Записати повнозначні слова з поданого речення в алфавітному порядку, вживаючи їх у початковій формі; виконати звуко-буквений розбір виділеного слова, самостійно дібрати слово з таким самим виявом звукового і буквенного складу.

У дитячі *любі* роки, коли так душа бажала надзвичайного, дивно-го, я любила вік лицарства (Л. У.).

11. Визначаючи звуковий і буквений склад слів, записати їх групами: у словах однакова кількість звуків і букв; звуків менше, ніж букв; звуків більше, ніж букв. До кожної групи додати по троє самостійно дібраних слів.

Пір'я, щавель, якби, вміння, пам'ять, отчий, порт'єра, джміль, уявлення, дзенькіт, хрущ.

12. Записати подані слова у формі давального відмінка однини. Визначити звуковий і буквений склад, поділити на групи: у словах однакова кількість звуків і букв; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. Слова якої групи переважають? Чому?

Читачка, студентка, пацієнтка, відвідувачка, поїздка, невістка, щучка, звичка, медалістка, юшка, доріжка, книжка, пташка, в'язка, внучка, клітка, хустка.

13. Записати в алфавітному порядку 12—15 термінів, пов'язаних із вашим фахом (або з однією з навчальних дисциплін), виконати звуко-буквений розбір слова, в якому різна кількість звуків і букв, обґрунтувати своє визначення.

14. Записати 12—15 слів із м'яким знаком, визначити місце і мету вживання його; назвати букви, з якими пов'язане вживання м'якого знака. Чи може він бути першою буквою у слові? Чому?

15. Записати 12—15 слів із апострофом; назвати букви, після яких і перед якими він вживається, визначити особливості тих і інших, функцію апострофа. Виконати звуко-буквений розбір двох слів.

16. Вставити замість крапок, де потрібно, м'який знак чи апостроф, записати слова трьома групами за кількісним співвідношенням між звуками і буквами: звуків і букв однакова кількість; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. Додати в кожен групу по два самостійно дібрані приклади.

Міл..йон, сер..йозно, сузір..я, т..м..ний, компан..йон, різдв..яний, міл..ярд, б..юлетень, вестиб..юль, Вороб..йов, М..якушев, ад..ютант, ін..екція, ім'я.

17. Записати подані слова в орудному відмінку однини, поділивши їх на групи: у словах звуків і букв однакова кількість; звуків більше, ніж букв; звуків менше, ніж букв. Пояснити свій поділ на прикладі одного слова з кожної групи.

Листя, знання, ім'я, коліща, верф, кров, жовч, галузь, юність, пісня, лінія, стаття, Ілля.

18. Записати слова, підкреслити букви, що позначають м'які приголосні звуки, прямою лінією, а букви, що позначають м'якість приголосних, хвилястою, над ними позначити фонетично їх звукове значення. Чи є слова, в яких м'якість приголосних не позначається на письмі? Чому? Підкреслити їх двома лініями.

Молотьба, дівчинці, різьба, учительський, нюхати, мідь, нянчити, втрюх, сьогодні, дзюрчить, сімнадцять, палець, велетенський, літне, вчорашнє, майбутнє, сьогоднішній.

19. Записати слова з поданого речення трьома групами за співвідношенням між кількістю звуків і букв: у словах звуків і букв однакова кількість; звуків менше, ніж букв; звуків більше, ніж букв. На прикладі одного слова з кожної групи обґрунтувати свій поділ. Кожну групу доповнити двома самостійно дібраними словами.

Розцвітаєм ми раненько скрізь під лісом навесні. Вітер пестить нас, гойдає, бджоли мед із нас беруть (*К. Перелісна*).

20. Визначаючи звукове значення букв *я, ю, є*, записати слова групами: ці букви позначають: а) два звуки; б) один звук. Яку ще функцію виконують ці букви у словах другої групи? У якому місці слова вживаються букви *я, ю, є*? Чи залежить звукове значення букв від місця в слові?

Пісняр, громадянин, м'ята, п'ятсот, цвях, земля, синіє, Монтеск'є, узбіччя, ніччю, навмання, матір'ю, Нью-Йорк, бюрократ, комюніке, бар'єр, в'юнець.

Орфографія

21. Вставляючи пропущені букви чи інші графічні знаки, записати слова групами за спільною орфограмою. Сформулювати правило вживання її в кожній групі слів, навести по два самостійно дібрані приклади з такою самою орфограмою.

Дев...т...сот, медал...йон, сер...йозний, міл...йон, міл...ярд, Н...ю-Йорк, ескадри...я, компан...йон, він...етка, ін...екція, ад...ютант.

22. Записати, розкриваючи дужки. Водночас поділити слова на групи за спільним орфографічним правилом вживання великої букви у складних власних назвах. Чи всі наведені назви є власними?

(К)абінет (м)іністрів (у)країни; (м)іжнародна (а)соціація (у)країністів; (в)ідкрите (а)кціонерне (т)овариство «(к)иївський (з)авод «(р)адар»; (є)вропейська (п)рограма (д)ослідження (ц)інностей; (ц)ентральна (в)иборча (к)омісія; (т)ериторіальна (в)иборча (к)омісія; (в)ищий (г)осподарчий (с)уд (у)країни; (к)онституційний (с)уд (у)країни; (у)країнський (п)арламент; (в)ерховна (р)ада (у)країни.

23. Записати слова, вставляючи пропущену букву як орфограму й об'єднуючи їх у групи за спільним правилом вживання *ї*; кожен групу доповнити двома самостійно дібраними словами.

Д..с..дент, матр..ця, сент..ментал..зм, реж..сер, пред..кат..вність, пр..вілей, пр..нцеса, пр..ор..тет, д..летант..зм, д..аспора, інд..катор, ре-з..денц..я, л..мон, г..тара, Сан-Франц..ско, Флор..да, Ваш..нгтон, Алж..р, С..р..я, Брат..слава.

24. Записати слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву як орфограму й об'єднуючи їх у групи за спільною орфограмою; сформулювати орфографічні правила щодо кожної групи слів.

Коміс..ія, ат..естат, клас.., сум..а, конфет..і, інтермец..о, кал..а, лібрет..о, сток..ато, пан..а, пен..і, віл..а, брут..о, мір..а, гол..андець, гол..андський, тал..ін..ський, баро..ко, піц..а, піц..ерія, калькут..ський.

25. Записати слова, вставити, де потрібно, пропущену букву як орфограму й згрупувати їх за спільною орфограмою, сформулювати правило щодо написання слів кожної групи. Доповнити групи двома самостійно дібраними словами.

Прем..єр, інтерв..ю, ком..юніке, п..єдестал, кар..єра, бар..єр, се-р..йозний, б..юро, миш..як, ін..екція, кон..юнктура, ад..ютант, ател..є, конференс..є, порт..єра, б..юджет, ф..ючерсний, ф..юзеляж, Барб..юс.

26. Записати слова, вставити пропущену букву, виділити відповідну морфему, сформулювати орфографічне правило стосовно неї. Підкреслити слова, в яких кінцева буква морфеми позначається за морфологічним принципом правопису, обґрунтувати вибір.

Бе..пека, бе..робітний, бе..сумнівний, бе..доглядний, бе..шерстий, бе..корисливий, бе..соромний, бе..цільний, бе..чесний, бе..жирний, бе..спірний, бе..оплатний, бе..шовний, бе..невинний, бе..'язикий, бе..шлюбний, бе..шабашний, бе..човниковий.

27. Записати слова, вставити пропущену букву, позначити морфему, в яку вона вставлена, обґрунтувати вживання *ї* орфографічним правилом. Підкреслити слова, в яких буква позначається в цій морфемі на основі морфологічного принципу правопису, пояснити вияв його.

Ро..хитувати, ро..цвітати, ро..'єднувати, ро..жарений, ро..жалобити, ро..співуватися, ро..чарований, ро..шифрувати, ро..ступитися, ро..сипати, ро..чинити, ро..зброювати, ро..цінити, ро..чахнути, ро..щеплювати, ро..щелина, ро..'ярений.

28. Записати слова, вставляючи пропущену букву, виділити морфему, до якої вона належить, обґрунтувати вживання *ї*. Підкреслити слова, в яких морфема пишеться на основі морфологічного принципу правопису. В чому він виявляється?

Ві..окремити, ві..білити, ві..дячити, ві..значити, ві..гукнутися, ві..співувати, ві..зивати, ві..цуратися, ві..рекомендувати, ві..крутити, ві..жилий, ві..жимати, ві..'ємний, ві..даний, ві..чистити, ві..центровий, ві..фільтрувати, ві..щипнути.

29. Записуючи слова, вставити пропущену букву, обґрунтувати вживання *ї* на основі відповідного орфографічного правила. Виділити сло-

ва, в яких контрольна морфема пишеться на основі фонетичного принципу.

Пі..обідати, пі..чепурити, пі..чистити, пі..зубрити, пі..тягти, пі..хожий, пі..стрибувати, пі..ходити, пі..новлювати, пі..сіювати, пі..земний, пі..зубрити, пі..жарка, пі..дражнювати, пі..сумок, пі..чалити, пі..цензурний, пі..шукати, пі..штопати, пі..щепа.

30. Записати слова групами за спільним префіксом, виділити його, позначити наголос. Які особливості вимови голосних у префіксах і позначення їх на письмі? Сформулювати спільне правописне правило щодо обох префіксів, а також орфографічне правило, що визначає правопис одного із цих префіксів. Чи пишуться за цим правилом інші префікси? Які?

Передавач, передбанник, передатний, передбачати, передвижник, передзвонювати, передвихідний, передвіщати, передвоєнний, передгрозя, передержаний, передешевити, передзвеніти, переджнив'я, передзасівний, передирання, передислокація, переміщення, передісторія, перерозподілити, передмістя, переддень, передраювати, передранковий, передсвітанковий, передчувати.

31. Записуючи, вставити пропущену букву, виділити морфему, в якій вона вживається. У словах той самий префікс чи різні? Сформулювати правило правопису його (їх), обґрунтувати необхідність цих правил окремими словами, виділеними з-поміж записаних.

Пере..осінній, пре..'явник, пере..чуття, пере..збиральний, пере..вечірній, пре..ставлення, пере..часний, пре..ставницький, пере..сердя, пере..шлунок, пере..з'їздівський, пере..часність, пере..святковий, пере..жнивний, пере..судовий, пре..стати.

32. Вставляючи пропущені букви, записати слова групами за спільним префіксом. Виділити префікси й назвати мовні ознаки, які уподібнюють ці префікси, й ознаки, що їх розрізняють. Свої коментарі проілюструвати словами, взятими із записаних.

Пр..мружитись, пр..тримати, пр..кріплений, пр..глушений, пр..давній, пр..хороший, пр..високий, пр..вітний, пр..вітати, пр..летіти, пр..широкий, пр..веселий, пр..сумний, пр..браний, пр..прошувати, пр..землитися, пр..гарний, пр..старий, пр..мудрий, пр..мудритися, пр..будований, пр..деснянський, пр..бережний, пр..міський, пр..солодкий, пр..солодити.

33. Записати, вжити замість крапок префікс; з'ясувати вживання його, об'єднавши слова спільним поясненням.

1. Чого б ти з ляку не..казав! 2. Душа в п'яти ..ховалась. 3. Краще честь, а не ..честя. 4. Такий кум добрий, хоч до рани ..кладай. 5. Не сподівайся дяки від ..блудної псяки. 6. У чужому стаді не ..бирай. 7. ..казувати сон рябої кобили. 8. Із нехочу ..їв три миски борщу. 9. Не ..сувай соломи до вогню. 10. Не кидай іскри в попіл: і сама ..горить, і село ..попелить. 11. ..поминай мак і їж так. 12. ..робили хлібця — їмо, а ні — то очима лупаємо. 13. ..почалися жнива — закачай рукава. 14. Де багато, там ..сипають. 15. ..живемось, як сорока на лозі, а тїнь на воді. 16. Рання пташка сонце ..повіщає (Н. тв.).

34. Дописати до слів замість крапок один із префіксів *з-, від-, під-, між-, роз-* або його варіант *зі-, віді-, піді-, межі-, розі-*, обґрунтувати свій запис; визначити умови й мету вживання варіантів префіксів. Із двома парами слів скласти речення.

..бирати — ..брати, ро..ходитися — ..йтися, ..ходити — ..йти, ..бігти — ..бгати, ..бігти — ..гнати, ..слабитись — ..братись, ..ривати — ..рвати, ..няти — ..ймати, ..садити — ..скочити, ..гаяти — ..гріти, ..ривати — ..рвати, ..правити — ..пнути, ..зональний — ..паліччя.

35. Дописати до кожного з поданих слів по кілька префіксів, що вживаються за різними правописними правилами. Записати слова групами за принципом правопису (фонетичним, морфологічним) префікса.

..працьований, ..чищений, ..шитий, ..кручений, ..зоряний, ..писаний, ..сипаний, ..шттовхнути, ..чіпляти, ..солений.

36. Записуючи слова, вставити пропущену букву, виділити морфему, до якої буква вставлена. Якого значення морфема надає словам? Чому в словах живаються різні суфікси?

Стріч..чка, пташ..чка, син..чка, сун..чка, криш..чка, літ..чко, канаре..чка, Ра..чка, Марі..чка, Ол..чка, поради..чка, племенн..чка, першокласн..чка, кіш..чка, сіме..чка, блюди..чко, мереж..чка, долон..чка, розумн..чка, полун..чка, річ..чка.

37. Утворити за допомогою суфіксів *-ов-* чи *-ев-* (*-ев-*) нові слова, що відповідають на питання *я к и й?* Записати слова групами за спільним суфіксом, обґрунтувати його вживання; кожен групу доповнити трьома-чотирма прикладами. Новоутворені слова поєднати з іменниками за змістом.

Ялинка, кизил, верба, черешня, соя, яблуня, вишня, ромашка, дощ, межа, щавель, квасоля, жолудь, марля, магній, лід, борщ, душ, замша, фланель, емаль, алюміній, стронцій.

38. Утворити за допомогою суфікса *-ськ-* нові слова на позначення ознаки предмета. Новоутворені слова записати групами зі сполученням букв: а) *-зьк-*, б) *-цьк-*, в) *-ськ-* на позначення змін, що відбулися в основі слова. Обґрунтувати зміни, позначити в усіх словах корінь і суфікс, використавши за потреби словники морфемної будови.

Кривий Ріг, Запоріжжя, Прилуки, Золотоноша, Сиваш, Одеса, Трускавець, Кавказ, Гаага, Ясинувата, Миргород, Бахмач, Париж, Прага, Карабах, Кременчук, Тбілісі, Кагарлик, Вижниця, Гамбург.

39. Записати слова відповідно до правопису, поділивши на групи за написанням — разом, через дефіс; пояснити правопис; зважити на однозвучні частини і правопис слів із ними. Кожну групу доповнити трьома прикладами.

Біло/сніжний, сніжно/білий, червоно/синій, червоно/шокий, синьо/жовтий, біло/морський, біло/цвітний, західно/німецький, південно/західний, сіро/окий, сіро/синій, білорусько/український, україно/мовний, східно/білоруський, давно/очікуваний, давній/предавший.

40. Розкривши дужки, записати слова з великої чи малої букви; згрупувати їх за цією орфограмою. Пояснити правопис. Доповнити кожен групу двома прикладами.

(к)обзарева творчість, (т)ичининські вечори, (д)ніпрова вода, (д)ніпровські кручі, (м)алишків край, (і)горева музика, (т)оваришеві речі,

(м)амини руки, (г)ригорієві іграшки, (м)ихайлів комп'ютер, (ш)евченківські місця, (ш)евченківська премія, (ш)евченків заповіт, (п)резидентська адміністрація, (д)рагоманів університет, (д)рагоманівський фонд, (д)рагоманівські традиції.

41. Записати, розкривши дужки й відповідно до правил вставивши велику або малу букву. Обґрунтувати вибір і пояснити, чи однаково (з великої/малої букви) пишуться однозвучні слова у різних назвах.

(н)аціональна (т)елерадіокомпанія (у)країни, (к)иївський (н)аціональний (л)інгвістичний (у)ніверситет, (н)аціональний (а)віаційний (у)ніверситет, (м)іжрегіональна (а)кадемія (у)правління (п)ерсоналом, (а)кадемія (а)грарних (н)аук, (п)івденно-(а)фриканський (с)оюз, (п)івденно-(с)хідний (р)егіон, (с)хідна (у)країна, (с)хідні (о)бласті (у)країни, (с)ело (в)еликі (д)митровичі, (б)лагодійний (к)онцерт (а)ртистів (у)країнської (е)стради, (б)лагодійний (ф)онд (с)вятої (м)арії.

42. Вставляючи, де потрібно, букву *н*, записати слова групами — з *н* і *ни*, пояснити правопис слів кожної групи; доповнити кожну групу двома аналогічними прикладами. Окремо записати слова, що можуть вживатися з *н* й *ни*, пояснити умови такого написання.

Нездійснен..ість, цін..ість, вихован..ість, незбагнен..ість, глибин..ість, обізнан..ість, пісен..ість, числен..ість, чисельн..ість, туман..ість, гуман..ість, впевнен..ість, узгоджен..ість, віддален..ість, неоцінен..ість, старан..ість, туман..ість, віддан..ість, неоцін..ість.

43. Іменники середнього роду на *-я маля* — *зілля, дитя* — *життя, листя* — *миття* пишуться по-різному — з подвоєнням і без подвоєння. Обґрунтувати правопис їх і записати по 8 аналогічних прикладів. Чи всі букви на позначення приголосних можуть бути подвоєними в цій групі слів? Яке звукове значення мають у них подвоєні букви?

44. Подані слова можуть писатися з *н* і *ни*. Назвати умову, що визначає різний правопис слів, записати їх двома групами, зробити відповідні позначення й поєднати кожне з іменником за смыслом.

Нескінчен..ий, незбагнен..ий, незлічен..ий, невпізнан..ий, неоцінений..ий, незчислен..ий, незрівнян..ий, непримирен..ий, непростен..ий, недоторкан..ий, незцілен..ий.

45. Наведені нижче слова містять орфограму *не*, яка залежно від контексту може бути префіксом або часткою. Довести це, склавши речення або словосполучення з кожним словом. Записати їх групами: з часткою *не*, з префіксом *не-*. Пояснити правопис.

Не/вблаганний, не/впізнаний, не/здійснений, не/зцілений, не/злічений, не/скінчений, не/збагнений, не/здоланий.

46. Записати слова групами за правописом префікса *по-* — разом, через дефіс. Пояснити написання слів однієї групи (на вибір), об'єднавши їх одним орфографічним правилом.

По/простому, по/просто, по/латині, по/малу, по/приятельськи, по/всякому, по/всюди, по/дружньому, по/всякдень, по/всякчас, по/вчорашньому, по/волі, по/вторно, по/господарському, по/перше, по/своєму, по/материнськи, по/троху, по/друге.

47. Записати складні власні назви, розкриваючи дужки й поділяючи на групи відповідно до вживання великої чи малої букви у виділених сло-

вах; обґрунтувати запис. Пояснити вживання великої букви в усіх словах трьох власних назв (на вибір).

(Т)еатр (д)рами і (к)омедії на (л)івому (б)ерезі; (н)аціональний (а)кадемічний (д)раматичний (т)еатр імені І. Я. Франка; (п)резидент (у)країни; (п)резидент (х)олдингової (к)омпанії «(к)іївміськбуд»; (н)ародний (д)епутат (у)країни; (н)ародний (р)ух (у)країни; (п)алац (с)порту; (н)аціональний (п)алац культури «(у)країна»; (з)олова (в)ерховної (р)ади (у)країни, (р)ектор (п)рикарпатського (п)едагогічного (у)ніверситету; (д)ень (п)еремоги; (м)іжнародний (д)ень (т)еатру.

48. Утворити складні слова, у яких першою частиною є подані нижче і які пишуться з цією частиною разом і через дефіс. Записати їх групами за написанням, з'ясувати правопис.

Синьо, кисло, солодко, військово, світло, темно, північно.

49. Від поданих слів за допомогою префікса *нів-* утворити нові слова і записати їх групами відповідно до правил правопису; сформулювати орфографічне правило до слів кожної групи.

Київ, яблуко, ніч, огірок, зошит, день, відро, відділ, клас, абрикос, персик, в'юн, урок, життя, Європа, ящик.

50. Утворити з *нів-*, *нанів-* по вісім складних слів, друга частина яких починається буквами на позначення голосних звуків, приголосних чи буквами *я, ю, є, ї*, записати їх групами за орфограмою, вживаною на межі частин слів. Чи за одними орфографічними правилами пишуться *нів-* і *нанів-* у складних словах? За якими саме?

51. Записати речення, вживаючи двоє слів, поданих у дужках, або утворюючи на їх основі одне складне слово; обґрунтувати свій вибір. Після кожного речення записати складене самостійно — в ньому це слово пишеться по-іншому; назвати частини мови, до яких належать контрольні слова.

1. Ні, сон не йшов, (за, те) думки роєм завихрилися в голові (В. М.).
2. Примиритися не хоче душа із думками (про, те), що скоро літо одцвіте (Лук.). 3. (Як, би) хотілось йому, (що, б) тої миті в її очах майнуло каяття жінки (Іванч.). 4. Він серцем зупинив біду — (то, ж) рідні ми по духу й крові (Кр.). 5. (Як, же) точно сказано: «Вам не вдасться ніколи виплекати мудреців, (як, що) будете вбивати в дітях пустунів» (Цюпа).

52. Записати прикладки з пояснюваними словами відповідно до орфографічних правил. Скласти й записати три речення, в яких прикладка пишеться за правилами, не проілюстрованими наведеними нижче реченнями.

1. Боляче згадувати свою неміч супроти воя/дитини. 2. Поряд із саньми бігли зграї псів/вовкодавів. 3. Попереду саней мчали на конях верхівці/осторожники. 4. Деревська дружина князя/Маломира перестріла рать Олегову уже на річці/Тетерів (3 тв. Іванч.). 5. Думаю зараз про цього чужого красеня/воя (В. М.).

53. Записати речення, знімаючи у словах ризику; обґрунтувати написання. Скласти речення, в яких контрольні слова пишуться по-іншому.

1. Отож у/край потрібно тепер зламати Маломира і його рать. 2. Відважним доля завжди йде на/зустріч. 3. Ніби чийсь голос з/середини застерігав її. 4. Болярична сахнулася в/бік. 5. З хлібом у/двох упора-

лись швидко. 6. Та ні — княгиня ні в чому не стає на/перекір. 7. Був у тій же сорочці багряного шовку, що й звечора (*Із тв. Іванч.*). 8. Коли це в/останнє Кирило вдарив — змій на землю плав, аж земля задвигіла (*Н. тв.*).

54. Знімаючи ризик, записати речення групами за правописом контрольних слів; дати пояснення до кожної групи речень. Скласти речення, в яких контрольні слова, вжиті в перших трьох реченнях із наведених нижче, пишуться по-іншому.

1. Олег знав, що на таких не можна ні/в/чому покладатись. 2. Такої довіри давно ні/від/кого не відчував. 3. Ні/кого ні/про/що не просила, міцно стискувала затверділі вуста. 4. Його, зсивілого в мудрощах і лукавства державця, обійшла щира простота не відомої ні/кому князівни. 5. Пекло те, що він ні/від/кого не має широкого співчуття і доброти. Ні/кого немає в нього. 6. Боярські чвари ні/до/якої одностайної думки не доведуть (*Із тв. В. М.*). 7. Ти пам'ятник собі воздвиг нерукотворний, і ні/чійм його не зруйнують рукам. Тропи ні/який плуг до тебе не загорне (*М. Р.*).

55. Записати складні географічні назви групами відповідно до правопису — разом, окремо, через дефіс. Велику літеру вживати згідно з правилами. Кожну групу доповнити трьома самостійно дібраними прикладами.

(л)а/(м)анш, (м)ала/(в)ільшанка, (н)овоград/(в)олинський, (н)ово/(а)рхангельськ, (м)ала/(а)зія, (н)ові/(п)етрівці, (а)сканія/(н)ова, (х)утір/(м)ихайлівський, (і)вано/(ф)ранківськ, (н)овосілки/(н)а/(д)есні, (с)офіївська/(б)орщажівка, село (і)вана/(ф)ранка, село (к)оло/(м)ихайлівка, село (п)ерше/(с)адове, (н)ові/(б)ілокоровичі, (г)ільча/(д)руга, (к)ам'янець/(п)одільський, яр/(п)ід/(з)айчиком, (с)еми/(г)ори.

56. Від поданих складних назв утворити складноскорочені слова, записати їх за правилами правопису, поділивши на групи за способом творення.

Медицинний працівник; універсальний магазин; Українське національне інформаційне агентство новин; відкрите акціонерне товариство; педагогічний факультет; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; реєстрація актів громадянського стану; Міністерство юстиції України; Служба безпеки України; Чорнобильська атомна електрична станція; Міністерство охорони здоров'я України; Всесвітня організація охорони здоров'я; Ліга Арабських Держав; станція технічного обслуговування; Конгрес української інтелігенції; професійний комітет; Міністерство внутрішніх справ України; Федеративна Республіка Німеччина.

57. Утворити від поданих слів складні прикметники, записати їх групами відповідно до правил правопису — разом, через дефіс, виділивши слова, що пишуться окремо. Кожне новоутворене слово поєднати з назвою предмета за змістом.

Психологічний, соціальний; військовий, оборонний; предметний, тематичний; південний, український; внутрішній, властивий; високий, моральний; двадцять, п'ять, день; загальний, суспільний; сам, налагоджуваний; український, польський; північний, західний; психічний, здоровий; суспільний, необхідний; вічний, пам'ятний.

58. Скласти чи дібрати з художньої літератури по двоє речень із кожним поданим словом — таких, у яких воно пишеться по-різному: разом або окремо, через дефіс чи окремо. Пояснити правопис двох пар слів (на вибір) і навести два аналогічні самостійно дібрані приклади.

У/трьох, по/тім, по/іхньому, в/голос, по/материнському, на/віки, за/раз.

59. Записати речення, знявши у словах ризку. До кожного контрольного слова записати самостійно дібане, що ілюструє це саме орфографічне правило.

1. Мовчав. Не/плакав ні/від/чого. 2. Не/сказане лишилось не/сказаним. 3. Нажився він. І не/другів нажив. 4. Сни у нього ще не/чорно-білі. 5. Мені не/стерпно душно, передгрозово. 6. І не/повторність кожної хвилини шукає шлях від болю до перлини. 7. Хіба це мало — не/забутня мить? 8. Великий сон душі, не/втілений у слові. 9. Я не/люблю не/волі. 10. І я прийду в життя твоє, тебе, не/знаного, впізнаю. 11. Верблюди високий — не/доскочиш! (Із тв. Л. Костенко).

60. Утворити від поданих складних назв прикметники; поділити їх на групи за написанням разом або через дефіс; дати пояснення до кожної групи слів. У прикметниках, утворених від виділених слів, визначити інші орфограми.

Нові Білокоровичі, Івано-Франківськ, Великі Дмитровичі, Зелена Гора, Глинськ-Загора, Східна Європа, Круті Броди, Нові Петрівці, Дмитро-Варварівка, Новосілки-на-Дніпрі, Вест-Індія, Нью-Йорк, Андрієво-Іванівка, Біла Церква, Кривий Ріг, Санкт-Петербург, Старокостянтинів, Гуляйполе.

Модуль

3

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

ПЛАН

1. Лексикологія.

- 1.1. Предмет і завдання розділу.
- 1.2. Слово як мовна одиниця.
- 1.3. Лексичне значення слова.
- 1.4. Омоніми. Пароніми.
- 1.5. Синоніми. Евфемізми.
- 1.6. Антоніми.
- 1.7. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду походження її.
- 1.8. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду стилістичного вживання її.
- 1.9. Зміни у словниковому складі мови. Активна й пасивна лексика.

2. Фразеологія.

- 2.1. Поняття про фразеологічну одиницю.
- 2.2. Класифікація фразеологізмів.
- 2.3. Зміни у формі фразеологізмів.
- 2.4. Джерела української фразеології.

3. Лексикографія.

- 3.1. Поняття про лексикографію. Типи словників.

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння теоретичних відомостей, визначених змістом розділів «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія»;
- ◆ збагачення індивідуального словникового запасу;
- ◆ удосконалення вміння використовувати різні групи лексики, фразеологізмів для точності, емоційності мовлення;
- ◆ піднесення культури мовлення на лексичному рівні.

□ Студенти повинні знати:

- ◆ предмет кожного з вивчених розділів;
- ◆ визначення слова і фразеологізму, ознаки і функції слова, фразеологізму;
- ◆ лексичне значення слова, групи слів за кількістю наявних у них значень;
- ◆ різновиди лексичних значень;
- ◆ групи лексики за семантичними відношеннями між словами;
- ◆ групи лексики за її походженням;
- ◆ стилістичні групи лексики;
- ◆ зміни, що відбуваються в лексичному значенні слова і словниковому складі у процесі розвитку мови й суспільства;
- ◆ види лексики за активністю вживання та поширеністю в мові;
- ◆ види фразеологізмів, їх походження;
- ◆ типи словників, різницю між енциклопедичними та лінгвістичними словниками;
- ◆ різновиди енциклопедичних та лінгвістичних словників; особливості побудови словників кожного різновиду;
- ◆ значення словників для збагачення знань, розширення світогляду, вдосконалення культури мовлення.

□ Студенти повинні вміти:

- ◆ розмежовувати слова повнозначні й неповнозначні;
- ◆ визначати лексичне значення повнозначних слів, конкретне й абстрактне, пряме й переносне значення, різновид переносного значення;
- ◆ користуватися тлумачними словниками;
- ◆ будувати речення, вживаючи одне й те саме слово у прямому й переносному значеннях, з конкретним та абстрактним значеннями;
- ◆ визначати функцію слова;
- ◆ розмежовувати слова за належністю до груп лексики за семантичними відношеннями;
- ◆ характеризувати й добирати до слів омоніми, пароніми, синоніми, антоніми;
- ◆ вживати у мовленні слова різних груп;
- ◆ розрізняти корінні українські й іншомовні слова;
- ◆ встановлювати походження слова, користуючись етимологічними словниками та словниками іншомовних слів;
- ◆ визначати групи слів за стилістичним уживанням;
- ◆ складати тексти з лексикою певної стилістичної групи;
- ◆ визначати зміни, що відбулися в лексичному значенні слів, у словниковому складі мови;
- ◆ визначати неологізми та архаїзми в текстах;
- ◆ визначати фразеологізми;
- ◆ добирати фразеологізми з певним значенням;
- ◆ добирати фразеологізми із синонімічними та антонімічними відношеннями між ними;
- ◆ визначати джерела фразеологізмів;
- ◆ користуватися фразеологічними словниками;
- ◆ користуватися енциклопедичними та лінгвістичними словниками;
- ◆ будувати статті для різних типів словників.

3.1. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

3.1.1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ РОЗДІЛУ

Лексикологія (від гр. λέξις — словесний, словниковий, λόγος — слово, вчення) — розділ мовознавства, в якому вивчається словниковий склад певної мови. Словниковий склад, лексику мови становлять усі слова, які в ній уживаються. Отже, словниковий склад української мови містить усі слова, вживані у ній. Слова, поширені в українській літературній мові, утворюють словниковий склад української літературної мови.

Лексика української літературної мови дуже багата. Так, найбільший «Словник української мови» в 11 томах містить понад 134 тис. слів, «Великий тлумачний словник української мови» — 171 тис. слів, але й вони не охоплюють всього словникового багатства української літературної мови. До словникового складу української мови належать слова з різним лексичним значенням, різні за походженням, фонетичним складом, морфемною будовою, з різними граматичними властивостями.

Лексика перебуває у стані безперервного розвитку, відображаючи зміни, що відбуваються в навколишньому світі. Наприклад, упродовж останніх 60—90 років словник української літературної мови поповнився такими словами, як *електрика, електрифікація, нарада, консиліум, газифікація, гідрофізика, агропром, громадськість, громадянство, космодром, космонавт, ракета-носій, біоніка, біохімія, кібернетика, автоматика, комп'ютер, дисплей, менеджер, бізнес, інформатика, інформація, симпозиум*. Загальноживаними у наш час стали слова *телевізор, телебачення, екскаватор, магістраль, шосе, метро, таксі, екзамен, іспит, освіта, гласність, оренда, конференція, преса, референдум* та ін. Водночас в активному словниковому складі української літературної мови нині майже не вживаються такі слова, як *возний, неп, непман, очіпок*, бо зникли поняття, що називалися цими словами, а також слова *ланіти, зигзиця, перст*, замість яких поширилися інші (*щоки, зозуля, палець*).

До словникового складу мови належать також слова основного словникового фонду — найбільш стійкого шару лексики, словникова база мови, що містить найважливіші і найнеобхідніші слова — такі, що є назвами істот, предметів рослинного світу та їх частин (*людина, кінь, курка, бджола, голова, рука, серце, крило, дзьоб, хвіст; береза, горобина, калина, троянда*,

гілка, листок, квітка, стебло, стовбур), назви людей за родинними стосунками, родом заняття (батько, мати, брат, сестра, невістка, племінник, зовиця; хлібороб, коваль, ткач, швець, учитель), загальноживаних предметів і явищ природи (ложка, книжка, ручка, гребінець, стіл, повітря, вода, сонце, дощ, сніг, блискавка), предметів одягу та взуття (спідниця, блузка, штани, костюм, сорочка, чоботи, черевики), продуктів харчування, страв (молоко, хліб, сіль, м'ясо, картопля, борщ, каша, пиріг), будівель та їх частин (будинок, хата, сарай, дах, двері, підлога, стеля, поріг), назви поселень (місто, село, хутір), трудових процесів, знарядь праці (косовиця, молотьба, жнива, жниварка, плуг, сокира, молоток, голка), дій, станів (ходити, літати, рубати, шити, писати, думати, спати, кохати), назви властивостей, якостей, ознак (малий, великий, високий, красивий, нижній, розумний, яскравий, прозорий, легкий, зелений) тощо.

Основний словниковий фонд мови — доволі стійка частина лексики, проте й у ньому в процесі розвитку суспільства й мови відбуваються зміни: одні слова виходять із його складу, інші у ньому з'являються. Більш стійкою є та частина його, що пов'язана з назвами предметів рослинного і тваринного світу, назвами явищ природи; більшу схильність до змін виявляє частина, пов'язана з назвами предметів побуту, процесів виробництва знарядь праці.

Завдання розділу «Лексикологія»: визначити й охарактеризувати слово як одну з основних мовних одиниць, словниковий склад сучасної української літературної мови за походженням, стилістичним уживанням, поширеністю й активністю використання.

Словниковий склад мови вивчають в історичному й описовому планах, відповідно розрізняють лексикологію історичну та описову. Історична лексикологія передбачає вивчення закономірностей формування, функціонування словникового складу мови, розвитку його від найдавніших часів до сучасного стану. Описова лексикологія вивчає обсяг і властивості словникового складу мови на сучасному етапі мовного розвитку.

Лексикологія пов'язана з іншими розділами мовознавчої науки, зокрема з *етимологією* (розділом мовознавства, що вивчає походження слів, зміни їх значень і звукового оформлення, а також генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої та інших мов), *семасіологією* (розділом мовознавства, що вивчає значення лексичних одиниць, зміни значень слова), *морфологією* (розділом мовознавства, що вивчає форми слів, граматичні категорії, граматичні значення, лексико-граматичні класи слів — частини мови). Усі ці розділи пов'язані між собою об'єктом вивчення — словом як мовною, лексичною одиницею.

3.1.2. СЛОВО ЯК МОВНА ОДИНИЦЯ

Слово є однією з основних мовних одиниць.

Слово — це оформлена за законами певної мови неподільна на менші подібні єдності основна мовна одиниця, що складається зі звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознак або лише вказує на них, виражає відношення між ними чи емоційно-вольові вияви. Слово характеризується низкою ознак, зокрема: 1) фонетичними — складається з мовних звуків — одного, двох чи більше (точніше — з фонем, які у мовленні реалізуються звуками): *і, я* ([йа]), *так, ліс, рясно, дощ* ([дошч]), *великий*; звуки у словах розміщені у визначеній послідовності; у певній послідовності розміщені і склади — наголошені, ненаголошені: *ідушвидко*; 2) семантичними — слова мають лексичне значення: називають різні предмети, явища, процеси, ознаки, що існують у навколишньому світі (*високий дуб росте, верба спускає зелені віти донизу*); інші слова, не маючи лексичного значення, виражають відношення між повнозначними словами, що відображають відношення між предметами і діями, предметами й ознаками у навколишньому світі (*батько й мати повернулись* — єднальні відношення; *пишу в зошиті* — об'єктні відношення між дією і предметом; *працюю у школі* — обставинні відношення між дією і предметом, що називає місце дії); 3) морфемними складом — розрізняють слова прості (*писати, грамотно, земля, родина, рідний*) і складні (*доброзичливий, з-поміж, сінокіс*); у слові наявні одна чи кілька морфем (*земл[я], глибок[ий], задумливо*); 4) словотвірними — непохідні, первинні слова (*рід, писати*) і похідні, що утворені від непохідних за допомогою певних словотворчих засобів на основі чинних способів словотвору (*родич, рідний, ріднитися; переписати, писар, писака, письмо*); 5) граматичними — *квітка* — жіночий рід; однина, називний відмінок; *цвіте* — недоконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб, теперішній час, третя особа, однина; б) морфологічною словозміною — змінні (*я пишу, хлопець пише, писав, писатиме; мене зустріли, мені написали лист (листа), повідомили листом*) і незмінні (*повідомити сьогодні, терміново, негайно*); 7) синтаксичними властивостями — слова можуть бути пояснювальними і пояснюваними, виступати членами речення і не мати здатності виконувати синтаксичної функції.

Зіставляючи слово й морфему, відзначають самостійність, вільну відтворюваність слова, можливість переміщення в реченні. Морфема не має всіх зазначених ознак.

Зіставлення слова й речення показує, що слова є будівельним матеріалом для речення; називаючи поняття, слово не є засобом спілкування; речення як засіб вираження думки виконує комунікативну функцію.

Головна функція слова **н о м і н а т и в н а**. Кожне повнозначне слово називає щось із навколишньої дійсності: предмет (*ручка, зошит, ніж, виделка, стіл, будинок*), ознаку предмета (*чоловік розумний, веселий, сердечний, дотепний, високий, стрункий, чорнявий*), кількість (*два олівці, десять курчат*), дію, процес, стан (*рубати, писати, ходити, думати, спати, хвилюватися*), ознаку дії, стану (*іти швидко, прямо, поспішаючи, підстрибуючи; спати міцно*).

Одне й те саме слово вживається для назви окремого предмета (*Учень правильно тримає ручку*) і групи однорідних предметів (*Ручка — прилад для писання*), для назви дії конкретної особи (*Студент Петренко пише грамотно*) і дії загалом, дії як властивості предмета (*Син часто пише батькам; Писати вчать-ся у школі*). У мові немає окремих слів для назви кожного предмета, кожної дії, ознаки окремого предмета та окремої дії. Слів у мові значно менше, ніж предметів, явищ, дій, ознак у навколишньому світі. Називаючи одним словом *книга* усі різновиди книг, людина абстрагується від цілої низки ознак (призначення кожної з них, часу створення, форми, розміру, обсягу, змісту, назви) і водночас узагальнює, закріплює ті істотні ознаки, що відрізняють один клас предметів від іншого (*книга* — певна кількість друкованих чи рукописних аркушів, зброшурована й оправлена). У здатності слова називати клас однорідних предметів, дій, ознак виявляється його **у з а г а л ь н ю в а л ь н а** функція. А в тому, що слово називає кожен окремий предмет і ряд однорідних предметів, дію окремого предмета і властивість, дію взагалі, виявляється те, що слово виступає в єдності загального й одиничного, загального й конкретного. Без узагальнення людина неспроможна охопити своєю пам'яттю численні одиничні назви предметів, ознак, властивостей, дій.

За ступенем узагальнення розрізняють слова з конкретним та абстрактним значенням.

К о н к р е т н е значення мають слова, що називають предмети, явища навколишнього світу, які людина сприймає й пізнає органами чуття: *хата, книжка, озеро, мороз, небо, зелений, тонкий, сидіти, писати, різати*. До слів із конкретним значенням належать також прізвища, імена людей (*Сніжко, Володимир, Ольга*), назви підприємств, установ, організацій (*«Точелектроприлад», держадміністрація*), періодичних видань, друкованих творів (тижневик *«Край»*, драма-феєрія *«Лісова пісня»*, роман *«Краяни»*), астрономічні та географічні назви (*Козеріг, Дунай, Чорне*

море), а також назви просторових і часових понять, що виявляються в певних межах (*берег, площа, хвилина, тиждень, рік*).

Абстрактне значення властиве словам, що називають узагальнені поняття. Позначені такими словами поняття позбавлені чуттєвих ознак, сприймаються лише розумом, уявою людини: *дотепність, вихований, думати, сприймати*.

Слова з абстрактним значенням з'явилися в мові пізніше від слів із конкретним значенням.

Серед слів з абстрактним значенням є слова з непохідною основою (*горе, чужий, думати*) і слова з похідною основою, до якої входить і словотворчий суфікс. Найпоширенішими є суфікси *-б-* (*просьба*), *-от-* (*доброта*), *-ість-* (*чуйність*), *-ств-* (*чародійство*), *-тв-* (*убозтво, садівництво*), *-ни-* (*слухання*), *-енн-* (*здійснення*), *-тт-* (*чуття*) та ін.

Слова з конкретним та абстрактним значеннями активно вживаються в усіх стилях літературної мови.

Слово є також засобом вираження ставлення мовця до названого, пор.: *вітер — вітерець, вітриган, дід — дідок, дідусь, дідусик, дідунь, дідуган, дідиче*. Окремі слова в різному контексті, вимовлені з різною інтонацією, виражають різне ставлення мовця до висловленого, різні почуття. Наприклад: *О, почалось* вимовлене з різною інтонацією, що передає конкретні умови, може виражати радість, задоволення, незадоволення, несприйняття, дратівливість. Отже, слову властива й емоційно-експресивна функція.

3.1.3. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Номінативну функцію слово виконує завдяки властивій йому семантиці (гр. σήμα — знак), наявному в ньому лексичному значенню.

Лексичне значення — це зміст слова, встановлювана мисленням людини співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності, що позначені цим комплексом.

Отже, лексичне значення полягає в тому, що слово є вказівкою на дійсність, розуміння її. Формується лексичне значення в процесі пізнання, коли в людській свідомості виникають копії, відображення речей, явищ, якостей, властивостей — поняття. Поняття — це форма мислення, узагальненого відображення дійсності. Мовним засобом вираження поняття є слово. Тому слово поєднує в собі значення і звучання як два вияви одного явища. Проте звучання саме по собі значення не має. Людина розуміє слова тому, що має уявлення, поняття про предмети, явища, властивості, дії, які цими словами називаються. А якщо людина чує незнайоме їй звучання, слово, за яким у її свідомості

не виникає поняття, вона запитує, що це слово означає. Слово й поняття співвідносні, однак не тотожні. Не кожне слово співвідносне з поняттям. Не позначають поняття власні назви, слова-терміни, а також слова на зразок *русалка, домовик, чорт, диявол, лісовик*. Крім того, одне й те саме поняття може бути виражене в мові по-різному, зокрема словом і реченням (*студент і людина, яка навчається у вищому навчальному закладі*), словом і словосполученням (*рілля і зоране поле*).

Лексичне значення співвідносить слово з навколишнім світом. Водночас у слові міститься і вказівка на те, в яких відношеннях перебуває названий словом предмет, явище з іншими предметами, властивостями, діями. Ці відношення виражаються граматичними значеннями.

За наявністю чи відсутністю лексичного значення розрізняють слова повнозначні і неповнозначні. П о в н о з н а ч н і слова характеризуються наявністю лексичного значення, вони виконують номінативну та емоційно-експресивну функцію, і більшість із них співвідносні з поняттям. Н е п о в н о з н а ч н і слова лексичного значення не мають, у мовленні вони виражають відношення між словами повнозначними, які відображають ті відношення, що існують між предметами, властивостями, діями у навколишньому світі, наприклад: *батьки і діти, батько або мати, щасливий від спілкування з друзями* — єднальні, розділові, причинові, об'єктні відношення виражені неповнозначними словами *і, або, від*, з. Крім того, в мові є слова, що не належать до жодної з названих груп слів і вживаються для вираження почуттів: *ах, ой, ну й ну та ін.*

Повнозначні слова можуть бути однозначними і багатозначними. О д н о з н а ч н і слова вживаються в одному значенні, наприклад: *місто Київ, кінотеатр «Київ», ріка Дніпро, готель «Дніпро», математик Софія Ковалевська, морфема, суфікс, закінчення, синус, косинус*. До них належать переважно власні назви, терміни.

Б а г а т о з н а ч н и м и (полісемічними) — називаються слова, які вживаються у двох або кількох значеннях. Така здатність слова називається *багатозначністю (полісемією)*. Порівняйте: 1. У в о в к а *гострі зуби* (Н. тв.) (*зуб* — кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин, призначений для схоплювання, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту). 2. *Ілаїла дуб, дуб та й зламала зуб* (Н. тв.) (*гострий виступ на чому-небудь — знярядді, машині й т. ін.; зубець*). 3. *Із затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближались тухольці до монголів* (Фр.) (*із затисненими зубами* — напруживши всі сили).

Слово як одиниця мови завжди виникає з одним значенням, а в процесі свого функціонування набуває здатності виражати

нові значення. Так, слово *залізний* спочатку виражало лише ознаку за відношенням до матеріалу (*залізний дах, залізні ворота*), а пізніше стало називати ознаку, яка виражає міцність чогось: *залізний характер, залізні нерви*. Кожне з кількох значень, властивих слову, регулярно виявляється в певному контексті. Слово *іти* в поєднанні зі словами *полем, лісом, поряд* означає пересуватись, змінювати місце перебування у просторі; у висловах *іти додому, іти до школи, іти до театру* воно означає рух, зміну місця у певному напрямку; значення «минати», «тривати» виражає це слово у висловах на зразок *ідуть літа, іде життя, ідуть канікули, екзамени*; у вислові *кінчається літо, іде осінь* воно має значення наближення чогось.

Одне із значень багатозначного слова є прямим, інші — переносними.

Прямим є первинне значення слова, що характеризується безпосередньою співвіднесеністю його з навколишнім світом, природною назвою предмета, явища. З прямим значенням слово виникає у мові, це значення зрозуміле як у контексті, так і поза ним: *сміються діти, дорога додому, гіркий перець, високе дерево, замкнена квартира*.

Переносним називається вторинне лексичне значення слова, пов'язане з первинним значенням відношенням подібності чи суміжного зв'язку між предметами або функціональною спільністю. Переносне значення з'являється у слова у процесі функціонування його в мові. Переносне значення зрозуміле лише в контексті; у зіставленні з прямим значенням переносне, як правило, має більше стилістичне чи емоційно-експресивне навантаження. Залежно від основи виникнення переносних значень розрізняють різновиди їх: метафору й метонімію.

Метафора (від гр. *μεταφορά* — переміщення) — вживання слова з новим значенням, що виникає на основі подібності, аналогії між предметами, явищами дійсності: *сонце сміється, дорога до мети, гірке життя, висока мрія, замкнута людина*.

Метонімія (від гр. *μετωνομία* — перейменування) — переносне значення, що виникає внаслідок постійного суміжного зв'язку між предметами, явищами чи вживання назви одного предмета замість назви багатьох, назви частини замість цілого:

Уся школа торжествувала; взяти в бібліотеці Квітку-Основ'яненка; столове срібло; у київських парках росте липа, клен (торжествували всі учні школи; взяти у бібліотеці твори Квітки-Основ'яненка; ложки, виделки зі срібла; у київських парках ростуть липи, клени).

В основу всіх значень багатозначного слова покладено спільну семантику, воно співвідносне з одним поняттям.

3.1.4. ОМОНІМИ. ПАРОНІМИ

Від багатозначних слів, що мають спільну семантику, відрізняються *омоніми* (від гр. ὁμόνυμος — однойменний) — слова, однакові або подібні за звучанням і різні за лексичним значенням, наприклад: *водяна пара* (газ, на який перетворюється вода під час випаровування); *пара чобіт* (два однорідні предмети, що вживаються разом і складають одне ціле); *симпатична молода пара* (подружжя); *триває перша пара за розкладом* (форма заняття з певної дисципліни у навчальному закладі); *дівчата доспівали* (закінчили співати) *пісню*; *у полі доспівали* (дозрівали) *жита*; *на березі* (різновид дерева) *ніжне листя*; *на березі* (місцевість, що прилягає до річки, озера, моря) *відпочивали діти*.

Між словами, які є омонімами, немає ніякої семантичної спільності. Окремі з них набувають однакового звучання лише в певних граматичних формах (*три берези*, *три картоплю*, *але трьох беріз*, *труг картоплю*, *трьома березами*, *трете картоплю*) слів, що належать до різних частин мови, інші набули його в результаті історичних змін у фонетичній системі мови: *віз* (великий) з давн. *возь* і *віз* (солому) з давн. *везль*; так само *ніс* (кирпатий) із давн. *носъ*, *ніс* (воду) з давн. *несль*. Крім того, однозвучні слова, що мають різне значення, можуть бути різними й за походженням, наприклад: *клуб* у значенні «маса чогось, що набула кулястої форми», коріне українське слово; *клуб* — назва культосвітнього закладу — походить з англійської мови; слово *лава* — назва предмета для сидіння — належить до корінної української лексики, *лава* із значенням «вогненна рідка мінеральна маса, що вивергається вулканом», засвоєне з італійської мови; *лава* із значенням «стрій» засвоєне з польської мови.

Однак найістотніше джерело появи омонімів — це розпад, розщеплення багатозначних слів. Так виникли в українській мові омоніми *коса* (дівоча, піщана, назва знаряддя праці), *лист* (рослини, заліза), *ключ* (для відмикання-замикання і джерело).

Омоніми сучасної української літературної мови поділяються на кілька груп: прості (або повні), омоформи, омофони, омографи.

Простими омонімами є слова, однакового значення яких зберігається і в початковій, і в похідних граматичних формах, наприклад: *лист*, *деркач*, *ручка*, *брак*, *колона*, *літній*, *перекласти* (пор.: *листа*, *листом*, *на листі*; *деркачем мету*, *за деркачем спостерігаю*, *зупинив погляд на деркачі*, *взяв у руки деркача* і т. ін.). Прості омоніми завжди є словами однієї частини мови.

О м о ф о р м и (від гр. ὁμός — однаковий і лат. forma — форма) — різні за значенням слова, однакового звучання яких виникає

лише в окремих граматичних формах слів різних частин мови, наприклад: *клич* — іменник (*лунав клич*) і дієслово другої особи однини наказового способу (*клич дітей*); *мати* — іменник (*рідна мати*) і дієслово у формі інфінітива (*мати бажання*); *світи* — іменник у називному / знахідному відмінках множини (*широкі світи ваблять*) і дієслово у другій особі однини наказового способу (*світи, сонечко, яскравіше*); *світило* — іменник (*ясне світило*) і дієслово минулого часу середнього роду однини (*сонце світило*).

О м о ф о н и (від гр. ὁμόφωνος — однозвучний) — слова, різні за значенням і написанням, але однакові за звучанням, наприклад: *мене* (не чіпайте) від *я* — і *мине* (час), від *минати*; *кленок* (від *клен*) і *клинок* (від *клин*), *Орел* (Михайло) й *орел* (гірський), *Мороз* (Микола) і *мороз* (сильний), *спитьсся* (добре на свіжому повітрі) і *стиця* (для плетіння), *проте* і *про те*.

О м о г р а ф и (від гр. ὁμός — однаковий і γράφω — пишу) — це слова, однакові за написанням, але різні за значенням і звучанням: *дорога* (людина) — *дорога* (до мети), *насіп* (високий) — *насіп* (борщу), *золота* (дитина) — *золота* (високої якості).

Омонімічні відношення можна спостерігати між однозвучними словами з різним значенням, вживаними у різних мовах. Однозвучні слова з різним значенням, що вживаються у різних мовах, називаються **мі ж м о в н и м и о м о н і м а м и**. Приклади міжмовних омонімів, характерних для української і російської мов: *луна* (укр. — відбиття звукових коливань від перешкоди, рос. «эхо»); рос. — назва небесного тіла, супутника Землі; *чоловік* — *человек* (укр. — особа чоловічої статі, протилежне — жінка; одружена особа стосовно своєї дружини, рос. «муж»); рос. — назва суспільної істоти, що є найвищим ступенем розвитку живих організмів, має свідомість, володіє членороздільною мовою, виробляє й використовує знаряддя праці, укр. *людина*); *неділя* — *неделя* (укр. — назва одного із семи днів тижня, рос. *воскресенье*); рос. — назва проміжку часу у сім днів, укр. *тиждень*).

Омоніми слід відрізняти від багатозначних слів. Крім семантики, їх розмежовує й те, що кожен омонім утворює свій синонімічний ряд (напр.: *ключ* — відмичка; *ключ* — джерело), різний словотвірний ланцюжок або входить до нього.

Омоніми вживаються у мові для створення дотепних висловів, каламбурів. Поширені вони в розмовно-побутовому мовленні, усній народній творчості, в художній літературі. Значна частина омонімів є загальнозживаними словами, інші — вживаними у певних стилях.

Близькі до омонімів, але не тотожні з ними **п а р о н і м и** (від гр. *пара* — біля, коло, поряд і *ὄνμα* — ім'я, назва) — різні за значенням, подібні формою і звучанням слова, наприклад: *ком-*

панія (товариство) — *кампанія* (сукупність заходів), *адресат* (той, кому адресують, посилають лист, телеграму) — *адресант* (той, хто адресує поштове відправлення), *інтелігентний* (розумово розвинутий, освічений, культурний) — *інтелігентський* (властивий інтелігентові), *квартира* (житло, помешкання) — *квартирка* (шибка у вікні, вставлена в раму, відчиняється для провітрювання приміщення). Між паронімами існують відношення семантичної близькості (*привозити* — *провозити*, *обмотати* — *обметати*, *керуючий* — *керівний*), синонімічні (*повінь* — *повідь*, *привабливий* — *принадливий*), антонімічні (*іммігрант* — *емігрант*, *регресивний* — *прогресивний*, *правда* — *кривда*), виокремлюються пароніми однієї тематичної групи (*м'язи* — *в'язи*, *ніготь* — *кіготь*).

Пароніми утворюються по-різному, а саме: на основі спільного кореня (*прохід* — *прихід*), за відсутності в одному із слів одного-двох звуків, наявних в іншому слові (*вовна* — *бавовна*, *здравиця* — *зравиця*); вживанням різних префіксів (*прізвище* — *прозвище*, *проходить* — *приходить*). Паронімами є й різнокореневі співзвучні слова (*дерен* — *терен*, *вести* — *везти*).

Пароніми є активно вживаними словами у різних мовних стилях. Крім того, вони вживаються у мовленні, як і омоніми, для створення каламбурів, словесної гри; у поетичному мовленні виступають засобом створення музичності фрази, активно використовуються в епіграмах.

3.1.5. СИНОНІМИ. ЕВФЕМІЗМИ

Синоніми (від гр. συνώνυμος — однойменний) — слова, які близькі за значенням, але відрізняються за звуковим оформленням та відтінками лексичного значення, емоційно-експресивним забарвленням чи обома ознаками.

Наявність синонімів у мові дослідники пов'язують зі здатністю мовної системи мати кілька характеризуючих стосовно одного характеризованого. Напр.: *дорога важка, складна, терниста; людина добра, щира, сердечна, чуйна, доброзичлива, щиросердна*.

Синоніми завжди співвідносні з одним поняттям, тому ними є слова, які належать до однієї частини мови. Синонімами можуть бути іменники (*робота, праця, труд; колір, барва*), прикметники (*рідний, близький, кровний, отчий, любий*), дієслова (*назвати, найменувати, наректи, прозвати, відрекомендувати, представити*), прислівники (*поверхово, неглибоко, негрунтовно*), прийменники (*біля столу — коло, поблизу, недалеко від, обіч, поруч із*). У разі переходу слів з однієї частини мови в іншу синоніми добираються з тієї частини мови, в яку перейшло слово.

Деякі слова у синонімічні відношення не вступають. Це власні назви, переважна більшість термінів.

Синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, або синонімічні гнізда. Синонімічний ряд — це група слів, що мають спільне значення. Основою синонімічного ряду є *стрижнєве слово*, або *домінанта*, — таке слово, що найчіткіше передає значення, властиве всім членам ряду, і позбавлене будь-яких емоційно-експресивних відтінків. Деякі члени синонімічного ряду називають те саме поняття без будь-яких відтінків і забарвлення, інші до основного змісту додають нові ознаки, які розширюють чи звужують основний зміст поняття або надають названому емоційно-експресивного забарвлення. Наприклад, у синонімічному ряду *хата*, *хатина*, *будинок*, *халупа*, *хижа*, *хороми* слово *хата* є стилістично нейтральним — називає одноповерхове помешкання переважно у сільській місцевості. З таким самим значенням може вживатись і слово *хатина*, але в іншому контексті воно називає невелику убогу або стару хату — слово виражає новий відтінок значення. Словом *будинок* позначають будівлю більшого, ніж *хата*, розміру, призначений для проживання, порівняно зі словом *хата* воно має новий відтінок значення. Слова *халупа*, *хижа* називають невелику убогу житлову будівлю, злиденну хату, тому від стрижневого вони відрізняються відтінками у лексичному значенні. В іншому контексті слово *халупа* може вживатися для виявлення ставлення мовця до названого помешкання, давати оцінку йому — у таких випадках воно відрізняється від слова *хата* емоційним забарвленням. Слово *хороми* позначає великий розкішний будинок — від стилістично нейтрального слова *хата* воно відрізняється новим відтінком лексичного значення. В іншому контексті це слово може також уживатись як емоційно забарвлений синонім, наголошуючи на розкішності звичайного помешкання або, вживаючись іронічно, — на його бідності.

Серед синонімів одного синонімічного ряду є слова, що належать до загальноновживаної лексики, і такі, вживання яких пов'язане з певними стилями літературної мови чи однією з груп загальнонародної мови. Так, у синонімічному ряду *красивий*, *гарний*, *хороший*, *вродливий*, *симпатичний*, *миловидний*, *гарненький*, *файний*, *гарнесенький* усі слова, крім *файний*, належать до емоційно забарвленої лексики, слово *файний* — до діалектної.

До синонімічного ряду разом з окремими словами належать і фразеологізми. Наприклад, до синонімічного ряду *говорити*, *казати*, крім зазначених, належать слова *балакати*, *шепотіти*, *щобетати*, *варнякати*, *патьякати*, *базікати*, а також фразеологізми *пісню співати*, *правити теревені*, *точити ляси*.

У синонімічному ряду є слова як різнокореневі, так і споріднені: *красивий, гарний, хороший* — *гарненький, гарнесенький, прехороший, хорошенький, прегарний*.

Багатозначні слова утворюють кілька синонімічних рядів залежно від того, скільки значень кожне з них має. Так, до слова *великий* можна дібрати такі синонімічні ряди:

великий (у значенні: значний своїми розмірами) — *величезний, здоровенний, гігантський, грандіозний, колосальний*;

великий (у значенні: який переважає звичайний рівень, звичайну міру) — *відомий, визначний, видатний, видний, знаменитий, славетний, славнозвісний*;

великий (у значенні: який має чималу силу вияву, інтенсивність дії) — про дощ; *сильний, тривалий*; про почуття — *сильні*;

великий (у значенні: який має важливе значення) — *заповітний*.

Отже, синонімічний ряд — це не просто група слів, об'єднаних спільним основним значенням, до нього належать також слова, різні за емоційним забарвленням, загальнозживані, розмовні, урочисті. Такі слова властиві певному періоду історичного розвитку мови і є синхронним поєднанням, що склалося історично і має системний характер.

За відмінностями, які виявляються між синонімами одного ряду, розрізняються синоніми семантичні (або ідеографічні, чи понятійні), стилістичні, понятійно-стилістичні, абсолютні.

Семантичні синоніми — це стилістично нейтральні слова, які відрізняються додатковими відтінками в лексичному значенні, наприклад: *метелиця, снігопад, завірюха, віхола; дощ, злива; сутужно, скрутно, туго*.

Стилістичними синонімами є слова, спільні за значенням, але різні за експресивно-емоційним забарвленням, сферою вживання, належністю до мовних стилів. Наприклад, слова *базар, ринок* виступають синонімами у вислові міський базар (*ринок*), але не є синонімами у висловах *пташиний базар, світовий ринок, розвели базар* (шум, гам, голосні безладні розмови). Так само і синоніми *мир, лад*: у *сім'ї панує спокій (мир, лад)*; *дівчина робить усе на свій лад* (тільки так); *після суперечки між подругами знову настав мир* (лад); *підписати договір про мир, боротися за мир у світі* (лише слово *мир*).

Понятійно-стилістичні синоніми — це слова, які розрізняються відтінками лексичного значення та емоційно-експресивним забарвленням водночас.

Наприклад, до синонімічного ряду слова *ходити* належить понятійний синонім *поспішати* (позначає прискорений рух) та понятійно-стилістичні *походжати, ступати* (називають поваж-

ний, урочистий рух), *чвалати* (передає рух, утруднений різними обставинами), *простувати* (упевнений рух у визначеному напрямі).

Абсолютними синонімами є слова, що розрізняються лише звучанням, абсолютно однакові за значенням, позбавлені експресивно-емоційних відтінків, наприклад: *буква, літера, графема; суспільний, соціальний; голкіпер, воротар; спектакль, вистава, сім'я, родина*.

За характером уживання виокремлюють вільні (постійні, загальноживані) і контекстуальні синоніми. Вільними є такі слова, синонімічні зв'язки між якими проявляються незалежно від контексту, оскільки значення їх усталене, пов'язане з лексичною системою мови загалом. Такими є, наприклад, *керувати, правити, управляти; радісно, весело; спокійний, врівноважений, витриманий* та ін.

Контекстуальними синонімами є слова, які зближуються за значенням лише в певному контексті, поза ним вони мають різне значення. Так, у розповіді про Т. Г. Шевченка синонімічного значення набувають слова *поет, Кобзар, великий письменник, основоположник нової української літератури, основоположник української літературної мови, поет-демократ, співець України, співець трудового люду* та ін. Прикметник *сивий* у певному контексті є синонімом до слова *старий* (*чоловік старий, сивий*), але це слово не може бути синонімом до *старий будинок*; лише у поетичному мовленні вживають: *місто старе, сиве, древнє*.

Синоніми забезпечують можливість найточнішого висловлення думки, оцінки певного явища, дають змогу уникнути повторення спільнокореневих або тих самих слів, досягти образності вислову.

М. Т. Рильський, видатний майстер слова, зауважував: «Синоніми в основній своїй масі — це слова з майже однаковим значенням. Різні змістові нюанси, різні емоційні забарвлення ... завше позначають ті чи інші синоніми. Письменник (очевидно, і кожен мовець, особливо вчитель. — Н. Ш.) раз у раз повинен відчувати, де треба сказати, що людина *тремтить, дрижить, треться, труситься* — це значить, окреслити, властиво, одне й те саме явище, але у використанні того чи іншого з даного ряду слів таїться характеристика людини, про яку йде мова, і відношення до неї того, хто говорить»¹.

Своєрідними синонімами є так звані е в ф е м і з м и (від. гр. εὐφρησμός — пом'якшений вислів) — слова і словосполучен-

¹ Рильський М. Т. Передмова до «Матеріалів синонімічного словника української мови» А. Багмута // Вітчизна. — 1959. — № 2. — С. 217.

ня, які вживаються для уникнення брутальних слів чи слів із непристойним змістом або неприємним за певних умов забарвленням. Наприклад, замість слова *чорт* вживають *нечистий*; *людина поважного (солідного) віку* чи *літня людина, людина в літах* замість *стара людина*; *говорити неправду* замість *брехати* та ін.

3.1.6. АНТОНІМИ

Антоніми (від гр. *ἀντί* — проти, *ὄνομα* — ім'я) — це слова з протилежним значенням.

Антонімічними відношеннями поєднуються слова на ґрунті спільної семантики, що покладена в основу їх, наприклад: назва суспільного стану (*мир* — *війна*); назва якостей, властивостей за певною ознакою — фізичного чи психічного стану (*здоровий* — *хворий*, *збуджений* — *пригнічений*, *веселий* — *сумний*); внутрішніх чи зовнішніх властивостей (*уважний* — *байдужий*, *ласкавий* — *грубий*, *твердий* — *м'який*, *красивий* — *поганий*); назва часових, просторових понять (*далеко* — *близько*, *вгорі* — *внизу*); назви дій, станів (*доводити* — *спростовувати*, *співати* — *плакати*, *веселитись* — *сумувати*) та ін.

Антонімічні відношення виявляються між двома словами. Проте до багатозначних слів можна дібрати кілька антонімів — у них антонімічність виявляється між окремими значеннями:

великий	→ малий (будинок);	захищати	→ нападати (на когось-небудь);
	→ незначний (внесок);		→ звинувачувати (кого-, що-небудь).
	→ невідомий (артист);		

Слова-антоніми належать до однієї частини мови. Антоніми виражаються іменниками (*правда* — *брехня*, *світло* — *тітьма*, *слава* — *ганьба*), прикметниками (*корисний* — *шкідливий*, *закономірний* — *випадковий*), прислівниками (*високо* — *низько*, *вперед* — *назад*, *по-новому* — *по-старому*), дієсловами (*забороняти* — *дозволяти*, *турбувати* — *заспокоювати*), а також прийменниками, що виражають антонімічні відношення тільки в поєднанні з іменниками чи словами, вжитими у значенні їх: *на столі* — *під столом*, *за столом* — *перед столом*, *над хмарами* — *під хмарами*.

Переважна більшість антонімів є словами різнокореновими, отже, протилежне значення їх міститься у семантиці слова. Протилежне значення може бути виражене за допомогою префікса, що утворює нове слово: *заплітати* — *розплітати* (косу), *наземний* — *підземний* (транспорт); суфікса: *височенький* — *височенний*, *носик* — *носище*.

За сферою вживання серед антонімів переважають загальноомовні — такі, протилежне значення яких міститься в семантиці слів (*мало — багато, усе — ніщо, кожний — жодний, ніде — повсюди, гарно — погано*). Вживаються контекстуальні антоніми — слова, що набувають протилежного значення тільки у певному контексті на основі вживання слів у переносному значенні, наприклад: *Мати в'яне, дочка червоніє* (Т. Ш.) — у прямому значенні слів *червоніти, в'янути* протилежності немає. У тексті: *в'яне* (мати) — поступово втрачає фізичну силу, марніє, слабшає; *червоніє* (дочка) — набуває сили, здоров'я, розквітає. У реченні *В мужика землянка вогка, в пана хата на помості* (Л. Укр.) — кілька пар контекстуальних антонімів: *землянка — хата, в мужика — в пана* (у прямому значенні взагалі не вступають в антонімічні відношення, оскільки є словами з конкретним значенням), *вогка — на помості*.

Антоніми вживаються для вираження контрастів, протилежностей, для виявлення внутрішніх суперечностей явищ, для характеристики їх шляхом порівняння за протилежними ознаками. За допомогою антонімів будуються такі зображальні художні прийоми, як іронія, антитеза та оксिमорон (оксюморон), що ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом понять, які разом дають нове уявлення: *страшенно радий, праведність гріха*. Широко використовуються антоніми в усіх стилях літературної мови, особливо в художньому й публіцистичному.

Не всі слова мають здатність виражати антонімічні відношення, а лише слова з конкретним значенням (назви предметів, істот), а також слова, що називають точну кількість предметів (на морфологічному рівні належать до іменників, числівників, а також більша частина займенників).

3.1.7. СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ ЇЇ

З погляду походження вживану в сучасній українській літературній мові лексику поділяють на дві групи — корінну українську та іншомовну.

Корінна українська лексика становить 90 % усього словникового складу. До неї належать слова з періодів індоєвропейського, спільнослов'янського та слова власне українські.

До найдавніших належать засвоєння з лексичного складу індоєвропейської мовної єдності. Прикладом їх можуть бути слова *мати, син, сестра, брат, око, брова, вухо, ніс, кров, лікоть, звір, вівця, їжак, журавель, орел, оса, муха, м'ясо, молоко, береза, верба, ясен, осика, черемха, мох, полова, сонце, місяць, небо, день, вечір, весна, вода, сніг, дім, колесо,*

жорна, іти, текти, везти, стояти, орати, їсти, жити, знати, смерти, довгий, вузький, білий, світлий, сивий, рудий.

Слова індоєвропейського походження зустрічаються в усіх або більшості мов індоєвропейської сім'ї.

Процес розпаду індоєвропейської мовної єдності зумовив появу нових мовних єдностей, однією з яких була слов'янська. Кожна з них успадкувала словниковий склад попереднього періоду, і відповідно до нових умов у ній з'явилося чимало нових слів. У період спільнослов'янської мовної єдності внаслідок змін у матеріальному та духовному житті слов'ян з'явилися слова: *отець, онук, сват, сваха, свояк, вітчим, мачуха, тіло, чоло, губа, шия, гортань, палець, сиріжка, сморж, печериця, кропива, лобода, ягода, малина, ожина, ліщина, долина, рілля, струмись, буря, іскра, вежа, кузня, обора, стайня, вікно, кроква, вила, полотно, пряжа, весло, шило, кросна, сковорода, страва, сало, пиріг, молодий, босий, високий, той, наш, хто, слово* та ін. Слова спільнослов'янського походження наявні майже в усіх чи більшості слов'янських мов.

Лексика спільнослов'янської мови поповнювалась також за позиченнями з інших мов. У той час з-поміж інших засвоєні слова з латинської мови (*осел, котел, оцет*), давньогрецької (*огірок, корабель*), з германських мов (*хліб, блюдо, церква, мито, король*). Із спільнослов'янської мови ці та інші запозичені слова перейшли у слов'янські мови, зокрема й в українську.

Примітка. Мовознавці, які є прихильниками існування давньоруської мови, що, на їхню думку, виникла на основі праслов'янської, функціонувала в Київській Русі й пізніше стала основою для східнослов'янських мов, виділяють у складі української літературної мови також слова, що беруть свій початок з давньоруської мови, ілюструють їх такими: *батько, дядько, племінник, діти, дід, щока, жайворонок, снігур, кажан, поле, море, крига, метелиця, урожай, цілина, озимина, кочерга, скатерть, пряник, яловичина, мельник, кожум'яка, милий, любий, лютий, хоробрий, сміливий, куций, їхати, сказати, послати, ударити, кочувати, мітити, поневолі, ненароком, сорок, дев'яносто* та ін. Частина слів, які з'явилися у названий період, вважають вчені, спільні для всіх східнослов'янських мов.

Загальноновизнаними є слова, що називаються власне українськими, або специфічно українськими. Власне українська лексика досить багата й різноманітна. Прикладом її є слова: *смуга, вибалок, година, щогодини, лоша, цуцик, повітря, хурделиця, чарівний, яскравий, весняний, коханий, кмітливий, недолік, облік, сніданок, галушки, вареники, паляниця, пиріжок, куліш, долівка, штани, запаска, хустина, ремінець, свита, намисто, гречка, жнива, жниварка, молотарка, лишити, відволікати, годувати.*

Серед власне української лексики є слова, що називають просторові (*смуга, вибалок*), часові поняття (*година, щодня*), явища природи (*повітря, хурделиця*), тварин (*качка, курча, цуцик*), страви (*куліш, кисляк, борщ, вареники, паляниця, лемішка, холодець, узвар, капуста, пампушка*), предмети одягу (*штани, свита, кожух, сорочка, кирсет*), взуття (*чобіт, черевик*), прикраси (*гривна, стрічка*), приміщення та їх частини (*будинок, повітка, помешкання, дровітня, корівня, пташарня, горище, долівка, одвірок, сволок*), ознаки, властивості, стани (*чарівний, яскравий, коханий, кохання, мрія*), поняття, пов'язані із суспільно-політичним життям (*володар, власність, громада, наймит, гурток, рада, держава, осередок*), адміністративною та військовою сферою (*табір, рушниця*), виробничою діяльністю (*оранка, жнива, жнивварка, рільництво*), освітою, вихованням (*іспит, підручник*) та ін.

Фонетичними особливостями власне української лексики є вживання звука [і] на місці давнього ʒ (*повітря, ремінець*), наявність звука [и] після [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х] у корені слів (*хист, гичка, кирсет, чимчикувати*), приставних приголосних на початку слова.

Словотвірними особливостями власне української лексики є суфікси, зокрема *-ин-*, що виражає різні значення: часове (*година, хвилина*), одиничність (*квасолина*), масу, абстрактні поняття (*оглядини, біганина*), адміністративно-територіальні поняття (*Київщина, Вінниччина*), історичні події, періоди (*Коліївщина, козаччина*); *-ач (-яч)* (*викладач, спостерігач, сіяч*); *-ій (водій, крутій)*; *-ець (проловець)*; *-ник (газівник, колгоспник)*; *-к-* (*лікарка, відвідувачка*) — усі ці суфікси називають людину за родом заняття; суфікси *-ани-, -ени-, -ини-*, за допомогою яких творяться іменники від дієслів (*дозрівання, одруження, устремління*); префікси *су-* (*супутник*), *прі-* (*прізвище*), *по-* (*поверх*), *між-* (*межи-*) (*міжгір'я, межиріччя*), *перед-* (*передмова*) та ін.

Чимало власне українських є серед неповнозначних слів, якот: *проміж, поміж, поза, з-посеред, щоб, зате, проте, ніби, нібито, немовби, як, якби, чи, хіба, ось, хай, нехай, майже, саме, якраз, либонь* та ін. До цієї групи належать також слова, що виражають ставлення мовця до висловленого чи певної ситуації, вітання, прощання, ввічливість: *мабуть, безперечно, звичайно, очевидно, геть, овва, добридень, добраніч, прощайте, будьте, перепрошую, даруйте, вибачайте* і т. ін.

Власне українська лексика є вагомим засобом вияву специфіки української мови.

Певна частина слів сучасної української літературної мови засвоєна з інших мов. Такі слова, вважають, становлять 10 % усього словникового складу. Лексичні засвоєння — наслідок

контактів різного характеру (політичного, економічного, культурного, військового) наших предків, нашого народу з іншими народами. Засвоєння іншомовних слів відбувалося у найдавніші часи; не припинилося воно й нині, можливо, стало ще продуктивнішим. Так, слова *князь, блюдо, сарай, торба, броня, парус, лиман* належать до найдавніших засвоєнь, інші слова (*транзистор, відеотелефон, відеофільм, телевізор, космос, менеджер, маркетинг*) увійшли до української мови значно пізніше.

Засвоєння іншомовних слів здійснюється усно (в безпосередніх контактах народів) та книжним шляхом. Слова з однієї мови можуть переходити в іншу безпосередньо або через посередництво іншої мови. Наприклад, слово латинського походження *візит* увійшло в українську мову через французьку; слово французького походження *маршрут* засвоєне українською мовою через німецьку; слово латинського походження — *ордер* засвоєне українською мовою через німецьку. З арабської мови походять слова *кофе, кава*. Перше з них потрапило в українську мову через англійську й російську, друге засвоєне через західнослов'янські, вірогідно через польську. Через посередництво російської мови українською засвоєна значна частина слів іншомовного походження.

Іншомовні слова засвоюються також шляхом к а л ь к у в а н н я — таким способом, при якому запозичується значення слова, його морфемна структура, а звуковий склад змінюється відповідно до звукової системи мови, в яку слово запозичується. Так в українську мову увійшли засвоєні з російської слова *суботник* (із *субботник*), *мовознавств* (з *языкознани*) та ін.

Засвоєння із слов'янських мов. Слов'янські народи постійно підтримували політичні, економічні, культурні зв'язки, що сприяло взаємовпливу та взаємозбагаченню їх мов.

Словниковий склад східнослов'янських мов характеризується спільністю двох лексичних пластів — слів індоєвропейського, спільнослов'янського походження. Корінна лексика української, російської, білоруської мов відрізняється лексикою власне українською, власне російською, власне білоруською. Кожна з цих трьох мов збагачує свій словниковий склад за рахунок запозичень з інших мов.

В українській літературній мові вживаються слова, засвоєні із старослов'янської мови — так звані старослов'янізми. Старослов'янська мова — найдавніша літературно-письмена мова слов'ян. Вона належить до південнослов'янських мов. У Київській Русі старослов'янська мова поширилася після прийняття християнства й обслуговувала потреби церкви та інших

галузей тогочасного суспільного життя. Із церковних книг старослов'янські слова переходили у світські книжки, що сприяло збагаченню давньоруської мови. Значна частина старослов'янізмів наявна і в українському словниковому складі: *єдиний, юнак, воздвигнути, буква, істина, благо, благодать, учитель, глашатай, приязнь, владица, собор, возз'єднати, витати, чертог, ланіти, предтеча, соратник, трудящий, невмирущий, вождь* та ін.

Старослов'янізми мають певні фонетичні й словотвірні особливості.

Фонетичні ознаки їх такі: наявність неповноголосних звукосполучень [ра], [ла], [ре], [ле] між приголосними відповідно до східнослов'янських [оро], [оло], [ере], [еле], зіставте: *враг — ворог, глава — голова, град — город, храм — хорони, древо — дерево*; звукосполучення [ра], [ла] на початку слів відповідно до українських [ро], [ло]: *работа — робота, ладья — лодка* (діалектне); початкові звукосполучення [йе], [йу]: *єдиний, юнак*; звукосполучення [жд]: *вождь, страждати*.

Словотвірні ознаки старослов'янізмів: іменникові суфікси *-нь (приязнь), -ин- (гординя, пустиня), -тель (мислитель, повелитель), -тв- (молитва, битва), -тай (ратай, глашатай), -ств- (багатство, братство)*; дієприкметникові суфікси *-ащ- (-ящ-), -уц- (-юц-), -м- (трудящий, грядущий, цілющий, знайомий)*; префікси *воз- (воздвигнути, возвеличити), со- (соратник), пре- (преподобний), пред- (предтеча)*; частини складних слів *благо, град, добро, зло (благословити, Новоград, добродушний, злочин)*.

Деякі слова є старослов'янізмами за семантикою — вони називають релігійні поняття, є словами з абстрактним значенням чи відзначаються урочисто-піднесеним характером: *істина, тьма, собор, святий, суєта, пророк, воскресіння, кадило*.

Окремі старослов'янізми в сучасній українській літературній мові вживаються паралельно зі словами корінної української лексики: *град — город, глас — голос, гласний — голосний, прах — порох*. Такі слова найчастіше мають різне значення (порівняйте: *глава* — назва керівника держави, делегації, *голова* — назва частини тіла; назва керівника установи, організації; *прах* — рештки, руїни чого-небудь, залишки давніх часів, *порох* — дрібні тверді частинки, які зависають у повітрі або осідають на поверхні чого-небудь, пил, курява). Інші старослов'янізми вирізняються емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *правда — істина, говорити — ректи*.

Деякі слова старослов'янського походження в сучасній мові стали загальноживаними (*багатство, єдиний, учитель, нужда, трудящий*) Більшість із них вживаються зі стилістичною

метою: для створення урочистого настрою, як засіб гумористичного чи сатиричного зображення дійсності, для змалювання історичних подій.

У словниковому складі сучасної української літературної мови чимало слів, засвоєних із російської. Такі засвоєння відбувалися постійно. У різний час були засвоєні слова суспільно-політичної лексики (*декабрист, народоволець, різночинець, більшовик, посланець*), виробничої (*завод, рудник, паровоз*), офіційно-ділової (*чиновник, указ, законопроект*), побутової (*самовар, сарафан, гармоніст*). Тривалий час російська мова була посередником для засвоєння українською іншомовних слів. Такі слова стосуються різних галузей: суспільно-політичної (*конференція, декларація*), військової (*арсенал, канонада*), офіційно-ділової (*контора*), наукової (*аналіз, синтез, кібернетика, біохімія*), культурного життя (*кінофестиваль, лауреат, палац, телевізор, телебачення*), побуту (*квартира, диван, сервант*).

Одним із шляхів поповнення українського словника за рахунок лексики російської мови було калькування.

Так поширилися слова *висування, законознавство, семиборство, соцмагання, суднобудівник, судновласник, приватновласницький* (відповідно до *выдвижение, законоведение, семиборье, соцсоревнование, судостроитель, судовладелец, частновладельческий*).

Засвоєння українською мовою слів із будь-якої, зокрема й російської, закономірне, воно збагачує літературну мову. Трапляється, однак, коли російські слова в українському мовленні вимовляються на український лад і вживаються або не у відповідному контекстові значенні, або не у властивій українській мові граматичній формі на зразок *слідуючий* (наступний) *рік, сказав замісник* (заступник) *декана, слово являється* (є, виконує функцію) *членом речення, віддихайте* (відпочивайте), *перебував у відпуску* (відпустці). Такі слова засмічують українську мову.

У словнику української літературної мови є слова, засвоєні з білоруської: *бадьорий, дьоготь, жлукто*. Загалом взаємозв'язки між українською й білоруською мовами вивчені недостатньо.

Українська мова активно засвоювала слова з польської. Як сусіди, український і польський народи впродовж століть мали економічні, політичні, культурні контакти, що позначилося й на мовних стосунках. Слова польського походження стосуються військової справи (*полковник, рота*), суспільно-політичного життя (*герб, урядник, ратуша*), офіційно-ділового мовлення (*скарга*), виробництва (*корба, ковадло, маляр, тесля*), культури й побуту (*мазурка, краков'як, повидло, тлустий*,

шикувати). Польська мова відіграла й роль посередника для засвоєння українською слів із західноєвропейських мов. Через польську засвоєні слова з французької мови (*компанія, презент, регламент* — у французьку ввійшли з латинської), з латинської (*апеляція, оренда*), з німецької (*крейда, муштра*).

Засвоєння із неслов'янських мов. До найдавніших належать засвоєння з тюркських мов. Вони зумовлені воєнними, торговельно-економічними контактами з тюркськими народами й відбувалися переважно усним шляхом. Тюркізми називають явища природи (*буран, туман*), поняття адміністративно-політичні, військові (*хан, султан, бай, баша, козак, гайдамака, кабала, аркан, кинджал*), поселення, будівлі (*аул, кишлак, амбар, сарай, шатро*), фінансово-економічні поняття (*казна, товар, ярлик, базар, бакалія, могорич, аршин*), тварин, рослин і поняття, пов'язані з тваринництвом (*баран, ішак, беркут, буланій, кизил, айва, каракуль, табун, отара, чабан, батіг*), продукти харчування (*ізіум, балик, шашлик, кавун, кумис, лапша, халва*), предмети одягу та предмети, пов'язані з побутом (*башлик, бешимет, каблук, тюрбан, таз, казан, утюг, чарка, чалма*).

Фонетичними ознаками слів тюркського походження є вживання одного й того самого голосного звука в усіх складах слова (*баклажан, чалма, халва, баштан, майдан, утюг, урюк*), наявність у кінці слів звукосполучень [ак], [ан], [ча] (*судак, табак, баштан, казан, аркан, алича*), вживання на початку частин слова *баш, бах* (*башка, баштан, баша, бахрома*).

До найдавніших книжних засвоєнь належать запозичення з класичних мов — грецької та латинської. Грецька мова була поширена серед духівництва, вивчалася в Києво-Могилянській академії, в гімназіях. Частина грецизмів потрапила до нашої мови безпосередньо, інші слова — через старослов'янську та європейські мови.

Засвоєння з грецької мови. Слова грецького походження стосуються релігійного культу (*Біблія, Євангеліє, ладан, псалом, ангел, монах, монастир, паламар, вітвар, ікона, панахида*), суспільно-політичної сфери життя (*автономія, анархія, демократія, гегемонія, стратегія, демагогія*), науки (*орфографія, орфоєнія, лексика, семантика, дифтонг, фонетика, філософія, граматики, драма*), культури, мистецтва (*театр, сцена, мелодія, комедія, трагедія, трагік*), а також є власними іменами (*Андрій, Григорій, Петро, Василь, Олександр, Олексій, Олена, Остап, Федір, Софія, Євдокія, Євген, Галина, Харитина*).

Ознаки слів грецького походження: наявність голосних звуків [а], [е] на початку слова (*архів, ангел, епос, ендем, еконо-*

міка); наявність звука [ф], що вживається в будь-якому місці слова (*фонендоскоп, фосфор, фотограф*); наявність звукосполучень приголосних [кс], [пс], [мв], [мп], [ск] (*синтаксис, псалом, амвон, олімпіада, скорпіон*); наявність коренів *атм, біблі, дем, біо, фон, лекс, лог, аеро* (*атмосфера, бібліотека, демос, біологія, фонетика, лексикографія, аеропорт*).

З грецької українська мова запозичила й окремі словотворчі елементи, які вживаються для творення нових слів на основі як іншомовних, так і корінних українських. Ними є корені (*авто, агро, аеро, біо, гео, гідро, ізо, філ*), префікси (*а-, ан-, анти-, архі-*), суфікси (*-іт, -ит, -навт, -ад-*): *автогонки, агропромисловий, біосфера, геологія, гідротурбіна, слов'янофіл, аморальний, архідавній, антиреакційний, бронхіт, космонавт*.

Засвоєння з латинської мови. Деякі слова з латинської мови ввійшли ще в доукраїнський період (*коляда, кесар, фортуна, Наталя, Валерій, Валентин*). Активніше засвоєння латинізмів відбувалося пізніше (з XV по XVI ст.). Латинську мову вивчали в навчальних закладах країн Західної Європи, з XV по XVI ст. її вивчають і в навчальних закладах України.

Слова латинського походження є назвами понять суспільно-політичного життя (*декларація, агресор, декрет, комуна*), наукових (*меридіан, синус, косинус, глобус, дедукція, реакція, формула, дифузія*), офіційно-ділових (*документ, резолюція*), педагогічних (*аудиторія, клас, консультація, лекція, конспект, декан, ректор, факультет, студент, екзамен, інститут, університет, доцент, професор*), юридичних (*нотаріус, прокурор, прокуратура, адвокат, апеляція, юрист, кодекс*), військових (*дистанція, окупація*), медичних (*консиліум, ординатор, фурункул, ангіна, резекція, ампутація*) та власними іменами (*Валерій, Валентин, Павло, Наталя, Юлія*).

Ознаками слів латинського походження є наявність у них звукосполучень [ци], [це] (*циркуляція, ценз*), звукосполучення [йу] (*ювілей, юстиція*), префіксів *екс-, ім-, інтер-, ре-, де-, контр-* (*експлуатація, імпорт, деаерація, рекомбінація, контрреволюція*), основи на *-ат, -ент, -ум, -ус, -тор* (*демократ, студент, консиліум, градус, інформатор*).

У сучасній українській літературній мові вживаються також слова, утворені поєднанням складових частин грецької та латинської мов. Наприклад, широковживане слово *целофан* є результатом поєднання латинського *цело* (*cellula* — комірка) і грецького *фан* (*φανός* — ясний, світлий); *космоцентр* — від гр. *κόσμος* — Всесвіт і лат. *centrum* — середина.

Чимало слів утворилося й на основі поєднання частин грецького чи латинського слова і словотворчих засобів української

мови або словотворчих елементів двох класичних мов, наприклад: *антигуманізм* — від латинського слова *гуманізм* і грецького префікса *анти-*; *аморальність* — від латинського слова *мораль*, грецького префікса *а-* та українських суфіксів *-н-*, *-ість*; *дегазація* — від грецького *газ* і латинського *де-*; *революційний* — від латинського *революція* та українського *-н-*; *класовий* — від латинського *клас*, українського *-ов-*; *студентство* — від латинського *студент* та старослов'янського *-ств-*.

Засвоєння із західноєвропейських мов. Такі засвоєння відбувалися за різних часів, інтенсивність їх визначалась історичними подіями. Так, запозичення слів з німецької мови визначалися тим, що східні слов'яни, зокрема й українці, мали збройні сутички з німцями; ці народи постійно підтримували й мирні стосунки. Через військових, учених, цивільних службовців, діячів мистецтв із німецької мови у східнослов'янські, отже, й в українську, потрапляли і приживалися там слова з різних галузей, зокрема: військової (*штурм, офіцер, солдат, ранг, ефрейтор, вахта*), виробництва (*кран, штепсель, шахта, фуганок, цех, крейда, пластир, бинт*), культури й мистецтва (*мольберт, капельмейстер, балетмейстер, капельдинер, арфа, гастроль*), спорту (*шайба, штанга, цейтнот*), торгівлі й побуту (*такса, касир, вексель, бутерброд, крендель, галстук*). Ознаками слів німецького походження є звукосполучення [шт] на початку та звукосполучення [ей] у середині слова (*штабель, штрек, штепсель; крейда, флейта*); вживання звука [ц] на початку слова (*цейтнот, центнер, цех*); творення складних слів без єднальних голосних (*штрейкбрехер, лейтмотив, бутерброд, балетмейстер, гауптвахта*).

Засвоєння із французької мови зумовлені політичним життям країни, досягненнями французького народу в розвитку культури, мистецтва. Слова французького походження стосуються галузі суспільно-політичного життя (*асамблея, прем'єр, преса, дебати, саботаж, демарш*), військової справи (*сапер, десант, патруль, батарея, гарнізон*), техніки, будівництва, архітектури (*карбюратор, фюзеляж, екіпаж, монтаж, шосе, естакада*), культури й мистецтва (*партер, пейзаж, увертюра, водевіль, ампула, афіша, рояль, бюст*), побуту (*абажур, торшер, люстра, пальто, костюм, жакет, туалет, жабо, сервіз, одеклон, пудра, браслет, порт'єра, ришельє*).

Ознаками слів французького походження є невідмінюваність деяких із них (*ампула, аташе, шосе, портмоне*), наголошення останнього складу (*парте́р, верніса́ж, екіпа́ж, шофе́р, бюрокра́т, ампула́, конфера́нсьє́*), наявність суфіксів *-аж*, *-ант*, *-анс*, *-єр*, *-он* (*екіпа́ж, гара́ж, лейтена́нт, реверанс, сапе́р*), вживання

сполучення голосних звуків [ya] (*тротуар*) та звукосполучення [ам], [ан] (*ампула, пікантний*), наявність напівпом'якшених губних перед [у] (*пюре, бюро, фюзеляж*).

З англійської мови в українську запозичення здійснювалися переважно через російську. Запозичені слова називають поняття, пов'язані зі спортом (*футбол, волейбол, матч, гол, спорт, чемпіон, спортсмен, спринтер, фініш*), суспільно-політичним життям (*мітинг, бойкот, лідер, клуб*), культурою (*джаз, парк, фільм, клоун*), побутом (*джем, кекс, пудинг, торг, смокінг, джемпер, макінтош, піжама, ром, пунш*), мореплаванням (*мічман, шхуна, докер*), економікою (*маркетинг, менеджер, менеджмент, бізнес*).

У словах англійського походження наявні звукосполучення [ай], [ей] у середині слова (*снайпер, грейдер*), звук [дж] (*джаз, джин, менеджер, джентльмен*), основа на *-инг, -інг* (*мітинг, пудинг, смокінг, блюмінг*).

Слова, засвоєні з італійської мови, стосуються переважно мистецтва (*сольфеджіо, квінтет, тріо, консерваторія, піаніно, дуєт, мандоліна, адажіо, сопрано*) та побуту (*серветка, макарони, піца, вермішель*), а також фінансово-економічної галузі (*валюта, каса, нетто, брутто*). З італійської мови походять і такі слова, як *партизан, бандит, аварія, агрус, арка, карета, браво*.

Значна частина слів, пов'язаних із мореплаванням, походить із голландської мови: *матрос, боцман, шлюпка, трюм, гавань, трап, лоцман, шкіпер, каюта, верф, бакен, фарватер*. Крім того, з голландської мови засвоєні слова *сигець, картуз, апельсин, дюйм* та ін.

Є в українській літературній мові також лексичні запозичення з інших мов, але не такі багаті: з іспанської (*армада, какао, сигара, кокаїн*), португальської (*кобра, макака*), румунської (*мамаліга, кукурудза*), з угорської (*чардаш, гусар, гуляш*), з арабської (*кава, кофе, тариф*) та ін.

Поширеність іншомовних слів неоднакова. Серед них виокремлюються слова, вживані в усіх чи багатьох мовах, та слова, вживані у кількох мовах. Слова, поширені в усіх чи багатьох мовах з однаковим чи близьким значенням і звуковим складом, відомі під назвою *інтернаціоналізмів*. За значенням вони досить різноманітні. Серед них переважають слова, що позначають явища суспільно-політичного життя (*клас, революція, демонстрація, мітинг*), наукові терміни (*аналіз, аналогія, синтез, філософія, симпозіум*), поняття, пов'язані з технікою (*комбайн, мікроскоп, трамвай*), культурою (*бібліотека, драма, режисер, продюсер, театр, партер, тенор, сопрано*),

освітою (*педагог, лектор, професор, інститут, університет, аудиторія, студент*), спортом (*олімпіада, стадіон, спортсмен, бокс, футбол, спорт*), військовою справою (*армія, адмірал, танк, офіцер*), побутом (*готель, кафе, ательє*).

Інтернаціоналізми різні за походженням. Серед них є слова, що походять з латинської (*текст, університет, нотаріус, трактат, колегія, республіка, тенор, соло*), грецької (*бібліотека, педагог, фізика, аналогія, політика*), французької (*паспорт, ансамбль, монтаж*), англійської (*клуб, трамвай, мітинг, комбайн*), італійської (*маестро, арія*) та інших мов.

Інтернаціоналізми є тим засобом, що закладає основу для спілкування народів, які володіють різними мовами.

Фонетичне та морфологічне освоєння іншомовних слів

Іншомовні слова підпорядковуються фонетичній і граматичній системам української літературної мови. Однак неможливо ні повністю зберегти, ні повністю змінити звуковий склад та граматичне оформлення їх. Тому на українському ґрунті переважна більшість іншомовних слів зазнає відповідних змін.

При фонетичному освоєнні іншомовні слова втрачають звуки, звукосполучення, не характерні для української мови, вони замінюються близькими до них українськими. Так, українській мові не властиві дифтонги, тому у словах німецького, грецького, латинського походження вони замінюються на сполучення голосного з приголосним (*автор, штейн*) або на їх місці вживаються два голосні, що належать до різних складів (*гауптвахта, еуфілін, аудиторія*).

Іншомовний [h] передається в українській мові по-різному: гортанним [г] (*гільза, горизонт, гемоглобін, географія*), проривним [ґ] (*ґрунт, ембарго*), задньоязиковим [х] (*Бетховен, хокей*). Іншомовний [ф] та звукосполучення [ph, th] передаються звуком [ф] (*фабрика, факт, фігура*), звуком [т] (*бібліотека, театр*), звуком [п] (*Панас*), звукосполученням [кв] (*квасоля*).

Між двома голосними часто з'являється вставний [й] (*революці/йа/, ауді/йе/нці/йа/, ді/йе/та* — орфографічно: *революція, аудієнція, дієта*).

У більшості загальних назв іншомовного походження немає подовжених приголосних звуків, отже, й літер на їх позначення: *каса, група, атестат, алея, тролейбус, телеграма, акорд, кореспондент*.

Морфологічне освоєння іншомовних іменників відбувається шляхом послідовної втрати артиклів, не характерних

для української мови. При цьому може змінитися рід іменників: *пленум* — чоловічого роду, в латинській мові — середнього; *вуаль* — жіночого роду, у французькій — чоловічого; *батист* — чоловічого роду, у французькій — жіночого; *сигнал* — чоловічого роду, у німецькій мові — середнього.

Іноді спостерігається також зміна морфемної будови слів. Так, у латинській мові іменники мали закінчення *-us* або *-um*, в українській ця морфема відпала в більшості слів (*акт, меридіан, документ, декрет*), в інших збереглась, але як частина основи (*радіус, нотаріус, глобус, косинус*).

Відбувається і лексичне освоєння іншомовних слів. Воно полягає в тому, що іншомовне слово входить в українську мову з певним значенням. Найчастіше іншомовні слова зберігають лексичне значення рідної мови, однак трапляються слова, які або зовсім змінюють властиве їм значення, або набувають нового відтінку лексичного значення. Наприклад, латинське за походженням слово *консиліум*, що має значення «нарада, засідання», в українській мові означає лише нараду лікарів для встановлення діагнозу та лікування хворого; англійське *тайм* — «час», в українській мові позначає частину основного часу у певній спортивній грі. Ці слова звузили своє лексичне значення на українському ґрунті.

Французьке слово *дюшес* є назвою кількох десертних сортів груш, в українській мові, крім того, — назвою виду цукерок; латинське *канікули* є назвою найяскравішої зірки в сузір'ї Великого Пса, в українській мові — назвою перерви в заняттях у навчальних закладах; слово *декан* у латинській мові має значення «десятник», в українській називає керівника факультету у вищому навчальному закладі; слово *торт* у латинській мові має значення «кручений», в українській називає кондитерський виріб із тіста, покритий кремом, цукатами. Усі ці слова в українській мові змінили своє значення.

Іншомовні слова є органічною частиною словникового складу сучасної української літературної мови. Деякі з них настільки «прижилися» в нашій мові, що сьогодні не сприймаються як іншомовні (*гарбуз, кавун, бандура, козак, майдан, торба*). Інші й нині зберігають виразні ознаки іншомовних. Такі слова можуть бути не для всіх відомими, до вживання їх потрібно ставитись обережно, щоб не ускладнити спілкування. Вживати іншомовні слова варто лише тоді, коли мовець впевнений у їх значенні, коли кожне слово відповідає контексту і ситуації, коли в рідній мові немає слова, щоб назвати відповідне поняття.

3.1.8. СКАДА ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СТИЛІСТИЧНОГО ВЖИВАННЯ ІІ

Лексика є одним із мовних засобів, що характеризують функціональний мовний стиль — різновид літературної мови, який визначається сферою його функціонування і характеризується особливостями у виборі, поєднанні й організації системи мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.) у зв'язку з метою і змістом спілкування¹.

Мовна практика показує, що окремі слова, називаючи одні й ті самі поняття, відрізняються саме стилістичним уживанням, наприклад: *вітер, вітровий, легіт; дитина, дитя, чадо; допомогти, виручити, посприяти; робітник, роботяга*.

У зв'язку з цим уживана в мові лексика поділяється на певні стилістичні групи. Виокремлюється лексика стилістично нейтральна (або загальноуживана) і лексика, пов'язана з певним функціональним стилем, стилістично забарвлена.

До стилістично нейтральної лексики належать слова, що є назвами основних понять, пов'язаних із щоденним життям усіх членів мовного колективу. Вона однаково поширена і в усній, і в писемній формах літературної мови.

Із семантичного погляду серед стилістично нейтральної лексики виділяються слова, що є назвами предметів навколишньої дійсності (*земля, поле, степ, річка*), явищ природи (*сніг, дощ, вітер, спека*), людей за біологічною статтю та родинними стосунками (*чоловік, жінка, хлопець, дівчина; батько, мати, брат, сестра, онук, дівер, зовиця, невістка*), речей, пов'язаних із життям людини, та їх частин — предметів побуту; страв, предметів одягу, взуття, знарядь праці (*хата, кімната, сіни, підлога, стеля, тарілка, хліб, сіль, суп, борщ, каша, пальто, сукня, сорочка, чоботи, черевики, граблі, пила, сокира*), органів і частин тіла людини (*рука, голова, нога, серце, печінка, шлунок*), тварин, птахів та їх органів (*корова, поросся, вовк, сокола, півень, курка, лапа, гребінь, хвіст, дзьоб*), рослин та їх частин (*дерево, горобина, яблуня, бузок, троянда, крона, стовбур, листок, жито, колосок*), ознак предметів (*великий, широкий, зелений, щирий, дбайливий*), дій, станів та їх ознак (*ходити, рубати, сіяти, писати, думати; швидко, повільно, якісно, щодня, завтра*), чисел, числових понять (*два, дванадцять, кількадесят, сто двадцять, перший, десятий, одиниця, сотня, половина*).

До стилістично нейтральної лексики належать також слова, що вказують на предмети, ознаки, кількість, не називаючи їх

¹Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — С. 291—292.

(я, ми, кожний, хто-небудь, такий, жоден, ніякий), а також не-повнозначні слова (у, на, поміж, з-понад, і, й, а, але, щоб, бо, якби, якщо, тому що).

Стилістично нейтральна лексика — найчисленніша, найрізноманітніша за своїм складом і найбільш мінлива. Вона постійно збагачується за рахунок переходу слів з інших стилістичних груп. Нині, коли наука, техніка, культура, освіта досягли високого рівня, коли зросла громадянська активність людей, загальноживаними стали слова *конференція, сесія, план, електроніка, завод, оренда, комбайн, трамвай, супутник, інженер, агроном, кіно, виставка, клуб, телевізор, школа, учень, гімназія, холодильник, люстра, телефон, магнітофон, бізнес, бізнесмен, приватний* тощо.

Серед слів, співвідносних з окремими функціональними стилями, розрізняють лексику розмовну, експресивно забарвлену та книжну з підгрупами: суспільно-політична, виробничо-професійна, науково-термінологічна, офіційно-ділова.

Розмовна лексика співвідноситься з розмовно-побутовим стилем літературної мови. Їй властива, так би мовити, стилістична зниженість, обмеженість уживання за розмовно-побутовим мовленням. У словниках біля таких слів є помітка «розм.». Прикладом слів цієї групи можуть бути *роботяга, гуляка, репет, лупцювати, замакітрилося, шастати, мастак, репетувати, крутій, брѳохати, комизитися, пика*. Розмовна лексика вживається й у художніх творах як засіб характеристики героїв, у публіцистичному стилі для надання мовленню жвавості, вільності, гостроти.

До експресивно забарвленої лексики належать урочисті слова: *батьківщина, велич, знамено, вікопомний, благословенний, величавий*. Ця лексика об'єднує усі слова, які, позначаючи відповідні поняття, виражають ставлення мовця до названого і надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення.

Емоційність, образність експресивність забарвленої лексики може виражатись:

1) у лексичному значенні слова: *радий, чудовий, рідний, ніжність, величавий, благодатний, сум, горе*;

2) суфіксами, що надають відтінків зменшеності, пестливості, згрубілості, зневажливості: *матуся, матінка, матусенька; вітрище, вістряган, хлопчисько, писака, здоровенний*;

3) вживанням слів у переносному значенні, наприклад у висловах: *золото хлібного поля, золото душі людської, зірки естради, лежить колодою*.

Книжна лексика властива писемній формі літературної мови, у словниках біля цих слів є помітка «кн.» (книжне). Проте це не

означає, що слово вживається лише у книжному, тобто писемному, мовленні і прирівнюваних до нього різновидах усного мовлення (в лекціях, доповідях і т. ін.) — у щоденному розмовному мовленні люди часто порушують теми, які передбачають вживання поряд з іншими і книжних слів.

Книжна лексика поділяється на кілька груп.

Суспільно-політична лексика охоплює слова, які називають явища навколишньої дійсності, пов'язані з політичним, громадським життям суспільства і людини в суспільстві. Це передусім слова, що називають поняття, пов'язані з політичною діяльністю, суспільним та економічним будівництвом у країні, характер стосунків між державами, державно-адміністративні, партійні органи, наприклад: *суспільство, держава, соціалізм, капіталізм, комунізм, партія, Верховна Рада, парламент, сесія, мир, війна, переговори, політика невтручання, статус без'ядерної держави, з'їзд, мітинг, страйк, маніфестація, електорат, пікетування, угруповання, преса, газета, телеміст, Рада Європи, Хартія прав людини, Комітет захисту миру України, інтернаціоналізм, Конгрес демократичних сил України, космополіт, націоналіст, інтернаціоналіст, передовий*. Суспільно-політична лексика поповнюється за рахунок переходу в неї слів із загальноповживаної лексики та лексики інших стилістичних груп (*Всесвітній день захисту дітей. Партія зелених України, Народний рух України*) й одночасно поповнює загальноповживану лексику (*сесія, мир, війна, з'їзд, мітинг, газета*).

Виробничо-професійна лексика складається зі слів, що називають професії, посади, виробничі процеси, знаряддя праці, приміщення, в яких відбуваються виробничі процеси, та інші поняття, пов'язані з виробництвом. Кожна галузь виробництва характеризується «своєю» виробничо-професійною лексикою, хоч є слова, які вживаються для характеристики кількох або багатьох галузей, наприклад: назви посад (*директор, заступник директора, завгосп, бухгалтер*), виробничих колективів та їх підрозділів (*бригада, відділ, сектор*), понять, пов'язаних з організацією праці, виявом ставлення до праці (*план, зміна, новатор, раціоналізатор, дисципліна, режим праці, штатний розклад*).

Лексика, що характеризує окремі галузі виробництва:

медичну: *лікарня, амбулаторія, поліклініка, лікар, терапевт, невропатолог, медогляд, діагноз, операція, аналіз, хірургія, фонендоскоп, тонометр, гемодез, ін'єкція, крапельниця, санпропускник, швидка допомога;*

педагогічну: *школа, навчальний заклад, профтехучилище, коледж, гімназія, завуч, учитель, вихователь, учитель-методист,*

класний керівник, урок, виховна година, розклад, педрада, оцінка, клас, кабінет, учком, староста класу, класний журнал, аудиторія, лекція, семінар, викладач, професор, декан, деканат, факультет, практичне заняття, стипендія, абітурієнт, студент, читальний зал;

шахтарську: шахта, вугілля, штрек, вагонетка, сигнальна лампочка, лебідка, вугільний пласт, транспортер;

сільськогосподарську: фермерське господарство, фермер, колгосп, ланка, теплиця, бригадир, плуг, комбайн, культиватор, борона, оранка, сімба, жнива, підняття парів, боронування, затримання вологи, підвезення кормів.

Виокремлюються й інші групи виробничо-професійної лексики — їх стільки, скільки є галузей виробництва.

Слова чи мовні звороти, властиві мовленню людей певної галузі виробництва, називаються професіоналізмами.

Професіоналізми активно використовуються в художніх творах, вони є одним із засобів характеристики дійових осіб. Професіоналізми широко представлені у творах М. Коцюбинського, І. Франка, М. Стельмаха, О. Гончара, Ю. Збанацького, П. Загребельного, І. Цюпи, Грицька Бойка та інших майстрів слова.

Виробничо-професійна лексика у процесі розвитку суспільства, мови, внаслідок тих змін, що відбулися в економіці, значно збагатилася. До її складу в різний час увійшли слова *індустріалізація, електрифікація, теплофікація, газопровід, радіофікація, електродоїння, телефонізація, атомна енергетика, ядерна катастрофа, комп'ютеризація, стільниковий, інноваційний*. Водночас виробничо-професійна лексика є одним із джерел поповнення стилістично нейтральної лексики.

Науково-термінологічна лексика — це сукупність слів, що вживаються в науковій літературі та мовленні людей, діяльність яких пов'язана з тією чи іншою галуззю науки.

Значну частину цієї лексики становлять терміни — слова чи словосполучення, що виражають відповідні поняття певної галузі науки, мистецтва, суспільного життя.

Здебільшого термін є словом однозначним, позбавленим емоційного, стилістичного забарвлення. Науково-термінологічну лексику поділяють на загальнонаукову й галузеву. Слова загальнонаукової термінології вживаються в усіх чи багатьох галузях науки. Такими є *дослідження, експеримент, синтез, аргумент, аналогія, категорія, диференціація, інтеграція, анотація, проспект, твердження, спостереження, визначення, доказ, доказовість, зіставлення, порівняння* та ін.

Слова галузевої термінології властиві кожній окремій науці, в них відображено специфіку наукової галузі. Розрізняють

мовознавчу, літературознавчу, педагогічну, музичну, хімічну, фізичну, математичну, кібернетичну, біологічну, медичну, військову, морську та іншу термінологію.

Приклади галузевої термінології:

психологічної: *інтуїція, інтроспекція, вища нервова діяльність, автотренінг, афект, асоціація, апатія, аперцепція, гіпноз, галюцинація, втомлюваність, здібності, згуртованість, пам'ять, наслідування, поведінка, уява, учіння, успіх, сором, самосвідомість, самовладання, пунктуальність, психоаналіз;*

мовознавчої: *фонетика, морфологія, фонема, морфема, звук, асиміляція, спрощення, перерозклад, іменник, дієслово, відмінювання, граматичний рід, парадигма, словозміна, словотвір, словосполучення, речення, тип зв'язку, слово-речення, безособове дієслово, безсполучникове складне речення;*

музичної: *гама, октава, нота, соль, діез, бемоль, соло, дуєт, квартет, сольфеджіо, адажіо, ансамбль, мажор, мінор, форте;*

педагогічної: *дидактика, виховання, навчальний процес, метод навчання, прийом навчання, форма навчання, оцінка, педагогічний вплив, мотивація навчання;*

хімічної: *азот, колоїд, кисень, кислота, стронцій, йод, оксид, атом, розщеплення атома, ядерна реакція, лакмус, елемент, цезій, хімічна реакція;*

кібернетичної: *ЕОМ, байт, біт, процесор, операційна система, програмування, фортран, алгол, зовнішня пам'ять;*

зоологічної: *зоологія, ентомолог, екологія, мікроскоп, сачок, комаха, термітник, малярійний комар, колорадський жук, личинка, павутиння, земноводний, плазун, птах, орнітологія, мутація;*

радіофізичної: *хвиля, чутливість, перешкода, заземлення, кварц, діапазон, детектор, динамік, приймач, герц, ампер, ом;*

філософської: *істина, матерія, об'єкт, світогляд, біхевіоризм, ідеалізм, екзистенціалізм, діалектика;*

економічної: *товар, продуктивні сили, виробничі відносини, засоби виробництва, вартість, внутрішній валовий продукт, робочий час, експорт, маркетинг, трансфер;*

металургійної: *прокатний стан, доменна піч, ківш, металоплавильний, металопрокатний, мартен, продувка, розлив.*

Серед галузевої термінології є слова, що вживаються в кількох галузях науки, наприклад: *йод* — у хімії й медицині; *асиміляція* — в мовознавстві й біології; *морфологія* — в мовознавстві, медицині, біології; *центр* — у геометрії, фізиці, граматиці, спорті; *ключ* — у музиці, технічних науках; *позиція* — у військовій галузі, мовознавстві; *діапазон* — у музиці, радіофізиці.

Науково-термінологічна лексика вживається також у художніх творах, присвячених опису життя й діяльності вчених. За рахунок науково-термінологічної лексики збагачується лексика загальноновживана. Нині загальноновживаними стали слова *терапевт, окуліст, операція, аналіз, ангіна, аспірин, йод, фурацелін; експрес, швидкий потяг, купе, провідник, тамбур, плацкарта, електровоз; захист, оборона, напад, тактика*.

Офіційно-ділова лексика об'єднує слова, вживані в офіційно-діловому стилі літературної мови: в канцелярському мовленні, державних та урядових постановках, указах та інших документах, ділових паперах. Ці слова однозначні, позбавлені емоційного, стилістичного забарвлення, вживаються в чітко визначеному для кожного з них місці певного документа. Серед них поширені віддієслівні іменники: *постанова, ухвала, наказ, заява, розписка, страхування, реєстрація, поручитель*. З погляду походження в цій групі лексики переважають іншомовні слова (*кодекс, декларація, акт, поліс, реєстрація, протокол, скарга*), хоча немало слів і корінної української лексики (*заява, наказ, розписка, пояснювальна записка, витяг, ухвала, рішення, розпорядження, посвідчення, оголошення, звіт*).

Із стилістичною настановою в українській літературній мові, переважно в художньому стилі, вживаються такі групи загальнонародної лексики, як діалектизми (територіальні), арготизми (соціальні діалектизми), вульгаризми.

Діалектизми — це слова, поширені на території певного діалекту і відсутні у мовленні людей, які проживають у місцевості поширення іншого діалекту. Наприклад, у південно-східному діалекті вживаються слова *пшеничка* (кукурудза), *ярчак* (у значенні «зграя»), *образ* (обличчя), *слабий* (хворий), *допіру* (тільки що, зараз); у північному діалекті — слова *кукуля* (зозуля), *ясниця* (веселка), *кендюх* (шлунок), *шупить* (розуміти), *харанудитись* (лякатися), *хупавий* (красивий), *жаркий* (коричневий); найбільше слів місцевого значення й поширення у південно-західному діалекті: *говедо* (худоба), *обійстя* (господарство), *чічка* (квітка), *майва* (прапор), *вуйко* (дядько), *пательня* (сковорода), *гостинець* (шлях), *варгатний* (губатий), *файний* (красивий), *вакатись* (відважуватись), *дрібний* (малий — про дітей).

Діалектизми вживаються в художніх творах як засіб характеристики героїв, як один з мовних засобів створення місцевого колориту. Активно представлені вони у творах письменників, вихідців із Західної України, зокрема В. Стефаніка, Ю. Федьковича, І Франка, Лесі Українки, а також у творах М. Стельмаха, О. Гончара та ін.

Арготизми (від фр. *argot* — жаргон) — це слова або вирази, властиві мовленню вузької соціальної чи професійної

групи людей. Користуючись загальнонародною мовою, члени таких груп додають до неї слова, словосполучення, які не властиві літературній і загальнонародній мові, через що їх мовлення не можуть зрозуміти люди, які не належать до цієї групи. Так, до студентського аргю належать слова *пара* (двійка), *шпора* (шпаргалка), *хвіст* (академзаборгованість), *зідрати* (списати), *плавати* (погано відповідати); аргю злодіїв містить слова *звонар* (базика, бовтало), *зухер* (злочинна угода), *забити гвіздок* (ввести в оману), *кишки* (речі), *форс*, *форци* (гроші), *ходити на вогник* (обікрасти квартиру, у якій відсутні господарі), *ходити по верхах* (здійснити крадіжку з кишені верхнього одягу).

Недоступність для сприйняття сторонніми досягається й іншими засобами, зокрема зміною місця складів у словах, наприклад, останній склад стає першим: *гочо від бете намож тисьдочека?* (чого від тебе можна дочекатись?).

Арготизми часто мають згрубіле забарвлення, окремі з них є непристойними. У літературну мову частина їх потрапляє через художню літературу, у якій вони використовуються як засіб характеристики героя, розкриття його заняття, світогляду, внутрішнього світу.

З такою самою метою, а іноді як засіб сатиричного зображення дійсності, в художній літературі вживаються вульгаризми — грубі чи лайливі слова та звороти, вислови, неприйнятні в літературній мові. Звичайно, більшість вульгаризмів має відповідники у загальноновживаній лексиці, порівняйте: *ника*, *рило* (обличчя); *тріскати*, *топтати*, *жертти* (їсти); *засипатися*, *провалитися* (не скласти іспиту); *втріскатися* (закохатися).

Вживання діалектизмів, арготизмів, вульгаризмів у звичайному мовленні без потреби утруднює порозуміння між людьми, надає мовленню згрубілого, а іноді й непристойного забарвлення. Тому кожен мовець має дбати про чистоту свого мовлення, ретельно добирати потрібні для спілкування слова, що відповідають мовній нормі.

3.1.9. ЗМІНИ У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ МОВИ. АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Мова як суспільне явище виникла в суспільстві для його потреб і розвивається разом із ним. І всі зміни, що відбуваються в навколишньому світі, суспільстві, відображаються в мові. А в навколишньому світі людина перебуває в оточенні величезної кількості предметів, кожен із яких має чимало різних властивостей; життя людини супроводжують різноманітні процеси, явища, що характеризуються місцем і часом вияву, певними

ознаками. Кожне явище, предмет чи ознака будь-якої галузі життя й діяльності людини (побуту, виробництва, економіки, політики, культури тощо) називається певним словом. У процесі життя й розвитку суспільства одні предмети, явища, їх ознаки розвиваються, збагачуються, інші — зникають. Водночас з'являються нові предмети, явища, а для того, щоб кожне з них стало надбанням людей, воно повинно мати назву. Отже, мова поповнюється новими словами. Таким чином, у словниковому складі мови і в самому слові постійно відбуваються зміни, в яких відображаються ті зміни, які відбуваються в навколишньому світі.

У словниковому складі мови зміни відбуваються в таких напрямках:

- а) зміна лексичного значення вживаних у мові слів;
- б) поява нових слів;
- в) зникнення слів.

Зміна лексичного значення слова виявляється в тому, що в процесі розвитку суспільства й мови слово може набувати нового значення, отже, його лексичне значення розширюється; слово може мати багато значень, а в процесі розвитку одне чи кілька із цих значень зникають — лексичне значення слова звужується; слово набуває нового значення, втративши те, з яким вживалося раніше, — відбувається переосмислення значення слова.

Розширення лексичного значення можна проілюструвати словом *пакет*. Зберігаючи усі закріплені в тлумачному словнику значення (конверт з листом, переважно офіційного змісту; паперовий мішок або обгортка для упаковки речей, продуктів; пакунок; набір перев'язувального матеріалу для надання першої медичної допомоги; сукупність однорідних, переважно будівельних матеріалів), воно набуло нових: назви поліетиленового мішка з ручками; сукупності законів, пропозицій, ідей; останнє значення характерне і для слова *банк*, яке також розширило своє лексичне значення.

Слово *ринок* вживають зі значеннями:

1) місце роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів (базар); *чорний ринок* — сфера нелегального товаро-грошового обігу; товарообігу;

2) сфера товарного обміну; пропозиція і платоспроможний попит на товари у масштабі світового господарства, країни або окремих його районів (*збалансований ринок*; *валютний ринок*); *світовий ринок* — сукупність національних ринків країн, пов'язаних між собою зовнішньою торгівлею; *ринок цінних паперів* — частина ринку позичкових капіталів, де купуються та продаються цінні папери, а також здійснюється їх емісія.

Останнім часом обидва лексичні значення слова *ринок* розширилися. Відповідно до першого значення, як антонім до нього, слово вживається у словосполученні *оптовий ринок*, називаючи місце продажу товарів одного виду *оптом*, у великій кількості одному покупцеві. Відповідно до другого значення поряд із словосполученням *ринок цінних паперів* вживається *ринок професій*: напередодні закінчення навчального року ВНЗ пропонують підготовлених фахівців, а зацікавлені установи, організації, фірми знаходять потрібних їм спеціалістів і укладають трудові договори з ними.

Слово *мешканець* вживається поряд зі словом *житель* (той, хто взагалі десь живе: *жителі села, жителі лісів, місцеві жителі*). Засвоєне з польської мови слово *мешканець* усталилося насамперед як назва особи, що займає якесь приміщення для житла: *мешканці будинку, мешканці поверху, мешканці сусідньої квартири*. Та впродовж останніх 10—12 років активізувалося вживання його як синоніма до слова *житель* і поступово витісняє його. Звичними стають вислови: *мешканці столиці, мешканці великих міст, мешканці сільської місцевості*. Вживається слово *мешканець* і для називання тварин, які населяють певну місцевість: *мешканці океану, мешканці лісів*. Отже, логічним є висновок: лексичне значення слова *мешканець*, сфера функціонування його розширились.

З в у ж е н н я лексичного значення ілюструє слово *чорнило*, яким називали *чорну фарбу*, що вживалась для фарбування тканин; розчин купоросу, вживаного шевцями для фарбування чобіт; рідину, використовувану для писання. Нині це слово вживається лише в останньому значенні. Воно входить до сталих висловів: *симпатичне чорнило* (безбарвне) — назва прозорої або трохи підфарбованої рідини, що використовується в криптографії; *киснути в чорнилі* — бути чиновником, канцеляристом.

Слово *квартал* зберегло значення назви четвертої частини року; назви частини міста, обмеженої кількома вулицями, що перехрещуються; назви ділянки поля, лісу, чимось засіяної, засадженої, і втратило значення назви податку, який збирався за чверть року; назви відділку міської поліції, що існував у Росії до 1862 р.

Трапляється, що багатозначне слово активно вживається з якимось одним значенням. Так, слово *пересічний* має кілька значень, зокрема: який не перевищує середнього рівня; не гарний і не поганий; який нічим не виділяється; звичайний, рядовий; середній, одержаний шляхом поділу загальної суми кількох величин на їх кількість; нормальний для певної групи явищ. Найактивніше в останнє десятиліття це слово вживається зі значенням «звичайний, рядовий»: *пересічний українець, пере-*

сична подія. Таке вживання ілюструє звуження лексичного значення цього слова.

Деяким словам властиве поєднання процесів розширення і звуження лексичного значення. Так, слово *залізо* постійно вживається для назви хімічного елемента, твердого ковкого металу сріблястого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь. Воно втратило значення назви кайданів і набуло нового значення — залізних виробів, конструкцій, сукупності залізних предметів, машин; назви жерсті, залізних штабів.

Значення слова *інститут* відоме як 1) назва вищого навчального закладу або науково-дослідної установи та 2) сукупність норм права, що охоплює певні суспільні відносини (*інститут шлюбу*). Набуває поширення нове значення цього слова як назви підрозділу вищого навчального закладу, де викладають коло наукових дисциплін з певної спеціальності: *Інститут педагогіки і психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Слово *інститут* втратило інше значення — назви закритого типу жіночого середнього навчального закладу для дітей дворян, що функціонував у ХІХ — на початку ХХ ст. в Росії: *Інститут шляхетних дівчат*.

Для багатьох слів корінної української лексики характерним є зменшення кількості значень і переосмислення одного із колишніх властивих йому. Наприклад, слово *староста* у процесі розвитку втратило значення назви керівника місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування, назви виборної або призначеної особи, що сватає жениха нареченій або наречену женихові. Водночас воно набуло нового значення — назви виборної або призначеної особи для ведення справ якого-небудь колективу, товариства. Раніше у цьому значенні слово *староста* вживалось у словосполученнях *церковний староста, староста на селі* в часи фашистської окупації у роки Великої Вітчизняної війни. Нині слово вживається для назви призначеної чи обраної особи, яка очолює клас, курс, групу в школі чи вищому навчальному закладі. Зберегло воно й назву духовного служителя — *церковний староста*. Переосмислення його відбулося у значенні назви осіб, які здійснюють сватання нареченої: *засилати старостів, старости йдуть* (вживається лише у формі множини).

Слово *чорнобиль* називає багаторічну трав'янисту рослину з чорно-бурым стеблом, різновид полину. Омонімом до нього є *Чорнобиль* — назва міста, поблизу якого розміщена Чорнобильська атомна електростанція (ЧАЕС). Від часу аварії на цій

станції (квітень 1986 р.) слово *Чорнобиль* набуло нового значення — назви аварії на станції. Звичними в устах українців стали вислови на зразок «*Чорнобиль наробив нам біди*», «*Це все (хвороби, зниження імунітету і т. ін.) є результатом Чорнобиля*», «*Після Чорнобиля набагато зросла кількість хворих в Україні*». Водночас назва міста Чорнобиль, що послужила основою виникнення нового значення, вживається дедалі рідше: місто ввійшло в тридцятикілометрову зону відчуження, внаслідок чого припинило повноцінне функціонування як населений пункт, центр адміністративного району. На основі викладеного відзначається зміна лексичного значення — переосмислення слова *Чорнобиль*.

У мові нерідко з'являються слова для називання нових предметів, явищ, що виникають у різних галузях життя. Такі нові слова чи нерозкладні звороти, створені для позначення нового, раніше невідомого предмета чи поняття, називаються *неологізмами* (від гр. νεος — молодий, новий і λογισμός — судження, вислів). Неологізми здебільшого утворюються з наявних у мові морфем на основі загальноприйнятих способів словотвору: *обранець, семиліток, профорг, медсестра*.

Усі наведені слова утворені на основі різновидів морфологічного способу словотвору: *обранець* — суфіксально (за допомогою суфікса — *-ець* від основи слова *обраний* (*обран-*); *семиліток* — основоскладанням і суфіксально: поєднанням родового відмінка числівника *сім* — *семи-*, кореня іменника *літа* — *літ-*, суфікса *-ок*; *профорг* і *медсестра* — поскладові аббревіатури (поєднання частин обох твірних слів (*профорг*) та частини першого твірного слова й повного другого (*медсестра*)).

Слово як неологізм існує протягом певного часу, доки явище, назване ним, стане звичним. Явище, яке колись було новим, стає освоєним, а слово — колись неологізм — загальноновживаним, іноді може перейти до основного словникового фонду. Нині вже не сприймаються як неологізми, наприклад, слова *сівозміна, профорг, зарплата*.

Неологізмами є й слова іншомовного походження у перші періоди їх засвоєння. У різний час неологізмами в українській літературній мові були слова: *шосе, клуб, машина, аероплан, депутат, конференція, радіо, комбайн, трактор, космос, космодром, ЕОМ, МТС, РТС, комнезам*. Сьогодні частина цих слів є загальноновживаними, інші — застарілими.

За період з 80-х років ХХ ст. й до наших днів словниковий склад української літературної мови поповнився великою кількістю слів, що відображають зміни в різних сферах життя суспільства.

Зразки таких слів, нерозкладених словосполучень із різних галузей:

суспільно-політичного життя: *народний депутат, Народна Рада, більшість у Верховній Раді, Інститут стратегічних досліджень, Інститут політики, політичний прогноз, соціально незахищені верстви населення, Парламентська асамблея Ради Європи (ПАР'Є), СНД, Міжпарламентська асамблея країн — учасниць СНД, податкова інспекція, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, парламентські слухання;*

економіки: *ринкові відносини, бізнес, комерція, менеджмент, дисконт (назва процесів); бізнесмен, комерсант, менеджер, брокер, ділер, дистриб'ютор (назва людей за діяльністю); олігарх, магнат (назва дуже багатих людей); Економічний союз, АТ, ВАТ, ЗАТ, корпорація, консорціум (назви виробничих об'єднань);*

фінансової справи: *комерційний банк, ощадний банк, банкомат, гривня, валюта, долар, євро, дисконтна картка;*

техніки: *комп'ютер, файл, інтернет, мобільний зв'язок, електронна пошта, кабельне телебачення; іномарка, «Вольво», «Мерседес», «Тойота»;*

культури: *ток-шоу, шоу-бізнес, гала-концерт, сольник;*

освіти: *лицей, гімназія, коледж, дистанційне навчання, навчання за контрактом;*

побуту: *шоп, маркет, мінімаркет, супермаркет; «Бістро», «Швидко», «Макдональдз», «Піцерія»; гамбургер, чизбургер, чипси, піца, кетчуп, йогурт «Козацький», «Любительський», багет, круасан (назви хлібо-булочних виробів), «Живчик», «Спрайт».*

Неологізми, які виникають для назви нових понять навколишнього світу, що мають стосунок до багатьох людей чи суспільства загалом, називаються *загальнономовними*. Саме до цієї групи і належать наведені вище слова.

Крім загальнономовних, існують неологізми *індивідуальні* — нові слова, утворені письменниками. Такі слова вживаються в художніх творах, характеризуючи творчу манеру автора. Вони є важливим засобом естетичного впливу на читача, і хоч, як правило, не потрапляють до загальнономовного словника, частина з них стає відомою широким масам читачів.

Приклади індивідуально-авторських неологізмів: *«Тичина? Пан Павло? Невже ж? — Голос молодий і знайомо-незнайомий (Загр.). Він (П. Тичина. — Н. Ш.) злякано замахав руками, видобувши їх з-під своєї чорносукняної розлітайки-розмахайки (Загр.). Не дивися так привітно, яблуновоквітню (П. Т.). Згадавсь чомусь Іван Франко і вічнодумна Леся Українка (П. Т.). Ми чуємо глухий мотора рокіт у високостях. Як загинув, як поліг у битві Христо Ботев, світозорий воїн (М. Р.). Гагара думає, що ви пудритесь чи взагалі туалетитесь (Вишня). Благословен*

дитини сонний подих, як *пролісчатка* теплий подих в світ (Йов.). Сиділа мати, ніби груша дика, у сивому цвітінні, поруч з нею поет Максим і *зіркоокий* Вишня, обкутані піснями і привітом (Мал.).

Індивідуально-авторські неологізми виступають засобом оновлення мови, поетизації її, у багатьох випадках — засобом створення урочистості, піднесеності.

Водночас із появою неологізмів у мові відбувається і протилежний процес — зникнення слів із словникового складу. Він пояснюється двома причинами: 1) зникають із життя певні явища, предмети, — отже, зникають і слова, які їх називали; 2) наявні у навколишньому світі речі, явища набувають нової назви — нові слова витісняють вживані раніше.

Застарілі слова, які вийшли або виходять з активного словника, називаються *архаїзмами* (від гр. *архаїос* — стародавній, первісний). Залежно від причин виходу слів з активного вживання їх поділяють на історизми та власне архаїзми.

Історизми — це застарілі слова, що вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням предметів і понять, які ними називались. Історизми не мають синонімів у сучасній українській літературній мові. Вони позначають поняття й предмети, пов'язані зі старими суспільними формаціями (*патриції, раб, плебей, феодал, поміщик, боярин, смерд, оброк, земство, становий, князь, княгиня, князівство*), є назвами старовинної зброї, воїнів, амуніції (*спис, лук, щит, шолом, кольчуга, воєвода, рать, вояцький, служивий*), старовинного одягу, взуття, прикрас (*багрянці, каптан, саван, свита, чоботи-вивертки, жупан, кирея, очіпок, гривна, вінець*), назвами людей за родом заняття (*ремісник, купець, ключниця, кожум'яка, сідельник, зброяр, човняр, залізороб, водонос, кушнір*), трудових процесів (*прясти, ткати, конопатити*), предметів для праці, плавання (*ціп, ступа, лодія, дромон, хеландія, ковчег*), назвами давніх будівель, предметів, побуту (*терем, княжий двір, корчага, мазанка, макогін, рубель*), назвами зниклих народів, племен (*варяги, половці, ромеї, берендеї, в'ятичі, угличі*), колишніх міст, поселень, річок (*Царгород, Тмуторокань, Любеч, Почайна, Яуза, Рутка, Уша*).

До власне архаїзмів належать застарілі слова, які по-іншому називають наявні і в наш час поняття, предмети, явища. Ці назви витіснені іншими, які є нині загальноновживаними словами: *пря* (боротьба), *крамола* (змова), *чоло* (лоб), *перст* (палець), *тать* (злодій), *зигзиця* (зозуля), *віщий* (пророчий), *ратоборство* (битва), *прихилень* (прихильник), *причинець* (винуватець), *дрема* (дрімота), *другиня* (подруга), *дубельтівка* (двостволка), *дзигар* (годинник), *солярня* (перукарня), *гонорство* (самолюбство), *жалування* (заробітна плата), *ниткоплут* (ткач), *німствувати* (мовчати).

Примітка. Наведені вище застарілі слова (історизми, власне архаїзми) належать до лексичних архаїзмів, оскільки це слова, що застаріли загалом. Крім них, у науковій літературі виділяють ще такі групи архаїзмів:

лексико-семантичні — слова, в яких застарілим є лише окреме значення: *худий* (поганий), *слабий* (хворий), *броя* (зброя);

лексико-фонетичні — слова, що відрізняються від уживаних нині одним чи кількома звуками або місцем наголосу: *сей* (цей), *паипорт* (паспорт), *глас* (голос), *меж* (між);

лексично-морфологічні — це застарілі граматичні форми активно вживаних змінних слів: *люде* (люди);

лексико-словотвірні — слова, що відрізняються від сучасних активно вживаних словотвірними засобами: *пода́ннє* ([йан'ій]) (подання), *возне́сеніє* ([ен'ій]) (вознесіння), *возгорди́тися* (загордитися)¹.

Історизми, власне архаїзми вживаються в науковому стилі, а також у художньому, де виступають засобом зображення історичної епохи, характеристики її побуту, засобом характеристики героїв твору. Широко представлені вони в мові історичних романів С. Скляренка, П. Загребельного, у творах Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського та ін.

Через те, що у словниковому складі мови постійно відбуваються зміни (з'являються нові слова, зникають застарілі), у мові постійно існує лексика активна і пасивна.

Активна лексика — це частина словникового складу сучасної літературної мови, яка вільно вживається в повсякденному спілкуванні в усіх сферах життя людського суспільства, в різних формах і стилях літературної мови. До неї належать слова загальноживані і слова, використовувані в спеціальній, науковій літературі, в професійному та офіційно-діловому мовленні.

Пасивна лексика — це частина словникового складу літературної мови, зрозуміла всім, хто володіє цією мовою, але рідко вживана в щоденному спілкуванні. До пасивної лексики належать неологізми та застарілі слова.

Активну й пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця.

Активний словник кожного носія певної мови складається зі слів літературної мови, якими він користується в усному й писемному спілкуванні. Характер, обсяг цього словника залежать від освіченості мовця, роду його заняття, кола інтересів, культурного рівня.

Пасивний словник окремого мовця складається зі слів, значення яких він розуміє або здогадується про нього з контексту, однак у своєму мовленні їх не вживає.

¹ Див.: *Українська мова: Енциклопедія.* — К., 2000. — С. 180.

3.2. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Фразеологія (від гр. φράσις — спосіб вираження, зворот і λόγος — слово, вчення) — це розділ мовознавства, в якому вивчається фразеологічний склад мови — фразеологічні одиниці, їх ознаки, закономірності функціонування у мовленні та процес утворення.

Слово *фразеологія* означає також сукупність фразеологічних одиниць мови. З таким значенням воно вживається у висловах «українська фразеологія», «білоруська фразеологія» та ін.

Об'єктом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці, або фразеологізми.

3.2.1. ПОНЯТТЯ ПРО ФРАЗЕОЛОГІЧНУ ОДИНИЦЮ

Фразеологічною одиницею (фразеологізмом) називається лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення або речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мовленні за традицією, автоматично, наприклад: *землі під ногами не чути, брати бика за роги, наш брат, нашого полку прибуло, палець об палець не вдарити, прокатати на вороних, шкребти за душу, льоду серед зими не випросиш, підпустити шпильку, скатертю дорога.*

Фразеологізми мають певні ознаки, які визначають спільне і відмінне між ними та іншими мовними одиницями.

Фразеологізми подібні до слів і мають із ними такі спільні ознаки:

1) і слово, і фразеологізм відтворюються у мовленні автоматично;

2) і слово, і фразеологізм співвідносяться з одним, а не кількома поняттями. Наприклад, недбале ставлення до праці визначається словом *байдуже* й фразеологізмом *дивитися крізь пальці*; стан досягнення переваги над кимось, чимось називається словом *перемога* і фразеологізмом *брати гору*. Проте значення слова і значення фразеологізму не тотожні. Фразеологізм, називаючи певне поняття, образно характеризує його, порівняйте: *дрімати* — *клювати носом*, *перешкода* — *камінь спотикання*, *вигадувати* — *дуба смаленого правити* (плести). Значення фразеологізму не завжди може бути передане одним словом, як-от: *не ликом шитий* — про тих, хто вміє гідно поводитися за будь-яких обставин, *розібратись у чомусь складному*; *не зімкнути очей* — не заснути й на хвилину; *спочивати на лаврах* (заспокоюватися на досягнутому);

3) і слово, і фразеологізм вступають у синонімічні й антонімічні відношення. Акт мовлення, наприклад, може бути виражений синонімічними рядами: *говорити, казати, гомоніти, щebetати, патякати, варнякати...* і *пісню співати, теревені правити, лясати точити, дурниці молоти*; стан щастя, радості — *радіти, радуватися, веселитися, тріумфувати...* і *бути на сьомому небі, бути на вершині щастя, як не танцювати, мов удруге на світ народитися, у щасті купатися*.

Приклади антонімії: *добрий — лихий і останнє віддасть — з батька рідного здере; далеко — близько та не близький світ — рукою подати*. Антонімічність у фразеологізмах досягається також уведенням у них протиставлення (*птиця високого польоту — птиця невисокого польоту*) або вживанням у фразеологізмах слів-антонімів (*кидати в жар — кидати в холод, зажити доброї слави — зажити лихої слави*).

Відмінність між словом і фразеологізмом наявна насамперед у їх будові. Слово є цілісно оформленою одиницею, фразеологізм — нарізно оформленою. Слово складається з морфем, більшість яких у мові самостійно не вживається, фразеологізм складається зі слів, які вживаються і поза фразеологізмом.

За будовою фразеологізми подібні до словосполучень (*ні пари з уст, стовпи Геркулеса, чудеса в решеті, горобина ніч*) або до речень різної структури (*стригти під одну гребінку; наче корова язиком злизала; слово — не горобець: вилетить — не ввіймаєш; доки сонце зійде, роса очі виїсть*). Трапляються фразеологізми, що складаються з одного слова (*Еврика!; Едем; Голіаф; Геркулес*) або повнозначного слова зі службовим (*аж гуде; до крихти*) чи з кількох неповнозначних (*та де там!*).

Фразеологізми у словниках реструються нарівні зі словами, у лексичному, граматичному розборах тексту не членуються. Співвідносні з певними частинами мови, вони виконують функцію одного члена речення: *Одне головування вже не могло вдовольнити його, і Шевко почав прибирати до рук інші посади. Незабаром Шевко аж загуркотів з усіх трьох посад; Себастьян упер-
яким?
то тріпонував своїм густим, з полум'я вихопленим чубом (Ст.).*

3.2.2. КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Класифікацію фразеологізмів здійснюють учені на основі різних ознак. Найбільшого поширення у курсах мовознавства для вищих навчальних закладів набула класифікація, виконана

В. В. Виноградовим¹ на семантичній основі. Він виокремлює три типи фразеологізмів: фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення.

Фразеологічне зрощення, або ідіома (від гр. *ιδίωμα* — своєрідний вираз), — це стійке, семантично неподільне сполучення слів, загальне значення якого зовсім не пов'язане зі значенням його компонентів, наприклад: *бити байдики* (нічого не робити), *точити яси, правити теревені* (вести пусті, безпредметні розмови), *стовпи Геркулеса* (крайня межа), *ходором ходити* (трястися, посилено рухатися, смикатися, дрижати), *глас вопіючого в пустині* (даремні думки, марні заклики, що залишаються без відповіді, без уваги).

До складу фразеологічних зрощень входять застарілі слова (*ходором, байдики*), застарілі граматичні форми (*глас вопіючого*).

Фразеологічні зрощення зазвичай іншою мовою не перекладаються — в іншій мові добираються відповідники з її фразеологічного складу. Приклади співвідносних ідіом української і російської мов:

Українська мова

бити байдики
життя (радість) вирує
верзти дурниці (нісенітиці)
пропасти ні за цапову душу
допекти до живого

Російська мова

бить баклуши
бьет через край
городить чепуху
погибнуть ни за грош
довести до белого каления.

Фразеологічна єдність — це семантично неподільний фразеологізм, цілісне значення якого вмотивоване значенням компонентів, наприклад: *ні пари з уст, тримати язик за зубами* (мовчати), *накивати п'ятами* (втікати), *міряти воду решетом* (безрезультатно працювати).

Фразеологічне сполучення — це фразеологічна одиниця, яка, маючи цілісне значення, складається зі слів із вільним та фразеологічно зв'язаним значенням. Слова з фразеологічно пов'язаним значенням у них можуть бути замінені відповідними до контексту іншими словами, але значення фразеологічного сполучення при цьому не змінюється. Наприклад: *зачепити чийсь інтереси* (*честь, почуття, гордість*), *відвести очі* (*погляд*), *чиста совість* (*душа*), *піддавати жару* (*пару*).

Поза трьома групами фразеологізмів, виділеними акад. В. В. Виноградовим, залишились народні прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови, термінологічні словосполучення.

¹Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высш. шк., 1972. — С. 23—30.

П р и с л і в'я — це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду. Наприклад: *Добрий початок — половина справи; Громада — великий чоловік; Друга шукай, а знайдеши — тримай; Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі.*

П р и к а з к а — народний вислів, близький до прислів'я, але позбавлений узагальнювального, повчального характеру, наприклад: *Проти віку нема ліку; Шкода, та невигода; Ні до ладу, ні до прикладу; Не така лінь, як не хочеться.*

Н а р о д н і п р и м о в к и — жартівливі, переважно римовані вислови, що вставляються в розмову відповідно до ситуації або у відповідний контекст, наприклад: *Здорові будьте! Яким вітром? Хліб та сіль! Ні пуху ні пера! Тринди-ринди, коржі з маком. Кіно й німці.*

К р и л а т і в и с л о в и — влучні вислови видатних людей: письменників, учених, державних і політичних діячів: *В сім'ї вольній, новій; Боріться — поборете!; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Ш.); *Я буду крізь сльози сміятись; Я маю в серці те, що не вмирає* (Л. Укр.); *Голодна воля* (Мирн.); *Голос духа чути скрізь* (Фр.); *Герой нашого часу* (Ю. Лермонтов); *Люди, будьте пильні!* (Ю. Фучик); *Бути чи не бути?* (В. Шекспір).

Окрему групу фразеологізмів становлять складені терміни на зразок: *неозначена форма дієслова, капітан далекого плавання, атомна енергія, Далекий Схід, волоський горіх, коротке замикання, Біле море.* Такі словосполучення від інших фразеологізмів відрізняються тим, що вони не мають емоційно-експресивних відтінків. Віднесеність їх до фразеологізмів акад. В. В. Виноградов пояснює так: «Окремо повинні бути розглянуті цілісні словесні групи, що є термінами, тобто виступають у функції найменування. Пряме, логічно виправдане відношення терміна до позначуваного ним предмета чи поняття створює нерозривність фразової структури, робить відповідну словесну групу еквівалентом слова. З пізнавального погляду, між складеними термінами (науковими або технічними) і таким самим номенклатурним ярликом, наприклад, назвою якого-небудь явища, предмета, велика різниця, але в побутовій мові ця різниця часто стирається. Природно, що багато з такого роду складених назв, переходячи за законом функціональної семантики на інші предмети, процеси і явища, однорідні з попередніми за функцією, стають не тільки нерозривними, а й зовсім немотивованими єдностями. Багато складених термінів перетворюються на фразеологічні зрощення»¹.

¹Виноградов В. В. Русский язык. — С. 27.

3.2.3. ЗМІНИ У ФОРМІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У процесі використання фразеологізмів у мовленні протягом тривалого часу фразеологічні одиниці можуть змінювати свою форму. Так, деякі фразеологізми вживаються у скороченому вигляді: *Попастися, як пальцем у небо* — *попастися пальцем у небо, як пальцем у небо*; *вхопити в обидві жмені* — *в обидві жмені*; *порохом піде за вітром* — *за вітром піде, за вітром*.

Виникають варіанти фразеологізмів і внаслідок заміни одного з компонентів синонімічними словами. Фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* вживається у варіантах *сім кіп гречаної вовни*, *три мішки гречаної вовни*. Кожен із них може бути продовжений словами *і всі неповні* або *та чотири копи гречки* — отже, виникають нові варіанти фразеологізму.

В українській мові вживаються фразеологізми: *лягти головою* — *полягти головою*, *лягти (полягти) кістками*; *у своїй сорочці бути* — *у своїй льолі бути, у своїй сорочці, у своїй льолі*; *кісткою в горлі стати* — *поперек горла стати, кістка в горлі, як кістка в горлі*; *копійка водиться* — *копійка волочиться*; *оскому зігнати* — *оскому збити* й багато інших, що міняють свою форму, не змінюючи значення.

3.2.4. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Живані в сучасній українській літературній мові фразеологізми різні за часом виникнення та походженням. Серед них є такі, що виникли в період спільнослов'янської мови (*мати зуб, водити за носа*), виникли на власне українському ґрунті (*передати куті меду, піймати облизня*); є фразеологізми, засвоєні з інших мов (*синя панчоха* — з англійської, *папір не червоніє* — з латинської, *живий труп* — з російської, *друге я* — з грецької, *Дон Кіхот* — з іспанської).

Джерела українських фразеологізмів різні. Найбільша частина їх походить з усної народної творчості — це народні прислів'я, приказки, примовки на зразок: *Казав пан: «Кожух дам», — та слово його тепле*; *Чесне діло роби сміло*; *Ой мамо, люди хвалять нас: ви мене, а я — вас*.

Стали фразеологізмами чимало влучних висловів із мовлення людей різних спеціальностей, зокрема: *стригти під одну гребінку* — з мовлення перукарів, *шкурка вичинки не варта* — із мовлення шевців, *куй залізо, поки гаряче* — з мовлення ковалів, *без сьомої клепки у голові* — з мовлення бондарів, *ні пуху ні пера* — з мовлення мисливців.

Є фразеологізми, що виникли на основі наукових термінів: *для круглого числа*, *ставити знак рівності*, *зрушити з мертвої*

точки, бурхлива реакція; з різних галузей техніки: підкручувати гайки, знімати стружку, ставити на рейки, натискати на всі педалі.

Поповнювали українську фразеологію також влучні вислови окремих визначних державних, політичних, наукових діячів та письменників: *жерреб кинуте* (Юлій Цезар); *факти — уперта річ* (К. Маркс); *роки блукань, мандрів* (Й. В. і ете); *жертва громадського темпераменту* (О. Герцен); *вогонь в одезі слова* (І. Франко); *Батьку!.. Де ти? Чи ти чуєш?* (М. Гоголь); *я вийду одна проти бурі* (Л. Укр.); *нове життя нового просить слова* (М. Р.); *чому я не сокіл, чому не літаю?* (М. Петренко); *п'ята колона* (Е. Мола); *батьки і діти* (І. Тургенєв).

Є серед фразеологізмів крилаті вислови, що походять з античної міфології (*авгієві стайні, ахіллесова п'ята, вавилонське стовпотворіння, гомеричний сміх, канути в Лету, посіяти зуби дракона, яблуко незгоди*) та церковної літератури (*глас вопіючого в пустині, випити чашу до дна, алчущі і жаждущі, стати притчею во язицех, блудний син; берегти, як зіницю ока; кожний камінь кричить, книга за сімома замками, козел відпущення, мені належить помста, плоть і кров*).

Створюються фразеологізми й нині. У них відображаються явища із різних сфер людської діяльності (наприклад: *процес пішов, без'ядерна держава; маємо те, що маємо; мирне освоєння космосу, рука старшого брата*).

Загалом у фразеології відображено всі сторони життя народу, його мрії, прагнення, здобутки, тому фразеологію цілком справедливо можна назвати дзеркалом життя народу.

Фразеологізми збагачують мову, вони є одним із засобів надання їй образності, виразності. Надаючи висловлюванню емоційного забарвлення, фразеологізми переважно виконують функцію звичайних членів речення: *Лісовики... повернули голови до маленького жовтого піаніно, про яке знає у селі й мале й старе; Моя мати муром стала між мною і шевством; Хтось переказав матері про мій торг, й дома за ці три торби реготу мав аж сім смутку* (Ст.). Часто фразеологізм виступає підрядною частиною складнопідрядного речення, при синтаксичному розборі за членами речення він, звичайно, не аналізується: *Цю*

коли?
книжку будеш читати, коли більше каші з'їсиш. І знову тиша
яка саме? про що?
така, хоч мак сій. Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть по сусідству (Ст.). Окремі фразеологізми, зокрема прислів'я, вживаються як цитати для підтвердження висловленої думки: Дядь-

ко Сергій першим помічає мене і тицяє у мій бік: «От і гостя маємо! Тебе де не посій, то вродиш»; Вставай, вставай, дитя, не будь вередою. За спання не купиш коня (Ст.).

3.3. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

3.3.1. ПОНЯТТЯ ПРО ЛЕКСИКОГРАФІЮ. ТИПИ СЛОВНИКІВ

Термін *лексикографія* (від гр. *λεξικός* — словесний, словниковий і *γράφω* — пишу) багатозначний. Він позначає: а) розділ мовознавства, що досліджує теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; б) процес збирання слів та впорядкування їх, опис словникового матеріалу (тобто процес підготовки й створення словника); в) сукупність словників певної мови і наукових праць із цієї галузі. Отже, лексикографія — це наука про словники. *Словник* — це довідкове зібрання у формі книги (нині і в комп'ютерному варіанті) слів, інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову або поняття та предмети, що словами позначаються¹.

Словники розширюють світогляд людей: у них представлені знання з різних галузей науки, техніки, мистецтва, що ними володіє людство в певну епоху. Їх заслужено називають супутниками цивілізації.

Словники відіграють важливу роль у поширенні мовних норм, піднесенні мовної культури. Вони містять відомості про те, як правильно вимовляти й писати слова, тлумачити їх, якого походження слова, як перекладається слово іншою мовою.

Цінну пораду постійно користуватися словниками для поповнення знань, піднесення культури мовлення образно висловив поет-академік М. Т. Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник —
Це пишний яр, а не сумне провалля.
Збирайте, як дбайливий садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядать свій сад.

Словники української мови складались, починаючи з XV ст. Сучасна українська мова має словники різних типів.

¹Див.: Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 563.

Залежно від призначення й характеру пояснення словникового матеріалу словники поділяють на енциклопедичні та лінгвістичні.

В енциклопедичних словниках, або енциклопедіях (від гр. *εγκυκλοπαίδεια* — коло загальноосвітніх знань), вміщено відомості з усіх чи окремих галузей знань. У них подається опис предметів, явищ, подій, інформація про видатних державних і політичних діячів, учених, митців.

Енциклопедичні словники є загальні (або універсальні) і галузеві (або спеціальні). Прикладами загальних енциклопедій в українській мові є «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) (вид. 1-ше в 17 т. побачило світ у 1959—1965 рр., вид. 2-ге в 12 т. — у 1977—1985 рр.); «Український енциклопедичний словник» у трьох томах (вид. 1-ше вийшло друком у 1966—1968 рр., вид. 2-ге — у 1985—1987 рр.), «Дитяча енциклопедія».

Зразки статті з УРЕ:

Абсурд (від лат. *absurdus* — немилозвучний, безглуздий) — 1) У повсякденному слововживанні — нісенітниця. 2) В математиці та логіці — твердження, що не має ніякого смислу в межах даної теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, яке є А. у даній системі, може в певних випадках мати смисл в іншій.

Біле озеро — озеро на Пн. Волинської обл. УРСР. Пл. 3,5 км², найбільша глиб. 13,5 м. Протокою з'єднане з Дніпровсько-Бузьким каналом. Живлення за рахунок підземних вод та водообміну з Прип'яттю. Рибальство.

У 1993 р. в Україні зусиллями Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові та Фонду Енциклопедії Українознавства почала виходити «Енциклопедія українознавства. Словникова частина». Це репринтне відтворення десяти томного видання 1955—1984 рр., укладеного провідними українськими вченими, які змушені були жити й працювати в еміграції. Головний редактор — проф. Володимир Кубійович. «Енциклопедія українознавства» — невичерпне джерело наукової інформації про матеріальне, культурне й політичне життя українського народу з незапам'ятних часів аж до 60-х років ХХ ст.»¹.

У галузевих енциклопедіях зібрано й систематизовано знання з певної галузі науки або техніки. Такими є медична, педагогічна, сільськогосподарська, хімічна, фізична та інші енциклопедії.

У 2000 р. побачило світ видання «Українська мова. Енциклопедія». У цій праці «на основі досягнень сучасного мовознавства подано відомості про українську мову та українське мово-

¹ *Енциклопедія українознавства*. — Л.: Молоде життя, 1993. — Т. 1. — С. 6.

знавство, основні поняття загального мовознавства, розкрито мовознавчі терміни, вміщено інформацію про визначних мовознавців, письменників, які зробили істотний внесок у розвиток української мови, мовознавчої науки в цілому. В праці вміщено статті про установи та організації, друковані органи, які ведуть дослідження і пропаганду української мови. Книга містить 1797 статей, карту говорів української мови та ілюстративний матеріал»¹.

Вихід у світ цієї праці — свідчення досягнень українського мовознавства й водночас вагомий внесок у його розвиток.

Енциклопедію створено колективом учених Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

У лінгвістичних словниках пояснюється слово, розкривається його загальна семантична структура, визначаються основні типи зв'язків з іншими словами, подається перелік характерних ознак слова на різних рівнях загальномовної системи, висвітлюються головні стилістичні властивості слова, наводиться ілюстративний матеріал; слова розміщені за алфавітом.

Лінгвістичні словники є одномовні, двомовні та багатомовні.

В одномовних словниках у певному аспекті розкриваються особливості слів, що вживаються в одній певній мові. Залежно від аспекту характеристики слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні, історичні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, словники іншомовних слів, термінологічні, граматичні, діалектні, словники мови окремих письменників, словники синонімів, омонімів, паронімів, фразеологічні та ін.

Тлумачний словник — це словник, у якому засобами рідної мови розкриваються лексичні значення слова, граматичні й стилістичні особливості його, наводяться зразки вживання слова в кожному з наведених значень. Таким є одинадцятитомний «Словник української мови» (1970—1980), в якому вміщено понад 134 тис. слів. Словник підготовлено працівниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. У 1983 р. ця праця була відзначена Державною премією СРСР.

Тлумачним і водночас перекладним є «Словарь української мови», укладений Б. Грінченком (1907—1909). У чотирьох томах вміщено близько 70 тис. слів (серед них є діалектні, застарілі на сьогодні слова), розкрито їх значення й подано граматичну характеристику та переклад слів російською мовою. Словник має значення як видання, що містить широке зібран-

¹Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.

ня матеріалів живої народної мови певного періоду, зразок досягнень у галузі української лексикографії початку ХХ ст. Нижче подаємо зразки статей із «Словника української мови» в 11 т. (I) і «Словаря української мови», укладеного Б. Грінченком (II).

I. Академік, а, ч. 1. Член академії наук [ілюстрації]. // Звання вченого, художника, скульптора і т. ін., обраного членом відповідної академії.

2. *заст., зах.* Студент університету [ілюстрації].

II. Академік, ка, м. 1) Академик, член академії. 2) Студент академії університета. Желех.

I. Велетень, тня, ч. 1. Величезного зросту і сили людина в народних повір'ях і легендах [ілюстрації].

2. *перен.* Предмет або істота, що своїми розмірами значно переважає інші подібні предмети, істоти [ілюстрації].

3. *перен.* Про людину, яка зробила або робить щось надзвичайне, що вимагає великих здібностей, праці, мужності, великого напруження сил [ілюстрації]. // Людина, надзвичайно видатна в певній галузі [ілюстрації].

II. Велетень, тня, м. Великань, исполинь, гиганть [ілюстрації].

У 2001 р. у видавництві «Перун» вийшов друком одностомний «Великий тлумачний словник української мови», автором, керівником проекту та головним редактором якого є В. Г. Бусел. Словник містить 170 тис. слів, зокрема й такі, що ввійшли в мовну практику українців у 80—90-х роках ХХ ст.

У словнику представлено лексику з різних галузей науки, техніки, культури. На відміну від інших, у ньому до деяких статей подано енциклопедичні відомості.

В етимологічних словниках подаються відомості про походження слів, первісне значення їх, найдавніші форми слова та розкриваються звукові зміни, яких зазнавало слово у процесі свого функціонування, його зв'язки з відповідними словами інших мов. Таким в українській мові має бути семитомний «Етимологічний словник української мови». У 1982—2003 рр. побачили світ чотири томи цього видання.

Словники іншомовних слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, містять відомості про те, з якої мови і від якого слова вони походять, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачних словників. У 1974 р. вийшло перше видання «Словника іншомовних слів» за редакцією чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. У словнику вміщено й відповідно пояснено близько 24 тис. часто вживаних іншомовних слів і термінів із різних галузей знань. У 1987 р. вийшло третє видання цієї праці.

Зразки статей із «Словника іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука:

Альтернатива (франц. *alternative*, від лат. *alterno* — чергую, зміною) — необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну; кожна з цих можливостей.

Пакт (від лат. *pacum* — договір) — 1) Міжнародний договір, який має велике політичне значення. 2) В буржуазних країнах — угоди між політичними партіями, профспілками та іншими організаціями про спільний виступ на виборах тощо.

У 2000 р. було видано «Словник іншомовних слів», який містить близько 10 тис. слів. Тлумачення багатьох слів переглянуто відповідно до сучасного розуміння їх. Уклали словник С. М. Морозов і Л. М. Шкарапута.

У 2000 р. в серії «Бібліотека державного службовця» побачив світ «Словник іншомовних слів» (К.: Довіра), в якому зафіксовано 23 тис. слів та термінологічних словосполучень. Укладачами його є мовознавці Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, П. М. Сюта й Т. В. Цимбалюк.

В орфографічних словниках подаються відомості про нормативне написання слів та їх граматичні форми, граматично-стилістична характеристика слів. В українській лексикографії є орфографічні словники різного призначення: для учнів початкової школи, загальноосвітньої середньої школи, для широких кіл читачів. Найповнішим із них є «Орфографічний словник української мови» за редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського (1975). У ньому зареєстровано близько 114 тис. слів. Зразки статей із цього словника:

відвезти; -зу, -зеш, -земо; -зете; *мш.* -віз, -везла
відвернення, -я
дисциплінованість, -ності, *ор.* -ністю
перекриття, -я, *р. мн.* -иттів і -ить.

Нове видання «Орфографічного словника української мови» здійснене видавництвом «Довіра» у 1994 р. в серії «Словники України». Укладачами його є вчені-мовознавці С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Словник містить близько 120 тис. слів. У 1999 р. випущено друге, а в 2002 р. третє, перероблене і доповнене, видання словника. Його назва — «Український орфографічний словник».

Словник охоплює близько 143 тис. слів, що належать до загальноновживаної, термінологічної та ономастичної лексики. Це видання підготовлено на основі комп'ютерної лексико-парадигматичної бази Українського мовно-інформаційного фонду

НАН України. У словнику, крім правопису, подано загальні граматичні відомості про слово, належність його до певного типу словозміни. Укладачами є М. М. Пещак, В. М. Русанівський, В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Т. М. Ярун.

Зразки із цього словника:

мовлений

мовленнєвий

мовлення

розсів, -у

розсівальник, -а

розсівати, -аю, -аєш

розсікти, -ічу, -ічеш, -ічемо

-ічете, мин. -ік, -ікла, нарк. -ічі.

У кожному реєстровому слові та його похідних граматичних формах в орфографічних словниках позначено наголос.

Орфоепічні словники інформують користувачів про правильну літературну вимову і наголошення слів. Слова та їх форми або частини, що мають вимовні особливості, подаються фонетичною транскрипцією.

В українській мові є такі орфоепічні словники: *Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник.* — К.: Наук. думка, 1973 (близько 50 тис. слів); *Погрібний М. І. Орфоепічний словник.* — К.: Рад. шк., 1984; *Погрібний М. І. Словник наголосів.* — 2-ге вид. — К.: Рад. шк., 1964.

Зразок статей із словника «Українська літературна вимова і наголос»:

відвезти' [ве^и], -зу', -зе'ш, -зе^имо', -зе^ите', -зу'ть; *мин. ч. віз, ве^изла', ве^изло'; ве^изли'; нарк. сп. вези'*

відве'рнення [не^ин':а]

лю'дство [л'у'дзство], -ва

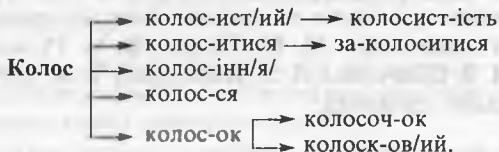
розжа'лобити [ож:а; би^є], блю, би^єш.

У словотворчих словниках слова розміщуються словотвірними гніздами.

В українській мові ще немає такого словника. Невеликий за обсягом словотворчий словник вміщено у навчальному посібнику В. О. Горпинича «Будова слова і словотвір» (К.: Рад. шк., 1977).

Довідкове значення для з'ясування особливостей творення багатьох українських слів має посібник для вчителів «Школьный словообразовательный словарь русского языка» О. М. Тихонова (М.: Просвещение, 1986) та двотомний «Словообразовательный словарь русского языка» (1985) цього ж укладача, що містить 145 тис. слів.

Зразок статті із словотворчого словника:

У термінологічних словниках зібрані й систематизовані терміни, вживані в певній галузі науки, розтлумачена їх семантика, визначене походження термінів. Такі словники можуть бути одно- і двомовними (перекладними).

В українській мові є термінологічні словники з багатьох галузей науки: мінералогії, біології, медицини, математики, теплотехніки та газотехніки, літературознавства, мовознавства, спорту.

У 1957 р. у Видавництві АН УРСР видано «Словник лінгвістичних термінів», укладений мовознавцями Є. В. Кротевичем та Н. С. Родзевич, у 1985 р. у видавництві «Вища школа» побачив світ словник за такою ж назвою, укладений Д. І. Ганичем та І. С. Олійником. Він є українсько-російським перекладним і тлумачним.

Зразки статей із цього видання:

Абзац, абзац (нім. *Absatz* — уступ). 1. Відступ управо в початковому рядку друкованого чи рукописного тексту; новий рядок. 2. Частина друкованого чи рукописного тексту від одного відступу до іншого, що складається з одного чи кількох речень і характеризується єдністю й відносною закінченістю змісту.

Нуль звука, ноль звука. Відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Наприклад: *вбирати* — *обрати*, *посилати* — *послати*, *умерти* — *умру*.

Вагомим внеском в українську лексикографію є «Педагогічний словник» за редакцією акад. АПН України М. Д. Ярмаченка (К.: Пед. думка, 2001). Він створений колективом учених Інституту педагогіки АПН України. У словнику подана інформація з питань освіти, навчання й виховання, з історії педагогіки.

Крім педагогічної термінології, доволі широко представлена інформація про видатних учених-педагогів різних народів. Ця інформація значною мірою уподібнює словник до енциклопедії.

Корисним є «Словник труднощів української мови» (К.: Рад. шк., 1980). Він містить близько 15 тис. слів, що викликають у користувачів труднощі стосовно написання або значення їх. В усіх словах фіксується наголос, подано граматичну й стилістичну характеристику слів, наведено зразки можливої сполучуваності, розкрито особливості синтаксичного керування.

Уклали словник Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, З. М. Терлак; загальну редакцію здійснила С. Я. Єрмоленко.

Зразки словникових статей:

Елла, -и, ор. -ою, кл. ф. Елло.

Елліністичний — еллінський.

Розрізняються значенням. *Елліністичний* — який стосується еллінізму, епохи розквіту змішаної греко-східної культури, властивий еллінізму. *Елліністична культура (епоха, риси)*.

Еллінський — який стосується еллінів, властивий їм. *Еллінський театр*.

1996 року у Львівському видавництві «Фенікс» вийшов у світ «Словник о м о н і м і в української мови», підготовлений О. Демською та І. Кульчицьким. У ньому зібрано понад 6 тис. лексичних та лексико-граматичних омонімів. Словник укладено за авторською комп'ютерною програмою. На той час це був один із перших кроків у застосуванні сучасних інформаційно-пошукових систем до практичної лексикографії. Словник було визнано одним із кращих з-поміж поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та Міжнародним фондом «Відродження» в рамках програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Зразки словникових статей:

АНІС I, а, ч. 1. Однорічна трав'яниста ефіроносна рослина. 2. Насіння.
АНІС II, у, ч. 1. Сорт яблуні. 2. Плоди цієї яблуні.

О I, прийм.

О II, виг. (вигук). — Л. П.

Укладений мовознавцями Д. Г. Гринчишином та О. А. Сербенською «Словник п а р о н і м і в української мови» (К.: Рад. шк., 1986) містить близькі за звучанням, але різні за значенням слова, які найчастіше вживаються у практиці спілкування різного рівня (в навчальному процесі, науково-популярних і публіцистичних працях, ЗМІ, художній літературі, розмовному мовленні).

У кожній словниковій статті позначено корінь слова, розкрито значення, наведено зразки словосполучуваності та вживання паронімів у літературі.

Зразки статей:

ЦИТАТНИЙ // ЦИТОВАНИЙ

Спільний корінь *цит-*, суфікс *-н-*; розрізняються суфіксами *-ат-*, *-ова-*.

Цитатний, а, е. Який стосується до цитат // який складається з цитат: *Дехто з учнів захоплюється складанням цитатних планів до тем* (УМЛШ, 1984, № 4,61).

У спол.: *Ц. матеріал, план (твору), конспект, реферат*.

За сферою вживання серед антонімів переважають загальномовні — такі, протилежне значення яких міститься в семантиці слів (*мало — багато, усе — ніщо, кожний — жодний, ніде — повсюди, гарно — погано*). Вживаються контекстуальні антоніми — слова, що набувають протилежного значення тільки у певному контексті на основі вживання слів у переносному значенні, наприклад: *Мати в'яне, дочка червоніє* (Т. Ш.) — у прямому значенні слів *червоніти, в'янути* протилежності немає. У тексті: *в'яне* (мати) — поступово втрачає фізичну силу, марніє, слабшає; *червоніє* (дочка) — набуває сили, здоров'я, розквітає. У реченні *В мужика землянка вогка, в пани хата на помості* (Л. Укр.) — кілька пар контекстуальних антонімів: *землянка — хата, в мужика — в пана* (у прямому значенні взагалі не вступають в антонімічні відношення, оскільки є словами з конкретним значенням), *вогка — на помості*.

Антоніми вживаються для вираження контрастів, протилежностей, для виявлення внутрішніх суперечностей явищ, для характеристики їх шляхом порівняння за протилежними ознаками. За допомогою антонімів будуються такі зображальні художні прийоми, як іронія, антитеза та оксиморон (оксюморон), що ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом понять, які разом дають нове уявлення: *страшенно радий, праведність гріха*. Широко використовуються антоніми в усіх стилях літературної мови, особливо в художньому й публіцистичному.

Не всі слова мають здатність виражати антонімічні відношення, а лише слова з конкретним значенням (назви предметів, істот), а також слова, що називають точну кількість предметів (на морфологічному рівні належать до іменників, числівників, а також більша частина займенників).

3.1.7. СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ ЇЇ

З погляду походження вживану в сучасній українській літературній мові лексику поділяють на дві групи — корінну українську та іншомовну.

Корінна українська лексика становить 90 % усього словникового складу. До неї належать слова з періодів індоєвропейського, спільнослов'янського та слова власне українські.

До найдавніших належать засвоєння з лексичного складу індоєвропейської мовної єдності. Прикладом їх можуть бути слова *мати, син, сестра, брат, око, брова, вухо, ніс, кров, лікоть, звір, вівця, їжак, журавель, орел, оса, муха, м'ясо, молоко, береза, верба, ясен, осика, черемха, мох, полова, сонце, місяць, небо, день, вечір, весна, вода, сніг, дім, колесо,*

Фразеологічні словники — це словники, в яких зібрано й розкрито значення фразеологічних одиниць. Такі словники є одно- і двомовні. В одномовних, які є тлумачними, розкривається значення фразеологізмів, уживаних у рідній мові, наводяться варіанти їх, іноді подається стилістична й граматична характеристика. Подаються зразки вживання фразеологізму в різних стилях літературної мови. Такими словниками в українській мові є «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (К.: Рад. шк., 1968), двотомний «Фразеологічний словник української мови» (К.: Вища шк., 1982) та «Словник українських ідіом» (К.: Рад. письменник, 1968) Г. М. Удовиченка, «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. П. Коваль та В. В. Коптілова (афоризми, літературні цитати, образні вислови) (К.: Видво при Київ. ун-ті, 1975), а також збірки «Українські народні прислів'я та приказки», що видавалися в різні роки. У 1993 р. видавництвом «Наукова думка» опублікований двотомний «Фразеологічний словник», укладений ученими-мовознавцями Національної академії наук України.

Зразки статей із фразеологічного словника Н. О. Батюк:

Грати у власну дудку. Мати свої, незалежні від когось погляди, робити по-своєму.

Диктатора немає,
То й кожний з них у власну дудку грає,
І має кожний з них свою програму...

(О. Олесь, «Вилізли орли...»).

Брати (узяти) за живе. Розтривожити, схвилювати [ілюстрації].

Двомовні словники є *перекладними*. У них подається переклад слів однієї мови іншою. Поряд із перекладом публікуються типові приклади вживання слів у різних значеннях, оскільки не в усіх мовах похідні значення відповідних слів збігаються, хоч основне значення в них спільне. До того ж у різних мовах неоднакова система омонімів, і іншою мовою такі слова перекладаються не одним, а кількома відповідниками, наприклад: рос. *лицо* — укр. *лице, обличчя, вид, особа*; рос. *залог* — укр. *застава* (віддати в заставу), *запорука* (запорука миру), *стан* (дійсний стан).

В українській лексикографії є чимало перекладних словників.

Перше видання «Русско-украинского словаря» здійснене в 1948 р. У ньому російською мовою зареєстровано 80 тис. слів; українських відповідників — більше. Головний редактор словника — акад. М. Я. Калинович, редактори — акад. Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський. Друге видання здійснено в 1968 р. Російська частина його містить понад 120 тис. слів. Головний редактор видання — акад. І. К. Білодід.

Зразки статей із цього словника:

Длється тривати; (продолжаться — еще) продовжуватися, -жується; (тянутся — еще) тягтися, -гнеться, тягнутися; (о беседе) и т. п. — еще) точитися, -тсья.

Зеркало 1. Дзеркало, *реже* люстро; *уст.*, *поет.* свічадо; *уст.* зерцало; 2. *перен.* дзеркало.

Мислимий, гаданий, уявний, мислимий *и* мислімий; (возможный — обычно) можливий; (вероятный; -мо (-мое) /ли/ дело *прост.* чи /ж/ можлива річ, чи /ж/ можливо.

Значним досягненням української лексикографії є шеститомний «Українсько-російський словник», (1953—1963), підготовлений науковцями Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Українська частина словника налічує понад 120 тис. слів. Головний редактор — чл.-кор. АН УРСР М. Т. Рильський.

Однотомний «Українсько-російський словник» (відповідальні редактори Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. К.: Наук. думка, 1976) містить в українській частині близько 65 тис. слів. Словник укладений на основі зазначеного вище шеститомного словника і розрахований на широке коло читачів.

«Русско-украинский словарь» Д. І. Ганича та І. С. Олійника (К.: Рад. шк., 1975) призначений для учнів середніх шкіл. Він містить понад 30 тис. слів різних стилістичних груп. Словник кілька разів перевидавався (перше видання здійснене 1975 р.).

У 1992 р. вийшов у світ «Русско-украинский и украинско-русский словарь. Отличающаяся лексика», підготовлений колективом авторів у складі Л. І. Мацько, О. І. Сидоренко, С. В. Шевчук (К.: Вища шк.). У ньому зібрано слова російської мови, що перекладаються власне українськими. У другій частині подано переклад власне українських слів російською мовою. У додатках вміщено сталі російські вислови, відповідні їм українські, а також слова і вирази із значенням часу, слова українського народного календаря.

У 1998 р. побачив світ «Російсько-українській словник складної лексики» Святослава Караванського (К.: Вид. центр «Академія»). Він містить 35 тис. перекладів українською мовою російських слів, граматичних форм та ідіом. Вперше у практиці лексикографії в ньому послідовно подано переклади російських дієприкметників, утворених від реєстрових дієслів, — це ті слова, переклад яких часто викликає труднощі у мовців. У перекладній частині широко представлена синонімія української мови.

Зразки словникових статей:

БЕСЕДОВАТЬ: -ующий, що розмовляє; розбалаканий, зайнятий розмовою, розмовник, бесідник (порівняй: разговаривающий; -ая пара, пара бесідників).

НАГРУЗКА (працею) обтяження.

Словник вийшов в авторській редакції: він розрахований на широке коло читачів.

У двомовних фразеологічних словниках до поданих фразеологізмів однієї мови наводяться фразеологічні відповідники іншої (*Українсько-російський* і *російсько-український* фразеологічний словник / Уклад.: І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К.: Рад. шк., 1978; *Англо-український* фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев, 1969).

Зразки статей із двомовного фразеологічного словника:

Накивати п'ятами — показати п'ятки, *фам.* задать стрекача (чесу).

На вкус, на цвет товарища нет — на любов і смак товариш не всяк, кожний Івась має свій лас.

Упродовж останніх років в українському суспільстві активізувалося ділове спілкування. На допомогу його учасникам видаються відповідні словники. Такими є «Російсько-український словник (сфера ділового спілкування)», укладений мовознавцями О. О. Тараненком та В. М. Брициним (К.: УНВЦ «Рідна мова», 1996) та «Російсько-український словник ділового мовлення», підготовлений С. В. Шевчук (К.: Вища шк., 2001).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Лексикологія

Вправа 1. Визначити в тексті повнозначні та неповнозначні слова, семантику повнозначних слів, функцію неповнозначних слів. Окремо виписати слова, що належать до основного словникового фонду, назвати їх семантику.

Вже тихо закипали осінні садки, займалися дерева, спочатку одним-двома листочками, але від них жовтий та багряний вогонь перекидався ширше й глибше, дерева вже горіли яскравим полум'ям, вони заглиблювалися в мовчання, скапували донизу шарудливою кров'ю. Зранку висіявся теплий дощик, смирний, з туманцем, ніби літній, але скоро сонце підсушило землю, садки, протряхла дорога. Село опинилося на дні голубого бескеття, і небесне урвисько підлітало над ним з урочистою легкістю. Тієї пори вже почалися весілля, і з-під дібровного луговинного кутка долинула музика — щемкі звуки, які то спалахували голосніше, то провалювалися, пригасаючи, коли-

ваючись солодким багаттям. Скрикували півні, приглушуючи весільну музику, але коли затихали, то музика знову воскресала живим вогнищем.

Є. Гуцало

Вправа 2. Прочитати текст, визначити слова, що виконують номіна- тивну функцію, і слова, що виконують емоційно-експресивну функцію.

Хіп-хап

У кутку живе хіп-хап,
В нього безліч довгих лап, —
Ух!..
Тільки сутінь заляга,
Він лапища простяга, —
Ой!..
Я хапаю за прута
Та по лапах, як kota, —
Бах!
А ніяких лап нема —
Тінь хитається сама...
Ха!..

Т. Коломієць

Вправа 3. Прочитати текст, виписати групами слова з конкретним та абстрактним значенням, з'ясувати різницю між ними. В іншу групу випи- сати слова, що належать до основного словникового фонду, обґрунтува- ти свій вибір.

Недарма слово мовилось

У літописах, давніх книжках знаходимо цілі розсипи влуч- них образних висловів, у яких — мудрість предків, життєвий досвід, правила буття. Прочитайте деякі з них, що й сьогодні звучать так, неначе звернені до нас ...

Живи так, щоб сильніші за тебе не кривдили тебе, а ти не лякав слабших.

І сонце світить на брудні місця, але не стає брудним.

Один казав: краще мати краплю щастя, аніж бочку розуму. Інший: а мені б краплю розуму, аби досягти повноти щастя.

Справедливий не той, хто завдав прикрощів, а той, хто міг це зробити і не схотів.

Усе нове краще: і посуд, і одяг, а дружба ліпша стара.

Мовчазна справа краща за крикливі слова.

Людина повинна жити чесно, без лукавства.

Трудитися вставай зрана: оку приємне сонце, що сходить.

Що собі не любо, те й іншому не бажай. І не чини.

Із журналу

Вправа 4. Визначити слова, які залежно від контексту можуть мати конкретне або абстрактне значення, підтвердити це прикладами — двома на кожне вибране слово.

Хо́да, усмі́шка, вогни́ще, па́рта, садо́чок, по́ле, ни́ва, кві́ти, ду́мка, краси́вий, соло́дкий, сма́чний, пра́вдивий, вели́кий, шовко́вий, мо́лодий, ду́мати, хо́дити, сме́ятися, бі́гати, ста́ти, сте́регти, спо́руджува́ти, со́лити, зна́ходити, бра́ти.

Вправа 5. Виокремити з-поміж поданих однозначні слова. Користуючись тлумачним словником, встановити їх значення та значення багатозначних слів. Скласти речення з п'ятьма однозначними та багатозначними словами (з усіма їх значеннями).

Виста́ва, вегета́ріане́ць, ба́ян, рету́ш, віртуо́з, те́ма, мікро́б, реме́сник, зу́бр, вигу́к, сарказм, метафо́ра, я́мб, рекла́ма, това́риство, тари́ф, темб́р, рекор́д, танге́нс, ім'я́, ігра́шка, теорі́я, аксіо́ма, дієсло́во, красе́нь, ма́лий, сивий, му́жній, до́брый, нале́жний, зру́чний, проворни́й, зрадли́вий, бра́тися, з'явля́тися, зу́пиняти, виставля́ти, знищува́ти, будова́ти, зна́ти.

Вправа 6. Визначити слова, вжиті в прямому та переносному значеннях. Навести вислови, в яких слова, подані в переносному значенні, були б ужиті у прямому значенні. Чи всі слова, вжиті у прямому значенні, є багатозначними? Довести це. Під час виконання вправи скористатися тлумачним словником.

Не стій, вербо, над водою

Не стій, вербо, над водою, —
Бистра вода під тобою
Удень, вночі прибуває,
Всі коріння вимиває.
З верби гіллячко всихає,
З верби листячко спадає.
Стань, вербо, та на ріночку,
Хрещатому барвіночку,
Де рута-м'ята кохається,
Де челядонька збирається.

Народна творчість

Вправа 7. Визначити значення слова *шлях* у поданих реченнях, своє визначення звірити з тлумачним словником.

1. На шлях я вийшла ранньою весною і тихий спів несмілий заспівала. А хто стрічався на шляху зі мною, того я щирим серденьком вітала. 2. Геть! Розступіться, дайте шлях! (*Л. Укр.*). 3. Видно шляхи полтавської, ще й славному Полтаву (*Котл.*). 4. А той чи зостріне, що пізнає Катерину, привітає сина? З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе: він, як мати, привітає,

як брат, заговорить. 5. Їде шляхом до Києва берлин* шестернею, а в берліні господиня з паном і сім'єю (*Т. Ш.*). 6. Дорога і дорога лежить за гарбузами, і хтось до когось їде тим шляхом золотим (*Кост.*). 7. Як я малим збирався навесні піти у світ незаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Павл.*). 8. Мільйони людей поклали свої голови, щоб юнак, якого ми готуємо до вступу на самостійний шлях трудового життя, радів сонцю й зорям, насолоджувався багатством культури (*Сух.*). 9. Битим шляхом, дорогою чумаки йдуть... (*Н. тв.*).

Вправа 8. Користуючись тлумачним словником, визначити, з яким значенням вживаються слова *круглий, крутий* у поданих словосполученнях.

Круглий м'яч, круглий місяць, кругле лице, кругле вікно, круглі щоки, кругла пляшка, кругле число, кругла сума, круглий сирота, круглий відмінник, круглі дужки, круглий рік, зустріч за круглим столом;

крутий підйом, крута людина, круті східці, круте яйце, крутий характер, крутий поворот, крутий вислів, крутий відвар, круті вуса, круті хвили.

Вправа 9. Визначити, чи однакові значення мають слова, наведені у парах слів, поєднати кожне з них із відповідним йому за семантикою. Перевірити за словником.

Відношення — ставлення, місце — місто, болільник — уболівальник, положення — становище, книга — книжка, талан — талант, окраса — прикраса, гуманний — гуманітарний, загальний — спільний, комунікативний — комунікаційний, дружний — дружній, національний — націоналістичний, визначний — визначальний, закінчити — завершити, заслухати — прослухати — вислухати, відвідати — провідати, наголосити — підкреслити, вважати — рахувати.

Вправа 10. Визначити слова, вжиті в переносному значенні, та різновид переносного значення.

1. Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбах волієш рости? Дика у тебе, волошко, натура, що не злама її людська культура, бо ж не скорив тебе той садівник, що дивовиди виводити звик. 2. Мій рідний край збирає урожай, що звеселяє струменем живим трудівників засмаглих світлі очі. 3. Було, по улицах знайомих ідеш до рідної ріки — і раптом бачиш владний помах Богдана гордої руки. І тратиш ніби часу вимір, бо обступили навкруги Софія древня, Володимир, Дніпра безсмертні

**Берлин* — старовинна карета.

береги (М. Р.) 4. По-весняному вже гріє сонечко, заглядає до нас у віконечко: «Гей, ви, дітки малі, де ви гаетесь? Чом ще й досі в кутку темнім граетесь?» 5. Прилетіла здалека та й весна. Ой, що ж ти нам, веснонько, принесла? «Принесла я, дітоньки, вам квітки і пташок з пташатами у садки». 6. В траві фіалочки зітхають, і пролісок тремтить увесь, розквітла яблунька аж сяє... 7. От, недобрі черевички — завжди лізуть до водички! Неслухняні вони дуже, все шукають, де калюжі... (Із тв. К. П.). 8. Для серця радість, для мрій роздолля, коли читаю я книгу поля. За все на світі вона мудріша, коли спадає на землю тиша (Сом).

Вправа 11. Скласти з кількома поданими словами речення, в яких кожне вживалося б у прямому і переносному значеннях. На підставі чого виникає в них переносне значення?

Весна, золото, хліб, серце, хата, сад, солодкий, живий, легкий, сердечний, вільний, пиляти, гомоніти, веселитись, віяти.

Вправа 12. Записати п'ять-шість широкоживаних словосполучень, що з'явилися у мові на підставі вживання слів у переносному значенні; розповісти, на основі чого воно виникає, що означають дібрані словосполучення.

З р а з о к: *Давати зелену вулицю* — пропускати без затримки; *зелена вулиця* — досягати мети, успіху без будь-яких ускладнень, перешкод, так, як здійснюється рух транспорту при зеленому світлі світлофора; переносне значення (метонімія) виникло внаслідок зв'язку між зеленим кольором світлофора, що дозволяє безперешкодний рух транспорту, пішоходів, і безперешкодним досягненням задуманого.

Вправа 13. Прочитати речення, назвати слова, вживання яких не відповідає мовній нормі. Записати відредаговані речення.

1. На слідуючій неділі відбудеться засідання наукового гуртка, у ньому приймуть участь студенти нашої групи. Усі вони являються членами цього гуртка. 2. Я рахую: ви вірно кажете. Я поступив би так само. 3. Приведу кілька прикладів. 4. Не могу ще казати якісь попередні висновки. 5. Редакція одержує багато листів на цю тематику. 6. Робітники жодної компенсації не отримали. 7. Всі ми маємо своє відношення до сучасних подій. 8. Рішення треба приймати на основі діючого чинного законодавства. 9. Всі, кого торкається дана тема, повинні висловити своє відношення. 10. Відношення у колективі були нормальні. 11. Мова йдеться про ядерну зброю. 12. Зустрічаєшся з такими юними обдарованими талантами і думаєш, як би зберегти їх для майбутнього. 13. Щодо мого навчання, то мама не мала до мене ніяких проблем.

Вправа 14. Прочитати подані речення, з'ясувати, які з виділених слів є омонімами, які — багатозначними словами.

1. Дві сестрички невеличкі... найбільше люблять гратися в *садочку* — замітати, підгрібати, ритися в пісочку. 2. В парках і *садочках* на доріжки й трави падають листочки бурозолотаві. 3. На ялиці у *садочку* блискає сніжок, під ялинкою навколо — білий килимок (К. П.). 4. Ой, у вишневому *садочку* козак дівчину вговоряв ... (Н. тв.). 5. Ще старість не прийшла, а все минуле не раз мені стає перед очима, і я дивлюсь так пильно, мов боюся, що більш мені не прийдеться побачить того *садочка* спогадів моїх (Л. Укр.). 6. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихе, поле німіє, радіють люде, що одпочинуть, а я дивлюся ... і серцем лину в темний *садочок* на Україну (Т. Ш.). 7. Наталочка і Петрик дитячий *садочок* відвідують із задоволенням (Журн.).

Вправа 15. Прочитати вірші В. Плахотникова «Тими самими словами різні кажемо слова ми», визначити ці різні слова, їх значення і групу.

1. Клаптик ситцю я покраю,
Хусточок з нього нашию.
Помережу їх по краю,
Пов'яжу лялькам на шию.
Мама скаже: «Глянуть любо
На твою роботу, Любо».
2. Під парканом бачать діти
Цуценятко ледь живе,
Що робити з ним? Де діти?
Каже Гриць: «Хай в нас живе,
Я зроблю для нього буду
Й доглядати його буду».
3. Ой, бешкетник наш Андрійко —
З поведінки в нього трійка.
Він не раз, буває, вранці
В клас kota приносить в ранці.
4. Колись Овсій прийшов на поле.
— Ех, — позіхнув, — полежу в овсі я.
— Ото багато цей лінтюх наполе!
Колгоспники сказали про Овсія.

Вправа 16. Визначити в поданих реченнях омоніми, їх групи; пояснити, як виникли омоніми. До омонімів кожної групи навести аналогічні приклади.

1. Ще, на щастя, не за звіром юрба гналась, тож спинилась.
А то б, може, на поета не конечне подивилась. 2. Тільки він

один тепера може дати мені пораду. 3. Які се тут співи, донно Анно? — Які? Не знаю, певне, мавританські. 4. Та люди кажуть — тут не зовсім певне місце (*Із тв. Л. Укр.*). 5. Сіли гуси на став — білим-білим він став (*М. Р.*). 6. Ой, наступила та чорна хмара, став дощ накрапав. 7. Ой піду я в чисте поле — там дівчина просо поле. 8. Коси, коса, поки роса. 9. Руса коса до пояса, в косі стрічка голуба. 10. Друга шукай, а знайдеш — тримай (*Н. тв.*). 11. Дніпро берег рие-рие, яворові корінь мие (*Т. Ш.*). 12. Уже друга година. 13. Штучні товари відпускаються у магазині без черги. 14. Штучні метали користуються великим попитом. 15. Корінь слова — одна із його структурних морфем.

Вправа 17. Скласти речення, в яких подані слова виступали б омонімами; довести, що це не багатозначні слова. Визначити групи омонімів, з'ясувати шляхи виникнення їх. За потреби скористатися словником омонімів чи тлумачним, етимологічним словниками, словником іншомовних слів.

На бѣрезі, на березі; по гас, погас; край, мати, гриф, балка, під, цілий, протягом, кок, лугом, кадри, тур, належати, туш, про те, проте, байка, брак.

Вправа 18. Утворити словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів. Скориставшись «Словником паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина й О. А. Сербенської, з'ясувати значення паронімів.

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізнати, розрізнати (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання, вітальний); контингент, континент (далекий, відповідний); дружний, дружній (група, порада); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

Вправа 19. Користуючись «Словником паронімів української мови» та «Словником труднощів української мови», з'ясувати значення поданих слів, з кількома групами їх скласти речення. Як називаються подані слова? Чому?

Абонент, абонемент; мимохідь, мимохить; шкода, шкода; церемонійний, церемонний; цінний, ціновий; церемонія, церемоніал; процес, процесія; особовий, особистий; колективний, колективістський; діловитий, діловий, діляцький; заслухати, прослухати, вислухати; заповіт, заповідь; тактовний, тактичний; рідкий, рідкісний.

Вправа 20. Навести приклади паронімів, з уживанням яких ви маєте утруднення. За допомогою словників з'ясувати значення їх; записати приклади нормативного вживання їх.

Вправа 21. Прочитати, встановити відмінності між словами синонімічного ряду. За потреби використати тлумачний словник. Що об'єднує і що відрізняє один синонім від іншого?

Бажання, хотіння, охота, жадання, жадоба, жага; захисник, поборник, оборонець; письменник, автор, художник, майстер слова, інженер людських душ; сильний, дужий, міцний, здоровий, здоровенний, кріпкий, могутній, потужний, всесильний, всемогутній; основний, головний, істотний, превалюючий; говорити, бесідувати, казати, мовити, промовляти, висловлюватися, гомоніти, виражатись, розповідати, ректи, викладати думки, торочити, плести, верзти, патякати; думати, гадати, міркувати, роздумувати; старанно, дбайливо, ретельно, пильно, акуратно; ввічливо, чемно, виховано, шанобливо, гречно, поштиво, з повагою, з пошаною, приязно.

Вправа 22. Подані слова згрупувати в синонімічні ряди, визначити, чим відрізняються синоніми одного ряду. Зі словами одного-двох синонімічних рядів скласти речення або розповідь.

Горіти, ввічливий, Батьківщина, давній, рідний край, запобіжливо, минулий, уважний, мерехтіти, вихований, палахкотіти, сяти, вітчизна, ветхий, старезний, чемний, палати, жевріти, стежка, охоче, жадібно, доріжка, сміливий, хоробрий, любов, здібний, плай, дорога, відважний, кохання, талановитий, старанно, пильний, здатний, шлях, запопадливо, рішучий, тропи, мужній, тліти, стежина, доблесний, непоборний, шанобливий, героїчний, любощі, наполегливо.

Вправа 23. Виписати з поданих речень синоніми, визначити відмінності між словами одного синонімічного ряду. Продовжити кожен визначений синонімічний ряд. До яких ще слів, ужитих у реченнях, можна дібрати близькі за значенням слова?

1. Я не був таким хоробрим, як дядько Микола, тому вночі тремтів і завмирав над тими казками, з яких, наче з лантуха, аж сипалася різна страховина. Та коли серце вже зупинилося од переляку, приходила полегкість: десь зовсім недалеко глуху ніч прокльовували голоси півнів. Тому я й досі люблю ту пору, коли півні своїми крилами проганяють темінь і нечисту силу, а співом починають новий день. 2. Гивині батьки хотіли бути багатими, але так, щоб усім людям здавалося, що вони бідні. Клята гонитва за багатством навчила їх не берегти ні себе, ні дітей своїх, ні худоби, ні слова, яке, де треба й не треба, хитрува-

ло, криводушничило і прибідновалося. 3. І од усього я не втримався, щоб не засміятись. «Ти чого, шибенику, регочеш?» — несподівано обізвався збоку дядько Микола. 4. Край товстого дворянського столу не то висипався, не то куняв низькорослий колишній підписар. 5. Поки я так розмірковував над особливостями жанрів, у хаті все світлішало і світлішало (*Із тв. Ст.*). 6. Півні хвацькі, джэнджуристи, гонористи, молоді, зозулясті, попелясті, і червоні, і руді. 7. Що за тиша? Все дрімає від землі і до небес, навіть спить, хвостом укрившись, невсипущий чорний пес (*Сом*).

Вправа 24. Прочитати словосполучення, дібрати синоніми до виділених слів, з'ясувати, що об'єднує і розрізняє дібрані слова.

Щира розмова, чепурний будинок, завзятий чоловік, безмежний степ, крихітне зерня, сосновий ліс, розмова між друзями, центральна площа, далекий шлях, щаслива молодість, цікава промова, глибока криниця, веселий балакун, обороняти країну, плаче дитя, видніється село, одужувати швидко, мандрувати по світу, іти вулицею, пишатись батьками, керувати підприємством, уникати зустрічі, зачарувати присутніх, працювати разом, сонце світить ясно, перебувати поряд, розмовляти тихо, спочатку подумай, сміятися радісно, жити сутужно.

Вправа 25. Переписати текст, вибираючи з-поміж поданих у дужках синонімів такі, що найбільше відповідають контекстові, пояснити свій вибір, зважаючи на зміст уривка, жанр твору. Синоніми яких груп за характером відношень і сферою вживання подано у дужках?

Колись давним-давно (не за нашої пам'яті, ще за царя Гороха, ще як земля була тонка), мабуть (видно, певно, напевне, либонь, можливо, може), ще й батьків і дідів наших не було на (світі, планеті, землі), (жив, проживав, мешкав) собі (убогий, бідний, нещасний, злиденний) чоловік із жінкою, а в них був (один, єдиний) син, та й так (-ий, -е) (ледар, ледащо, ледацюга, лівинець, нероба, лежень, дармоїд) той одинчик, що (лишенько, біда, горе, лихо, горенько)! Нічого не робить — і за (холодну, студену, крижану) воду не (візьметься, зачепиться, доторкнеться), а все (тільки, лиш, лише, лишень) на печі сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється). Ніколи й не злазить. Як (дадуть, подадуть) (їсти, їстоньки), то (їсть, жере, рубає, уплітає), а не (дадуть, подадуть), то й так (обходиться, перебивається).

(Батько й мати, батьки, старі, предки) (журяться, сумують, печаляться): — Що нам з тобою, (сину, синочку, дитино, дитинко, ледацюго, ледарю, світе ясний, сонечко), (робити, діяти,

чинити), що ні до чого (недотепний, нездатний)? Чужі (діти, чада) своїм (батькам, предкам) у (поміч, допомогу) стають, а ти (тільки, лиш, лише, лишень) (даром, дурно, даремно, безкорисно) хліб (їси, переводиш, топчеш, уплітаєш, рубаєш)!

Так йому не до того: сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється).

Народна творчість

Вправа 26. Записати синонімічні ряди, розмістивши синоніми так, щоб кожний наступний ілюстрував збільшений вияв позначуваного. Із синонімами одного ряду скласти речення.

Гордитися, приндитися, чванитися, пишатися, пиндючитися; чистосердечний, щирий, відвертий, прямий, безпосередній, щиросердний; темніти, вечоріти, сутеніти, смеркатись; гонористий, гордовитий, зарозумілий, пихатий, бундючний; дорога, тракт, автострада, шосе, проспект, шлях; кволий, недолугий, слабосилий, миршавий, немічний, безсилий; труд, робота, праця; керівник, голова, глава, розпорядник, керуючий справами.

Вправа 27. Дібрати синоніми до слів, пояснити, що об'єднує і відрізняє один від іншого синоніми одного синонімічного ряду. Назвати контекстуальні синоніми.

Спокій, ліс, дбати, боятися, хвилюватися, минати, примхливий, знаменитий, обережний, холодно, гарно, власний, мова, азбука, тепер, доповідач, рахувати, лікувати, дочка Прометея, Великий Каменяр.

Вправа 28. Визначити, чи є синонімами слова поданих груп. Що зумовлює семантику їх? Що відмінне між словами кожної групи?

Перерва, канікули, антракт, тайм-аут; сеанс, сет, тайм, гейм, період, партія; перукар, циркульник; кінець, фінал, фініш, епілог; вступ, передмова, увертюра; картуз, кашкет, кепі, кепка, бриль, капелюх; пальто, манто, макінтош.

Вправа 29. Прочитати «Колискову», виписати синоніми, об'єднати їх у синонімічні ряди; визначити групу синонімів за вживанням, роль їх у тексті.

Колискова

Спи, засни, моя дитино,
Спи, моє маля,
Ніч іде в гаї, долини,
Трави нахиля.

Хай тобі ця ніч наснитися,
Що в огнях сія.

Будеш завтра в світ дивитись,
Зіронько моя!

Перша ніч твоя почата
В співах солов'я,
Дай же мамі рученята,
Зіронько моя.

Усміхнись до мене, сину,
І зрадію я,
Не хвилину і не днину —
Я навек твоя.

Сплять ліси, поля, криниці,
Шепіт ручая.
Ти відкрий, відкрий очиці,
Юносте моя.

Підеш ти по Україні,
Де життя буя.
Виростай, моя дитино,
Зіронько моя!

А. Малишко

Вправа 30. Виписати з поданих речень антоніми, визначити семантичну основу протиставлення та якими частинами мови виражені антоніми.

1. У небі вітер кучерявий колише теплу блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, й знов шумить (*М. Р.*). 2. Ось і Великдень зверху задзвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки. У церкві вистоювала старість, біля церкви стрічалися молодість і любов, а під ними бавилося наше дитинство (*Ст.*). 3. І буду ждати кожної години в далекому чи близькому краю одну тебе, тебе єдину. 4. О друже мій, попереду розлука, а зустрічі — чи трапляться вони (*Сим.*). 5. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжно-сяйні, як зірки. Є слова, як жар, пекучі і отруйні, наче чад ... 6. Для мене любих слів ти не знайшла, бо всі давно їх іншому сказала ... 7. З журбою радість обнялась ... 8. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди ... 9. Як іскра, що в тобі горить і згаснути не встигла, — гори! Життя — єдина мить, для смерті ж — вічність ціла (*Із тв. Олеся*).

Вправа 31. Переписати, підкреслити антоніми й антонімічні сполучення, визначити лексичну основу антонімії. Які антоніми є контекстуальними?

1. Наснивсь мені чудернацький базар ... Хто купляв собі Доло за гріш, а хто — і за мільйони. 2. Тінь чорна стрімко падає униз — то білий голуб так злітає вгору. 3. І відчайдушний танешь

між ножами шотландки танцювали на столах ... А я їду. А я роблю наосліп на міннім полі обережні па. 4. Ненавидять в мені мою скажену силу, ненавиджу я слабкості свої. 5. Є скрипка у Марка. Де хтось би плакав, а Марко заграє. 6. Закінчив польку, починай гопак — грай, Марку, грай, бо дуже гарно граєш! 7. Смеркає — грай. Розвиднюється — грай. 8. Усі мої ліси, удень такі привітні, схрестилися вночі із небом на шаблях. 9. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. 10. Але жоден поет не був непоетом. 11. Завихрень — безліч. Тиші — анітрохи. А струсам різним утрачаєш лік (*Із тв. Л. Костенко*).

Вправа 32. Переписати, підкреслити антоніми, визначити з-поміж них загальнономвні та контекстуальні; пояснити, з якою метою Леся Українка вживає у творі антоніми. Чи можна на основі поданих речень назвати твір?

1. Та чого там, люди добрі, за новинками впадати? Може, часом не завадить і давніше пригадати? 2. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів не позичений, а власний. 3. На обличчі у поета не цвіла уroda жожа, хоч не був він теж поганий, — от собі — людина божа! 4. Ще, на щастя, не за звіром юрба гналась — тож спинилась. 5. «Не біда, — поет відмовив, — як ти й сам з дороги звернеш, бо як рими повтікають, ти мені їх не завернеш!» 6. Я б віддав отой химерний твій таємний світ надхмарний за наземне справжнє графство, за підхмарний замок гарний. 7. Тож сидів поет в віконці, слухав співів, що лунали скрізь по полю і до нього у хатину долітали. Співи стихли, потім хутко налетіла літня нічка. 8. Тільки чує — хтось підїхав на коні до його хати і спинився, потім зброя почала чиясь бряжчати. 9. І погнався лицар хутко через доли, через гори, і спинився під віконцем у своєї Ізидори. 10. Не журись, коли недоля в край чужий тебе закине! Рідний край у тебе в серці, поки спогад ще не гине. 11. Був собі одважний лицар, нам його згадать до речі, він робив походи довгі — від порога та до печі (*Із тв. Лесі Українки*).

Вправа 33. Виписати антоніми з поданих прислів'їв, визначити основу антонімії та морфологічне вираження антонімів, мету їх уживання. Назвати загальнономвні та контекстуальні антоніми. До контекстуальних дібрати, де можливо, загальнономвні антоніми. Записати три-чотири інші прислів'я з антонімами.

1. Маленька праця краща за велике безділля. 2. Вчення в щасті украшає, а в нещасті потішає. 3. Краще чесно, ніж безчесно. 4. Чорний мак, та смачний, а біла редька, та гірка. 5. Чим нива чорніша, тим хлібець біліший. 6. Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться. 7. Тупий серп гірше гострого

руку ріже. 8. Навесні цебер води — ложка болота, а восени ложка води — цебер болота. 9. З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдешся — того й наберешся. 10. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 11. Краще з розумним загубити, ніж із дурним знайти. 12. Краще відвертий ворог, ніж зрадливий друг. 13. Коли замолоду немає розуму, не жди і на старість. 14. Вдень плющить, а вночі тріщить. 15. У липні у дворі пусто, зате на полі густо. 16. Хвали день увечері, а жінку рано. 17. Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує. 18. З праці — радість, а з безділля — смуток. 19. Де щира праця — там густо, а де лінь — там пусто. 20. Без роботи день роком стає.

Вправа 34. До поданих слів дібрати слова з протилежним значенням. Пояснити, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами скласти речення. За потреби скористатися «Словником антонімів» Л. М. Полюги.

Смачний, любий, делікатний, одноманітний, буденний, боязкий, оптимістичний, відвертий, усюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, аналіз, альтруїст, добро, ствердження, чистота, спокій, різниця, віддаляти, захищати, опускати, навмання.

Вправа 35. Розкривши значення поданих багатозначних слів за допомогою тлумачного словника, дібрати антоніми до кожного значення.

Знаходити, розширювати, відвертатися, залізати, старий, щастя, щирий, зупиняти, боронити, свіжий.

Вправа 36. Прочитати текст, виписати слова, до яких можна дібрати антоніми. Записавши антонімічні пари, визначити основу протиставлення, групу антоніма за характером уживання. Як змінився б текст, якби в ньому замість виписаних слів уживались дібрані антоніми? Чи можливе таке взагалі?

Сиджу під клунею, а дід на низу змагається з сонцем — хто першим закінчить свої денні турботи. Довга тінь од горба вже облизує його ліву ногу, а права ще ступає по сонячній смужці. Гостра коса аж висвистує — так не терпиться дідові докосити останню ручку і, нарешті, спочити. А тінь уже сягнула дідових колін, поповзла на груди.

Я підвівся з місця і став навшпиньки.

— Іванку! — доноситься до мене дідів голос. Він стоїть уже по шию в тіні і жмутком сіна витирає косу. — Чуєш, Іванку?

— Ні, не чую, — кричу, склавши долоні човником.

— То чого ж озиваєшся, ледащо? — голос у діда лагідний, і я знаю, що він зовсім не сердиться на мене. — Принеси кисет, бо комарі з'їдять.

В. Симоненко

Вправа 37. Пригадати й записати назви творів, збірок творів, спектаклів, кінофільмів, що містять антоніми, зробити аналіз антонімів.

Зразок: «З вершин і низин» — збірка І. Я. Франка. Антоніми *вершин* — *низин* є загальнономовними, виражені іменниками, в основі протиставлення — просторове значення.

Вправа 38. Прочитати текст, виписати слова, що належать до корінної української лексики, поділивши їх на групи: ті, що походять із а) індоєвропейської мови; б) спільнослов'янської; в) є власне українськими.

Буря на Дніпрі

Такої бурі на Дніпрі не бачив я більше ніколи. Ні до того, ні після. Ми й не зогляділися, як воно обрушилося на нас — цей несамопитий ураган, що справді додолу верби гнув високі, горами хвилю підіймав, ця немилосердна злива, що могла вида-тись прологом до всесвітнього потопу, ці грізні залпи небесної артилерії, що обрушувалися на нас відразу ж після сліпучих спалахів жовтогарячих блискавок.

Принаймні велика згряя лелек (рідкісно велика — птахів, може, з тридцять чи й усі сорок), що спокійно походжали по ніжно-зеленому лузі, милуючи зір, не виявила завчасно ніякої тривоги і знялася в повітря, аж коли ураган уже обрушився на той луг.

Намагалися лелеки летіти назустріч вітрові, на правий берег прямували, махали крилами з усієї сили, а переміщалися в повітрі в протилежному напрямку, не на захід, а на схід: вітер відносив та й відносив їх назад, аж доки вся згряя не зникла вдалині.

Картина ця з лелеками-чорногузами сповнена була такого драматизму, що ми на хвилину навіть про вітер і зливу забули, заворожено спостерігаючи судомні намагання мужніх птахів летіти проти вітру.

За О. Левадою

Вправа 39. Прочитати подані групи слів відповідно до походження їх. Записати, згрупувавши їх за семантикою (напр.: назви людей за родинними стосунками, за родом заняття; назви частин організму тварини, людини; назви просторових понять, часових понять, чисел, явищ природи; назви ознак, назви дій). Зробити висновки про те, як розвивався словниковий склад української мови, як збагачувався він у процесі розвитку.

Слова індоєвропейського походження: мати, сестра, брат, син, брова, зуб, серце, їсти, жити, язик, кров, утроба, оса, муха, м'ясо, молоко, вовна, дерево, дуб, жолудь, день, сонце, місяць, стояти, сидіти;

слова спільнослов'янського походження: онук, дівер, отець, плем'я, шия, рот, віл, ведмідь, змія, окунь, липа, малина, літо,

день, потік, морок, долина, вікно, відро, полотно, весло, мило, тісто, сир, снувати, косити, ткати, молотити, гнів, горе, радість, один, три, дев'ять, сто, білий, чорний, теплий, я, ми, він, там, тут, котрий, з, за, при;

власне українські слова: сіяч, зв'язківець, службовець, промовець, прізвище, держава, осередок, власність, мрія, козацтво, багаття, сніданок, годинник, щоденно, вареники, паляниця, кваша, загальний, виробничий, мрійливий, капелюх, свита, міркувати, очолити, вибагливо.

Вправа 40. Прочитати групи слів, що за походженням належать до власне української лексики; визначити семантику кожної групи, значення невідомих слів з'ясувати за словником. Визначити, де можливо, ознаки власне українських слів, доповнити кожну групу п'ятьма-шістьма відомими вам власне українськими словами.

Хурделиця, веселка, повінь; хвилина, сутінки; подвір'я, чгарник; дровітня, хлів, комора, піддашшя, причілок, куток, припічок; мрійник, дотепник, доменщик, керманіч, скрипаль, реготун, кравець, митець; манаття, клоччя; височінь, мрія, колотнеча, завзяття, натхнення; трембіта, гопак, козачок; хустина, свита, кожух, сорочка; чобіт, сап'янці, черевик; кісник, намисто; линути, гуркотіти, їстоньки, знешкодити; рушійний, розкішний; корж, книш, голубці, локшина; володар, наймит, громада, власність; діловодство; Луганщина, Донеччина; козаччина, Коліївщина; наступ, рушниця, маневрування, військомат; по-парубоцьки, підтюпцем, наодинці, доволі, двічі; біля, посеред, попід, задля, навколо, проміж, щодо, стосовно, з-перед, але, хоч, немовби, наче, також, дарма що.

Вправа 41. Прочитати текст, виписати власне українські слова, користуючись етимологічним і тлумачним словниками, з'ясувати їх значення, ознаки.

У березні кожух і без гудзиків теплий

Перший весняний місяць нерідко називають господарем полів та лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою. Попід вікнами, ошчасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень — найочікуваніший місяць селянина. Впродовж усієї зими він жив надією про час, коли земля прокинеться од зимової сплячки і можна буде, нарешті, вдихнувши на повні груди теплого повітря, прокласти першу рахманну борозну. Дбайливі господарі вже напоготові — полагоджено вози, че-

кають підвішені під стріхою плуги й борони, приготовлена в лантухах посівна яровина. «Як прийшов марець, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь», — казали в народі. Та, перш ніж вийти в поле, хлібороби з нетерпінням чекали, коли офіційно завітає в гості довгождана господиня — весна.

Її справжній прихід традиційно пов'язували зі святом Явдохи, котре припадає на 14 березня.

В. Скуратівський

Вправа 42. Записати текст українською й російською мовами. Визначити слова: а) спільні для української, російської і білоруської мов, виділивши слова корінні українські та іншомовні; б) властиві двом мовам — українській і російській, українській і білоруській, російській і білоруській; в) властиві кожній окремій мові. Охарактеризувати власне українські слова. За словником іншомовних слів встановити значення і походження іншомовних слів.

Публічне виступлення — гэта акт грамадзянскага жыцця, спецыфічны выпадак зносін паміж асобай і калектывам. Тыпы і віды виступленняў перад масамі, так сама як і тыпы прамоўцаў, абумоўлены сацыяльна і гістарычна: кожная эпоха мае свае віды прамоў і свае тыпы прамоўцаў.

Самыя старадаўнія ўзоры прамоўніцкага мастацтва ўзніклі на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ тады, калі тут пачала засноўвацца агульнаўсходнеславянская дзяржаўнасць. Гэта была эпоха ранняга феадалізму. Яшчэ жылі традыцыі вайскавай дэмакратыі ў княжых дружынах. Этыка патрабавала, каб князь прамаўляў да сваіх воінаў перад тым, як выступаць у паход. Фрагменты старадаўніх дружынных прамоў захаваліся ў летапісах і народных былінах.

У. Калеснік, Ф. Янкоўскі

Вправа 43. Переписати, підкреслити старослов'янізми, визначити їх ознаки. Дібрати до них, якщо можливо, відповідники зі споконвічної української лексики.

1. А той, тихий та тверезий, богобоязливий, як кішечка, підкрадеться... 2. А той, щедрий та розкошний, все храми будує... 3. А братія мовчить собі, витріщивши очі! Як ягнята. 4. Єдиного сина, єдину дитину, єдину надію! в військо оддають! 5. Чи бог бачить із-за хмари наші сльози, горе? Може, й бачить, та помага, як і отії гори предковічні, що политі кровію людською!.. 6. За богами — панства, панства в сребрі та златі! 7. Як то тяжко той насущний люди заробляють. 8. Врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі. 9. Чабани... тельця отрокам принесли, щоб їм дозволено співати у сінях царських. 10. Чи буде правда меж людьми? Повинна

буть, бо сонце встане і оскверненну землю спалить. 11. ... Бо не хотіла поглянути на божий день, на ясний світ животворящий! Слепа була, еси незряща... 12. Та страх боялася гріха прелюбодійного. 13. В гаю — предвічному гаю, поставлю хату... 14. Аж ось чорноброва та молода, білолиця прийшла молодиця на той хутір благодатний у найми проситься (Із тв. Т. Шевченка).

Вправа 44. За допомогою словника іншомовних слів з'ясувати значення й походження поданих іншомовних слів, навести зразки вживання у мовленні кількох із них (на вибір).

Толерантний, філігранний, конкретизація, кондиція, канон, комп'ютеризація, тоталітарний, традиція, сентенція, коледж, колеж, павільйон, комюніке, панно, сенсорний, примат, примітив, привілей, брифінг, приватизація, престиж, стабільний, інтелігент, інтелектуал, катастрофа, стимул.

Вправа 45. Прочитати, виписати слова, засвоєні з інших мов. Користуючись словником іншомовних слів, з'ясувати їх походження та значення.

Хустка як мистецький твір

Колись хустки в Україні вишивалися шовком, сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком, то найбільше вживали червоних, синіх, зелених, жовтих та рожевих ниток. Зрідка траплявся і чорний колір.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний, а починаючи з XVIII століття... увійшов у моду рослинний орнамент — стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздиків. Дуже рідко на старих українських хустках можна зустріти зображення птахів: півників, голубів...

Вишиті візерунки ... розташовуються на хустках по чотирьох кутах та посередині. Інколи по кутах розміщуються головні фігури, а по всьому полі хустки, у гарних комбінаціях, розкидаються дрібніші деталі орнаменту.

Вишиті хустки в Україні завжди були білого кольору. Ця особливість звертала увагу чужинців, що мандрували по Україні...

Архаїчний і національний характер української хустки ... полягає саме в білому кольорі. Барвисті хустки, що тепер стали модними на півдні України, запозичені від південних слов'ян — болгарів, сербів. А ці, в свою чергу, перейняли той звичай від турків та персів.

За Олексою Воропаєм

Вправа 46. Подані слова поділити на три групи: а) запозичені з інших мов; б) утворені від іншомовних за допомогою українських словотворчих засобів; в) утворені від корінних українських за допомогою іншо-

мовних словотворчих засобів. Виконуючи вправу, користуватися словниками (тлумачним, етимологічним, іншомовних слів).

Ліквідатор, територіальний, безапеляційний, апробування, аритмічний, архідавній, архівознавство, безкласовий, студентський, фантик, презентація, практикувати, аспірантка, мандрівник, докторант, аварійність, буквений, демілітаризація, приватний, диригент, п'ятибальний, авансцена, бархатистий, контрнаступ, аптечний, декорація, антигромадянський, кавовий, псевдовчення, кінозал, режисура, комп'ютер, актив, пікет, піцерія.

Вправа 47. До поданих українських слів і словосполучень дібрати іншомовні відповідники, розкрити значення слів, походження дібраних.

Переселення, ввіз товарів, повідомлення, передовий, захочувати, обмеження, переважати, народний, подарунок, діловитість, негайно, воєначальник, подорож морем, виразний, душевні переживання, всесвіт, важкий, багатозначний, згуртований, договір, звичайний дивак, терпимий до чужих думок, захисник, предмет думки, нарада фахівців, пояснення, доля, з'їзд.

Довідка: коментар, контракт, експресивний, адвокат, толерантний, масивний, стратег, імпорт, тема, практицизм, міграція, екстрено, полісемічний, круїз, ліміт, презент, космос, монолітний, прогресивний, інформація, превалювати, емоції, фатум, ординарний, конгрес, оригінал, симпозіум, демократичний, стимулювати.

Вправа 48. Нижче наведено слова і зазначено, з якої мови вони походять, їх первинне значення. Встановити за допомогою словників (тлумачного та іншомовних слів), з яким значенням вони вживаються в сучасній українській літературній мові, як це значення співвідноситься з первинним значенням.

Морфема (гр., форма), муліне (фр., сукати шовк), лангет (фр., язичок), дипломат (гр., лист, документ), симпозіум (гр., бенкет), батут (італ., удар), цинік (гр., собачий), цукати (лат., сік), чипси (англ., луска, тріска), торс (гр., пагін), сеанс (фр., засідання), семінар (лат., розсадник), комплімент (фр., вітання), спектр (лат., образ, видіння).

Вправа 49. Подані слова і словосполучення записати українською мовою, визначити кальки, пояснити своє визначення.

Избиратель, выдвигенец, телевидение, разорение, самодеятельность, пресмыкающийся, шагающий экскаватор, предприятие, издательство, громкоусилитель, удлинитель, радиоизлучение, полупроводник, счетчик, учетчик.

Вправа 50. Записати якомога більше слів однієї тематичної групи (назви квітів, дерев, будівель, людей за родом заняття). Визначити, якого походження кожне слово, назвати власне українські слова.

Вправа 51. Написати твір на одну з тем («Моя дорога до університету», «Відвідання лікаря», «У театрі»). Виокремити в тексті слова іншомовного походження, за словником уточнити їх значення й походження. Дібрати відповідники з корінної української лексики.

Вправа 52. Прочитати словосполучення, з'ясувати, чому вони є неправильними. Записати правильно.

Меморіальний пам'ятник, мемуарні спогади, патріот батьківщини, пам'ятний сувенір, прейскурант цін, народний фольклор, хронометраж часу, промислова індустрія, аграрна земля, пишу свою автобіографію, художник малює свій автопортрет, гуманна людяність, перший дебют, двічі дублювати вислів, соціальне суспільство, друга альтернатива, вільна вакансія.

Вправа 53. Визначити, користуючись словником іншомовних слів, чи є слова кожної групи спорідненими.

Манера, манікюр, маневр, команда, манускрипт, мандат, емансипація;

квартет, кварта, квартал, квартира, квартальний, квартирант;

вітрина, вітраж;

гуманізм, гуманітарний, гуманність;

капуста, капут, капітан, капюшон, капор.

Вправа 54. Прочитати подані тексти, визначити, слова якої стилістичної групи переважають у кожному з них; виписати ці слова, з'ясувати значення їх.

I. Будь-яка розвинена національна мова є системою систем. З одного боку, мова — система (сукупність) специфічних національних особливостей, ознак. А з другого — вона складається з інших рівнів, або систем — фонологічної (функціонування фонем), морфологічної (будова слова, функціонування морфем), лексико-фразеологічної, синтаксичної, стилістичної. Кожна з цих систем є важливим об'єктом дослідження для мовознавчої системи.

Стилістика вивчає стилістичну диференціацію мови, її функціональні стилі. Це наука про виразові засоби мови, тобто про ті елементи, що приєднуються до власне вираження думки, супроводжують семантичний зміст висловлюваного — емоційно-експресивні та оцінні моменти мовлення. Тобто предметом вивчення стилістики є закономірності функціонування мовних засобів у різних видах мовлення.

О. Пономарів

II. АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

24 серпня 1991 року

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

III. Маруся з пошаною, так, як беруть дорогоцінну річ, обережно взяла товстенький том у шкіряній палітурці й притулила його до грудей. І ще раз сказавши «бувайте!», тепер поважно вийшла з кімнати, — з священною річчю біля грудей бігти не годиться.

Але, вийшовши на вулицю, вона все ж таки наддала ходи: вдома мама, напевне, вже непокоїлась, вона останніми днями була взагалі така чудна: часом неспокійна, часом дразлива, часом пригнічена. До сьогодні Маруся не розуміла такого стану матері, але тепер, знаючи те, що розповів дядько Сергій, її поведінка була трішки зрозуміліша.

І Маруся після автобуса аж бігцем підходила до свого дому. Та тут їй трапилась знову затримка. Перед самим входом до будинку її зупинив якийсь молодий (і дуже гарний з себе) чоловік в елегантному (очевидно, закордонному) вбранні, з гладенько зачесаним чорним і блискучим, як халява, волоссям, з довгими, немов пір'їни, віями і надзвичайно милим усміхом.

В. Винниченко

IV. Родовим місцем для українців було Середнє Подніпров'я. На кінець V — початок IV тисячоліття до н. е. формується трипільська археологічна культура, територія якої простяга-

лась від Трипілья на Київщині до Нижньої Наддунайщини. Автохтони цього краю тоді вже займалися хліборобством, що сприяло осілому способу життя, більш масштабному і порівняно швидкому етнічному утворенню. На ці землі приходили потім і скіфи, і сармати, і готи, але людність Середнього Подніпров'я, долаючи будь-які труднощі й нестатки, залишалась сама собою: з одними вживалась, інших проганяла, третіх асимілювала, але сама розвивалась, впливала на життєві процеси в регіоні, з часом утворила велике плем'я — князівство Поляни-Роси. На початку нашої ери вони об'єднались із спорідненими племенами верхнього Побужжя і Подністров'я — тиверцями, уличами, дулібами, з древлянами — й утворили Антську державу.

М. Надєждін

Вправа 55. Прочитати; визначити, до яких стилістичних груп належать слова тексту, записати ці групи, пояснити своє визначення. Слова якої стилістичної групи переважають?

Печу, печу хлібчик

Завезли до пекарні борошно. «Шу-ш-у!» — побігло воно по трубах у пекарний цех. І вже ллється в борошно вода, течуть дріжджі. Із дріжджів вибулькує газ, тому тісто набухає, піднімається, росте. Хліб від того пухкий буде. Щоб дати йому смаку, в тісто доливають сироватку, підсипають солі.

Тепер мішалка занурює в тісто невтомні залізні руки й ну замішувати його!

Далі тісто ділять на однакові шматки, округлюють, притрушують борошном, садовлять уряд на круглі лопатки й dopravляють у здоровенну піч. У ній гаряче, що краще туди не заглядай, бо облечешся.

І от за якийсь час по рухомій доріжці, ніби з метро, виїжджають з печі рум'яні буханці. Тепер їх лишається повантажити на машини і везти до магазинів.

«Печу, печу хлібчик!..» — не припиняє роботи пекарня. І всі вулиці довкіл пахнуть свіжим духмяним хлібом!

Із журналу

Вправа 56. Записати відомі мовознавчі терміни (або терміни, пов'язані з педагогікою, психологією, ботанікою, зоологією, анатомією), розкрити їх значення, з'ясувати походження. Які із записаних термінів уживаються у практичній діяльності працівника дошкільного закладу?

Вправа 57. Прочитати текст. Виписати науково-термінологічну лексику, визначити, до яких галузей науки належить кожний термін. До яких інших стилістичних груп можна віднести окремі з них? Довести на прикладах.

На землі є незвичайна наука — ентомологія. Наука про комах. Люди, які вивчають цю науку, називаються ентомолога-

ми. Мало хто знає, що роблять вони. Самих ентомологів часто уявляють трохи дивакуватими, неуважними людьми, які бродять із сачками й нічим, крім своїх комахок, не цікавляться. І вже зовсім небагатьом відомо, що до послуг ентомологів мікроскопи і найскладніші прилади — новинки сучасної науки й техніки, їм допомагають авіація і флот, у своїй роботі ентомологи використовують новітні досягнення хімії і фізики, медицини й астрономії. Але й сачки — ті самі сачки, що часом викликають добродушну усмішку (ще б пак — дорослий дядько, а ходить із сачком, як маленький!), лишаються дуже важливим знаряддям виробництва.

Ю. Дмитрієв

Вправа 58. 1. Прочитати один із творів на шкільну тему («Малиновий дзвін», «Бригантина» Ю. Збанацького, «Золота медаль» О. Донченка чи інший), виписати педагогічну лексику, об'єднати її в семантичні групи, доповнити, по можливості, окремі з груп словами, що з'явилися в останні роки.

2. Записати сільськогосподарську лексику, пов'язану з рослинництвом (або тваринництвом чи овочівництвом). Визначити семантичні групи, з'ясувати походження.

3. Із першої сторінки одного з останніх номерів газети, яку ви постійно читаєте, виписати суспільно-політичну лексику, з'ясувати значення та походження слів.

Вправа 59. Із поданих уривків виписати емоційно-експресивну лексику, визначити, як виражається емоційність у кожному слові. Самостійно дібрати зразки вживання такої лексики. З якою метою вона вживається?

I. І сміх і плач — з одного джерела.

Вони бринять в однім акорді!

З глибин таємності Добра і Зла,

Де бережуть їх душі горді.

М. Вороний

II. Мамусенько, голубонько

Ти ж моя єдина!

Я до тебе все тулюся,

Мов мала дитина.

Ти ж мене усе голубиш,

Сонечком взивасш.

Все для мене, а про себе

Завжди забуваєш.

К. Перелісна

Вправа 60. Виписати групами слова, близькі за значенням, назвати спільне для них значення та пояснити, чим одне слово відмінне від іншого.

Книга, аудиторія, вестибюль, костоправ, хворий, кабінет, пацієнт, хірург, посібник, слабкий, кімната, приймальня, причал, люк, авіалайнер, клас, журнал, пірс, отвір, бал, літак, пісня, зшиток, повар, аероплан, зошит, часопис, передпокій, очко, кок, арія, щілина, альманах.

Вправа 61. Пояснити, до яких стилістичних груп належать подані слова, навести відповідні ілюстрації.

Позиція, пакет, партія, ніч, голос, дошка, основа, валеріана, грип, негативний, дзвінкий, глухий, чистий.

Вправа 62. Навести з літератури приклади вживання назв птахів і тварин у різних значеннях. З'ясувати ці значення та належність слів до стилістичних груп.

Зразок: Кілька видів *орлів* занесено до Червоної книги України (*Журн.*) — назва різновиду птахів, пряме зн., науковий стиль; Вилітали *орли* з-за крутої гори (*Н. тв.*) — назва птахів, пряме зн., загальноживане слово; Ой куди ж ти од'їжджаєш, сизокрилий орле? (*Н. тв.*) — назва людини, переносне зн., емоційно-експресивне.

Вправа 63. Прочитати зразки поданих ділових паперів, охарактеризувати вжиту в них лексику. До якого мовного стилю вона належить, які її ознаки? Звернути увагу на оформлення документа.

Ректорові Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
акад. АПН України
проф. Шкілю М. І.
студентки II курсу інституту педагогіки і психології
Михайленко Юлії Петрівни

Заява

Прошу надати мені річну академвідпустку у зв'язку з народженням дитини.

До заяви додаю:

копію свідоцтва про народження дочки Михайленко Христини Олександрівни.

17 квітня 2006 р.

Підпис Ю. П. Михайленко

Доручення

Я, Орленко Галина Григорівна, доручаю Щербаченко Олесі Миколаївні одержати адресовану мені посилку в поштовому відділенні № 151 м. Києва.

12 грудня 2005 р.

Підпис Г. Г. Орленко

Підпис Орленко Г. Г. засвідчую:

Зав. канцелярії

НПУ ім. М. П. Драгоманова

Н. М. Стадниченко

12 грудня 2005 р.

Вправа 64. За довідником «Культура ділового мовлення» А. П. Коваль і підручником «Українське ділове мовлення» С. В. Шевчук ознайомитись із текстами характеристики та зразками протоколу, витягу з протоколу, акта, телеграми, розписки, пояснювальної записки; скласти один із документів (на вибір). Які спільні ознаки лексики, що вживається у них?

Вправа 65. Визначити в поданих реченнях, тексті арготизми (I) діалектизми (II). Розкрити значення їх, з'ясувати мету вживання. Чи належать ці слова до літературної мови? За яких умов?

I. 1. За два місяці матимеш мені такі шкари, бабочку, кліфт, кальоса і чену, що й на Матроса плюнеш. 2. Товариш, друг верний, зарой мою тело... зарой мою тело на бану... 3. А белос знамя в бою потіряла. Тепер ми кімаєм на бану. 4. «Що за рахуба?» — бубонить голос за вагонами. 5. Ще якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш? 6. Художник, кажуть, що ти вмієш приставлять малахольного? (*Із тв. І. Микитенка*).

II. Раз у самого короля був бенкет. Бавився король, бавилися придворні й гості — пані, рицарі. Однак щось-то сам король не дуже щиро бавився — видно, ті придворні забави йому надокучили, дарма що він королював ще недавно. Старшому царедворцеві було це прикро, бо він дбав про те, щоб приподобитися молодому королеві, догодити йому упорядкуванням всього при його дворі. Тим часом бенкет ішов далі. От вийшов придворний співець і почав співати нові пісні, які він зложив для короля. Король прослухав і не сказав співцеві нічого, але старшому царедворцеві він промовив з негодою:

— Зовсім не має здібності твій новий співець! Він так же само складає свої пісні, як і ті два, що були перше. Так уже мені обридли їх думки та співанки, все те саме, без серця, без щирості: все тільки лестки мені та вихвалання без кінця, — це все я чув уже давно, як складено було преславні пісні ще моєму батькові! Ні, не до сподоби мені твої співці!

Олена Пчілка

Вправа 66. Дібрати самостійно зразки текстів із використанням лексики різних стилістичних груп.

Вправа 67. Подані слова й словосполучення ввійшли до активного словника української літературної мови наприкінці ХХ ст. Що означає кожне з них? Для з'ясування скористатися тлумачним словником. Чи всі слова й словосполучення є нині неологізмами?

Соборна Україна, суверенітет, незалежність, Президент, тризуб, розбудова держави, Конгрес демократичних сил України, Партія демократичного відродження України, День незалежності, Національна гвардія України, парламентська більшість,

Народна рада, СНД, соціальний захист населення, чорнобилець, маркетинг, менеджер, комерсант, комерція, комерціалізація, корпорація, бізнесмен, приватизація, комп'ютеризація, популіст, толерантний, ліцей, гімназія, коледж, економічний союз, Слов'янський базар, Міжнародний валютний фонд, офіс, шоу-бізнес.

Вправа 68. Із преси, радіо-, телепередач записати слова, які ви сприймаєте як неологізми, розкрити значення їх.

Вправа 69. У поданих реченнях визначити індивідуально-авторські неологізми, з'ясувати значення їх та спосіб творення.

1. І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золотаве звечоріння в зелених кучерях весни. 2. Ми завжди проїжджаєм це село... Тут навіть хмари особливо сунуть — сутемна синь на бронзове чоло. 3. Ночей чорнокнижжя читаю по буквах і сплю, прочитавши собі Оріон. 4. Ліси мої, гаї мої священні! Препобудьте нам навіки незнищенні! 5. Ну, от нарешті і знайшли гречина. А хто ж йому ворота вже одчине? (*Із тв. Кост.*). 6. Тепер тільки сніг і сніг і небо геть до чортиків прочорнене. 7. Ні небожителі, ні жибоніння трав, ні перехлюпни хвиль — ніщо не скаже тобі про повертання. 8. У бою не гнувся меч щербатий і не ламався гострожалый спис. 9. Мишастий морок виповзав з кімнати двадцятилітнім хлюпотом... І стіл прями́в. І штори край вікна шамріли з вітром. 10. Провільглий ранок іволгу збудив, і солов'ї проміння проволожили (*Із тв. В. Стуса*).

Вправа 70. Виписати з тексту архаїзми, з'ясувати значення їх. Визначити серед них історизми та власне архаїзми.

Сенатори, члени синкліту, сходяться на тому, що в Малу Азію треба послати кращі легіони, проедр Василь наполягає, що на чолі легіонів треба поставити й ліпшого полководця імперії.

— Імператорська десниця, — закінчує проедр Василь, — призначає domestikом легіонів у Малій Азії славетного нашого полководця Варда Скліра.

І Вард Склір, приймаючи призначення, зарані приготовлене проедром Василем, схиляє низько голову, слухаючи наказ імператора, а коли підводить її, ненавидячими очима дивиться на проедра. Він — кращий полководець імперії, саме ім'я* якого було грозою для ворогів, славетний патрикій Константинополя, до голосу якого прислухався і прислухається весь синкліт, — ніколи не забуде і не простить того, що зробив з ним іменем імператора проедр Василь.

С. Скляренко

*Склір — жорстокий.

Вправа 71. Виписати з а) «Вишневих усмішок» Остапа Вишні неологізми, з'ясувати, що вони означають, як утворені; б) «Роксолани» П. Загребельного архаїзми, з'ясувати значення їх, причину виходу з активного вживання.

Вправа 72. Виконати лексикологічний розбір слів поданого тексту за схемою та зразком.

Обставини склалися так, що мої батьки, широко прив'язані до рідної Київщини, опинилися на Кавказі, серед російської і зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матері. Він використовував ці об'їзди на те, щоб скріпити й поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем у теперішньому розумінні, але відзначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і його традиції і передав це мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу для мого мислення, уяви й чуття.

М. Грушевський

С х е м а лексикологічного розбору слова:

слово з тексту; повнозначне чи неповнозначне; якщо повнозначне, то розкрити його лексичне значення, якщо неповнозначне, то назвати, які відношення, між якими повнозначними словами виражає;

повнозначне слово є власною чи загальною назвою;

конкретне чи абстрактне значення виражає;

однозначне чи багатозначне слово; якщо багатозначне — тип лексичного значення, вжите у прямому чи в переносному значенні, різновид переносного значення;

чи можна дібрати до слова омонім, якого різновиду;

чи вступає слово з іншими у синонімічні, антонімічні відношення; якщо вступає, дібрати синоніми, антоніми;

яке слово за походженням: належить до корінної української лексики, з мови якого періоду засвоєне; є іншомовним словом, з якої мови запозичене;

яке слово за стилістичним уживанням: загальноповживане, емоційно забарвлене, науково-термінологічне (з якою галуззю науки пов'язане), професійно-виробниче (з якою галуззю виробництва пов'язане), офіційно-ділове;

слово є діалектизмом, арготизмом, вульгаризмом, з якою метою вжите;

слово належить до активної чи пасивної лексики, якщо до пасивної, то є неологізмом чи архаїзмом (історизмом, власне архаїзмом).

З р а з о к лексикологічного розбору:

Обставини — слово повнозначне (називає сукупність умов, за яких відбуваються події); загальна назва, має абстрактне значення; багато-

значне, вжите у прямому значенні; вступає в синонімічні відношення: обставини, умови (склалися); за походженням належить до корінної української лексики (утворене від спільнослов'янського кореня); загальноновживане; належить до активної лексики;

до — неповнозначне слово, вживається для вираження об'єктних відношень між дією і предметом (*прив'язані — до чого? — до Київщини*); за походженням належить до корінної української лексики (спільнослов'янського походження); загальноновживане; належить до активної лексики.

Фразеологія

Вправа 73. Із поданих словосполучень виписати фразеологізми, визначити семантику їх.

Пасти худобу, пасти очима, пасти задніх; попасти пальцем у небо, попасти у незнайоме місто; скочити у калюжу, скочити в халепу; глек розбити, пляшку розбити; на наш млин вода тече, тече вода із-за гаю; шукати вчорашнього дня, шукати помічника; ловити рибу в мутній воді, ловити гав; з'їхати з глузду, з'їхати на санях з гори; піймати облизня, піймати шуку; сховати кінці у воду, сховати коштовності; дати драпака, дати перцю, дати пораду; покласти зуби на полицю, покласти в довгу шухляду.

Вправа 74. Користуючись фразеологічним словником, розкрити значення фразеологізмів, скласти речення з п'ятьма — сімома з них.

Перехопило подих; упіймати на гарячому; і в вус не дути; завести Лазаря; накрити мокрим рядном; горло перегризти; буде й небу жарко; важким духом дихати; скорчити Лазаря; кисла міна; кидати світло; за пояс заткнути; трудитися в поті чола; на зубок; не з лика шитий; не з руки.

Вправа 75. Виписати фразеологізми; скориставшись словником, розкрити значення їх; визначити різновид фразеологізмів. З якою метою їх ужито в тексті?

Отож, значить, набачившись за те літо й за ту осінь не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахапавшись усіляких стусанів долі не тільки у спину, а й у зуби, побувши на коні й під конем, пізнавши, почім ківш лиха, я нетерпляче очікував, коли вже нарешті розпрощаюся з Одаркою Дармограїхою. Не скажу, що я був у неї і товкачем, і помелом, як не скажу і того, що годувала вона мене лиш сіллю до оселедця чи калачем та ще в спину рогачем. Але ж надокучило так бути не самим собою, а за телицю позиченим, що взяв путівку — і дременував у білий світ...

Не варто, либонь, і справді бути отим Хомою, що мріяв заробити на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби по-

били! Ген як говорять. Говорять, що й чорт на старість подався в монахи, щоб у монастирі замолювати гріхи, що й мені час за розум братись, не набувати свіженьких гріхів, а збуватись старих.

Є. Гуцало

Вправа 76. До слів *рідний, багато, давно, брати, говорити, стати* дібрати синоніми-фразеологізми, визначити групу їх. Навести приклади вживання їх у художній літературі, повсякденному мовленні.

Вправа 77. Скласти синонімічні ряди з поданих фразеологізмів, визначити значення, яке їх об'єднує. Продовжити по можливості кожний ряд.

Голці ніде впасти; виводити на чисту воду; залити за шкуру сала; ні се ні те; пальця просунути ніде; ні сіре ні чорне; смалити халявки; як оселедців у бочці; зривати маску; очима стріляти; підбивати клинці; ні тпру ні ну; ні в тин ні в ворота; яблуку ніде впасти; розкрити карти; бісики пускати; виводити на сухе; ні риба ні м'ясо; плюнути ніде; діяти на нерви; ні грач ні помагач; вимотувати душу; допекти до живого; ні богу свічка ні чорту кочерга.

Вправа 78. Розподілити подані фразеологізми на антонімічні пари, визначити семантичну основу протиставлення, значення та групу фразеологізмів.

Брати близько до серця; зійти з орбіти; вибиватися з колії; кров з молоком; як красна дівця; потерпіти фіаско; аж у руках горить; тертий калач; і кури не клюють; не судилася доля; з глузду з'їхати; як кіт наплакав; у сорочці народився; де раки зимують; вийти на орбіту; з ніг валиться; входити в колію; не брати до уваги; за розум узятися; рукою подати; ні за холодну воду; узяти гору.

Вправа 79. До поданих фразеологізмів дібрати синоніми (1), антоніми (2). Розкрити значення фразеологізмів, скласти речення (текст) із фразеологізмами одного синонімічного ряду, з кількома антонімічними парами.

1) П'ятами наживати; точити лясі; замилувати очі; стояти горою; нічирк; заварити кашу; впасти в око; не за горами;

2) любити як сіль в оці; кривити душею; язика прикусити; сьома вода на киселі; в поті чола; перебиватися з хліба на воду; хоч у вухо бгай; душі не чути; як риба з водою; жити на широку ногу.

Вправа 80. Користуючись працею «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. П. Коваль та В. В. Коптілова, встановити значення поданих фразеологізмів, джерело первинного вживання їх.

Життєвий простір; житейське море; аби цифра справна; великих діл велика сила; людська комедія; вітер з України; кня-

жата недорослі; іду на ви; садок вишневий коло хати; буря у склянці води; шпiонське ремесло; щоб усі слов'яни стали добрими братами; самозакоханий Нарцис; чом я не стрункий; троянди й виноград; сади Семіраміди; не можна двічі увійти в ту саму річку; стоїть гора високая.

Вправа 81. Навести 10—12 крилатих висловів, походження яких пов'язане з українською художньою літературою. Назвати прізвище автора і його твір, у якому вживається вислів.

Вправа 82. Навести крилаті вислови із творів зарубіжної літератури, назвати твори, в яких вони вживаються, та авторів. З'ясувати, з яким значенням вживаються фразеологізми.

Вправа 83. Виписати зі збірки українських народних прислів'їв і приказок прислів'я та приказки на різні теми. Зазначити, які сторони життя народу відображено у кожному вислові, як зміст його пов'язаний із часом створення.

Вправа 84. До поданих фразеологізмів української мови дібрати відповідники з російської. Розкрити значення фразеологізмів, визначити групу кожного з них. Під час виконання скористатися перекладними словниками, зокрема фразеологічним. Чому одні фразеологізми перекладаються з мови на мову, а до інших потрібно добирати відповідники? Як передається значення цих фразеологізмів в інших мовах, якими ви володієте?

Допекти до живого; вразити у саме серце; ні до ладу ні до прикладу; говорити щиро; на всі заставки; втрачати ґрунт під ногами; зруйнувати доценту; як з курки молока, а з верби петрушки; дивитися крізь пальці; замилювати очі; випити чашу до дна; грати першу скрипку; зачароване коло; як муха в окропі; бути чи не бути; ахіллесова п'ята; поставити крапку над «і»; п'ятами накивати; горло перегризти; горою стати; на любов і смак товариш не всяк.

Вправа 85. Переписати речення; визначити фразеологізми, до якої групи належить кожен із них, яке значення має. Записати групами речення, в яких є: а) фразеологізми, що співвідносні з частинами мови, визначити синтаксичну функцію їх; б) примовки; в) прислів'я, що вживаються для підтвердження висловленого, як цитати. Чи є серед фразеологізмів такі, що змінили свою форму?

1. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад! Прощайте, пане уродзонний! Тільки глядіть, щоб не чухалися, як дворянство крізь шаблі випаде. 2. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так само достали... 3. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат. 4. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! 5. Отак!.. Зділайте милість, візьміть двадцять, а решту потім, за мною не пропаде. 6. Ви думаєте, я мало трусився в

городі? Танцював так, що і зуб на зуб не попадав. 7. А як ви-йшов на улицю, то вже й землі під собою не чув. 8. Кругом люди, щось балакають, не розберу... Пропасниця мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підійшов до віконця... 9. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?». 10. Оце! Яке ти слово сказав — украдемо! Боже борони! Ти собі цього не думай... Я, слава богу, вік прожив, а й тріски чужої не взяв! (Із *тв. І. Карпенка-Карого*).

Вправа 86. Записати речення, дібравши з дужок замість крапок потрібний фразеологізм. Розкрити значення, мету вживання, визначити групу фразеологізму. Чи є серед фразеологізмів такі, що змінили свою форму?

1. Вітряки намотують на крила... І час, але вже небо за ними не має 2. А де ж та дорога, що єднає небо й землю? Про неї я знав, як тільки... . 3. Недарма кажуть: 4. Я це зрозумів як дозвіл і одразу ж 5. Правда, любов буває всяка: 6. Така програма всім 7. Наймишка насочується сміхом, ... і аж три ямки: дві на щоках, а третю на підборідді. 8. У батька від безсилля і злості памороззю очі, а в жилах на скронях більшало крові. 9. Я, пригадуючи сподіванки нашого полісовщика, одчайдушно 10. А я, старий, і ... — мало не повірив баламутству. 11. А ти, видно, хлопче, — 12. Ніхто не вгадає, які ... в чоловіка. 13. Маленький картузик прикриває маленьку голову Юхрима, в якій ... добрим думкам. 14. Такий великий, а що витворює ...? 15. «Чи за тобою, сину, ... ?» — занепокоєно стрічає мене, захеканого, на порозі мати. 16. «Ось, тату, ... маємо собі нового читальника, ...», — каже батькові син (Із *тв. М. Стельмаха*).

(Ні сіло ні впало; бабине літо; любив і вовк кобилу, та залишив хвіст і гриву; ні кінця ні краю; прошу любити й жалувати; зіп'явся на ноги; продаючи білі підківки зубів; сто вовків гналось, чи щось димілося під ногами; бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці; вуха розвісив; «Хоч ти мене живцем не пий. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю?»; припала до душі; пускаюся берега; чи ти сорому і клепки заодно позбувся?; джмелі гудуть у голові; не промах; не було де розгулятись.)

Лексикографія

Вправа 87. Ознайомитися з будовою таких видань: «Словник української мови», «Українсько-російський словник», «Русско-украинский словарь», «Орфографічний словник», «Орфоепічний словник», «Словник

іншомовних слів». Виписати зразки статей на одне й те саме слово з кожного словника, пояснити, які особливості слів розкриваються в кожному з названих словників. (Такими словами можуть бути: *жнвава, земля, коло-ситися, щирий, ввічливий, ординарний, філігранний, універсіада, студент-ський, виховання*.)

Вправа 88. 1. Ознайомитися з будовою УРЕ, «Енциклопедії українознавства», «Педагогічної енциклопедії»; вибрати з кожної по одній статті про видатних людей нашої держави, педагогів. Відзначити особливості викладу матеріалу в названих працях.

2. Скласти для енциклопедичного словника статтю про улюбленого вами поета, письменника, артиста, вчителя чи видатну людину місцевості, в якій ви проживаєте.

Вправа 89. Прочитати подані статті до слова *павільйон*. Визначити, якому словникові відповідає кожна з них, відзначити особливості кожної статті та їх зумовленість типом словника.

Павільйон (франц. pavillon, від лат. papilio — шатро, намет) — 1) легка будівля, що звичайно має невеликий компактний об'єм. В Європі (17—19 ст.) П. був невід'ємною частиною палацово-паркового ансамблю.

2) Постійна або тимчасова полегшена будівля музейного типу, призначена для виставкової експозиції, кінознімання, торгівлі тощо.

3) Театральна декорація (на рамах), що зображає внутрішній вигляд закритого приміщення (кімнати, зали); декорація в приміщенні кіностудії, споруджена для знімання певної сцени фільму.

Павільйон, у, ч. 1. Невелика легка будівля з покриттям у саду, парку. *Від брами до павільйону з музикою прибували все нові гурти людей* (Л. Укр.) // Легка, звичайно тимчасова споруда побутового або спеціального призначення. *Створює [І. Д. Папанін]... прекрасно устатковану станцію з ангаром для літаків, науковими павільйонами* (Видатні вітч. географи..., 1954, 148).

2. Тимчасова або постійна споруда, призначена для розміщення експонатів якої-небудь виставки. *У спеціальному павільйоні «Атомна енергія в мирних цілях» послідовно розкриваються властивості енергії атомного ядра і методи її застосування* (Наука..., 8, 1956, 22).

3. Приміщення, обладнане для кінозйомок і фотографування, а також декорація в приміщенні кіностудії, побудована для знімання якої-небудь сцени фільму. *Американська кінематографія в основному базується на павільйоні. Наша кінематографія має багато натури* (Довж., III, 1960, 226).

Павільйон (франц. pavillon, від лат. papilio — намет) — 1) Будівля полегшеного типу. 2) Споруда для виставкової експозиції.

3) Приміщення для кіно- і фотознімання. 4) Театральна декорація (на рамах).

Вправа 90. З'ясувати значення поданих слів, користуючись «Словником української мови» в 11 т. та «Словником лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича й І. С. Олійника. Які відмінності у тлумаченні слів містять зазначені словники, чим вони зумовлені?

Звук, назва, запозичення, живий, модель, суб'єкт, шум, дзвінкий, об'єкт, варіація, норма, особа, самостійний, рід, керований, голос.

Вправа 91. Скласти статті для синонімічного словника до слів *ити*, *журитися*.

Вправа 92. Скласти статті для фразеологічного словника до поданих висловів.

Зашпори зайшли; допекти до живого; ні кінця ні краю не видно; аж пальці знать; виміняли шило на мило.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає лексикологія?
2. Як розуміти вислів «словниковий склад мови»? Чи тотожні поняття *словниковий склад української національної мови* і *словниковий склад української літературної мови*?
3. Як визначається слово як основна лексична одиниця? Які ознаки його характеризують? Які функції виконує слово?
4. Як розуміти лексичне значення слова? Які є типи лексичних значень?
5. Які слова мають конкретне значення, які — абстрактне?
6. Як поділяються слова за наявністю або відсутністю лексичного значення?
7. Які слова називаються однозначними, які — багатозначними? Як розуміти однозначність? багатозначність?
8. Яке значення слова називається прямим, яке — переносним?
9. Які слова називаються омонімами? У чому полягає відмінність між омонімами й багатозначними словами? На які групи поділяються омоніми? Чим відрізняються від омонімів пароніми?
10. Які слова називаються синонімами? Дати визначення синонімічного ряду (синонімічного гнізда). На які групи й за якими ознаками поділяються синоніми? З якою метою вживаються вони у мовленні?
11. Які слова називаються антонімами? На якій основі будуються антонімічні відношення? Чим зумовлене вживання антонімів?
12. На якій основі сформувався словниковий склад сучасної української літературної мови?

13. Які групи лексики з погляду походження наявні в українській літературній мові?

14. Охарактеризувати корінну українську лексику і власне українську лексику як її складову частину.

15. Які історичні передумови іншомовних словесних запозичень? Якими шляхами відбувалися засвоєння?

16. Охарактеризувати іншомовну лексику; визначити особливості семантичного, фонетичного й граматичного освоєння іншомовних слів.

17. Як поділяється лексика сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного вживання? Охарактеризувати кожну стилістичну групу.

18. Які шари лексики української національної мови вживаються в літературному мовленні, зокрема в текстах художнього стилю, зі стилістичною метою? Розповісти про діалектизми, жаргонізми, вульгаризми.

19. Що є основою виокремлення активної й пасивної лексики? Назвати сферу поширення активної лексики, дати визначення її. Які групи слів належать до пасивної лексики? Охарактеризувати неологізми (загальномовні, індивідуально-авторські), історизми, власне архаїзми, проілюструвати ці групи лексики.

Фразеологія

20. У яких значеннях уживається слово «фразеологія»?

21. Що вивчає розділ мовознавства «Фразеологія»?

22. Дати визначення фразеологізму (фразеологічної одиниці).

23. Що є спільного й відмінного між словом і фразеологізмом?

24. На які групи поділяються фразеологізми?

25. Які фразеологізми належать до фразеологічних зрощень, фразеологічних єдностей, фразеологічних сполучень, прислів'їв, приказок, примовок, крилатих висловів, складених термінів?

26. Як і внаслідок чого змінюється форма фразеологізму? Навести приклади.

27. Які за походженням фразеологізми наявні в українській літературній мові?

28. Які джерела вживаних у сучасній українській літературній мові фразеологізмів?

29. Яке значення фразеологізмів? З якою метою вони вживаються у мовленні?

Лексикографія

30. Які значення має слово «лексикографія»?

31. Що вивчає розділ мовознавства «Лексикографія»?

32. Яке значення мають словники?

33. Як поділяються словники за призначенням і характером викладу матеріалу?

34. У чому відмінність між енциклопедичними та лінгвістичними словниками?

35. Яких різновидів є лінгвістичні словники? Яке призначення й особливості кожного з них?

36. Охарактеризувати найважливіші словники української мови.

37. Якими словниками ви користуєтеся найчастіше?

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Розкрити лексичне значення слів, назвати його різновид — пряме чи переносне, якого типу переносне. Обґрунтувати свої визначення. Скласти речення, в яких виділені слова вжити в іншому значенні, ніж у тексті.

Суворе Хуржикове *обличчя* трохи *розпогодилося*. Було воно голене, темне, мовби з нього ще не *зійшла* літня *засмага*. Над лобом, що *брижівся* двома крупними поперечними *зморшками*, з-під шапки *вибилося густе* чорне волосся, під гачкуватим носом — такі ж густі чорні вуса.

В. Малик

2. Виписати з тексту, поданого до завдання 1, неповнозначні слова разом із тими повнозначними, яких стосується кожне з них.

3. Назвати й охарактеризувати словник, з якого наведено статті. Що в цих статтях підтверджує ваше визначення?

Настягати, аю, аєш, док., розм. 1. Зібрати, знести яку-небудь кількість чогось в одне місце // Зібравши, залучити яку-небудь кількість людей до чогось. 2. Заощаджуючи, з труднощами нагромадити (гроші).

Насувний, а, е. Пристосований для насування.

4. Розкрити значення фразеологізмів, назвати групу, до якої належить кожен із них, обґрунтувати визначення. З чотирма фразеологізмами скласти речення.

Замилювати очі; забити баки (забити памороки); метати громи і блискавки; дурне сало без хліба; як по воді писано; і в ус не дути; кувати вухналі; сміх і гріх живуть по сусідству; без клепки в голові; батьки і діти; канути в лету.

Варіант 2

1. Визначити лексичне значення виділених слів, його різновид — пряме чи переносне, яке саме переносне, обґрунтувати своє визначення. Скласти речення, в яких кожне з цих слів вживається в іншому значенні, ніж у тексті. Назвати однозначні слова.

Росла слава Києва, світами *лунала*. А з нею лунала слава і про незвичайну красу сестри Кия, золотокосої Либеді. *Слалися* до князя Кия старости від сусідніх князів, та сестра Либідь відмовляла.

Долинула слава про Київ та красуню Либідь до хозарського князя. *Облягли* хозари Київ великою *силою* війська. Послали *послів* у терем до Кия.

А. Лотоцький

2. Визначити, до яких стилістичних груп належать слова тексту, поданого до завдання 1. Виділити кожну групу, обґрунтувати своє виконання.

3. Ви хочете з'ясувати суть історичного явища, відомого під назвою *Коліївщина*. Яким словником потрібно скористатися? Чому? Охарактеризувати словник, коротко викласти суть явища на основі словникової статті.

4. Розкрити значення фразеологізмів, назвати мовний стиль, у якому вони вживаються, скласти з чотирма фразеологізмами (на вибір) речення.

Потрібний, як п'яте колесо у возі; розпустити язика, шила в мішку не сховаєш; ні в сих ні в тих; голий, як бубон; як корова язиком злизала, під гарячу руку; не в свої сани не сідай; зі світу зжити, аж пальці знати, як пальцем в небо.

Варіант 3

1. Переписати, підкреслити слова, вжиті в переносному значенні, назвати його різновид, обґрунтувати своє визначення. Скласти речення, в яких виділені слова вжиті в іншому значенні, ніж у тексті, — у якому? чому?

*Росла в гаю конвалія,
під дубом високим,
захищалась від негоди
під віттям широким.*

*Та недовго навтішалась
конвалія біла, —
і їй рука чоловіча
віку вкоротила.*

Леся Українка

2. Визначити, до яких груп за стилістичним вживанням належать слова поданого тексту, обґрунтувати визначення, доповнити кожну групу самостійно дібраними прикладами.

Раз я на власні очі бачила, як «бунтують» студенти. Біля темно-червоного будинку університету йшла студентська демонстрація, а назустріч їхали на баских конях козаки з нагаями. Мама звернула зі мною в бічну вулицю. Через п'ятнадцять років козаки так само їхали назустріч нашій демонстрації на Великому проспекті в Петербурзі.

П. Загребельний

3. Назвати й охарактеризувати словник, з якого подано статтю. Що в ній свідчить про названий вами словник? До якого різновиду словників він належить?

ДИСОНАНС (франц. *dissonance*, від лат. *dissonans* — різноголосий, різнозвучний) — 1) Негармонійне звучання двох і більше звуків, відсутність милозвучності (*консонансу*). 2) Неповна рима, коли в словах, які римуються, збігаються приголосні при частковій або повній розбіжності голосних. 3) Переносно — відсутність у чомусь *гармонії*, невідповідність слів або поведінки когось настроям, переконанням інших людей.

4. Розкрити значення фразеологізмів, визначити їх різновид, скласти речення з п'ятьма з них.

Хата (своя, наша, їх) — покришка; увірвалась нитка; з неба впастити; руба стати; руку тягти за кимось; веремію підняти (зняти, закрутити); міняти, мов рукавички; метати бісер свиням, свята простота.

Варіант 4

1. Записати. Підкреслити слова, вжиті в переносному значенні, розкрити їх семантику, назвати різновид переносного значення, обґрунтува-

ти свої відповіді. 3-поміж слів, вжитих у прямому значенні, назвати одно-значні. Яке значення вони мають?

Я знала Лесю Українку,
живу, тривожну, молоду, —
вона, мов квітка у барвінку,
цвіла в поліському краю!

Вітри піснями захлинались,
ліси шуміли навкруги,
і в срібні роси одягались
в ранкових маревах луги.

О. Журлива

2. Виписати старослов'янізми, об'єднавши в групи за ознакою вияву. Розкрити лексичне значення тих, що є цими словами за семантикою.

1. Боже милий, як то мало святих людей на світі стало. 2. А ти, господи єдиний, скуеш лукаві уста, язик отой велеречивий, мовлявший «Ми не суста!» 3. «Воскресну я! — той пан вам скаже. — Воскресну нині!» 4. Возвеличу малих отих рабів німих! 5. І люде темнії, незрячі, дива господнії побачать. 6. І дебр-пустиня неполита, зцілющою водою вмита прокинеться. 7. Непевний був Максим отой, брате. А трудящий, роботящий, та тихий до того, та ласкавий. 8. Преблагий був муж на світі Максим отой, сину. 9. А потім пом'яне тещу з сином і веселий стане. 10. Всюди люде, а я один диявол проклятий (Із тв. Т. Шевченка).

3. Ви хочете дізнатися про історичне явище з життя України під назвою *гетьманщина*. Якими словниками ви скористаєтесь? Чому? Охарактеризувати словник, назвати різновид його, коротко викласти суть явища на основі словникової статті.

4. Дібрати 8—10 фразеологізмів зі словом *вода*. Розкрити значення їх, назвати сферу вживання, навести зразки використання в мовленні.

Варіант 5

1. Записати. Прямою лінією підкреслити слова, вжиті у прямому значенні, хвилястою — вжиті в переносному значенні, назвати різновид переносного значення. Виділені слова в самостійно складених реченнях вжити в іншому, ніж у тексті, значенні.

Але картиною над картинами була картина *страшного* божого суду, що її мати купила на *ярмарку*.

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до *страшного* суду і почав пильно, якимось зовсім по-новому *розглядати* пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся *піднімати* очі.

За О. Довженком

2. Розкрити лексичні значення слів іншомовного походження, назвати мову-основу, відзначити, чи збігається лексичне значення слова, вживаного в українській мові, зі значенням у мові, з якої воно походить. Дібрати українські відповідники, де можливо.

Лояльний, мажор, маніпулятор, ляпсус, люстрація, сектор, дистанція, еквівалентний, елегантний, імітація, кульмінація, апофеоз.

3. Назвати спільне і відмінне у побудові тлумачного словника й словника іншомовних слів, розкрити призначення кожного, навести словникові статті з них на одне й те саме слово.

4. Розкрити значення фразеологізмів, у яких наявні іншомовні слова. З'ясувати значення цих слів і зробити висновок, чи є зв'язок між значенням слова і фразеологізму.

Розкидати бісер свиням; підводити під монастир; танталові муки; витати в небесних сферах; стояти на платформі; стати в позицію; ставити перед фактом; ставити на п'єдестал; цифра справна; розводити сентименти; розводити дипломатію; брати реванш; секрет полішинеля.

Варіант 6

1. Прочитати текст, записати слова двома групами — з конкретним та абстрактним значенням, обґрунтувати свій поділ. У словах другої групи виділити морфеми, що вказують на абстрактне значення. Назвати (якщо такі є) слова, що в різному контексті вживаються з різним із названих різновидів значенням, підтвердити свою відповідь введенням слова в інший контекст.

Інженер Греков читає лекцію. В нього обличчя простого робітника, і це особливо приємно поєднується з його величезною ерудицією, спрямованістю думки й почуття. Це трудівник Землі читає про Землю.

Геологічні ери, ясно і просто вкладаючись в лекцію, відносять уяву молоді в глиб мільйонів минулих років, в простори головних річок великої Росії, в майбутні часи.

О. Довженко

2. Дібрати до слів тексту синоніми; в кожному синонімічному ряду назвати синоніми семантичні, стилістичні, понятійно-стилістичні.

Тут в'ється Стугна, пахнуть медуниці,
Де я колись ходив, замурзаний малюк,
Де розписні, як сон, загонисті синиці
Клювали чорний хліб з моїх дитячих рук.

А. Малишко

3. З'ясувати, як слід розуміти вислів-пораду М. Т. Рильського «Плекайте, як дбайливий садівник, достиглий овоч у Грінченка й Даля». Розповісти про свою роботу у визначеному поетом напрямі.

4. Розкривши значення фразеологізмів, визначити, які відношення наявні між ними. Додати відомі вам фразеологізми з таким значенням.

Через гречку перегнати; субітки давати; почухати спину; полатати ребра; шкуру драти (спускати); перцю давати; бебехами годувати.

Варіант 7

1. Подані слова поділити на групи за кількістю значень — однозначні й багатозначні. Розкрити лексичне значення двох слів з кожної групи, скласти з ними речення, вживаючи багатозначні слова в різних значеннях.

Межа, серце, око, світло, Нептун, русалка, моряк, реготати, дивитися, блищати, відчутти, уява, уявлення, косинус, благополучно, тихий, ласкавий, зелений, правопис, ом, нарцис.

2. У поданому уривку з новели є слова, що не відповідають мовній нормі. Підкреслити їх, визначити, як вони називаються, які ознаки, влас-

тиві цій групі слів, мають і що означають. Чи є відповідники їх у літературній мові?

Але снопи пропадали з-над дітей, і вогонь вживався в їх білі голови.
Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх очах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і білили. Серця заходили жовцю.

І пісня його душі згрікла, як зігнула пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

В. Стефаник

3. Назвати спільне й відмінне в побудові орфографічного та орфоепічного словників, розповісти про призначення кожного. Навести словникові статті з них на одне й те саме слово.

4. Розкрити значення поданих фразеологізмів і смислові відношення між ними, обґрунтувати визначення. Навести ще чотири фразеологізми з таким самим значенням. Скласти з ними речення.

Ахінеї гонити; баляндраси нести; воду лити; правити смаленого вовка; розпускати язика; мандрони плести; решетом воду міряти.

Варіант 8

1. Подані слова поділити на однозначні й багатозначні. Скласти речення з двома словами кожної групи (на вибір), вживаючи багатозначні слова в усіх властивих їм значеннях, назвати з-поміж них прямі й переносні. Обґрунтувати свої визначення.

Море, стежка, поверхня, берег, сила, гомін, син, корінь, вольт, кілометр, глибина, синій, вродливий, великий, виходити, будувати, господарювати, довкола, неспокійно, напередодні, знайомо.

2. Виписати з поданого тексту загальноживані слова, поділити їх на групи за значенням. Окремо записати слова, що мають емоційно-експресивне забарвлення, визначити засіб вираження його. Слова яких стилістичних груп ще є в тексті?

Він (Андрій Малишко) ішов до цієї хвилини не два з половиною роки, а, здається, цілу вічність — через фронти, пожарища, журу й надію. Не раз у коротких, тривожних снах бачив рідну хату, і батька, старого шевця, що схилився над заготовкою, і ніжну матір свою, що сидить за прядкою, смиче куделю й співає: «Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі...» Бачив обухівські яри й пагорби, придніпровські луги й сиві трипільські кручі. І в думках, у віршах своїх не раз звертався до земляків, до матері й батька, та чи пробивалося до них його зболене, полум'яне слово — на сплюндровану ворогом землю?

Василь Чухліб

3. Назвати спільне й відмінне в побудові й призначенні тлумачного словника та словника іншомовних слів; навести словникові статті з них на одне й те саме слово.

4. Визначити, чи тотожні за значенням фразеологізми, що мають у складі одне або кілька тих самих слів, чи можна з-посеред них виділити синонімічні.

Вітер свистить у голові; вітер свистить у кишенях; вуха в'януть; вуха нагострити; вуха протуркати; налягати на ноги; налягати на ногу; крутити голови; крутити носом; пальцем тикати; пальцем тикати в очі.

Варіант 9

1. Визначити, до яких груп лексики за семантичними відношеннями належать подані слова, обґрунтувати своє визначення. Зі словами однієї групи (на вибір) скласти речення.

Гармонійний, дисгармонійний; злагоджений, милозвучний, узгоджений, гармонічний.

2. Визначити, до якої групи за походженням чи за стилістичним використанням належать подані слова, обґрунтувати визначення, навести зразки вживання їх у мовленні.

Освіта, виховання, оцінка, іспит, педрада.

3. Назвати тип словників, самі словники, якими ви користуєтесь, готуючись до заняття з фахової дисципліни (психології, біології, математики) та іноземної мови. Що між ними спільне й що відмінне? Навести зразки статей із кожного словника.

4. Розкрити значення фразеологізмів, визначити смислові відношення між фразеологізмами кожної пари. Записати три-чотири самостійно дібрані пари фразеологізмів із такими самими смисловими відношеннями.

Держати хвіст бубликом — валитися з ніг; царського (високого) коліна — низького коліна; віжки спустити — (по)закручувати гайки; бити байдики — засукувати рукава.

Варіант 10

1. Визначити, які смислові відношення наявні між словами в поданих групах слів, обґрунтувати своє визначення. Дібрати групу слів, у якій між словами такі самі відношення, як в одній із поданих.

Автоматизований, автоматичний, автоматний; розважити сестру, розважити полуницю; праця посильна, працює у фірмі посильною; розбірливий у виборі товару; розбірний стіл.

2. Записати подані слова групами — корінні українські, іншомовні. Назвати мову, з якої засвоєне кожне іншомовне слово, ознаки того, що воно засвоєне саме з цієї мови, розкрити лексичне значення. Скласти речення з двома словами (на вибір) кожної групи.

Мир, спокій, консолідація, об'єднання, громада, конференція, віче, лідер, опікун, депутат, виборець, інформація, репортаж, повідомлення, акт, указ, співдружність, ліга, регіон, федерація, полеміка, електорат, кампанія, комюніке, захисник.

3. Назвати тип словника, з якого наведено статтю. Як допомагає зміст статті це зробити? Розповісти про призначення словників цього типу, охарактеризувати словник.

ЖМУРИТИСЯ [ри'ети^с], рюся, ришся [ри'с'а], риться [ри'ц'а], ряться [р'ац'а] (мружитися).

4. Розкрити значення наведених фразеологізмів, тип смислових відношень між ними. Дописати три-чотири фразеологізми з таким самим значенням або самостійно дібрану групу з такими ж смисловими відношеннями, які наявні між поданими фразеологізмами.

Посадити на лід, посадити на міліну, посадити в калюжу, припирати до стіни (притискати до стіни).

Варіант 11

1. Визначити лексичне значення виділених слів та його різновиди. Скласти речення, в яких кожне з них вживається в інших значеннях.

1. І *стежка* в'юнка від струмка до *хати* лісника (Лук.). 2. В своїй *хаті* — і *правда*, і *воля* (Т. Ш.). 3. *Лягає утома* на душу, мов *сива імла* на долину лісника (Лук.).

2. Виписати з тексту іншомовні слова, розкрити їх лексичне значення, назвати мову, з якої засвоєне кожне слово. Чи мають ці слова відповідники в споконвічній українській лексиці? Назвати їх.

Альбомом сьогодні називають книгу або зошит з чистими листками для віршів, малюнків, фотографій. Альбомом називається також видання колекцій, репродукцій, картин, фотографій, ілюстрацій. Ми можемо побачити альбом з рожевими, зеленими, голубими аркушами. А справа ось у чому. Не тільки слово *альбом*, але й сам предмет, названий цим словом, прийшов до нас із Стародавнього Риму.

А. Мовчан, Л. Соловець

3. Прочитати подану словникову статтю; назвати тип словника, з якого взято її. Охарактеризувати словник цього типу, наявний в українській мові.

Доповідь, *~ді* доклад; *-ідний* докладной; *-ідна* записка докладная записка; *-ідач*, *-ідачі* докладчик; *-ідачка* докладчица.

4. Прочитати речення. Визначити фразеологізми, їх значення, співвідношення з повнозначними частинами мови, синтаксичну функцію.

1. Хотів я гайнути кудись навтіки, де перець не росте, та материна рука наче приросла до обох моїх ковчирів. 2. На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить. 3. Там я мав набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені (Ст.). 4. Мені вже на вісімнадцятий завершило, я вже й на дівчину накинув оком. 5. Василь, заливаючись слізьми, припав до батька. 6. Та ніхто з учасників снему і сном і духом не відав і відати, звичайно, не міг, що готує їм найближче майбутнє. 7. Стогони, що долітали з усіх боків, гнітили його, розривали серце (Із тв. В. М.). 8. Чуєш чи не чуєш, чарівна Марічко, я до твого серця стежку прокладу (Ткач).

Варіант 12

1. Поділити на групи слова за спільним лексичним значенням, назвати його. Визначити, що відрізняє одне слово від іншого. З трьома-чотирма словами однієї групи скласти речення. Назвати групи слів, сформулювати щодо них визначення.

Людяність, гуманізм, набір, жених, молодий, людинолюбство, комплект, наречений, прибор, людинолюбність, гарнітур, суджений, молодик, князь.

2. Із вірша «Сон» Т. Г. Шевченка виписати слова, що належать до пасивної лексики. Як вони називаються? Розкрити їх лексичне значення, дібрати, якщо можливо, відповідники з активної лексики, визначити мету вживання.

На панщині пшеницю жала,	На вольній, бачиться, бо й сам
Втомилася; не спочивать	Уже не панський, а на волі;
Пішла в снопи, пошкандибала	Та на своїм веселім полі
Івана сина годувать.	Свою таки пшеницю жнуть,
Воно сповитеє кричало	А діточки обід несуть.
У холодочку під снопом.	І усміхнулася небога,
Розповила, нагодувала,	Проснулася, — нема нічого ...
Попестила; і ніби сном,	На сина глянула, взяла
Над сином сидя, задрімала.	Його, тихенько сповила
І сниться їй той син Іван	Та, щоб дожать до ланового,
І уродливий, і багатий,	Ще копу дожинать пішла.
Не одинокий, а жонатий —	

3. Визначити, зі словників якого типу наведено статті, обґрунтувати своє визначення. Охарактеризувати названі типи словників та словник з української лексикографії.

левкой [ле^ку], коя
левкой, -ю, ор. -см.

4. Записати фразеологізми групами, залежно від їх будови: подібні до словосполучення; до речення. Розкрити їх значення. З чотирма із них скласти речення, визначити синтаксичну функцію.

Тримати слово; який Сава, така й слава; обоє рябое; не чути землі під собою; піймати облизня; з дорогою душею; передати куті меду; прийде коза до воза; в одно вухо впускати, а в друге випускати; циганський кіт; час пробив; у гречку скакати.

Варіант 13

1. Виписати з речень слова, що мають протилежне значення, визначити основу протиставлення. Як ці слова називаються? Дописати три-чотири самостійно дібрані вислови зі словами, між якими такі самі смислові відношення.

1. Повний колос до землі гнеться, а пустий угору дереться (*Н. тв.*).
2. Солодке а чи полинне життя нам дано єдине (*Лук.*). 3. Згода дім буде, а незгода руйнує. 4. Зле — не гнися, добре — не пнися (*Н. тв.*).

2. Прочитати текст, визначити, слова якої стилістичної групи в ньому переважають, слова яких стилістичних груп, крім того, є в тексті. Записати всі групи, дати пояснення до кожної.

Навколо Обухова виявлено поселення трипільської археологічної групи (1—2 тис. до н. е.), зарубинецької і черняхівської культур, давньоруські поселення (XI—XIII ст.), знайдено срібні і бронзові моне-

ти II—V ст. н. е. з Греції, Риму, Візантії, скарб ювелірних речей (XI—XIII ст.).

У 80-х роках під час інтенсивного дослідження берегів р. Стугна виявлено дев'ять угруповань — окремі територіальні групи поселень, серед них найповніше досліджена археологом Н. М. Кравченко Обухівська група.

Ю. Домотенко

3. Визначити, яку інформацію про слово подано у наведеній словникової статті. Назвати тип словника, його призначення. Чи є в українській мові словник такого типу? Навести приклади слів з кожною виділеною частиною, відповідно позначити кожна.

[на/сміл/юва/ти/ся].

4. Дописати потрібні слова замість крапок. Розкрити значення фразеологізмів. До трьох із них (на вибір) дібрати синоніми.

Які батьки, ...; два чоботи ...; як дві краплі ...; хоч кіл ...; ложка дьогтю в ...; молоко на губах ...; світ клином ...; язика за зубами ..., і Щуку ..., розгодинилося

Варіант 14

1. Об'єднати подані слова в групи на основі спільного значення, назвати ці групи слів, дати визначення терміна. Звірити групи слів зі словником синонімів. Зі словами однієї групи скласти речення.

Вразливий, дивний, чудний, зрозумілий, чутливий, чулий, доступний, дивовижний, чудернацький, дохідливий, сприйнятливий, химерний, тонкошкірий, популярний, фантастичний, тонкосльозий, екзотичний.

2. Переписавши, підкреслити слова, вжиті в переносному значенні, назвати його різновид, обґрунтувати своє визначення. З трьома словами (на вибір) скласти речення, вживаючи їх у прямому значенні.

1. Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе ... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди. 2. За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожні й біля сільної криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я (Із тв. М. Хвильового).

3. Визначити, чи з одного типу словників подано статті — з якого чи яких? З'ясувати своє визначення, охарактеризувати відповідного типу словник(и).

перегороджувати [печерц; оджу], джую, джуєш
перегороджувати, -ую, -уєш.

4. Виписати з наведених фразеологізмів фразеологічні синоніми, визначити значення синонімічних рядів. Кожний ряд продовжити трьома самостійно дібраними фразеологізмами.

Виміняти шило на швайку, горобцям дулі давати; поміняти перстень на ремінець; і за холодну воду не братись; горобців лічити; стріляний горобець; проміняти шило на мотовило; гав ловити; кутки обтирати.

Варіант 15

1. Дописати вислови, в яких виділені в реченнях слова вживаються з протилежним значенням. Записати пари слів поряд, визначити основу протиставлення, частину мови, до якої вони належать. Чи можуть бути поєднані такими відношеннями слова різних частин мови? Як називаються ці слова?

1. Ще те не *вродилось гостреє* залізо, щоб ним *волю й правду* самодур зарівав (Павл.). 2. *Сходить* в травах за селом сонце, *ходить тихо* під вікном сонях. 3. *Густі* тумани землю *облягли*, і голубі простори *посивіли*. 4. І якось треба все це пережити до весняних *щедрот* (Лук.).

2. Дібрати слова, що належать до педагогічної лексики й позначають: заклади освіти — середні, вищі; виробничий процес; приміщення, в яких він відбувається; учасників виробничого процесу; навчальне приладдя; форми проведення навчального процесу.

3. Назвати тип словника, охарактеризувати словник, з якого наведено статтю, обґрунтувати своє визначення. Чи користуєтесь ви словниками такого типу? За яких умов?

ПЕРЕВАГА, (у чому) вищість, першість, верх, зверхність, п.¹ козир, плюс, жм.² сила (не ваша сила), кн.³ переважання; (правова) привілей; мн.⁴ **ПЕРЕВАГИ**, вигоди; пор⁵. **ПРІОРИТЕТ**.

4. Розкривши значення фразеологізмів, записати їх синонімічними рядами, назвати значення кожного ряду, доповнити його трьома-чотирма самостійно дібраними фразеологізмами.

Дати драла; моя хата скраю; про мене; п'ятами наківати; підняти гвалт; ні пари з уст; вчинити веремію; прикусити язика; намастити п'яти салом; ні мур-мур; дзвонити в усі дзвони.

Варіант 16

1. Записати слова групами на основі спільного значення. Як називаються виділені групи слів, які семантичні відношення між членами однієї групи, чим відрізняється одне слово від іншого в групі? Навести аналогічну групу, дібрану самостійно.

Вранці, зрідка, навпіл, пополам, вправо, деінде, зранку, зрання, надвоє, праворуч, місцями, наполовину, спозарання, напополам, подекуди, рано, направо, цабе.

2. Прочитати текст. Записати слова групами відповідно до стилістичного вживання їх, обґрунтувати свій поділ, охарактеризувати кожну групу.

А він схопив з лави відро і мовив, як колись у дитинстві:

— Я вам свіженької, мамо, витягну!

Заскрипів журавель, відро так легко попливло вгору. Поставив на дубовий зруб, припав вустами до прохолодної криничної, пив і відчував, як бадьорістю наливається тіло.

¹п. — переносне значення.

²жм. — з живої мови.

³кн. — книжне або штучне слово.

⁴мн. — множина.

⁵пор. — порівняти (порівняй).

А потім сиділи за пізньою вечерею — майор Андрій Малишко, і батько його Самійло Микитович, і мати Ївга Остапівна, і його супутники — фронтові побратими. І батько, загалом чоловік суворий, змахуючи сльозу, говорив: «Ми знали, що ти живий. Звідкіля? Мені приносили лагодити чоботи, і я знаходив у них вірші, підписані нашим прізвищем».

Василь Чухліб

3. Ви працюєте над твором, рефератом і в кількох реченнях підряд живаєте те саме слово. Чи можна цього уникнути з допомогою словника певного типу — якого? Охарактеризувати тип словника, словник цього типу з української лексикографії, навести зразок словникової статті.

4. З'ясувати, що означає кожний із фразеологізмів та які відношення між поданими парами. Навести три самостійно дібрані пари фразеологізмів з такими самими відношеннями, з двома із них скласти речення. Назвати групи фразеологізмів за семантикою.

Тримати язик за зубами — розпускати язика; повісити носа — ударити лихом об землю; ні світ ні зоря — у свинячий голос; куля летить у молоко — попасти в яблучко.

Варіант 17

1. До наведених слів дібрати, якщо можливо, омоніми, пароніми, синоніми, антоніми, записати відповідно групами за семантичними відношеннями між словами, дати пояснення до кожної групи.

Громадський, особистий, гречний, південь, цілий.

2. Виписати слова, що належать до експресивно забарвленої лексики, поділивши на групи за засобом вираження емоційності. Доповнити кожну групу.

1. Виграє сопілонька у садку, красується земелька у вінку. 2. Гарно, тепло у садку, снігу вже немає... 3. Один бузок ось під вікном, а другий біля ганку... Обидва ніжні, запашні, аж дух нам забиває. 4. Прилетіла здалека та й весна. 5. Матусенько, голубонько, ти ж моя єдина! Ти ж мене усе голубиш, сонечком звиваєш, все для мене, а про себе завжди забуваєш. 6. Та ось кину я плотичку, кіт до неї — я у крик: «Ах, ти злодій! Кину в річку!» Котик чмихнув... і утік (*Із тв. К. Перелісної*).

3. Назвати словник, із якого наведено статтю, обґрунтувати своє визначення. Подані слова охарактеризувати, скласти з ними речення.

ШЛЕЙФ I довгий задній край жіночої сукні

ШЛЕЙФ II сільськогосподарське знаряддя для вирівнювання чи легкого розпушування ґрунту

ШЛЕЙФ III смуга відкладів, що облямовує підніжжя якого-небудь підвищення.

4. Розкрити значення фразеологізмів та визначити, з мовленням представників якої професії кожний із них пов'язаний. Обґрунтувати своє пояснення, навести два-три самостійно дібрані приклади, пов'язані з іншими галузями діяльності.

Прясти свою нитку; як шевська смола; нитка урвалась; набирати висоту; без сьомої клепки в голові; заганяти (зігнати) на слизьке; волам хвосту крутити; одним миром мазані.

Варіант 18

1. З'ясувати, чи до однієї і якої (яких) саме стилістичної групи належать виділені слова, розкрити їх значення.

Теплий літній *день*, *День* захисту дітей, дбати про завтрашній *день*; *корінь* дерева, дивитися в *корінь*, пустити *корінь*; вести *партію*, вигідна *партія*, Соціалістична *партія* України.

2. Скласти речення, вживаючи подані слова в прямому й переносному значеннях, визначити різновид переносного значення, обґрунтувати своє визначення.

Берег, стежка, далекий, чужий, освітлювати, минати.

3. Розповісти, до якого (яких) типу словника(ів) слід звернутися, щоб з'ясувати, як правильно вживати (писати, вимовляти) похідні форми слова на зразок *статей*, *тінню*, *усміхаєшся*. Як відшукати такі слова? Обґрунтувати свою відповідь. Чи є в українській мові такий (такі) словник(и)? Охарактеризувати його (їх).

4. До поданих фразеологізмів дописати по два самостійно дібрані, подібні до них будовою. Розкрити значення всіх фразеологізмів, з п'ятьма з них скласти речення, назвати групу, до якої належить кожний.

Вудити рибу носом; вхопити шилом патоки; решетом воду носити; який цар, такий і псар; який пан, такий і жупан; яка хата, такий тин; уже ж; як укупаний; баба надвоє ворожила; сам собі пан; терпець увірвався.

Варіант 19

1. До поданих іншомовних слів дібрати відповідники з-поміж корінних українських. Назвати мову, з якої засвоєне іншомовне слово, та ознаки, що пов'язують його з цією мовою.

Модернізація, монументальний, мемуари, ловелас, легітимний, інтенсивний, інновація, куратор, еталон, імпульс, імітація, імпортований.

2. Визначити семантичні відношення, що наявні між словами кожної групи, яке значення об'єднало їх, чи є відмінності між значенням слів однієї групи, сферою вживання їх. Зі словами однієї групи скласти речення.

Захист, оборона, заступництво; суперечка, полеміка, дискусія, дебати; місцевість, край, регіон, область, терен, повіт.

3. Розповісти про тип словника, в якому подається інформація про походження слів, зв'язки між ними, зміни, що відбуваються в слові впродовж його функціонування. Чи є словники цього типу в українській мові? Якщо є — назвати, прочитати словникову статтю, прокоментувати її.

4. Дати тлумачення поданих фразеологізмів, визначити джерело кожного. До яких груп вони належать?

Вік живи — вік учись; поспішиш — людей насмішиш; як кіт наплакав; хоч трава не росте; за вовка помовка, а зайці кобилу з'їли; добрий вечір добрим людям; дамоклів меч; спалити кораблі; танталові муки; ноїв ковчег; обітована земля; агнець божий.

Варіант 20

1. Подані слова записати двома групами за їх походженням: корінні українські; іншомовні. Назвати стилістичні групи, до яких належать

корінні українські. Обґрунтувати своє визначення й проілюструвати прикладами — реченнями.

Карієс, кар'єризм, карамель, капричіо, карась, капуста, капут, іменик, субстантив, підмет, ілюстрація, імідж, менеджмент, малеча, джерело, диспут, династія, дидактика, каша, каченя, іній, ікати, ікра, діяч.

2. Охарактеризувати словниковий склад тексту за активністю вживання. Слова, що належать до пасивної лексики, в записаному тексті підкреслити, з'ясувати лексичне значення за словниками. Слова якої групи за названою ознакою переважають?

Оце і є те коріння, що в'яже мене з Дерманем. Усі мої предки були хлібороби, за панщини кріпаки, за винятком одного з давніх предків Данила Гуци, який прибув на наш куток Запоріжжя ще за давніх часів. Оповідали, що за Хмельниччини і він був козаком. Мій батько залишив Запоріжжя (Дермань ділився на «кутки»), і наш куток звався Запоріжжя) 1907 року і вибрався на хутір Лебединщину — п'ять кілометрів від Дерманя, де мав п'ять десятин землі.

Улас Самчук

3. Розповісти про тип словників, у яких подається інформація про вислови на зразок за *душею ні шеляга, заяча душа*. Яка саме інформація подається? Охарактеризувати один із таких словників української мови та наведені вислови, скласти з ними речення.

4. Розкрити значення фразеологізмів та джерела виникнення їх. Скласти двоє речень із фразеологізмами іншого, ніж наведені, походження.

Дружній череді вовк не страшний; берегти як зіницю ока; танцювати під чужу дудку; караюсь, мучуся, але не каюсь; коні не винні; гордїїв вузол; де не посій, там і вродить, лицар без страху і догани; синій птах.

2. Проблемні завдання

Лексикологія

1. Визначити, чи до однієї групи слів, що виділяються за семантичними відношеннями між ними, належать подані нижче слова. Якщо так, то назвати, охарактеризувати її; якщо ні — поділити слова на відповідні групи, обґрунтувати поділ. Зі словами однієї групи скласти речення.

Формулювати, висловлювати, формувати, викладати, окреслювати, визначати, складання, складний, складній, виборний, виборний.

2. Прочитати, з'ясувати, чи об'єднуються наведені слова в одну групу за семантичними відношеннями між ними. Якщо так, то назвати й охарактеризувати цю групу. Якщо ні — виокремити відповідні групи, охарактеризувати кожну.

Іде заняття, іде дощ, іде людина, іде зима; шкода часу, велика шкода; виходити з квартири, виходити хворого; цвіте калина, цвітуть небеса, цвіте юність; лікарський огляд, лікарські рослини; колоситься жито, колоситься хлібом нива.

3. Визначити, чи однакове значення має виділене в реченнях слово — яке? (Якщо різні, то які?). Обґрунтувати відповідь.

1. До 1 січня 2007 року в Україні діє мораторій на продаж-купівлю землі (Газ.). 2. Легенда свідчить про те, як наші предки обожнювали Землю. 3. «Земля у небезпеці!» — мовлю і про Землю-планету, і про той

тонкий шар життєдайного гумусу, що годує людство (С. Плачинда). 4. *Земле моя, всеплодющая мати! Сили, що в твоїй живе глибині, ...дай і мені (Фр.)*. 5. Відкрити нові землі. 6. На третій день круїзу побачили землю.

4. Визначити, чи однакове значення має слово *мати* у висловах, і чи однакове воно за стилістичним вживанням. Обґрунтувати відповідь.

1. Батько і мати — великі дві сили, що нам дарують радість й тепло (Кр.). 2. Рідна мати моя, ти ночей не доспала ... (Мал.). 3. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молода з своїм дитяточком малим (Т. Ш.). 4. Воронцов усім у полку був як мати (За Гонч.). 5. Земля — наша мати-годувальниця (Н. тв.). 6. Ти — рідна матінка, моя земля (М. Мозговий).

5. Визначити, з яким значенням вживається слово *батько* у висловах, чи ілюструють ці вислови усі значення, властиві слову. Відповідь обґрунтувати з посиланням на словник. Якого типу цей словник?

1. Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив (Довж.). 2. О батьку мій! Усе життя я буду доростати до мудрості твоєї ... (Павл.). 3. Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди ... (Т. Ш.).

6. Визначити, чи є синонімами виділені слова, обґрунтувати своє визначення. Якщо так — продовжити синонімічний ряд, якщо ні — дібрати синоніми до кожного з цих слів.

Багато місць чудових є, та люблять всі свою *домівку*. І я люблю *гніздо* своє — мою зелену *Борщагівку* ... хоч всім нам *домом* є *Земля* (І. Валь).

7. Визначити, чи однакове значення мають слова *особа*, *особистість*, *індивід*, чи однаковим стилістичним вживанням вони характеризуються. Обґрунтувати відповідь, навести зразки вживання цих слів у мовленні.

8. З'ясувати, чи однакове лексичне значення має в поданих реченнях слово *лист*, до яких груп за семантичними відношеннями воно належить, чи всі властиві йому значення проілюстровані. Перевірити за словником. Навести два аналогічні приклади.

1. Багряний *лист* в саду зліта... (Луц.). 2. А сини з усіх кінців світу шлють до матері *листи*, телеграми... (Лук.).

9. Визначити, до якої групи слів за семантичними відношеннями належать слова *системний*, *систематичний*, *систематизований*. Обґрунтувати визначення, розкрити лексичне значення слів. З кожним із них скласти чотири словосполучення.

10. Визначити, яке лексичне значення, його різновид (пряме/переносне, різновид останнього) мають виділені слова. Навести самостійно дібрані вислови з іншим значенням цих слів.

Добрі вісті не лежать на місці; *добра* голова не скаже пусті слова; велике діло — *добре* слово; *добра* страва — пшоняна каша.

11. Вживаючи подані слова як омоніми, скласти речення, розкрити лексичне значення; визначити й обґрунтувати різновид омоніма.

Засновувати, зважити, обпилувати, засада, акція, автомат, гриф, рейдовий.

12. Подані слова вживаються як власні й загальні назви. Чи однакове їх значення — яке? (які?). Скласти речення з кожним, розкрити значення.

Назвати групу слів, до якої всі слова належать на основі семантичних відношень між ними, який різновид їх. Відповідь обґрунтувати.

(з)земля, (с)онце, (в)іра, (л)юбов, (к)ий, (к)ожум'яка, (ш)вець, (к)о-валенко.

13. Виділені слова є омонімами. Довести це, записавши поряд словосполучення з таким словом-омонімом; розкрити значення омонімів, назвати групу, до якої вони належать. Дати відповідні пояснення до визначень.

Кваліфікований *дипломат*, *моторний хлопець*, *електричний розряд*, невідомі *світи*, *сила народу*, *орган слуху*, *виборна полуниця*, *наряд на чергування*; подія *варта уваги*, *султан*, юні *віли*.

14. Чи однакове значення мають наведені слова, до якої групи лексики за семантичними відношеннями вони належать? Обґрунтувати визначення; побудувати зі словами речення (словосполучення).

Кампанія — компанія, комунікабельний — комунікативний — комунікаційний, пам'ятний — пам'ятковий — пам'ятливий.

15. Записати речення, вставити слово, дібравши його з поданих у дужках. Як називаються слова, які ви вставляли в речення? Чому? Які відмінності між словами, крім семантики, наявні? Дописати троє речень зі словами цієї самої групи. Охарактеризувати цю групу слів.

1. ... селом поїзди, прогиналися рейки і шпали. 2. Дні дитинства і юності дні, — ... поїзд, чи стріну удачу? (*Лук.*). 3. Перекреслюючи хати, левади, шумовиння верб, сиву задуму жита, поволі-поволі ... з червоними хрестами ешелони (*Ст.*). 4. ... швидше й швидше, і може статися, що од нас, од людства, нічого, крім швидкості, не залишиться (*Мушк.*). 5. Кілометрів за десять ліворуч будувався міст, і важка артилерія ... туди, як і весь полковий транспорт (*Гонч.*). 6. Через пів-Росії, через пів-України ... , додому прямуючи (*Зб.*). 7. ... електричка. Луна розтала вдалині (*Лук.*).

(Іхав, мчимо, пролітали, проходить, прогуркотіла, надалася, лине).

16. Назвати групу слів, яка виділяється на основі семантичних відношень між словами і до якої належать наведені нижче слова. Що об'єднує і що розмежовує ці слова? Скласти з кожним речення.

Період (*часу*) проміжок, відтинок; (*цвітіння*) стадія, фаза; (*історії*) етап, ера, доба; (*мирний*) час, часи; (*життя*) смуга, тривалість.

Відносини, стосунки, взаємини, ставлення, зв'язки, контакти.

17. Поєднати слова в групи за характером смислових відношень між ними. Назвати кожен групу, обґрунтувати виокремлення її. Зі словами однієї групи скласти речення.

Авторитарний, престижний, авторитетний, авторизований, впливовий, славнозвісний, виборчий, виборний, виборний.

18. Виписати з тексту синоніми, доповнити синонімічні ряди, визначити спільне лексичне значення їх, відмінності між членами рядів.

Безсилля — негативний стан людини, в якому відображено неможливість, нездатність або невміння виконати певну роботу, задовольнити певну власну потребу. Особливо гнітючим є безсилля для активних, енергійних та ініціативних особистостей.

Короткий психологічний словник

19. Визначити, до якої групи за семантичними відношеннями між словами належать слова *оригінальний* — *застарілий* (погляд на щось), обґрунтувати визначення. Поєднати багатозначне слово *застарілий* з іншими за змістом, дібрати до кожного значення антонім.

20. Записуючи речення, вставити потрібні неповнозначні слова; розкрити мету вживання кожного.

Втрачено навіки. ... ту їхню першу зустріч, ... весну, ... ніжність. Ніколи ... вернеться, ... ніколи ... відгадаємо. ... змиритися ... цим незмога. ... знову ... знову б'ється думка ... нерозгаданістю.

П. Загребельний

21. Прочитати. Відповідно до стилістичного вживання слів записати їх групами, охарактеризувати кожну з них. Назвати групу, що переважає. Як це пов'язано зі змістом уривка?

Я спинився і завмер на одному місці: обізвався шкільний дзвінок. Дзвонив він якось особливо, ніжно-ніжно, малиново... Та чи ж є ніжніший, веселіший і радісніший, малиновіший і дорожчий звук для вчительського серця, як оцей малиновий дзвін звичайного шкільного дзвіночка. У ньому все: життя, радість праці, любов до людини, особисте щастя.

За Ю. Збанацьким

22. Визначити у тексті слова двох основних стилістичних груп. Поділити їх за семантикою. До яких стилістичних груп належить решта слів?

Пам'ятайте, що відставання в середніх і старших класах — це результат невміння вчитися, оволодівати знаннями. Ви, звичайно, повинні турбуватися про те, щоб загальний розвиток дітей стояв на високому рівні, але навчіть дитину насамперед добре читати й писати. Навчіть у початкових класах всіх дітей читати так, щоб вони вміли, читаючи, думати й, думаючи, читати.

Учень, який уміє думати, читаючи, з будь-якою роботою справляється швидше, успішніше, ніж той, хто не оволодів не таким уже й простим умінням.

В. Сухомлинський

23. Записати словосполучення відповідно до мовної норми.

Дякуючи батькам, можу навчатись у коледжі; з'явився по виклику; запізнились завдяки заторам на дорозі; зустрінемося на слідуючий день у 6 годин вечора; нарада відбудеться згідно наказу ректора; підвести підсумки роботи за місяць; залік по народознавству; здаємо весняну сесію; в аудиторії відкриті вікна; виходити на слідуючій зупинці; пройти пішки до вокзалу; прийняли участь у демонстрації; не прийшов на роботу по хворобі.

24. Визначивши й з'ясувавши походження і значення слів, зробити висновки, чи всі вони є спорідненими, чи окремі з них. Дібрати синоніми, якщо це можливо.

Консерви, консерваторія, консервативний, консерванти, консервація, консерватизм, консервування.

25. З допомогою словника з'ясувати походження й значення слів; записати їх групами — однозначні й багатозначні. Позначити в усіх наголос; з виділеними словами скласти речення.

Консенсус, компроміс, інаугурація, толерантний, імпульсивний, супермаркет, чадра, чайнворд, шасі, сектор.

26. Визначити, з якою галуззю науки пов'язані наведені терміни, поділити їх на групи за семантикою і записати. Підкреслити іншомовні слова, з'ясувати значення невідомого вам слова чи словосполучення, з п'ятьма іншими (на вибір) скласти речення.

ЗМІ, кореспондент, журналіст, мас-медіа, преса, невідоме джерело, замітка, повідомлення, телебачення, інформація, інтернет-газета, четверта влада, нарис.

27. Визначити, чи пов'язані подані слова з певною наукою (якою саме?), чи з виробничою діяльністю (в якій галузі?). Записати виділені групи, підкреслити іншомовні слова; назвати походження і значення виділених.

Союз, об'єднання, *федерація*, указ, *акт*, постанова, *ліга*, блок, мітинг, демонстрація, з'їзд, зібрання, круглий стіл, незалежність, самостійність, *консолідація*, єднання.

28. Слова, подані до завдання 26, поділити на синонімічні гнізда, визначити стрижневе слово, загальне значення синонімічного гнізда. Доповнити кожне з них самостійно дібраними прикладами.

29. Із поданих слів вибрати терміни, записати їх групами за належністю до галузі науки. Розповісти про відмінність термінів від інших слів. З двома словами кожної групи скласти речення.

Інвестиція, дисконт, диспут, диня, динаміка, інаугурація, парламент, миротворець, мир, консенсус, узгодження, реабілітація, супермаркет, інфляція, бакалавр, монітор, тестування, мобільний зв'язок, бізнес-шоу, прем'єр-ліга, бестселер, інтернет, компенсація, комп'ютер, компостер, купюра, акція, конечний, ксерокс, кліп, копія.

30. Визначити, лексика якого стилю переважає в тексті. Об'єднати слова в групи за семантикою, особливістю лексичного значення.

Однією з найпекучіших і невирішених проблем в Україні продовжує залишатися проблема мови. Доведена роль мови в духовній і суспільній діяльності людини, нації та людства в цілому — саме існування людини й етносу поза мовою неможливе (і навпаки). Саме мова, яка водночас є і зняряддям, і продуктом духовної діяльності людини, і матеріальним носієм міжсуб'єктної інформації, що інтегрує духовну діяльність особи в поле духовної діяльності нації, виокремлює людину з-поміж решти живих істот.

О. Пінчук, П. Червяк

31. Описати Софійський собор (чи Михайлівський Золотоверхий) у науковому стилі, визначити лексичні особливості цього стилю в тексті.

32. Записати групами слова й словосполучення відповідно до вживання їх у мовних стилях, обґрунтувати виконання на прикладі двох груп (на вибір).

Атмосфера, взаєморозуміння, шовкове колосся пшениць, атмосферні опади, виробництво шовку, депутатський запит, оксамитова революція, адміністративний ресурс, циркуляція крові, творча діяльність, теоретичні знання, досконале виконання, практичний курс, практичне використання, зрозуміле пояснення, зарозумілий юнак, духовна скарбниця, писемна пам'ятка, книжні фонди, різноетичні начала, південно-західний вітер, сильний вітер.

33. Описати Софійський, Володимирський або Михайлівський Золотоверхий собор у художньому стилі, назвати лексичні особливості цього стилю та інших мовних стилів, наявні в тексті.

34. Визначити, зразком якого мовного стилю — художнього чи публіцистичного — є поданий текст. Назвати лексичні особливості стилю та вияв їх у тексті.

Усі ми зустрічали не раз таке слово, як *меценатство*, складне, довге і, можливо, не всім зрозуміле. Слово досить популярне і навіть модне сьогодні. Та, можливо, не всі розуміють його значення, і я спробую поділитися з вами тим розумінням меценатства, яке передав мені мій батько Петро Яцик.

Для кожної людини є природним дбати про себе, про своїх дітей і родину. Це гарно. Іншим розвиває бізнес і сподівається на прибутки. І це добра справа. А є ще інша діяльність — у якійсь мірі пробувати розвивати і робити кращим світ і все суспільство. А що особливо — робити це безкорисливо! І це вже зовсім інша велика радість.

Меценатство — це віддавати, і віддавати те, що ми маємо: свій час, свої знання, своє серце та те, що завжди чомусь найважче віддавати, — це свої гроші. На що мій батько завжди говорив, що треба вміти любити Україну не лише до глибини своєї душі, а й до глибини своєї ... кишені.

Н. Яцик

35. Подані нижче слова ввійшли в українську мову, починаючи з кінця 80-х років минулого століття, і відповідно мали назву Чи й сьогодні вони всі належать до цієї групи лексики? Виділити з-поміж них загальноживані, назвати ті з них, які невідомі вам сьогодні. Яку назву вони мають? Розкрити значення виділених слів, скласти з ними речення.

Мораторій, ексклюзив, прем'єр-міністр, відродження, маршрутне таксі, маршрутка, дистриб'ютор, дисплей, принтер, *магістратура*, магістр, фойє, легіонер, «Гринджоли», приватизація, прихвизація, євро, *гривня*, наглядова рада, олігарх, *інфляція*, бігборд, *екзитпол*, консолідація, корупція, дискета, компакт-диск, рок, сайт, опозиція, Помаранчева революція, *Майдан*, *моральний збиток*.

36. Записати словосполучення відповідно до мовної норми, вибравши потрібне слово з поданих у дужках, записати тлумачення його.

Знак (питання, запитання); для мене це болюче (питання, запитання); отримую кореспонденцію до (питання, запитання); в екзаменаційному білеті три (питання, запитання); ставлю вам таке (питання, запитання); розв'язати це (питання, запитання) слід негайно; учитель звернувся до учнів із (питанням, запитанням); ви порушили цікаве (питання, запитання).

37. Із поданих слів вибрати ті, що належать до активної лексики, й записати їх групами за співвіднесеністю з мовними стилями.

Літопис, предки, терен, кривичі, куліш, гривна, гривня, клейноди, стрій, строї, шати, вбрання, інвестиція, банкомат, валюта, СНІД, нічний клуб, остарбайтер, номінація, банкрутство, секонд-хенд, європейський одяг, маклер, ринкова економіка, наркотик, наркоман, ксерокс, облизень, інновація, суботник, швагер, протезе, каганець, більшовик, лєнінець, Рада Міністрів, Генеральний секретар ООН, радгосп, фермер.

38. Із слів, поданих до завдання 37, виписати такі, що належать до пасивної лексики, поділити їх на групи — неологізми, застарілі слова з ви-

діленням власне архаїзмів, історизмів. Дібрати відповідники до власне архаїзмів з активної лексики.

39. Слова *коливання*, *кульмінація* є багатозначними. Скласти з ними речення, вживаючи перше з них як загальноживане, як наукове, пов'язане з фізикою, механікою, метеорологією, мовознавством; друге — як наукове, пов'язане з літературознавством, астрономією, як загальноживане, емоційно забарвлене. Обґрунтувати виконання.

40. Розкрити значення слів; назвати галузь діяльності (професію), до якої належить кожне з них. Дописати по три-чотири самостійно дібрані слова до кожного з поданих. Яку назву мають ці слова? Чому? З групою слів, що стосуються однієї галузі діяльності, скласти речення.

Рілля, зуб, чавун, читацька конференція, оцінка, мораторій, акція.

41. Наведені слова вживаються в офіційно-діловому й іншому мовно-му стилі — якому саме? Розкрити значення слів відповідно до кожного мовного стилю; з одним словом скласти речення, проілюструвавши належність його до різних стилів.

Протокол, заява, нота, акт, договір, акція.

Фразеологія

42. Записати фразеологізми, які мають значення *швидко*, назвати відтінки, що їх розрізняють. До якої групи вони належать? Скласти речення з трьома із них.

43. Розкрити значення поданих фразеологізмів, з'ясувати, чи тотожні вони за змістом, назвати сферу вживання й основу виникнення кожного.

Накрити мокрим рядном — накрити вогнем; вимотувати противника — вимотувати нерви; лінія поведінки — лінія оборони.

44. Назвати сім-вісім фразеологізмів, що походять із мовлення українських письменників. До якої групи фразеологізмів вони належать? Як розумієте значення кожного?

45. Записати сім-вісім фразеологізмів зі словом *гора*, розкрити їх значення, різновид за класифікацією; з трьома скласти речення.

46. Записати сім-вісім фразеологізмів зі словом *вода*, розкрити значення кожного, назвати різновид фразеологізму, джерело його, сферу вживання. З трьома-чотирма скласти речення.

47. Записати фразеологізми зі значенням *однаково ставитись до всіх*, визначити джерело кожного, сферу вживання, належність до певної групи. З двома-трьома скласти речення.

48. Записати сім-вісім фразеологізмів, що визначають характер стосунків між людьми, визначити, про які саме стосунки йдеться. До якої групи належить кожний фразеологізм, яка сфера вживання його? З кількома скласти речення.

49. До фразеологізмів *валитися з ніг*, *валитися з рук* входить одне й те саме слово. Чи однозначні ці фразеологізми? Назвати групу, до якої належить кожен із них, обґрунтувати визначення; скласти з кожним речення, записати до них (чи до кожного) по два-три з тим самим чи близьким значенням.

50. Виписати з наведених фразеологізмів ті, що виражають значення *посідати високе місце у суспільстві*, *колективі*. Визначити належність їх

до певної групи, назвати джерело, сферу вживання, скласти з ними речення. Дописати інші фразеологізми з таким самим значенням.

На коні не під'їхати; на коні бути; на коні сидіти; на лаврах спочивати; із шкури пнутися; їздити верхи; козиря гнути.

51. Розкрити значення поданих фразеологізмів, визначити смислові відношення між ними, належність до певної групи. Дописати до них чи до кожного з них три-чотири фразеологізми з таким самим значенням, скласти з ними речення.

Макова росина; макове зерно; на волосину.

52. Записати дев'ять-десять фразеологізмів зі словом *кров*, з'ясувати значення кожного, визначити, до якої групи належать та яка сфера вживання їх. З трьома-чотирма скласти речення.

53. Записати вісім-десять фразеологізмів, джерелом яких є твори Т. Г. Шевченка, дати тлумачення кожного; назвати групу, до якої вони належать, обґрунтувати відповідь. Навести два-три вислови поета з фразеологізмами.

54. Записати вісім-десять фразеологізмів, джерелом яких є твори Лесі Українки, І. Франка. Розкрити значення кожного, назвати групу, до якої вони належать за походженням. Навести кілька висловів цих поетів із фразеологізмами.

55. Навести шість-сім фразеологізмів, що складаються з одного повнозначного слова чи кількох неповнозначних, назвати значення, що ними виражається, сферу вживання. З трьома скласти речення.

56. Виписати з «Енеїди» І. П. Котляревського 9—11 висловів із фразеологізмами, розкрити їх значення, назвати групу, до якої належить кожен із них за прийнятною класифікацією; виокремити фразеологізми, створені самим поетом.

57. Читаючи одну із п'єс І. Карпенка-Карого («Суєта», «Хазяїн», «Сто тисяч»), виписати вісім-десять висловів із фразеологізмами, розкрити їх значення, визначити мету вживання.

58. Записати вісім-десять фразеологізмів, що ввійшли в українську мову з мовлення сучасних письменників, політичних діячів. Розкрити значення кожного, побудувати з ними речення, визначити мету вживання.

59. Записати вісім-десять фразеологізмів зі значенням *мовчати*. Визначити належність кожного з них до певної групи, джерело виникнення, сферу вживання; з кількома скласти речення.

60. До поданих фразеологізмів входять слова — назви рослин. Розкрити значення фразеологізмів, відзначити, чи відобразились у ньому особливості рослини. Записати фразеологізми групами — однозначні, багатозначні. З одним фразеологізмом з кожної групи скласти речення.

Золоті верби ростуть; на вербі груші ростуть; як чорт до сухої верби (прилип); як виросте гарбуз на вербі; не варті печеної цибулі; цибуля — то панна з гір, що має на собі сто шкір; любить, як собака цибулю; нагодувати цибулею; оце наївся часнику з цибулею; хто часнику наївся, від того й чути.

61. Записати фразеологізми, що відображають характер родинних стосунків, розкрити їх зміст; назвати групу, до якої належить кожен фразео-

логізм, його походження. Дописати інші, які вживають у вашому родинному оточенні.

Де згода в сімействі, мир й тишина — щасливі там люди, багата сторона; батько і мати — великі дві сили; в мене роду — що матінка; мати, мати, тебе ні купити, ні змалювати; а зовиця як синиця: все хвостом крутить; хто винуватий — невістка, хоч її й дома не було; мені теща родина — мені жінку родила.

Лексикографія

62. Прочитати тлумачення слова *графіка* в енциклопедії, словнику іншомовних слів, словнику лінгвістичних термінів; зіставити статті, зробити висновок про ідентичність їх чи відмінність, її зумовленість.

63. Розповісти, яким словником слід скористатися для отримання інформації про Михайлівський Золотоверхий собор як культову споруду, історичну пам'ятку; описати словник, коротко викласти почерпнуту інформацію.

64. Розповісти про тип словника і сам словник, яким ви скористаєтесь для отримання інформації про Десятинну церкву як культову споруду, історичну пам'ятку українського народу. Коротко передати зміст статті. Звідки візьмете відомості про правопис назви?

65. Прочитати статті до слова *нота* у тлумачному словнику, словнику іншомовних слів, у словниках юридичних і музичних термінів, зіставити всі тлумачення, прокоментувати їх. Водночас з'ясувати, чим зумовлено розміщення слова у названих лексикографічних працях.

66. Розповісти, в яких словниках добиратимете інформацію про слово *партія*, зважаючи на його багатозначність, походження, стилістичне вживання. Зіставити здобуту інформацію, з'ясувати зумовленість її.

67. Назвати словники, за якими з'ясуєте сутність явища, відомого під назвою *Коліївщина*, правопис, вимову слова. Обґрунтувати відповідь, коротко передати зміст статті про сутність *Коліївщини*.

68. Розповісти про слово *полотно* на основі інформації, поданої в різних словниках. У яких саме словниках, яка характеристика слова вміщена? Чи отримали ви інформацію про це слово, не відому вам раніше, — яку? (Маєте працювати щонайменше з п'ятьма типами словників, усі їх назвати, зіставити прочитане).

69. У вас є бажання дізнатися про життя й діяльність, внесок у розвиток України *Михайла Грушевського*, відповідну інформацію знайдете у словнику. Назвати й охарактеризувати тип словника і сам словник, розповісти, що із прочитаного відоме вам, що нове для вас.

70. Назвати словники, за якими з'ясуєте суть поняття *трипільська культура*, інші відомості про це явище. Охарактеризувати названі словники. Чи достатньо для здобуття всебічної інформації одного словника — якого? Які інші словники потрібні?

71. До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Хто вона? Якою діяльністю уславила своє ім'я? Коли жила? Про все це ви дізнаєтесь зі словника. Якого типу цей словник? Який саме? Охарактеризувати тип словника, словник, яким користувались; коротко викласти зміст статті.

72. Розкрити суть явища, позначеного словом *руїна* за енциклопедичним та історичним словниками. Назвати словники, якими скористаєтесь, щоб дізнатися про написання, вимову, граматичні ознаки цього слова.

73. Дати повну мовну характеристику слову *арія*. Назвати словники, які для цього використаєте, розказати про кожен із них.

74. Охарактеризувати за словниками слово *портрет*. Викласти відомості про його значення й походження, граматичні властивості, стилістичне вживання. В яких словниках яку інформацію вміщено?

75. За словниками охарактеризувати слово *до* на лексичному, етимологічному, граматичному, стилістичному рівнях. Назвати словники й викласти інформацію з кожного про назване слово. Розповідь ілюструвати.

76. Користуючись словниками, довести, що слово *баба* називає не тільки людину за родинними стосунками, а має різні стилістичні властивості. Викладаючи матеріал, проілюструвати його й назвати словники, в яких подано потрібну інформацію.

77. Слово *байка* є омонімічним. Що воно означає? На основі опрацювання відповідних словникових статей розкрити значення, походження слів-омонімів, стилістичне вживання кожного з них. Назвати словники, в яких подають потрібну інформацію.

78. З'ясувати значення, походження, граматичні й стилістичні властивості слова *опришки*. Назвати словники, з яких отримали потрібну інформацію. Чим відрізняється інформація з «Енциклопедії українознавства» від поданої в інших словниках?

79. З'ясувати за енциклопедією та лінгвістичними словниками все, що стосується слова *діаспора*. Охарактеризувати слово на лексичному, етимологічному, граматичному, стилістичному рівнях, називаючи словники як джерело відповідних відомостей.

80. Розповісти про слово *сім'я* й поняття, ним назване, опрацювавши відповідні статті у словниках різних типів; назвати їх, обґрунтувати вибір кожного.

Модуль

4

МОРФЕМІКА І СЛОВТВІР

ПЛАН

1. **Морфемна будова слова.**
 - 1.1. Слова змінні і незмінні. Основа й закінчення.
 - 1.2. Поняття про морфему. Типи морфем.
 - 1.3. Корінь.
 - 1.4. Префікс.
 - 1.5. Суфікс.
2. **Словотвір. Способи словотвору.**
 - 2.1. Поняття про словотвір.
 - 2.2. Основні поняття словотвору.
 - 2.3. Способи словотвору.

Дидактична мета:

- ◆ засвоїти поняття морфем, різновиди морфем;
- ◆ усвідомити різницю між кореневою та афіксальними морфемами, між омонімічними, синонімічними морфемами;
- ◆ поглибити знання про основу слова;
- ◆ розмежовувати основу та корінь слова;
- ◆ визначати різновиди основи;
- ◆ розширити знання про словотвір;
- ◆ засвоїти термінологію, пов'язану зі словотвором;
- ◆ удосконалити вміння утворювати нові слова на основі різних способів словотвору;
- ◆ поліпшити навички виконувати морфемний і словотвірний розбори.

Студенти повинні знати:

- ◆ предмет розділу «Морфеміка і словотвір»;
- ◆ зміст терміна «морфема»;

- ◆ типи морфем, наявних у слові, функції кожної з них;
- ◆ різницю між коренем та основою слова;
- ◆ ознаки основи;
- ◆ значення кожного терміна, що стосується словотвору;
- ◆ суть кожного способу словотвору, різновиди морфологічного, морфолого-синтаксичного способів;
- ◆ спільне і відмінне між лексико-синтаксичним і лексико-семантичним способами;
- ◆ особливості й послідовність виконання морфемного й словотвірного розборів.

□ *Студенти повинні вміти:*

- ◆ розрізняти змінні й незмінні слова, визначати морфемну будову їх;
- ◆ визначати варіанти морфем;
- ◆ добирати споріднені слова;
- ◆ розмежовувати слова з омонімічними морфемами, зокрема коренями;
- ◆ визначати основу слова, її ознаки;
- ◆ розрізняти слова похідні й непохідні, непохідні й твірні;
- ◆ добирати твірні слова для названих похідних;
- ◆ визначати словотворчий засіб для похідних слів, утворених на основі різних способів словотвору;
- ◆ будувати словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо;
- ◆ добирати похідні слова для ілюстрації різних способів словотвору;
- ◆ розмежовувати складні слова, утворені на основі морфологічного та лексико-синтаксичного способів;
- ◆ виконувати морфемний і словотвірний розбори;
- ◆ користуватися словниками морфемної будови, словотвірним.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Морфеміка і словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає морфемну будову слів, значущі частини їх, способи та мовні засоби творення слів. У розділі чітко виділяються дві частини: морфеміка, що вивчає будову слова, та словотвір, який вивчає слово з погляду творення його.

4.1. МОРФЕМНА БУДОВА СЛОВА

4.1.1. СЛОВА ЗМІННІ І НЕЗМІННІ. ОСНОВА Й ЗАКІНЧЕННЯ

Кожне слово, вживане в мові, характеризується будовою, виступаючи як структурне ціле, так чи інакше співвідносно з іншими словами. Структурний характер слова визначається його значенням і граматичними властивостями, частково й експресивно-стилістичним забарвленням, вживаністю, походженням.

Більшість повнозначних слів складається з кількох структурних частин, кожна з яких є носієм лексичного чи граматичного значення або і лексичного, і граматичного.

У потоці мовлення слова поєднуються, і кожне з них вживається в тій формі, яка зумовлена відношенням слова до інших. Є слова, які при цьому залишаються незмінними. Наприклад: *Музичне заняття у дитсадку є одним із засобів естетичного виховання дітей. Цих занять діти чекають нетерпляче. На заняттях вони слухають музику, розучують пісні, танці, виконують їх. Дітям цікаво, і дитяча зацікавленість не зменшується від заняття до заняття.*

Слова *діти, дітей, дітям* мають те саме лексичне значення, а при поєднанні з іншими словами у висловленні виражають різні смислові відношення, на що вказує змінна частина слів — *-и, -ей, -ям*; частина *діт-*, спільна для всіх їх, залишається незмінною, виражає лексичне значення. Ця частина є і в слові *дитяча*, частина *-яч-*, наявна у ньому, виражає ознаку за відношенням до слова *діти* (отже, надає слову нового значення), а відношення до інших слів виражає частина *-а*, що є змінною: *дитяча зацікавленість, дитячий ранок, дитячі забави.*

Так само можна охарактеризувати й слова інших рядів: *заняття, занять, заняттях; цікаво, зацікавленість.* У словах *занять, зацікавленість* фонетично не виражена змінна частина слова, але й відсутність її є засобом вираження відношення цих слів до інших — обидва слова вжиті у певному відмінку, числі: *занять* — у родовому множини, *зацікавленість* — у називному однини.

Є в наведеному вище тексті слова, що залишаються незмінними при поєднанні з іншими словами чи їх формами — це слова *нетерпляче, цікаво: нетерпляче чекають, нетерпляче очікую, нетерпляче перечитуємо, нетерпляче виглядали; дітям цікаво, цікаво розповідати, цікаво розповідаєш, цікаво розповів.* У таких словах немає і не може бути змінної частини слова. В українській мові незмінними є також слова іншого типу: *швидко ходити, люблю ходити, почне ходити; працювали співаючи, йдемо співаючи, вишиваю співаючи; прийшла Коваленко Галина, звер-*

таюсь до Коваленко Галини, розмовляю з Коваленко Галиною; збудувати метро, їжджу метро, нова станція метро. Слова ходити, співаючи, Коваленко, метро є незмінними.

Отже, повнозначні слова є змінні й незмінні. У повнозначних змінних словах виділяються дві частини: та, що змінюється, коли слово поєднується з іншими словами, і та, що залишається незмінною. У незмінних словах наявна одна частина — незмінна.

Змінна частина слова, що слугує для вираження смислових відношень певного слова до інших слів у словосполученні й реченні, називається закінченням. Щоб визначити закінчення, потрібно змінити форму слова: *встановилася тепла погода, теплої погоди чекаємо, сподіваємось на теплу погоду; читаю книгу, читаєш книгу, читали вголос, читайте вголос, читаймо вголос, читає вголос.*

Закінчення вказує на рід, число, відмінок слова (*сонячний день, красива квітка, сіре котеня*), на особу, число, спосіб (*співаю, співаєш, співають, співаймо, співайте*). Слова, що розрізняються тільки закінченням, є формами одного слова: *зоряний, зоряна, зоряні, зоряне; калина, калини, калиною, калині; говорю, говориш, говоримо, говорять, говори, говорімо*. Закінчення початкової форми слова передбачає систему інших закінчень: *земля, землі, землю, землею, землями, на землях*. Кожне змінне слово має свою систему закінчень, з якою воно належить до того чи іншого типу відмінювання або дієвідмінювання. Закінчення може не мати звукового вираження, таке закінчення також виражає певну граматичну форму, воно називається нульовим: *високий ясен, рідний край, цікава відповідь, приваблива постать, ходив щодня, родючих земель, широких вікон, дрібен дощик*.

Частина слова без закінчення, яка містить його лексичне значення, називається основою, наприклад: *дитячий садок, маленька сестричка, молодший братик, пишу вправу, відповідаю на запитання*.

Незмінні повнозначні слова складаються лише з основи: *розповідати послідовно, іти поспішаючи, роздивлятися панно, їхати в метро (таксі)*.

Основа може бути чистою, якщо після неї у змінному слові немає вираженого звуками закінчення (*малюй, глечик, став на стіл*); похідною, якщо вона складається з кількох морфем — кореня і словотворчих афіксів (*по-від-ом-и-ти про при-їзд, холлод-н-уват-ий вітер-ець*), і непохідною, якщо складається лише з кореня або з кореня й морфем, що виражає граматичне

[йі]

значення (*стойть стіл, молод-ш-а сестр-а нес-л-а вод-у*). Похідні

основи з непохідною пов'язані спільною частиною, яка виражає їх основне лексичне значення (коренем): *синька, синіти, підсинений* — *синій*; *квітковий, квітувати, заквітчаний, квітничар, квітка* — *квіти*.

Щоб виокремити кожну частину слова, потрібно зіставити це слово з іншими, в яких є такі самі морфеми. Насамперед слово зіставляється зі спорідненими словами для визначення їх спільної частини; для виділення інших частин потрібне зіставлення з іншими словами подібної структури. Наприклад, для визначення морфемної будови слова *передмова* його поєднують з іншими: *цікава передмова, прочитав передмову, висловлено у передмові* — слово змінне, має закінчення *-а*, основу *передмов-*. Добираються споріднені слова для визначення частини, що містить лексичне значення: *мова, мовний, промовити* — спільна частина — *мов-*. Шляхом зіставлення зі словами *передгроззя, переддень* визначається передкоренева морфема *перед-*.

4.1.2. ПОНЯТТЯ ПРО МОРФЕМУ. ТИПИ МОРФЕМ

Морфема (від гр. *μορφή* — форма) — найменша значуща частина слова.

Морфема функціонує у слові, тому, на відміну від слова, вона не має самостійного лексичного значення, граматичної оформленості, синтаксичної самостійності; вільно, незалежно від інших частин, не вживається. Лише поєднання морфем і розміщення їх у прийнятій послідовності є засобом називання того чи іншого поняття, засобом вираження певного лексичного й граматичних значень. Одна й та сама морфема утворює (або є основою для утворення) велику кількість слів, тому в мові морфем значно менше, ніж слів, утворених на їх основі, з їх допомогою.

Традиційно виділяють такі різновиди морфем: корінь, суфікс, префікс, закінчення та, переважно у складних словах, інтерфікс. Усі вони відрізняються одна від одної кількома ознаками.

За роллю у слові виділяють морфеми *к о р е н е в і* та *а ф і к с а л ь н і*. Коренева морфема, корінь слова, містить загальне лексичне значення споріднених слів; афіксальні морфеми (лат. *affixus* — прикріплений) — лексичне чи граматичне значення. До афіксів належать префікси, суфікси, закінчення. Афікси виконують словотворчу і формотворчу функції.

Розрізняють морфеми позитивні й нульові (або негативні) залежно від того, чи мають вони звукове вираження (*книг[а], книг[]*); продуктивні й непродуктивні залежно від того, як часто вони використовуються для творення нових слів чи їх форм: продуктивні морфеми широкоживані

(*підписати, водний*), непродуктивні — рідковживані або взагалі не є вживаними (*пастих, попада*). Значення морфем може бути вільним і зв'язаним. Вільні значення мають морфемі, які виявляють себе при словозміні чи словотворенні і звуковий (фонемний) склад яких збігається з основою принаймні одного повнозначного слова чи його форми (*ціна, цінний, ціновий, цінувати, прицінитися, цінитель, цінність, цін, оцінити* — *цін-*; *ходить, підхід, ходок, хід, ходовий, хід* — *хід*); зв'язані значення мають морфемі, що завжди вживаються у словах із похідними основами, як окремі слова чи їх форма ніколи самостійно не вживаються: *підняти; вулик, від'ємний, вести*. Вільними є лише кореневі морфемі.

Подібно до слів морфемі можуть змінювати свій фонемний склад, внаслідок чого виникають варіанти морфем: *прорвати* — *прірва, дорога* — *дорожний, на дорозі, доріг; палець* — *пальця*. Фонемний склад морфем може збігатися, бути однаковим, але значення морфемі мають різне: *висока гора, несподіване горе, горить яскраво*. Такі морфемі називаються омонімічними. Однє й те саме значення виражається морфемі, що мають різний фонемний склад: *не бачила брат, сестр, сніг, вишні* — значення родового відмінка однини іменників виражене різними закінченнями; *братик, батечко, матусенька, матуся, батенько, дівчинка* — пестливі значення виражені різними за фонемним складом суфіксами. Такі морфемі, які мають різний фонемний склад і виражають те саме значення, називаються синонімічними.

4.1.3. КОРИНЬ

Корінь — частина слова (основи), що є носієм його лексичного значення. Корінь — понятійна морфема, оскільки співвідносить слово з певним поняттям. Він є основним компонентом слова: без кореня слова не може бути. І якщо у слові наявна одна морфема, то ця морфема — корінь. Він не має будь-якого граматичного значення, не співвідноситься з певною частиною мови — можна говорити про первинну віднесеність кореня до якоїсь частини мови, хоча він є у словах, що належать до різних частин мови: *осінь* (іменник), *осінній, передосінній* (прикметники), *восени* (прислівник) — за походженням у цих словах корінь іменниковий; *дума, роздум, задумливість* (іменники), *задумливий* (прикметник), *думати, подумати* (дієслова) — корінь *-дум-* за походженням дієслівний; *два* (числівник), *двійка* (іменник), *подвоїти* (дієслово), *подвійний* (прикметник),

двічі (прислівник) — корінь -дв- за походженням числівникової.

Корінь може збігатися з основою слова, причому є слова, що складаються з однієї позитивної морфеми — кореня-основи (*сад, дуб, клен, брат, чоловік, човен, кінь*), і слова, що складаються з кореня-основи й позитивного закінчення — двох морфем (*сестр[а], мам[а], мил[ий], ходж[у]*). У слові може бути два й більше коренів, такі слова за будовою називаються *складними*: *хлібороб, світлоносний, світловолодікарня*.

Слова, які мають спільний за звучанням і значенням корінь, називаються *спорідненими*. Проте спільність звучання кореня у споріднених словах відносна, оскільки внаслідок різних фонетичних процесів фонемний склад коренів змінюється: *щастя — ошчасливити, їздити — проїзний — проїжджати, котити — качати, допомога — допоміжний, допомагати*. Спільність значення кореня (видозміненого) абсолютна. Слід розмежовувати однозвучні корені, що виражають різне значення (омонімічні), порівняйте: *диво і дивитися, горід і городити, малюк і малюнок*. Кожне з наведених пар слів має різні споріднені, наприклад: *диво, дивний, здивуватися, дивак; дивитися, видивлятися, додивитися, передивляючись*.

4.1.4. ПРЕФІКС

Префікс (від лат. *praefixus* — прикріплений спереду) — частина слова (основи), що стоїть перед коренем і надає слову нового лексичного чи граматичного значення. Наприклад: *задрімати, поверхня, надворі, безкрайній, навскіс, звідусюди*. У слові може бути один або кілька префіксів.

За роллю в слові розрізняють префікси словотворчі й формотворчі. *Словотворчі* префікси надають слову нового лексичного значення (*пращід, невеликий*) або відтінку нового лексичного значення (*підбігти, перебігти, вибігти, забігти*). *Формотворчі* префікси виражають нове граматичне значення слова (*робити — зробити, кликати — покликати* — в обох словах префікси виражають значення доконаного виду).

Більш поширеними є префікси словотворчі. Вони можуть приєднуватись до слова самостійно (*прабатьківщина, превисокий, недруг, продумати, назавжди*), разом із суфіксом (*подушка, одвірок, нагірний*). Префікс може бути частиною слова, корінь якого є зв'язаною морфемою (*зімкнути, розімкнути, зняти, підняти, провулок*).

Приєднання префікса до слова не змінює належності слова до частини мови: *дід* — *прадід*, *внук* — *правнук*, *правда* — *неправда* (іменники); *білий* — *пребілий*, *високий* — *невисокий*, *звук* — *ультразвук* (прикметники); *що* — *ніщо*, *дещо*, *абияк*, *будь-що* (займенники); *думати* — *передумати*, *видумати*, *задумати* (дієслова); *коли* — *відколи*, *сюди* — *всюди* → *повсюди* (прислівники). Тому є підстави говорити про словотворчі префікси, властиві певній частині мови, хоча той самий префікс може вживатись у словах різних частин мови — вони утворені від префіксованого слова: *прабатько* (іменник) — *прабатьківський* (прикметник), *підписати* (дієслово) — *підписний* (прикметник), *підпис* (іменник). Окремі префікси є словотворчими для кількох частин мови. Такими, наприклад, є префікси *за-*, *при-*, *над-*, *по-*, що творять іменники та дієслова: *Задніпров'я*, *Підністрів'я*, *надхмар'я*, *підверх*, *записати*, *припустити*, *надірізати*, *почитати*.

Деякі словотворчі префікси вживаються в кількох варіантах, які виникають внаслідок різних фонетичних процесів і забезпечують милозвучність мовлення. Так, префікс *з-* вживається у варіантах: *з-* (*зробити*, *з'їсти*), *с-* (*схилитись*, *стиха*), *зі-* (*зіграти*), *із-* (*ізвечора*).

Формотворча функція префіксів обмежена: за допомогою їх творяться форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*найдосвідченіший вихователь*, *найшвидше прочитає*) та форми доконаного виду дієслів (*писати* — *написати*, *чути* — *почути*).

Вживаються в українській літературній мові префікси іншомовного походження: *а-*, *ан-* (обидва означають заперечення: *асиметричний*, *анемія*); *анти-* (означає протилежність, протидію, подібність: *антибактеріальний*, *антивітамін*); *архі-* (із значенням «головний», «старший»; найвищий вияв чогось: *архівний*, *архізастарілий*); *де-* (означає віддалення, скасування; рух донизу, зниження: *декваліфікація*, *декласований*); *dez-* (із значенням «зниження», «видалення»; відсутність чи спотворення чогось: *дезінформація*, *дезорганізаторський*). За походженням префікси *а-*, *ан-*, *анти-* є грецькими, *де-*, *ко-*, *ком-*, *кон-*, *контр-*, *екс-* — латинськими, *dez-* — французьким.

Префікси не є обов'язковою частиною слова. В українській мові їх уживається набагато менше, ніж коренів і суфіксів. Значна частина префіксів співзвучна з прийменниками (*в*, *на*, *під*, *від*, *з*, *над*, *між*, *до*, *при*, *по*), деякі співзвучні з частками (*не*, *ні*).

4.1.5. СУФІКС

Суфікс (від лат. *suffixus* — прикріплений) — частина слова (основи), що стоїть після кореня і служить для утворення нових слів чи їх форм.

Здебільшого суфікс займає позицію у слові (основі) безпосередньо після кореня: в одних словах — в абсолютному кінці слова (*школяр, коржик, сестрин*), в інших — перед закінченням (*вразливий, холодний*). Тільки суфікс *-ся*, вживаний у дієслівних формах, займає місце як після суфікса (*хвилюватися*), так і після закінчення (*умиваюся, причісуєшся*), зрідка — після кореня (*присунься*).

У слові може бути один або кілька суфіксів, які розміщуються послідовно один за одним (*хлопчик, учительський*).

На відміну від префікса, суфікс рідше приєднується до самостійно вживаного слова.

У мові суфікси виконують словотворчу й формотворчу функції. За допомогою суфіксів утворюються слова з новим значенням: від *учити* (назви дії) — *учитель* (назва особи) — *учительський* (назва ознаки предмета) — *по-учительськи* (назва ознаки дії). Кожній частині мови властиві певні суфікси. Наприклад, від дієслів за допомогою суфіксів *-ач, -ень, -тель, -ій* творяться іменники зі значенням особи-діяча (*читати — читач, учити — учень, учитель; водити — водій*); за допомогою суфіксів *-ни-, -енн-, -інн-, -тт-, -ин-, -б-* від дієслів творяться іменники, що означають абстрактні поняття (*читати — читання, ділити — ділення, ходити — ходіння, жити — життя, бігати — біганина, молотити — молотьба*); від прикметників за допомогою суфіксів *-от-, -ість, -ощ-, -інь, -ин-, -изн-* творяться іменники на позначення ознаки, якості (*добрий — доброта, людяний — людяність, хитрий — хитроці, високий — височінь, глибокий — глибина, жовтий — жовтизна*), причому від одного прикметника за допомогою різних суфіксів можна творити кілька іменників, що виражають ознаку, наприклад: *гордий — гординя, гордість, гордоці*.

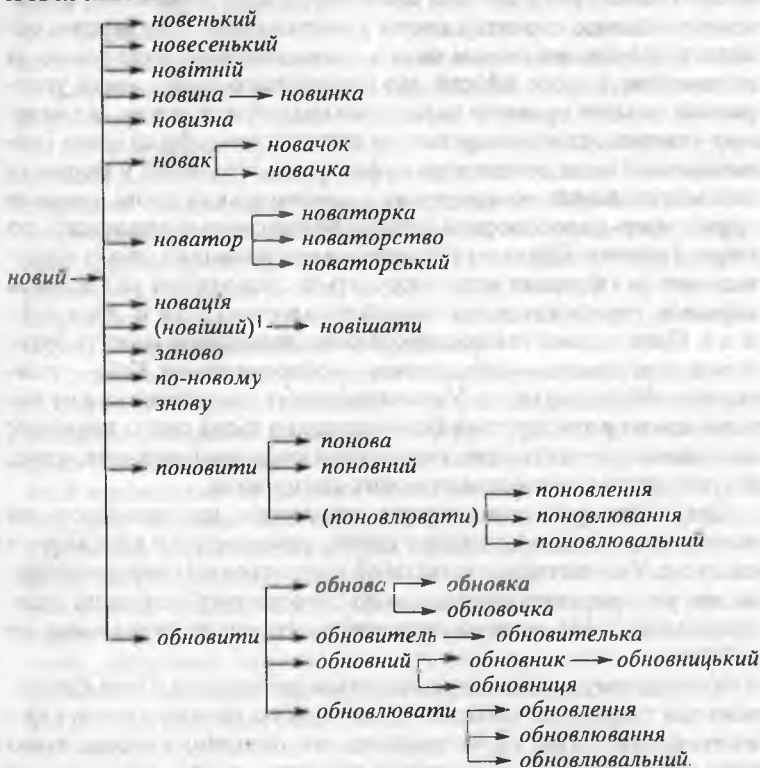
Суфікси надають слову найрізноманітніших додаткових відтінків стосовно головного лексичного значення слова, найпоширенішими з яких є пестливості (*братик, сестричка, матуся, матусенька, батечко, синок, дідусь, відерце, котеня, голубочка, ріденький, ріднесенький*), зневажливості, згрубілості (*хлопчисько, ручище, носюра, дідуган, козарлюга*), одноразової, раптової дії (*стукнути, кольнути*), повторюваної, багаторазової дії (*почитувати, постукувати, гуркотіти*), згрубілості дії (*гребонутти*). Слова з новими відтінками значення, що виражаються суфіксами, належать до тієї самої частини мови, що й слова, від яких вони утворені.

У процесі словозміни суфікс може змінювати звуковий склад, через що виникають варіанти суфіксів, наприклад: *свіжість* — *свіжості* (-ост- є варіантом суфікса -ість); *жнець* — *женці* (-ц- є варіантом суфікса -ець); *високий* — *височина* (-оч- є варіантом суфікса -ок-). Суфікс є зв'язаною морфемою.

4.2. СЛОВОТВІР. СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

4.2.1. ПОНЯТТЯ ПРО СЛОВОТВІР

Словотвір — найважливіший і найактивніший процес збагачення словникового складу мови на основі внутрішніх ресурсів її, адже від одного слова за допомогою різних словотворчих засобів, на основі різних способів словотвору можна утворити досить велику кількість слів, кожне з яких також може бути основою для творення нових. Цю думку можна проілюструвати, навівши слова, що з погляду словотворення об'єднуються навколо слова *новий*:

¹ У дужках позначені граматичні форми відповідних слів.

4.2.2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СЛОВОТВОРУ

Із погляду словотворення вивчаються лише похідні слова — такі, що утворені від інших слів і значення яких мотивується значенням інших слів, тому вони називаються ще *мотивованими*. Кожне похідне, мотивоване, слово твориться на основі певного іншого слова. Таке слово може бути як *непохідним*, так і *похідним*. Слово, яке є основою для утворення іншого слова з новим значенням чи новим відтінком значення, називається *твірним*. Так, слово *новий* є твірним для багатьох слів, що безпосередньо від нього утворені. Водночас деякі з утворених від слова *новий*, тобто похідних, слів є твірними для інших: *новина* — твірне для *новинка*; *новатор* — твірне для похідних *новаторка*, *новаторський*, *новаторство*. Отже, одне й те саме слово стосовно різних слів є похідним і твірним.

Мотивоване слово у зіставленні з твірним має складнішу морфемну будову. Якщо в ньому наявні кілька суфіксів чи префіксів, то це означає, що у процесі словотвору вони з'явилися в ньому послідовно: спочатку слово утворилося за допомогою одного з афіксів; на основі цього слова виникло інше слово за допомогою іншого афікса: від непохідного слова *новий* утворилося похідне *новатор* за допомогою суфікса *-атор*, від *новатор* утворилося *новаторство* за допомогою суфікса *-ств-* і *новаторський* — за допомогою суфікса *-ський*. Наявний у твірному для мотивованих *новаторство* і *новаторський* слові *новатор* суфікс *-тор-* словотворчої функції не виконує: він належить до твірної основи. Шляхом зіставлення мотивованих слів із відповідними їм твірними встановлюються словотвірні зв'язки між словами, утворюється так званий *словотвірний ланцюжок*. Прикладами таких словотвірних ланцюжків можуть бути: *новий* — *оновити* — *оновитель* — *оновителька*; *Київ* — *київський* — *Київщина* і т. ін. У словотвірному ланцюжку кожне похідне слово розміщується безпосередньо після свого твірного; від одного твірного може творитися кілька похідних слів, отже, й утвориться кілька словотвірних ланцюжків.

Сукупність усіх словотвірних ланцюжків, що виникають на основі того самого вихідного слова, утворює *словотвірне гніздо*. У словотвірному гнізді об'єднуються всі споріднені слова, які упорядковані відповідно до словотвірної мотивації (див. приклад на с. 335, а також словотвірне гніздо до слова *новий* на с. 333.)

У похідному слові виокремлюються дві частини. Одна є спільною для твірного й похідного слова, вона називається *твірною основою*. Та частина основи похідного слова, якою вона відрізняється від основи твірного слова, називається *словотворчим засобом*, або *словотворчим*

формантом. У твірному слові *учити* й похідному *учень* спільною частиною — твірною основою — є *уч*; основа похідного слова *учень* містить також суфікс *-ень*, якого немає в основі твірного слова, — це і є словотворчий засіб (формант) цього слова, воно утворене за допомогою суфікса *-ень*. Зіставленням твірного слова *учень* і похідного *учнівський* визначається спільна частина їх — твірна основа *учн* (у ній відбулося чергування |e| з нулем фонемі — твірна основа видозмінена); в основі похідного слова наявний суфікс *-івськ-*, який виконав словотвірну функцію.

Словотворчими засобами в українській літературній мові виступають: суфікси (*білий* — *біл-и-ти*, *біл-изна*, *біл-ок*, *біл-еньк-ий*, *біл-яст-ий*), префікси (*мудрий* — *пре-мудрий*, *єднати* — *при-єднати*, *з-’єднати*), інтерфікси — єднальні голосні, вживані між твірними основами у складних словах (*хлібороб*, *зореносний*, *життєлюб*), зрідка закінчення (*вовчий*, *заборона*, *хода*), чергування звуків (фонем), спрощення в групах приголосних, що переважно супроводять інші засоби словотвору й спричиняють видозміну твірних основ (*січень* — *січневий*, *двері* — *одвірок*, *нести* — *ноша*; *проїздити* — *проїзний*).

Словотворчий засіб є носієм словотвірного значення.

Словотвірне значення — це узагальнене значення ряду похідних слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення їх із твірними словами й виражається за допомогою словотворчого засобу. Наприклад, для похідних слів *дощовий*, *сніговий*, *вітряний*, *морозний*, утворених від назв відповідних явищ природи *дощ*, *сніг*, *вітер*, *мороз* за допомогою суфіксів *-ов-*, *-ян-*, *-н-*, словотвірним значенням є назва ознаки за відношенням до явища природи; для слів *відступ*, *відгул*, *перехід*, *виїзд*, *хід*, утворених від назв дій *відступати*, *відгуляти*, *переходити*, *виїздити*, *ходити* за допомогою нульового афікса, словотвірним значенням є назва предметної дії; для похідних слів *синіти*, *зеленіти*, *червоніти*, *молодіти*, що утворені за допомогою суфікса *-і-* від назв ознак предметів *синій*, *зелений*, *червоний*, *молодий*, словотвірним значенням є назва процесу становлення.

Словотвірні значення похідних слів доволі різноманітні. Вони виражають:

а) характеристику предмета, його ознаки за відношенням до іншого предмета чи іншої ознаки, називають носія ознаки:

молодий (назва ознаки предмета) $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{молодець} \\ \rightarrow \text{молодик} \\ \rightarrow \text{молодь} \end{array} \right\}$ (назва осіб за ознакою, вираженою твірним словом)
(збірне поняття за ознакою, названою твірним словом);

небо (назва предмета) \rightarrow *небесний* (назва ознаки за відношенням до предмета, названого твірним словом);

б) нові лексичні значення стосовно тих, що містяться в твірному слові, при цьому похідне слово належить до тієї самої частини мови, що й твірне (*сестра* — *сестрюшка* (здрібніло-пестливе значення), *казка* — *казкар*, *весна* — *веснянка*);

великий $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{величезний} \\ \rightarrow \text{величєнний} \\ \rightarrow \text{превеликий} \end{array} \right\}$ (згрубіле значення);
сісти \rightarrow *присісти* (значення неповної дії);

в) нові лексичні й граматичні значення, внаслідок чого новоутворене слово належить до іншої частини мови, ніж твірне:

весна (назва пори року, іменник) $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{весняний} \text{ (назва ознаки предмета за відношенням до пори року, прикметник);} \\ \rightarrow \text{весніти} \text{ (назва процесу становлення, дієслово);} \end{array} \right.$

зелений (назва ознаки предмета, кольору, прикметник) $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{зелєнь} \text{ (назва опредметненої ознаки, іменник)} \\ \rightarrow \text{зелєніти} \text{ (назва процесу становлення, дієслово)} \\ \rightarrow \text{зелєно} \text{ (назва ознаки стану, прислівник).} \end{array} \right.$

Словотвірне значення в складних словах вказує на семантичний зв'язок простих основ, з яких складається основа складного слова і які співвідносяться з іншою семантичною структурою: *лісосплав* — *сплавити ліс*; *лісосклад* — *склад лісу* (деревини); *світло-синій* — *світлий* і *синій*. Якщо основоскладання чи словоскладання супроводжується афіксацією, то до словотвірного значення поєднання простих основ додається ще словотвірне значення афікса: *шестикласник* — *шість*, *клас* + *ник* — виражає назву особи; *водопостачання* — *постачати воду* + + *-ни-* — надає слову абстрактного значення.

Словотвірний тип — це схема побудови похідних слів, що характеризується спільністю трьох ознак: належністю твірних слів до однієї частини мови, спільним словотворчим засобом, спільним словотвірним значенням слова. Новоутворені слова є словами однієї частини мови. Наприклад: від прикметників утворюються іменники за допомогою суфікса *-ість*, що виражає значення ознаки, якості (*мудрий — мудрість, ніжний — ніжність, лагідний — лагідність, дотепний — дотепність*); від дієслів за допомогою суфікса *-ач (-яч)* утворюються іменники, що позначають предмет, який виконує названу твірною основою дію (*вмикач, подовжувач, розпилювач*), або особу, яка є виконавцем дії (*копач, доповідач, доглядач, викладач, розповсюджувач*); від дієслів за допомогою суфікса *-лив-* утворюються прикметники, що виражають значення ознаки особи за дією, назва якої міститься в твірній основі (*вередувати — вередливий, галасувати — галасливий, зрадити — зрадливий, ощадити — ощадливий*); від прикметників за допомогою суфікса *-і-* утворюються дієслова, що виражають становлення (*синій — синіти, червоний — червоніти, зелений — зеленіти, молодий — молодіти*).

До одного словотвірного типу належить не менше як двоє похідних слів. Розрізняють словотвірні типи продуктивні й непродуктивні. На основі продуктивних словотвірних типів активно утворюються похідні слова; на основі непродуктивних виникає незначна кількість нових слів.

4.2.3. СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

Похідні слова в українській літературній мові творяться на основі одного зі *способів словотвору*: морфологічного, морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-семантичного.

Морфологічний спосіб словотвору є найпродуктивнішим. Він полягає в тому, що нові слова творяться за допомогою морфем. Використовуються, як правило, афіксальні морфеми, що приєднуються до твірної основи чи твірного слова. Залежно від того, твориться нове слово за допомогою позитивного чи нульового афікса, виділяють такі різновиди морфологічного способу словотвору: афіксальний, безафіксальний, основоскладання.

Афіксальний словотвір — це утворення нових слів за допомогою афіксів. Залежно від того, які афікси утворюють слово, розрізняють афіксальний словотвір — суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний. Відмінності між ними виявляються не тільки в тому, який афікс вживається для творення слова, а й у самому процесі утворення слів: у процесі суфіксального і суфіксально-префіксального словотвору нове слово утво-

рюється від твірної основи, до якої приєднується словотворчий суфікс чи суфікс і префікс одночасно, у процесі префіксального — словотворчий префікс приєднується до цілого слова.

Суфіксальний словотвір — це утворення нових слів за допомогою суфіксів: *стіл* $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{стілець} \\ \rightarrow \text{стільчик}; \end{array} \right.$ *виховувати* \rightarrow *виховний*; *син* \rightarrow *синів* \rightarrow *синівський*; *вчора* \rightarrow *вчорашній*.

За допомогою суфіксів як словотворчого засобу в межах однієї частини мови утворюються похідні слова:

а) з новим відтінком лексичного значення: *сад* \rightarrow *садок*, *мати* \rightarrow *матінка*, *вода* \rightarrow *водиця*, *сам* \rightarrow *самісінький*,

великий $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{великуватий} \\ \rightarrow \text{величенький} \\ \rightarrow \text{величезний} \\ \rightarrow \text{величєнний}; \end{array} \right.$

б) із новим лексичним значенням: *правда* $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{правдист} \\ \rightarrow \text{правдизм}; \end{array} \right.$

самота \rightarrow *самотина*, *весло* \rightarrow *весляр*, *папороть* \rightarrow *папоротник*, *далеч* \rightarrow *далечінь*.

За допомогою суфіксів активно утворюються і слова, що належать до іншої частини мови, ніж твірне слово:

весло $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{весловий} \\ \rightarrow \text{веслувати}, \end{array} \right.$

взаємний — *взаємність*, *відкрити* — *відкриття*, *дихати* — *дихальний*, *три* — *тричі*, *літати* — *літак*, *пустий* \rightarrow *пустир*,

проводити $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{проводир} \\ \rightarrow \text{провідний}. \end{array} \right.$

Як словотворчі в українській мові вживаються суфікси іншомовного походження: *новий* — *новатор*, *бригада* — *бригадир*, *комбайн* — *комбайнер*, *новела* — *новеліст*, *бандура* — *бандурист*, *професор* — *професура*.

Активність суфіксів в утворенні нових слів неоднакова. З цього погляду виокремлюють суфікси продуктивні (активно вживані для утворення нових слів) і непродуктивні (вживання їх досить обмежене). Названі вище й багато інших суфіксів є продуктивними; приклади непродуктивних: *-ж* (*продаж*), *-знь* (*боязнь*), *-ух* (*пастух*).

У новоутвореному слові може бути кілька суфіксів, але словотвірна функція властива лише одному, здебільшого останньому. Інші були словотворчими (чи формотворчими) для інших слів, одне з яких стосовно останнього є твірним. Так, у слові *учительський* — три суфікси: *-и-*, *-тель-* і *-ськ-*. Слово утворене від *учитель*, отже, словотворчим для нього виступає суфікс *-ськ-*, а *-тель* належить до твірної основи, тому він існує як морфема, але не словотворча для слова *учительський*. За його до-

помогою утворено слово *учитель*, яке є похідним стосовно слова *учити*.

Як уже зазначалося, для творення слів кожної частини мови вживаються суфікси, властиві лише їй. У більшості випадків за суфіксом можна визначити належність слова до певної частини мови.

Префіксальний словотвір — це утворення нових слів за допомогою префіксів. Як словотворчий афікс певні префікси вживаються для творення слів, що належать до певної частини мови: *правнучка, пасинок, сунісок, поверх* (іменники); *предобрий, заширокий* (прикметники); *вчитати, дочитати, перечитати, підчитати* (дієслова); *дехто, абичий, будь-який, ніщо* (займенники); *всюди, звідки, відтоді* (прислівники).

Активно творяться нові слова за допомогою префіксів іншомовного походження: *контратака, ультраправий, антинародний, дезорганізатор, аморальний, коадаптація, конгеніальний, інтерфаза, експатріація*.

Широковживаними в українській мові є префіксовані похідні слова, але не в усіх із них префікс є словотворчим. Щоб визначити, чи виконує префікс словотвірну функцію в певному слові, потрібно встановити твірне слово — тільки зіставлення твірного й похідного слів допоможе з'ясувати, чи є префікс словотворчим засобом для цього слова. Наприклад, є префіксовані слова *прабатьківський, предовжелезний, представити, премудрість, перехід, привіт*, утворені від *батьківський, довжелезний, ставити, премудрий, переходити, привітати*. Таким чином, за допомогою префікса утворені слова *прабатьківський, предовжелезний, представити*; в інших словах префікс не є словотворчим засобом.

Суфіксально-префіксальний словотвір — це утворення нових слів за допомогою суфікса й префікса водночас: *двері — одвірок, піч — зачіпок, скребти — поскрібок, гора — узгір'я [узг'і'р'я]*, *двір — придворний, берег — набережний, голова — підголовний, новий*

}	знову
	поновити,

словацький — по-словацьки, величний — возвеличити.

Похідних слів, у складі яких наявні суфікси й префікси, значно більше, ніж утворених суфіксально-префіксально: у багатьох із них словотворчим виступає або суфікс, або префікс. Наприклад, слово *ультра модний*, маючи у структурі обидва афікси, утворюється префіксально (*модний — ультрамодний*); слово *обводнення* утворене від *обводнити*, отже, словотворчим є суфікс *-енн-*.

Іноді важко визначити, яким засобом утворене слово. Слова *підводний, позавчорашній* є похідними, у складі кожного є суфікс і префікс. Чи обидві морфеми є словотворчими? *Підводний* —

той, що під водою, отже, ці слова є твірними, а словотворчим засобом є суфікс *-н-*. Проте є слово *водний* — імовірно визначити словотворчим засобом префікс *під-*. Подібне явище простежується й у слові *позавчорашній* — той, що стосується *позавчора*, — словотворчим є суфікс *-ин-* чи слово утворене від *учорашній* за допомогою префікса *поза-*? Такі слова мають подвійну мотивацію, але перевагу слід віддавати варіантові з більш логічними смисловими зв'язками із похідним словом. Для слів *підводний* і *позавчорашній* такими є слова *під водою*, *позавчора*, утворені за допомогою суфіксів.

Безафіксний словотвір — це словотвір за допомогою нульової морфеми. На його основі утворюються іменники від прикметників і дієслів: *ранній* — *рань*, *далекий* — *даль*, *бігати* — *біг* (швидкий), *ходить* — *хід*, *виходити* — *вихід*.

Серед інших видів морфологічного способу словотвору безафіксний словотвір є найменш продуктивним.

Потрібно розмежовувати морфемний розбір похідних слів і словотвірний розбір їх. Обидва розбори відображені в таблиці:

Слово	Морфемна будова слова				Словотвірний розбір			
	префікс	корінь	суфікс	закінчення	твірне слово	твірна основа	словотвірчий засіб	спосіб словотвору
записати	за-	-пис-	-а, -ти-	—	писати	писати	за-	Морфологічний, префіксальний
записка	за-	-пис-	-к-	-а	записати	запис	-к-	Морфологічний, суфіксальний
дошкільник	до-	-шкіль-	-н, -ик-	□	дошкільний	дошкільн-	-ик	Морфологічний, суфіксальний
почин	по-	-чин	—	□	починати	почин-	—	Морфологічний, безафіксний
Київщина	—	Київ-	-щ-, -ин-	-а	Київський	Київськ-	-ин-	Морфологічний, суфіксальний

Закінчення рідко виконує словотворчу функцію. За допомогою закінчення як словотворчого засобу утворені, наприклад, слова *заборона, порада, обнова, промова* від слів *заборонити, порадити, обновити, промовити*.

Поширеним різновидом морфологічного способу словотвору є основоскладання — утворення нових слів поєднанням в одне кількох слів або основ: *садовод, працелюб, лісонасадження, народногосподарський*. Новоутворене складне слово позначає нове поняття, яке не збігається з жодним із тих, що називаються твірними словами.

Основи твірних слів поєднуються у складне інтерфіксами *-о-, -е-*. Інтерфікс *-о-* вживається, якщо першою твірною основою є основа прикметника або порядкового числівника (*червонощокий, синьоокий, першорядний*), іменника з основою на твердий приголосний (*лісоуправління, дощомірний*), числівників *один, два (однотомник, двоголосий)*, займенника *сам (самовиховання, самотужки)*.

Інтерфікс *-е-* вживається, якщо основа першого твірного слова іменникова й закінчується м'яким приголосним (*зореносний, життєпис*) або першою частиною слів є *овоч-, оч-* (від *око*) (*овочерізка, очевидець*).

Примітка. 1. Звуки [о], [е] не є інтерфіксами, якщо перша частина — слово незмінне, яке закінчується цими звуками: *кінозал, автопарк, високоавторитетний, нижчепідписаний*.

2. Не виконують функції інтерфікса інші голосні, що вживаються в кінці першої частини складного слова: *чотиризначний, авіаполіт*.

Складні слова шляхом безпосереднього основоскладання утворюються, якщо першою частиною їх є: а) незмінні слова: *авіадиспетчер, кінорежисер, всюдихід*; б) числівники *сто, дев'яносто, три, чотири* (у називному відмінку): *століття, дев'яносторічний, триденний, чотириразовий*; в) кількісні числівники у родовому відмінку: *сорокаденний*; г) іменник *кожа* у знахідному відмінку: *кожум'яка* (єдине).

У багатьох випадках основоскладання супроводжується суфіксацією, тому й слід розмежовувати чисте основоскладання та основоскладання з суфіксацією: *землероб, водолюб, новотвір, круглоголовий і семиденний, кількатижневий, хлібобулочний, хлібовиробник*. Часто суфіксація супроводжується чергуванням голосних чи приголосних: *водозбірний (збирати, зберу — збірний), новонароджений (народити — народжений)*.

Різновидом складних слів є складноскорочені слова, або абрєвіатури (від лат. *abbreviatio* — скорочую), — слова, утворені зі скорочених елементів твірних слів: *НАН України*

(Національна академія наук), *профорг* (професійний організатор), *рагс* (реєстрація актів громадянського стану).

Абревіатури неоднорідні за будовою і творенням, серед них розрізняють часткові, ініціальні, комбіновані.

Часткові абревіатури утворюються двома способами: 1) поєднанням частини першого твірного слова (чи кількох попередніх) і повного другого (останнього) слова: *корпункт*, *дитсадок*, *облдержадміністрація*; 2) поєднанням частин усіх твірних слів: *універмаг* (*універсальний магазин*), *завгосп* (*завідувач господарства*).

Ініціальні складноскорочені слова утворюються поєднанням перших звуків твірних слів (*ВАТ* — відкрите акціонерне товариство, *ЕОМ* — електронно-обчислювальна машина) або назв перших букв їх: (*ФРН* — Федеративна Республіка Німеччина, *МЗС України* — Міністерство закордонних справ України).

Комбіновані абревіатури утворюються поєднанням частини одного чи кількох твірних слів та ініціальної абревіатури від інших твірних слів (*райуно* — *районне управління народної освіти* (*народною освітою*)).

Поширеність абревіатур у мові різна: одні з них загальновідомі, інші утворюються й активно вживаються лише у вузькому колі мовців. Тому вживання їх обмежене — тільки у колі співрозмовників, які обізнані з такими словами. Прикладами абревіатур першої групи є переважно часткові абревіатури, окремі ініціальні (*рагс*), більшість ініціальних, комбінованих абревіатур належить до другої групи (*НАУ* — *Національний авіаційний університет*, багатозначна *КП* — *командний пункт*, *контрольний пункт*).

Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору полягає в тому, що нові слова виникають у результаті переходу їх із однієї частини мови в іншу. Фонетично нові слова внаслідок цього не утворюються, змінюються лексичне значення слова, його граматичні властивості, іноді — будова. Наприклад: *Старий* чоловік розповідав про минуле життя і *Старий* розповідав про минуле. Слова цих речень *старий*, *минуле* відрізняються одне від одного лексичним значенням, граматичними ознаками. У першому реченні кожне з них, називаючи ознаку предмета, належить до прикметників, що пов'язані з іменниками (*чоловік*, *життя*). З цими іменниками прикметники узгоджуються у роді (чоловічому — *старий* чоловік і середньому — *минуле* життя), у числі — однині, у відмінку — називному (*старий* чоловік) та знахідному (*минуле* життя). В іншому контексті ці самі прикметники вживаються у формі іншого граматичного роду (*стара хата*, *старе дерево*, *минулий день*, *минула подія*), числа (*стари*

ліси, минулі роки), відмінка (*стару хату, старим деревом, минулого дня, минулій події*). У реченні обидва прикметники пов'язані з пояснюваними словами зв'язком узгодження і виконують функцію означення. У другому реченні ці самі слова вживаються із предметним значенням: *старий* називає особу, *минуле* — абстрактне поняття. Вони не мають здатності змінюватися за родами; іменник *минуле*, маючи абстрактне значення, не може вживатись у множині, іменник *старий* вживається у множині, якщо треба назвати кількох осіб; за відмінками обидва слова відмінюються, виражаючи відношення до інших слів у реченні (*сказали старому, розмовляв зі старим, минулого не забуваємо, минулим не натішишся*); у реченні *старий* виконує функцію підмета, *минуле* — додатка. Отже, іменники *старий, минулий* є похідними словами, що утворилися внаслідок переходу прикметників в іменники.

Іменники утворюються внаслідок переходу в цю частину мови дієслівної іменної форми — дієприкметників (*Хай віджилиє умира* — М. Р.), числівників (*Семеро одного не ждуть* — Н. тв.), займенників (*Все буває у серці людському*. — Кор.). Предметного значення набувають незмінні слова — прислівники (*Ваше «завтра» досить непевне*), вигуки (*Почулось тихеньке «ой»*).

Прикметники утворюються внаслідок переходу в цю частину мови дієприкметників (*цілюща вода, трудящий люд*); займенники — внаслідок переходу в них прикметників (*цілий (=весь) день працював*), числівників (*сказала одна (=якась) людина*); прислівники — на основі іменників (*Ухопили його і силою вкинули у кімнату; Ранком іду до лісу*); прийменники — на основі іменників (*Край берега у затишку прив'язані човни* (Гл.); *стою коло столу*) та прислівників (*Ростуть каштани вздовж дороги; Навколо хати — високі груші*); частки — на основі займенників (*Сидять собі, розмовляють; Що воно буде?*), сполучників (*Не відірве яблучка і вітрець; Ну та й спека!* (К. П.)). Словотворчим засобом виникнення нових слів на основі переходу з однієї частини мови в іншу є зміна лексичного значення, граматичних ознак слова.

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору полягає в утворенні нових слів об'єднанням в одне складне слово компонентів синтаксично оформленого словосполучення: *плац-палатка, вісімсот, перекотиполе*.

Компоненти такого словосполучення пов'язані синтаксичними зв'язками:

узгодження: *Вишгород, Новгород, Білгород* (давній короткий прикметник у формі чоловічого роду називного відмінка однини узгоджується з іменником *город*), *добраніч*;

керування: *перекотиполе, вернидуб* (дієслово у формі другої особи однини наказового способу і керований іменник у формі знахідного відмінка), *вісімсот, п'ятдесят* (кількісні числівники *вісім, п'ять* у називному відмінку й залежні від них давні форми родового відмінка множини числівників *сто, десять*);

прилягання: *високоповажний, вищезгаданий, широковідомий* (перша складова частина — прислівник — пояснює другу частину — прикметник чи дієприкметник: *поважаний* (якою мірою?) — *високо*);

сурядним зв'язком: *плащ-палатка, запанібрата*.

У результаті словотвору лексико-синтаксичним способом, що подібний до основоскладання морфологічного способу, виникають нові складні слова. Однак між собою вони відмінні: для утворення складних слів основоскладанням вживаються частини твірних слів, що найчастіше поєднуються інтерфіксами; рідше як словотворчі компоненти вживаються повні слова; граматичні ознаки твірних слів у новоутвореному слові ніяк не проявляються, нівелюються; складні слова на основі лексико-синтаксичного способу утворюються шляхом поєднання в складне слово твірних слів безпосередньо, при цьому вони не зазнають будь-яких змін стосовно граматичних ознак; складові частини синтаксичного словосполучення немовби завмирають в новоутвореному слові.

Словотворчим засобом для лексико-синтаксичного словотвору є зрощення компонентів синтаксично оформленого словосполучення в єдине слово з новим значенням.

Лексико-семантичний спосіб словотвору полягає в утворенні нових слів унаслідок зміни лексичного значення вживаних у мові слів. У результаті такої зміни не виникає фонетично нових слів, слово зберігає свої граматичні ознаки, будову, але вживається для назви іншого поняття. Наприклад: *держава Україна — Палац культури «Україна», журнал «Україна», пароплав «Україна», готель «Україна», універмаг «Україна»; варення вишневе — село Вишневе; студентська група — булка «Студентська»; швець — назва професії, Швець — прізвище.*

Унаслідок лексико-семантичного словотвору в мові з'являються слова-омоніми.

Словотворчим засобом для лексико-семантичного словотвору є процес зміни лексичного значення слова (переосмислення).

Вправа 1. Визначити серед поданих слів змінні й незмінні, записати їх двома колонками; у змінних словах визначити закінчення, обґрунтувати його.

Працюючи, сердечне, натхненно, натхнення, спотикаючись, вірець, горішник, старанно, титанічний, кава, кофейний, кафе, лицедійство, лібрето, старатися, наполегливо, наполегливість, віддалено, сумний, по-сусідськи.

Вправа 2. Довести змінюваність чи незмінюваність слів попередньої справи введенням їх у контекст (словосполучення, речення).

Вправа 3. Переписати текст. Визначити основу та закінчення у словах, назвати незмінні слова.

Мене ізмалку люблять всі дерева,
і розуміє бузиновий Пан,
чому верба, від крапель кришталева,
мені сказала: «Здрастуй!» — крізь туман.
Чому ліси чекають мене знову,
на щит піднявши сонце і зорю.
Я їх люблю. Я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.

Л. Костенко

Вправа 4. Визначити в поданому тексті групи споріднених слів; відзначити, які з них є формами одного слова, а які — словами з новим значенням; назвати й позначити наявні морфеми. Чи однакові значення й будова виділених слів?

Лебеді материнства

Мріють крилами з туману *лебеді* рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску *синову* гойдати.
Припливайте до колиски, *лебеді*, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, *синові* під вії.
Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,
Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.
Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.
Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата...

В. Симоненко

Вправа 5. Дібрати змінні й незмінні слова, що закінчуються фонемами [a], [и], [e]. Змінність і незмінність їх довести поєднанням з іншими словами.

З р а з о к: *троянда* (тримаю троянду, милуюся трояндою) — слово змінне, [a] є закінченням; *здаєка* (повернувся здаєка, приїжджають друзі здаєка, чекаю гостей здаєка) — слово незмінне, [a] входить до складу основи, закінчення у слові немає.

Вправа 6. Поділити подані слова на змінні й незмінні, виділити основу й закінчення.

Весняний, по-весняному, знову, нашвидкуруч, рученьки, розріджений, прийти, намалювати, розписавшись, спом'янути, ти-хесенько, пошепки, прекрасний, зібравшись, дівочий, горличка, незліченний, завтра, український.

Вправа 7. У поданих словах виділити основу й закінчення на основі вимови (записавши фонетичною транскрипцією) й орфографічного запису, вказати на збіг і розбіжності між фонетичними і графічними частинами, пояснити їх.

Виховання, столяр, підгір'я, життєвий, знаючий, малюючи, знання, подвір'я, інтелігенція, кип'ятіння, стаття, верб'я, сім'я, животворящої, зустрічайте, чужої, малою, стоять, співаємо, струшують, підвіконня.

Вправа 8. Поділити подані слова на групи за будовою: слово складається лише з кореня (чиста основа); кореня й закінчення (нульового, позитивного); кореня, суфікса (суфіксів), закінчення (нульового, позитивного); префікса, кореня, закінчення (нульового, позитивного); префікса, кореня, суфікса; префікса, кореня, суфікса, закінчення (нульового, позитивного). Морфеми позначити.

Гість, життя, ранок, покликання, дівча, переділ, пасинок, взагалі, сплетіння, всевіт, святковий, безкінечний, лисичка, порозумітися, віддавна, полин, призьба, безсмертний, перерозподілений, незбагненність, надшвидкісний, знеславити, суперечливий, возз'єднаність, перевтілення, предковичний, благодатний, студентський, товариство, шитво, завітчаний.

Вправа 9. Визначити морфем у словах, дібрати споріднені слова. Як називаються основи цих слів? Чому?

Стебло, підняти, від'ємний, горобець, малина, співати, затівати, упряж, ледар, звикати, відміна, схожий, розлука, замкнути, одягати, достиглий.

Вправа 10. Визначити у словах основу, поділити її на морфем. Чи в усіх словах основа є похідною?

Зцілителька, натхнення, найбільший, зачудування, ходила, прочитали, омріяний, їзда, заборонити, промова, доручений, групування, найдовше.

Вправа 11. Визначити, чи мають спільний корінь виділені слова; до кожного дібрати споріднені.

Цікава *робота*, не бачила *робота*; великий *став* у селі, *став* на ноги; купила *мила*, *мила* підлогу; піду *далі*, безмежні *далі*; *гаряче* літо, сонце пече *гаряче*; *жила* спокійно, *суха* *жила*; віддам книгу *братові*, *братові* турботи; *Сергієві* діти, скажу *Сергієві*; *найвище* дерево, залізи на дерево *найвище*; гусак має довгу *шию*, *шию* нову сукню.

Вправа 12. Визначити корені споріднених слів, пояснити виникнення варіантів кореня;

Очистити, очищений; простити, прощення; переїздити, проїжджий; викупити, викуплений; рука, приручений; смуга, смужечка, на смузі; день, днювати; загонити, заганяти, зігнати; бігати, перебіжчик; честь, чесний; козак, козацтво; птах, пташина, птаство; дихати, задушливий, натхнення.

Вправа 13. Записати слова з поданими варіантами коренів.

Віст / віщ, книг / книж / книз, світ / свіч, візь / вз, бир / бер / бр, вод / вед / вес; нос / нош / нес / ніс, мог / маг / мож / між.

Вправа 14. Чи можна подані в кожній групі слова назвати спорідненими? Чому? Як вони називаються? До кожного слова записати споріднені, виділити корені.

Купальний, купецький, купинка, скупчення; городина, городити; мливо, млистий, мліти; німий, німець; грубка, грубий; надбавити, бавитись.

Вправа 15. Пояснити, чи є спорідненими подані слова.

Коса, зачіска, причесаний, причешу; горло, жерло, джерело; оскома, щеміти, дихати, задишка, натхнення; прощення, прощатись; замкнути, примикати; присяга, досягнення.

Вправа 16. Утворити від поданих слів за допомогою різних префіксів нові слова, записати, позначити префікси, пояснити правопис їх.

Будувати, малювати, стелити, мирити, тримати, пустити, говорити, чудовий, довгий, дивний, круглий.

Вправа 17. Виділити в поданих словах префікси. Чи в кожному слові є ця морфема?

Прибуття, принишклий, приємний, прибуток, приміський, присвячений, привілей, приязний, пригода, призма, прилад, принцип, предмет, престол, преміальний, предостатній, преславний, премилый, претензія, пречудовий, прерія, продаж, продавець, проминути, прабатько, праведний.

Вправа 18. Переписати. Виділити у словах суфікси. Якого значення надають вони словам? Які з них можна назвати синонімічними? Чому?

Сьогодні за хмари сховалося сонце.
Краплинки дощу стукотять у віконце,
І стежить за ними Маринка сумна:
— Погана погода! — зітхає вона.
А в полі зеленим хвилюються сходи:
— Хороша погода! Найкраща погода!
Ой дощику, дощику, лий, поливай,
Готуй для людей золотий урожай!

Н. Забіла

Вправа 19. Записати групи поданих слів, виділити в них суфікси. Чи вони однакові у кожній групі? Звірити зі словником-довідником «Морфемний аналіз» І. Яценка.

1. Ліричний, фактичний, лексичний, критичний, косметичний, фантастичний, медичний, категоричний, гуманістичний, кліматичний, токсичний.

2. Алгоритмічний, клінічний, ритмічний, лаконічний, кристалічний, хімічний, агрономічний, титанічний, технічний, антонімічний.

3. Лісник, півник, ремісник, рибник, начальник, помічник, письменник, поборник.

Вправа 20. Записати слова групами, об'єднавши їх спільним суфіксом, суфікс виділити.

Туристський, студентство, жіноцтво, битва, кагарлицький, бориспільський, обухівський, криворізький, кременчуцький, убозтво, птаство, французький, чеський, паризький, золотоніський, ризький, квітництво, сумісництво, письменство, людинознавство, багатство, змовництво, боягузтво.

Вправа 21. Утворити від поданих слів нові за допомогою суфікса *-ість*, пояснити правопис новоутворених слів.

Вихований, родинний, обдарований, усвідомлений, злагоджений, укомплектований, загазований, бездонний, споріднений, безцінний, нездійснений, нездійснений, невблаганний, однотонний, недосвідчений, незліченний.

Вправа 22. У поданих словах позначити суфікс, пояснити, варіантом якого є кожний із них. Поряд із кожним словом записати інше з головним виявом суфікса; пояснити виникнення варіантів суфіксів. Навести аналогічні приклади.

Хлопця, вітерця, пальця, садка, садочка, краєчка, сестричок, голубок, дівчаток, дійсності, відвертості, широчінь, нижчий, вужчий.

Вправа 23. Виконати морфемний розбір слів за схемою-зразком. Виконання звірити зі словником морфемної будови.

Аналізоване слово	Змінне чи незмінне	Споріднені слова	Основа похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана	Морфемна будова			Закінчення
				префікс	корінь	суфікс	
<i>Побажання</i>	Зм.: звучить побажання, висловив у побажання <u>І</u>	бажати, бажаний, забажавши	похідна, зв'язана	по-	-баж-	-а-, -ни-	-я

Мислення, внутрішній, навколо, зворушливий, невчасно, відвідувач, навмисний, набережна, вихованець, громовідвід, доччин, навчається, народження, натхнення, приміський, ошасливити, пробиваючись, приурочений, премудрість, викладацький, розповсюджуючи.

Вправа 24. Записати текст, виконати морфемний розбір ужитих у ньому повнозначних слів (морфеми позначити прийнятими умовними значками). Відповідно до поданих схеми і зразка розібрати три слова різної будови.

С х е м а морфемного розбору слова:

визначити, чи є аналізоване слово змінним, для чого поєднати його з кількома словами;

визначити закінчення;

визначити основу слова;

охарактеризувати основу — похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана;

підібрати кілька споріднених слів для визначення кореня слова;

визначити префікс і суфікс шляхом зіставлення з іншими спорідненими словами.

Зразок морфемного розбору змінного слова:

Пробудження — надавати значення *пробудженню*, перебувати у *пробудженні*, спостерігати за *пробудженням* — слово змінне; закінчення — *-я*, основа *пробудженн-*; основа похідна — складається з кількох морфем, зв'язана, її корінь без поєднання з афіксами не вживається;

пробудити, пробуджуваний, збуджено, будити — корінь — *-будж-*, видозмінений (*будити* — *пробуджений* — чергування [д] — [дж]);

пробудження, збуджений — префікс *про-*; *пробудження, пробуджуючи, пробудити, пробуджений* — суфікс *-енн-*.

Хліб у звичаях і повір'ях

Хліб у народі завжди берегли, цінували, ставилися до нього як до святині! Про нього народ створив багато повір'їв, які мали практичний і ритуально-магічний зміст. Пильнували, щоб хліб не падав додолу. А як упаде, слід підняти, перепросити, поцілувати і з'їсти. Якщо так не зробити, будуть великі збитки. Коли хтось знаходив на дорозі окраєць, не можна було через нього переступати. Треба підняти, обтрусити й покласти на видному місці птахам. За гріх вважалося надкусити й недоїсти шматок. Хліб, який залишався після поминок, роздавали людям. Не можна його давати свиням, «бо на тому світі покійному хліба не дістанеться». Не позичали нікому з дому хліб, коли йшли вперше сіяти, бо не вродить. Перший хліб нового врожаю давали потроху собаці чи котові, щоб людям не вадило.

Весільний хліб, коровай, шишки треба скоро з'їсти, щоб не засохли, бо в молодих «життя всохне». Цілушку давали дівчатам, щоб цілували хлопці. Крихти зі столу ніколи не змітали на долівку, ретельно збирали й віддавали курям, а крихти свяченої паски — худобі й птиці. На Прикарпатті сіяли їх по городу до схід сонця. Вірили, що від тих крихт виростають квіти марунки, які мають цілющі властивості.

Л. Артюх

Вправа 25. Розподілити слова на непохідні й похідні. До кожного похідного записати відповідне твірне, визначити твірну основу, словотворчий засіб.

Думати, задумливість, жировик, жир, зимовий, зимувати, самота, самосудний, оборонець, боронити, будень, будній, буденщина, прибути, зима, говорити, говіркий, говір, мова, мовець, умова, оборонський, робітник, робота, робити.

Вправа 26. Виписати похідні слова, пояснити визначення.

Сусід, похід, виноград, сусідський, рум'яність, рум'яна, вперед, стишити, сідок, пісок, син, синь, пісняр, стебло, стемніти,

стигнути, знаходити, страшний, наживний, страх, страшно, страта, слабувати, сідати, шитво.

Вправа 27. Записати твірні слова до поданих, визначити звукові зміни, що супроводять словотворення.

Наддніпрянщина, молочний, гірськокліматичний, радіотехнічний, підпушувач, приватновласницький, греко-католицький, дошкільник, доручення, рушійний, новонароджений, напівзасушливий, лірницький, кращати, ножисько, виражальний, комашня.

Вправа 28. Розподілити подані слова на групи відповідно до способу творення їх — морфологічного, морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-семантичного. Визначити словотворчий засіб кожного слова.

Лексикограф, десятикілометровий, квітникар, приватизація, громоносний, водогрязелікарня, Виноградар, привітання, приймальня, привіт, відділення, ГАЗ, ІТП, військовозобов'язаний, Мінпром, «Миргородська», «Киянка», киянка, приїжджий, спецприготування, передранковий, прийом, превеликий, землезнавство, овочеконсервний, завітчати, Перкомбанк, ВР України, оборона, морфеміка, бездоріжжя.

Вправа 29. Записати подані слова групами за різновидами морфологічного способу словотвору. Дібрати до кожного твірне слово; в поданому виділити твірну основу й словотворчий засіб.

Десяток, перекладач, ЗМІ, УГКЦ, прозаїк, надвечір'я, пролісок, оглядини, зібрати, спортлото, безземельний, широкополий, спорткомплекс, шестирічний, автовідповідач, оригінальний, мистецтвознавець, пережити, входини, СОТ, профком, відставний, владолобний, внічю, гордовитий, УНІАН, зазвичай, звичайно, Укрпромбанк, Євросоюз, відеокамера, ЗАТ, спогад, півкілометра, напіввідчинений, пережиток, шанобливо, повноцінний.

Вправа 30. Поділити слова на групи за словотворчим засобом — префіксом, суфіксом, суфіксом і префіксом. До кожного дописати твірне слово, виділити твірну основу й словотворчий засіб.

Заприятелювати, поселенський, відповідач, підводний, зрідка, прабатьківський, підзаголовок, замовник, передзимовий, вкорінення, поживність, задухмяніти, підголосок, запічок, поскрібок, зарибнити, по-словацьки, знову, возвеличити, посезонний, прибережний, підземний, обводнити, впровадження, неправильно, закордонний, справді.

Вправа 31. Виписати слова, утворені префіксально, дібрати до них твірні слова.

Складати, складальний, зіставлення, здатися, вичитати, виріб, об'єднати, зношеність, дезактивація, проїзний, перехід,

здешевлений, передражник, передреформний, міжрегіональний, переклад, склад, розподілити, розв'язка.

Вправа 32. Дібрати до поданих слів префіксовані з протилежним значенням. Визначити, чи в усіх словах протилежне значення виражається префіксом: позначити префікс — словотворчий засіб.

Зібрати, позичати, асиміляція, безмежний, вдих, увічнення, виграти, поневолення, випрямляти, відвертий, вмикати, вперед, виходити, забувати.

Вправа 33. Утворити від поданих слів за допомогою префіксів нові слова. Простежити, як змінюється при цьому значення.

Учити, співати, єднати, мирити, чудовий, довгий, діяльний, дід, ліс.

Вправа 34. Утворити за допомогою різних суфіксів від поданих нові слова, які належать до тієї самої частини мови, що й твірні слова, і до іншої частини мови; визначити, якого значення надає слову суфікс.

Веселий, мудрий, широкий, радий, думати, берегти, рятувати, наймит, обід.

Вправа 35. Утворити від поданих слів нові із пестливим значенням, виділити суфікси як словотворчі засоби. Як називаються суфікси, що мають різне звучання і виражають близьке значення?

Мама, тато, син, дочка, брат, Галина, Катерина, Ольга, Марія, Леся, Юля, Михайло, Микола, Петро, кіт, птах; рідний, милий, дрібний; спати, їсти, пити; тихо, потиху, далеко, весело.

Вправа 36. Визначити, чи від усіх поданих слів можна утворити слова із пестливим значенням? Чому? Записати новоутворені слова, виділити словотворчий суфікс.

Дбайливий, байдужий, дужий, хворий, хворобливий, дивний, завзятий, завидний, мрійливий, стійкий, злий, листяний.

Вправа 37. Визначити, чи в усіх словах *-ок* є суфіксом, чи однакове значення виражає суфікс.

Гурток, молоток, вчинок, повзунок, димок, проміжок, пророк, строк, вирок, номерок, поясок, завдаток, шматок, уривок, дубок, сніжок, барвінок, знімок.

Вправа 38. Дібрати й записати слова із суфіксом *-ець*, що надає словам таких значень: назви людини — за родом заняття; за властивостями, якостями; за місцем проживання, за національністю; назви істоти за біологічною статтю; назви предмета; зменшено-пестливого значення.

Вправа 39. Від поданих слів утворити нові на позначення особи жіночої статі, виділити словотворчі суфікси. Від яких іменників такий словотвір неможливий? Чому?

Вихованець, вихователь, дошкільник, учитель, учень, директор, киянин, полтавець, ужгородець, грек, болгарин, українець,

поет, бібліотекар, лікар, продавець, стюард, агроном, декан, ткач, швець, бігун, плавець.

Вправа 40. Визначити, чи можна до поданих слів дібрати відповідники — назви осіб чоловічої статі? Чому?

Балерина, доглядальниця, прибиральниця, друкарка, по-коївка.

Вправа 41. Від поданих слів за допомогою суфікса *-ськ-* утворити нові на позначення ознаки. Пояснити звукові зміни, що при цьому відбуваються. В утворених словах позначити словотворчий суфікс.

Київ, Обухів, Бориспіль, Умань, Одеса, Ужгород, Бучач, Золотоноша, Кагарлик, овочівник, товариш, француз, викладач, чуваш, чех, словак, Гадяч, Овруч, Кременчук, Запоріжжя, Тбілісі, Прага, Санкт-Петербург.

Вправа 42. До поданих слів дібрати нові слова із суфіксами, які надають збільшувально-згрубілого значення, виділити суфікси в усіх словах. Як називаються вони за вираженням значення в зіставленні із суфіксами поданих слів? Чи до всіх поданих слів можна дібрати зазначені? Чому?

Дідусь, синочок, донечка, голівка, голубонька, серденько, горщикок, морозонько, величенький, добренький, радісінський, малесенький.

Вправа 43. Визначити спосіб творення складних слів, засіб поєднання твірних основ, словотворчий засіб.

Лісопарк, рясноцвітний, метеослужба, держмито, кашовар, двоплановий, рукоділля, металокераміка, парнокопитні, десятикратний, музеєзнавець, звукозапис, мультфільм, навколосонячний, мопед, велосипед, всюдихід, всюдисущий, овоче-картопляний, східнослов'янський, працелюб, самоутвердження, променеподібний.

Вправа 44. Пояснити, як утворено подані слова, визначити тип зв'язку між твірними словами (основами). Назвати спосіб словотвору, з'ясувати правопис слів.

Довготривалий, Іван-чай, зірвіголова, молот-риба, п'ятдесят, дев'яцот, густонасаджений, милозвучний, швидкоплинний, ясновидючий, Вернидуб, легкопроникний, сніжно-білий, грубововняний, високоповажний, балетмейстер, різноглибинний, темно-синій.

Вправа 45. Визначити й записати групами складні слова, утворені морфологічним та лексико-синтаксичним способами. Назвати до кожного твірні слова, виділити словотворчі засоби.

Рудоносний, рудобородий, рукодільниця, грамзапис, глибокодумний, грам-молекула, грамометр, гірничо-прохідний, дев'я-

тигранник, звітно-виборний, двозначність, шістсот, качано-очисний, гірничопрохідницький, аерофлот, гуртожиток, густонаселений, густоволосий, самооборона.

Вправа 46. Розподілити складні слова на групи за способом творення (і словотворчим засобом — для морфологічного способу). Виділити словотворчі засоби, з'ясувати творення і правопис слів.

Сон-трава, першооснова, Котигорошко, дев'ятилітній, вельмишановний, птахорадгосп, кашоварити, легкорозчинний, рослинознавець, рудоволосий, рукописний, грампластинка, гіркувато-солоний, глибокоідейний, двозначний, саморозпад, гребенечесання, правозахисник, правописний, меч-риба.

Вправа 47. Розподілити складноскорочені слова на групи: часткові (частина слова і повне слово, частини твірних слів), ініціальні (поєднання перших звуків твірних слів, поєднання назв перших букв їх), комбіновані.

Спецкор, автостоянка, соцзабез, соцзахист, МАГАТЕ, Укрсоцбанк, Мінмашпром, ООН, РПУ, Мін'юст України, МВС, сільгосппродукти, демблок, ЗАТ, Київміськдержадміністрація, Ощадбанк, Нацбанк, фізкультура, самвидав, Інтерпол, комдив, ДІНАУ, РУНВіра, УНІАН.

Вправа 48. Назвати відомі вам аббревіатури, пояснити, як утворена кожна з них.

Вправа 49. Виконати морфемний і словотвірний розбори слів, визначити, чи збігаються частини, які при цьому виділяються, чим зумовлені розбіжності.

Схема і зразок розбору:

Аналізоване слово	Змінне чи незмінне	Споріднені слова	Морфемний розбір				Словотвірний розбір				Висновок про співвідношення виділених частин
			префікс	корінь	суфікс	закінчення	твірне слово	твірна основа	словотвірний засіб	спосіб словотвору	
<i>Морфеміка</i>	Зм.: вивчив морфеміку, працюю над морфемікою	морф, морфема, морфемний	—	<i>морф-</i>	<i>-ем-, -ік-</i>	<i>-а</i>	<i>Морфема</i>	<i>Морфем-</i>	<i>-ік-</i>	Морфол.-суфікс.	Не збігаються: суфікс <i>-ем-</i> є частиною твірної основи

Натхненний, бездоріжний, будова, сузір'я, млявий, намір, іменувати, правобережний, омріяний, проїзний, приборкувач, зіставлення, козацький, ткацтво, передплатник, ніяково, нездійснений, відмичка, розрідженість, ошасливити, малюнок, музикант.

Вправа 50. Визначити й підкреслити в реченнях слова, утворені на основі морфолого-синтаксичного способу, назвати твірні слова, розкрити зміни, що при цьому відбуваються.

1. Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями... 2. Часом на Петруся усміхнись, щаслива, і, хоч так, як жарти, колишне згадай. 3. Сидить батько кінець столу, на руки схилився. 4. А я собі Христа в намисті, а на лиштві листя та листя, і чоботи, і підкови... (*Із тв. Т. Шевченка*). 5. Ще старість не прийшла, а все минуле не раз мені стає перед очима. 6. Здається, гори всі кругом кричали: «Зрада! Зрада!» 7. Жаль їй малої дитини (*Л. Укр.*). 8. Усе це, може, щастя й невелике, та більшого не вмів я досягнути. 9. Хай віджиле умира — жити юному пора! (*М. Р.*). 10. Це, бачу, матері подобається. 11. А зверху ще і ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить. 12. Навколо мене починає кружляти видіння казки (*Ст.*). 13. Екскурсанти зупинилися в кінці коси і, цікаві, розглядаються навкруги. 14. Вулицями давно вже пройшли останні перехожі (*Миц.*).

Вправа 51. Записати речення з однозвучними словами в такій послідовності: з твірними словами, з похідними словами. Назвати спосіб творення похідних слів, словотворчий засіб. Обгрунтувати визначення.

Майбутнє життя. Майбутнє дітей непокоїть кожну матір. Прибулі з інших міст поступово освоювались. Прибулі на сесію завчасно студенти-заочники працювали в читальному залі. Під лежачий камінь вода не тече. Хоч лежачого не б'ють, але й полежать не дають. Працювали на городі мати і дочка. Так і в нас ведеться. Вздовж вулиці висаджено дерева. Сходив свій край вздовж і впоперек. Молода мати милувалася своїм дітям. Вродлива молода запрошувала на весілля. Один син — ще не син. Один у полі не воїн. Один підлогу миє, другий воду носить, третій дрова рубає — кожній дитині у сім'ї є де руки докласти. Триває робота другого з'їзду молодих учених. Що я тобі на це скажу? Ось тобі і поїздка моя: не відпустили. Кінець зими наближався. Кінець села стояла одинока хата.

Вправа 52. Скласти речення, в яких подані слова мали б різне значення й граматичні ознаки; визначити, в яких реченнях вони вживаються як твірні, а в яких — як похідні слова.

Край, шляхом, близько, мимо, наші, свій, рідний, тобі, здається.

Вправа 53. Визначити похідні слова серед однозвучних та зміни, що відбулися при творенні їх. Яка спільна ознака похідних слів щодо їхнього творення? На основі якого способу словотвору вони з'явилися?

Центральний столичний район, універмаг «Центральний», побуткомбінат «Столичний», красива біла ромашка, торт «Ромашка»; молода киянка, трикотажна фабрика «Киянка»; селянський побут, хліб «Селянський»; спортивне товариство «Динамо», футболіст із київської команди «Динамо», торт «Динамо», ресторан «Динамо»; озеро Світязь, вокально-інструментальний ансамбль «Світязь»; Пуша-Водиця багата на озера, санаторій «Пуша-Водиця»; абрикосове повидло, село Абрикосове.

Вправа 54. Навести приклади словотвору на основі лексико-семантичного способу.

Вправа 55. Виписати з поданого тексту слова, утворені на основі лексико-семантичного способу, обґрунтувати виконання.

Як, де і під впливом яких обставин народжується мода? Вже в давні часи у кожної моди був і співавтор — людина, яка першою переймала ідею художника-кравця. Імена цих сміливців інколи зберігались у назві костюма, який з їхньої легкої руки входив у моду. Так, цупкий сірий капелюх з чорною стрічкою називається «дербі» — за іменем англійського графа Дербі, який носив його на перегони.

Популярний сьогодні крій рукава «реглан» було розроблено спеціально для барона Реглана, який втратив руку під Ватерлоо.

На початку ХХ ст. молоді люди носили зачіску «аля Ти-тус», наслідуючи вродливого сина Рембрандта. У 20-ті роки ХІХ ст. став популярним крилатий капелюх генерала Болівара, який очолив боротьбу проти іспанців у Південній Америці. Капелюх так і назвали «болівар».

Був ще один шлях поширення нової моди — театр. Так, у першій чверті ХІХ ст., коли французи захоплювались п'єсами Бомарше, в моду увійшов «альмавіва» — широкий і вільний чоловічий плащ, у який був одягнутий граф Альмавіва, героєм п'єси.

Л. Тройцька

Вправа 56. Утворити й записати словотвірні гнізда до поданих слів, позначити твірні основи, словотворчі засоби.

Квіти, книга, малий, круглий, зелений, малювати, мріяти.

Вправа 57. Виписати з поданого тексту: а) похідні слова; виконати словотвірний розбір їх; б) слова, які можуть бути твірними для інших, похідних, слів; записати похідні від них слова, виконати словотвірний розбір.

Схема і зразок словотвірного розбору:

Добір твірного слова до визначеного похідного; визначення шляхом зіставлення цих слів твірної основи та словотворчого засобу; визначення способу словотвору, різновиду морфологічного способу.

Запрошення — слово похідне, твірне — *запросити*; твірна основа — *запрош-* (у ній відбувається чергування [с] — [ш]); словотворчий засіб — суфікс *-енн-*, морфологічний спосіб словотворення, суфіксальний різновид.

Ось так злетілися сини-соколи, Чумака старого діти, на клич батьків. Запізнилися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело докупи. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той ще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув. Що за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і щирий, увесь світ пригорнув би. Ачей материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

I. Багрянний

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчається в розділі «Морфеміка і словотвір»?
2. Як розуміти поняття *морфемна будова слова*?
3. Як поділяються слова за здатністю змінювати свою форму?
4. Яка спільна частина, яка відмінна у словах змінних і незмінних?
5. Якими ознаками характеризується основа? Яка основа є похідною й непохідною, вільною і зв'язаною?
6. Чи завжди непохідна основа складається з однієї морфеми?
7. Який зміст терміна «морфема»? Які є різновиди морфем?
8. Чим відрізняється коренева морфема від афіксальних?
9. Які різновиди афіксальних морфем вживаються в українській мові?
10. Що є спільним у визначенні префікса й суфікса? Що їх розрізняє?
11. Розповісти про кожен морфему, її роль у структурі слова як понятійної, словотворчої чи формотворчої.
12. Як розмежувати непохідні і похідні слова?
13. Яке слово називається твірним?
14. Як розуміти поняття *твірна основа*? Чи збігаються твірне слово і твірна основа?
15. Яка функція словотворчого засобу? У якому слові він має місце — непохідному чи похідному? Чому?
16. Розкрити суть поняття *словотвірний ланцюжок*.
17. Чи завжди наявність у слові афіксальної морфеми визначає її як словотворчий засіб? Навести приклади, коли афікс є словотворчим і коли не виконує словотворчої функції.
18. Які морфеми вживаються як словотворчі засоби?

19. Як розуміти й визначати словотвірне значення, словотвірний тип?
20. На основі яких способів словотвору виникають похідні слова?
21. У чому суть морфологічного способу словотвору? Які різновиди його є в українській мові? З чим пов'язане виділення їх?
22. Охарактеризувати афіксальне словотворення — префіксальне, суфіксальне, префіксально-суфіксальне; безафіксне; основоскладання, основоскладання і суфіксацію.
23. Як творяться складноскорочені слова, які є різновиди їх?
24. Як розрізняти слова, утворені основоскладанням морфологічного способу та на основі лексико-синтаксичного способу словотвору?
25. Розкрити сутність лексико-синтаксичного способу словотвору, проілюструвати його.
26. У чому полягає морфолого-синтаксичний спосіб словотвору? Навести приклади.
27. Навести приклади слів, утворених лексико-семантичним способом, розкрити суть його.
28. Що об'єднує лексико-синтаксичний і лексико-семантичний способи словотвору?
29. На основі яких способів словотвору найпродуктивніше збагачується словниковий склад української мови? Підтвердити відповідь прикладами.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Варіант 1

1. Визначити морфемну будову поданих слів, обґрунтувати її.
Народження, знайомство, швидкоісно, непереможність, бавовняр, Закарпаття, медалістка, ошчасливити, пробиваючись.
2. Записати слова словотвірними ланцюжками, утворивши словотвірне гніздо до слова *колос*. У кожному похідному слові виділити твірну основу, словотворчий засіб, після чого слова згрупувати за способом словотвору, всередині одного способу — за словотворчим засобом.
Колос, колосистий, колосок, колосина, колосіння, колоситися, колосочок, колосистість «Колос» (готель), колосковий, заколоситися, колосся, колосинка, колосиночка.
3. Згрупувати слова за значенням, якого надає їм суфікс *-ин-*. Дописати до кожного похідного твірне слово, зазначити, чи в усіх похідних цей суфікс є словотворчим засобом. До кожної групи дописати одне-два самостійно дібрані слова.
Телятина, біганина, квасолина, далина, вершина, височина, іменини, малина, скотина, оглядини, долина, курятина, ведмедина, сестрин, сусідчин, зернина, калина, ожина, Катерина, машина, давнина, дівчина, дитина, самотина, грузин, вірменин, Чернігівщина, Луганщина, вхідчини, заручини.

Варіант 2

1. Дібравши споріднені слова, визначити кореневу морфему та її семантику. З'ясувати, чи наведені слова є спорідненими і яке значення виражає корінь.

Народ, народити; гудити, гудіти; милий, мильний.

2. Утворити словотвірне гніздо до слова *тихий*, після чого записати слова групами за способами словотвору, словотворчими засобами. Обґрунтувати виконання.

3. З'ясувати, чи всі подані слова утворені за допомогою префікса *пре-*, чи в усіх словах він наявний. Виділити групи слів: слова, утворені за допомогою префікса *пре-*; слова, в яких цей префікс є, але не виконує функції словотворчого засобу. До слів обох груп дописати твірні слова, виділити твірну основу і засіб словотвору. Окремо записати слова, в яких немає префікса *пре-*, позначити у них корінь.

Пречиста, пречистий, престол, преславний, премудрість, претендент, пречудово, прещедрий, прещасливо, пресувальник, претензійність, преосвященний, преосвященство, препозиція, преподобний, преподобник, прехороший, прехорошенький, препарат.

Варіант 3

1. Виконати морфемний розбір слів, обґрунтувати виділення морфем.

Приїжджий, натхненний, навчання, двічі, самостійно, розсунувши, читання, тижневий, справді, допитливо.

2. Визначити й охарактеризувати спосіб словотвору, на основі якого виникли виділені в реченнях слова, обґрунтувати відповідь. Дібрати вислови, в яких ці слова вживаються як твірні.

1. Немовби шезник, вимчав ковзаняр, і, *видно*, гратись він забіг із нами (Павл.). 2. Струною в безкінечність *заледеніла* тиша простяглася (М. Р.). 3. *Часом* на Петруся усміхнись, щаслива, і, хоч так, як жарти, *колишнє* згадай (Т. Ш.). 4. *Хвала* морям, шляхам і рікам, що на раменах і хребтах, вперед, *назустріч* дням великим, понесли сміливих комах. 5. *Із можливого* в *чудесне* перекинуто мости (М. Р.). 6. — Які се тут співи, донно Анно? — Які? Не знаю, *певне*, мавританські (Л. Укр.).

3. Побудувати словотвірне гніздо до слова *Київ*, після чого записати слова групами за способами словотвору, в межах способу — за словотворчим засобом. Обґрунтувати виділення кожної групи.

Варіант 4

1. Довести, що подані групи слів складаються із слів споріднених.

Чистити, вичищений; освіта, освічений; наука, навчити; сісти, сидіти, висиджування; засмаглий, висмажування; тиждень, тижневик.

2. Визначити й з'ясувати, на основі якого способу словотвору виникли виділені у словосполученнях слова, охарактеризувати спосіб словотвору, його вияв. До виділених та аналізованих похідних слів дібрати словосполучення із твірними словами. Навести три аналогічні приклади.

Кафе «Галина», перукарня «Юлія», ательє «Ластівка», фестиваль юних виконавців «Молодість», кінотеатр «Київська Русь», журнал

«Київ», готель «Київ», рентген, дизель, санаторій «Крим», площа Льва Толстого, станція метро «Площа Льва Толстого», поїзд «Луганський».

3. Записати слова групами за способами словотвору, обґрунтувати виконання. До кожного поданого слова дібрати твірне.

Перебийніс, золотоверхий, прадідівський, прихід, синь, сімсот, вісімдесят, (проспект) Маршала Жукова, (зупинка тролейбуса) «Вулиця Заболотного», давним-давно, кількадечний, любо-дорого, превисоко, кафе-бар, сніжно-білий, присісти, претихий, притихлий, ванна, чебуречна, піцерія.

Варіант 5

1. Записати подані слова групами, об'єднавши в них споріднені. Обґрунтувати поділ. Виконати морфемний розбір двох слів із кожної групи.

Урочистий, урочистості, приурочений, урок, поурочний, урочний, пророчий, ректи, пророчити, віркати.

2. Подані складні слова записати двома групами — утворені на основі морфологічного й лексико-синтаксичного способів словотвору. Слова першої групи розмежувати за словотворчим засобом (основоскладання, основоскладання і суфіксальний, суфіксальний), у словах другої групи визначити тип синтаксичного зв'язку між твірними словами, обґрунтувати.

Запанібрата, загальновизнаний, газопровід, працелюбний, Лівобережжя, повноцінний, сьогоднішня, військовозобов'язаний, вільнонайманий, газозапальний, гама-спектр, гама-активність, газосвітний, живописний, життєлюбєць, самовиховання, загальноєвропейський, малоношений, малослівний, малорухомість, миловарня, новобудівництво, новонароджений, новопоселенка.

3. Скласти з кожним поданим словом по двоє речень, вживаючи його як твірне і як похідне. Записати групами, назвати спосіб творення похідних слів, словотворчий засіб, обґрунтувати визначення.

Навперейми, край, вздовж, (по) своєму, мені.

Варіант 6

1. Записати речення. З'ясувати, чи є виділені слова спорідненими, позначити у них корінь; назвати, яке значення він виражає. Дібрати споріднені слова, позначити морфемами в них.

1. І світ стрепенувся, мов збуджений птах (М. Р.). 2. ... Догоряє зірка, мов свіча. 3. І хмарка світиться легка, як віти яблуні розквітлої (Лук.). 4. В шатах зелених вийшла дівчина, в косах студені роси-перлини (М. Р.). 5. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. 6. Сінокіс у нас був груповий (Довж.). 7. Дівчинка після хвороби стала косити лівим оком.

2. Розмістити подані слова словотвірними ланцюжками, утворивши словотвірне гніздо до слова *газета*. Виділити в кожному похідному слові твірну основу, словотворчий засіб; назвати спосіб словотвору похідних слів, вказати на вияв його у поданих словах; обґрунтувати відповідь.

Газета, газетний, газетка, газетяр, газетник, газетниця, газетярський, газетярка, газетярство.

3. Дібрати й записати по три-чотири іменники із суфіксом *-ець*, який надає словам такого значення: назви людей за місцем проживання; назви людей за національністю; назви людей за належністю до угруповання — політичного, художньо-літературного, ідеологічного, спортивного; зменшено-пестливого відтінку назвам осіб, конкретних предметів; назви осіб за різними ознаками (створяться від прикметників); назви предметів за різними ознаками. Виконати морфемний і словотвірний розбори одного слова з кожної групи.

Варіант 7

1. Визначити морфемну будову слів, обґрунтувати кожен виділений морфему.

Поважно, приязнь, невгамовний, допомагаючи, жалощі, жалісливий, жебрацтво, по-приятельськи, ліберальничати, змащений, навлежки.

2. Записати подані складні слова групами за способом словотвору, а ті, що утворені на основі морфологічного способу, — і за словотворчим засобом. Обґрунтувати виконання. Поставити наголоси.

Лісостеп, малоїмовірний, злочинець, мимоходом, благодатний, благословення, багатоярусний, високоактивний, високогірний, верхньозубний, верховіття, вельмишановний, венозно-судинний, жовто-зелений, світло-зелений, мимовільний, самоправний, саморемонт, роздільнопелюстковий, різнотемний, першорядність, вільнодум, білочолий, білувато-сірий.

3. Дібрати споріднені слова до слова *серце*, записати їх словотвірними ланцюжками, виділити твірну основу й словотворчий засіб.

Варіант 8

1. Виписати групами повнозначні слова — змінні й незмінні; на прикладі двох слів кожної групи (на вибір) обґрунтувати свій поділ. Виконати морфемний розбір виділених самостійно чотирьох слів.

Воля! Хто його видумав, хто *вперше вимовив* оце слово? *Благословен* хай буде навіки!.. Скільки тут *простоти*, скільки величі! Який *безмежний, незбагненно широкий* зміст! Скільки крові пролилося — і ще може *политися!* — щоб звучало воно *повноцінно*, гордо, на весь голос.

За М. Олійником

2. Виписати виділені у тексті до завдання 1 слова, виконати словотвірний розбір їх.

3. У поданих словосполученнях виділити однозвучні слова, визначити морфемну будову їх, обґрунтувати виконання.

Рідна мати; хочу мати все необхідне; жила щасливо; гранітна жила; щодня мити шию; шию пальто; немає мила; мила людина; мила вікно; звели новий будинок; звели дитині відпочити.

Варіант 9

1. Записати наведені слова групами — з похідними і непохідними основами, обґрунтувати поділ на прикладі двох слів кожної групи, виконати повний морфемний розбір цих слів. Окремо виписати слова із зв'язаними основами.

Вершина, гарантувати, верх, низина, чистилище, причетність, один, одиниця, одиничний, блискавка, гроза, громовиця, дзвіночки, по-

спішати, історик, картопляний, інтелектуальний, молитва, схильний, спогад.

2. До поданих слів дібрати твірні, визначити твірні основи, словотворчий засіб, назвати спосіб словотвору.

Інтелектуальний, мовчки, спогад, звично, переписування, законспектований.

3. Виконати словотвірний розбір виділених слів (вживати у початковій формі).

1. І тепер нас не може ніхто захистити — ані *рідна* держава, ні наші сини. 2. І не доводьте *рідних* до тривожних снів .. 3. Невже це *все* було лиш сном? 4. З тих пір — зі мною *цілий* світ. 5. Навіщо *все* розповідаю? 6. *Наперекір* любій біді собою вчіться володіти (*Із тв. І. Валь*).

Варіант 10

1. Виписати слова за різновидом основи — похідна/непохідна, вільна/зв'язана, чиста. Обґрунтувати поділ. Виконати повний морфемний розбір одного слова з кожної групи. Поряд зі словом записати його початкову форму.

Весна у наших краях рання. На початку березня в селі, а відтак і нагородах снігу, вважай, немає вже. Ще через тиждень сходить тала вода, а там, дивись, вже й земля парує. Лише на морі довго ще біліє серед поодиноких синіх проталин лід.

Д. Міщенко

2. Виписати з-поміж поданих слів ті, що утворені за допомогою префікса, обґрунтувати виконання.

Прибережний, премудрий, пречудово, праліс, ультрамодний, вихід, виходити, премудрість, переносити, перевиконання, принісши, превеликий, претихий, притихлий, притишити, досхоchu, невесело, наближеність, відчуження, присісти, розповсюджений.

3. Дібрати споріднені слова до слова *розум*, розмістити їх словотвірними ланцюжками, виділивши твірні основи, словотворчі засоби.

Варіант 11

1. З'ясувати, чи є спорідненими слова з однозвучними коренями. Якщо так — назвати семантику, дібрати споріднені. Якщо ні — записати групами за спільним коренем. Доповнити кожну групу самостійно дібраними прикладами.

Будувати, побудьмо, пробудитись, будучи, будова, будівельник, будинок, будильник, прибудуть, пробудились, прибудьте, будемо.

2. До поданих похідних слів дібрати твірні, виконати їх словотвірний розбір і морфемний — похідних слів.

Дошкільний, дошкільник, подорожній, позаурочний, безвітряний, повільний, позавчорашній, перехід, викуп, відбір.

3. Скласти словотвірне гніздо до слова *рід*, поділити слова на групи за словотворчими засобами, назвати способи словотвору.

Варіант 12

1. Записати речення. З'ясувати, чи є спорідненими виділені в них слова. Підкреслити корені, назвати семантику їх, дібрати споріднені слова. Чи вони ті самі для кількох слів з однозвучними коренями?

1. Я так *радію* тими днями, які вдалося пережити із найповнішими чуттями (*Чуб.*). 2. Відбулось чергове засідання Верховної *Ради* (*Газ.*). 3. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну *волю* заспівав (*Л. Укр.*). 4. Соб, *воли*, соб, круторогі (*Н.-Л.*).

2. Виписати із речень, поданих до завдання 1, похідні слова, виконати морфемний і словотвірний розбори їх, зіставити виділені частини при обох розборах. Слова писати в початковій формі. Чому поза вашою увагою залишилося слово *найповнішими*?

3. Записати слова із суфіксом *-ець*, поділити їх на групи за значенням, якого надає словам суфікс, назвати ці значення, позначити в словах усі морфеми.

Варіант 13

1. Виписати споріднені слова, додати до них інші (не менш як 10), виконати морфемний розбір їх.

1. З їжачихою їжак ходить *кругом так* і сяк (*Ст.*). 2. Отакий *собі* маленький їжачок (*К. П.*).

2. Розмістити споріднені слова, дібрані в першому завданні, словотвірними ланцюжками, виділивши в кожному похідному слові твірну основу і словотворчий засіб. Назвати спосіб словотвору, його різновиди, відповідно записавши групи слів. Кожну групу доповнити двома аналогічними прикладами.

3. До виділених у реченнях до завдання 1 слів навести слова, утворені морфолого-синтаксичним способом чи підтвердити наявний у тексті такий словотвір; обґрунтувати виконання, розкрити суть цього способу словотвору. Навести самостійно дібрані два-три приклади такого способу словотвору.

Варіант 14

1. Побудувати словосполучення із поданими словами, вживаючи їх як залежні. Словосполучення записати групами — із змінними й незмінними словами; позначити в усіх словах морфеми. На прикладі двох слів із кожної групи обґрунтувати виконання.

Весело, веселий, нетерпляче, випадково, пошук, шукаючи, домовленість, братерський, по-братськи, позначити.

2. Записати речення двома групами — із твірними словами, із похідними словами. Назвати спосіб словотвору похідних слів, розкрити суть його, визначити належність виділених слів до частин мови.

1. У ставочку біля тину жила *собі* господиня, звали її Ква. 2. Ці сунички ... жу-жу-жу! Я *собі* їх бережу. 3. Реп'яшок я — ідіть, не чіпайте! Я до *кожної* й сам причеплюсь. 4. Під ялинкою *навколо* — білий килимок (*Із тв. К. П.*). 5. ... Сивіють з *кожним* днем мої роки (*І. Валь*). 6. *Навколо* столу поряд з князем сиділи київські вельможі. 7. Повернув, було, вже назад від Княжої гори, а *назустріч* шалені коні. 8. Жила надією *на зустріч* з сином (*Іванч.*). 9. *Назустріч* згірклим київським вітрам з ним разом до Дніпра колись ішов я (*Павл.*).

3. Розмістити словотвірними ланцюжками подані слова, в кожному похідному виділити твірну основу і словотворчий засіб. Визначити способи словотворення, обґрунтувати визначення.

Берег, бережок, набережна, бережечок, безбережний, безбережжя, безберегий, набережний, прибережний, прибережжя.

Варіант 15

1. Записати слова із коренями, наведеними нижче, визначити, чи є дібрані слова спорідненими, обґрунтувати визначення. Як називаються подібні корені? Позначити морфемми.

Сух, сох, суш; друг, друж, друз; рік, річ, ріц; рік, річ, роц; мог, мож, маг, між, міг; гор, гар.

2. Подані слова записати групами за способом словотвору, обґрунтувати виконання; дібрати до кожного слова твірне, виділити словотворчий засіб.

Виконання, надбудова, поверховий, змужніння, піцерія, варенична «Дніпро» (журнал, готель), кінотеатр «Україна», майбутній, пропуск, перепустка, одвірок, вулиця Глибочицька, козащина, шляхетчина, загальнознаний, світло-синій, синьо-жовтий, дев'ятсот, шістнадцять, сотня, пройдисвіт, суттєвий, перекотиполе.

3. Виконати морфемний і словотвірний розбори поданих слів.

Переможно, відповідь, порятунок, щотижня, уявлення, рецензувати, підберезник.

Варіант 16

1. Визначити морфемну будову однозвучних слів, що вжиті у словосполученнях. Вона однакова чи різна? Чи є серед них похідні слова? Назвати для них твірні.

Зустрічаємо поетів, новий поетів твір; маю двох братів, братів кашкет; сказав сусідові, сусідові кури; вчителеві зауваження, належить вчителеві; студентів реферат, вшанували студентів; порадили студентів, студентів книжки.

2. Подані похідні слова, утворені на основі морфологічного способу словотвору, записати групами за словотворчим засобом, виділити його й твірну основу, попередньо дібравши до кожного твірне слово.

Корпункт, хлібороб, визнання, прабатьківщина, гетьманщина, очисний, природничо-географічний, фотоательє, лісгосп, щотижневий, всюдихід, ЄЕМ, хлібозаготівельник, по-приятельськи, ОБС'Є, настінний, перекрутити, Прикарпаття, наводнити, ВАТ, замір, начитаність, перескладання, приморозок, небезпека, напіввідчинений, приєсти, розповсюдження, викуп, зажим.

3. Виконати морфемний і словотвірний розбори поданих слів, обґрунтувати кожний із них.

Дитинство, по-дружньому, читацький, подробиця, продовгуватий, таємно.

Варіант 17

1. Записати подані аббревіатури групами за їх різновидом і творенням. Поряд з аббревіатурою подати твірні слова, підкреслити твірні основи.

РЕ, Мін'юст, обллікарня, райдержадміністрація, універмаг, ВР, Кабмін, ПАР'Є, УНІАН, облпрофрада, профком, Центрвиборчком, Євросоюз, спорткомплекс, МАГАТЕ, ЧАЕС, СТО, СОТ, ЄЕС, ЗАТ, педфак, ветлікарня, облпрофрада, КРУ, стоматкабінет.

2. Виконати морфемний розбір слів із відповідним обґрунтуванням кожної визначеної морфеми.

Допоміжний, захід, опівночі, театрознавець, преосвященство, возз'єднання, стукіт.

3. Записати окремо споріднені слова і форми того самого слова, обґрунтувати поділ, позначити морфеми.

Дякую синові, дорослий син, синові турботи, синівське піклування, установити синівство, синовній обов'язок, зустріч із синами, успіхи синів, синів вибір, усиновити дитину, здійснити усиовлення.

Варіант 18

1. Повнозначні слова тексту записати двома групами — з похідними й непохідними основами. Обґрунтовуючи поділ, позначити основи й морфеми, що входять до їх складу.

Степ квітував. Незайманий, звіку не ораний, високотравний...

Що то було за видовище! Маючи в собі красу моря, його велич, блиск і надміру світла, маючи в собі також могутність лісу і його тихі вікові шуми, степ, окрім цього, ще ніс у собі щось своє, неповторно степове, властиве тільки йому — оту шовкову ласкавість, оте ніжне, замріяне, дівоче.

Олесь Гончар

2. До поданих похідних слів записати твірні. Відзначити, чи для споріднених слів твірним є те саме слово чи різні слова; обґрунтувати відповідь. Від твірних слів, дібраних до виділених, утворити інші похідні слова, виконати словотвірний розбір їх.

Високотравний, височінь, трав'янистий, милозвучний, милозвучність, співзвуччя, надзвуківий, озвучити.

3. За допомогою префікса *с-* чи *з-* (*зі-*) утворити нові слова, обґрунтувати вибір префікса, позначити морфеми у виділених словах. На основі якого способу словотвору утворено нові слова? Чому?

...в'ялий, ...тиха, ...фотографувати, ...м'який, ...хибити, ...рвати, ...гнути, ...фальшивити, ...сунути, ...цілений, ...жятий, ...м'яти, ...кидати, ...тішити.

Варіант 19

1. Вживаючи в початковій формі повнозначні слова тексту, записати їх двома групами — з вільними основами, зі зв'язаними основами; обґрунтувати виконання. Позначити основи й морфеми, що входять до їх складу.

Я беру з *татових* рук полив'яний глек, *стернями* виходжу на дорогу, а далі житами та пшеницями, та вівами біжу на *долинку*, де так *принадно* вимлівають на сонці *підкучерявлені* верби і *стихенька* попискує під ногами волога земля. І так мені хочеться когось зустріти, розказати, що я вже не якийсь *пастушок*, а жнець.

М. Стельмах

2. Виконати морфемний розбір слів, виділених у тексті до завдання 1, підтвердити виділення кожної морфеми добром слів із такими само частинами.

3. Виділити у словах префікс, записати їх групами за словотворчим засобом — утворені префіксально чи префіксально-суфіксально; до кожного слова дібрати твірне. Назвати спосіб словотвору, виявом якого є названі словотворчі засоби. З'ясувати вживання варіанта префікса.

Підвівати, підкопати, підірватися, підворітня, підберезник, підголок, підрозділ, підлікувати, підібратися, підігріти, підволожити, підсаджувати, підляскувати, підмовляти, підмощувати, підіслати.

Варіант 20

1. Записати двома групами — споріднені слова, форми того самого слова. Позначити морфеми, назвати ту з них, що утворює граматичні форми.

Міркувати, поміркований, міркуванню, міркую, поміркувати, міркування, поміркованість, поміркуємо, поміркуйте, в міркуванні, поміркованістю, міркуючи, поміркувавши.

2. Виписати з тексту похідні слова, виконати словотвірний розбір їх (змінні слова писати в початковій формі).

По-солдатськи блискавично підхопився, поголився, випив склянку молока від нашої корівки. Чекати вечора. Щоб їхати київським поїздом, як я робив дотепер, не випадало. Бо явно запізнюсь.

С. Зінчук

3. Дібрати й записати 12—14 слів із префіксом *по-*, записати їх групами — словотворчим засобом у словах є названий префікс, слова утворені за допомогою префікса *по-* і суфікса. До кожного додати твірне слово.

Модуль

5

ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПЛАН

1. **Граматика.**
 - 1.1. Предмет граматики.
 - 1.2. Граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.
2. **Морфологія.**
 - 2.1. Частини мови, принципи виділення їх.
 - 2.2. Перехід слів з однієї частини мови в іншу.
3. **Іменник.**
 - 3.1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції.
 - 3.2. Лексико-граматичні групи іменників.
 - 3.3. Категорія роду.
 - 3.4. Категорія числа.
 - 3.5. Категорія відмінка.
 - 3.6. Відмінювання іменників.
 - 3.6.1. Відмінювання іменників першої відміни.
 - 3.6.2. Відмінювання іменників другої відміни.
 - 3.6.3. Відмінювання іменників третьої відміни.
 - 3.6.4. Відмінювання іменників четвертої відміни.
 - 3.6.5. Відмінювання множинних іменників.
 - 3.6.6. Відмінювання іменників прикметникової форми.
 - 3.6.7. Невідмінювані іменники.
4. **Прикметник.**
 - 4.1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції.
 - 4.2. Розряди прикметників за значенням та мовними ознаками.
 - 4.3. Ступені порівняння якісних прикметників.
 - 4.4. Повні (стягнені й нестягнені) та короткі форми якісних прикметників.
 - 4.5. Відмінювання прикметників.

5. Числівник.

- 5.1. Значення числівника.
- 5.2. Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками.
- 5.3. Групи числівників за будовою.
- 5.4. Відмінювання числівників. Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками.

6. Займенник.

- 6.1. Значення займенника.
- 6.2. Поділ займенників за значенням і граматичними ознаками. Співвіднесеність займенників з іншими частинами мови.
- 6.3. Відмінювання займенників.

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння теоретичного матеріалу, що стосується іменника, прикметника, числівника, займенника;
- ◆ удосконалення вміння застосовувати теоретичний матеріал у практиці мовлення, виконанні різного характеру вправ;
- ◆ удосконалення вміння розмежовувати іменні частини мови, визначати їх морфологічні ознаки, особливості словозміни;
- ◆ поглиблення знань про відмінювання (словозміну) слів, що належать до різних іменних частин мови;
- ◆ удосконалення навичок відмінювання іменних частин мови;
- ◆ піднесення культури мовлення студентів на морфологічному рівні: вживання нормативних граматичних форм роду, числа, відмінка кожної частини мови.

Студенти повинні знати:

- ◆ теоретичний матеріал стосовно принципів поділу слів на частини мови;
- ◆ семантику, морфологічні ознаки, синтаксичні функції іменників, прикметників, числівників, займенників;
- ◆ поділ іменників, прикметників, числівників, займенників за значенням та мовними ознаками;
- ◆ відмінності у вияві спільних граматичних категорій у різних частинах мови;
- ◆ істотні особливості кожної іменної частини мови;
- ◆ особливості словозміни іменників, прикметників, числівників, займенників.

Студенти повинні вміти:

- ◆ встановлювати граматичні значення слів, мовні засоби вираження їх;
- ◆ визначати належність слів до певних частин мови, враховуючи явища переходу з однієї частини мови в іншу;
- ◆ характеризувати слова за належністю до частин мови на основі лексичного значення, морфологічних ознак, синтаксичних функцій;
- ◆ вживати нормативні граматичні форми, що виявляють відповідні граматичні категорії іменників, прикметників, числівників, займенників;

- ◆ відмінювати іменники, прикметники, числівники, займенники відповідно до закономірностей українського мовознавства;
- ◆ вживати в мовленні родові форми, форми числа й відмінка іменних частин мови відповідно до мети й змісту висловлювання;
- ◆ враховувати особливості мовного стилю, в якому відбувається спілкування, й відповідно вживати в мовленні граматичні форми іменних частин мови;
- ◆ виконувати повний морфологічний розбір іменних частин мови;
- ◆ виявляти високий рівень культури мовлення шляхом уживання граматичних форм, властивих іменним частинам мови.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

5.1. ГРАМАТИКА

5.1.1. ПРЕДМЕТ ГРАМАТИКИ

Грамати́ка (від гр. γράμμα — літера, написання) — розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, тобто систему правил, які функціонують об'єктивно й визначають закономірності словозміни та поєднання слів у словосполучення й речення. Ці правила зумовлені внутрішніми законами розвитку мови й виявляються в системі граматичних форм і граматичних категорій.

Грамати́ка тісно пов'язана з лексикологією, фонетикою й логікою (наукою про закони мислення). Зв'язок граматики з лексикологією виявляється в тому, що словниковий склад мови набуває значення для спілкування лише тоді, коли підпорядковується граматичним законам, завдяки яким кожне слово відповідним чином оформляється граматично, поєднуючись у словосполучення й речення. Так, слова *хлопець*, *журавель*, *небо*, *спостерігати*, *за*, в ніякої думки не виражають, в смислових і граматичних зв'язках не перебувають. Якщо кожне з них оформити граматично, то вони стають засобом вираження думки: *Хлопець спостерігає за журавлями в небі*.

Речення складається із слів, слова — із звуків, які також є засобом утворення й вираження граматичних форм (*ходить*, *ходиш*; *журавель*, *журавля*, *журавлі*; *висока*, *високе*), в цьому й полягає зв'язок граматики з фонетикою.

Грамати́чні закономірності мають узагальнений, абстрактний характер: вони властиві всім словам, які належать до певного лексико-граматичного класу, незалежно від конкретного

лексичного значення кожного окремого слова. В українській мові всі іменники (крім незначної кількості) відмінюються за відмінками, прикметники відмінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись з іменниками у цих формах (*високе дерево, гарна квітка, до добрих людей*); дієслова у теперішньому часі змінюються за особами (*я читаю, ти читаєш*), дієслова керують іменниками (*переглядаю книжку, розмовляю з подругою*), пояснюються прислівниками (*навчались успішно*) — ці граматичні закономірності властиві будь-якому слову із названих частин мови.

Грамматика складається з двох розділів — морфології і синтаксису.

Морфологія (від гр. *μορφή* — форма і *λόγος* — учення: учення про форму) — розділ граматики, що вивчає закономірності словозміни, утворення граматичних форм від слів, об'єднаних у лексико-граматичні класи (частини мови). **Синтаксис** (від гр. *σύνταξις* — з'єднання, побудова) — розділ граматики, що вивчає будову і функціонування синтаксичних одиниць (речення, словосполучення), закономірності поєднання слів у словосполучення, речення.

5.1.2. ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНА ФОРМА, ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Кожне повнозначне слово є носієм лексичного й граматичних значень.

Грамматичні значення виражають різні відношення слова до інших слів у висловлюванні. Як правило, слово має кілька граматичних значень, лексичне значення у слова в певному контексті одне. Наприклад, у реченні *Хлопчик читає* лексичним значенням слова *хлопчик* є назва малої за віком людини чоловічої статі — слово належить до чоловічого роду. Водночас це слово називає одну особу, отже, воно має граматичне значення числа, а також відмінка (називного); *читає* (від *читати*) — лексичне значення слова — назва дії; граматичні значення числа (дія виконується однією особою), особи (третьої), часу (теперішнього), способу (дійсного), виду (недоконаного).

Ті самі граматичні значення характерні для багатьох слів. Так, граматичні значення, властиві слову *хлопчик*, наявні і в словах *хлопець, дід, котик, голуб, слухач, шлях, будинок* та ін.; граматичні значення, властиві слову *читає*, виявляються і в словоформах *бігає, сидить, малює, думає, лікує, множить, розподіляє* тощо. Отже, слова, маючи спільні граматичні значення, відрізняються

одне від одного значенням лексичним — однакові граматичні значення оформляють різне лексичне значення.

Граматичні значення виражаються певними мовними засобами, а саме:

а) закінченням: *читаю* (значення першої особи однини), *думаєте* (значення другої особи множини), *сидять* (значення третьої особи множини), *високу гору* (значення жіночого роду, однини, знахідного відмінка), *цвітуть вишні* (значення третьої особи множини теперішнього часу (*цвітуть*)) і називного відмінка множини (*вишні*).

При цьому одне закінчення може виражати різні граматичні значення, наприклад: *-і* у слові *вишні* може виражати значення родового відмінка однини (*підійшла до вишні*), давального однини (*завдячую вишні*), місцевого однини (*доспіли ягоди на вишні*), називного множини (*цвітуть вишні*), знахідного множини (*дивлюся на вишні*).

У певних формах слів граматичні значення виражаються водночас закінченням і наголосом. Так, закінчення *-и* виражає значення родового відмінка однини та називного й знахідного множини, при цьому змінюється місце наголосу: *підійти до горі; село оточують високі гори; туристи ідуть у гори*.

Різні закінчення можуть виражати одне й те саме граматичне значення. Так, значення родового відмінка виражається закінченням *-а (-я)*, *-у (-ю)* (*не виростили дерева, дуба; у саду немає бузку*); *-і (-ї)* (*купили солі; не їли каші, олії*); *-и* (*підійти до верби, до хлоп'яти*); *-ей* (*немає саней*); *-ів* (*їду до батьків*). Нульове закінчення виражає значення називного відмінка однини чоловічого (*заходить учитель, цвіте сад*) та жіночого роду (*настала осінь*), знахідного відмінка цих іменників (*їду в садок, купую сіль*), родового множини (*не чути пісень, не купила чобіт*), чоловічого роду минулого часу дієслів (*чергував, мріяв*);

б) суфіксами: *смачніший, солодший, нижчий* (значення вищого ступеня порівняння прикметників), *виховати* — *виховувати* (значення доконаного / недоконаного виду дієслів);

в) префіксами: *зробити, познайомити* (значення доконаного виду дієслів), *найбільший, найдорожче* (значення найвищого ступеня порівняння прикметників, прислівників);

г) суфіксами і префіксами: *вішати* — *повісити* (значення виду);

д) чергуванням звуків: *скакати* — *скочити, набирати* — *набрати* (значення виду; цей засіб здебільшого супроводить інший, найчастіше суфіксальний засіб вираження граматичних значень);

е) наголосом: *сестри* — *сѣстри* (родовий однини / називний множини), *їду до матері, скажу матері, згадують ма-*

тері (родовий, давальний однини / називний множини), *насіпати* — *насіпати*, *пізнають* — *пізнають* (значення виду);

е) су п л е т и в н о (змінною основи, кореня): *ловити* — *піймати*, *приходить* — *прийти* (значення виду), *великий* — *більший* (значення вищого ступеня порівняння), *я* — *мене*, *ми* — *нас*, *він* — *його* (значення відмінка);

ж) службовими словами: *ходив би*, *перейшли б* (значення умовного способу), *хай помріє* (значення наказового способу), *буду працювати* (значення майбутнього часу, особи, числа), *більш досконалий*, *найбільш досвідчений*, *найменш виразний* (значення вищого і найвищого ступенів порівняння), *підходжу до метро*, *їхала на таксі* (значення родового, місцевого відмінків), *розмовляла з Лесею* (значення орудного відмінка разом із закінченням). При однаковому відмінковому закінченні прийменник диференціює значення відмінка: *тривають розмови*, *дослухаюсь до розмови*; *почулось у пісні*, *не викинеш слів із пісні*.

Грамматичне значення невіддільне від граматичної форми.

Грамматична форма — це мовне вираження граматичного значення. Наприклад, у слові *квітка* закінчення *-а* виражає значення роду (жіночого), числа (однини), відмінка (називного) — це слово вжите у формі жіночого роду, називного відмінка, однини; слово *сходжу* має закінчення *-у*, яке виражає граматичні значення особи (першої), числа (однини), способу (дійсного); префікс *с-* виражає значення виду (доконаного); названі префікс і закінчення разом виражають граматичне значення часу (майбутнього) — слово *сходжу* вжите у формі доконаного виду, дійсного способу, майбутнього часу, першої особи, однини. Отже, граматична форма — це єдність граматичного значення і мовного засобу його вираження. Кожне змінне слово має кілька граматичних форм, зберігаючи єдине лексичне значення: *квітка*, *квітки*, *квіткою*, *квітці*, *квітки*, *квітками* і т. д.

Грамматичні форми слова — це різновиди того самого слова, відмінні між собою граматичними значеннями: *квітка*, *квіткою*, *квітці*, вони різняться відмінками; *квіток*, *квітці* — числом і відмінком; *ходив*, *ходила*, *ходило* — формами роду.

Кожне повнозначне змінне слово у певній граматичній формі виступає як словоформа; наприклад, у словосполученнях *зустрічаю друга*, *зустрічали гостей*, *зустрічайте рідних*, *маю мрію*, *живу з мрією*, *здійснились мої мрії* вжиті деякі словоформи слів *зустрічати* і *мрія*.

Грамматичні форми виникають унаслідок словозміни.

Грамматична категорія (від гр. *κατηγορία* — обвинувачення; ознака) — це узагальнене граматичне поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, виражених

певною системою граматичних форм. Вона ґрунтується на кількох (не менш як двох) граматичних значеннях. Кожна граматична категорія конкретно виявляється в певному слові, у його словоформі. Так, більшості іменників властива категорія роду; конкретно вона знаходить вияв у тому, що іменник належить до певного роду: чоловічого (*ясен, клен*), жіночого (*верба, осика*), середнього (*дерево*). Дієсловам властива категорія виду, що виявляється у формах недоконаного (*писати, робити*) та доконаного (*написати, зробити*) виду. Категорія відмінка іменників має вияв у формах семи відмінків в однині і стількох же у множині, категорія способу дієслова — у формах дійсного способу (*читаю, читала, читатимуть*), умовного (*зібрав би, підійшла б*), наказового (*ходімо, працюйте*).

Термін «граматична категорія» має і ширше значення, називаючи окремі частини мови: категорія іменника, категорія дієслова.

5.2. МОРФОЛОГІЯ

Предметом вивчення морфології є слово. Морфологія вивчає слово з граматичного погляду: особливості словозміни, характеристику граматичних категорій, граматичних форм слова, способи вираження граматичних значень. Морфологія є вченням про частини мови, їх граматичну характеристику.

5.2.1. ЧАСТИНИ МОВИ, ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ЇХ

Частини мови — це лексико-граматичні розряди слів, які відрізняються один від одного узагальненим спільним лексичним значенням, граматичними категоріями, синтаксичними функціями.

Традиційно таких лексико-граматичних розрядів у сучасній українській літературній мові виділяють десять: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частку, вигук*. В основу виділення їх покладено лексичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний принципи.

Лексичний принцип поділу слів на частини мови виявляється в тому, що слова однієї частини мови об'єднуються спільним значенням. Таким значенням для іменників є значення предметності, для прикметників — ознаки предмета, для числівників — кількості предметів чи порядку їх у лічбі, для дієслова — значення дії як процесу. При цьому лексичне значення виявляється не в усіх частин мови. Тому за наявністю чи відсутністю лексичного значення частини мови поділяють на повнозначні і не повнозначні. До повнозначних належать час-

тини мови, що об'єднують слова, яким властиве лексичне значення. Такими є іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник. Неповнозначні частини мови об'єднують слова, позбавлені лексичного значення. Вони вживаються для вираження відношень між словами, що належать до повнозначних частин мови. Неповнозначними є прийменник, сполучник, частка. Окрему групу становлять вигуки як слова, що виражають почуття, волевиявлення.

Морфологічний принцип виявляється в тому, що визначає, які граматичні категорії властиві словам певної частини мови, який характер мають граматичні категорії, які граматичні значення характеризують цю частину мови, отже, які граматичні форми вона утворює. За морфологічною ознакою — здатністю утворювати граматичні форми — частини мови поділяються на змінні й незмінні. До змінних належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово; незмінними є прислівник, усі неповнозначні частини мови і вигук.

Синтаксичний принцип полягає у визначенні того, функцію якого члена речення найчастіше виконують слова певної частини мови. Так, іменники — це найчастіше підмет чи додаток — можуть виконувати функцію присудка, означення, обставини; прикметники здебільшого — функцію означення, прислівники — обставин, дієслова — функцію присудка (особові, родові форми). Функції слів різних частин мови значною мірою зумовлені тим, як синтаксично пов'язані між собою слова різних частин мови. Одні з них виступають пояснювальними, підпорядковуючи собі слова інших частин мови, що як залежні поєднуються з ними зв'язком узгодження (прикметники, порядкові числівники з іменниками), керування (іменники у непрямих відмінках із дієсловами), прилягання (найчастіше прислівники з дієсловами). На основі синтаксичного принципу частини мови поділяють на самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник) і службові (прийменник, сполучник, частки); окремо перебуває вигук. Самостійні частини мови виступають членами речення і пов'язані між собою одним із кількох типів синтаксичного зв'язку; службові частини мови не виконують функції членів речення, вони слугують для вираження синтаксичних відношень між членами речення, частинами складних речень.

Словотвірний принцип визначає словотворчі засоби, на основі яких утворюються нові слова, що належать до певної частини мови.

На основі названих чотирьох принципів поділу слів на частини мови слово *пролісок* визначається як іменник. За лексичним принципом воно є повнозначним: має предметне значення (на-

зиває рослину), за морфологічним принципом воно змінне, йому властиві граматичні категорії роду (належить до чоловічого роду), числа (може вживатися в однині й множині — утворює числові форми), відмінка (утворює відмінкові форми); за синтаксичним принципом воно є самостійним — виконує функцію підмета (*Розцвів перший пролісок*), додатка (*Дівчинка милується проліском*); у функції підмета воно є незалежним, у функції додатка пов'язане керуванням із дієсловом-присудком (*милується чим? — проліском*); на основі словотвірного принципу є похідним, утвореним за допомогою префікса *про-* та суфікса *-ок* від слова *ліс* — афікси належать до продуктивних словотворчих засобів.

5.2.2. ПЕРЕХІД СЛІВ З ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ МОВИ В ІНШУ

Частини мови не є замкнутими розрядами слів. У живому мовленні постійно наявні явища переходу слів з однієї частини мови в іншу. У процесі такого переходу слово змінює властиве йому лексичне значення, морфологічні властивості, синтаксичні функції — все, що характеризувало його, коли воно належало до однієї частини мови, зникає, слово набуває нового лексичного значення, граматичних ознак, що зумовлює появу нового слова.

Найпоширенішими переходами у системі частин мови є такі: перехід іменників у прислівники, прийменники, вигуки (*Жуж-мом кинула речі, вибігла з хати. Край дороги росте каштан. Ой лишенько! Куди ж податися?*); прикметників у іменники (*І нове нас не приваблює*); дієслівної форми — дієприкметників — у прикметники, іменники (*цілюща трава, згадую минуле*), займенників в іменники: *Як діждемо літа, то нажнемо жита. Всіх ми почастуєм, ще і затанцюєм* (Н. тв.); прийменників у вигуки, сполучників у вигуки, прийменників, сполучників у частки, вигуків у частки (*О батьку мій! Усе життя я доростати буду до мудрості твоєї* (Павл.); *Ніхто й не здогадувався про задумане дівчинкою: о, й — частки, задумане — іменник*).

5.3. ІМЕННИК

5.3.1. ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ

Іменником називається повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Іменники відповідають на питання *х т о? щ о?*

Предметне значення іменників доволі різноманітне і не збігається з розумінням предмета в побуті, у логіці. Тому іменниками є слова, які називають істот — людей за різними ознаками (*жінка, батько, мати, онук, племінниця; киянин, кримчанин; українець, узбек; водій, хлібороб, школяр; товаришка, сусід*); тварин (*кінь, кіт, порося, лев, лось*); свійської птиці й птахів (*гусак, качка, голуб, ворона, чайка*); окремі речі (*олівець, виделка, стілець*); рослин (*дерево, береза, кущ, квітка, чорнобривець, осика*); явища природи (*мороз, вітер, дощ*); ознаки, властивості (*кмітливість, доброта, жовтизна*); дії (*мовлення, біганина, хід*); числові поняття (*десяток, сотня*); різні інші предмети і явища навколишнього світу. Поширення предметного значення на слова з абстрактним значенням здійснюється на тій підставі, що слова — назви окремих предметів — є носіями різних ознак (*Дерев'яний човен пливе по річці. Заців розкішний кущ бузку*), і якщо інше слово має таку саму властивість, то воно належить до слів із предметним значенням, хоч назване таким словом і не сприймається органами чуття (*незвичайна доброта, творче натхнення*). Якщо такі слова-назви будовою, граматичними ознаками подібні до слів — назв конкретних предметів, то їх відносять до іменників. Наприклад, слова *двійка, давнина, вірність, біг* є іменниками. Предметне значення їх виражається будовою та характером зв'язку зі словами інших частин мови: *приваблює сива давнина, полонить зворушлива вірність, засмутила двійка, щоденний біг корисний*.

Іменники називають опредметнені ознаки, кількості, дії, тобто те, що абстраговане від предметів, яким вони властиві, і називають ознаку, кількість, дію загалом. Зіставте: *свіжий хліб — приємна свіжість, п'ять книжок — отримати п'ятірку, прати білизну — ручне прання*.

Назви опредметнених ознак, кількостей, дій оформляються тими самими граматичними категоріями, що й звичайні назви предметів, — категоріями роду, числа, відмінка; граматичними ознаками вони відрізняються від прикметників, числівників, дієслів. Відмінні вони від слів цих частин мови і з погляду словотвору: назви опредметнених ознак, кількостей, дій є словами похідними — вони утворені від відповідних прикметників, числівників, дієслів за допомогою певних суфіксів (*яскравість, білизна, доброта, трійка, десяток, сотня, просьба, ходіння, множення*), закінчення (*хода*) чи безафіксно (*зелень, наділ*).

Будь-який іменник оформляє предметне значення граматичними категоріями роду, числа, відмінка, які в іменника є самостійними, граматично незалежними.

Кожний з іменників, крім множинних, в однині належить до одного з трьох родів: чоловічого (*сад, Петро*), жіночого (*діврова, смуга, хата*), середнього (*дитя, крісло*); множинні іменники (на зразок *Суми, сани*) граматичного роду не мають.

Більшість іменників уживається в двох граматичних числах — однині та множині: *зеленіє трава — зеленіють трави, приїхав родич — приїхали родичі*. Є іменники, що вживаються лише в однині (*мряка, хода*) чи лише в множині (*перила, білила, вила*).

Поєднуючись з іншими словами, іменники відмінюються за відмінками. Відмінкові форми іменників є виразниками синтаксичних відношень їх до інших слів, наприклад: 1. Вулиці в на-
де?

шому місті широкі. 2. Вздвж вулиць ростуть дерева. 3. Наша
що?
вулиця особливо зелена. затишна. 4. Я люблю свою вулицю!

У потоці мовлення іменник вживається як незалежне пояснюване слово і як залежне слово. Наприклад, у прислів'ї *Роботяці руки гори вернуть* іменник *руки* є пояснюваним (прикметником *роботяці*), а іменник *гори* пояснює дієслово-присудок *вернуть*.

У реченні іменник найчастіше виконує функцію підмета або додатка (*Черешеньки* (щ о?) *ваблять очі* (к о м у?) *діточкам* *маленьким*. — Л. Укр.); присудка (*Земля* *наша* — як *та книга*, *писана не пером, а шаблями та списками, овіяна легендами*. — Цюпа); означення (*Перша заповідь* (ч и я?) *хлібороба* — *зібрати урожай і подбати, щоб закласти наступний*. *Якось ішов тим степом козак* (я к и й?) *-нетяга...* — Цюпа); обставини (*Хто в хустині червоненькій став* (д е?) *у лісі між дубів?* — Позн.).

5.3.2. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ГРУПИ ІМЕННИКІВ

Залежно від конкретного значення, яке мають іменники, та граматичних ознак, властивих їм, розрізняють кілька лексико-граматичних груп іменників, зокрема: іменники — власні й загальні назви; іменники — назви істот і неістот; іменники з конкретним та абстрактним значенням, збірні, речовинні та одиничні іменники.

Іменники — власні й загальні назви

Іменники поділяються на власні й загальні назви.

Іменники — загальні назви є узагальненим найменуванням однорідних предметів: *дівчина, місто, свято, квітка, родина, поет, думка, озеро*.

До іменників — власних назв належать усі індивідуальні назви предметів, що виділяють їх із ряду однорідних, подібних. Так, прізвище, ім'я людини виділяють її із загальної маси людей; назви міста, села виділяють їх із ряду населених пунктів (дівчинка *Олеся*, місто *Обухів*, стадіон «*Динамо*», житловий масив *Нивки*).

Якщо якомусь предмету дається власна назва, то зміст загального поняття не змінюється. Власні назви у багатьох випадках є умовними, хоч досить часто виникають на основі певного значення іменника — загальної назви або на основі якихось природних чи інших асоціацій. Наприклад: *Гідропарк* (у Києві) — парк на воді — парк на березі Дніпра, з іншого боку омивається водою затоки Дніпра; *Пуща-Водиця* — така назва околиці Києва з'явилась за характером місцевості — ліс та озера; *гора Етна* — гора, що горить.

Іменниками — власними назвами є:

а) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми людей, клички тварин, назви героїв байок, казок: *Лариса Петрівна Косач*, *Леся Українка*; *Назвали сина Котигорошком* (Н. тв.); *Було собі Ягня, потішненьке таке ...* (Гл.), *пес Рябко*;

б) індивідуальні назви державних установ, спортивно-культурних закладів, підприємств, пароплавів, готелів, газет, журналів, творів тощо.: *Кабінет Міністрів України*, *Український дім*, *Палац культури «Енергетик»*, *видавництво «Наукова думка»*, *роман «Краяни» Івана Цюпи*, *журнал «Перець»*, *газета «Освіта»*;

в) назви найвищих державних та урядових посад: *Президент України*, *Голова Верховної Ради*, *Прем'єр-міністр України*;

г) назви визначних історичних подій, свят, урядових нагород: *Велика Вітчизняна війна*, *День незалежності*, *Свято Перемоги*, *Національна премія імені Т. Г. Шевченка*;

д) неофіційні імена визначних діячів, неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу, поетичні географічні назви: *Кобзар* (Т. Г. Шевченко), *Америка*, *Наддніпрянищина*, *Прикарпаття*, *Славутич* (Дніпро);

е) індивідуальні географічні, топонімічні, астрономічні назви: *Європа*, *Канада*; *Полтава*, *Витачів*, *Дунай*, *бульвар Шевченка*, *вулиця Ярославів Вал*, *острів Крит*, *гора Говерла*, *планета Марс*, *сузір'я Велика Ведмедиця*;

є) назви релігійних свят, постів, культових імен: *Великдень*, *Покрова*, *Пилипівка*, *Христос*, *Бог*.

Усі інші іменники є загальними. До них належать також назви посад, чинів, титулів, почесних звань, назви людей за різними ознаками: *директор заводу*, *декан факультету*, *міністр освіти*, *адмірал флоту*, *радник юстиції I рангу*, *заслужений діяч*

мистецтв, народний артист України, лауреат Національної премії імені Т. Г. Шевченка.

Межі між іменниками — власними і загальними назвами не є раз і назавжди визначеними. Власні назви переходять у загальні — на основі загальних виникають власні.

Власні назви переходять у загальні за умови, якщо прізвищем чи іменем людини називається: а) винахід або інший предмет, пов'язаний із цією людиною: *дизель* (назва різновиду мотора), *форд*, *опель* (назви марок машин), *галіфе*, *френч* (назви предметів одягу); б) певне явище, пов'язане з носієм прізвища чи імені й водночас суспільно типове: *ловелас*, *донжуан*; в) прізвище чи ім'я, що вживається зі зневажливим значенням для характеристики людини: *іуда* (зрадник), *хам* (груба, зухвала людина), *нарцис* (самозакохана людина). У всіх наведених прикладах власні назви втратили суто індивідуальне значення, передають загальні назви предметів, людей і пишуться з малої літери.

На основі загальних виникають власні назви: *село Вишеньки*, *студентка Береза*, *країни Сходу*.

Власні й загальні назви різняться правописом: власні назви пишуться з великої літери, загальні — з малої.

Щодо граматичних властивостей, то більшість іменників — загальних назв уживається в однині й множині (*квітка* — *квітки*, *місто* — *міста*, *стадіон* — *стадіони*). Іменники — власні назви вживаються лише в однині (*Галина*, *Микола*, *Миколаїв*) чи тільки в множині (*Прилуки*, *Піренеї*). Прізвища, імена вживаються у множині, якщо потрібно назвати членів однієї родини, династії (*рід Конончуків*, *брати Руденки*) чи кількох членів колективу, які мають одне прізвище, ім'я (*у групі два Михайли*, *три Наталки*, *два Швеці*). Прізвище може набувати переносного значення і формою множини називати узагальнено кількох осіб: *Кожна епоха має своїх Гомерів, Шекспірів; з'являються сучасні шевченки.*

Назви істот і неістот

Іменники з конкретним значенням поділяються на дві групи: іменники — назви істот та іменники — назви неістот. Ці групи співвідносяться з назвами живого/неживого у природі, але не збігаються з ними.

До іменників — назв істот належать:

назви людей за різними ознаками, їхні імена, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *батько*, *мати*, *онук*, *футболіст*, *односелець*, *полтавчанин*, *Снігур*, *Тамара*, *Остан Вишня*;

назви тварин, птахів, риб, комах: *лисиця*, *сокіл*, *метелик*, *щука*, *комар*;

прирівнювані до назв людей імена культових осіб (*Бог, Господь, Аллах*); міфологічні назви (*Мавка, Лісовик, Венера*);

імена, прізвища, інші назви героїв казок, байок (*Колобок, Мороз*);

вжиті у переносному значенні іменники — загальні назви, що вживаються на позначення людей (*зірка естради, великий оригінал, лежиш колодою*);

іменники *покійник, мрець* — називають тих, що раніше були живими;

назви предметів, що імітують людей: *лялька, манекен*.

Інші іменники є назвами неістот. Це назви частин організму людини й тварини, їхніх внутрішніх органів (*око, рука, хвіст, дзьоб, серце*), іменники, що позначають сукупність істот (*група, полк, натовп, зграя, табун*); назви світил, планет (*Сонце, Марс, Юпітер*), назви страв, у тому числі приготовлених із риби, птиці (*борщ, локишина, котлети, січеники, шпроти, кальмари*); назви, пов'язані з рослинним світом (*дуб, мальва, щавель, калина, бузок, чебрець*); усі назви предметів неорганічного світу.

Іменники — назви істот відповідають на питання *х т о?*, іменники — назви неістот — на питання *що о?*

Грамаітично іменники цих груп послідовно розрізняються у знахідному відмінку множини (у знахідному однини таке розмежування властиве лише іменникам чоловічого роду): іменники — назви істот у знахідному відмінку мають форму, співзвучну із формою родового відмінка, іменники — назви неістот співзвучні з називним відмінком: *спитати братів (брата), сестер (але сестру), подруг (подругу); доглядати синів (сина), дочок (але дочку); супроводжувати дітей; побачити вовків (вовка), орлів (орла), чайок (чайку) і розпалити вогонь, посадити дуби (дуб), клени (клен), сосни (сосну), слухати пісні, вірші*.

Деякі іменники — назви істот у знахідному відмінку мають подвійні форми — подібну до родового (*пасти коней, знати корів, дивитися на мікробів*) і до називного відмінка (*пасти коні, знати корови, розглядати мікроби*). Таке ж хитання спостерігається і в окремих іменників — назв неістот: *купити зошит, олівець — купити зошита, олівця* (очевидно, родовий із семантикою частини предмета, на яку поширюється дія).

За аналогією до іменників — назв істот (птахів, риб) форму знахідного відмінка, співзвучну із формою родового, мають іменники, що називають страви (назви неістот): *їсти окуня, коропа, півня, курей*.

Якщо іменник — назва істоти вживається для назви неістоти, то форма знахідного відмінка у нього часто омонімічна до форми родового: *слухати кобзаря і читати «Кобзаря», збити*

юнкерса, піймати розвідника (хоча можливе: читати «Кобзар», збити розвідник (літак)).

Іменники середнього роду в знахідному відмінку омонімічні з формою називного відмінка незалежно від того, називають вони істоту чи неістоту: *засіяли поле, купила сито, посадили дерево і доглядаю котеня (теля, цуценя)*. У множині іменники — назви істот вживаються із закінченнями називного й родового відмінків: *доглядаю немовлят і немовлята, купили цуценят і цуценята*.

Іменники з конкретним та абстрактним значенням

Іменники з конкретним та абстрактним значенням виділяються за ступенем безпосередності вияву означуваного.

До іменників із конкретним значенням належать такі, що називають поняття, предмети, які сприймаються органами чуття: *орел, повітря, мороз, сніг, ліс, місто, степ, небо*.

Як правило, іменники з конкретним значенням утворюють співвідносні форми однини / множини (*ліс — ліси, аудиторія — аудиторії*), хоча деякі з них вживаються лише в однині (*осока*). Більшість іменників із конкретним значенням поєднується з власне кількісними числівниками: *п'ять зірок, чотири майдани, три торби*.

До іменників із конкретним значенням належать також ті, що називають простір у якомусь обмеженні (*степ, майдан, площа, берег, поле*) або час у певних межах (*рік, місяць, чверть, квартал, година, хвилина, урок, пара*).

До іменників з абстрактним значенням належать іменники, які є назвами узагальнених понять. Позначене ними сприймається лише розумом, уявою.

Щодо семантики іменників з абстрактним значенням, то вони називають якості, властивості (*щирість, доброта*), опредметнені дії (*прозріння, переговори*), психічні та фізичні стани (*ентузіазм, воля, страх*), почуття (*кохання, мука, смуток*), обряди, звичаї (*оглядини, сватання*), матеріальний достаток або відсутність його (*багатство, убожество*), грошові поняття (*кошти*) і т. п.

Грамотично більшість іменників з абстрактним значенням не має співвідносних форм числа, вживається лише в однині: (*фантазія, зволікання, підготовка*), значно рідше — тільки у множині (*перегони, будні, іменини, фінанси*). Ці іменники не поєднуються з кількісними числівниками. Деякі з них можуть уживатися з неозначено-кількісними числівниками та іменниками з числовим значенням (*мало шуму, багато радості, безліч грошей*). Окремі іменники з абстрактним значенням можуть поєднуватися з власне кількісними числівниками та утворювати

форму множини за конкретизації значення їх: *п'ять дослідів, чотири дослідження*.

Серед іменників з абстрактним значенням зовсім мало таких, що є непохідними словами: *горе, паніка, гніт, пільга, рай* та ін. Похідні іменники утворені від прикметників, дієслів безафіксно (*біль, блиск, лінь*) чи за допомогою суфіксів, серед яких найпоширеніші *-ість* (*майстерність, слушність*), *-енн-* (*значення, піднесення*), *-інн-* (*терпіння, устремління*), *-нн-* (*читання, думання*), *-тт-* (*підняття, завзяття*), *-тв-* (*убозтво, ткацтво*), *-б-* (*боротьба*), *-от-* (*доброта, щедроти*), рідше вони утворюються за допомогою закінчень: *перемога, вимога*.

Межа між іменниками з конкретним та абстрактним значенням умовна: той самий іменник у поєднанні з різними словами виражає то конкретне, то абстрактне значення, порівняйте: *рій бджіл* — *рій думок, ключ від дверей* — *ключ від серця, смак води* — *смак слави*.

Збірні іменники

Збірними називають іменники, що означають сукупність однорідних осіб, предметів як єдине ціле: *птаство, колосся, гарбузиння, ярина*.

Грамотичними ознаками збірних іменників є те, що вони а) вживаються лише в однині; б) з ними не поєднуються власне кількісні числівники, оскільки позначуване ними не підлягає лічбі. Зі збірними іменниками можуть поєднуватися неозначено-кількісні числівники: *мало городини, багато волосся, чимало залізаччя*.

За словотвірними ознаками збірні іменники є двох різновидів: безафіксні (*люд, молодь, зелень*) і такі, що мають в основі суфікс, який і виражає значення збірності. З названою функцією вживаються суфікси *-ств-* (*людство, учнівство*), *-тв-* (*птаство, юнацтво*), *-от-* (*кіннота, піхота*), *-н-* (*комашня, дітлашня*), *-ин-* (*звірина*), *-в-* (*мошва*), *-ар-* (*мошкура*), *-ур-* (*мускулатура, апаратура*), *-еч-* (*малеча*), *-ій-* (*-ія*) (*братія, інтелігенція*), *-й-* (*верб'я*), *-ик-* (*тематика, проблематика*), *-ік-* (*синоніміка*). Збірні іменники обох видів є похідними, утвореними за різновидами морфологічного способу словотвору.

До збірних не належать іменники на зразок *загін, полк, клас, ліс, сад*, які за семантикою близькі до збірних (називають сукупність осіб, предметів), але за граматичними ознаками відрізняються від них — вони утворюють співвідносні форми числа (*цвіте сад* — *цвітуть сади, виступає ансамбль* — *виступають*

ансамблі) і можуть поєднуватись із власне кількісними числівниками: *три групи, п'ять загонів*.

Збірні іменники, що називають сукупність осіб, є назвами істот і відповідають на питання *хто?* (*дітвора, парубоцтво, професура, малеча, адміністрація*); іменники, що називають сукупність предметів, речей, є назвами неістот, вони відповідають на питання *що?* (*картоплиння, городина, пір'я*).

Іменники з речовинним значенням

Іменники з речовинним значенням називають однорідну масу, речовину, яка підлягає не лічбі, а іншому вимірюванню й у будь-якому своєму вияві зберігає однакові семантичні ознаки.

Це назви речовин, маси: *вода, молоко, олія, повітря; водень, залізо, магній; деревина, бетон, цемент, пісок, глина; пшениця, ячмінь, гречка, просо; полотна, ситець, бязь, штапель* тощо. Такі іменники вживаються переважно в однині, зрідка у множині (*дріжджі, дрова*). Іменники, що вживаються лише в однині, можуть набувати форми множини, якщо потрібно позначити 1) різні сорти, види, типи названого іменником (*мінеральні води, солі; високоякісні сталі; натуральні вина*) або 2) велику кількість його (*піски пустелі, весняні води, дозрілі пшениці*).

Іменники з речовинним значенням не поєднуються з кількісними числівниками, крім неозначено-кількісних *багато, мало, чимало* (*багато молока, олії, кисню; мало каміння, тканини, вугілля; чимало жиру*).

5.3.3. КАТЕГОРІЯ РОДУ

Рід іменника є постійною його граматичною ознакою.

Граматична *категорія роду* іменника виявляється в тому, що кожен з іменників, вживаних в однині, належить до одного з трьох родів — чоловічого, жіночого чи середнього: *край, лан, хлопець, дядько, Сидір; веселка, мрія, цікавість, мати, Ольга, Катерина, Олеся; колосся, колесо, поле, ягня*.

Якщо іменник утворює співвідносні форми однини / множини, то його рід визначається за формою однини: *стоять столи* — іменник *стіл* в однині чоловічого роду; *привезли парти* — іменник *парта* в однині жіночого роду; *помили вікна* — *вікно* в однині середнього роду. Якщо іменник вживається лише у множині, то він граматичного роду не має: *сани, сіни, жнива, білила, верики, перила*.

Граматичний рід іменників є досить абстрактною граматичною категорією, оскільки зв'язок його зі значенням іменника,

особливо в назвах неістот, простежується слабко або не простежується зовсім. Так, у межах однієї семантичної групи наявні іменники різних родів: серед назв днів тижня *понеділок, вівторок, четвер* — чоловічого роду, *неділя, середа, п'ятниця, субота* — жіночого; серед назв житла — *будинок, хата, квартира, помешкання* — є іменники трьох родів, а серед назв складових частин їх (наприклад, *хати*) наявні іменники кожного граматичного роду й такі, що не мають родової форми: *поріг, коридор* — чоловічого роду; *кімната, кухня, стіна, підлога, стеля* — жіночого; *вікно, перекриття* — середнього, а *сіни, двері* не мають граматичного роду.

Грамматичний рід в іменниках — назвах істот та неістот виявляється по-різному: у назвах неістот граматичний рід є категорією суто граматичною, формальною, у назвах істот він пов'язаний із поняттям статі і є категорією лексико-граматичною. Грамматичний рід у цих двох групах іменників виражається різними засобами.

В іменниках — назвах неістот рід визначається переважно закінченням.

До чоловічого роду належать іменники, які у початковій формі мають нульове закінчення і чисту основу на приголосний (*дім, будинок, клен, дуб, рік, шлях, колір, календар, плац, ніж, палець, окрасць, жолудь, край*), поодинокі іменники із закінченням *-о* (*Дніпро*).

До жіночого роду належать іменники, які в початковій формі мають закінчення *-а (-я)* або чисту основу на приголосний: *дума, пуца, круча, кузня, лінія; статъ, ціль, відстань, подорож, нехвороц*.

Іменники середнього роду в початковій формі мають закінчення *-о, -е, -а(я)*: *сито, полотно, небо, долото, свердло, поле, море, плече, сховище, видовище, відчуття, коліща, ім'я*.

Помітно, що іменники з однаковою морфологічною характеристикою в початковій формі належать до різних граматичних родів: з чистою основою — до чоловічого й жіночого, із закінченням *-а (-я)* — до жіночого й середнього. Грамматичний рід таких іменників визначається за кінцевим приголосним основи, іншими формальними показниками: іменники з твердим приголосним у кінці основи належать переважно до чоловічого роду (*мороз, дуб, шлях, клен*), із м'яким — до жіночого (*тіль, сіль, паморозь*), частина іменників на *-а (-я)*, що належать до середнього роду, у непрямих відмінках набувають суфіксів *-ат(-ят-), -ен-* (коліща — *коліщати, коліщати, ім'я — імені, плем'я — племені*). Сприяють визначенню роду іменників і закінчення непрямих відмінків. Порівняйте:

	чол. р.	жін. р.	серед. р.	жін. р.	
Н.	колодязь	галузь	житт-я	ім'-я	статт-я
Р.	колодяз-я	галуз-і	житт-я	ім-ен-і	статт-і
Д.	колодяз-ю, -еві	галуз-і	житт-ю	ім-ен-і	статт-і
З.	колодязь	галузь	житт-я	ім'-я	статт-ю
О.	колодяз-ем	галузз-ю	житт-ям	ім-ен-ем, ім'-ям	статт-ею
М.	(у) колодяз-і	галуз-і	житт-і	ім-ен-і	статт-і

Система закінчень непрямих відмінків має істотне значення й для визначення роду іменників на зразок *харч* (чол. р.: *харч-у, харч-ем, у харч-і*; жін. р.: *харч-і, харч-ю, у харч-і* — в початковій формі іменник має однакове морфологічне оформлення), а також таких іменників, як *санаторій* — *санаторі-я, зал* — *зал-а*, які в початковій формі мають різне морфологічне оформлення.

В іменниках — назвах істот граматичний рід виявляється кількома ознаками, зокрема:

морфологічно — закінченням і суфіксами: *учень* — *учениця, учитель* — *учителька, співак* — *співачка, письменник* — *письменниця*; родові форми іменників є спорідненими словами;

синтаксично — однозвучний іменник є назвою особи чоловічої й жіночої статі, на рід таких іменників указує слово, що має виразні родові ознаки: *прийшов листоноша* — *прийшла листоноша, малий Шура* — *мала Шура, пояснював Валя* — *пояснювала Валя*. Подібно розрізняється рід іменників, які, називаючи особу, вказують на якусь її ознаку: *нероба, роботяга, плакса, ехида, непосида, недоторка, роззява, причепа, нездара*;

лексично (семантично) — належність до граматичного роду визначається словами, що мають різні основи: *дід* — *баба, батько* — *мати, дядько* — *тітка, син* — *дочка, хлопець* — *дівчина, корова* — *бугай, вівця* — *баран, півень* — *курка*. Іменники, які називають малих віком тварин, належать до середнього роду без розрізнення статі: *цуценя, котеня, лоша, курча, порося*; в іменниках середнього роду *хлопча, дівча* належність до статі виражається коренем слова.

Рід іменників — імен, прізвищ визначається за статтю їх носія. Отже, імена *Микола, Михайло, Григорій, Сергій, Мина, Лука* — іменники чоловічого роду; *Галина, Оксана, Христина, Любов, Марія, Євдокія* — іменники жіночого роду. Носіями прізвищ на зразок *Коваленко, Прилипка, Пасічник, Радчук* можуть бути й чоловіки, й жінки — рід їх визначається за контекстом, у конкретній ситуації: *прийшла Олеся Настич* — *прийшов Василь Настич, приїхав Кирюха Віталій* — *приїхала Кирюха Ольга, доброзичлива Нестеренко Євгенія* — *доброзичливий Нестеренко В'ячеслав*.

В іменниках — назвах професій, посад, звань зберігається форма чоловічого роду для називання особи чоловіка й особи жінки: *інженер, слюсар, друкар, математик, фізик, юрист, директор, ректор, декан, бригадир* та ін.; як іменники чоловічого роду вони вживаються у професійному та офіційно-діловому мовленні. Порівняйте: *великий математик Софія Ковалевська — великий математик Віктор Глушков; ушавлений снайпер Людмила Павліченко; зауважив педагог Барішполь Денис Андрійович — виступала педагог Барішполь Тамара Віталіївна*. Від частини іменників такої семантики за допомогою суфіксів *-к, -иц-, -ис-, -ес-* утворюються співвідносні форми жіночого роду, що вживаються в усіх мовних стилях, крім наукового й, особливо, офіційно-ділового: *вихователь — вихователька, робітник — робітниця, інспектор — інспектриса, стюард — стюардеса*. У розмовному стилі, просторіччі на позначення особи жіночої статі за родом заняття, званням, посадою та дружини відповідної особи поширені форми *агрономша, бібліотекарша, професорша, лікарша* і подібні, вони вживаються також у художній літературі, виступаючи мовним засобом характеристики героя твору, проте не є нормою літературної мови.

Форма або чоловічого, або жіночого роду вживається для назв деяких тварин, птахів, риб без розмежування біологічної статі: *леопард, носорог, жайворонок, карась, короп* (чол. р.), *лисиця, пантера, синиця, галка, муха* (жін. р.).

Деякі іменники — назви істот і назви неістот — вживаються у формах двох граматичних родів: чоловічого й середнього (*вовчище, лобище*), жіночого й середнього (*бабище, ножище, ручище*). Середній рід цих іменників визначається на основі закінчення *-е*, чоловічий чи жіночий — на основі роду твірного слова.

Грамматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження — загальних назв визначається залежно від того, кого чи що вони називають: якщо такі іменники називають особу чоловічої статі, то належать до чоловічого роду (*аташе, мсьє*); якщо називають особу жіночої статі, то є іменниками жіночого роду (*леді, мадам*); іменники — назви неістот належать до середнього роду (*депо, метро, таксі, фойє, комюніке, пюре*). Грамматичний рід незмінних іменників іншомовного походження — власних назв визначається на основі відповідної загальної назви: *Баку, Тбілісі* (*місто* — середнього роду), *Ріца* (*озеро* — середнього роду), *Сочі* (*курорт* — чоловічого роду), *Ай-Петрі* (*гора* — жіночого роду), *Міссісіні* (*ріка* — жіночого роду).

Рід відмінюваних аббревіатур визначається залежно від різновиду складноскороченого слова: рід часткових аббревіатур (*медсестра, педінститут, медучилище*) — за родом іменника, що

входить до абрєвіатури повністю, рід абрєвіатур на зразок *універмаг, профком* (відмінювані абрєвіатури з чистою основою на приголосний — чоловічого роду), а також відмінюваних ініціальних абрєвіатур на зразок *рагс* — на основі морфологічного оформлення. Рід невідмінюваних ініціальних та комбінованих абрєвіатур визначається за стрижневим словом: *ООН, ФРН* (Організація, Республіка — обидві абрєвіатури жіночого роду); *райвно* (відділ — чоловічого роду), *ВАТ* (товариство — середнього роду).

5.3.4. КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА

Категорія числа виражає кількісний вияв позначеного іменником. Це самостійна лексико-граматична категорія.

Розрізняють два граматичні числа — однину і множину.

Форми однини вживаються для позначення однієї речі, предмета чи неподільної сукупності: *яблуко, мороз, вітер, птах, птаство, молоко, гречка*.

Форми множини мають іменники, що називають два і більше однакові предмети або окремий предмет парної чи складної будови: *літаки, яблука, птахи, вила, сани, граблі*.

Поняття однини і множини у граматиці та логіці не завжди збігається. Форму однини мають іменники, які називають сукупність однорідних предметів, істот (*ганчір'я, листя, товариство, комашня*) чи масу речовини (*масло, рис, олія*). Форма множини вживається не тільки для позначення кількох предметів (*зошити, олівці, тарілки*), а й для називання окремої речі, одного предмета (*тримаю в руках окуляри, ножиці; налила води в пачви*). Водночас одні й ті самі іменники вживаються й на позначення кількох предметів або великої кількості їх (*У продаж надійшли кравецькі (садові) ножиці; Діти люблять їздити на санчатах*).

За здатністю утворювати форми однини / множини іменники поділяються на три групи:

іменники, що вживаються в однині й множині;

іменники, що вживаються тільки в однині (однинні іменники);

іменники, що вживаються лише у множині (множинні іменники).

Більшість іменників української мови є такими, що мають співвідносні форми однини й множини: *цвіте яблуня, квітка, сад — цвітуть яблуні, квітки, сади; співає артист, чоловік, жінка, птах — співають артисти, чоловіки, жінки, птахи*.

Грамматичним виявом форм однини / множини є система відмінкових закінчень, різна для кожного числа. Порівняйте: *сто-*

їть машина, будинок — стоять машини, будинки; підійшли до машини, будинку — підійшли до машин, будинків; світло в машині, в будинку — світло в машинах, у будинках. Часто зі зміною числа змінюється й місце наголосу (лунає пісня — лунають пісні, лежить книжка — лежать книжки, велике вікно — великі вікна) або відбувається чергування звуків (пасеться кінь — пасуться коні, болить палець — болять пальці, щирий друг — щирі друзі). В окремих іменниках форма числа виражається закінченням та урізанням основи: киянин□ — киян[и], селянин□ — селян[и].

Значення граматичного числа невідмінюваних іменників виражається синтаксично — поєднанням з іншими словами: красиве кашне — красиві кашне, стоїть кашпо — стоять кашпо.

Тільки в однині вживаються іменники:

а) з абстрактним значенням: блакить, дружба, садівництво, сум, любов;

б) збірні: качва, жіноцтво, учительство;

в) власні назви: Дніпро, Денис, Діана, Дорошенко. Набуваючи узагальненого, метафоричного значення, власні назви вживаються у множині: сучасні гомери, юні наші шевченки; форма множини прізвищ позначає представників одного роду, однієї родини: родина Кравців, Хоменків; рід Назаренків, Орлюків; форми множини набувають власні назви в поєднанні із числівниками, займенниками: дві Олесі, три Дениси, наші Вячеслави, їхні Олександрі;

г) з речовинним значенням: фосфор, срібло, піноно, пісок. Але: ходити в шовках, високоякісні вина, ефірні олії — форми множини називають велику кількість речовини чи її сорти;

д) назви деяких овочів, ягід: редька, хрін, малина, смородина.

До множинних іменників належать такі, що називають:

а) парні й складні предмети: ворота, перила, нари, штани. Такі іменники вживаються як для назви окремого предмета, так і кількох (багатьох) тих самих предметів: Двері у кімнату були напіввідчинені — Усі двері на поверсі замкнені; тримаю граблі — у продажу є граблі;

б) речовину, матеріал: білила, дрова, вершки;

в) ігри, обряди, часові поняття: піжмурки, шахи, оглядини, вхідни, канікули;

г) окремі географічні назви: Карпати, Піренеї, Прилуки, Суми;

д) залишки речовини: висівки, недоїдки;

е) дії, процеси з відтінком тривалості їх: проводи, переговори;

є) емоції, переживання: radoці, гордоці, заздроці;

ж) не визначені чітко грошові поняття: кошти, фінанси, гроші.

Примітка. Іменники *людина* — *люди*, *дитина* — *діти*, *курка* — *кури*, *гуска* — *гуси*, *радість* — *радощі*, *гордість* — *гордощі* й подібні є спорідненими словами, а не співвідносними формами однини / множини; друге слово в кожній парі є множинним іменником.

5.3.5. КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

Більшість іменників, поєднуючись у висловлюванні з іншими словами, змінює форму і цим виражає смислові відношення до певного слова. Наприклад: *Для нашого Федота не страшна робота. Без охоти немає роботи. Роботі як не сядеш на шию, то вона тобі сяде. По роботі пізнати майстра. Хто в роботі (живе), той і в турботі* (Н. тв.). У першому реченні іменник *робота* у називному відмінку позначає носія предикативної ознаки; у другому реченні *роботи* (в родовому відмінку), у третьому — *роботі* (у давальному), у четвертому — *по роботі* (в місцевому) — іменники називають об'єкт дії чи предмет, який слугує засобом вияву іншого предмета; форма місцевого відмінка (живе) *в роботі* виражає обставинні відношення. Різні відношення іменника до інших слів виявляються в реченні, словосполученні, тобто у синтаксичних одиницях, тому й називаються синтаксичними. У мовленні вони існують як відношення предмета до дії, стану (*читати книжку, прочитати в журналі; написати ручкою, мріяти про зустріч*), предмета до ознаки (*багатий думками, вдячний батькам*), предмета до іншого предмета (*книжка В'ячеслава, куц калини*).

Для вираження різних відношень іменники змінюють свою форму, змінюючи закінчення.

Форми іменника, що виражають його синтаксичні відношення до інших слів, називаються відмінками. Система відмінкових форм іменника утворює граматичну категорію *відмінка*. В іменниках вона є морфологічною, самостійною категорією.

Відмінкова форма іменника містить вказівку на число та рід, порівняйте: *росте трава* (називний відмінок, однина, жіночий рід), *рву траву* (знахідний відмінок, однина, жіночий рід), *зеленіли трави* (називний відмінок, множина). Лексичне значення іменника зі зміною відмінкової форми не змінюється.

У сучасній українській літературній мові є сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Іменники в шести перших відмінках відповідають на питання *х т о?* або *щ о?* Іменники в кличному відмінку на питання не відповідають.

Іменник може мати менше відмінкових форм, ніж є відмінків, оскільки деякі з них виражають різні відмінки однаковою зву-

ковим складом. Наприклад, іменник *ніч* в однині має чотири відмінкові форми: *ніч, ночі, ніччю, ноче* — форма *ночі* співвідносна з трьома відмінковими формами множини: *ночей, ночам, у ночах*, тобто в родовому, давальному й місцевому відмінках однини вживаються однозвучні форми, але вони виражають різне значення: *ждати кінця ночі; завдяки темній ночі пройшли непомітними; немов прокляття лежало на тій ночі*. Така сама форма вживається у називному й знахідному відмінках множини: *настали довгі осінні ночі; слід переждати дощові осінні ночі*. Отже, йдеться про омонімічні відмінкові форми — ті, що звучать однаково, вживаючись у різних відмінках.

Деякі іменники в одному відмінку можуть мати паралельно два різні закінчення: *передати племінникові і племіннику* (давальний відмінок однини), *підійти до стола і до столу* (родовий відмінок однини), *ходити по лісу і по лісі* (місцевий однини). Такі відмінкові форми є синонімічними.

Кожний відмінок може виражати кілька значень, зокрема: називний називає виконавця дії (*учень розмовляє; весною зацвіли сади*), предикативну ознаку, яка приписується предметові (*Наше місто — сад*), чи атрибутивну, властиву предметові постійно (*Лікар-стоматолог працював майстерно*);

родовий називає предмет, на який спрямована дія (*купити хліба, вивчення мови*), виконавця дії (*доповідь учителя, приїзд туристів*), належність (*робота учня*); місце дії, її напрямок, вихідний чи кінцевий пункт (*повернулися до села, прилетів із Чернігова*), час (*відпочивали до вересня*), мету (*приїхав для розмови*); призначення предмета (*альбом для креслення*);

давальний називає особу, предмет, на який спрямовано дію, на користь якого вона відбувається (*передай сестрі, принеси матері*);

знахідний називає прямий об'єкт дії (*копаю грядку, доглядаю дітей*), час дії (*прийшов під вечір*), причину (*затримались через негоду*), напрям, кінцевий пункт дії, її мету (*пішли у ліс, на поле; прийшли на допомогу*);

орудний називає виконавця дії у пасивних зворотах (*допомога, надана товаришем*), знаряддя дії (*писати ручкою, орати трактором*), місце дії (*йти берегом, їхати степом*), час дії (*відпочивали весною, відвідувати ранками*), спосіб виконання дії (*добиратися машиною, говорити з натхненням*);

місцевий відмінок називає місце дії (*працювати на лузі, на фабриці*), час дії (*каштани зацвіли у травні*);

кличний відмінок називає особу, до якої звертається мовець, тому форму його мають іменники — назви істот (*Михайле, порадь; Катерино, скажи-но; соловейку, щечечи*); від іменників — назв неістот він утворюється, якщо вони набувають вла-

стивостей істот, тобто у випадках персоніфікації (*іди, дощику; красива ти, земле*).

Названі значення визначаються в контексті на основі смислових відношень між іменником у певній відмінковій формі та іншими словами, що виявляється за допомогою смислових питань: *виходжу* (к у д и?) — *у поле, у двір*; *повернулись* (к о л и?) — *під вечір, на світанку*. Ці питання, звісно, не завжди збігаються з питаннями, на які відповідає іменник у відмінковій формі, якою виражається те чи інше значення. Порівняйте: *зустрілися з якою метою?* для *розмови* — форма родового відмінка для чого? виражає значення мети дії; *пливли де?* *річкою* — форма орудного відмінка виражає місце дії.

Називний відмінок є початковою формою іменника. Іменник у називному відмінку зберігає в реченні певну самостійність. Цей відмінок називається *п р я м и м*, усі інші — *н е п р я м и м*. Сукупність відмінкових форм іменника становить його *п а р а д и г м у* (від гр. *παράδειγμα* — приклад, взірець). Розрізняють парадигму іменника як частини мови (на відміну від парадигми прикметника, числівника) і парадигму окремого іменника.

Засобом вираження граматичного значення відмінка є наперед закінчення. У багатьох випадках це — єдиний засіб вираження відмінкової форми (*пишу батькам, розглядаю таблицю*). В інших іменників граматичне значення відмінка виражається поєднанням закінчення з а) наголосом (*немає книжки* — *купила книжки*, *не знаю села* — *гарні села навколо*), б) прийменником (*знаннями завдячую книжці* (давальний відмінок) — *прочитала у книжці* (місцевий), *журналу виповнилося 20 років* (давальний) — *добираю матеріал із журналу* (родовий)), в) закінченням і наголосом чи наголосом та прийменником (*дивлюсь у вікно* (знахідний відмінок однини) — *дивлюсь у вікна* (знахідний множини), *запитую в матері* (родовий однини) — *зібрались матері* (називний відмінок множини)), г) закінченням і чергуванням звуків (*дорога* $\begin{cases} \rightarrow & \text{(на) дорозі} \\ \rightarrow & \text{доріг,} \end{cases}$ *гірка* $\begin{cases} \rightarrow & \text{(на) гірці} \\ \rightarrow & \text{гірок.} \end{cases}$

З іменниками називного відмінка прийменники ніколи не вживаються; форми місцевого відмінка завжди прийменникові: *працюю в класі, в лікарні, на полі; проживає у Львові, в Україні, на Черкащині; ходжу по подвір'ю, на лузі*. З іменниками у давальному відмінку не вживаються прості прийменники (ця особливість може використовуватись як засіб розмежування однозвучних форм давального / місцевого відмінків: *нашій хаті багато років* — *живемо у старій хаті, віддати подрузі* — *бачила*

на подрузі). З цією відмінковою формою вживаються лише похідні прийменники: *завдяки, всупереч, назустріч, услід, навперейми, наперекір, на противагу, навздогін: дивитись услід теплоходові, йти назустріч вітрові, всупереч зауваженню продовжували*. Інші відмінкові форми можуть уживатись як без прийменників, так і з прийменниками: *підмітаю подвір'я — вийти на подвір'я* (знахідний відмінок); *задоволений зустріччю, пишаюся братом — промовляю з гордістю, розмовляю з братом* (орудний).

Вживані з невідмінюваними іменниками прийменники диференціюють відмінкове значення їх: *зустрілись у кафе, зображено на панно* (значення місцевого відмінка), *йдуть до метро, запитаю в Огарко Софії* (значення родового відмінка), *ввійшли у метро, вибір припав на Цедик Олександру, Настич Любов* (значення знахідного відмінка).

Граматичне значення відмінка виражається також порядком слів у реченні: *Гідність супроводжує гордість людини і Гордість виявляє гідність людини* (форми іменників у називному і знахідному відмінках, що звучать однаково, залежать від препозиції чи постпозиції стосовно пояснюваного слова, синтаксичного зв'язку із цим словом: препозитивний іменник має форму називного відмінка, постпозитивний — знахідного).

5.3.6. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Більшість іменників сучасної української літературної мови є словами змінними. Відмінювані іменники утворюють кілька типів словозміни, що визначаються на основі граматичного роду, морфологічного оформлення іменника. Такими типами є: відмінювання іменників першої, другої, третьої і четвертої відмін, відмінювання множинних іменників, іменників прикметникової форми, незмінних (невідмінюваних) іменників, у тому числі невідмінюваних абревіатур.

5.3.6.1. Відмінювання іменників першої відміни

До першої відміни належать іменники чоловічого й жіночого роду із закінченням *-а (-я)*. Вони поділяються на тверду, м'яку та мішану групи й відмінюються за такими зразками, поданими на с. 393.

Особливості відмінювання

У родовому відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-и (мети, квітки, дівчини)*, іменники м'якої й мішаної груп — закінчення *-і (нісні, конвалії, груші, межі)*. Закінчен-

Відміннок	Іменники твердої групи (з основою на твердий, крім шиплячого, приголосний і закінченням <i>-а</i> , у тому числі жіночі імена по батькові)		Іменники м'якої групи (з основою на м'який приголосний і графічним закін- ченням <i>-я</i>)		Іменники мішаної групи (з основою на шиплячий приголосний і закінченням <i>-а</i>)
Однина					
Н.	<i>книжка</i>	<i>Петрівна</i>	<i>яблуня</i>	<i>мрія</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>книжки</i>	<i>Петрівни</i>	<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>книжці</i>	<i>Петрівні</i>	<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>
З.	<i>книжку</i>	<i>Петрівну</i>	<i>яблуню</i>	<i>мрію</i>	<i>площу</i>
О.	<i>книжкою</i>	<i>Петрівною</i>	<i>яблунею</i>	<i>мрією</i>	<i>площею</i>
М.	(на) <i>книжці</i>	<i>Петрівні</i>	<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>
Кл.	<i>книжко</i>	<i>Петрівно</i>	<i>яблуне</i>	<i>мріє</i>	<i>площе</i>
Множина					
Н.	<i>книжки</i>	не вживається	<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>
Р.	<i>книжок</i>		<i>яблунь</i>	<i>мрій</i>	<i>площ</i>
Д.	<i>книжкам</i>		<i>яблуням</i>	<i>мріям</i>	<i>площам</i>
З.	<i>книжки</i>		<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>
О.	<i>книжками</i>		<i>яблунями</i>	<i>мріями</i>	<i>площами</i>
М.	(на) <i>книжках</i>		<i>яблунях</i>	<i>мріях</i>	<i>площах</i>
Кл.	<i>книжки</i>		<i>яблуні</i>	<i>мрії</i>	<i>площі</i>

ня *-і* іменники усіх груп мають у давальному й місцевому відмінках. Перед цим закінченням кінцеві приголосні основи [г], [к], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с']: *подруга* — *подрузі, на подрузі*; *ріка* — *ріці, у ріці*; *стріха* — *стрісі, на стрісі*. В іменниках цих відмінків вживаються також буквосполучення *льц, ньц*, якщо у називному відмінку наявні *льк, ньк*, і буквосполучення *лц, нц*, якщо в називному відмінку вживаються *лк, нк*: *крапелька* — *крапельці, у крапельці*; *ненька* — *неньці, при неньці*; *голка* — *голці, гілка* — *на гілці, дівчинка* — *дівчинці, соломинка* — *на соломинці*. В усіх словах вимовляються звуки [л'], [н']: [*нєн'ц'і*], [*д'іучи'єн'ц'і*], [*к'рәпєч'л'ц'і*], [*з'іл'ц'і*].

В орудному відмінку іменники твердої групи вживаються із закінченням *-ою* (*дочкою, стежкою*), іменники м'якої й мішаної груп — із закінченням *-єю* (*яблунею, мрією, межею, кручею, площею*).

Іменники — назви істот утворюють форму кличного відмінка: іменники твердої групи мають у цьому відмінку закінчення *-о* (*мамо, сестро, Галино, Миколо*), м'якої і мішаної груп — закінчення *-е* (*-є*) (*Маріє, Юліє, нене, Маше, мише*); деякі іменники м'якої групи, переважно такі, що мають пестливе значення, вживаються із закінченням *-у* (графічно *-ю*): *мамусю, доню, Олю*,

Женю, Наталю, Лесю. У звертанні до особи на ім'я і по батькові обидва іменники вживаються в кличному відмінку: *Катерино Григорівно, Олександро Миколаївно, Софіє Віталіївно, Олесю Василівно*. Кличний відмінок утворюють також іменники — назви неістот у випадках персоніфікації: *Мріє, не зрадь* (Л. Укр.); *Зоре моя вечірняя, зійди над горою...* (Т. Ш.); *Я— жива! Чуєш, матінко-земле!* (Синг.).

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*книги, дочки*), іменники м'якої і мішаної груп — закінчення *-і (-ї)* (*пісні, вишні, хащі, каші, кручі*). При цьому деякі іменники (переважно двоскладові) в усіх відмінках однини, крім знахідного, мають наголос на закінченні. У трискладових іменниках із повноголосними звукосполученнями, в яких наголос в усіх відмінках в однині, крім знахідного, падає на закінчення, а в знахідному — на кореневий звук першого складу, наголос змінює своє місце — із закінчення в однині переходить на основу у множині: *сестра — сестри, душа — душі, голова — голови, череда — череди*.

Іменники усіх трьох груп у родовому відмінку множини мають нульове закінчення: *хат, осель, круч*. За загальними нормами в родовому множини давні фонемі |o|, |e| чергуються з |i| (*бджола — бджіл, череда — черід*) та |o|, |e| з нулем фонемі (*гра — ігор, невістка — невісток, земля — земель*).

У знахідному відмінку множини деякі іменники — назви істот вживаються у двох формах — співзвучній і з називним, і з родовим відмінками: *пасти овець і пасти вівці, доглядати корів і доглядати корови*.

Подвійні форми мають окремі іменники і в орудному множини: *сльозами і слізьми, свинями і свиньми*.

У місцевому відмінку множини іменники мають закінчення *-ах (-ях)*: *ходити по дорогах, кімнатах, стежках, хащах, землях*.

Кличний відмінок має закінчення, співзвучне із закінченням називного відмінка множини: *Жінки, берімося до роботи; Сестри, привітайте батьків; Не літється, сльози*.

5.3.6.2. Відмінювання іменників другої відміни

До другої відміни належать іменники чоловічого роду з чистою основою на приголосний та закінченням *-о*, іменники середнього роду із закінченням *-о, -е* та *-я*, які при відмінюванні не набувають суфіксів *-ат-, -ят-, -ен-*. Іменники другої відміни поділяються на тверду, м'яку й мішану групи, відмінюються за поданими нижче зразками.

Відмінювання іменників чоловічого роду

Відмінок	Тверда група (з чистою основою на твердий нешиплячий приголосний; із закінченням <i>-о</i> ; більшість іменників на [р])		М'яка група (з чистою основою на м'який приголосний; із суфіксами <i>-ар</i> , <i>-ир</i> і наголосом на закінченні у непрямих відмінках, зокрема у множині)		Мішана група (з чистою основою на шиплячий; із наголошеним суфіксом <i>-яр</i> — називають людей за родом заняття)	
	Однина					
Н.	<i>батько</i>	<i>двір</i>	<i>край</i>	<i>кобзар</i>	<i>доц</i>	<i>пісняр</i>
Р.	<i>батька</i>	<i>двора, двору</i>	<i>краю</i>	<i>кобзаря</i>	<i>доцю</i>	<i>пісняря</i>
Д.	<i>батькові, батьку</i>	<i>двору, дворові</i>	<i>краю, краєві</i>	<i>кобзареві, кобзарю</i>	<i>доцю, доцеві</i>	<i>пісняреві, піснярю</i>
З.	<i>батька</i>	<i>двір</i>	<i>край</i>	<i>кобзаря</i>	<i>доц</i>	<i>пісняря</i>
О.	<i>батьком</i>	<i>двором</i>	<i>краєм</i>	<i>кобзарем</i>	<i>доцем</i>	<i>піснярем</i>
М.	(на) <i>батькові, батьку</i>	(у) <i>дворі, (по) двору</i>	(у) <i>краї, (у) краю</i>	(на) <i>кобзареві, (на) кобзарю</i>	(по) <i>доці, доцю</i>	(на) <i>пісняреві, (на) піснярі, (на) піснярю</i>
Кл.	<i>батьку</i>		<i>краю</i>	<i>кобзарю</i>		<i>пісняре</i>
Множина						
Н.	<i>батьки</i>	<i>двори</i>	<i>краї</i>	<i>кобзарі</i>	<i>доці</i>	<i>піснярі</i>
Р.	<i>батьків</i>	<i>дворів</i>	<i>країв</i>	<i>кобзарів</i>	<i>доців</i>	<i>піснярів</i>
Д.	<i>батькам</i>	<i>дворам</i>	<i>краям</i>	<i>кобзарям</i>	<i>доцям</i>	<i>піснярам</i>
З.	<i>батьків</i>	<i>двори</i>	<i>краї</i>	<i>кобзарів</i>	<i>доці</i>	<i>піснярів</i>
О.	<i>батьками</i>	<i>дворами</i>	<i>краями</i>	<i>кобзарями</i>	<i>доцями</i>	<i>піснярами</i>
М.	(на) <i>батьках</i>	<i>дворах</i>	(у) <i>краях</i>	<i>кобзарях</i>	(по) <i>доцях</i>	(на) <i>піснярах</i>
Кл.	<i>батьки</i>		<i>краї</i>	<i>кобзарі</i>	<i>доці</i>	<i>піснярі</i>

Відмінювання іменників середнього роду

Відмінок	Тверда група (із закінченням <i>-о</i>)		М'яка група (із закінченням <i>-е</i> не після шиплячого, <i>-я</i>)				Мішана група (із закінченням <i>-е</i> після шиплячого)	
	однина	множина	однина		множина		однина	множина
Н.	<i>сито</i>	<i>ситá</i>	<i>поле</i>	<i>знання</i>	<i>поля</i>	<i>знання</i>	<i>плече</i>	<i>плечі</i>
Р.	<i>сита</i>	<i>сит</i>	<i>поля</i>	<i>знання</i>	<i>полів</i>	<i>знань</i>	<i>плеча</i>	<i>плечей, пліч</i>
Д.	<i>ситу</i>	<i>ситáм</i>	<i>полю</i>	<i>знанняю</i>	<i>полям</i>	<i>знанням</i>	<i>плечу</i>	<i>плечам</i>
З.	<i>сито</i>	<i>ситá</i>	<i>поле</i>	<i>знання</i>	<i>поля</i>	<i>знання</i>	<i>плече</i>	<i>плечі</i>
О.	<i>ситом</i>	<i>ситáми</i>	<i>полем</i>	<i>знанням</i>	<i>полями</i>	<i>знаннями</i>	<i>плечем</i>	<i>плечима</i>
М.	(у) <i>ситі</i>	(у) <i>ситáх</i>	(у) <i>полі</i>	(у) <i>знанні</i>	<i>полях</i>	<i>знаннях</i>	(на) <i>плечі</i>	(на) <i>плечáх</i>
Кл.			<i>поле</i>		<i>поля</i>			

Відмінюючи іменники другої відміни, слід зважити на деякі складні для вживання відмінкові форми.

У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-а (я)* та *-у (-ю)*, вживання їх пов'язане із семантикою.

Закінчення <i>-а (-я)</i> мають іменники, які означають	Закінчення <i>-у (-ю)</i> мають іменники, які означають
назви істот, персоніфікованих предметів, явищ: <i>студента, директора, Андрія, Петренка, ангела, Мороза, Вітра</i>; назви тварин, птахів, риб, дерев, більшості городніх рослин: <i>лева, зайця, ворона, горобця, сома, баклажана, гарбуза</i>; назви конкретних предметів: <i>ножа, стола, зошита, стільця, чобота, кашкета</i>; назви мір довжини, ваги, часу: <i>грама, кілометра, відсотка, тижня, дня</i> (але <i>року</i>); терміни іншомовного походження, що означають конкретні предмети, геометричні фігури та частини їх, елементи будови: <i>квадрата, ромба, радіуса, синуса</i>; українські суфіксальні терміни, рідше — безсуфіксальні: <i>іменника, трикутника, чисельника, кута</i> (але <i>роду, виду</i>); назви населених пунктів, у тому числі із суфіксами <i>-ин-, -ін-, -ів-, -ов-, -ев-</i>: <i>Бахмача, Бахчисарая, Борисполя, Тернополя, Луганська, Києва, Обухова, Пирятина</i>; інші географічні назви з наголосом у родовому відмінку на закінченні: <i>Остра, Дінця, Дніпра</i>;	назви збірних понять: <i>люду, тріумвірату, загалу, реманенту</i>; назви сукупності людей, які мають співвідносні форми однини—множини: <i>колективу, народу, ансамблю, загону, хору</i>; назви маси, речовини: <i>кисню, бензину, чаю</i> (але <i>хліба, вівса</i>); назви установ, організацій: <i>інституту, музею, клубу, театру, рагсу</i>; назви будівель та їх частин: <i>вокзалу, палацу, поверху, коридору</i> (з наголосом на закінченні — <i>-а (-я)</i>: <i>гаражя, млина, хліва, куреня</i>, у назвах архітектурних деталей — <i>-а</i>: <i>карниза, портика</i>); назви явищ природи: <i>дощу, вітру, граду, землетрусу</i> (назви зменшених, пестливих понять — <i>-а</i>: <i>вітерця</i>, але <i>дощичку</i>); назви абстрактних понять, станів, процесів, суспільних і наукових течій: <i>руху, мітингу, іспиту, досліду, польоту, бігу</i>; назви просторових понять: <i>гаю, лісу, лугу, вишняку</i> (але <i>горба, хутора</i>); іменники із значенням зменшеності: <i>садка, ліска, ярка</i>); назви кущових і трав'янистих рослин: <i>жасмину, бузку, очерету, барвінку, чебрецю</i>; назви відчуттів: <i>болю, жалю, страху</i>; терміни іншомовного походження, що означають фізичні, хімічні процеси, частину площі, літературознавчі терміни: <i>імпульсу, синтезу, ферменту, журналу, сюжету</i>; назви ігор, танців: <i>футболу, хокею, вальсу, танцю</i> (але <i>гопака, козачка</i>);

Закінчення <i>-а (-я)</i> мають іменники, які означають	Закінчення <i>-у (-ю)</i> мають іменники, які означають
назви місяців, днів тижня: <i>вересня, січня, березня, понеділка, вівторка, четверга</i>	більшість складних безсуфіксних слів: <i>світогляду, газопроводу, пасажиропотоку;</i> більшість префіксальних іменників: <i>вибою, опіку, прикладу, відгуку, запису, поверху;</i> географічні назви, крім назв населених пунктів та окремих річок: <i>Криму, Байкалу, Кавказу, Китаю, Світязю;</i> складні назви населених пунктів, що утворені поєднанням прикметника й іменника, який у родовому відмінку має <i>-у</i>: <i>Кривого Рогу, Красного Лиману</i>

Деякі іменники чоловічого роду мають закінчення *-а (-я)* чи *-у (-ю)* залежно від а) наголосу: *моста — мoсту, стола — стoлу, полка — пoлку*; б) значення: *каменя, ременя, буряка* (назва окремого предмета) — *каменю, ременю* (назва матеріалу), *буряку* (назва збірного поняття), *сектора* (в математиці) — *сектору* (підрозділ), *рога* (предмет) — *рогу* (матеріал; зовнішній кут чогось).

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини вживаються із закінченням *-а (-я)*: *вікна, неба, кола, сховища, віконця, поля, обличчя, відкриття*.

У давальному відмінку однини іменники мають паралельні закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у (-ю)*, при цьому іменники — назви істот вживаються переважно із закінченнями *-ові, -еві (-єві)*, іменники — назви неістот — із закінченням *-у (-ю)*. У випадках, коли поряд вживається кілька іменників чоловічого роду у давальному відмінку, один із них слід вживати із закінченням *-ові, -еві, (-єві)*, інший — із *-у (-ю)*: *другові Аркадію, професорові Андрію Петровичу, бригадиру Петрові Михайловичу*.

У знахідному відмінку однини іменники чоловічого роду — назви істот мають форму, співзвучну із формою родового відмінка (*зустрів брата, батька, друга*), іменники середнього роду, в тому числі ті, що називають малих віком істот, іменники чоловічого роду — назви неістот вживаються із закінченням, співзвучним із формою називного відмінка: *поставили стіл, відчинили вікно, доглядають дитяtko*. Іменники чоловічого й середнього роду, які називають конкретні речі, речовину, мають паралельні форми: *купили олівець — олівця, стілець — стільця, хліб — хліба, молоко — молока*.

Форма орудного відмінка однини виражається закінченням *-ом, -ем (-єм), -ям* та *-им*.

Закінчення *-ом* мають усі іменники твердої групи (*хлібом, небом*), закінчення *-ям* — іменники середнього роду м'якої групи (*знанням, перебуванням*), закінчення *-ем* — усі інші іменники м'якої групи (*конем, сухарем, полем*) та іменники мішаної групи (*вантажем, школярем, плечем, видовищем*).

Закінчення *-им* мають:

прізвища на *-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)*: *Виноградовим, Чернишовим, Агєєвим* (неслов'янські прізвища з названими суфіксами вживаються із закінченням *-ом*: *Дарвіном, Чапліном*);

географічні назви з такими самими суфіксами, якщо ці назви відмінюються як прикметники: *Горошине* — *Горошиним, Михайлове* — *Михайловим*. Якщо вони відмінюються як іменники, то набувають закінчення *-ом*: *Голосієво* — *Голосієвом, Лебедин* — *Лебедином*.

Місцевому відмінку властиві закінчення *-ові, -еві (-єві), -у (-ю), -і (-ї)*.

Закінчення *-ові* (у твердій групі), *-еві (-єві)* (у м'якій і мішаній групах) мають іменники чоловічого й середнього роду, що називають істот: *жити при чоловікові, бачити у дитяткові, на вчителєві, на повістярєві, вбачати у змієві*. Ці іменники можуть уживатися і з закінченням *-у (-ю)*: *жити при батьку, бачити в дитятку*. Іменники чоловічого роду, що називають істот, але не людей, вживаються із закінченням *-і (-ї)*: *їхати на коні, верблюді, волі, бугаї (ї на конєві, верблюдові, волєві, бугаєві)*.

Іменники чоловічого й середнього роду, що є назвами неістот, вживаються переважно із закінченням *-у (-ю)*, хоч можливе паралельне вживання їх із закінченням *-ові, -еві (-єві)*: *відбувається в будинку, підостає на дощу* (паралельно: *у будинкові, на дощєві*). Серед іменників цієї групи переважають іменники із суфіксами *-к-, -ак-, -ик-, -ок-*.

Односкладові у початковій формі іменники чоловічого роду в місцевому відмінку вживаються з наголошеним закінченням *-у (-ю)*: *побачити на снігу, в гаю; ходити по дощу*. Якщо наголос переходить на корінь слова, то ці іменники вживаються із закінченням *-і*: *перебувати у гаї, у краї* (але *у степу, на дощі*).

Із закінченням *-і* вживаються переважно безсуфіксні іменники чоловічого й середнього роду (останні тільки без суфікса *-к-*), що називають неістот: *навчатися в інституті; працювати на заводі; написати у листі, повертатися по обіді; перебувати в теплі, на роздоріжжі*. Із прийменником *по* іменники, що називають просторові поняття, вживаються з паралельними закінченнями *-у, -і*: *плисти по Дніпру — по Дніпрі, ходити по селу — по селі, в лісі — по лісу*.

Перед закінченням *-і* кінцеві приголосні основи |г|, |к|, |х| чергуються із |з'|, |ц'|, |с'|: *поріг — на порозі, рік — у році, рух — у русі*.

Кличний відмінок уживається із закінченнями -у (-ю), -е.

Закінчення -у мають іменники чоловічого роду твердої групи із суфіксами -к-, -ок-, -ик-, -ік та іншомовні імена з основою на [г], [к], [х]: *батьку, братику, техніку, Фрідріху, Людвигу*. З таким самим закінченням вживаються іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (*слухачу, товаришу*) та деякі безсуфіксні іменники твердої групи (*діду, сину, тату*). Іменники м'якої групи, крім тих, у яких наявний суфікс -ець, у кличному відмінку мають закінчення -у (-ю): *Віталію, Григорію, Грицю, Андрію, Василю, лікарю, учителю, добродію*.

Закінчення -е мають іменники чоловічого роду твердої групи, крім названих вище (*Михайле, Владиславе, голубе, студенте*), іменники м'якої групи із суфіксом -ець (*хлопче, кравче*), іменники мішаної групи на [р] (*школярє, малярє*). Перед закінченням -е відбувається чергування фонем [г] — [ж], [к] — [ч], [х] — [ш], [ц'] — [ч], [з] — [ж]: *друг — дружє, Олег — Олежє, чумак — чума-че, Явтух — Явтуше, хлопець — хлопче, князь — княжє* (в іменниках із суфіксами -ок-, -ень-, -ець-, крім того, чергуються голосні [о], [е] з нулем фонемі: *синок — синку, вєлетень — вєлетню*). Від іменників *князь, Олег* у кличному відмінку утворюються дві форми — більш поширені *князю, Олегу* і менш поширені *княжє, Олежє*.

У звертанні до людини на ім'я та по батькові обидва іменники вживаються у формі кличного відмінка: *Миколо Григоровичу, Володимире Миколайовичу*. Якщо поєднуються іменники — загальна і власна назви, то вони обидва вживаються у формі кличного відмінка (*братє Олександрє*) або поєднується кличний відмінок загальної назви та форма, співзвучна з формою називного відмінка, власної назви (*дядьку Петро, діду Степан*).

У називному відмінку множини іменники твердої групи чоловічого роду вживаються із закінченням -и (*столи, брати*), середнього роду — -а (*сєла, вікна*). Закінчення -а (-я) мають також іменники м'якої та мішаної груп середнього роду: *поля, моря* (в іменниках м'якої групи воно наголошене), *сховища*.

Примітка 1. Деякі іменники чоловічого роду в називному відмінку мають паралельні закінчення -ї, -а: *вуси — вуса, рукави — рукава* (з однаковим значенням) і *хліби — хліба* (з різним значенням).

2. Іменники середнього роду, що називають парні предмети, у називному множини мають закінчення -ї: *очі, плечі, уші (і вуха)*.

3. Слід розрізняти іменник *очка* (від *око*) та *очки* (у спорті).

Іменники чоловічого роду м'якої й мішаної груп у називному множини вживаються із закінченням -ї (-і): *учні, хлопці, солов'ї, ножі, плаці, гусярі, школярі*.

Родовий відмінок множини виражається закінченням *-ів (-їв), -ей* та нульовим; *-ів (-їв)* мають іменники чоловічого роду всіх груп (*дядьків, солов'їв, хлопців, дощів*), іменники середнього роду на *-е, -я* (*морів, прислів'їв*). Нульового закінчення набувають майже всі іменники середнього роду (*коліс, вікон, відер, озер, місць, облич* — за загальними закономірностями в них відбуваються чергування голосних |о|, |е| з |і| та нулем фонем); закінчення *-ей* мають поодинокі іменники чоловічого роду м'якої групи (*гостей, коней*).

У родовому множини окремі іменники середнього роду мають паралельні форми: *відкриттів* — *відкрить, плечей* — *пліч, сердець* — *серць*.

Деякі іменники чоловічого роду, вживаючись із кількісними числівниками, можуть набувати паралельних форм: *сім днів і день, п'ять разів і раз*. Коли потрібно назвати приблизну кількість, препозитивний іменник вживається лише із закінченням *-ів*: *років шість, місяців чотири*.

Давальний відмінок множини вживається із закінченням *-ам* (в іменниках м'якої групи — графічно *-ям*): *студентам, слухачам, селам, селищам; хлопцям, знанням, обличчям, морям*.

В орудному відмінку множини іменники твердої і мішаної груп мають закінчення *-ами*, іменники м'якої групи — те саме закінчення, що графічно передається *-ями*: *тролейбусами, товаришами, скрипачами, подвір'ями*. Деякі іменники вживаються із паралельними закінченнями: *крилами* — *крильми, колесами* — *колісьми, чоботами* — *чоботями* — *чобітьми*. Іменники середнього роду *плече, вухо, око* в орудному множини мають форми *плечима, ушима (вухами), очима*.

Кличний відмінок множини має форму, співзвучну із формою називного відмінка множини: *слухайте, вчителі, брати, відвідувачі*.

5.3.6.3. Відмінювання іменників третьої відміни

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з чистою основою на приголосний та іменник *мати*. Вони відмінюються за такими зразками:

	Однина			Множина	
Н.	<i>суміш</i>	<i>жовч</i>	<i>мати</i>	<i>суміші</i>	не вживається
Р.	<i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	<i>сумішей</i>	<i>матерів</i>
Д.	<i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	<i>сумішам</i>	<i>матерям</i>
З.	<i>суміш</i>	<i>жовч</i>	<i>матір</i>	<i>суміші</i>	<i>матерів</i>
О.	<i>сумішю</i>	<i>жовчю</i>	<i>матір'ю</i>	<i>сумішами</i>	<i>матерями</i>
М.	(у) <i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	(у) <i>сумішах</i>	(на) <i>матерях</i>
Кл.			<i>мати</i>		<i>матері</i>

У кількох відмінках (родовому, давальному, місцевому однини та називному, знахідному множини) іменники третьої відміни мають однакове закінчення — *-і*, відмінкова форма, її значення розрізняються в кожному конкретному випадку синтаксично: *не вистачає суніші* (родовий однини), *виявили в суніші* (місцевий однини), *отримали потрібні суніші* (знахідний множини), *стоять суніші* (називний множини).

В орудному відмінку однини перед закінченням *-ю* подовжується кінцевий приголосний звук основи, якщо в початковій формі слова перед ним наявний голосний. Графічно цей звук позначається подвоєними буквами: *сунішию, тінню, подорожжю, галузю*. Якщо в початковій формі іменника в кінці основи наявні два приголосні звуки, то подовження звука і подвоєння букв немає: *жовцю, повістю, приязню*. Після букв *б, п, в, м, ф, р* перед закінченням *-ю* вживається апостроф: *кров'ю, Об'ю, матір'ю*.

Іменник *мати* в усіх відмінках, крім називного однини, набуває суфікса *-ер-*; у знахідному однини він має форму, яка не збігається ні з називним, ні з родовим відмінками: *зустрічаю матір, турбуюсь про матір*.

Значна частина іменників третьої відміни, називаючи абстрактне поняття чи речовину, є одиницями. Ті, що вживаються у множині, в родовому відмінку набувають закінчення *-ей* (*подорожей, ночей*, але *матерів*), у давальному — *-ам (-ям)* (*печам, відстаням, матерям*), в орудному — *-ами (-ями)* (*ночами, відстанями, матерями*), у місцевому — *-ах (-ях)* (*у сунішах, на матерях*).

Кличний відмінок в однині має закінчення *-е* (*Любове Анатоліївно, підійдіть*). Кличний відмінок іменника *мати* омонімічний із називним: *Рідна мати моя, ти ночей недоспала* (Мал.); *Матері, в усьому будьте витривалими!*

5.3.6.4. Відмінювання іменників четвертої відміни

До четвертої відміни належать іменники середнього роду із закінченням *-а (-я)*, які в непрямих відмінках та в називному множині набувають суфіксів *-ат- (-ят-), -ен-*. Зразки відмінювання їх:

	Однина			Множина		
Н.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>	<i>ім'я</i>	<i>лош-ат-а</i>	<i>мал-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
Р.	<i>лош-ат-и</i>	<i>мал-ят-и</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>лош-ат</i>	<i>мал-ят</i>	<i>ім-ен</i>
Д.	<i>лош-ат-і</i>	<i>мал-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>лош-ат-ам</i>	<i>мал-ят-ам</i>	<i>ім-ен-ам</i>
З.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>	<i>ім'я</i>	<i>лош-ат-а,</i> <i>лош-ат</i>	<i>мал-ят-а,</i> <i>мал-ят</i>	<i>ім-ен-а</i>
О.	<i>лошам</i>	<i>малям</i>	<i>ім'ям,</i> <i>ім-ен-ем</i>	<i>лош-ат-ами</i>	<i>мал-ят-ами</i>	<i>ім-ен-ами</i>
М. (на)	<i>лош-ат-і</i>	<i>мал-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>	(на) <i>лош-ат-ах</i>	<i>мал-ят-ах</i>	(в) <i>ім-ен-ах</i>
Кл.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>		<i>лошата</i>	<i>малята</i>	

Іменники четвертої відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-и* (після суфікса *-ат-*, *-ят-* та *-і* (після суфікса *-ен-*): *колиць-ати, тел-яти, ім-ені*; іменники *вим'я, тім'я* мають співзвучні форми: *вим-ені, вим'я*.

У давальному й місцевому відмінках однини іменники вживаються із закінченням *-і*: *курч-аті, качен-яті, сім-ені*; на *цуцен-яті*, в *ім-ені*; паралельно вживаються форми на *вим-ені* — на *вим ї* на *тім-ені* — на *тім ї*.

Форма знахідного відмінка однозвучна із формою називного: *пасу теля, гусеня, каченя*.

Без суфікса *-ат-* (*-ят-*) вживаються іменники в орудному відмінку однини із закінченням *-ам* (*-ям*): *курчам, колицям*; іменники *ім'я, вим'я, сім'я* і подібні мають паралельні форми: *ім'ям — ім-енем, вим'ям — вим-енем*.

В усіх відмінках множини іменники мають суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*.

Закінчення *-а* мають іменники в називному відмінку множини: *бігають курч-ата, плавають качен-ята, звучать ім-ена*.

У родовому відмінку множини іменники мають нульове закінчення: *немає гусенят, цуценят, колицат*. У знахідному відмінку іменники — назви істот мають паралельні форми: *доглядаю немовлят і немовлята, придбали гусенят і гусенята*. Всі інші іменники утворюють форму, омонімічну з називним множини: *качаю колицата, згадую імена*.

У давальному відмінку множини іменники мають закінчення *-ам*: *подарувати малятам, хлоп'ятам; дати їсти оленятам*. В орудному відмінку іменники вживаються із закінченням *-ами* (*розмовляти із хлоп'ятами, обзавестися поросятами*), в місцевому — із закінченням *-ах* (*звичай збереглись у племенах, позначилось на телятах*).

5.3.6.5. Відмінювання множинних іменників

Множинні іменники, тобто ті, що вживаються лише у формі множини, відмінюються за такими зразками:

Н.	<i>діти</i>	<i>канікули</i>	<i>ворота</i>	<i>ясла</i>	<i>радоці</i>
Р.	<i>дітей</i>	<i>канікул</i>	<i>ворот</i>	<i>ясел</i>	<i>радоців</i>
Д.	<i>дітям</i>	<i>канікулам</i>	<i>воротам</i> <i>і воротям</i>	<i>яслам</i>	<i>радоцям</i>
З.	<i>дітей</i>	<i>канікули</i>	<i>ворота</i>	<i>ясла</i>	<i>радоці</i>
О.	<i>дітьми</i>	<i>канікулами</i>	<i>воротами,</i> <i>ворітьми</i>	<i>яслами</i>	<i>радоцями</i>
М.	(на) <i>дітях</i>	(на) <i>канікулах</i>	<i>воротах,</i> <i>воротях</i>	<i>яслах</i>	<i>радоцах</i>
Кл.	<i>діти</i>				

У називному відмінку іменники мають закінчення *-а, -и, -і*. Знахідний відмінок множинних іменників співзвучний із називним, якщо іменник називає неістоту (*тримаю граблі, ножиці; купили ночви, дріжджі*), і з родовим, якщо він є назвою істоти (людей) (*доглядаю дітей, зустрічаю людей*); іменники — назви істот-тварин мають паралельні форми: *пасу гусей і гуси*. Родовий відмінок характеризується закінченнями *-ей, -ів* та нульовим, яке супроводжується чергуванням |o| — |i| (*ворота — воріт*), |e|, |o| з нулем фонемі (*коноплі — конопель, ясна — ясен, дрізки — дрізок*). Окремі іменники в родовому відмінку мають паралельні форми: *приїхав із Чернівець і Чернівців, достатньо чар і чарів*.

В орудному відмінку деякі іменники мають синонімічні закінчення *-ми* та *-ами (-ями), -има*: *ворітьми — воротами, дверми — дверима — дверями, грішми — грошіма*.

У відмінкових формах деяких іменників відбувається чергування твердого приголосного із пом'якшеним: *ворота — ворітьми, на воротах, сани — саням, саньми, у снях*.

Кличний відмінок омонімічний із називним: *слухайте, люди; гиля, гуси*.

5.3.6.6. Відмінювання іменників прикметникової форми

До іменників прикметникової форми належать такі іменники, що утворилися внаслідок субстантивації (від лат. *substantivum* — іменник) — переходу в іменники прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, узагальнено-якісних займенників. Усі вони набули предметного значення, мають один рід, можуть вживатися в однині і множині залежно від того, яку кількість позначуваного словом називають, і виконують у реченні функцію підмета або додатка. Субстантивація буває повна і часткова. За повної субстантивації колишні прикметники, дієприкметники, порядкові числівники вживаються винятково як іменники: *слідчий, лісничий, ланкова, пальне, зодчий, наречений, наречена, передова* та ін. До таких належать і власні географічні назви (*Новоград-Волинський, Переяслав-Хмельницький, Лозова, Вишневе, Корчувате*), прізвища (*Мирний, Рильський, Карпенко-Карий, Ковальський, Зарічний, Височинська, Лозова*).

За часткової субстантивації слово вживається і як таке, що належить до прикметників, дієприкметників, числівників, займенників, і як іменник — залежно від контексту. Звичайно, такі слова різні за лексичним значенням, граматичними ознаками. Зіставте: *Майбутнє дітей постійно непокоїть батьків (майбутнє — іменник середнього роду, має абстрактне значення,*

вжитий у називному відмінку однини, у реченні є підметом) і *Майбутнє життя уявлялось їй прекрасним* (*майбутнє* — прикметник, виражає ознаку предмета — *життя* — за відношенням до часу, узгоджується з іменником у середньому роді, називному відмінку, однині, виконує функцію означення до підмета); *Першим завжди важко* (*першим* — іменник — *важко* *к о м у?* — *першим*; називає істот, вжитий у давальному відмінку множини, виконує функцію додатка) і *Першим відвідувачам виставки не довелось стояти в черзі* (*першим* — порядковий числівник, узгоджується із додатком *відвідувачам* у давальному відмінку множини, виконує функцію означення).

Прикладами часткової субстантивациї можуть бути слова *молодий, молода, черговий, чергова, чергові, вартовий, прийдешнє, минуле, юний, знайомий, один, другий, наші* та ін.

Субстантивация відбувається завжди у формі одного роду. Якщо такий іменник називає істоту, то рід його збігається зі статтю названого. Часто субстантивовані слова мають співвідносні форми чоловічого / жіночого роду: *молодий* — *молода, черговий* — *чергова, наречений* — *наречена*. Але завжди іменниками чоловічого роду є назви людей за виконуваною роботою, за фахом: *вартовий, уповноважений, слідчий, зодчий*. Іменниками жіночого роду завжди є слова на зразок *ланкова, передова*. Іменники, що називають речовину або абстрактне поняття, належать до середнього роду: *пальне, майбутнє, минуле, віджили* й под. Вони вживаються лише в однині.

Змінивши лексичне значення, морфологічні ознаки й синтаксичні функції, субстантивовані слова прикметникової форми зберігають свої відмінкові закінчення.

Зразки відмінювання іменників прикметникової форми:

Однина

Н.	<i>слідчий</i>	<i>учений</i>	<i>Підпалий</i>	<i>пальне</i>	<i>майбутнє</i>
Р.	<i>слідчого</i>	<i>ученого</i>	<i>Підпалого</i>	<i>пального</i>	<i>майбутнього</i>
Д.	<i>слідчому</i>	<i>ученому</i>	<i>Підпалому</i>	<i>пальному</i>	<i>майбутньому</i>
З.	<i>слідчого</i>	<i>ученого</i>	<i>Підпалого</i>	<i>пальне</i>	<i>майбутнє</i>
О.	<i>слідчим</i>	<i>ученим</i>	<i>Підпалим</i>	<i>пальним</i>	<i>майбутнім</i>
М.	(на) <i>слідчому</i>	<i>ученому</i>	<i>Підпалому</i>	<i>пальному</i>	<i>майбутньому</i>
Кл.	<i>слідчий</i>	<i>учений</i>	<i>Підпалий</i>		<i>майбутнє</i>

Множина

Н.	<i>слідчі</i>	<i>учені</i>	у множині не вживаються		
Р.	<i>слідчих</i>	<i>учених</i>			
Д.	<i>слідчим</i>	<i>ученим</i>			
З.	<i>слідчих</i>	<i>учених</i>			
О.	<i>слідчими</i>	<i>ученими</i>			
М.	(у (в)) <i>слідчих</i>	<i>учених</i>			
Кл.	<i>слідчі</i>	<i>учені</i>			

5.3.7. НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Невідмінювані іменники — це частина іменників іншомовного походження, українські жіночі прізвища на приголосний та *-ко*. Поєднуючись з іншими словами в мовленні, вони вживаються в одній формі, яка набуває значення будь-якого відмінка в однині чи множині, що виявляється лише в контексті. Наприклад: *Метро* — зручний вид транспорту (значення називного відмінка однини); *Введено в експлуатацію метро* (значення знахідного однини); *Щодня користуюсь метро* (значення орудного однини); *Красиві станції київського метро* (значення родового однини); *На зборах заслухано інформацію Стадник Наталки* (значення родового однини); *Зустрілись із Бугайко Вірою та Схань Марією* (значення орудного однини); *Подякували Роговик Уляні* (значення давального однини); *Відвідали Ситниченко Тетяну* (значення знахідного однини).

Абревіатури є відмінювані і невідмінювані.

Тип словозміни відмінюваних абревіатур визначається на основі їх граматичного роду та морфологічного оформлення: *міськдовідка* — іменник жіночого роду із закінченням *-а* належить до першої відміни, твердої групи; *рагс, педфак* — іменники чоловічого роду з чистою основою на твердий нешиплячий приголосний належать до другої відміни, твердої групи.

Не змінюють своєї форми, набуваючи в контексті значення будь-якого відмінка, абревіатури таких типів:

- 1) ініціальні: *ЕОМ, ЖЕК, РПУ, АН*;
- 2) комбіновані: *МАГАТЕ*;
- 3) часткові, якщо останньою частиною є незмінне слово: *профбюро, спортлото*;
- 4) складноскорочені слова, що вживаються на позначення марок машин, механізмів та утворюються поєднанням ініціальної абревіатури або частини слова і постпозитивних цифр: *ГАЗ-69, ЛАЗ-695; Ан-24, Ту-124*.

5.4. ПРИКМЕТНИК

5.4.1. ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ

Прикметник — повнозначна змінна частина мови, що виражає ознаку предмета, оформляючи її змінними формами роду, числа, відмінка. Прикметник відповідає на питання *який?* (*яка? яке? які?*) *чиий?* (*чий? чий? чиє? чиї?*).

Під граматичною ознакою розуміють певну характеристику, особливість предмета, властиву чи приписувану йому. По-

няття граматичної ознаки різне. Це — назви кольору та ознак за кольоровою схожістю (*зелене дерево, синє небо, чорна рілля; малиновий джемпер, вишневий берет, бузкова сукня*); назви форми предмета (*круглий стіл, квадратне вікно*); смакові відчуття (*солоний огірок, кисле яблуко*); зовнішні та внутрішні ознаки (*тонкий зошит, худорлявий чоловік, розумна дівчина, кмітлива дитина*); ознаки за належністю (*материн батько, братів портрет, сестрина книга*), а також ознаки за відношенням до істоти (*материнське ставлення, учительські вимоги*), до матеріалу (*дощаний поміст, порцелянова ваза*), до простору (*наддніпрянський луг, приморське місто*), до часу (*вчорашній мітинг, ранковий поїзд*) тощо.

Властивість прикметників виражати різні ознаки предметів широко використовується в мовленні як засіб образного вираження думки, емоційного забарвлення мовлення і насамперед як засіб найточнішого висловлювання. Конкретне значення кожного прикметника розкривається лише у зв'язках його з іменником, у контексті.

Ознака предмета може бути передана й не прикметником, наприклад: *шафа* (як а?) для книжок, *квіти* (як і?) з поля, *бажання* (як е?) *грати*. Слова для книжок, з поля, *грати* подібно до прикметників називають ознаку предметів, відповідають на такі ж, як прикметник, питання, проте до прикметників не належать — вони не мають граматичних ознак, властивих цій частині мови.

Прикметникові, як і іменникові, властиві граматичні категорії роду, числа, відмінка. Та якщо в іменника ці категорії мають морфологічний характер, то у прикметника вони є синтаксичними, змінними — форми роду, числа, відмінка прикметника завжди визначаються відповідними граматичними формами іменника, прикметник завжди узгоджується з іменником. Так, прикметник *великий* у поєднанні з іменником *кімната* набуває форми жіночого роду, однини, називного відмінка — *велика кімната*; від зміни форм числа, відмінка іменника змінюватимуться й відповідні форми прикметника: *зайшли до великої кімнати* (родовий відмінок однини), *ввійшли у велику кімнату* (знахідний однини), *розмістились у кількох великих кімнатах* (місцевий множини). У сполученні з іменником іншого роду змінюватиметься також граматичний рід прикметника: *великий будинок* (чоловічий рід), *велике приміщення* (середній рід). Лексичне значення прикметника при цьому не змінюється.

Синтаксичний характер граматичних категорій роду, числа, відмінка прикметника зумовлює і його синтаксичні функції. Прикметник найчастіше є словом залежним, рідше пояснюваним: *І давня казка, вічно мила, зринає крізь хвилястий спів*

(М. Р.) — прикметники *давня*, *хвилястий* пояснюють іменники *казка*, *спів*, залежать від цих іменників; прикметник *мила* є залежним від іменника *казка* і пояснюється словом *вічно*. Як залежний від іменника, прикметник найчастіше в реченні виконує функцію узгодженого означення — невідокремленого й відокремленого (у наведеному вище реченні невідокремленими означеннями є *давня* (казка), *хвилястий* (спів), відокремленим — *вічно мила* (казка), а також іменною частиною складеного іменного присудка. Наприклад: *Люта кривда немоцною стала супроти материнської любові* (Кр.) — *стала немоцною* — іменний складений присудок з іменною частиною — прикметником; прикметники *люта*, *материнської* виконують функцію узгодженого означення щодо членів речення, виражених іменниками *кривда*, *любові*.

5.4.2. РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ ТА МОВНИМИ ОЗНАКАМИ

На основі семантики, вираженої прикметником та властивими йому мовними ознаками, розрізняють прикметники якісні, відносні, присвійні.

Якісними є прикметники, що виражають безпосередню ознаку предмета: *береза струнка*, *ніжна*; *дерево високе*; *степ широкий*; *криниця глибока*; *дівчина весела*, *чемна*, *чуйна*.

Якісні прикметники виражають колір предметів (*рожевий світанок*, *зелене листя*, *блакитна стрічка*), ознаку за кольоровою подібністю до інших предметів (*волошковий костюм*, *бурячкова спідниця*, *шоколадна хустина*), смакові та дотикові відчуття (*солодкий чай*, *смачний хліб*, *гіркий перець*, *холодний сніг*, *гарячий пісок*, *гладенька дошка*), форму предмета (*опукла поверхня*, *круглий м'яч*, *горбиста місцевість*), розмір чи обсяг предмета (*довгий шлях*, *глибокий став*, *тривалі переходи*, *вузький проїзд*), зовнішні й внутрішні якості та властивості (*блідий хлопець*, *худий півень*, *тонкопогий черногуз*, *щирий співрозмовник*, *щасливий наречений*), ознаку матеріальної забезпеченості (*багатий сусід*, *убогий подорожній*), фізичний чи психічний стан (*глухий голос*, *хвилююча зустріч*), загальну оцінку предмета (*гарна погода*, *поганий настрій*).

Якісним прикметникам властиві такі граматичні, лексичні та словотвірні особливості:

від більшості якісних прикметників утворюються форми ступенів порівняння: *людина щаслива*, *щасливіша*, *найщасливіша*; *відповідь влучна*, *більш влучна*, *найвлучніша*; *найбільш влучна*;

окремі відмінкові форми прикметника мають співвідносні повні нестягнені й короткі форми (*луг зелений* — *зелен*, *місяць*

ясний — ясен), повні стягнені і нестягнені (*людина добра — добрая, хату маленьку — маленькую, небо синє — синєє, кімнати просторі — просторії*);

ці прикметники вступають у синонімічні та антонімічні відношення: *хлопець гарний, вродливий, привабливий, милий, прекрасний; керівник справедливий, об'єктивний, неупереджений; людина щедра — скупа, хліб м'який — черствий, весна рання — пізня*;

щодо морфемної будови, то серед якісних прикметників є такі, що мають непохідну основу (*мудрий, багатий*) і похідну (*здоровенний, щасливий, зручний*).

Від якісних прикметників можна утворити:

а) прикметники, що виражають різні додаткові значення: зменшено-пестливе (*маленький, малесенький, манюсінський, малюсінський*); згрубіле (*страшений, величезний*); неповний вияв ознаки (*гіркуватий, жовтуватий*);

б) прислівники за допомогою суфіксів *-о, -е*: *гарячий — гаряче; добрий — добре; далекий — далеко; мужній — мужньо; природний — природно*;

в) іменники, що виражають абстрактне значення — безафіксно (*синій — синь, далекий — даль, могутній — можуть*); за допомогою суфіксів (*широкий — широчінь, добрий — доброта, блідий — блідість*).

Якісні прикметники можуть поєднуватись із прислівниками міри, ступеня (*зовсім, досить, достатньо, дуже, цілком, вкрай, надзвичайно*), що посилюють значення ознаки, вираженої прикметником: *цілком доступний, дуже гарний, зовсім сумний*.

Відносні прикметники виражають ознаку опосередковану — через відношення до предмета, явища, дії, числа тощо; названа ними ознака зумовлена незмінними властивостями предмета, в її основу покладено вказівку на відношення до чогось. Саме залежно від такої вказівки розрізняють прикметники, що виражають ознаку за відношенням до матеріалу, з якого виготовлено річ (*глиняний горщик, цегляний будинок, вишневе варення*), до предмета, явища (*екзаменаційний білет*), до людини, істоти взагалі (*людське житло, студентські роботи, пташиний гай*), місця розташування предмета (*сільські вулиці, задніпровські луки, прибережні верби*), часу (*торішній сніг, літній відпочинок, вечірнє відділення*), числа (*багатотисячний колектив, п'ятиденний робочий тиждень, подвійне навантаження*), дії (*будівельний матеріал, заробітна плата*).

Відносні прикметники виражають і ознаку за призначенням предмета (*вантажна машина*), його спеціалізацією (*хірургічний кабінет, трикотажна фабрика, машинобудівний завод*) та інші ознаки. Серед відносних є такі прикметники, які в поєднанні з різними іменниками виражають різні ознаки, наприклад: при-

кметник *паперовий* у сполученні з іменником *човен* називає ознаку за відношенням до матеріалу, а з іменником *цех* — за спеціалізацією; прикметник *хлібний* може виражати ознаку за відношенням до матеріалу (*хлібний квас*), за спеціалізацією (*хлібний завод*), за призначенням (*хлібна діжа*), за відношенням до предмета — пов'язаний із хлібом (*хлібна проблема*), пов'язаний із зберіганням хліба (*хлібний склад*), багатий хлібом (*хлібний край*). Конкретне значення відносного прикметника визначається лише в контексті.

Відносні прикметники характеризуються такими мовними ознаками:

1) усі вони мають похідну основу, оскільки є словами похідними, утвореними від слів з похідною чи непохідною основою за допомогою афіксів: *виш-н-ев-ий сад*, *при-мор-ськ-е місто*, *по-тр-ійн-і завдання*, *тур-ист-ськ-і поїздки*;

2) виражаючи ознаку предмета через відношення до іншого предмета, відносні прикметники синонімічні до конструкцій, що не містять прикметника, складаються з іменника і прийменника (*зарічне село* — село за річкою), є прикметниковим зворотом чи підрядною частиною складнопідрядного речення: *яблуневий сад* — сад із яблунь (в якому ростуть яблуні; що складається з яблунь); *фанерний завод* — завод, призначений для виготовлення фанери; на якому виготовляють фанеру.

Присвійні прикметники виражають ознаку за належністю предмета істоті. На відміну від усіх інших прикметників вони відповідають на питання чий? (чия? чий? чиї?):

сестрин ^{чий?} *зошит*, *материна* ^{чия?} *хустка*, *батьків* ^{чий?} *костюм*, *Маріїн* ^{чий?} *онук*.

Присвійні прикметники, що виражають належність предмета особі, утворюються від відповідних іменників першої відміни за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ін-* (*Галина* — *Галинині черевики*, *Ольга* — *Ольжині діти*, *Софія* — *Софійна внучка*); від іменників другої відміни — за допомогою суфікса *-ів-*, *-ов-* (*брат* — *братів сад*, *Андрій* — *Андріїв підручник*, *Андрієва стаття*, *Михайло* — *Михайлова дипломна*). Перед суфіксом *-ин-* фонеми [г], [к], [х] чергуються із [ж], [ч], [ш]: *подруга* — *подружин*, *Маринка* — *Маринчин*, *сваха* — *свашин*. Унаслідок чергування [о], [е] відкритого складу з [і] в закритому складі виникають варіанти суфікса *-ів* — *ов-*, *-ев-*: *Дмитро* — *Дмитрів*, *Дмитрова*; *Сергій* — *Сергіїв*, *Сергієва*.

Від назв тварин присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч-*), *-еч-*, *-ин-*, *-ін-*, закінчення та чергування звуків: *бик* — *бичачий ріг*, *заєць* — *заячий слід*, *вівця* — *овеча шерсть*, *змія* — *зміїний яд*, *вовк* — *вовчий зуб*.

Присвійними прикметники вживаються у поєднанні з іменниками, що називають конкретні речі; у сполученні з іменниками іншої семантики вони втрачають значення належності і виражають ознаку за відношенням до істоти, тобто переходять у відносні прикметники. Порівняйте: *батькова дочка* (ч и я?) — *батькові турботи* (я к і?), *Миколин кашкет* (ч и й?) — *Миколині хвилювання* (я к і?). Набуваючи в контексті здатності виражати якісну характеристику предмета, присвійні прикметники переходять у якісні: *заяча душа* (про боягузливу людину), *овеча покірність* (про надзвичайно покірливих, слухняних людей), *вовча натура* (про надзвичайно жорстоких).

Ужиті в переносному значенні, відносні прикметники набувають здатності характеризувати предмет з погляду якісного і переходять до розряду якісних. Порівняйте: *сердечна хвороба* — *сердечна людина*, *залізний дах* — *залізний характер*, *дерев'яне ліжко* — *дерев'яне обличчя*, *батьківське подвір'я* — *батьківське ставлення*. Перехід присвійних прикметників у відносні та якісні, відносних — у якісні створює так звані проміжні розряди прикметників — присвійно-відносні, присвійно-якісні, відносно-якісні. Наявність їх свідчить, що межі між розрядами прикметників за значенням і мовними ознаками не є постійними, а визначення розряду конкретного прикметника можливе лише на основі контексту.

5.4.3. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники мають здатність утворювати форми *ступенів порівняння* — граматичні форми, що виявляють, якою мірою названа прикметником ознака властива предметові у зіставленні з іншими предметами або тому самому предметові в різний час, наприклад: *Чи є в світі краці квіти та над весняні?* *Чи є в життю краці літа та над молодії?* (Л. Укр.); *І ніжно-запашненькі, найкраці із квіток, конвалії біленькі зовуть нас у лісок* (К. П.).

Розрізняють два ступені порівняння прикметників — вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння показує, що ознака, названа звичайним прикметником, властива більшою чи меншою мірою певному предметові у зіставленні з іншим предметом чи тому самому предметові в різний час. Наприклад: *Як я хочу пострибати, вибираю глибший сніг* (К. П.); *Стає для мене ширшим синій обрій* (Кол.).

Вищий ступінь порівняння має просту (синтетичну) і складену (аналітичну) форми.

Проста форма вищого ступеня порівняння утворюється від звичайного прикметника за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*.

Суфікс *-іш-* додається до основи звичайного прикметника, при цьому ніякі зміни в основі не відбуваються: *тугий* — *тугіший*, *жвавий* — *жвавіший*, *зручний* — *зручніший*, *виразний* — *виразніший*.

Формотворчий суфікс *-ш-* приєднується як до основи, так і до кореня звичайного прикметника: *товстий* — *товщій*, *товстіший*; *високий* — *вищий*;

якщо в основі звичайного прикметника наявні суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-*, то формотворчий суфікс *-ш-* додається до кореня звичайного прикметника: *солод-к-ий* — *солодший*, *шир-ок-ий* — *ширший*, *дал-ек-ий* — *дальший*;

якщо корінь звичайного прикметника закінчується приголосними звуками [г], [ж], [з], [з'], то їх поєднання із суфіксальним [ш] внаслідок фонетичних процесів чергування, асиміляції й дисиміляції змінюється на [жч]; ці зміни позначаються на письмі: *дорогий* — *дорожчий*, *дужий* — *дужчий*, *близький* — *близчий*;

якщо корінь звичайного прикметника закінчується звуком [с], то внаслідок асиміляції й дисиміляції його поєднання із суфіксальним [ш] змінюється на [шч], що передається на письмі буквою *щ*: *високий* — *вищий*.

Від деяких прикметників форми вищого ступеня порівняння можна утворити і суфіксом *-іш-*, і суфіксом *-ш-*: *товстий* — *товщій*, *товстіший*; *гладкий* — *гладший*, *гладкіший*; *молодий* — *молодший*, *молодіший*. Ці форми різняться семантикою. Так, *старіший*, *молодіший* вживаються для характеристики людей за віком, *молодший*, *старший* вживаються ще й для характеристики службового становища; форми *гладкіший*, *товстіший* синонімічні, вони виражають характеристику істоти за ступенем угодзованості, *гладший*, крім того, вживається для визначення характеру поверхні; *товщій* позначає ознаку за величиною в обхваті, за товщиною, за значною наповненістю чогось.

Від окремих прикметників прості форми вищого ступеня порівняння утворюються с у п л е т и в н о, тобто зміною основи: *гарний* — *кращий*, *великий* — *більший*, *малий* — *менший*, *поганий* — *гірший*.

Окремі форми вищого ступеня втратили ступеневе значення і вживаються для назви військових звань, наукових посад: *старший (молодший) лейтенант*, *старший (молодший) науковий співробітник*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється поєднанням звичайного прикметника й одного зі слів *більш*

або *мени* (*більш* — для вираження зростання вияву ознаки, *мени* — спаду): *більш грамотний, більш красивий, більш тактовний; мени зручний, мени вдалиий, мени виразний*. Саме ці слова виражають форму вищого ступеня порівняння. Поєднання складного слова *більш-мени* із звичайним прикметником підкреслює помірний вияв ознаки. При цьому ступенева форма не утворюється: *більш-мени глибокий, більш-мени дотепний*.

Значення простої форми вищого ступеня порівняння може посилюватися прислівниками *значно, набагато, багато, далеко, куди, ще*; прислівник *трохи* вживається для послаблення ознаки, названої вищим ступенем порівняння: *набагато серйозніший, ще завзятіший, значно приємніший, трохи нижчий*.

Найвищий ступінь порівняння показує, що ознака, названа звичайним прикметником, властива цьому предметові за певних обставин найбільшою мірою, ніж за інших обставин, чи за будь-яких обставин порівняно з іншим предметом: *Я поборю найтяжчі перешкоди; Найчистіші діаманти сяють, ясні та прозорі* (Л. Укр.).

Розрізняють просту, складну (синтетичні) і складену (аналітичну) форми найвищого ступеня порівняння.

Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться від простої форми вищого ступеня порівняння за допомогою префікса *най-*: *дорожчий — найдорожчий, грамотніший — найграмотніший, рідніший — найрідніший*.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням префікса *що-* або *-як* до простої форми найвищого ступеня: *найвіддаленіший — щонайвіддаленіший, найбезпечніший — якнайбезпечніший, найголосніший — щонайголосніший, найскромніший — якнайскромніший*.

Складена форма найвищого ступеня утворюється додаванням одного зі слів *найбільш* або *наймени* до звичайного прикметника: *найбільш переконливий, найбільш складний, найбільш відповідальний; наймени цікавий* (слово *наймени* уживають для вияву спадного характеру ознаки, *найбільш* — зростаючого).

Значення найвищого ступеня порівняння може бути виражене описово — поєднанням форми вищого ступеня порівняння з відмінковими формами займенників чи іменників: *циріший з усіх, старший із братів, досвідченіший із присутніх, дотепніший з учнів*.

Від деяких якісних прикметників не утворюються ступеневі форми, а саме: прикметників, що виражають міру, ступінь ознаки, її відтінки словотворчими засобами (*миленький, ріднесенький, малюсінський, червонуватий, превисокий, архіважливий, ультрамодний*), називають ознаку за кольоровою схожістю (*малиновий берет, кремовий костюм*), означають масть тварин (*гні-*

дий, вороний кінь; рябе курча), виражають остаточні, стали ознаки (німий, хворий, глухий, босий), а також від складних прикметників (темно-синє пальто, високе-превисоке дерево) та якісних, що утворилися внаслідок переходу з відносних і присвійних (материнська любов, орлиний погляд, качина хода) чи дієприкметників (цілюща трава, немеркнучі зорі).

5.4.4. ПОВНІ (СТЯГНЕНІ Й НЕСТЯГНЕНІ) ТА КОРОТКІ ФОРМИ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Загальноновживаними в сучасній українській літературній мові є повні стягнені форми прикметників жіночого, середнього роду та множини: *висока тополя, розкішне дерево, зелені луки*. Такою ж загальноновживаною є й повна нестягнена форма якісних прикметників чоловічого роду називного (знахідного, кличного) відмінка однини: *широкий степ, пильний погляд, чесний хлопчик*.

Паралельні стягнені / нестягнені форми якісних прикметників уживаються в називному й знахідному відмінках жіночого й середнього роду однини, у цих самих відмінках множини: *видністься широке — широкеє поле, висока — высокая гора, зелені — зеленії луги*.

Повні нестягнені форми поширені в усній народній творчості, поетичному та розмовно-побутовому мовленні.

У всіх непрямих відмінках, крім знахідного однини й множини, в усіх стилях літературної мови поширені повні стягнені форми прикметників: *сміх малого дитяти; з веселою дівчиною зустрілись; завдячую щасливому випадку; користуємось щедрими дарунками природи*. Зіставте: *Усе одбивається в пісні, як в морі: розжевая зоря, й червоная кров, і темна ненависть, і ясна любов, і пломінь пожару, і місяць, і зорі* (Л. Укр.).

Деякі повні форми якісних прикметників у називному, знахідному відмінках однини чоловічого роду мають співвідносні короткі форми: *зелений сад — зелен, рясний цвіт — рясен, дрібний дощ — дрібен, повний глечик — повен*.

Короткі форми якісних прикметників є незмінними. В зіставленні з повними формами вони є первинними й були основою для виникнення повних форм.

Примітка. Сучасні загальноновживані повні стягнені форми прикметників походять від давніх нечленних, що були відмінюваними: *великъ столъ, велика стола, велику столу; добра жена, добры жены, доброю женою; велико озеро, велика озера, велику озеру, велико озеро*. Членні прикметники утворилися від нечленних шляхом додавання до відмінкових форм прикметників відмінкових форм вказівного займенника *иже* (чол. рід), *яже* (жін. рід), *єже* (серед. рід) — без спільної частини *же*. У такому прикметнику відмінювались обидві його складові частини: *добръ и, добра*

его, добру єму, добры имь; добра я, добры и. добру ю; добро є, добра єго, добру єму. З часом відмінкові форми прикметників і займенників поєдналися в одне слово, відбулися спрощення, стягнення, що й послужило основою появи сучасних прикметникових форм. З давніх членних форм без стягнення, лише з фонетичними змінами збереглися форми називного (знахідного) відмінка прикметників чоловічого роду однини: *добръ и* → *добрий*; *широкъ и* → *широкий*; *синь и* → *синій*.

Короткі форми якісних прикметників уживаються в поезії, фольклорі: *За ворітьми зелен явір, там я буду та тебе ждати* (Н. тв.); *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?..* (М. Р.).

Короткими є також присвійні прикметники у початковій формі — називному відмінку однини чоловічого роду: *Миколин друг, сестрин підручник, Михайлів портфель, Віталіїв кашкет*. У непрямих відмінках вони набувають відповідних закінчень (на відміну від якісних коротких прикметників).

5.4.5. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Змінюючись за родами, числами, відмінками, прикметники набувають відповідних закінчень залежно від того, до якої групи вони належать — твердої чи м'якої. Група прикметника визначається за кінцевим приголосним основи його початкової форми — називного відмінка однини чоловічого роду.

До твердої групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний, що вживається після голосного звука (*веселий, широкий, зимовий, дужий, людяний, кролячий*) або після приголосного (*злий, близький, дуплистий, ненаситний, розподільний, спокійний*). До твердої групи належать також присвійні прикметники, які в початковій формі мають чисту основу на тверду приголосну фонему [н] чи [в]: *Ольжин приятель, Тамарин костюм, Денисів кашкет, Андріїв олівець, сусідів город*.

До м'якої групи належать прикметники, основа яких у початковій формі закінчується на м'який приголосний: *літній, крайній, мужній, освітній, верхній, вечірній, довгоший, безкрай* (*довгоши[й']й, безкра[й']й*). Якщо в кінці основи прикметників твердої групи наявний будь-який твердий приголосний, то основа прикметників м'якої групи закінчується лише звуками [н'] чи [й].

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* (*круглолиций, бідолиций*) утворюють окремий тип відмінювання прикметників, який можна назвати м і ш а н и м, оскільки родові, відмінкові форми їх подібні до відповідних форм прикметників

то твердої групи, то м'якої. Так само відмінюється і прикметник *безлиций*.

Зразки відмінювання прикметників

	Тверда група		М'яка група	
	Однина		Однина	
	Чол. рід	Серед. рід	Чол. рід	Серед. рід
Н.	<i>весел-ий</i> сміх	<i>весел-е</i> дитя	<i>літн-ій</i> день	<i>літн-є</i> сонце
Р.	<i>весел-ого</i> сміху, дитяти		<i>літнь-ого</i> дня, сонця	
Д.	<i>весел-ому</i> сміху, дитяті		<i>літнь-ому</i> дню, сонцю	
З.	<i>весел-ий</i> сміх	<i>весел-е</i> дитя	<i>літн-ій</i> день	<i>літн-є</i> сонце
О.	<i>весел-им</i> сміхом, дитям		<i>літн-ім</i> днем, сонцем	
М. (у)	<i>весел-ому</i> (<i>весел-ім</i>) сміху, дитяті		<i>літнь-ому</i> (<i>літн-ім</i>) дні, сонці	

	Однина		Множина	
	Жін. рід			
	Тверда група	М'яка група	Тверда група	М'яка група
Н.	<i>весел-а</i> вдача	<i>літн-я</i> пора	<i>весел-і</i> вечори	<i>літн-і</i> ранки
Р.	<i>весел-ої</i> вдачі	<i>літнь-ої</i> пори	<i>весел-их</i> вечорів	<i>літн-іх</i> ранків
Д.	<i>весел-ій</i> вдачі	<i>літн-ій</i> порі	<i>весел-им</i> вечорам	<i>літн-ім</i> ранкам
З.	<i>весел-у</i> вдачу	<i>літн-ю</i> пору	<i>весел-і</i> вечори	<i>літн-і</i> ранки
О.	<i>весел-ою</i> вдачею	<i>літнь-ою</i> порою	<i>весел-ими</i> вечорами	<i>літн-іми</i> ранками
М.	<i>весел-ій</i> вдачі	<i>літн-ій</i> порі	<i>весел-их</i> вечорах	<i>літн-іх</i> ранках

	Однина		Множина	
	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід	
Н.	<i>білолиц-ий</i> хлопець	<i>білолиц-е</i> дитятко	<i>білолиц-я</i> дівчина	<i>білолиц-і</i> люди
Р.	<i>білолиць-ого</i> хлопця, дитятка		<i>білолиць-ої</i> дівчини	<i>білолиц-их</i> людей
Д.	<i>білолиць-ому</i> хлопцеві, дитяткові		<i>білолиц-ій</i> дівчині	<i>білолиц-им</i> людям
З.	<i>білолиць-ого</i> хлопця	<i>білолиц-е</i> дитятко	<i>білолиц-ю</i> дівчину	<i>білолиц-их</i> людей
О.	<i>білолиц-им</i> хлопцем, дитятком		<i>білолиць-ою</i> дівчиною	<i>білолиц-ими</i> людьми
М. (на)	<i>білолиць-ому</i> (<i>білолиц-ім</i>) хлопцеві, дитяткові		<i>білолиц-ій</i> дівчині	<i>білолиц-их</i> людях

Прикметники твердої і м'якої груп чоловічого роду мають різні закінчення в називному відмінку однини (ізнахідному однини, якщо прикметник виражає ознаку неістоти і вживається з відповідним іменником): *-ий* — у прикметників твердої групи, *-ій* — у прикметників м'якої групи: *яскравий, піжний, відчайдушний, приміський; ближній, дальній, городній*. Голосними фонемами [и] — [і] розрізняються також закінчення орудного відмінка однини: прикметники твердої

групи мають закінчення **-им** (лісовим, білосніжним, сільським), м'якої — **-ім** (дальнім, всесвітнім, безкраїм — [безкрайім]). В інших відмінках у прикметниках обох груп закінчення однакові, але вживаються після різних приголосних — твердого чи м'якого (зокрема, і в знахідному відмінку, якщо прикметник поєднується з іменником — назвою істоти й, отже, омонімічний із родовим). Порівняйте: *хлопця веселого, дорослого — присутнього, незабутнього; допомогти чоловікові хворому, німечному і самотньому, сторонньому; взяти участь у поході туристському, завтрашньому (туристським, завтрашнім)*.

Закінчення прикметників середнього роду збігаються з відповідними відмінковими закінченнями прикметників чоловічого роду в усіх відмінках, крім називного й знахідного, якщо він співзвучний із називним: *підійшли до крайнього будинку і крайнього вікна, плями на синьому костюмі і синьому полотнищі*. У називному відмінку прикметники середнього роду твердої і м'якої груп мають закінчення **-е**, яке на письмі позначається буквами **е, є**: *вільне місце, порожнє відро, житнє поле*.

У місцевому відмінку прикметники чоловічого й середнього роду вживаються із закінченням **-ому** та його варіантом **-ім (-ім)**: *у батьковому (батьковім) зауваженні, на нижньому (нижнім) поверсі, на безкрайому (безкраїм) просторі*.

Прикметники твердої і м'якої груп жіночого роду мають однакові (фонетичні) закінчення в усіх відмінках, але в називному й знахідному позначаються різними буквами: **а—я, у—ю**: *холодна осіння погода; порожня дерев'яна діжка; купили модну синю спідницю*. В інших відмінках однакові закінчення для прикметників твердої і м'якої груп не відрізняються й графічним зображенням: *віддала книжку знайомій дівчині — колишній приятельці; працюю з братовою дружиною; над домашньою вправою*. Прикметники обох груп мають спільне закінчення **-ій** у давальному й місцевому відмінках: *завдячувати добрій щирій людині, незабутній зустрічі — перебувати у тривалій подорожі, у сусідній кімнаті*.

У множині однакові закінчення прикметників твердої і м'якої груп у називному відмінку й знахідному, якщо прикметник вживається з іменником — назвою неістоти: *стоять теплі літні дні, відвідали древні поліські ліси*. В інших відмінках закінчення неоднакові, вони різняться вживанням фонем **|и|** в закінченнях прикметників твердої групи, **|і|** — в закінченнях прикметників м'якої групи: *працювали довгими осінніми вечорами, милувалися безкраїми кримськими степами, немає кінця щоденним домашнім справам, шануємо справжніх щирих друзів*.

Присвійні прикметники належать до твердої групи, їх закінчення специфічне лише у називному відмінку однини чолові-

чого роду — воно нульове: *прийшов добрий батьків друг*. В усіх інших формах воно таке саме, як у прикметників твердої групи: *чекаємо на щирого братового друга, пов'язала голову блакитною материнюю хусткою, не знайшла сестриної хутрянної шапки, братового шкіряного кашкета; відвідали материних рідних сестер; задоволені постійними синовими успіхами*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають форми, спільні з прикметниками твердої і м'якої груп. Із прикметниками твердої групи співзвучні форми називного та орудного відмінків однини чоловічого й середнього роду (*гарний блідолиций чоловік, мале білолице дівча; розмовляли з гарним блідолицим хлопцем, із малим білолицим дівчам*), а також усі відмінкові форми множини (*зустріли вродливих білолицих дівчат, співали з вродливими білолицими дівчатами, дякували вродливим білолицим дівчатам*).

Як і в інших прикметників, форма знахідного відмінка однини середнього роду цих прикметників однозвучна з формою називного відмінка (*сидить мале білолице дитя, доглядаю мале білолице дитя*). Співзвучні форми давального й місцевого відмінків жіночого роду однини (*завдячую білолицій дівчині, зупинили погляд на білолицій дівчині*). Форма називного відмінка множини має закінчення *-і* (*проходять білолиці дівчата*). Усі інші форми прикметників спільні з відповідними формами прикметників м'якої групи: *стоїть довгошия білолиця жінка; зустріли блідолицього мужнього чоловіка, справжню білолицю красуню; немає білолицього тутешнього хлопця, самотнього блідолицього дитяти* тощо.

5.5. ЧИСЛІВНИК

5.5.1. ЗНАЧЕННЯ ЧИСЛІВНИКА

Числівником називається повнозначна змінна частина мови, що об'єднує слова із значенням кількості чи порядку предметів при лічбі або абстрактно-математичної кількості. Числівники відповідають на питання *скільки? котрий? котра? котрє? котрі?*

Називаючи кількість чи порядок предметів при лічбі, тобто характеризуючи їх з кількісного погляду, числівники у мовленні найчастіше пов'язані з іменниками: *три дороги, п'ять доповідей, четверо дітей, дві третіх відстані, перший клас, дванадцятий рік*. Числівники можуть уживатись для назв абстрактних чисел або без назв предметів; за таких умов вони набувають значення граматичного предмета: *три помножене на п'ять дорівнює п'ятнадцятьом; із двадцяти не з'явилося трое*.

Виникнення й розвиток числівників тісно пов'язані із виникненням і розвитком поняття числа. А поняття числа з'явилося на тому етапі розвитку пізнання, коли людина, рахуючи предмети, могла абстрагуватися від усіх їх властивостей, крім кількісних. Первісне значення числа було тісно пов'язане з уявленням про перелічувані предмети і лише поступово відокремилось від нього. Залишки такої конкретності збереглися й нині в різних мовах, зокрема в українській, і характеризуються наявністю так званих нумеративних слів, тобто слів, що вживаються з числівниками при перерахуванні різних предметів: *штука, душа, особа: у групі двадцять осіб студентів, зібралось десять душ дітей, купили двадцять штук кавунів.*

Відомі різні системи позначення кількості й лічби. Рахували четвітками (чотири пальці), п'ятірками, шестірками (п'ять пальців і один), десятками (десять пальців), копами (копа — 60 снопів), міряли ліктями. Проте не всі слова, що вживаються для рахунку, належать до числівників. Не є числівниками *душа, копа, половина, чверть, третина, десяток, сотня, п'ятірка, п'ятак* тощо. Позначаючи кількість чи порядок предметів, слово повинне мати граматичні характеристики, що відповідають числівникові.

5.5.2. РОЗРЯДИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні й порядкові.

Кількісними є числівники, які називають кількість предметів при лічбі й відповідають на питання *скільки?*

Залежно від того, як саме числівник виражає кількість, кількісні числівники поділяються на семантичні групи: власне кількісні, кількісно-збірні, кількісно-дробові та неозначено-кількісні.

Власне кількісні числівники називають точно визначену кількість у цілих одиницях: *п'ять будинків, шістнадцять курчат, сто двадцять олівців.*

Кількісно-збірними (чи просто *збірними*) є числівники, що означають певну кількість одиниць, предметів як неподільну сукупність. Вони вживаються з множинними іменниками (*трьох дітей, четверо саней*), іменниками середнього роду — назвами неістот (*п'ятеро вікон*), назвами малих віком істот (*шестеро пташенят, десятеро цуценяток*), з іменниками чоловічого та спільного роду — назвами істот (*десятеро студентів, двоє сиріт*).

Кількісно-збірні числівники утворюються від власне кількісних від двох до двадцяти включно та числівника тридцять за

допомогою суфіксів *-ой-* (двоє, троє), *-ер-* (четверо, п'ятеро, дванадцятьеро); від окремих збірних творяться пестливі форми: *двійко, трійко, двоєчко* — ці слова є незмінними. Для вираження парності вживаються збірні числівники *обидва, обидві, обоє: обидва сини, обидві дочки, обоє дітей*.

Кількісно-дробові (чи просто дробові) числівники називають частину від цілого, що виражається відповідним іменником: *двадцять сотих запасу, дві третіх присутніх*. У дробових поєднуються кількісні числівники, що називають кількість частин, і порядкові, що визначають, яку саме частину від цілого взято (*двадцять сотих, дві третіх*). До таких числівників можуть приєднуватися й назви цілих чисел: *дві цілих і три десятих площі, два цілих й одна друга кілограма*. Числівники *п'ять десятих, одна друга* можуть замінюватись іменником *половина*, що вживається з частиною кількісно-дробового числівника, який називає цілі одиниці, завжди у формі орудного відмінка, а іменник набуває форми, що зумовлюється числівником — назвою цілих одиниць: *два з половиною кілограми, чотирьох з половиною сотень*. Слово *половина* в такому поєднанні втрачає предметне значення.

Неозначено-кількісні числівники називають неточно визначену кількість: *кільканадцять, кількадесят, кількасот, декілька, стільки, скільки, мало, чимало, багато*. Числівники *скільки, стільки, мало, чимало, багато* поєднуються не лише з іменниками, що називають конкретні поняття, предмети, що піддаються лічбі, а й з іменниками, які називають масу, речовину, збірні поняття, та з іменниками, що мають абстрактне значення: *мало молока, чимало олії, багато дітвори, стільки турбот*.

Неозначені числівники *стільки, скільки* співзвучні із займенниками, числівники *мало, чимало, багато* — із прислівниками; належність їх до частини мови визначається за контекстом. Порівняйте:

Числівники

Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту (Л. Укр.);

Багато літ перевернулось, води чимало утекло (Н. тв.).

Займенники, прислівники

Навколо, скільки оком кинеш, плюскотять на вузьких нивах остисті й безості тишениці (Ст.);

Хто хоче багато знати, тому треба мало спати (Н. тв.).

Усім кількісним числівникам властива граматична категорія відмінка. Числівник *один* має категорію роду, числа. Родові форми його залежать від роду іменника: *один урок, одна лекція, одне заняття*. Форма множини виражає кількість лише із множинними іменниками: *одні сани, одні вила* — одні,

а не кілька. Числівникові *два* властива категорія роду: з іменниками чоловічого й середнього роду вживається форма *два* (*два ясени, два дерева*) та *дві* з іменниками жіночого роду (*дві берези*). Родова диференціація його наявна тільки у формі називного та знахідного відмінків з іменниками — назвами неістот (*росте два клени і посадили два клени; розцвіли дві ромашки — зірвала дві ромашки*), в інших відмінках вживаються однозвучні форми.

Починаючи з числівника *два*, кількісні числівники не мають граматичної категорії числа, оскільки своїм значенням кожен із них називає кількість предметів більшу ніж один.

Кількісні числівники, поєднуючись з іменниками, виступають словами пояснюваними і пояснювальними, чим зумовлені різні синтаксичні функції їх. У формі називного відмінка числівник разом з іменником виконує функцію підмета: *Виглядають із травички дві повнесенькі сунички: У бору грибів багато* (К. П.). У формі знахідного відмінка таке поєднання виконує функцію другорядного члена речення — додатка, в інших непрямих відмінках числівник виконує функцію означен-

ня чи обставини: *Я викопав собі погребець глибиною в п'ять*

метрів, засипав туди картоплі, кілька головок капусти, три відра

буряків, моркви (Пер.). З багатьма людьми зводила Максима

Рильського примхливо-винахідлива доля подорожніх (Ю. М.); *По-*

дарунки вручили п'ятьом дітям. Якщо поєднання іменника з числівником у формі непрямого, крім знахідного, відмінка виражає логічно неподільне поняття, то це поєднання виконує функ-

цію одного члена речення: *Хто трьома зубами їсть сіно?* (Н. тв.).

Порядковими називаються числівники, що означають порядок предметів під час лічби й відповідають на питання *котрий?* (*котра? котре? котрі?*): *перша вистава, десятий будинок, дві тисячі сьомий рік*.

Граматичні властивості порядкових числівників подібні до граматичних ознак прикметників: порядкові числівники відмінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у цих формах з іменниками: *третій клас, третья година, третє відділення, треті півні*. Подібно до прикметника порядкові числівники виконують функцію узгодженого означення, рідше —

іменної частини складеного присудка: *Друга зустріч команд закінчилася перемогою наших футболістів; На фініші киянка була другою* (Газ.). Називаючи дати, порядкові числівники разом із відповідними іменниками виконують функцію обставини: *Навчальний рік у школах та інших навчальних закладах розпочинається першого вересня* (Газ.); *І. П. Котляревський народився 29 серпня 1838 року в місті Полтаві*.

Поєднання іменника з порядковим числівником може виконувати функцію будь-якого другорядного члена речення, якщо є синтаксично неподільним словосполученням: *Цієї осені до першого класу йдуть діти тисяча дев'ятсот дев'яносто дев'ятого року народження* (Газ.); *На третій парі у нашій групі буде семінар із психології*.

5.5.3. ГРУПИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА БУДОВОЮ

За будовою числівники поділяються на прості, складні, складені.

Простими називаються однослівні числівники, що мають один корінь: *два, три, десять, сорок, десятий, четвертий, другий, сотий*.

Складеними є однослівні числівники, що мають два корені: *два-на-дцять, шість-десят, сім-сот, шість-десят-ий, дев'ят-сот-ий*.

Примітка. Частина *-дцять*, наявна у числівниках, виникла із *десять* внаслідок фонетичних явищ чергування [о] з нулем фонемою та прогресивної асиміляції за способом творення між проривним [д] і щільним свистячим [с'], який змінився на африкат [ц'].

Складеними називаються числівники, які поєднують кілька простих і складних числівників: *сто чотирнадцять, вісімсот сорок чотири, тисяча чотириста дев'яносто перший*.

5.5.4. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ.

СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Відмінювання кількісних числівників

Числівник *один* відмінюється за відмінками, числами, в однині — за родами. Числівник *один* узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку.

У непрямих відмінках він має спільні форми для чоловічого й середнього роду. Форма знахідного відмінка чоловічого роду співзвучна із називним або родовим відмінком залежно від того, з яким іменником вживається числівник — назвою істоти чи неістоти.

У жіночому роді числівник має паралельні форми в родовому та орудному відмінках (*однієї, одної — однією, одною*).

		Однина		Множина	
	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід		
Н.	<i>один друг</i>	<i>одне (одно) життя</i>	<i>одна мить</i>	<i>одні</i>	<i>канікули</i>
Р.	<i>одного друга, життя</i>		<i>однієї (одної) миті</i>	<i>одних</i>	<i>канікул</i>
Д.	<i>одному другуві, життю</i>		<i>одній миті</i>	<i>одним</i>	<i>канікулам</i>
З.	<i>одного друга</i>	<i>одне (одно) життя</i>	<i>одну мить</i>	<i>одні</i>	<i>канікули</i>
О.	<i>однім другом, життям</i>		<i>однією (одною) миттю</i>	<i>одними</i>	<i>канікулами</i>
М.	<i>(на) одному (однім) другуві, життю (житті)</i>		<i>одній миті</i>	<i>(на) одних</i>	<i>канікулах</i>

Числівник *два* відмінюється за відмінками, родово розрізнення наявне лише в називному й знахідному відмінках.

Однакові закінчення в усіх відмінках, крім орудного, мають числівники *три, чотири*:

	Чол. рід	Серед. рід	Жін. рід		
Н.	<i>два роки</i>	<i>два заняття</i>	<i>дві лекції</i>	<i>три</i>	<i>чотири сестри</i>
Р.	<i>двох років,</i>	<i>занять,</i>	<i>лекцій</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох сестер</i>
Д.	<i>двома рокам,</i>	<i>заняттям,</i>	<i>лекціям</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом сестрам</i>
З.	<i>два роки</i>	<i>два заняття</i>	<i>дві лекції</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох сестер</i>
О.	<i>двома роками,</i>	<i>заняттями,</i>	<i>лекціями</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма сестрами</i>
М.	<i>(на) двох роках, заняттях,</i>	<i>лекціях</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>сестрах</i>

Із формою називного відмінка числівників *два, три, чотири* вживаються іменники у формі називного відмінка множини: *два столи, три учні, чотири хлопці*. Проте в іменниках наголошується той самий склад, що й в однині, якщо у формах однини й множини в іменниках наголос змінює своє місце, тому *дві сестри, два брати, три гори, чотири книжки, три хати, дві сосни, два ясени*. У непрямих відмінках наголошення іменника відповідає місцю наголосу у множині: *двох братів, трьома ясеними*.

Окремий різновид відмінювання утворюють числівники від *п'яти* до *двадцяти, тридцять, п'ятдесят — вісімдесят*.

Н.	<i>п'ять</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>одинадцять</i>	<i>п'ятдесят</i>	<i>трьома</i>
Р.	<i>п'яти,</i>	<i>семи,</i>	<i>восьми,</i>	<i>одинадцяти,</i>	<i>п'ятдесяти,</i>	
	<i>п'ятьох</i>	<i>сімох</i>	<i>вісьмох</i>	<i>одинадцятьох</i>	<i>п'ятдесятьох</i>	<i>трьома</i>

- Д. *п'яти, семи, восьми, одинадцяти, п'ятдесяти,*
п'ятьом сімю вісьмю одинадцятьом (п'ятдесятьом) трояндам
- З. як Н. або Р. (з іменником *троянда* — як Н.)
- О. *п'ятьма, сьомя, вісьма, одинадцятьма, п'ятдесятьма*
п'ятьома сімома вісьмома одинадцятьома (п'ятдесятьома) трояндами
- М. (на) *п'яти, семи, восьми, одинадцяти, п'ятдесяти*
п'ятьох сімох вісьмох одинадцятьох (п'ятдесятьох) трояндах

Усі названі числівники в непрямих відмінках, крім знахідного, мають паралельні форми. Від закінчення непрямого відмінка у числівників *одинадцять* — *дев'ятнадцять* залежить місце наголосу: із закінченням *-и* наголошується друга складова частина *-на-* (*дванадцяти, чотирнадцяти*), з іншим закінченням наголос падає на нього (*тринадцятьох, чотирнадцятьом*). Форма орудного відмінка завжди має наголошене закінчення: *дванадцятьма* і *дванадцятьома*. В інших числівниках цієї групи постійно наголошується закінчення: *шесті, двадцяти, сімдесяти* і *сімдесятьох, двадцятьом, дев'ятьма, шістьома*.

Закінчення *-и* властиве омонімічним формам родового, давального, місцевого відмінків; визначаючи відмінок певного числівника, слід зважати на контекст: *бракує (ч о г о?)* — *книжок (с к і л ь к о х?)* — *п'яти* — форма родового відмінка; *віддати книжки (к о м у?) студентам (с к і л ь к о м?)* — *семи* — форма давального відмінка; *з'явився цвіт (н а ч о м у?)* — на яблунях (*н а с к і л ь к о х?*) — *на десяти* — форма місцевого відмінка.

У складних числівниках на позначення десятків змінюється лише друга частина: *п'ятдесяти, п'ятдесятьма, вісімдесятьох, сімдесятьом*.

Із числівником називного відмінка вживається форма родового відмінка множини іменника (виявляє себе зв'язок керування): *п'ять сестер, одинадцять вихованців, п'ятдесят учителів*. Такий самий зв'язок зберігається і в знахідному відмінку, якщо він збігається з називним. В усіх інших непрямих відмінках

числівник узгоджується з іменником: *дев'ятьом дітям, п'ятнадцятьма вихователями, шістьдесятьох абітурієнтів*.

Н.	<i>двісті</i>	<i>вісімсот</i>	<i>квіток</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>восьмисот</i>	<i>квіток</i>
Д.	<i>двомастам</i>	<i>восьмистам</i>	<i>квіткам</i>
З.	<i>двісті</i>	<i>вісімсот</i>	<i>квіток</i>
О.	<i>двомастами</i>	<i>вісьмастами, вісьмомастами</i>	<i>квітками</i>
М.	(на) <i>двохстах</i>	<i>восьмистах</i>	<i>квітках</i>

У складних числівниках на позначення сотень змінюються обидві складові частини: *трьохсот, чотирьомстам, на шестистах*.

Форма називного відмінка числівника вимагає форми родового чого?

го відмінка множини іменника: *двісті автомобілів, триста мотоциклів* (зв'язок керування). Такий самий синтаксичний зв'язок й у формі знахідного відмінка: *списано двісті листків, прочитано триста книжок*. В інших непрямих відмінках числівник узгоджу-

ється з іменником: *трьохсот мотоциклів, на трьохстах мото-*
скільки?
скільки?
скільки?

циклах, сьомастами (сімомастами) велосипедами.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* мають дві відмінкові форми — названу в називному і знахідному відмінках (*бігає сорок курчат, виростили дев'яносто курей*) і *сорока, дев'яноста, ста* — в усіх інших відмінках (*розмовляли з дев'яноста студентами, дипломи вручили ста випускникам*).

Числівник *тисяча* відмінюється, як іменник першої відміни мішаної групи (*круча*), числівники *мільйон, мільярд* — як іменники чоловічого роду другої відміни твердої групи (*клен, дуб*).

У складених кількісних числівниках відмінюється кожна складова частина, синтаксичний зв'язок числівника з іменником визначається останнім компонентом:

Н. <i>тисяча</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>чотири</i>	<i>підручники</i>
Р. <i>тисячі</i>	<i>семисот</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьох</i>	<i>підручників</i>
Д. <i>тисячі</i>	<i>семистам</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьом</i>	<i>підручикам</i>
З. <i>тисячу</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>чотири</i>	<i>підручники</i>
О. <i>тисячею</i>	<i>сьомастами,</i> <i>сімомастами</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирма</i>	<i>підручниками</i>
М. (на) <i>тисячі</i>	<i>семистах</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьох</i>	<i>підручниках</i>

Кількісно-збірні числівники в непрямих відмінках мають такі самі форми, як і відповідні власне кількісні числівники: *два, двоє* — *двох, двом* і т. д. Лише числівник *обидва* має інші форми: *обидва, обоє, обидві* (у називному — знахідному) — *обох, обом, обомá, на обох*.

Неозначено-кількісні числівники відмінюються так: *багато, кілька* — як числівник *три* (*багатьох, багатьом, багатьма*); числівники *кількадесят, кільканадцять, стонадцять* — як числівник *десять* (*кількадесяти, кількадесятьох, кількадесятьом, кількадесятьма* (*кількадесятьома*)); числівник *кількасот* — як *двісті* й має такі форми: *кількохсот, кількомстам, кількомастами, на кількохстах*. Неозначені числівники *мало, чимало* є незмінними.

Кількісно-дробові числівники поєднують два типи відмінювання: чисельник відмінюється, як кількісний числівник, знаменник — як порядковий, іменник при цьому в усіх відмінках уживається в одній формі — родового відмінка однини.

Н. одна друга	відстані	два цілих три п'ятих	гектара
Р. однієї (одної) другої	відстані	двох цілих трьох п'ятих	гектара
Д. одній другій	відстані	двом цілим трьом п'ятим	гектара
З. одну другу	відстані	два цілих три п'ятих	гектара
О. однією другою	відстані	двома цілими трьома п'ятими	гектара
М. (на) одній другій	відстані	двох цілих трьох п'ятих	гектара

Числівники *півтора* (з іменниками чоловічого і середнього роду), *півтори* (з іменниками жіночого роду), *півтораста* не відмінюються, з ними поєднується іменник у родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтори хвилини*.

Порядкові числівники відмінюються подібно до прикметників — за родами, числами, відмінками. Числівник *третій* — як прикметник м'якої групи, всі інші — як прикметники твердої групи. У складених порядкових числівниках відмінюється тільки остання складова частина.

Чоловічий рід, однина

Н. третій курс	тисяча вісімсот дев'яносто четвертий кілометр
Р. третього курсу	тисяча вісімсот дев'яносто четвертого кілометра
Д. третьому курсу	тисяча вісімсот дев'яносто четвертому кілометру
З. третій курс	тисяча вісімсот дев'яносто четвертий кілометр
О. третім курсом	тисяча вісімсот дев'яносто четвертим кілометром
М. (на) третьому курсі	тисяча вісімсот дев'яносто четвертому кілометрі

Порядкові числівники перебувають з іменниками в синтаксичному зв'язку повного узгодження: *працюю п'ятий рік, ми нає п'ята річниця, зібралися на п'яту зустріч, навчається у п'ятому класі, відзначили п'яті роковини*.

5.6. ЗАЙМЕННИК

5.6.1. ЗНАЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКА

Займенник — це повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова, що вказують на предмети, ознаки, кількість чи порядок предметів у лічбі, не називаючи їх. Наприклад: 1. *Як тебе не любити, Києве мій?!* (Луц.) — займенник *тебе* вказує на предмет (граматичний), названий іменником *Київ*, цим іменником визначається лексичне (предметне) значення займенника. 2. *Скільки підросло й полетіло нас в молодій весні, в колоси-*

стім полі, а у тебе знов та ж доріжка в клас, той же явір наш під вікном у школі (Мал.) — займенник *нас* вказує на осіб — учнів, які навчалися у школі; займенник *скільки* — на кількість осіб, що на них вказує займенник *нас*, точна кількість осіб не названа; займенник *(у) тебе* вказує на особу — вчительку (за змістом твору), не називаючи її; займенники *та, той* указують на ознаки предметів: *та ж доріжка*, що й раніше була, *той самий явір*, що й раніше ріс під вікном школи, не інша доріжка, не інший явір. Займенники *мій* (Києве), *наш* (явір) вказують на ознаку за належністю предмета комусь. 3. *Петрик купив три зошити, Миколка — стільки ж* — займенник *стільки* вказує на кількість предметів, названу в першій частині речення числівником *три*.

Щоб встановити лексичне значення займенника, потрібно знати, з яким саме словом контексту він співвідноситься, — цим словом зумовлюється зміст займенника. В першому реченні займенник *тебе* вказує на назву міста, у другому — на особу, ще в іншому вислові вказуватиме на інші предмети (наприклад, *Ти течеш в віки, Дніпре, серцю милий ...* (Мал.) — займенник *ти* вказує на назву річки, цією назвою визначається його смисл; *Обступи мене, ліс... Я побуду з тобою* (Кост.) — значення займенника *тобою* зумовлюється словом *ліс*). Отже, на відміну від інших частин мови займенник не має свого конкретного лексичного значення — лексичне значення кожного займенника визначається лише в контексті й тим словом, на яке займенник вказує.

Звичайно, той самий займенник залежно від контексту набуває різного значення, тому лексичне значення його у загальному абстрактному, конкретизується лише в контексті. Причому одні займенники завжди співвідносяться в тексті зі словами, що мають предметне значення, інші — зі словами, що виражають ознаку предмета чи кількість їх.

5.6.2. ПОДІЛ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ І ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ. СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ ЗАЙМЕННИКІВ З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Займенники за значенням і граматичними ознаками поділяються на кілька розрядів: особові, зворотний, питально-відносні, заперечні, неозначені, присвійні, вказівні, означальні.

Особові займенники: *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*. Кожен із них вказує на предмет чи особу, при цьому займенники *я, ми* називають того, хто говорить чи виконує дію, займенники *ти, ви* вказують на співрозмовника, займенники *він, вона, воно, вони* — на особу (осіб) чи предмет, про які говорять і які участі у розмові не беруть: *Вийду я гриби збирати — знаю, де вони й*

які; *Ой, ти, вітер-вітерець ще й буйнесенький, не ламай ти квіток, будь добресенький* (К. П.).

У мовленні займенник *ми* може вживатись у значенні *я* для встановлення тіснішого зв'язку з аудиторією. Це характерно, зокрема, для наукового стилю, ораторського мовлення: *Внаслідок проведених дослідів ми дійшли висновку...*; *Раніше ми зазначали...* і под. Займенник *ми* вживається і в значенні *ти, ви*, коли мовець хоче наголосити на своїй причетності до стану, справ, дій, властивих співрозмовникові (співрозмовникам): *«Як ми себе почуваємо?»* — звертається лікар до хворого; *«Що ми тут робимо?»* — запитує вчитель учнів (учня). Займенник *ви* може вживатись в узагальненому значенні, втілюючи вказівку на узагальнену особу чи узагальнених осіб (*«Ви відчиняєте двері, заходите до класу, вітаєтесь ...»*), а також при звертанні до однієї особи для вираження пошани (*Миколо Григоровичу, Ви прийшли дуже вчасно*).

Зворотний займенник *себе* вказує на предмет будь-якого роду й числа, завжди стосується виконавця дії: *я купив собі книжку; ти купив собі книжку; вона купила собі; ми купили собі* тощо.

Питально-відносні займенники: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* Займенники *хто? що?* вказують на предмет чи особу: *Ой, що ж ти нам, веснонько, принесла? Я не знаю, мамо мила, що тобі і побажати* (К. П.). Займенники *який? чий? котрий?* вказують на ознаку предмета: *Я ж киця маленька, ой, яка бідненька* (К. П.); *Яку дружбу заведеш, таке й життя проживеш* (Н. тв.). Займенник *скільки* вказує на кількість предметів: *Скільки олівців купити? — Скільки й ручок*. Ці займенники вживаються як питальні, оформляючи питання (*Яке село за горою?*), і як відносні, поєднуючи підрядну частину з головною у складнопідрядному реченні: *Скажи мені, хто твій товариш, тоді я скажу, хто ти* (Н. тв.).

Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* (утворені від питально-відносних за допомогою префікса *ні-*) та *жодний* (*жоден*) виражають заперечення, відсутність предметів (*ніхто, ніщо*), ознак (*ніякий, нічий, нікотрий*), кількостей (*жодний, ніскільки*): *Дружній громаді не страшна ніяка сила; Ніхто не зможе наш народ подолати* (Н. тв.).

Неозначені займенники утворюються за допомогою суфіксів, префіксів від питально-відносних. Неозначені займенники, утворені від займенників *хто, що* за допомогою префіксів *де-, аби-, будь, невідь-, казна-, хтозна-, бозна-* та суфіксів *-небудь-, -сь-*, вказують на предмети (*хто-небудь, що-небудь, хтось, щось, дехто, казна-хто, казна-що, абихто, абищо, будь-хто, хтозна-що, будь-що, невідь-що, невідь-хто*); займенники, утворені від *який? чий? котрий?* за допомогою тих самих афіксів,

вказують на ознаки предметів (який-небудь, чийсь, декотрий, казна-який, абичий, будь-котрий, невідь-чий, невідь-який та ін.), займенники скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, казна-скільки, абисільки, будь-скільки вказують на кількість: «За що ж, — хто-небудь питає, — Зозуля Півня вихваляє?» (Гл.); Роботу любимо більше мелодійну, але не проти будь-яку творить (Бр.).

Присвійні займенники мій, твій, свій, наш, ваш, їхній вказують на ознаку предмета за належністю. Займенники мій, наш виражають зв'язок ознаки з першою особою, займенники твій, ваш — з другою, займенник свій — з будь-якою особою: *Моя хата небом крита; Своя сорочка ближче до тіла; Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш — як хочеш, так його їж!* (Н. тв.).

У значенні присвійних вживається форма родового відмінка займенників, що вказують на третю особу, — його, її, їх, зіставте: *зустрів* (к о г о?) — *його, її, їх; немає* (к о г о?) — *його, її, їх* — особові; *книжка* (ч и я?) — *його, її, їх; досягнення* (ч и ї?) — *його, її, їх* — присвійні.

Вказівні займенники: *той, цей, такий* (отой, оцей, отакій), *стільки*.

Займенники *той, цей, такий* вказують на ознаки предметів, причому займенники *той, цей* виражають виділення окремих предметів серед інших подібних, займенник *такий* — узагальнення ознаки. Займенник *стільки* вказує на кількість предметів. Наприклад: *А ці діти пережили такі страхіття, що декому і не снилось* (Цюпа). У мовленні займенники *той, цей* можуть набувати здатності вказувати на особу, предмет: *Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною* (Н. тв.); *Цей усе знає*.

Означальні займенники *весь* (увесь), *сам, самий, всякий, інший, кожний* (кожсен) вказують на ознаку предмета, відрізняючись один від одного семантичними відтінками: займенники *всякий, кожний* набувають відтінку розділовості, *інший* — відтінку протиставлення, *весь* — значення сукупності. Займенник *сам* виражає кілька значень: виокремлення особи, предмета із чогось (*Саме тільки місцеперебування не змінює людини*), позначення діючої особи (*Ти сама напиши*), наголошення значущості, особливої ваги особи, предмета (*Сам голова просив вийти на ділянку*), значення обмеження (*Дома були самі діти*), посилення важливості особи, предмета (*Що відповісти — і сам батько не знав*), вживається у значенні «уособлений, втілений» (*Сьогодні ви — сама делікатність*), «без сторонньої допомоги виконаний» (*Я сам це зробив*), характеризує стан — щось комусь дається легко (*Вислів сам якось запам'ятався*).

Значенням і граматичними ознаками займенники подібні до інших частин мови, а саме до іменників (узагальнено-предмет-

ні), прикметників (узагальнено-якісні), числівників (узагальнено-кількісні).

Особові, зворотний, питально-відносні займенники *хто, що*, неозначені, утворені від *хто, що*, заперечні *ніхто, ніщо* належать до узагальнено-предметних займенників. Їм властиве предметне значення — у мовленні вони вказують на особу, предмет. Усім цим займенникам властива категорія відмінка, займенники *він, вона, воно* мають родові форми. Особові займенники вживаються в однині й множині: *я — ми, ти — ви, він, вона, воно — вони*. Проте це не співвідносні форми однини / множини, оскільки займенник у формі множини містить вказівку на особу, названу займенником у формі однини, і ще на одну чи кількох осіб (*ми* — це і *я*, і *ти*, і *ви*, і хтось інший), тобто ці форми відрізняються семантикою.

Узагальнено-предметні займенники в реченні виконують функції підмета чи додатка: 1. *Ми синьки, як дзвіночки, нас сокирками зовуть.* 2. *І такі вони несмілі, налякав їх хтось, мабуть (К. П.).*

Узагальнено-якісними займенниками є питально-відносні *чий, який, котрий*, утворені від них неозначені, заперечні *ніякий, нічий, нікотрий, жодний*, присвійні, вказівні (крім *стільки*), означальні. Їх лексичне значення — вказівка на ознаку предмета. Граматичними ознаками вони подібні до прикметників: їм властиві категорії роду, числа, відмінка, що мають синтаксичний характер. Ці займенники завжди узгоджуються з іменниками у формах роду, числа, відмінка. Подібно до прикметника в реченні вони найчастіше виконують функцію означення, наприклад: *Кожна людина є сином свого віку (Цюпа);*
Всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачить наші очі (Шевч.). Рідше ці займенники є іменною частиною присудка.

До узагальнено-кількісних займенників належать заперечні *жодний, ніскільки*, вказівний *стільки*, питально-відносний *скільки* та неозначені, утворені від нього. Займенник *жодний* змінюється за родами, числами, відмінками, усім іншим займенникам властива лише категорія відмінка. Займенник *жодний* виконує в реченні функцію означення, інші, подібно до числівників, — підмета (у називному відмінку), додатка, обста-

вини (у знахідному відмінку — разом з іменником), означення (в інших непрямих відмінках): Скільки ніг (є) у гадюки, стільки скільком?

правди (є) в брехуна (Н. тв.). Скільком людям нашим завдала лиха війна!?

5.6.3. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Узагальнено-предметні займенники відмінюються за відмінками, змінюючи при цьому основу (утворюють граматичні форми суплетивно):

Н.	я	ми	він, воно	вона	вони
Р.	мене	нас	його, нього	її, неї	їх, них
Д.	мені	нам	йому	її, їй,	їм
З.	мене	нас	його, нього	її, неї	їх, них
О.	мною	нами	ним	нею	ними
М.	(на) мені	нас	ньому, нім	ній	них

Н.	—	будь-хто	абищо	ніщо
Р.	себе	будь-кого	абичого	нічого
Д.	собі	будь-кому	абичому	нічому
З.	себе	будь-кого	абищо	ніщо
О.	собою	будь-ким	абичим	нічим
М.	(на) собі	будь-кому, будь-кім	абичому, абичим	нічому, нічим

Узагальнено-якісні займенники відмінюються за відмінками, числами, в однині — за родами; узагальнено-кількісні займенники — тільки за відмінками.

	Однина		Множина		
	чол. рід	серед. рід	жін. рід		
Н.	кожний (кожен)	кожне	кожна	кожні	стільки
Р.	кожного		кожної	кожних	стількох
Д.	кожному		кожній	кожним	стільком
З.	кожний, кожного	кожне	кожну	кожні, кожних	стільки, стількох
О.	кожним		кожною	кожними	стількома
М.	(на) кожному, кожнім		кожній	(на) кожних	стількох

Зворотний займенник не має форми називного відмінка.

Займенники *він, воно* та всі узагальнено-якісні чоловічого й середнього роду у непрямих відмінках, крім знахідного, мають спільні форми.

Займенники *він, вона, воно, вони* в непрямих відмінках уживаються зі звуком [н] і без нього. Форми орудного й місцевого відмінків завжди мають [н], у давальному відмінку — завжди без [н], у родовому і знахідному наявні паралельні форми: якщо займенник вживається з прийменником, наявність [н] обов'яз-

кова, тому чекав на нього, на неї, на них; їздив до нього, до неї, до них, але бачив його, її, їх; зустрівач його, її, їх.

Наявність чи відсутність прийменника при особових, зворотному займенниках у непрямих відмінках зумовлює зміну наголосу: за відсутності прийменника наголошується другий склад (*спитай мене, його, себе; чекали тебе, мене, його, її*), за наявності його — перший (*подивись на мене, на себе, на нього; говорили про себе, про тебе*).

Заперечні займенники *ніхто, ніщо* в непрямих відмінках мають подвійне наголошення: *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* (у значенні: *немає кого, чого; немає кому, чому; немає ким, чим*) і *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* (зі значенням абсолютної відсутності). Різне наголошення зберігається залежно від значення і при вживанні прийменників між складовими частинами цих займенників, порівняйте: *ні до кого, ні до чого — ні до кого, ні до чого*.

Подвійне наголошення в непрямих відмінках має неозначений займенник *декілька* без зміни значення: *декількох, декільком, декількома*.

Узагальнено-якісні займенники відмінюються, як прикметники твердої групи, лише займенники *весь, їхній* — як прикметники м'якої групи (*всім, всіма, на всіх*); займенник *чий* у жіночому роді має своєрідні форми: *чиєї, чиєю*.

Неозначені й заперечні займенники при відмінюванні змінюють лише частину, що збігається з питально-відносним займенником: *будь-який, хто-небудь, будь-якого, кого-небудь, якому-небудь, комусь, деким, абичим*.

У місцевому відмінку однини узагальнено-якісні займенники чоловічого й середнього роду, займенники *він, воно*, а також *хто, що* й утворені від них (*ніхто, ніщо, абихто, хто-небудь*) мають паралельні закінчення — *-ому, -ему* та *-ім*: *на всякому, на всьому, на твоєму, на кому, на будь-чому і на всякім, на всім, на твоїм, на кім, будь-чїм*.

Примітки. 1. Займенники *що, щось, та, усе, саме, воно, його* (родовий відмінок займенників *він, воно*), *собі*, втрачаючи лексичне значення й граматичні ознаки, вживаються для надання смислових чи емоційно-експресивних відтінків висловлюванню, окремим членам речення, тобто переходять у частки: *Та що там говорити! Все й так зрозуміло* (Розмовне). *Що воно буде з тієї дитини?* (Ст.). *Жили собі чоловік та жінка, і було у них три сини* (Н. тв.). *Була саме обідня пора* (Нех.). *Нам іти все далі* (Сом). *Тут щось не так у вас* (Розм.).

2. Займенники *усе, щось* можуть поєднуватися у мовленні з дієсловами, виражати ознаку дії і переходити, таким чином, у прислівники: *Вона все ходить, з уст ні пари ...* (Т. Ш.) — *постійно, довго ходить*; *Щось ніяк не починалась тая пильная розмова* (Л. Укр.) — з якоїсь причини, чомусь.

Граматика. Морфологія

Вправа 1. Переписати. Визначити, які лексичні, граматичні значення мають повнозначні слова, якими засобами виражені граматичні.

З р а з о к: *Мені* — лексичне значення: вказує на особу; граматичне значення: давальний відмінок; засіб вираження граматичного значення — суплетивно: *я — мені*.

Мені відкрилась істина печальна:
життя зникає, як ріка Почайна.
Через віки, а то й через роки,
ріка вже стане спогадом ріки.
І тільки верби знатимуть старі:
киян хрестили в ній, а не в Дніпрі.

Л. Костенко

Вправа 2. Визначити, які спільні граматичні значення властиві поданим рядам слів, як вони виражені.

- а) Троянда, гвоздика, парта, стежина, вихователька;
- б) площею, смугою, вербою, гаєм, дібровою;
- в) дітей, облич, прохань, відвідувачів, майбутніх;
- г) ходив, бігав, очікувала, виглядало, відпочивали;
- д) придумувати, перепрошувати, переходити, минати;
- е) трудімося, заспівайте, перепочинь, хай доводять, нехай підійдуть;
- є) оригімальніший, більш доцільно, менш переконливо, більш самостійний.

Вправа 3. Шляхом поєднання з іншими словами довести, що кожне з поданих слів має різні граматичні значення; визначити, які ці значення, як вони виражені.

Дніпро, солі, книги, слово, обличчя, ніч, зелень, трьох, пізній, запізніле, сонячні.

Вправа 4. Позначити наголос у словах, визначити, які саме граматичні значення при цьому змінюються. Проілюструвати ці зміни введенням слів у контекст.

Поля, квіточки, слова, пташки, скликати, приміряти, вслухатися.

Вправа 5. Подані в дужках слова вжити в потрібній граматичній формі. Визначити, які граматичні значення їм властиві, як вони виражаються.

Старший (малий) за себе не зобидить; багато хто мріє (лови-ти) синього птаха; запитаю (він), більш досвідченого; (що) зайнятись; потрібно до (хтось) звернутись за порадою; поспілкуй-ся з (вони).

Вправа 6. Визначити, чи всі слова кожної з поданих груп об'єднані спільним граматичним значенням. Яким саме? Якщо якісь слова не мають цього значення, з'ясувати, які значення властиві їм.

Брата, онука, батька, квітка; погожі, піші, каші, цілющі; ходи-ли, носили, шили, сани; плач, ріж, слухач; облич, облиш, діб, го-дин.

Вправа 7. Навести приклади слів, граматичні значення яких виража-лися б закінченнями *-и*, *-і*, префіксами, суфіксами. Визначити граматичні значення в кожному наведеному слові, граматичну форму слова.

Вправа 8. Переписати текст, над кожним словом зазначити, до якої частини мови воно належить, усно пояснити своє визначення на основі принципів поділу слів на частини мови.

Рушники

І сучасну, і традиційну оселю на Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси в домі, на щас-тя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб із крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, — знак берегині, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікна-ми і над дверима, на покуті — це обереги од усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак зго-ди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка, головний убір уже заміжньої жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в яму домовину.

«Хай стелиться вам доля рушниками!» — казали, бажаючи людині щастя.

Г. Бондаренко

Вправа 9. Визначити в поданому тексті належність слів до частин мови, врахувавши явища переходу з однієї частини мови в іншу. Скласти ре-чення, в яких слова, що перейшли в іншу частину мови, належали б до «своєї» частини мови. Вказати на зміни, що зумовлені переходом.

Рідна мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —

Як і помістилося в одній! —

Шепіт зачарований колосся,

Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

Вправа 10. У поданих реченнях визначити слова, що належать до змінних і незмінних, самостійних і службових частин мови. Поєднавши слова за допомогою питань, з'ясувати, які з них є пояснюваними, а які пояснювальними. На основі яких ознак виділяються названі різновиди частин мови? Назвати частини мови.

1. Сійся-родися, ніжне «Будь ласка», вдячне «Спасибі», «Ви-бач» тремтливе (*В. Гринько*). 2. Дід повільно їде степовою до-рогою, а Тарасик все дивиться; жнива хоче побачити. Завиді-лися комбайни в степу. Покоши, мов хвилі, гойднулися вдалині. Тарасик дивиться на них і думає собі: «Оце вже починаються справжні жнива!» (*Мел.*). 3. Грамотний — видющий і на все тямущий. 4. Роботящі руки гори вернуть. 5. Бджола мала, а й та працює. 6. Не нагнувшись, гриба не знайдеш. 7. У вмілого й долото рибу ловить. 8. Учений іде, а за ним неук спотикається (*Н. тв.*).

Вправа 11. Визначити, що об'єднує і що розрізняє слова поданих груп. Скласти речення зі словами трьох груп, відзначивши спільне і відмінне у цих словах, виявлене у контексті.

Далекий, даль, далина; пустий, пустище, пустиня, пустир; жи-вучий, живучість, жити; високий, вись, висота, височина, висо-кість; пуховий, пуховик; сім, сімка; два, двійка, двійня;

розміняти, розмін, розмінний; заробити, заробіток, заробіт-ний, спостерігати, спостереження, спостережливий; косити, косовиця, кісьба; молотити, молотіння, молотьба, молотник.

Іменник

Вправа 12. Переписати, визначити іменники, їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну функцію. Які іменники пояснюють інші слова, а які пояснюються іншими.

Як лягає Петрик спати,
Має добру звичку:
На порозі ночувати,
Ставить черевички.

А вони, брати рипливі,
Гайда аж до бору,
Тупці правий,
Тупці лівий —
Дріботять підбори.

І до них спіщать зайчата,	В них сорока-білобока
Білочки, лисички:	Обійшла полянку,
Узувати-приміряти	Ходять скоком-перескоком
Гарні черевички.	Горобці до ранку.

Г. Усач

Вправа 13. Подані іменники поділити на семантичні групи; вказати, за якими ознаками розрізняють іменники кожної групи.

Листя, аркуш, залізо, метал, металіст, сторіччя, обід, обід, сніданок, акварель, синь, синява, горе, борщ, хліб, зупинка, одиниця, одинак, щасливиця, пророк, переворот, райдуга, мешканець, лісовик, лісник, льодохід, переїзд, узвар, вареники, видолінка, верховина, Дунай, Альпи, зверхність, помічник, повінь, мілководдя, гудзик, хрущ, блискавка, Мироненко, надбрів'я, десятина, десяток, сержант, граблі, видумка, віхола, відгомін, Світязь, капітан, лікар, пилка, молоток, подвір'я, челядь, Трипілля, Гадяч, гуска, комбайн, тролейбус, уява, сволок.

Вправа 14. Дібрати й записати іменники кожної названої нижче семантичної групи.

Назви людей: а) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська; б) за родинними стосунками; в) за родом заняття, професією; г) за посадою; д) за місцем проживання; е) за національністю; є) за характером стосунків;

назви істот: а) свійських тварин; б) звірів; в) риб; г) птахів; д) комах;

назви рослин: а) дерев; б) кущів; в) квітів; г) трав; д) овочів;

назви предметів: а) предметів побуту; б) канцелярського, навчального приладдя, навчальних посібників; в) будівель, частин їх; г) знарядь праці;

назви явищ природи; абстрактних понять: а) почуттів, психічних і фізичних станів; б) опредмечених якостей, властивостей, ознак; в) опредметнених дій;

назви опредметнених кількостей, числових понять;

назви установ, організацій, підприємств;

наукові терміни.

Вправа 15. Записати назви явищ природи, пов'язані з кожною порою року; об'єднати їх у групи за спільними граматичними ознаками.

Вправа 16. Прочитати текст. Переказуючи його, записати іменники — власні й загальні назви, визначити семантику, граматичні ознаки їх, перехід загальних назв у власні.

«Сійся-родися, жито, пшениця...»

— Я — Пшениця, а молодшу мою сестру звать Жито. Якби ви могли повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли

найдавніші люди, ви б не побачили на полях ні кукурудзи, ні картоплі, ні соняшника. А я вже сіялась-родилась, годувала стародавніх людей.

Так гордо могла б сказати про себе пшениця, бо її на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до нас. На інших землях вона відома ще давніше: в Єгипті — понад чотири тисячоліття, а в Азії її вирощували вісім тисяч років тому. На землях Нового Світу — в Америці, Канаді — з'явилась пшениця значно пізніше.

На землі є багато місць, де живуть дикі родичі Пшениці: це й простори Малої Азії, і гірські райони Закавказзя, і Балкани.

Вимовляєш слово «пшениця» — і уявляється широкий лан, на якому хвилями перекочуються аж ген до обрію важкі вусаті колоски, потім — добірне золотаво-брунатне зерно на чийсь долоні...

А що про себе розкаже Жито-Житечко? — Я — Жито, і корінь у мене той самий, що й у слова «жити». Колись моє значення було таким же широким, як поле, засіяне житом ...

Батьківщиною жита вважають гірські райони Північної Америки та Західної Азії.

За А. Коваль

Вправа 17. Із поданого тексту виписати окремо іменники — назви істот та неістот; охарактеризувати їх за семантикою та граматичними ознаками. Кожну групу доповнити словами з іншою семантикою.

Підводне царство

Підводне царство — це царство риб. Воно дуже давнє і дуже дивнє. Настільки давнє, що ми й не знаємо, як риби називались насправді. Кажуть, що справжнє їхнє ім'я було цівс, але у слов'ян такого слова немає.

Наші предки вважали, що коли на березі хтось скаже цівс, то якийсь товстий, неповороткий цівс — сом або зубастий прудкий цівс — шука почує своє ім'я, одразу ж здогадається, що прийшли по нього, і заховається в глибинах на самому дні річки. Тому люди і замінили справжнє ім'я риби на несправжнє. Вони взяли слово, яким у ті часи німці називали гусінь: *рунна, рунне*, пізніше з нього утворилось *риба*.

Виявилось, що риби — досить обдаровані створіння: вони мають зір, слух, дотик, нюх, відчувають напрям води. Більше того: риби самі «розмовляють» за допомогою плавців та іншими способами. Ми по-старому говоримо «німий як риба», а виявляється, що можна сказати: «Чого ти верещиш, як ставрида?»

Назви рибам давали ті народи, які з ними найчастіше зустрічались у сиву давнину. З грецької мови прийшли до нас назви

ставрида, скумбрія, кефаль, пеламида, з фінської — салака, з естонської — кілька. Слов'янськими є назви вобла, окунь. Із давньої литовської чи німецької мови до нас прийшла назва риби осетер.

В озері Вашингтон, недалеко від американської столиці, було знайдено мертвого велетня-осетра: він важив 408 кг і був завдовжки більше як три метри.

Дослідники кажуть, що осетри бувають ще більші — до 6 метрів завдовжки. Це вже не осетер, а справжня акула!

А. Коваль

Вправа 18. Навести приклади використання іменників — назв риб, птахів у звертанні до людей, зокрема до дітей. Як змінюється при цьому семантика іменника, його граматичні ознаки?

Вправа 19. Виписати іменники з конкретним та абстрактним значенням, визначити семантику, граматичні ознаки їх; виділити суфікси, що виражають абстрактне значення. В яких іменниках це значення виражається коренем слова? Позначити його.

Ти десь за білим забуттям
і навіть далі, далі.
Все важиш молодим життям
у молодій печалі.
На бережечку самоти,
на жовтому пісочку
кого лишив — не осягти:
дружину, а чи дочку.
Як вимінилося життя!
Все сніння огортає,
і той, хто прагне вороття, —
вже й стежки не вгадає.

В. Стус

Вправа 20. Скласти речення, в яких кожне з поданих слів вживалося б із конкретним та абстрактним значенням.

Книга, граніт, джерело, вітер, латка, стежина, ключ, лід.

Вправа 21. Прочитати речення, виписати іменники, що називають збірні поняття, групами: збірні іменники, в яких значення збірності передається суфіксом (позначити його); збірні іменники, в яких це значення передається безафіксно.

1. Ми за мир, ми за труд, ми за те, щоб жив щасливо трудящий люд (*Н.тв.*). 2. Теплий камінь співає про Київську Русь, про той край, що, від ворога випивши горя, побратавши слов'янство, крилом розмахнувся до студеного дальнього моря (*Нагн.*). 3. Людство як море. Ідуть та ідуть хвиль покоління (*Павл.*).

4. Листячко дубове, листячко кленове жовкне і спадає тихо із гілок (*К. П.*). 5. І птиці щебечуть, і шепче колосся, і ніжний вітрець розвіває волосся (*Лук.*). 6. Колосочку, дозрівай, зерно туго наливай (*Кол.*). 7. Збіжжя нового врожаю в млин конвеєром в'їжджає, летється злива золота на решета, на сита (*О. П.*). 8. Яке коріння, таке й насіння (*Н. тв.*). 9. Череп'я довше живе, як цілий глек (*Н. тв.*). 10. Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла по всесвіту німа (*М. Р.*). 11. Іноді лебеді падали недалеко від села на прибутну воду, близько підпускали до себе дітвору і дорослих (*Ст.*). 12. Глянь на танцюриста!.. І найменша комахня, і звірина дітлашня за боки хапалися. Ну й нареготалися! (*Кол.*). 13. Он калина в кутку у намистечку (*К. П.*). 14. А я собі Христа в намисті, а на лиштві листя та листя ... (*Т. III.*). 15. Моє багатство — це пісні і діти. 16. Як добре на схилі віку мати рідню велику (*Лук.*). 17. Родина, родина — в ній вся Україна з глибоким корінням, з високим гіллям (*Кр.*).

Вправа 22. Із поданих речень виписати іменники з речовинним значенням, дати їм граматичну характеристику.

1. Люблю я тих, хто вмiє дивуватись (а не скептично споглядає світ) пухкій сніжинці, начебто із вати, і першій квітці на просонні віт (*Кр.*). 2. Я бачив на річці в прозорім льоду зернину пшениці (*Павл.*). 3. Іду, скриплю по першому сніжку ... (*Кр.*). 4. П'янку повітря духмянить навколо (*Лук.*). 5. Тим часом в'їхали на вершину Ай-Петрі. Це була широка рівнина без дерев, без трави, навіть невибагливого до вологи кримського полину — й того не було на голій, мовби навмисне вистеленій гранітом пустелі (*М. Ол.*). 6. Це не жито, не пшениця ген без краю, без межі — досягають паляниці, булки, сайки і коржі (*Жил.*). 7. Запахла осiнь в'ялим тютюном. І свіжі айстри над піском рум'яним зоріють за одчиненим вікном (*М. Р.*). Ми нелегко жили, часом хліба не мали (*Лук.*). 8. Під сосною боровик шапку підіймає, відсуває мох убік. 9. Та від снігу і від льоду заховалася під воду господиня Ква (*К. П.*). 10. Розспіваний сніг, розлінований лижами, ранній. Летять з горобини червоні, як кров, снігурі. 11. Недоля вже нитку сувору снує, а згадую знову і знову в каміння вмуроване серце твоє, незнаний, незвіданий Львове (*Стус*). 12. Поміж квітками в полі літає, збере пилочок і шусть у нірку! Солодкі соки приносить з квітів, а з того буде для вас мед, діти (*К. П.*). 13. Я все життя збирався тільки жити, дивитись, слухати і пити нектар краси... (*Олесь*). 14. Я терпів і школа вся терпіла, доки мати штапелю купила. 15. Отакі-то чуні, ношені-поношені, снігом запоорошені та слізьми орошені, першими слізьми (*Сом*).

Вправа 23. Із поданого тексту виписати іменники, визначити, чи є кожний із них назвою істоти / неістоти, власною чи загальною назвою, назвою збірного поняття, має речовинне, конкретне чи абстрактне значення.

Вирій

Вирій — це теплі краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.

Але наші предки вірили, що Вирій (Буян-острів, Ірій) — це острів у Всесвіті, першоземля богів і світу, де перебувають також душі померлих.

Згідно зі слов'янськими легендами, у Вирії росло першоджерело світу Прадуб із молоденькими яблуками безсмертя. На вершині дерева оселялися птахи, що злітали сюди на зиму.

У Вирії, за віруваннями, є теплі криниці, де купаються хворі, зціляючи свої недуги. Найраніше відлітає у вирій зозуля. Тричі на рік прямує туди й сойка, проте не долітає. Причина дуже цікава: коли пташка пролітає день, їй одразу хочеться дізнатись, скільки вона пролетіла, отож вона й повертається назад. Вважали також, що у Вирії панує вічне літо, буяє зелень, зберігається усіляке насіння, яке потім приноситься на землю. Люди вірили: у Вирії, окрім душ предків, живуть душі іще ненароджених.

Відлунням теми світового дерева є пушкінське «У лукомор'я дуб зелений», опис дуба із повісті М. Гоголя «Майська ніч». Кажуть, що є десь у якійсь землі таке дерево, що шумить верховіттям у небі, і Бог сходить ним на землю вночі саме проти Великодня.

Календар

Вправа 24. Визначити граматичний рід поданих іменників, його ознаки. Роботу виконати за поданими схемою і зразком.

Іменник	Рід	Ознаки граматичного роду		
		Морфологічна	Семантична	Синтаксичний зв'язок
<i>Воєвода</i>	чол.		назва особи чоловічої статі	
<i>трудяга</i>	чол., жін.			<i>великий трудяга, велика трудяга</i>
<i>школярка</i>	жін.	-к-, [-а]		

Багаття, білка, суддя, родич, зал, касир, Дмитро, гортань, горобець, дівчисько, рева, Євген, Слава, Тесленко, Лідія, лялька, Женя, післяр, хлопець, дівчина, ведмежа, господиня, нероба, сузір'я, артист, дубище, шосе, біль, тюль, шампунь.

Вправа 25. Виписати іменники, вжити їх у початковій формі, визначити рід кожного та ознаки роду. Чому деякі іменники не мають роду?

1. Я не хочу ображати гостинності твоєї, гречний пане. Адже, по східному звичаю, гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа? — Авжеж, такий у нас ведеться звичай. І я безмірно вдячний за уважність до мене й до звичаїв мого люду. 2. Та мати вражається, коли в її клейноди невісточка кохана не вбереться. 3. Невже там тільки й слави, що квітки? — Ні, ще й саронського жіноцтва врода. 4. Стривай, поможеш пані зачесатись по-римському. 5. Чи є кращі в життю літа та над молодіі? (*Із тв. Л. Укр.*). 6. А дитина! Сердешна дитина! Обідране, ледве-ледве несе ноженята ... 7. І ти не згадаєш того сироту, що в сірій свитині, бувало, щасливий, як побачить диво — твою красоту. 8. Так думав, ідучи в латаній свитині, сердега Ярема (*Із тв. Т. Ш.*). 9. Куди подівся лагідний вітрець? Дужий вітрище рве тремтливі віти дерев, хилить голови золототверхим соснам, хмару за хмарою в червоне сонце жбурляє (*Письм.*). 10. Добігавсь, гуляко? Ходімо ж додому. 11. Я в торбу взяв харчів для нас і ще роси в баклажку. Коли в дорогу є запас, іти не буде важко (*Пр.*).

Вправа 26. 1. Із поданих іменників чоловічого роду ввести кілька в контекст, щоб кожен із них називав особу чоловічої статі та особу жіночої статі.

2. Утворити від поданих іменників, якщо можливо, іменники жіночого роду, визначити словотворчий афікс, сферу вживання форми жіночого роду, навести відповідні ілюстрації.

Жнець, глядач, виконавець, пацієнт, доцент, ректор, завуч, бібліотекар, читач, тренер, керівник, обранець, співець, друкар, водій, комбайнер, журналіст, дипломат, дипломник, дипломант, жартівник, режисер, терапевт, санітар, юрист, лейтенант, радник, порадник.

Вправа 27. Від іменників, поданих нижче, утворити, де можливо, іменники середнього роду. Пригадати й навести приклади вживання таких форм у народних казках, художніх творах для дітей. Визначити, як виражається родова форма.

Горлиця, лебідь, жайворонок, сова, журавель, ластівка, зозуля, качка, заєць, кріль, їжак, собака, олень, ведмідь, лисиця, вовк, тигр, слон.

Вправа 28. Пояснити, як визначаються родові форми поданих іменників, показати на прикладах уживання різних форм роду одного іменника в мовленні.

Морозище, димище, ручище, носище, головище, ротище, звірище, кабанище, голосище, дідище, бабище, ножака, яворонько, багнище.

Вправа 29. Визначити рід поданих іменників, його ознаку. Кожен іменник поєднати із прикметником за змістом.

Рукопис, біль, ступінь, живопис, ярмарок, продаж, насип, накіп, степ, рояль, Сибір, запис, мозоль, підпис, кір, полин, апельсин, мандарин, лимон, ретуш, тополя, пара, вугілля.

Вправа 30. Визначити рід виділених іменників, пояснити вибір. Навести приклади вживання цих іменників на позначення особи іншої статі.

1. Не знав, *сіромаха*, що вирости крила ... 2. Всього надбав, *роботяга*, та не надбав долі. 3. Тяжко-важко в світі жити *сироті* без роду ... Утопився б молоденький, щоб не нудить світом. 4. Дурний шию підставляє і не знає за що! Та ще й Гонту зневажає, *ледаче ледащо*. 5. І день не день, і йде не йде, а літа стрілою пролітають... І кидають на розпутті сліпого *каліку*. 6. Село! В тому господньому селі, на нашій славній Україні, — не знаю, де вони взялись, — *приблуда* князь. Була й княгиня, ще молоді собі були ... (Із *тв. Т. Ш.*). 7. Приїхав *панисько* на берег моря ... 8. Але *бідолаха* боялася й розтулити рота. 9. Ой зацвіла рожка край вікна ... Ой мала я мужа *пияка* (*Н. тв.*). 10. Тьотя *Саша* тоді в Луцьку, як приїхала, почала вчити Лесю грати на фортепіано. 11. У студентські роки Михайло *Косач* познайомився з юною *Шурою* Судовщиковою (*О. Косач-Кривенюк*).

Вправа 31. Визначити іменники спільного роду у кожній групі, ввести їх у контекст так, щоб кожен із них називав осіб різної статі. Визначити рід та ознаку роду інших іменників. Записати групами за належністю до одного роду.

Гулянка, гуляння, гуляка; пес, псяка; ябеда, ябедник, ябедниця; ехида, ехидність, ехидство; нероба, неробство; нікчемність, нікчемство, нікчема; плакса, плаксі, плаксуха; робітник, робітниця, роботяга.

Вправа 32. Розкриваючи дужки, вжити дієслово у потрібній граматичній формі роду. За яких умов можливе вживання дієслів у формах чоловічого і жіночого роду?

На зборах (виступити) директор школи Дмитренко Олександра Миколаївна, до студентів (звернутися) керівник групи Лідія Потапівна, графік складання заліків (повідомити) заступник декана Валентина Володимирівна Щербак, конференцію читачів (провести) бібліотекар Марина В'ячеславівна Чоботарьова, довідку (підписати) секретар Алла Миколаївна Москаленко, хворого (оглянути) лікар Галина Григорівна Войтенко, проект (розробити) інженер Євгенія Михайлівна Галушко.

Вправа 33. Назвати людей за родинними стосунками; записати групами за належністю до роду, назвати ознаки роду, мовні засоби вираження його.

Вправа 34. Подані іменники поділити на групи за граматичним родом, пояснити поділ. Кілька іменників кожної групи поєднати із прикметниками. Значення невідомих слів з'ясувати за словником.

Капричіо, резюме, декольте, кольрабі, конферансьє, авізо, сомбреро, манго, маестро, мадам, шимпанзе, ательє, портє, есперанто, есе, денді, вето, аріозо, леді, шасі, кіно, метро, Катрін, Марго, Золя, Сапфо, Софіко, Отелло, Гюго, Гейне, Аннет, Кіті, Россіні, Бізе, Мері, Генрі.

Вправа 35. Визначити рід поданих іменників, пояснити, що є його основою. Назвати семантику та країну, материк, яких стосуються власні назви. У зв'язку з якими подіями, фактами життя вам стали відомі окремі з них? За потреби скористатися словниками, зокрема енциклопедичними.

Глазго, Бордо, Ніцца, Туапсе, Чарджоу, Чикаго, Гельсінкі, Монтевідео, Мехіко, Баку, Чилі, Перу, Марокко, Гаїті, Сомалі, Уссурі, По, Міссурі, Хуанхе, Ріца, Онтаріо, Сочі, Цхалтубо, Гранчаке, Па-де-Кале, Ай-Петрі.

Вправа 36. Розшифрувати подані абрєвіатури, визначити граматичний рід кожної з них, обґрунтувати відповідь. Чи в усіх абрєвіатур граматичний рід визначається так, як у поданих? Які абрєвіатури не мають роду? Чому?

ОБС'Є, США, МАГАТЕ, ТЕЦ, ЧАЕС, АПН України, ВР, ПДВУ, ЕОМ, ВАК, АТС, інформбюро, РПУ, спортлото, СНІД, ЗМІ, МВФ, УНІАН.

Вправа 37. Записати 15—18 іменників, що є музичними, педагогічними термінами (або термінами інших наук), поділити їх на відмінювані / невідмінювані; визначити рід кожного, ознаку роду.

Вправа 38. Поділити іменники на групи за вживанням у граматичному числі: іменники, що вживаються 1) в однині та множині; 2) лише в однині; 3) лише у множині. До іменників першої групи дописати співвідносні форми множини, визначити засіб вираження числа та семантику іменників другої і третьої груп.

Примовка, дитина, люди, діти, людство, людина, Багдад, Олена, Піренеї, криси (капелюха), прикрощі, гордість, листок, листя, буяння, курси, збирач, качка, збитки, універсал, аудиторія, збруя, вапно, кошти, космос, Полтава, Десна, четвірка, крейда, недремність, далина, вада, дріжджі, таїна, стіна, придане, валіза, збирання, збори, збір, збірка, будні, дрібнота, вальс, шахи, переджнив'я, Великдень, шана, велич, заручини, весілля, малеча.

Вправа 39. Виписати з тексту однинні іменники, поділити їх на групи за семантикою.

Наснилося, з розлуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля в безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.
І шклиться неба висліпла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і прибуда —
одержаний задурно щедрий дар.
А човен побивається об здвиги
повсталих хвиль, твердих, немов стовпці.
... Підтале чорновиддя зелен-криги
займається світанком на щоці.

В. Стус

Вправа 40. Прочитати текст. Виписати іменники, вжиті у формі множини, поділити їх на дві групи: а) іменники, що вживаються в однині і множині, записати поряд співвідносну форму однини; б) іменники множинні. Окремо записати іменники однинні. Визначити семантику двох останніх груп, поповнити кожну іменниками з іншою семантикою.

Гість з Варшави

Були жнива. Настя Трубчак прибігла з поля, щоб дати їсти свиням, курям, кролям, узяти полуденок чоловікові.

Лиш зайшла в погріб, як кури дико закричали й кинулися хто куди. Вийшла — й сама злякалася: по подвір'ї бігав якийсь рудий птах, розпустивши метрові крила, й ловив кролів, які шмигали хто в дрова, хто під тин, а хто й до сіней. За цими і погнався той страшний птах, розкривши великого, кривого хижого дзьоба. Настя підбігла й закрила за ним двері. В сінях смертельно пищало кроленя: видно, птах зловив його.

Подумавши, Настя побігла до школи й розповіла про все учителеві... Учитель Іван Риндик узяв рушницю й пішов за Настею. У сінях птаха не застали. Заглянули до хати й побачили, що птах сидить на розі лежанки. Учитель лиш глянув і відразу пізнав у птахові орла — беркута-велетня...

Учитель залюбувався красою його. Велика голова з чорними хижими очима. А що вже крила — то як у літака. Могутні ноги були вкриті пір'ям до самих пальців, тому здавалося, що

орел у шароварах. На нозі в нього була бирка, або інвентарний номер, на якому прочитали: «Варшава, 712». Стало ясно, що він утік із Варшавського зоопарку.

В. Перепелюк

Вправа 41. Виписати іменники, поділяючи на групи за вживанням у граматичних формах числа. До іменників, що вживаються в однині й множині, записати співвідносну форму, визначити засоби вираження форм числа. Вказати на випадки вживання форм одного числа в значенні іншого.

1. Коли забув ти рідну мову, — яка б та мова не була, — ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе дотла. В пальті строкатім, як афіша, крикливі модні кеди взув. А мати? Де ще є рідніша? (*Біл.*). 2. На історичних перекатах в чаду чиєїс маячні люди завжди на барикадах ... 3. Що ж, авторучка — це не шабля з піхов. Ворожа кров не бризне з-під пера. 4. Я вгрузаю в пісок. Може, десь там, в часах потопних, хтось колись пригадає і тихо позве мене. 5. Мені сниться мій храм. Мені сняться золочені бані. 6. Ще не було ні пензля, ні мольберта і не писались мудрі письмена. Була природа гола і одверта, жили в печерах дикі племена (*Із тв. Кост.*). 7. Жита з волошками, і луки, і гаї, і всі розкоші весняні, всю вроду, всю красу безкраю, як втілити її, не знаю, в слова, в пісні мої (*Олесь*). 8. Після теплих літніх дощів хліба налилися колосом, пополовіли, а десь за тиждень взялися бронзою (*Цюпа*). 9. Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу, а далі житами та пшеницями, та вівсами біжу на долинку... (*Ст.*).

Вправа 42. Переписати текст, визначити іменники, відмінкові форми їх та значення кожної з них.

У хаті гули мухи, мов два рої бджіл у вулику, і коли махнула руками Варка коло столу, то вони знялися і почали по вікнах дражнити сонце...

А воно освітло хату і подушки на полу чорні розкрило, що аж дишуть, здається, важко, бо хата мала, стара і в кутках мокра: літо пройшло, а на покуті як стояв ще з зими заплаканий Микола-чудотворець, то й зараз іще сльози ті не висохли; рушник на святому старий, давно пратий і квітками з пшениці та плетеними хрестиками обтиканий ...

На сволоці, мальованому жовтою та зеленою фарбою, лежить дві-три книжки, а проти них, на поколупаній грубі, тістом примазаний, висить портрет Шевченка: Варка хотіла помазати грубу, та вмазала йому кожуха, і Опанас тоді сварився і наказував ніколи не займати, що не вміє ...

Коли всі з хати розійшлися, то Варка плакала, вмиваючи Шевченка, і приказувала:

За вас, діду, і мені од Опанаса попало ...

Г. Косинка

Вправа 43. Виписати з поданого тексту іменники разом зі словами, з якими вони пов'язані, поставити питання до іменника, визначити його відмінок, засіб вираження відмінкової форми, її значення.

Мойй Україні

Україно! Не зміряти і віками
Вроду твою журавлину.
Не обезличити навіть снігами
Мову твою тополину.
Україно,
Під небом твоїм калинові
пливуть острови.
У зелених вітрилах —
вишневі гудуть заметілі.
Я — промінь живий
В твоїм сонячній тілі!
З твого цвіту і грому
Я на світ народивсь, Україно!
Україно! Не стань сиротою
при дітях!
Ти — благовіст мій і воля.
Скільки надій в твоїх веснах
розлитих,
Стільки й журби в твоїй долі.
Україно! Ім'ям твоїм не торгую,
Роду твого не цураюсь,
Вірю в тебе, як у правду святую,
Болем твоїм я караюсь!..

А. Демиденко

Вправа 44. Написати пояснювальний диктант, визначити відмінки іменників.

Осінь. Високе чисте небо і голуба далечінь. Над полями запахи вистояного стернища і молодого зела, вільготної ріллі і вересового цвіту. Білими хмаринками летить за вітром відбілене павутиння, осідає на придорожних бур'янах, туго натягує довгі-предовгі струни і безголосо бринить. А втім ... не так уже й безголосо. Недарма вітер аж припадає до них, вбирає в себе ще одну свіжу мелодію і знову поспішає невідомо куди, несучи на своїх невидимих крилах музику моря, лісу і поля. Умій тільки слухати ніжні розмови і переливи його пісень, вбирати серцем і розуміти його тиху, ледь уловиму тугу.

На серці такої пори лебедіє тривога. Воно огортається терпко-солодким щемом неспокою, перемішаного з радістю буття. Хвилююча пора золотого суму ...

П. Сиченко

Вправа 45. Визначити відмінок виділених іменників, яким засобом виражені відмінкові форми, яке значення вони виражають. Чому ці форми називаються омонімічними?

1. Не Дніпра рокочуть *хвилі* — сплески океанові: то співають на могилі «*Заповіт*» у Каневі. То не грім хмарину вразив зблисками грозовими — «*Заповіт*» гримить Тарасів всього світу мовами (*Біл.*). 2. Тиша в морі... Ледве-ледве колихає море *хвилі*. 3. Ні долі, ні *волі* у мене нема, зосталася тільки надія одна. 4. Час, моя пісне, по *волі* буяти. 5. Всі наші сльози тугою палкою опадуть на *серце* — *серце* запалає ... (*Із тв. Л. Укр.*). 6. *Із поля* дівчина утомлена прийшла ... (*М. Р.*) 7. Тільки вийду на *поля*: «Шу-шу-шу» — шумить здаля (*Кол.*). 8. Я ті *зерна* буду берегти — щедре поле з них заколосує... (*Петр.*). 9. У нас нема *зерна* неправди за собою (*Т. Ш.*). 10. А байбак спинивсь в ярузі, стиснув лапки у журбі: «Отакі бувають *друзі!*» — сумно мовив сам собі. 11. Чого це в долині простягнена стрічка? І зовсім не стрічка це, *друзі*, а річка. 12. Жовтодзьобий горобець впав серед *подвір'я* (*Др.*). 13. Моїй сім'ї довелось розширяти *подвір'я* за рахунок саду (*Пер.*). 14. Білі мухи налетіли — все *подвір'я* стало біле (*М. Р.*).

Вправа 46. Записати подані іменники, поділяючи їх на групи відповідно до типів відмінювання: іменники першої відміни, іменники другої відміни, іменники третьої відміни, іменники четвертої відміни, множинні іменники, іменники прикметникової форми, невідмінювані іменники. Іменники першої, другої відмін поділити на тверду, м'яку, мішану групи; назвати ознаки поділу. Обґрунтувати виконання.

Трудівник, трудящий, дитсадок, дрова, зозуля, Валя, біль, селезень, парубійко, УПА, сіножать, нежить, мито, суцвіття, листя, АТС, побігеньки, сукня, песик, писар, обценьки, парубота, ведмежа, ведмежатко, коліща, Сибір, благодать, баштанні, марення, видовище, кваша, цитрусові, узвар, пані, пан, Ковальчук (Петро, Валентина), каченя, Ведмеденко (Лариса), панянка, суфле, філе, прийдешне, родинність, сито, соло, Гаїті, колосся, лосось, Памір, тюль, леді.

Вправа 47. Визначити й пояснити, чи належать іменники, об'єднані в поданих групах, до одного типу відмінювання.

Колос, колосок, колосся, колосина, колосіння, колосистість; миша, мишка, мишеня, мишенятко, мишва; гуслі, гусла, гусяр; гуляка, гульба, гульбище, гуляннячко, гульвіса; барва, забарвлення, різнобарв'я, барвник.

Вправа 48. Прочитати текст. Написати переказ, вживши у ньому якомога більше іменників, наявних у тексті. Підкреслити іменники, виділити в них закінчення, пояснити вживання його.

Наші молодші брати

Якось увечері Тиміш підійшов до Оксанки і сказав:

— Хочеш, я розкажу тобі про «братів наших менших»? Так називав тварин відомий російський поет Сергій Єсенін...

— Хочу, — зраділа дівчинка і зручно вместилася біля брата.

Живучи серед людей з дуже давніх часів, свійські тварини всіляко допомагають людям, полегшують їм життя. Вони здавна забезпечують людину одягом, взуттям, а головне — їжею. Корова-годувальниця, вредна коза, яка так боляче б'ється, та яке ж добре у неї молоко... Гуси, кури, качки... Кінь — козацький товариш, собака — охоронець і друг... Скільки їх і скільки добра вони людям зробили!

Часом тварини здатні майже на «людські» вчинки. Так, наприклад, дельфіни часто виступають у ролі рятувальників. Якось біля узбережжя в Індійському океані перекинулася під натиском хвиль невелика яхта. Три члени команди, потрапивши у воду, вирішили, що прийшов їм кінець: навколо було повно кровожерних акул. Та ось з'явилися дельфіни. Вони щільним кільцем оточили яхту й людей, захищаючи їх від акул. Заспокоївшись, спортсмени підняли й поставили яхту, вичерпали воду і попливли до берега. Дельфіни проводжали їх до хвилерізу, а потім повернулися і зникли в океані. Про дельфінів можна було б довго розповідати — настільки вони цікаві.

У наших менших братів дуже високі здібності, можна сказати — таланти. Ну, чим не талант маленька срібляста акваріумна рибка, яку розводять в Японії? Вона якимось чином відчуває наближення землетрусу. Вже за кілька днів до нього рибка починає нервувати, метатися по акваріуму. Ця рибка — помічниця і великий друг людини.

Багато у тварин не лише талантів, а й незбагнених таємниць. Як знаходить дорогу додому голуб, якщо його кудись далеко відвезти? А як знаходить дорогу додому кіт? Як знаходять «свої» річки і моря лососі і вугрі?

Та чи не найбільше дивує нас і навіть лякає здатність деяких птахів розмовляти. Папугу можна навчити повторювати слова будь-якою мовою, проте вона не розуміє того, що каже. Птахам, видно, це подобається, але покладатися на те, що вони говорять, не можна.

Природа щедро обдарувала різними талантами тварин. І хоча люди спостерігають за ними тисячоліття, раптом виявляють для себе щось несподіване або й зовсім казкові риси звірів...

Багато нового й цікавого дізналась Оксанка про тварин...

За А. Коваль

Вправа 49. Вибрати із тексту попередньої вправи а) іменники другої відміни, записати їх у родовому й орудному відмінках однини; б) іменники жіночого роду, поділити їх на відміни, записати в давальному й орудному відмінках однини. З'ясувати відмінкові закінчення, звукові зміни.

Вправа 50. Подані іменники другої відміни поділити на групи, записати в родовому, давальному, орудному відмінках однини, з'ясувати вживання відмінкових закінчень, відзначити спільні для певних груп. Закінчення якого відмінка не пов'язане з належністю до групи?

Параметр, лектор, орендатор, автор, інвентар, аптекар, лицар, архітектор, вихор, косар, ліхтар, ювелір, ретушер, кресляр, зубр, санітар, тренажер, лавр, шедевр, чоботар, жниввар, бунтар, зір, яр, плугатар, тесляр, капіляр, скляр, гусяр, дояр, календар.

Вправа 51. Подані іменники записати в родовому й орудному відмінках однини, виділити закінчення, пояснити вживання їх, правопис відмінкових форм. Іменники яких різновидів відмінювання, крім наведених, матимуть таке саме закінчення? Навести приклади. В усіх формах позначити наголос. Із двома утвореними формами кожного відмінка скласти речення.

Родич, ніж, параліч, хвощ, вмикач, подовжувач, рогац, копач, оповідач, м'яч, латиш, плащ, гуляш, виграш; нехворощ, річ, харч, поміч, розкіш, велич, фальш, жовч, подорож.

Вправа 52. Подані іменники в родовому відмінку однини вживаються із закінченням *-а (-я)* та *-у (-ю)*. Записати їх у формі цього відмінка групами: закінчення зумовлене а) зміною місця наголосу; б) значенням іменника. Розкрити значення іменників. Поряд із кожним іменником записати форму називного множини, виділити закінчення, позначити наголос. Скласти речення з двома іменниками кожної групи, вживаючи той самий іменник із різним закінченням.

Буряк, соняшник, гурт, міст, двір, борт, лист, стид, центр, звук, полк, апарат, сектор, бал, термін, елемент.

Вправа 53. Подані іменники записати в давальному й місцевому відмінках однини й множини, вживаючи відповідно до норм словозміни паралельні закінчення, з'ясувати вживання їх. Скласти шість-сім речень, вживаючи іменники в усіх названих відмінкових формах. Як називаються різні закінчення, що виражають одну відмінкову форму?

Сопілкар, гай, край, друг, читач, тиждень, рай, виконавець, член, гурт, світ, міст, вболівальник, парк, мешканець, поверх, випадок, організм, селянин, розпродаж.

Вправа 54. Визначити іменники, їх відмінкові форми. Виділити закінчення, пояснити вживання його та значення відмінкової форми, назвати синтаксичну функцію іменника (підкреслити як член речення).

Соменя

Де рідна річечка бистрінню
Мого човна переганя,
На дні, в хатинці із каміння,
Живе маленьке соменя.
Вночі пливе на полювання
Услід за татом-вусанем.
А повернувшись до світання,
Шмигне під камінь та й засне.
Нема в хатиночці віконця,
Там тільки темінь та вода,
А над рікою сяє сонце,
В глибінь прозору загляда.
Відсуну тихо я камінчик,
Щоб не злякати соменя,
Нехай хоча б один промінчик
Холодну хатку осія.

В. Струтинський

Вправа 55. Визначити відмінкову форму виділених іменників, пояснити вживання в них відмінкових закінчень, позначити їх.

1. Бо наймиліше — рідне *слово*: воно із *серця* пророста (А. Загрудний). 2. Ти постаєш в ясній обнови, як пісня линеш, рідне *слово* (Біл.). 3. Хай *слово* зрощене в теплі про те, як жив ти під вітрами, як *хліб* творив ти на землі, як землю ти квітчав садами (Синг.). 4. *Хліб* — справді святість (Карп.). 5. Бо ж сенс *життя* — це орледужий лет туди, де зорі, палахкі *сонця*, де пісню нерозвіданих планет *землян* моїх наспівують *серця* (Петр.). 6. За *мить життя* давно я став дорослим, людської дружби скріплюю *мости* (Синг.). 7. *Батьку* вдалося домогтися *дозволу* відвідати матір у сибірському засланні (Дрозд). 8. *Життя* — це наш обов'язок творить (Синг.). 9. *Життя* прожить — не *поле* перейти (Н. тв.). 10. Я ті *зерна* буду берегти, щедре *поле* з них заколосує (Петр.). 11. А я завжди, мій *батьку* рідний, в твої *обійми* спрагло лину (Чуб.).

Вправа 56. Записати, вживаючи іменники, подані в дужках, у потрібному відмінку; визначити відмінок, виділити закінчення, з'ясувати вживання його.

Стою на (поріг, стежка, стежина, дорога, доріжка, тротуар, город, галявина, сходинка, узбіччя); купити в (аптека, магазин, універмаг, кіоск, рундук, книгарня, буфет); відпочивати на/в (берег моря, річка, санаторій, туристична поїздка); звертаюсь до вас із (приятнь, прохання); перебувати у (рух, політ, відрядження, гості); розмовляти із (друг, товариш, дитина, дитя,

брат, мати, школяр); не бачити (поет, аптекар, поїзд, ураган, завірюха, метелиця, площа, гурт); навчатись на четвертому (поверх, курс).

Вправа 57. Розподілити абрєвіатури на відмінювані і невідмінювані, своє виконання підтвердити введенням трьох-чотирьох абрєвіатур кожної групи у контекст. Назвати, в якому відмінку вжиті відмінювані абрєвіатури, значення якого відмінка виражають невідмінювані.

Облпрофрада, міськвиконком, медперсонал, НАН України, ЖЕК, МАГАТЕ, СТО, ДОК-3, ФРН, дит'ясла, АС, спортлото, зоопарк, педфак, СНІД, Центрвиборчком, ОБС'Є, ПАР'Є, СОТ, Мін'юст, МОЗ, ВООЗ.

Вправа 58. З'ясувати, значення яких відмінків мають невідмінювані іменники у словосполученнях, обґрунтувати відповідь.

Музика Россіні, приїхав із Тбілісі, перебували в Токіо, виконував соло, має голос сопрано, захоплювались дотепністю конференсьє, познайомились у турне, поласували драже, зустріли прекрасну леді, приготувала рагу, звернувся до пані Софії, поставили підпис під комюніке, приємні звуки фортепіано, діти фотографувались із шимпанзе, ласували ескімо, катались на поні.

Вправа 59. Подані іменники ввести у словосполучення (речення) так, щоб кожен виражав значення різних відмінків.

З р а з о к: підійшли до таксі (до чого? — знач. род. відм.); їхали в таксі (у чому? — знач. місц. відм.); діставались таксі (чим? — знач. орудн. відм.).

Суфле, ательє, Перу, Баку, журі, тріо, поні, Шамрай Ірина, Дмитрук Ганна, Олексієнко Любов.

Вправа 60. Визначити відмінкову форму кожного з поданих іменників, його рід, число, відміну (групу). Відзначити, які із поданих форм вживаються в кількох відмінках. Обґрунтувати відповідь.

Немовляти, дівторі, школо, величчю, ясності, узгір'ї, колосочки, світу, волощці, radoщами, учителеві, оченята, доріг, стежках, дощику, нене.

Вправа 61. Іменники, подані у дужках, вжити у кличному відмінку, виділити закінчення, пояснити уживання його.

1. Ти, (синичка), ти (сестричка) моя, така ж бо ти любамилая! 2. Спи, моя (доненька), спи, моя (доленька)! Я колишу на руках (Пч.). 3. (Дніпро, Дніпро)! Розбивав ти мури — гори кам'яні, віз ти в землю половецьку Святослава на човні (Олень). 4. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, (добро) і (правда) віку. 5. (Душа), світися і посвітися, ясен (біль) мій. 6. На Колімі запахло чебрецем, і рута-м'ятою, і кропивою. Кохана (сестра),

дякую (Стус.) 7. (Котик)-(воркотик), одягни сорочку! 8. (Поливалка)-(поливальниця), на вгороді (помагальниця)! Набери з криниці свіжої водиці... 9. Не втікайте, (зайченята), між ожину в гущину. 10. (Доня), (донечка), вставай! Вже ясніє неба край, півник вже давно кричить! (К. П.). 11. Будеш, (батько), панувати, поки живуть люди. 12. А де ж мої думи, рожеві квіти, доглядані, смілі, викохані діти, кому ти їх, (друг), кому передав? (Т. Ш.). 13. Ой, куди їдеш, (Явтух)? (Н. тв.).

Вправа 62. Визначити іменники прикметникової форми, їх відмінок, відмінкове закінчення, пояснити вживання його.

I. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму...

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим...

О. Довженко

II. 1. Всього не переробиш, а прагнути треба. 2. Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. 3. В умілого і долото рибу ловить. 4. Ранній пізньому не кланяється. 5. За битого двох небитих дають, та й то не беруть. 6. Усякому на старість розуму прибавиться. 7. Розумний всякому дає лад. 8. Догана мудрого більше важить, як похвала дурного. 9. Навчай інших — і сам навчишся. 10. Вченому світ, а невченому тьма. 11. Як лютий не лютує, а на весну брів не хмур. 12. Засватана дівка усім гарна. 13. Сім синів годую, всім і щастя готую. 14. З добрим дружиш, а лихих стережиш. 15. Старому та слабому годи завжди, як малому. 16. Не копай другому яму, бо сам упадеш. 17. Лукавий як не мудрує, а все ж заплутається в свої тенета (Н. тв.).

Вправа 63. Переписати, відкриваючи дужки; іменники вжити у потрібній відмінковій формі, зазначити й пояснити закінчення.

1. Все у (спочинок), тільки дихають повно легені (небо) та височить над (селище) собор, чатує зачіплянські (сон) й сновидіння. 2. Скільки (кров) та (сльоза) ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що (зоря) та (сузір'я) відбилася в темному (дзеркало) (небо) нічного (Гонч.). 3. Життя моє переплелось навк із (радощі) й (болі) (народ) (Луц.). 4. Ну, й кепсько, коли серце (цвіль) почне гнилою обростать!.. 5. Такий я був у (Корсунь) над (Рось) (М. Р.). 6. Вчуся (оптимізм) у (зерня) — впав на камінь, то і там зроди (Б. Чин). 7. Ненависть не розлучиться

з (любов), і не (вода) буде кров, а (кров), і (чоловік) буде чоловік (*Павл.*). 8. Народжена в (Київ), пісня розливалась по всій (Україна), звучала з голубих (екран) і хвилювала, зворушувала людські (серце) своєю (сердечність) й (задушевність) (*Цюпа*). 9. (Доля) моя, (доленька), (мрія) не згуби. 10. Ні, (надія), не зви, бо та тінь не озвучиться (слово) (*Кр.*). 11. Між (поле) під (вербиця) ми схилились над (криниця) (*Сом*). 12. Ну, діждешся (днинка), підеш на (обжинки)! (*Олесь*).

Вправа 64. Виписати іменники, зробити повний морфологічний розбір їх за поданими нижче схемою та зразком.

С х е м а морфологічного розбору іменника:

визначити іменник і слово, з яким він пов'язаний у реченні, поставити від цього слова до іменника питання — відмінкове і смислове, якщо вони різні;

назвати початкову форму іменника, лексичне значення його;

зазначити: називає іменник істоту чи неістоту, є власною чи загальною назвою, назвою конкретного, абстрактного чи збірного поняття або назвою речовини;

визначити граматичні форми іменника: до якого роду він належить, яка ознака граматичного роду; у формі якого числа вжитий, чи має співвідносну форму іншого числа; у якому відмінку вжитий, як виражається відмінкова форма;

назвати тип відмінювання іменника;

охарактеризувати синтаксичні функції іменника: є він словом пояснюваним чи пояснює інше (а, може, і тим, і тим — стосовно різних слів), функцію якого члена речення виконує;

визначити морфемну будову іменника.

З р а з о к повного морфологічного розбору іменника:

Певно, знає з вас усяк, хто бував у полі, що червоний гарний мак там росте на волі (К. П.).

(У) *полі* (бував — у чому? де?); початкова форма — *поле*: назва неістоти (назва просторового поняття), загальна назва, назва конкретного поняття; іменник належить до середнього роду (рід визначається морфологічною ознакою — закінченням), вжитий в однині (має співвідносну форму множини *поля*, яка виражається закінченням і змінною місця наголосу); вжитий у місцевому відмінку — відмінкова форма виражається закінченням *-і* та прийменником *у і* виражає обставинні відношення; іменник належить до другої відміни м'якої групи; пояснює член речення, виражений дієсловом *бував*; виконує функцію обставини місця; (у) *пол-і*.

Сосонка

Недалеко від лісу стояла хатка. В тій хатці жив чоловік Максим із сім'єю; було в нього четверо дітей — найстаршому хлопчикові Івасеві було десять літ.

Недалеко від Максимової хати була одна сосонка — тако-то вже хороша! Зелені глиці аж сяють, а молоді пагонки, як свічечки, стремлять.

Красує сосонка. Прийшла осінь сумна, прийшла зима люта, а сосонці байдуже! Сусідки її, берези та липки, стоять такі сумні та бідні, листячко з їх геть облетіло, а сосонка мовби ще кращою здається. Отож і запишалась вона, каже берізкам та липкам:

— А що? Де ваші кучері гарні та рясні? Стоїте деркачами! Ох, що то за хороша річ, як хто шляхетного роду! Нема в світі як ми, сосни!

Величається сосонка, аж тут прилетіла сорока. Сіла в неї на гілці та й каже:

— Че-че-че! Чека! чекай!..

Сорока таки знала, що казала: вона, бачите, була на подвір'ї в дядька Максима й бачила, як Максим сани ладив; чула й те, як Максим говорив Івасеві, що поїде зрубає сосонку та повезе на продаж.

За Оленою Пчілкою

Прикметник

Вправа 65. Переписати текст, підкреслити прикметники хвилястою лінією, іменники, з якими вони пов'язані, — прямою. Визначити лексичне значення прикметників, граматичні ознаки, виявивши залежність їх від граматичних ознак іменників. Позначити синтаксичні функції прикметників (підкресленням).

Лілії

Це було у сиву давнину, коли в широкі степи українські залітали орди татарські. Страшний то був час. Лилась кров, лились гіркі сльози. Старих людей рубали, дівчат і хлопців забирали в полон у чужу далеку країну.

В одному селі (а скільки таких сіл на широкій славній Україні!) росли і розцвітали красиві вродою і станом, чорноокі, працьовиті красуні. Ніжні, непорочні, як білий цвіт лілії.

Одного разу на село налетіли татари. Дівчата, щоб не йти в неволю, втопились у бистрій і глибокій річці. І в тому місці, де темна вода сховала від лютих ворогів юних красунь, на світанку з'явилися білі пуп'янки невідомих квітів. Коли зійшло сонце, проміння освітило згарище на місці села, невідомі квіти розцвіли яскравим, сліпучим цвітом. Здавалось, що ніжні руки дівчат тягнуться до сонця, вітають його. А ввечері, з заходом сонця, ховалися від чорної ночі. З того часу ці чудові ніжні квіти, які прозвали ліліями, просинаються з сонцем і засинають з його заходом.

Народна творчість

Вправа 66. Записати, розкривши дужки. Розповісти, як змінюється лексичне значення, граматичні форми прикметника в поєднанні його з іменниками, поданими у дужках; дібрати синоніми до прикметника в кожному словосполученні.

Світлий (зорі, день, кімната, тканина, вода, звуки, настрої, туга, очі, душа, любов, пам'ять, голова); складний (реакція, дорога, система, обставини, малюнок, душа, характер, завдання); довгий (шлях, вечори, відпустка, карбованець, пісня, язик).

Вправа 67. Розкрити дужки, записавши поєднання кожного із прикметників з іменником, що відповідає йому за смыслом; з'ясувати відмінності у значенні прикметників. Користуватись тлумачним словником.

Гуманний, гуманітарний (ставлення, людина, мораль, допомога, вчинок, науки); громадський, громадянський (думка, робота, обов'язок, свідомість, сміливість, відповідальність, організація, вчинок); загальний, спільний (турботи, збори, праця, розмова, засідання, користування, ділянка); особовий, особистий (посвідчення, власність, щастя, справа, почуття, склад); інтелігентний, інтелігентський (людина, студент, гра, середовище, оточення, вигляд, ідеалізм).

Вправа 68. Визначити в тексті прикметники й пов'язані з ними іменники; назвати розряд прикметників на основі семантики та характерних мовних ознак — лексичних, граматичних, словотвірних.

Родився він в Лук'янівській тюрмі
У Києві, — а матір до Сибіру
У прокляте Карійське заслання
Рука жандармська кинула. Відбув
Тяжку покару й батько, земський лікар, —
І дозволу «ласкавого» добився
Відвідать жінку. Він Сашка малого
Узяв з собою. В чорнім козушку,
В ухатій шапці хлопчик гостроокий
Із батьком рушив у морозну путь,
В оббитій повстю тулячись кибитці.
Сніги, сніги та вітер крижаний,
Та чорні сосни, та печаль німотна,
Та полозків рипіння ненастанне,
Та сон-утішник, що маля кріпив ...
Прийшла весна — сибірська, блискавична,
Сашко збирав дрібні якісь квітки
І матері в дарунок їх приносив,
Вона ж йому подарувала книжку —
«Кобзар» Шевченків, що сама в тюрмі
Оправила в обкладинку убогу...

М. Рильський

Вправа 69. Розкрити дужки, записати групами словосполучення з відносними, присвійними, якісними прикметниками, обґрунтувавши свій поділ семантикою та мовними ознаками прикметників. Підкреслити стійкі словосполучення.

Орлиний (ніс, політ, крила, погляд, вірність, риси, очі); слізливий (очі, листи, мелодрама); службовий (одяг, обов'язки, місце, приміщення, слова); калиновий (кетяг, сопілка, уста, цвіт, міст); лебединий (пісня, крила, пух, твір, вірність, шия); сонячний (приміщення, погода, літо, сад, дорога, життя, пісні, посмішка, край, сплетіння); мистецький (твір, молодь, фантазія, смак, спадщина, виконання, вишивання); малиновий (сік, стебло, варення, скатертина, дзвін).

Вправа 70. Користуючись тлумачним словником, з'ясувати значення прикметників; із двома-трьома з них скласти речення, в яких прикметник належав би до різних за значенням та мовними ознаками розрядів.

Вишневий, поетичний, ліричний, лицарський, солом'яний, собачий, мишачий, осиковий, батьківський, ляльковий, комічний.

Вправа 71. Із поданих речень виписати прикметники разом із пояснюваними іменниками, поділити на групи — прикметники якісні, відносні, присвійні. Підкреслити якісні прикметники, утворені на основі переходу в них відносних. Пояснити виконання.

1. Шляхи широкі простяглись до Кобзаревої могили (*М. Р.*).
2. Що це за чудо? Йде без ніг. Але чудес нема в житті: це — хлопчик в татовім пальті (*Дж. Родарі*). 3. На галяві озерце — кришталеве люстерце (*Кол.*). 4. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. 5. Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг. 6. Студентські вечори... Танцюють чи не всі там і чардаш, і мазурку, і танці всіх планет. 7. Заводить в село степова дорога. Ні краю їй, ні межі. 8. Великі риби, виплеснуті морем, закам'яніли на гранітних сходах. 9. О, перший біль отих дитячих вражень, який він слід на серці залиша! 10. Гула земля. Сусідський плакав хлопчик. 11. Я пішла, як на дно. Наді мною свинцеві води (*Із тв. Кост.*). 12. Розмова з Андрієвої легкої руки зайшла цього разу про великих художників (*Коз.*). 13. І не забудеться мій день вчорашній, коли настане завтрашній мій день (*Перв.*). 14. У помаранчевому лісі — листовій ... Осінні промені — суворі вістові — відвідують не тільки пізні трави. 15. Густе повітря — на меду липневої пори — котилось хвилями в саду і липло до пори (*Б. Чин*).

Вправа 72. Виписати прикметники а) у формі вищого ступеня порівняння; б) у формі найвищого ступеня порівняння, разом із пояснюваними

словами. Записати початкову форму прикметника, визначити засоби творення ступеневої форми, форми роду, числа, відмінка.

I.

Мама

Кажуть, що на світі
Сонце найясніше,
Та всміхнеться мама —
І стає світліше.

Кажуть, що на світі
Сонце найніжніше,
Та пригорне мама —
І стає тепліше.

Кажуть, що без сонця
Не розквітнуть квіти.
А хіба без мами
Є щасливі діти?

Ні, нема нічого
На землі усенькій
Що було б рідніше
І дорожче неньки.

П. Бондарчук

II. 1. О серце, серце, будь щирішим і делікатнішим ти будь... (Кр.). 2. Усмішка дитини — найдорожча пісня матері (Журн.). 3. Найстрашніші і найпам'ятніші помилки — коли помиляєшся в людях (Др.). 4. Мине скількись часу, й на моє місце прийде інший хазяїн. Мудріший, спокійніший, вченіший. І — тонший душею. Таких людей нині багато (Ю. М.). 5. Щонайменші внутрішні зрушення мають вириватися назовні, надто ж коли тобі двадцять літ (Загр.). 6. Час — найбільший лікар і найперший руйнівник. У світі немає нічого дорожчого за час (Ю. М.). 7. Людина повністю належить тій силі, яка живе в ній і яка є найбільш значною (Г. Флобер).

Вправа 73. Зробити аналіз ступеневих форм прикметників. Виписати разом з іменниками 1) якісні прикметники у ступеневій формі, позначити засіб творення; 2) інші якісні прикметники, утворити від них ступеневі форми; 3) якісні прикметники, від яких не творяться ступеневі форми, з'ясувати, чим це пояснюється.

1. Гордо палала троянда розкішна, найкраща з квіток. 2. Чом я не маю огнистого слова, палкого, чому? 3. Не дивуйтесь, що квітом прекрасним розцвілася дівчина несміла. 4. Я поборю найтяжчі перешкоди. 5. Але єсть на світі люди, необачні, безпорадні, що й при світі сонця бачать і хаос, і ясні зорі, кращі зорі, ніж небесні, і хаос, темніший пекла. 6. Знов весна, і знов надії в серці хворім оживають. 7. І все-таки до тебе думка лине, мій занапащений, нещасний краю... 8. Найгірша для мене ся люта година! Не любить мене чарівниця-дівчина. 9. Замокни ж ти, пісне моя лебедина, бо хутко порветься остання струна ... 10. І мріялись мені росисті луки волинські. 11. Дощі ваші дрібненькіі обернуться в перли дрібні, поломляться ясенькіі блискавиці ваші срібні. 12. Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона, завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний (Із тв. Л. Укр.).

Вправа 74. Переписати, вживаючи прикметники, подані в дужках, у зазначеній ступеневій формі, у відповідних формах роду, числа, відмінка. Обґрунтувати виконання.

1. Справжній учитель — (гарний, вірний — найвищий, проста ф.) друг батьків (*А. Дістервег*). 2. Учителі! Вам віддають батьки (дорогий — найвищий, проста ф.) скарб. 3. Першою і (потрібний — найвищий, складена ф.) учителеві якістю хай буде добронравність (*О. Духнович*). 4. В організації громадського виховання кожному призначено його справу; але (важливий — найвищий, проста ф.) член у цьому організмі, без сумніву, є викладач і (близький — найвищий, проста ф.) вихователь (*К. Ушинський*). 5. Перший учитель... Нехай час обдарує тебе іншими (цікавий — вищий, складена ф.) і (значний — вищий, проста ф.) вчителями, але він залишиться назавжди тим маленьким далеким вогником, що посвітив тобі на початку шляху (*С. Титов*). 6. Педагоги — (поважний — найвищий, складена ф.) працівники... (*А. Макаренко*). 7. Гнів учителя (дорогий — вищий, проста ф.) від батьківської ласки (*Сааді*). 8. От і я тепер готую свого Трохима в педагоги, до справи (високий — найвищий, проста ф.) мірою благородної і серйозної (*Т. Ш.*). 9. Саме вчитель для нас (дорогий, святий — найвищий, проста ф.) слово (*М. Р.*). 10. Професія учителя — (благородний — найвищий, проста ф.) серед усіх інших, може, ще й тому, що вона (древній — найвищий, проста ф.) (*Зб.*). 11. В наших руках — (великий — найвищий, проста ф.) з усіх цінностей світу — Людина. 12. У справжнього вчителя — (важкий — найвищий, проста ф.) і (радісний — найвищий, проста ф.) життя, трепетно хвилююча і складна творчість... 13. Я не перебільшу, якщо скажу, що (напружений — найвищий, складена ф.) години моєї науково-дослідницької роботи — це уроки (*Сух.*). 14. Ця посада набагато (ваговитий — вищий, проста ф.) за (високий — найвищий, проста ф.) посади в державі (*Платон*).

Вправа 75. Утворити можливі ступеневі форми від прикметників, поданих разом з іменниками. Чи від усіх прикметників вони утворюються? Якщо ні, дати відповідні пояснення.

Червоний круглий м'яч; красивий маленький хлопчик, ультрамодний новий костюм; швидкий вороний кінь; маленьке рябеньке курчатко; глибокі карі очі; мудрий літній чоловік; весела світловолоса дівчина; ніжна материнська ласка; цікавий художній фільм; красиве старовинне місто; чуйна молода людина; щире дружнє вітання; холодний колючий вітер.

Вправа 76. Описати одну з дитячих іграшок (ляльку, дзигу, піраміду, автомобіль), вживаючи ступеневі форми, визначити й охарактеризувати їх: спосіб і засіб творення, рід, число, відмінок.

Вправа 77. Визначити й виписати прикметники разом з іменниками за поданою схемою.

Повні форми прикметників				Короткі форми
Стягнені	Рід, число, відмінок	Нестягнені	Рід, число, відмінок	

1. Однаково не вернуться знову літа молодії, веселеє слово не вернеться... 2. І згадував літа лихії, погані, дивнії літа. 3. Люблю, як ширу, вірну дружину, як безталанну свою Україну! 4. Година тяжкая настала! Настали тяжкіі літа! 5. Старий згадав свою Волинь святую і волю-долю молодую, свою бувальщину. 6. Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! Хто тебе не мучив? 7. Праведная душе! прийми мою мову не мудру, та ширу, прийми, привітай! 8. Якби-то далися орлиніі крила, за синім би морем милого знайшла. 9. Людей не чуть, не знать і сліду людської страшної ноги. 10. І станом гнучким, і красою пренепорочно-молодою старії очі веселю (*Із тв. Т. Ш.*). 11. Що за чудовая зима, сніг, наче срібло, блищить! Вийшов веселий хлопчина, швидше з санками біжить. 12. Заграва ясная, зоря світова доню збудила мою. Світло червоне — радість денную несе! 13. Єсть у мене люба лялька, хорошая дуже! Може, в кого є ще краща, та мені байдуже! (*Пч.*). 14. Ще дивен дим, і хата ще казкова. 15. Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини, і вишні червонобокі стоять до холодів (*Кост.*). 16. Благословен той день у спільному труді (*М. Р.*). 17. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та сватати буде? (*Н. тв.*).

Вправа 78. Виписати якісні прикметники з пояснюваними іменниками, визначити форму прикметників і дописати, де можливо, співвідносну повну стягнену/нестягнену форми, зберігаючи рід, число, відмінок. Підкреслити якісні прикметники, що утворилися на основі відносних.

1. І прудко, мов іскри з багаття огнисті, мов хвилі гірського потоку сріблисті, летять голоснії пісні. 2. З високих круч луна орлиний клекіт. 3. Мій голос журливеє щось починає, а струни твої на веселім ладу. 4. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені, моя зоре, ти се була, ...шлях проклдала ясний через темне, бурхливеє море і чарувала новою надією втомлені очі. 5. Не дивись на березу плакучу — на березі журливеє віття нагадає тобі лихоліття, нагада тобі тугу пекучу, що збралала обох нас колись. 6. Будуть сніжнії зорі таночки вести з буйним вітром, мов коло дівоче... 7. Вабить, кличе далекая муза мене. 8. Дивись: навколо нас великі перелоги, і високі кручі, і темні, тихі води. 9. І в серці моім переможнії співи лунають (*Із тв. Л. Укр.*). 10. Так вже дивно буває на світі: друг найближчий — і ворог вже твій... Від руки найніжнішої рани заживають в мо-

гилі одній. 11. Де взяти кольорів стобарвних і живих для трав і квітів весняних?.. Ах, я знаю де! Я в казку дивную свою усю фантазію ввіллю, зроблю усе живим, чудовим, таємності, розкошів повним, — і в казці дійсність відіб'ю (*Олесь*). 12. Вплива на сині ріки ясен вечір іздала (*М. Р.*).

Вправа 79. Записати 10—15 прислів'їв і приказок, до яких входить два і більше прикметники, визначити з-поміж них якісні, семантику їх, форму — повну стягнену чи нестягнену, коротку. Прикметники якої форми вживаються найчастіше?

Вправа 80. Поділити наведені прикметники за типами відмінювання: прикметники твердої, м'якої та мішаної груп, вживаючи кожний прикметник у початковій формі й поєднавши його з іменником.

Сусідські, Галині, Софіїні, повнолиці, солов'їні, весняні, зимові, передранішні, ранкові, волошкові, здорові, довколишні, довговії, рожеволиці, гостролиці, босі, подружні, чорнолиці, вузьколиці, доччині, древні, синові, справжні.

Вправа 81. Провідміняти кілька словосполучень — прикметників різних груп з іменниками різного роду. Пояснити, виділивши відмінкові закінчення прикметників. За тлумачним словником з'ясувати значення прикметників *дружний*, *дружній*.

Дружний колектив, дружній шарж, дружна родина, дружня порада, темнолиций хлопець, темнолице дитя, майбутнє життя, майбутні події, синові друзі, присутні студенти, суботня зустріч, недільна прогулянка, довговія дівчина, довговії дівчата, свіжа груша, гаряча каша.

Вправа 82. Переписати речення, підкреслити прикметники й іменники, пояснювані ними; визначити групу, рід, число, відмінок прикметника, пояснити вжите закінчення.

1. Після дощів смарагдова діброва, на білій ріні річка говірка. І смужка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка. Лежить городів гарбузова Мекка. У тихе небо струменить тепло. І над стареньким комином лелека після дощу прощупує крило. 2. В старім гнізді танцюють лелечатка, і, одірвавши ніжки від землі, немов малі русалоньки, дівчатка гойдаються в зеленому гіллі. 3. Там, за віками, за гірким туманом, де трубить вічність у Роландів ріг, любов була єдиним талісманом, а талісман ще звався — оберіг. 4. Цей ліс живий. У нього добрі очі. Шумлять вітри у нього в голові. Старезні пні, кошлаті поторочі, літопис тиші пишуть у траві. Дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 5. Немов чарівні декорації — жасмин, троянди і бузок. Кузини мамині,

три грації, як три принцеси із казок. Які ж були вони вродливі, три Лади-Либеді тоді! І трішки-трішки вередливі, і дуже-дуже молоді. 6. Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений Едем і за волошку в житі золотому.

Із тв. Л. Костенко

Вправа 83. Переписати текст, дописавши замість крапок відповідні закінчення, знявши риси. Підкреслити прикметники, визначити їхні граматичні форми, з'ясувати вживання закінчень.

Цвіте в лузі калина

Заясніло в барвист... травнев... вінку біл... оксамитов... мереживо — це значить, що весна красеневі/червню чародійн... ключі до щедр... літа передає. Кучеряв... діброви, смарагдов... левади й змолоділ... поля мліють від радісн... барв велик... свята природи.

У густ... верболозах поміж плакуч... верб, що замріяно полощуть у тих... плесах довг... віти, вдень і вночі не втихають закохан... солов'ї. Мирно воркують лагідн... горлиці, тривожно голосять поодинок... зозулі. На тоненьк... галузці крислат... осокара легенько гойдається округл... ремезов... колисочка.

У тінист... вільшанику, у вінку крилато/ажурн... папороті, яскраво/жовт... букетом пишається болотян... верболіззя.

Пишн... левади пропахли медов... ароматом. Барвляться на них у весел... танці біл..., салатов... й голубеньк... метелики, з досвітку й до/смеркання заклопотано гудуть огрядн... джмелі й трудівниці/бджоли. Кому не хочеться поласувати духмян... медом з розмайт... левадн... травозілля!

Не скласти ціни скарбам, щедро розсипаним на річков... левадах! Колискою цивілізації, золот... земельн... фондом планети звуть учені річков... долини.

І нині ваблять до себе мальовнич... левади щедр... душею прихильників дик... природи, любителів розважитися на дозвіллі з вудочкою або мисливськ... рушницею. Не втратити б необачно цей безцінн... дарунок матері/природи!

За М. Яненком

Вправа 84. Прочитати текст, виписати прикметники, зробити повний морфологічний розбір їх за поданими схемою та зразком.

С х е м а морфологічного розбору прикметників:

Виписати із тексту прикметник та слово, з яким він пов'язаний; назвати початкову форму (називного відмінка однини чоловічого роду); розряд за значенням та мовними ознаками; для якісних — ступінь порівняння, форму — повну (стягнену/нестягнену) чи коротку; тип відмінювання; граматичні форми роду, числа, відмінка; визначити синтаксичну функцію, є словом пояснюваним чи пояснює інше слово, морфемну будову.

Зразок морфологічного розбору прикметника:

Панувало над селом лагідне серпневе надвечір'я (В. Козаченко).

Лагідне (надвечір'я) — п. ф. *лагідний*, якісний, повна стягнена форма, тверда група, вжитий у формі однини, середнього роду, називного відмінка, узгоджується у цих формах з іменником *надвечір'я*; прикметник виконує функцію означення, є словом залежним; основа *лагідн-*, закінчення *-е*, корінь *лагід-*, суфікс *-н-*.

Серпневе (надвечір'я) — початкова форма *серпневий*; відносний прикметник, виражає ознаку за відношенням до місяця; тверда група; вжитий у формі однини, середнього роду, називного відмінка — як і іменник *надвечір'я*, з яким узгоджується; у реченні є словом залежним, виконує функцію означення; основа *серпнев-*, закінчення *-е*, корінь *серп-*, — суфікси *-н-*, *-ев-*.

Серпень втоми не знає

Серед багатьох місяців серпню належить особлива роль. І це цілком природно. Протягом року хлібороб, якщо можна так висловитися, працював на останній місяць літа. Від того, як защедрив урожай, залежали статки селянина, його добробут і майбутнє. Відтак із серпнем — вінцем року — люди пов'язували свої найсокровенніші надії.

Але одна справа виростити урожай, а інша — вчасно зібрати збіжжя. Не випадково в народі казали: «Один серпневий день рік годує». Тому хлібороби відклали всі нагальні справи, намагалися зосередити зусилля лише на жнивях. Зрання і до пізнього вечора селяни не мали найменшого перепочинку, бо, як мовиться в прислів'ї, «серпень втоми не знає — все збирає, припасає».

Кожен місяць мав свої «перепочинкові дні». До таких належали більш чи менш значущі свята. Лише для серпня народно-обрядова структура їх майже не передбачала. Традиційний агрокалендар свідомо зробив виняток місяцеві жнив. До цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба короткі ноги — як утече, то й довгими не наздоженеш!»

Останній літній місяць прибрав і назву, пов'язану із жнивими, — од назви знаряддя, яким у давнину жали зернові.

За В. Скуратівським

Числівник

Вправа 85. Визначити, до якої частини мови належать подані слова. Виписати числівники, поєднати їх з іменниками, визначити семантику.

П'ятнадцять, п'ятеро, п'ятак, вп'яте, п'ятий, п'ятилітній, п'ятнадцятий, п'ятнадцятиденний, два, подвійний, подвоїти, подвоєний, двійня, двоє, двійко, двічі, удвох, другий, вдруге, по-

ловина, три четвертих, чверть, кількадесят, півтора, півтора-ста, мільйон, мільйонний, мільйонер.

Вправа 86. Визначити й пояснити, до яких частин мови й на основі яких ознак належать споріднені слова з числовим значенням. Записати відповідними групами.

Один — одинокий, перший — першість, мільярд — мільярдний, мільярдер, десять — десятеро, десятий, десятка, десятина, десятковий, вдесятеро.

Вправа 87. У поданих реченнях визначити числівники, їх розряд за значенням та граматичними ознаками, семантичні групи кількісних числівників, обґрунтувати визначення.

1. Десять, п'ятнадцять, двадцять хвилин безупинно летіть пісня жайворонка без найменшої перерви. 2. У полях чимало ожередів соломи, у них жайворонки знаходять собі їжу й захисток від холоду. 3. Збігає кілька днів, сонце ще більше пригріває, сніги не витримують, збігають водами. 4. Усього лиш за два місяці мишки-шкряботушки з восьми головок капусти зробили саму труху. З чотирьох відер картоплі, трьох відер столових буряків, двох відер моркви зробили купу жому. Я подумав, що їх тут сотня, а було їх тільки дві. От скільки шкоди від цих ненажерливих гризунів. 5. Підходжу й бачу під листком мальви двоє ледь живих мокрих пташенят. Гніздо розмокло, перекилося на бік, а в ньому ледь тримаються ще четверо пташенят. 6. Милі, безмежно симпатичні пташата поселилися в нашому дворі весною тисяча дев'ятсот сімдесят п'ятого року. І ось уже четверту весну прилітають до нас. 7. Шпаків не лякають морози в чотири-п'ять градусів.

Із тв. В. Перепелюка

Вправа 88. Поділити подані числівники на три групи: прості, складні, складені; доповнити кожен групу трьома самостійно дібраними прикладами.

Двісті, сто, мільйон, мільярд, мільйон двісті тисяч, сто сорок перший, двісті вісімдесят один, сімнадцять, двадцятий, тридцять п'ятий, дев'ятнадцять, триста, вісімнадцять, дев'яносто шість, сто дев'яностий, тисяча дев'ятнадцятий, два мільйони п'ять тисяч дев'ятсот один, три четвертих, восьмеро, нуль цілих п'ять десятих.

Вправа 89. Переписати, підкреслити числівники, назвати розряд їх за значенням, граматичну форму, групу за будовою.

Дуби-велетні

На Тернопільщині росте чимало дерев-довгожителів. Тут є сто тридцять лип віком від ста п'ятдесяти до п'ятисот років,

сто десять дубів, що вже давно відсвяткували своє століття. Серед дерев-довгожителів є також буки, ясени, груші. Одне з дерев-пам'ятників росте на околиці міста Бережани. Це шістсотрічний дуб. Його висота сягає двадцяти п'яти метрів, в обхваті він має більше семи метрів. У Заліщицькому лісництві є Довбушів дуб. Йому більше чотирьохсот п'ятдесяти років. За легендою, під ним у тисяча сімсот сімдесят четвертому році відпочивав Олекса Довбуш — славетний ватажок повстанців-опришків. У Суразькому лісництві можна побачити три велетенські дуби. Кожному з них — більше трьохсот п'ятдесяти років. Вони носять ім'я Тараса Шевченка на честь перебування поета у цих краях у тисяча вісімсот сорок шостому році.

Із газети

Вправа 90. 1. Виписати числівники разом з іменниками, що з ними пов'язані, та слова, які пояснюються ними.

2. Визначити граматичну форму числівників, тип синтаксичного зв'язку їх з іменниками.

1. Доберемся за три години за стонадцять верст до родиночки. 2. Двигтять місточок у дві дошки (*Кост.*). 3. Висока гідність і низька покора в одній душі, в однім листку живуть — і цю огидну єдність проклинаю. 4. Сто тисяч коней жально заржало (*Павл.*). 5. Жив я, друзі, в тому році кільканадцять славних днів на Матвіївській затоці в товаристві солов'їв (*Сом.*). 6. Скільки треба вміння і терпіння, а чимало треба теж і літ, щоб дало коричневе насіння цей чудовий, цей медовий плід! (*М. Р.*). 7. Ранком двоє ми йшли по лузі, де хлюпоче Сула в береги. 8. Ми обидва сильні й живі. 9. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок... 10. Є такі, що тихо вмюють жити ... В двадцять років душі їх сивіють, тільки не сивіє голова. 11. Лесик, Толя й два Володі сумували на колоді (*Із тв. Сим.*). 12. Дві сестрички невеличкі нерозлучні всюди — де одна хоч на хвилинку, там і друга буде. 13. Це словечко — коротеньке: двоє «ем» і двоє «а». Я пишу його гарненько... 14. У бору грибів багато — сиріжки, масляки... (*К. П.*).

Вправа 91. Провідміняти числівники з іменниками, записуючи цифри словами.

398 шкіл, 1814 стільців, 1741 лінійка; 4,75 гектара, двадцятьоро каченят, півтори години, 628-й відвідувач, кільканадцять горобенят, кількасотий будинок.

Вправа 92. Розкрити дужки, записати цифри словами, вжити іменники в потрібній граматичній формі, пояснити зв'язок числівників з іменниками.

479 (газета), 382 (журнал), 4/5 (робочий день), п'ятнадцятьоро (ведмежа), 3 (ведмідь), 0,5 (садиба), 3/4 (село), 7-й (річниця),

125 (завдання), 125-й (завдання), кільканадцять (пташеня), 14-й (березень), 26-й (січень), 120-ма (автобус); 572-х (пароплав), 1659-тьом (вихованець), на 3/4 (ділянка), із 1077-ма (пасажир), 368-м (водій), півтора (рік).

Вправа 93. Прочитати подані числівники, записати у формі родового, давального, орудного відмінків, виділити закінчення. З двома числівниками, вжитими в названих відмінках, скласти речення.

Чотири, вісім, одинадцять, чотирнадцять, п'ятдесят, вісімдесят, сто, триста, п'ятсот, двадцять п'ять, двісті сорок один, чотириста вісімдесят шість, тисяча дев'ятсот п'ять, вісімсот вісімдесят три, сімсот тридцять два, шістсот шістдесят сім, тисяча дев'ятсот чотирнадцять, тисяча дев'ятсот чотирнадцятий, вісімдесят дев'ятий, сімсот п'ятдесят перший.

Вправа 94. Записати, розкриваючи дужки і позначаючи цифри словами; позначити наголос в іменниках і числівниках.

2 (студент, студентка), 4 (учень, учениця), 3 (вихователь, вихователька), 2 (ясен), 3 (поверх), 4 (двір), 3 (ручка), 3 (море), 4 (озеро), 3 (хата), 2 (свічка), 4 (олівець), 4 (сестра), 2 (брат), 3 (подруга).

Вправа 95. До наведених граматичних форм числівників дописати іменники у відповідній формі, визначити граматичні форми обох слів.

Трьох, двом, чотирма, дві, один, двадцять п'ятий, ста п'ятдесяти п'ятьом, чотириста сорок першим, тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого, вісьмастами вісімдесятьма чотирма, тисячі трьомстам шістдесяти одній, тисячу дев'ятсот дев'яносто дві, двома третіми, на чотирьох п'ятих, кількадесятьма, стонадцятьох.

Вправа 96. У поданих загадках визначити числівники, їх розряд за значенням, відмінок, зв'язок з іменником. Відгадати загадки.

Хто вранці ходить на чотирьох, вдень на двох, а ввечері на трьох ногах? Четверо братів через дорогу живуть — один одного не бачать. Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту окремо. У двох матерів по п'ять синів, у кожного своє ім'я. Хто трьома зубами їсть сіно? Дванадцять братів один за одним ходять, один одного не бачать. Повзун повзе, сімсот голок везе. Дванадцять орлів, п'ятдесят дві галки, триста шістдесят п'ять шпаків у гніздо залізли. Семеро соколят на одній гілці сидять. Двох рідних дітей межа розділила. Брат і сестра рідні: його всі чують, але не бачать, її всі бачать, але ніхто не чує.

(Для довідки. Людина. Стіл. Рукавичка. Руки і пальці. Вила. Місяці року. Їжак. Місяці, тижні, дні року. Дні тижня. Очі. Грім і блискавка.)

Вправа 97. Розкрити значення фразеологізмів. Чи зумовлене воно вжитими числівниками? Назвати інші фразеологізми, у складі яких є числівники.

Грати першу скрипку; без сьомої клепки; в один голос; в три дуги зігнутися; десятому заказати; десятою дорогою обійти; сім потів вийде; сидіти на двох стільцях; сьома вода на киселі; п'яте колесо до воза; сім п'ятниць на тиждень; на сьомому небі; на один копил; під одну гребінку стригти; за двома зайцями гнатися; семеро одного не ждуть; одним махом; один як палець.

Вправа 98. Прочитати текст. Скласти розповідь про життя тварин (тварини) з використанням матеріалу поданого тексту. Охарактеризувати вжиті в ньому числівники, правильно прочитати й записати їх форми.

Як довго хто живе

У США знайдено черепаху, вік якої обчислено майже 130 роками. Це дуже довгий вік, але людина може прожити значно більше. Років 10 тому на Кавказі померла жінка 180 років. Це, мабуть, найдовший вік людини, досі зареєстрований.

Американське географічне товариство опублікувало цікаві дані про те, як довго живуть люди й інші істоти, якщо доживають до повного свого віку. Згідно з цими матеріалами найдовше живе людина — від 70 до 100 років.

З тварин найдовше живе слон — від 45 до 70 років; друге місце за носорогом — від 30 до 50 років. Кити, великі морські тварини-ссавці, живуть до 30 років. Із свійських тварин найдовше живе кінь — від 20 до 35 років. Корова рідко коли доживає до 25 років. Вік собаки — від 5 до 15 і рідко до 20 років. Коти живуть від 7 до 15 років.

Серед риб найдовший життєвий вік має короп. Деякі з коропів доживають до 60—70 років. Форелі й окуні — до 15—20 років.

Серед птахів найдовше живуть папуги й орли — до 60 років. Канарки живуть до 25, а вільшанки — до 12 років.

Із газети

Вправа 99. Прочитати. Визначити й виписати числівники (цифри писати словами), виконати повний морфологічний розбір їх за поданими схемою і зразком.

С х е м а повного морфологічного розбору числівника

Виділити числівник із тексту, а також те слово, з яким він пов'язаний; назвати його початкову форму; визначити розряд за значенням, семантичну групу кількісного числівника; назвати групу за будовою та морфологічні ознаки числівника, його синтаксичну функцію в реченні.

Зразок повного морфологічного розбору числівника:

Одну фразу з першого диктанту я й досі пам'ятаю дуже добре (Вишня).

Одну (фразу пам'ятаю) — початкова форма *один*; кількісний числівник, власне кількісний; простий за будовою, вжитий у формі однини, жіночого роду, знахідного відмінка — у цих формах узгоджується з іменником *фразу*; разом із цим іменником виконує функцію додатка.

Першого (з диктанту пам'ятаю) — початкова форма *перший*; порядковий числівник, простий за будовою, вжитий у формі однини, чоловічого роду, родового відмінка (як і іменник *диктанту*); виконує функцію узгодженого означення.

Чи відомо вам, що ...

територія сьогоднішньої України простяглася із заходу на схід на 1316 кілометрів, із півночі на південь — на 893 кілометри; площа України дорівнює 603,7 тис. км²;

найвищою вершиною в Україні є гора Говерла (Карпати), висота якої сягає 2061 метра; найвище розташованим населеним пунктом є Синевирська Поляна (Карпати) — на 1000 метрів над рівнем моря;

у сьогоднішній Україні площа лісів майже у 6 разів більша, ніж у Великій Британії, й у 15 — ніж у Бельгії;

протягом 70 років життя людина з'їдає майже 100 тонн їжі, протягом доби вдихає близько 13 000 літрів повітря; протягом дня вона робить в середньому від 10 000 до 20 000 кроків, а за рік — до 7 000 000 кроків. Тобто за своє життя людина могла б дійти до Місяця або 9 разів обійти Землю навколо екватора. Із 70 років життя людина спить 23 роки, на розмови витрачає 13 років, на їжу 6;

людське волосся надзвичайно міцне. На волосині можна утримати предмет масою до 40 кілограмів, в той час як на платиновому дроті такого ж діаметра — близько 13 кілограмів, на цинковому — до 15;

немовля починає розрізняти кольори у віці 6—7 місяців; доросла людина розмежовує до 1000 відтінків різних кольорів;

найвидатнішим поліглотом, вважають, був Расмус Кристьян Раск, професор Копенгагенського університету (жив у 1787—1832 роках), — він володів 250 мовами.

Із журналу

Займенник

Вправа 100. Виписати займенники й слова, пов'язані з ними смислом. Поставити питання до займенників, визначити лексичне значення їх.

І спливають в моїй пам'яті спогади Діани Гнатівни Петриченко про далеку юність — криницю її натхнення:

— Уявіть мою Сазонівку Оржицького району, що на квітучій Полтавщині, — таке звичайне і таке незвичайне село серед просторого степу. Великий став, біля нього гайочок, сповнений щебетливого гомону птаства. І сади, вишневі, яблуневі на кожному подвір'ї, красиві квітники коло кожної біленької чепурної хати з призьбою, підведеною рудою глиною. Наша хата трьома вікнами дивиться на широку вулицю, що вливається у великий вигін. Там, на вигоні, і починалися мої щедрівки, колядки, веснянки. Найулюбленіше моє свято — свято Івана Купала. Ми, дівчатка, пасли корів. Готуючись до проводів Івана Купали, заздалегідь збирали волошки, сокирки, нагідки, ромашки, плели з них вінки, а потім увечері несли їх до ставу, пускали на воду й співали біля розпаленого багаття купальських пісень. То незабутньо!

На тому вигоні, як тільки сніг із землі, і починалося наше мистецтво. І зараз мені буває така туга за селом: отак хочеться сісти й поїхати туди. І бажання свої виконувала ...

А ще любила й люблю я лежати в сніні і вдихати його м'які пахощі, блукати гайком або полем, збирати всілякі квіти й плести з них віночки. І сьогодні найдорожчі для мене волошки, ромашки, духмяний горошок, васильки... Як пам'ять мого далекого дитинства...

За М. Кагарлицьким

Вправа 101. Переписати. Підкреслити займенники і слова, з якими вони пов'язані, визначити розряд займенників, з якою частиною мови вони співвідносні, морфологічні ознаки.

1. Ранком ви виходите з хати, і перед вами мало не казкове явище: великий куц бузку біля вашої хати весь обвішаний червоними та сірими кульками, від чого став подібним до ялинки. Хто їх поначіплював? Та це ж снігурі! І прилетіли вони поснідати насінням бузку, яке дуже люблять. Таке враження, що вони сидять за столами. 2. Ніхто з нас уже й не думав, щоб зрізати стару сливу. Від тих птахів і їхніх пісень вона ніби помолоділа. 3. Щиглики в'ють свої гнізда на самій вершині дерева. 4. Миші та інші дрібні гризуни — звірята нічні: весь день сплять, а вночі виходять на промисел. 5. Я сів під вербою, яка розпустила свої довгі коси аж до самої води. 6. Наївшись, куличок полетів до траси, котру обступили віковічні липи. Я за ним. 7. Жоден хижак не підходить близько до пришляхової смуги. 8. Сіра чапля, коли на неї дивитися спереду, схожа на якусь модницю (*Із тв. Пер.*). 9. Посадив наш заєць густо не що-небудь, а капусту. 10. Дуже зранку, на світанку, шпарить котик на рибалку. До полудня просидів, а нічого не зловив (*Ст.*). 11. Що воно за дивина? Оцього ніхто не зна (*Кол.*). 12. Ну, та й гарні там сунички!

Їх найбільше — коло річки... Все збирав би, їв та й їв. 13. Гляньте — сірий їжачок! Скільки в нього колючок! 14. Незабудки голубенькі... на лужку при самій річці між травою розцвіли (К. П.). 15. Ми на галявині одні. 16. Ні за чим на світі не жаліти і не мати ні до чого зла (Лук.).

Вправа 102. Визначити, з якими частинами мови співвідносні однозвучні займенники, вжиті у поданих реченнях; назвати займенники, що перейшли в інші частини мови.

1. Хоч чоловік убогий, та слово його чисте. 2. У його грошей, як у жаби пір'я. 3. Не шукай правди в других, коли в тебе її нема. 4. Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі. 5. По горі не треба йти за море — його й дома вистачає. 6. Гірке його життя, як полин. 7. Бідний піт лле, а багатий його кров п'є. 8. Хліб у пана мужик косить, жінка його снопи носить, їх діти їсти просять. 9. Просились злидні на три дні, та їх довіку не викишкаєш. 10. Кожний правду знає, але не кожний її розуміє. 11. Кожна пригода — до мудрості дорога. 12. Розумний всякому лад дає. 13. Поганий той учень, що не переросте свого вчителя. 14. Хто питає, той і розум має.

Із народної творчості

Вправа 103. Прочитати текст. Виписати займенники разом зі словами, що з ними пов'язані. Визначити розряд займенників, їх граматичну форму.

Сідаймо снідати!

Розпочнемо з хліба. Адже хліб — усьому голова. Хліб... Таке м'яке, пахуче, тепле слово, а ще й яке таємниче! Є воно лише у слов'янських мовах, а колись було ще у готській і давньонімецькій. У давнину ті народи, які володіли цими мовами, були нашими сусідами по Дніпру та Віслі. Проте деякі вчені вважають, що всі ці народи запозичили назву хліба з якоїсь ще більш давньої і більш таємничої мови. Може, від неї тільки це слово й залишилося.

Хліб печуть здавна. Як свідчать розкопки, сім тисяч років тому люди вже пекли хліб із розтовченого у ступі зерна; у стародавньому світі вже користувалися дріжджами, які робили хліб пухким і м'яким. У Римі було триста пекарень, у яких випікали всілякі сорти хліба. Мистецтво випікання хліба надто піднялося у середні віки. З того часу хліб у Європі майже не змінився ні за смаком, ні за формою. Змінювалася лише техніка його випікання.

Яке слово йде завжди поряд із словом хліб? Сіль. Недарма ж кажуть: «Зустрічати хлібом-сіллю», «Подякувати за хліб, за сіль».

Але між хлібом і сіллю значно глибший зв'язок, про нього люди давно забули. Стародавні люди, приручивши тварин, розводили худобу, їли м'ясо і пили молоко. Сіль їм не дуже потрібна була, бо в м'ясі вона є, а до молока її зовсім не треба. Про сіль тоді ніхто не знав. Та коли люди осідають на одному місці, займаються рослинництвом, а рослинна їжа була їм прісною, несмачною, на сцену виходить сіль. У ті віддалені часи, про котрі ми оце розмовляємо, існувало одне цікаве слово, щось на зразок сольд. Спочатку воно означало «з сіллю», «солоний», потім — «приправлений чимось», а далі просто смачний. Таким чином, з одного кореня виросло два слова, протилежних за значенням.

За А. Коваль

Вправа 104. Записати, розкривши дужки, з'ясувати наявність чи відсутність [н] у відмінкових формах займенників. Визначити й охарактеризувати інші форми займенників, значення їх.

Та все ж піснею пісень були в Катерини Білокур квіти. А через те беззастережно віриш тому життєвому й художницькому кредо, яке вона так пристрасно сповідує у листі: «Та як же (вони) не малювати, як вони ж такі красиві?.. Як глянеш кругом, то та гарна, а та ще краща, а та ще чудовіша! Та начебто аж схиляються до мене та як не промовляють: «Хто ж нас тоді буде малювати, як ти покинеш?» То я все на світі забуду — та й знов малюю квіти»...

Поза квітами не було б художниці. (Вони) вона звитяжила як унікальна особистість. Вони були для (вона) першою й останньою любов'ю. Всім найдорожчим офірувала заради (вони) — коханням, одруженням, материнством, а отже, й родинним вогнищем, терпіла насміхи й кпини односельців, прокльони матері, суворі докори батька. Де (вони), рідним, родичам, близьким і знайомим, було збагнути, що без малювання вона зів'яне, пропаде, як зірвана билина в полі? Де (вони), простим смертним хліборобам, які повнили одвічний селянський обов'язок — дбали про хліб і до хліба, про продовження себе в родоводі, — де (вони) було додуматися, що серед (вони) живе геній — незвичайна жінка, дикувата, саможертвна, з явними відхиленнями від норм буденного сільського життя?! Замість зрозуміти, підтримати малярку, з (вона) насміхалися в очі й позаочі, а дехто навіть цурався (вона), як нечистої сили... То — від духовної сліпоти, забобонності...

За М. Кагарлицьким

Вправа 105. Визначити граматичні форми займенників, з п'ятьма—сімома (на вибір) скласти речення.

Іншому, її, з ними, хтозна від чого, їхніми, біля неї, казна про що, у нього, декому, жодним, чого, чого-небудь, абичим,

хтозна до кого, невідь-чим, ні про що, ні до кого, дечийми, аби-яким, нас.

Вправа 106. Прочитати фразеологізми, розкрити їх значення, визначити займенники, їх розряд за значенням, граматичну форму, позначити наголос. Як пов'язане значення фразеологізму із вжитим у ньому займенником?

Видати себе з головою; вірний собі; скрутити собі в'язи; забивати собі голову; зарубати собі на носі; землі під собою не чути; знайти себе; кусати собі лікті; собі на умі; переломити себе; пробивати собі дорогу; не по собі; і на тобі; не до мене п'ється; за кого мене приймає; бий його лиха година; брати своє; взяти в свої руки; як свої п'ять пальців; куди твоє діло; за моєї пам'яті; за всяку ціну; і ніякої гайки; нічого сказати; нічого собі.

Вправа 107. Прочитати. Визначити, чи чітко висловлено думку поданими реченнями. Якщо ні — перебудувати речення.

1. Дід попросив онука прочитати свого листа. 2. Сусід розмовляв із батьком про його справи. 3. Агроном звелів водієві під'їхати до своєї хати. 4. Батько взяв у руки торбу, вийняв з неї хлібину, поклав її на стіл. 5. Брат порадив другові віднести книжки до його кімнати. 6. Це був водій автомобіля, який перший проїхав новою трасою. 7. Мати послала сина до сусідки по її сито. 8. Ми піднялися на вершину гори, яка заросла лісом.

Вправа 108. Прочитати, визначити займенники. З якою частиною мови співвідносний кожний із них? Чи всі виділені слова є займенниками? Які слова вжиті у значенні займенників?

1. І то *нічого*, що чигали круки, що проминуло так багато літ. 2. А скільки в нас поезій випадкових з *нічого* й *ні* для чого виника! 3. *Щось* мені так сумно, аж лякаюсь. 4. Час — він мудрий, фікції скасує, а, між *іншим*, я таки зостанусь. 5. Хіба ж когонебудь ми опечалимо *тим*, що пливемо там, де пливемо? 6. Все це — доля поета. 7. До побачення. *Все*. Я вертаюся в долю свою. 8. Отут нам і сяяти. Може, зійде *яка* стеблина. 9. І кажуть, що один убив таку співучу (пташку), *що* зацікавили всі, і змовкли ті ліси. 10. І кажуть, *що* я вродлива. Ти знаєш, *чому* я вродлива? (*Із тв. Кост.*) 11. *Щось* летить і співає мені ... 12. Хочу я купави. *Йй* я розкажу, *чом* я над сагою *цілу* ніч ходжу (*Олесь*). 13. І *все* це диво зробило літо за одну-однісіньку ніч та й пішло *собі* далі. 14. Скочивши на долівку, взяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в *одну* кишеню, дві — в *другу* (*Ст*). 15. Пливе човен по Дунаю *один* за водою (*Т. Ш.*). 16. Деревам *щось*, напевне, сниться, бо серед ночі уві сні шумить нервово *їхнє* листя і трепет будить у *мені*. 17. *Мені* невесело *самому* між тихих дач (*Сом*).

Вправа 109. Прочитати, виділити займенники. Написати переказ тексту, вживаючи наявні в ньому займенники, виконати морфологічний розбір займенників за поданими схемою і зразком.

С х е м а морфологічного розбору займенника:

Займенник і слово, з яким він пов'язаний; початкова форма займенника, його розряд за значенням; з якою частиною мови співвідносний за значенням та граматичними ознаками; граматичні форми роду, числа, відмінка займенника; синтаксичні функції його — є пояснюваним словом; пояснює інше слово, функцію якого члена речення виконує.

З р а з о к морфологічного розбору займенника:

Я в людей попрошу тільки віри в кожне слово, почуте від мене...
(Кост.).

Я (попрошу) — початкова форма *я*; особовий, співвідносний з іменником; вжитий у називному відмінку, є словом незалежним, виконує функцію підмета; *мене* (почуте від мене) — початкова форма *я*; всі ознаки, як у попередньому, лише вжитий у родовому відмінку і має інші синтаксичні функції: є залежним словом (*почуте* — від кого? — *від мене*), виконує функцію додатка; *кожне* (*в слово*) — початкова форма *кожний*; означальний; співвідносний з прикметником; однина, середнього роду, знахідного відмінка — у цих формах узгоджується з іменником *слово*, пояснює його, виконує функцію узгодженого означення.

Премудра приповідь

Оповістив раз премудрий Соломон, що буде казати мирові своє казання-навчання. Людей посунуло — сила! Подумайте тільки: сам премудрий Соломон навчатиме! Певне ж, мовляв, там щось дуже мудре можна почути. Зійшовся мало не весь мир, вийшов премудрий Соломон.

І Господи! Кожне хоче ближче доступитися, щоб не впусти жодного слова з того премудрого казання. Така штовхотнява та сварка!.. Аж ось втихомирились. Почав премудрий Соломон казати:

— Слухайте, люди добрі, що я вам казатиму: як маєте щонебудь шити, то перше вузлика зав'яжіте!

Повернувся і пішов — кінець науці!

Ви, певне, думаєте: «Отсе! Що ж це таке? Оце тільки й всього сказав премудрий Соломон? Та що ж тут такого мудрого?» Отже, вам так здається! А воно й тут мудрої науки багато: ось нуте лишень почніте шити та не зав'яжіть вузлика, то що з того шиття буде?.. Та й не тільки в шитті, в кожній справі — як не зав'яжеш перше вузлика, то нічого й не буде!..

Чи то ж не мудра була Соломонова наука, хоть і коротенька?

За Оленою Пчілкою

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Граматика

1. Що вивчає граматику?
2. Як слід розуміти термін «граматична будова мови»?
3. Показати на прикладах вияв граматичних закономірностей, узагальнювальний, абстрактний характер їх.
4. Якими термінами оперує граматику?
5. Які значення називаються граматичними?
6. Що спільного між лексичним і граматичним значеннями?
7. Чим граматичні значення відрізняються від лексичних?
8. Якими мовними засобами виражаються граматичні значення? Проілюструвати самостійно дібраними прикладами різні засоби вираження граматичних значень.
9. Чи всі граматичні значення однакові у словах *біліший* і *білявий*? Як виражені спільні значення? Якими граматичними значеннями слова розрізняються? Як виражені ці значення?
10. Яка форма слова називається граматичною?
11. Визначити, якими граматичними формами є слова *подумай, у руці, красуню, найкращий, приходжу*. Якими мовними засобами виражена кожна з них?
12. Дати визначення граматичної категорії, назвати кілька граматичних категорій, властивих іменникові, прикметникові, дієслову.

Морфологія

13. Що вивчає морфологія?
14. Дати визначення частин мови.
15. Якими ознаками одна частина мови відрізняється від іншої?
16. На основі яких принципів виділяються частини мови?
17. Як розуміти лексичний принцип виділення частин мови? морфологічний? синтаксичний? словотвірний?
18. Які групи частин мови виділяються на основі лексичного принципу? Які частини мови належать до повнозначних і неповнозначних?
19. Як поділяються частини мови на основі морфологічного принципу? Назвати змінні й незмінні частини мови, показати на прикладах вияв цих груп.
20. На основі якого принципу виділяються самостійні і службові частини мови, як їх розрізнити? Проілюструвати відповідь.
21. Розповісти про перехід слів з однієї частини мови в іншу, навести приклади.

Іменник

22. Яка частина мови називається іменником?
23. У чому полягає лексичне значення іменників? Чи тотожні поняття «предмет» і «предметність»?

24. Чому слова зі спільною семантикою належать до різних частин мови (*п'ять* — *п'ятірка*, *п'ятак*; *розумний* — *розум*; *ходить* — *хода*)?

25. Які граматичні категорії властиві іменникові, який характер вони мають, як виявляються?

26. Які синтаксичні властивості і функції властиві іменникові?

27. Які лексико-граматичні групи вирізняють серед іменників? Чому вони так називаються — лексико-граматичні?

28. Які іменники належать до назв істот, а які є назвами неістот? Чи завжди збігаються поняття живого / неживого у навколишньому світі й граматиці?

29. Які іменники є назвами власними, які — загальними? Навести приклади переходу іменників із власних назв у загальні й навпаки.

30. На основі чого іменники розрізняються як такі, що мають конкретне чи абстрактне значення? Чи спостерігається вживання однозвучних іменників то з конкретним, то з абстрактним значенням? Чим зумовлене таке явище?

31. Яке значення мають збірні іменники? Чи не є тотожними збірні іменники та іменники у формі множини на зразок *колосья* / *колоськи*, *діти* / *дітвора*? Якими засобами виражається поняття збірності, які граматичні ознаки властиві збірним іменникам?

32. Які іменники належать до тих, що мають речовинне значення? Які граматичні властивості їх?

33. У чому полягає значення граматичних категорій іменника?

34. На основі яких ознак іменники поділяються за родами? Проілюструвати вияв морфологічної, семантичної та синтаксичної ознак граматичного роду прикладами. Навести приклади іменників подвійного роду, пояснити, як виявляється кожна родова форма.

35. Які іменники формою одного роду називають істоту (особу) чоловічої й жіночої статі? Чим пояснюється цей вияв?

36. Як визначається рід невідмінюваних іменників — українських жіночих прізвищ, іменників — загальних назв іншомовного походження, іменників — власних назв іншомовного походження, невідмінюваних абревіатур?

37. Чи мають граматичний рід іменники на зразок *сани*, *граблі*, *діти*? Чому?

38. Що виражає категорія числа іменників?

39. Які форми граматичного числа мають іменники? Як вони виявляються?

40. Чи завжди збігається поняття *мало* / *багато* з формами граматичного числа однини / множини?

41. На які групи за вживанням у граматичному числі поділяються іменники? Охарактеризувати кожен групу. Розповісти про стилістичне вживання форми множини від окремих однинних іменників.

42. Для чого слугує категорія відмінка іменників?

43. Навести визначення відмінка, назвати відмінки та питання, на які відповідає кожен із них. Чому кожен відмінок має два питання, а окремий іменник відповідає на одне? Який відмінок іменників не відповідає на жодне питання?

44. Як визначати відмінкову форму іменника і значення, яке вона виражає? Які значення виражаються різними відмінками?

45. Назвати типи відмінювання іменників, основи визначення їх.

46. Розповісти про особливості відмінювання (відзначивши найскладніші з них) іменників першої та другої відмін (твердої, м'якої, мішаної груп), іменників третьої та четвертої відмін; множинних іменників; визначення відмінкового значення невідмінюваних іменників.

47. Виконати повний морфологічний розбір іменників, дотримуючись прийнятої послідовності, обгрунтувавши її.

Вчора з школи дівтора в ліс ходила пішки (К. П.).

Прикметник

48. Яка частина мови називається прикметником?

49. Який зміст поняття *граматична ознака предмета*?

50. Які граматичні ознаки властиві прикметникові? Які синтаксичні функції він виконує? Які відмінності щодо вияву категорії роду, числа, відмінка прикметником та іменником?

51. На які розряди за значенням та мовними ознаками поділяються прикметники?

52. Яке значення виражають якісні прикметники, які лексичні, граматичні та словотвірні особливості їх?

53. Яка семантика властива відносним прикметникам? Які словотвірні ознаки їх? Які інші мовні ознаки властиві їм?

54. Яке значення мають присвійні прикметники? Від яких іменників, за допомогою яких суфіксів вони утворюються?

55. Яка основа виникнення присвійно-відносних, відносно-якісних, присвійно-якісних прикметників?

56. Які граматичні форми називаються ступенями порівняння? Які є ступеневі форми?

57. Що означають і як утворюються форми вищого ступеня порівняння — проста, складена, найвищого ступеня порівняння — проста, складна, складена?

58. Від яких якісних прикметників не утворюються ступеневі форми?

59. Розповісти про повні (стягнені і нестягнені) та про коротку форми прикметників.

60. Які типи відмінювання прикметників розрізняються, як вони визначаються?

61. У яких відмінках прикметники твердої і м'якої груп мають однакове закінчення, а в яких — різне в чоловічому, середньому, жіночому роді, у множині?

62. Як відмінюються складні прикметники з другою частиною *-лиций*?

Числівник

63. Яка частина мови називається числівником?

64. Що означають слова, які належать до числівників?

65. Якими ознаками відрізняються слова, що виражають значення числа, але належать до інших частин мови (іменників, прикметників, прислівників, дієслів), від числівників? Пояснення проілюструвати прикладами.

66. Як поділяються числівники за значенням? Чому серед кількісних числівників наявні підгрупи? Які саме? Що означають числівники кожної підгрупи?

67. Які граматичні ознаки властиві кількісним числівникам? Якими граматичними ознаками розрізняються числівники *один і три, два і кілька, півтора й багато*?

68. Які синтаксичні функції виконують кількісні числівники?

69. Як відмінюються різні прості кількісні числівники, складені кількісні числівники? Як відмінюються складні числівники на позначення одиниць другого десятка, десятків, сотень?

70. Якими типами синтаксичного зв'язку поєднуються різні кількісні числівники в різних відмінках з іменниками? Як впливає тип синтаксичного зв'язку числівника з іменником на синтаксичні функції числівника?

71. Чи однакові значення й граматичні ознаки порядкових і кількісних числівників?

72. Чим порядкові числівники подібні до прикметників?

73. Як відмінюються порядкові числівники?

74. Яка різниця у відмінюванні складених кількісних і складених порядкових числівників? Пояснення підтвердити прикладами.

Займенник

75. Яка частина мови називається займенником?

76. Які особливості лексичного значення займенників? Чим воно відрізняється від лексичного значення іменників, прикметників, числівників?

77. У чому виявляється абстрактний, узагальнювальний характер лексичного значення займенників?

78. На які розряди за значенням, граматичними ознаками поділяються займенники? Які займенники належать до кожного розряду? Які розряди виявляють подібність у лексичному значенні, граматичних ознаках?

79. Зі словами яких частин мови співвідносні займенники на основі лексичного значення, граматичних ознак?

80. Якими ознаками займенники подібні до іменників, прикметників, числівників? Які займенники співвідносні з кожною з названих частин мови?

81. До яких розрядів належать займенники, співвідносні з іменниками, прикметниками, числівниками?

82. Чому саме займенники виявляють подібність з іменниками, прикметниками, числівниками, а не зі словами інших частин мови?

83. Як відмінюються узагально-предметні, узагально-якісні, узагально-кількісні займенники?

84. Які особливості відмінювання мають особові займенники? Як впливає на відмінкові форми особових займенників прийменник? Які саме особові займенники особливо чутливі до наявності прийменників? Проілюструвати відповідь.

85. Які особливості відмінювання зворотного займенника?

86. Розповісти про наголошення відмінкових форм займенників.

87. Розповісти про правопис заперечних, неозначених займенників.

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Поділити іменники на групи за ознакою визначення граматичного роду: за морфологічною (виділити морфему, що вказує на рід), за семантичною (визначити її), за синтаксичною (побудувати словосполучення). В усіх іменниках визначити рід.

Волинь, краса, красень, Олександра, Олексій, рева, кобзар, цуценя, тіло, промінь, проміння, Валя, мрійник, лідер, керівник, психолог, майор, Тбілісі, лечо, Сидоренко.

2. Виписати прикметники разом із пояснюваними ними іменниками, визначити розряд прикметника за значенням, його семантику, граматичні ознаки.

А тих, хто спілкувався з тричі Героєм — Іваном Кожедубом, приємно вражали його простота, доступність, людяність.

Та якою, зрештою, і могла бути людина, від природи розумна, кмітлива, відважна і мужня за вдачею й життєвим гартом? Його можна назвати першокласним митцем повітряного бою і невтомним трударем неба, а як ведучого й командира — тонким, на межі миттєвої інтуїції психологом і турботливим та вимогливим педагогом. Адже в боях, а в повітряних — особливо, взаєморозуміння і взаємовиручка, надійність і вірність партнерів — риси, не менш значущі і необхідні, ніж особиста мужність і відвага, майстерність і кмітливість.

Із газети

3. Визначити належність слів до іменних частин мови. Обґрунтувати визначення на прикладі виділеного слова.

А за вікном сніги летять лапатаі, і, не торкнувшись хліба і вина, сидить край столу в новорічній хаті старенька мати, сива і одна.

М. Луків

4. Визначити займенники, виписати їх разом зі словами, з якими вони поєднані за смислом, поділяючи на групи за належністю до розрядів за значенням, назвати граматичні ознаки кожного займенника. В межах розряду виділити різні граматичні форми того самого займенника — які це форми, чим зумовлені?

Що їй думалось тоді, моїй сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, вже посивілу голову. Не знаю, як би склалась моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благаання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазілюваних, потрісканих рук. Може, тому його й було так багато, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпарилах материнських рук.

М. Стельмах

Варіант 2

1. Записати іменники групами за належністю до граматичного роду, обґрунтувати свій поділ. З двома іменниками кожної групи скласти речення.

Пані, радіо, ембарго, аташе, турне, комюніке, денді, мадам, Рішельє, ескімо, рагу, маестро, конферансьє, ательє, фіаско, фойє, Катрін, леді, цунамі, цеце, Аннет, каудильйо, каюк, візаві, алое, алібі, адажіо.

2. Визначити прикметники й пояснювані ними іменники, записати словосполучення; поставити до прикметника питання, назвати розряд за значенням та мовними ознаками, граматичні ознаки прикметника, зумовленість цих ознак.

Багато видань присвячено столиці України: Київ трудовий, героїчний, науковий, літературний, музичний, спортивний, театральний і навіть комерційний... Але чомусь рідко ми згадуємо про Київ романтичний та духовний. Синтез трьох напрямків людської діяльності — культури, мистецтва та релігії — покладено в основу нової книги.

Протягом багатьох століть чарівне місто над Дніпром було осередком паломництва діячів мистецтва, державних діячів. Тут народжувалися геніальні твори. Кожен, хто хоч раз відвідав цей древній град, назавжди забирає із собою частинку київського сонця, що постійно зігрівало його подальше життя романтичними спогадами.

Д. Лавров

3. Визначити, до якої частини мови серед іменних належать відповідні слова поданого речення, обґрунтувати свої визначення на прикладі виділеного слова.

І до світанку світитиметься *ялинка*, дванадцять страв чекають на столі, виповідає загра на платівка напівзабуті радощі й жалі (*Лук.*).

4. Записати по п'ять речень із неозначеними і заперечними займенниками, назвати спільне й відмінне між займенниками на лексичному, морфологічному, словотвірному й структурному рівнях.

Варіант 3

1. Визначити іменники. Вживаючи їх у початковій формі, записати групами за типами словозміни, обґрунтувати виділення кожної групи.

Добриня приклав руку до грудей, мовчки вклонився і вдарив ногами коня.

Широка дорога незабаром розгалузилася на дві — одна повела вгору, до Білгородських воріт, а друга повернула праворуч — низом, понад Либіддю, до Золотих. Добриня поїхав прямо, піднявся на гору, поминув ремісницький посад, густо забудований і чималими будинками, і халупами, і різними майстернями, й опинився на майдані перед Білгородськими ворітьми. Тут було людно. Одні входили в місто, інші виходили. Немолодий рудобородий страж преспокійно дрімив собі, сидячи проти сонця на лаві під стіною.

В. Малік

2. Виписати речення, виділені в тексті, поданому до завдання 1, визначити в них належність слів до іменних частин мови.

3. Виписати прикметники разом із пояснюваними іменниками, визначити розряд за значенням та мовними ознаками, граматичні ознаки прикметників. Обґрунтувати виконання.

1. Дощику дрібненький, дощику тепленький, просять тебе діти — поливай їм квіти. 2. І м'якенькі, як пушок, ніжні, як шовкові, ясно дивляться з гілок котики вербові. 3. Довгохвоста, білобока, на тинку сидить сорока. 4. Прилетів журавель із заморських земель. 5. Поспішайте, любі діти, вибирайте гарні квіти! (Із *тв. К. П.*). 6. Куц осінньої калини паленіє у вікні. 7. Давня пісня. Гіркий мотив. Не слова, а щемлива рана. 8. І летять у літа грядущі звуки, віщі і невмирущі (Із *тв. Лук.*).

4. Скласти речення, вживаючи числівники, позначені цифрами 1564; 857; 999, як кількісні і як порядкові у формах родового, знахідного й орудного відмінків, назвати їх граматичні ознаки, синтаксичні функції. Чи однакові вони у числівників різних розрядів?

Варіант 4

1. Дописавши до кожного з поданих іменників відповідну загальну назву, поділити їх на групи за належністю до граматичного роду, обґрунтувати свій поділ; із двома іменниками кожної групи скласти речення.

Ла-Манш, Онтаріо, Ай-Петрі, Сухумі, Капрі, Туапсе, Марокко, Сант-Яго, Уссурі, По, Нагасакі, Міссісіпі, Монтевідео, Ріо-де-Жанейро, Перу, Сан-Франциско, Сан-Франциску, Улан-Уде, Ла-Плата, Порто-Алегре.

2. Поєднати прикметники з іменниками, поданими в дужках. Назвати розряд прикметника за значенням та мовними ознаками. На прикладі двох прикметників різних розрядів (на вибір) обґрунтувати визначення.

Махровий (квітка, простирадло, реакціонер), масовий (змагання, виробництво, література), лавровий (листя, вінок), косий (дош, очі, погляд), коренастий (кропива, хлопець, буряк), картинний (зовнішність, галерея), імпульсивний (кліпання, людина), індивідуальний (рушник, завдання).

3. Визначити належність слів до іменних частин мови, на прикладі виділеного слова обґрунтувати своє визначення.

— Подивіться, мамо, як сади цвітуть.

— Ніколи, дитино. В полі справи ждуть. Жаль бодай хвилинку зарпнути всує, день *весняний*, кажуть, цілий рік годує.

М. Луків

4. Виписати займенники разом із словами, що поєднані з ними смислом, поділити їх на групи за співвіднесеністю з іншими частинами мови. До кожної групи подати обґрунтування. Назвати розряд за значенням, граматичні ознаки займенників. Відповідь оформити у вигляді таблиці.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послушали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав

би таке таємниче слово! Я замислююся над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оце слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

М. Стельмах

Варіант 5

1. Виписати однинні іменники, вживаючи їх у початковій формі, обґрунтувати належність до цієї групи. Доповнити виписане самостійно дібраними іменниками з іншою семантикою.

Вчені Київського інституту зоології б'ють тривогу: в Україні з'явилася так звана каштанова міль.

Маленькі, але ненаситні метелики здатні за кілька сезонів позбавити зелені величезні масиви каштанів і кленів. Але ж ці гарні дерева — своєрідна гордість наших міст!

Походження крихітних ненажер поки не з'ясовано. Відомо лише, що вперше ця міль виявлена в 1985 р. в Македонії. За якихось 15 років вона «захопила» пів-Європи.

Подорожують «окупанти» в кузовах автомашин і на поїздах, куди потрапляють з опалим, зараженим ними листям. Саме так міль потрапила в Угорщину, а звідти — до Львова.

Європейці шукають порятунку від епідемії.

В Україні шкідниками повністю вражені каштани старовинного Львова, страждають від них каштани у Хмельницькому, Жмеринці, Вінниці.

О. Олесько

2. Із тексту, поданого до завдання 1, виписати прикметники разом із пояснюваними іменниками. Назвати розряд прикметника за значенням і мовними ознаками, граматичні ознаки його. На прикладі одного прикметника (на вибір) обґрунтувати своє визначення.

3. Назвати іменні частини мови, до яких належать слова поданих речень, пояснити відповідь на прикладі виділених слів.

Не визнають тут Зевса і Паллади,
Тут сповідають люди на Дніпрі
Високий культ астральної тріади —
Культ Місяця, культ Сонця, культ Зорі.

Згадають рід до сьомого коліна.
В них Рід як Бог, у нього сонця лик.
Вони з вогню, у них душа нетлінна.

Л. Костенко

4. Провідміняти подані числівники. Назвати ознаки, що об'єднують ці слова в одній частині мови і розрізняють їх у межах цієї частини мови. Як це виявляється у відмінюванні?

1564 підручники, 1564 підручник.

Варіант 6

1. Вибрати іменники спільного роду, з кожним із них побудувати словосполучення (речення), в яких чітко виявляється рід іменника, назвати його.

Карась, муха, жаба, сіромаха, лікар, учитель, єхида, листоноша, Ковальчук, дружина, інженер, агроном, капітан, слуга, нероба, дубище, дворище, завгосп, задавака, річище, причепа, директор, бухгалтер, писака, роботяга.

2. Вживаючи подані прикметники як якісні й відносні чи присвійні, поєднати з іменниками. Записати групами за належністю до розряду прикметника за значенням, назвати семантику прикметника.

Шовковий, материнський, вишневий, крокодилячий, ведмежий, сталевий, братній, колективний.

3. Визначити, до яких іменних частин мови належать відповідні слова поданого речення, на прикладі виділених слів з'ясувати свої визначення.

Я — будяк та ще й колючий! Але бджоли мед пахучий з мене радо вибирають, ще й *«спасибі»* заспівають. Ти ж мене не пробуй рвати, бо колючку будеш мати! (К. П).

4. Записуючи, розкрити дужки, позначити наголос в іменниках, з'ясувати вживання відмінкової форми їх, особливості наголошення (числівники — кількісні).

2 (сестра), 3 (хата), 4 (моря), 5 (озеро), 11 (вікно), 14 (олівець), 24 (ручка), 153 (дерево), 150 (ясен), 26 (університет), 33 (рюкзак), 90 (фломастер), 91 (школяр), 92 (школа), 563 (сторінка), 365 (квартира), 493 (будинок), 3 (вікно).

Варіант 7

1. Подані іменники мають подвійні форми граматичного роду. Визначити рід цих іменників та поширеність й активність окремих із них. З двома іменниками скласти речення в усіх формах.

Дніпр — Дніпро, неборак — неборака, дідунь — дідуньо, одіж — одежа, глибінь — глибина, ім'я — ймення — імено, латинь — латина, зал — зала, січ — січа.

2. Записати, розкриваючи дужки й вживаючи прикметники у потрібній формі, визначити її, з'ясувати вживання.

Добриня зупинив коня. Перед ним як на долоні лежало (рідний) село! *Скільки разів у (безсонний зимовий) ночі уявлялося воно йому, як рвалася до нього його душа.*

В монастир не заїхав — поминув. Поспішав. (Накатаний) (санний) дорога через Ірпінь вивела його на Широкий Берег, а звідти — до (Рокитняний) озера, де на льоду, біля ополонки якась жінка прала хустя. Біля неї вешталася (невеличкий) хлоп'я у (кудлатий овечий) шапці, насунутій на самі очі.

В. Малик

3. Виписати виділене в тексті до завдання 2 речення, визначити належність слів до іменних частин мови, на прикладі одного слова (на вибір), з'ясувати своє визначення.

4. Поєднати кількісно-збірні числівники *двоє* — *двадцятьоро*, *тридцятьоро* (на вибір) з поданими іменниками, записати словосполучення. Обґрунтувати вибір іменників. Чи з усіма іменниками поєднуються названі числівники?

Хата, будинок, приміщення, село місто, хутір, район, чоловік, брат, дядько, дядина, золиця, невістка, родич, родина, діти, сани, граблі, кроленя, зайченя, котик, котенятко, светр, одяг (одежа).

Варіант 8

1. Подані іменники записати групами за вживанням у граматичному числі, обґрунтувати виконання.

Проміння, промінь, вінця, долина, вогонь, цвіт, Карпати, щедрість, доля, поле, брат, братство, людина, людство, люди, кали, радість, радощі, жнива, мак, шати, ярина, соловей, рілля, повіки, око, вуста, пролісок, кани, Канни.

2. Поєднати прикметники з іменниками, поданими в дужках; словосполучення записати групами за належністю прикметників до якісних, відносних чи присвійних; на прикладі одного прикметника (на вибір) з'ясувати поділ.

Качиний (сім'я, хода, ніс), журавлиний (згряя, ніс, ключ), степовий (простір, місто, вітер), безсмертний (людина, справа), осінній (пора, квіти, дощ, настрої), пшеничний (лан, волосся, хліб), туманний (день, відповідь), кришталевий (ваза, совість), батьківський (піклування, заповіт, подвір'я), світовий (океан, співтовариство).

3. Прочитати текст. Записуючи, позначити належність слів до іменних частин мови; на прикладі виділеного слова обґрунтувати виконання.

З цієї веселої і теплої копиці раптом *хтось* почав мене за ковнір витягати на світ божий. Ось тепер усі почали дивитися на мене, ніби я з місяця звалився.

За М. Стельмахом

4. Поділити подані кількісні числівники на семантичні групи, обґрунтувати виділення кожної. Що об'єднує ці групи в одну частину мови? Кожний числівник поєднати з іменником.

Десята, одна десята, десятеро, один, кількасот, одна друга, дві цілих п'ять десятих, п'ятнадцятеро, двісті дев'яносто два, кільканадцять, декілька, сімдесят, нуль цілих сім десятих, кількадесят, двадцятьоро.

Варіант 9

1. Прочитати вірш. Визначити й записати іменники, поділяючи їх на групи за вживанням у граматичному числі (записувати в початковій формі). Обґрунтувати виконання. Кожну групу доповнити чотирма іменниками, що мають іншу семантику. Іменники якої групи переважають в тексті? У мові загалом?

Стояла собі хатка — дірваний чобіток.

А в ній жила бабуся, що мала сто діток.

Така була сімеєчка, сімеєчка мала!

Пішла бабуся на город по моркву й буряки,

Пішла вона до пекаря по хліб і пиріжки.

А сто дітей — не ледарі, пішли збирати хмиз.
Усі взяли по гілочці й набрали цілий віз!
Води взяли по крапельці — і повний казанок!
І наварили борщику бабуся й сто діток.

А потім сто цеглинок вони принесли вміть,
І склали з них будинок, і стали в ньому жить.
А потім сто зернинок поклали в землю в ряд.
І вирости з них квіти, і став квітучий сад!

Н. Забіла

2. Виписати з тексту, поданого до завдання 1, прикметники разом із пояснюваними ними іменниками, записати групами за належністю прикметників до розрядів за значенням, назвати граматичні ознаки прикметників. На прикладі одного прикметника обґрунтувати свої визначення.

3. Записати першу строфу з тексту, поданого до завдання 1, визначити в ній належність слів до іменних частин мови, на одному зі слів (на вибір) пояснити виконання.

4. На основі яких ознак числівники поділяються на прості, складні, складені? Кожну групу проілюструвати шістьма числівниками (кількісними різної семантики, порядковими), поєднаними з іменниками.

Варіант 10

1. До поданих іменників дописати форми множини, позначити в усіх наголос. Визначити мовні засоби вираження співвідносних форм граматичного числа. Дописати три приклади, дібрані самостійно.

Ліс, книга, книжка, дорога, родич, зошит, товариш, олівець, друг, дерево, сосна, мати, немовля, ніч, киянин, селянин, школяр, лікар, твір.

2. Записати текст, розкриваючи дужки й вживаючи прикметники в потрібній граматичній формі, обґрунтувати вживання її.

Проте і в (оренбурзький) та (казахський) степах в його [(Шевченків)] «(захалавний) зошитах», (казематний) ліриці, деяких поемах і повістях знову постає образ «Києва (великий)» — міста, про яке мріяв поет. «Далеко, дуже далеко від моєї (милий), моєї (прекрасний), моєї (бідний) батьківщини я любив іноді, дивлячись на (широкий безлюдний) степ, полинути думкою на берег (широкий) Дніпра...

Та найчастіше я плакаю (старечий) уяву картинами (золотоголовий), садами повитого і тополями увінчаного Києва».

Д. Лавров

3. Назвати іменні частини мови в поданому тексті; на прикладі одного слова (на вибір) обґрунтувати визначення.

Це ж вона, гасова лампа, весело поморгуючи, мовчазно підслухувала всі мої думи, вона одна знала всі мої прагнення юнацькі, і, може, як ніхто, співчувала мені, і саме тому так яскраво і невідмовно світила.

Ю. Збанацький

4. Записати двома групами: числівники; інші частини мови (біля кожного слова зазначити, які саме). З'ясувати, що об'єднує ці слова, чому

вони належать до різних частин мови. Числівники поєднати з іменниками. Чому не зі словами інших частин мови?

Половина, десяток, десятеро, десятина, вдесятеро, десятий, багато (книг), (зробив) чимало, декілька, кількадесят, одна друга, вдруге, двійко, двійня, двійка, другий, двічі, обидві, обоє, півтора, півста, п'ятдесят.

Варіант 11

1. Вибрати іменники, записати кожен у початковій формі, поряд — у називному відмінку множини; позначити в усіх наголос. Назвати мовні засоби, що виражають співвідносні форми числа. Чи з кожним із наявних іменників можна виконати завдання? Чому?

Березень розливав над селом свої блакитні акварелі. Ранки ще не видзвонювали крижаними бурульками. А пригріє сонечко, і вже довкола дзвенять краплі, ніби весняна музика, як дивний супровід синичкам, що виспівують «кидай сани — візьми віз». Небо ставало якимсь вищим, опрозорене наближенням весни. За березами в гордовитій зеленавості височіли сосни.

І. Цюпа

2. Подані імениково-прикметникові словосполучення вжити в родовому й орудному відмінках однини й множини, записати групами за спільним закінченням прикметників, виділити його, з'ясувати вживання.

Світло-синій костюм, гарячий борт, свіжа каша, пекучий мозоль, блідолице дитя, пізній перехожий, золототканий пояс, світлолиций виконавець, дружній шарж, дружний підрозділ, щира приязнь, приязне ставлення.

3. Визначити належність слів поданого тексту до іменних частин мови, на прикладі одного слова (на вибір) пояснити виконання.

У лузі, під гіллястим дубом, багато років жила криниця. Вона давала людям воду. Під дубом біля криниці відпочивали подорожні.

В. Сухомлинський

4. Записати числа, позначені цифрами, словами, надавши їм відповідної граматичної форми, назвати та обґрунтувати її. З чотирма словосполученнями скласти речення.

Із 937 випускниками шкіл, 352852 орденів і медалей, 1787 центнерів, на 1378 кущах, 1765 студентам, у 24 аудиторіях, 678 квартир, 1990 гривнями, 7,35 кілограма, 2004 роки.

Варіант 12

1. Визначити відмінок іменників. Чи в одному відмінку вжиті виділені іменники? Як називаються ці відмінкові форми? Визначення обґрунтувати.

1. Недалеко мало бути *озеро*. 2. Але *по* розбурханому *озеру* все ще ходили буруни й накрапав дощ. 3. Весною лебеді *на озеро* залітають дуже рідко (Ч. Айтматов). 4. Усміхнеться *озеру* верба. 5. А душа, здається, там і нині, у білявій хаті *край села*. 6. Пригадаю *дні* свої колишні і сердечно дякую *судьбі*. 7. І до сліз близькі мені ці зворушливі картини, ці останні теплі *дні*. 8. Усяк свою роботу має, своє покликання на світі. 9. Озера срібні й сині серед квіток і трав (Із *тв. Лук.*).

2. Скласти речення, вживаючи подані словосполучення іменника і прикметника в родовому й орудному відмінках однини й множини, виділити закінчення, пояснити вживання їх.

Свіжий подих, духмяна зелень, гіллястий клен, співучий соловей, довголиций чоловік, темно-сірий капелюх, глибокий ківш, пекуче сонце.

3. Визначити, до яких частин мови належать слова іменних частин мови, виконати морфологічний розбір виділеного слова.

Минуло *багато* років. Хлопчик став дідусем. Одного разу він прийшов на місце, де колись був зелений луг, стояв гіллястий дуб, співав соловейко, вабила своєю прохолодою криниця.

В. Сухомлинський

4. Із тексту, поданого до завдання 3, виписати числівники, назвати розряд за значенням, семантичні групи їх, різновид за будовою. До кожного дописати по чотири-п'ять самостійно дібраних числівників такої самої семантики, але різної будови, кожний числівник поєднати з іменником.

Варіант 13

1. Визначити відмінок іменників, відзначивши, чи в тому самому відмінку вжито виділені іменники. Обґрунтувати відповідь.

1. Гей, на всі *простори*, на *Карпати-гори* розлітайся, *слово*, розтинайся, клич... (М. Р.). 2. *Слово* має діло означати... (Лук.). 3. Хай *слово* мовлено інакше, та суть в нім наша зостається... (Т. Ш.). 4. *Карпати-гори* — складчасті, молоді, з середньогірським краєвидом (ЕУ). 5. Всі *з гори* летять щодуху... (М. Р.). 6. Здається, *гори* всі кругом гукають: «Зрада, зрада!..» (Л. Укр.).

2. Дописати закінчення прикметників, з'ясувати вживання його.

Характерн... ознакою справжнь... таланту є його життедайн... здатність створювати атмосферу особлив... силов... поля, що дозволяє краще й повніше сприймати все, до чого б тільки той не долучався. Він, ніби чарівн... ліхтарик, освітлює найпотаємніш... куточки душі.

Життя Наталії Михайлівни Ужвій, видатн... акторки, було щедр... на знайомства з талановит... людьми, які сприяли й допомагали їй у творч... самореалізації. Здається, ціл... плеяда образів і характерів, одухотворених талантом актриси, дозволяє їй спокійно спочивати на лаврах. Та роль Шевченков... Катерини, як згадувала велика майстриня, навіть увижалася їй.

За І. Шаровим

3. Прочитати речення, визначити належність слів до іменних частин мови, обґрунтувати на прикладі виділених слів своє виконання.

Людина — найцікавіше для нас *явище* тому, що вона змінюється, ховає в собі *всякі* несподіванки, не задовольняється жодною формою щастя (Коц.).

4. Побудувати словосполучення із займенниками їх, його, її, вживаючи їх як особові і як присвійні; записи оформити відповідними групами, до кожної групи дати пояснення.

Варіант 14

1. Визначити відмінок іменників. До виділених слів дописати в дужках форму цього ж відмінка з іншим закінченням. Як називаються такі відмінкові форми? Чому?

1. *Поету* не потрібно нагород — його судьба нагородила (*Кост.*).
2. Нашого *полку* прибуло (*Нар. тв.*). 3. А у *лісі* сопілонька виграла.
4. А що пнеться з-під *листа*? (*К. П.*). 5. В труді гарячому і в *бої* народи віщий голос вів (*М. Р.*). 6. Подивись — на вечірньому *крузі* знов півнеба палає в огні (*Дон.*). 7. В *гаю*, предвічному гаю, поставлю хату... (*Т. Ш.*). 8. Тепер незахисно стало *гончареві* на світі (*Ст.*). 9. На *узліссі* у кущах зрубані пеньочки (*К. П.*).

2. Утворити можливі форми ступенів порівняння від поданих прикметників, поєднавши кожен із самостійно дібраним іменником.

Цікавий, слизький, дорогий, волелюбний, дужий, гарний, простий.

3. Визначити належність слів до іменних частин мови, обґрунтувати визначення на прикладі виділених слів.

Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, *володар усього світу* (*Гонч.*).

4. Розповісти про відмінювання складних кількісних числівників на позначення десятків і сотень, провідміняти словосполучення *мої цікаві 250 книг*, цифри записати словами.

Варіант 15

1. Виписати іменники з пояснюваними ними словами. За допомогою питань до іменника визначити його відмінкову форму та її значення.

1. Знову в мріях я лину до тих берегів, де в дитинстві стежками блукала, де чарівні букети з квітучих полів я в віночок з піснями сплітала. 2. Червоним вогнем запалились дуби, природа вражає своїми дивами, даруючи казку тобі і мені, і стеле веселку у нас під ногами (*Із тв. І. Валь*).

2. Із речень, поданих до завдання 1, виписати займенники разом зі словами, яких вони стосуються. Назвати розряд за значенням, граматичні ознаки, обґрунтувати свої визначення. Дописати інші займенники, що належать до цих розрядів.

3. Визначити належність до іменних частин мови слів поданого речення, виконати повний морфологічний розбір виділеного слова.

Ярослав утопив пронизливий погляд своїх примерклич вицвілих зеленувато-сірих очей у молоді *Ігореві* (*В. М.*).

4. Утворити можливі форми ступенів порівняння від поданих прикметників, поєднати кожен з них з іменниками за змістом.

Низький, гладкий, малий, визначений, високий.

Варіант 16

1. Поділити іменники на групи за типами словозміни, обґрунтувати поділ.

Сумління, вогонь, сутінки, масаж, доля, сушарня, товща, бавовняр, відвертість, театр, черговий, козеня, піцерія, чебуречна, душа, ціль, окріп, гроші, Овруч, іржа, вартовий, пам'ять, родич, зовиця, Ілля, Микола, Анатолій, майбутнє, кашне, кепі, Ясси, Ай-Петрі, ВАТ, кваша, коліща.

2. Дописати закінчення прикметників, пояснити вживання його.

Правильн... слід визнати усн... й писемн... мовлення, що відповідає граматичн..., лексичн..., стилістичн... і вимовн... нормам літературн... мови. Проте правильність мовлення ще не засвідчує справжнь... опанування мови. Іноді мовленню бракує творч... підходу, стилістичн... виразності. А мовленнєв... мистецтво досягається вміл... і доцільн... вживанням слів різн... стилів, різноманітн... синтаксичн... конструкцій, а також в усн... мовленні — багатством інтонацій.

За І. Вихованцем

3. Визначити, до яких іменних частин мови належать слова поданого речення, виконати морфологічний розбір виділеного слова.

Він стояв на зупинці у довгім кафтані і під пахвою скрипку стареньку тримав, дув на руки і потім ховав їх в кишеню — видно, пальці замерзлі свої зігрівав (*І. Валь*).

4. Скласти словосполучення, вживаючи як особові і як присвійні подані займенники, записати їх групами; пояснити виконання. Кожну групу доповнити іншими займенниками такої самої семантики.

Його, її, їх.

Варіант 17

1. Подані аббревіатури поділити на дві групи — відмінювані й невідмінювані. Аргументувати свій поділ на прикладі однієї аббревіатури з кожної групи. Визначити тип словозміни відмінюваних аббревіатур.

АТС, філфак, медбрат, медуніверситет, універмаг, ВНЗ, УНІАН, профбюро, профком, культорг, США, ФРН, учком, студрада, облдержадміністрація, Мін'юст, ЖЕК, Київметробуд, МАУП, телебачення, СТО, музінструмент.

2. Виписати якісні прикметники, утворити від кожного можливі форми ступенів порівняння; відзначити, чи від усіх якісних прикметників, наявних у реченні, утворюються ці форми.

Прекрасну урочисту ауру свята творили дивна природа, столітні дуби, посаджені в різний час знаковими особистостями української культури, екскурсія по музею, неперевершений спів срібноголосої уродженки цих країв народної артистки України Лідії Забілястої і взагалі присутність багатьох відомих митців.

Із газети

3. Визначити, до яких іменних частин мови належать слова з поданого тексту. Виконати повний морфологічний розбір виділеного слова.

Сумно, сумно серед неба сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде, може, з вечорниці.
Іде сумний, невеселий, ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить за те, що убогий?

Т. Шевченко

4. Виписати займенники разом зі словами, з якими вони пов'язані. Поставити питання до займенника, назвати його розряд за значенням, граматичні ознаки, початкову форму. Назвати різні форми одного займенника та займенники, вжиті в значенні інших частин мови.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку погребя, пере-
можцем поглянути на своє засніжене село, що бавилось димами, всістись
на свого самоката і — гайда! На весь дух аж донизу! З розгону вриваєш-
ся в чийсь санчата і м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще і ще хтось на-
їжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, у якій усе рогоче, верещить.

М. Стельмах

Варіант 18

1. Дописати закінчення, вибрати іменники й поділити їх на групи, об'єднані спільним закінченням. Пояснити вживання його.

Ось на кераміц... трипільц... зображене спрощене деревц... з трьо-
ма вершечк..., що стоїть на горбочк... чи на острівц... посеред мор... .
А це — стилізоване дерев... з двоярусною крон... по три вершечк...-
закрутк..., викарбуване на бойовій сокир...-молот... II тисячолітт...
до н. е. з Київщин... . Стилізоване, завітчане не тутешніми квіт... дер-
ев... знаходимо і на амфор... із Чортомлицького скіфського курган... .
Таке ж пишне дерев... в'ється хитромудрим сплетінн... гілок, густо
вкритими квіт..., по середньому ярус... знаменитої скіфської пекторал... і переходить на застібк... у стилізовані деревц... .

С. Губерначук

2. Виписати прикметники, від яких не утворюються форми ступенів порівняння, об'єднати їх у групи за спільною ознакою.

Лагідний, червоний, червонястий, погожий, рябий, спільний, пра-
давній, високий, височенький, страшенний, вузькуватий, довгий, пре-
широкий, цілющий, світло-зелений, відомий, видатний, живий, живу-
чий, авторитетний, вельмишановний, вороний.

3. Визначити, до яких іменних частин мови належать слова з поданого тексту. На прикладі виділених слів з'ясувати своє виконання.

Та їм обом здалося раптом, що ця хвилина тривала довго-довго, цілу вічність — така вона була несподівано *тривожна* й радісна, хвилююче-бентежна і щаслива (В. М.).

4. Записати словосполучення (цифри — словами), розкриваючи дужки і вживаючи іменник у потрібній відмінковій формі, позначити в усіх словах наголос, пояснити вживання відмінкової форми іменника, наголошення її.

4 (брат), 2 (жінка); 282 (журнал), 474 (студент), 255 (учень), 582 (куш), 1659 (дерево), 1763 (вікно), півтори (доба), півтора (гривня), 4/5 (робочий день), півтора (рік), 3/4 (кілометр).

Варіант 19

1. Побудувати словосполучення, вживаючи іменники як залежні слова в родовому, орудному й місцевому відмінках, позначити закінчення; вживати паралельні закінчення, якщо вони наявні.

Сорочинці, дрова, ворота, гроші, чари, радощі, гуси, сїни, кури.

2. Виписати якісні прикметники двома групами за здатністю утворювати форми ступенів порівняння. Від одних утворити можливі форми ступенів порівняння, щодо інших обґрунтувати неможливість утворити такі форми.

Над Лосиним урочищем густою холодною пеленою завис туман. Кілька днів тому лютневі морози змінилися несподіваною відлигою, а з учорашнього вечора заповідник почало заливати все густішим молоком з міриадів дрібнесеньких, невидимих оком крапельок. Білі пасма снувалися поміж дерев, заповзали в тіснувату егерську сторожку, насичували холодною вологою одяг і повільно підточували товстезалізний шар незайманого, сліпучо-білого в цій глушині снігу.

А. Гай

3. Визначити, до яких іменних частин мови належать слова з поданого тексту, виконати повний морфологічний розбір виділеного слова.

Десь далеко, аж за сьомим морем, було *одне* царство. Там жив один цар, котрий мав трьох доньок. А дівчата були такі красні, що людському оку дивитися на них і не дивуватися — було неможливо.

Народна творчість

4. Визначити займенники і слова, що з ними поєднані за змістом. Поставити питання до займенника. Назвати розряд, до якого займенник належить, які граматичні ознаки має, з якою частиною мови співвідносний. Відповідь обґрунтувати.

Ольга йшла повагом, гордовито піднісши свою красиву царствену голову в тому скіфському начільнику, що скидався на корону. З нього спускалась тонка прозоро-золотиста шаль; чорний наверхник, який був розшитий білими перлами, робив її поставу врочистою і стрункою. Білі широкі рукава сорочки були розшиті коштовним камінням.

Р. Іванченко

Варіант 20

1. Записати іменники, поряд із кожним — його початкову форму. Визначити рід, відміну (групу) іменника, відмінок поданої форми, позначити в ній закінчення, пояснити його. Чи в усіх іменниках можна назвати усе зазначене? Чому?

У суцвітті, викладанню, у викладі, з викладачем, родинністю, на обличчі, тїні, морозу, гаєм, пісняреві, в радощах, з радості, козенятку, кізці, окулярів, просторами, студентству, школяреві, набережна, велетень, статті, подорож, лото.

2. Записати речення, підкреслити хвилястою лінією повні нестягнені та короткі форми прикметників, прямою — слова, з якими вони пов'я-

зані. Виділити закінчення, визначити число, рід, відмінок прикметників.

1. Ось день проминув, зник і вечір погожий. І дивляться любо небеснії очі... 2. Народ наш, мов дитя сліпее, зроду, ніколи світа-сонця не видав. 3. Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинуть обое! 4. Пролітав буйний вітер над морем, по безмірнім, широкім просторі... 5. Я знаю, так, се хворії примари, — не час мені вмирати, не пора. 6. Невже тобі задро, богине, на вбогее щастя мое? (*Із тв. Л. Укр.*). 7. Він ладен з себе шкуру здерти, аби як-небудь виправити зло (*Сим.*). 8. Кому потрібен дар твій благородний?. 9. Стоїть над нами Всесвіт в зоряній кольчuzі, і повен місяць сходить над нами, ніби щит (*Кост.*).

3. Визначити належність слів із поданого тексту до іменних частин мови. На прикладі виділених слів обґрунтувати визначення.

Я думала: «Весна для всіх настала, дарунки всім несе вона, ясна, для мене тільки дару не придбала, мене забула радісна весна» (*Л. Укр.*).

4. Визначити числівники. Записати словами разом з іменниками, з якими вони пов'язані, поділяючи на групи за належністю до розрядів за значенням. Назвати групу числівника за будовою, морфологічні ознаки. Чи однакові вони в числівників обох розрядів?

Спорудження нового укриття на 4-му блоці ЧАЕС розпочнеться на початку 2007 року. Воно розроблене для забезпечення герметичності реактора мінімум на 100 років. Аркове укриття буде мати висоту до 100 метрів і відстань між опорами до 250 метрів.

Завершити будівництво планується у 2008 році. На всі проекти вже витрачено близько 440 мільйонів євро. У травні 2005 року Україна отримала від учасників Асамблеї донорів Чорнобильського фонду «Укриття» близько 225 мільйонів доларів додаткових внесків.

Із газети

2. Проблемні завдання

Іменник

1. Визначити відмінки іменників. Побудувати словосполучення (речення), вживаючи виділені іменники в іншому відмінку з тим самим закінченням. Обґрунтувати виконання. Як називаються такі відмінкові форми?

Я дивлюсь на вишні, і в них справді то тут, то там паленіють розпухлі щічки. А мати показує, що на покручі гороху з'явився ще сонний перший цвіт, а на ранній груші шаріють грушки, оті, що віясто придивляються до землі (*Ст.*).

2. Визначити відмінки іменників, виділити закінчення. Назвати інші відмінки, в яких виділені іменники вживаються з таким самим закінченням, скласти з ними речення.

1. Буду хустки прати, зеленого жита жати на *Вкраїні* далекій. 2. Годі, годі, *козаченьку*, скоса поглядати. 3. Через моє *подвір'ячко* сивим конем грає, на зеленім *барвіночку* коня попасає. 4. Ой не світи, *місяченьку*, не світи нікому, тільки світи *миленькому*, як іде додому. 5. Ой ви, *тучі* громовії, розійдіться різно. 6. Коню мій, *коню*, коню *вороненький!* Чи я тобі тяжкий, чи моя зброя, чи моє здоров'я? (*Н. тв.*)

3. Визначити відмінки іменників, позначити закінчення, назвати інші засоби вираження відмінкової форми та відмінки, в яких виділені іменники вживаються з таким самим закінченням. Скласти речення з названими вами відмінками цих іменників.

1. Ой ти, козаче, ти, хрещатий *барвіночку*, хто ж тобі постеле у *дорозі* та *постілочку*. 2. Ступай, коню, ступай, коню, з *гори* кам'яної до тієї дівчиноньки, що чорнії *брови*. 3. Не пускає її мати вранці до *криниці*, ні *жито* жать, ні *льону* брать, ні на *вечорниці*. 4. Бувайте здорові, соснові *пороги*, а де походжали мої білі *ноги* (*Н. тв.*).

4. Подані іменники в родовому відмінку вживаються із закінченнями *-а, -у*. Записати з цією формою словосполучення, назвати умови вживання закінчень, відобразити їх у запису.

Гурт, двір, плід, стид, стіл, бал.

5. Подані іменники в місцевому відмінку однини вживаються із закінченням *-і, -у*. З'ясувати умови вживання закінчень, скласти словосполучення з формою місцевого відмінка іменника, позначити умови вживання різних закінчень.

Глек, гай, клей, таз, край, рай, гурт.

6. З'ясувати, чи до одного типу словозміни належать іменники, подані нижче — до якого? Якщо до різних — записати відповідними групами, обґрунтувати виділення їх.

Велич, велетень, кущ, чоловік, туман, кінь, повінь, вантаж, тюль, олень, галузь, суміш, туш, величність, глибинь, відстань, відступ, сумнів, голубинь, голуб, колодязь, мороз, зав'язь, перець, міць, Сибір.

7. З'ясувати, чи до одного типу відмінювання належать іменники із закінченням *-а* — до якого? Якщо до різних — виділити їх, записати іменники групами, обґрунтувати виділення їх.

Межа, курча, сажа, ведмежа, миша, дрова, теща, коліща, хата, дорога, країна, черемша, дороговизна, мишка, гуска, стріха, городина, кімната, синичка, наречена, ворота, вила.

8. Подані іменники закінчуються звуком [ї], фонемою [й]. Визначити, чи до однієї морфемі належить цей звук і чи до одного типу словозміни належать іменники. До якого (чи до яких)? Чому? Визначення підтвердити самостійно складеними словосполученнями з іменниками у двох непрямих відмінках.

Водій, край, глашатай, гай, вітровий, черговий, наречений, лісничий.

9. Визначити, чи однаково відмінюються іменники, останнім звуком у яких є [о] — до якого чи до яких типів словозміни вони належать? Якщо до різних, то виділити ці типи, записати іменники відповідними групами, обґрунтувати відповідь. З трьома іменниками кожної групи, вжитими у двох-трьох непрямих відмінках, побудувати речення.

Батько, Дніпро, дядько, село, небо, сито, сало, Дмитро, метро, панно, Марокко, Павло, кіно, авізо, дідуньо, колесо, депо, Токіо, намісто.

10. Дописати закінчення прикметників, з'ясувати вживання його; іменники поділити на групи за ознакою визначення граматичного роду в них.

Сильн... біль, пекуч... мозоль, безкра... Сибір, справедлив... суддя, безмежн... степ, далек... путь, нов... рояль, затяжн... нежить.

11. Визначити рід поданих іменників, його ознаку, навести ілюстрації (словосполучення, речення), які записати групами, виділеними за ознакою вияву роду.

Валя, Слава, Женя, Шура, скнара, задавака, хитрюга, бідолаха, зайда, варивода, дружина, слуга, ледащо, дружище.

12. Поділити іменники на групи за ознакою визначення граматичного роду: за семантикою, за морфологічною ознакою (з підгрупами — за закінченням і суфіксом), за синтаксичним зв'язком з іншими словами, обґрунтувати кожну з них (семантику розкрити, морфему виділити, синтаксичний зв'язок проілюструвати).

Сибір, дівчисько, лікар, майор, Карпенко, хлопець, мати, путь, багаття, сусідка, школяр, батько, біль, дворище, сховище, Шура, Євген, В'ячеслав, нива, стюардеса, сокіл, Памір.

13. Розшифрувати абрєвіатури, визначити рід кожної, обґрунтувати його. Відзначити, чи всі з названих абрєвіатур мають ознаку роду.

ЧАЕС, США, МАГАТЕ, УНІАН, ВАК, ВАТ, ПАР'Є, ОБС'Є, РЕ, ЄЕП, МВС, СБУ, ФРН, ВНЗ, ВООЗ.

14. Подані іменники записати групами за належністю до граматичного роду, пояснити виконання. Кожну групу доповнити трьома-чотирма самостійно дібраними прикладами.

Маєстро, леді, метро, таксі, кафе, кофе, мадам, поні, кенгуру, кашне, пенсне, денді, цеце, цунамі, популярі, пані, авізо, декольте.

15. Назвати відміну, до якої належать подані іменники. Поділити їх на тверду, м'яку, мішану групи; обґрунтувати виконання. До іменників кожної групи дописати по три самостійно дібрані приклади. Перші чотири іменники кожної групи вжити у словосполученнях у родовому й орудному відмінках.

Автор, ковзаняр, чоботар, майстер, вівчар, кіоскер, школяр, вагар, центр, качур, столяр, коментатор, комар, лікар, знахар, командир, проводир, буквар, режисер, Любар.

16. Дописуючи закінчення родового відмінка однини, поділити іменники на групи за умовою вживання закінчення, доповнити кожну групу двома самостійно дібраними іменниками, обґрунтувати вживання закінчення.

Не чути — голос..., спів..., шум..., дзвон...; з'їсти — хліб..., борщ..., суп..., салат...; випити — ча..., квас..., морс..., сок...; не було — вітр..., дощ..., дощик..., град...; підійшли — до ліс..., ліск..., га..., гайк..., парк..., вокзал..., завод..., університет..., музе...; звертаюся до — товариш..., учител..., батьк..., дідус..., сусід... .

17. Наведені іменники в родовому однини вживаються із закінченнями -а, -у. Записати групами їх за умовою вживання закінчення. Із двома іменниками з кожної групи побудувати словосполучення.

Камінь, сектор, центр, звук, апарат, буряк, соняшник, лист, двір, борт, стіл, гурт, міст.

18. Виписати іменники, вживаючи їх у початковій формі, трьома групами за вживанням у граматичному числі: одинні іменники, множинні та іменники, що вживаються в одинні й множині. З'ясувати семантику іменників перших двох груп, до іменників третьої групи дописати співвідносну форму множини, назвати засоби вираження граматичного числа. Перші дві групи доповнити чотирма-п'ятьма самостійно дібраними іменниками. В тексті збережена орфографія автора.

А Рідная мова, як сонце пречисте,
Як перли ясні та коштовні,
Велично всміхнулась разками наміста,
Зійшла нам, як місяць уповні!
Віками горіли полум'яні горна,
Народ чатував при ковалі, —
Й скувалася Мова, державна й соборна,
В шоломі крицевої сталі!
І доти бринітиме Рідная Мова
У творчій розвої та силі,
Ростиме нам доля, трава мов шовкова,
Мов наші пісні орлокрилі!

Іван Огієнко

19. З'ясувати, чи до одного типу словозміни належать іменники середнього роду з основою на шиплячий. До якого? Якщо до різних — до яких? Виділити відповідні групи, обґрунтувати виконання. Скласти словосполучення чи речення з двома іменниками кожної групи у формі давально-го й орудного відмінка однини.

Обличчя, збіжжя, піддашшя, гілляччя, середньовіччя, узбіччя, віче, аташе, кліше, сховище, середовище, видовище, плече, пасовище, прізвище, туловище, коліща, ведмежа.

20. Скласти словосполучення або речення, вживаючи подані іменники як залежні слова у формі родового відмінка однини й множини. Чи однакові в них закінчення? Чому? Чи всі мають форми обох чисел?

Ліс, лісок, лісовик, лісничий, вітер, вітерець, вітриган, гай, гайок, гайочок, дощ, дощик, дощовик, голос, голосок, голосочок, голосище.

Прикметник

21. Виписати прикметники разом з іменниками, що пов'язані з ними змістом, двома групами — якісні, відносні. Визначити семантику кожного. На прикладі двох прикметників кожної групи обґрунтувати належність їх до певного розряду на основі мовних ознак різного рівня.

Багато я бачив гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Як вправно робив він, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедри. Жарт

любив. Точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, — одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям.

За О. Довженком

22. Із тексту, поданого до завдання 26, виписати прикметники з іменниками, що з ними пов'язані, групами за синтаксичною функцією: прикметники-означення; прикметники-присудки. З'ясувати синтаксичний зв'язок між прикметником та іменником. В яких граматичних формах він виявляється?

23. Від прикметників утворити можливі форми ступенів порівняння. З'ясувати, чому від усіх прикметників, поєднаних із тими самими іменниками, ступеневі форми не утворюються. Скласти речення з утвореними ступеневими формами (до двох слів на вибір).

Високе й розлоге багаторічне дерево; тремка золота берізка; старий збляклий папір; щедра цілюща скарбниця; глибокі каламутні води; рідне предковичнє місто; високі багряні спалахи; ніжно-блакитний теплий день; прадавні високі степові могили; холодна мінеральна вода; дивовижні золотаві зорі; густа непроглядна синява; опале різнобарвне осіннє листя; рідний незабутній батьківський дім; пречудовий утаємничений світ казки; глибока швидкоплинна ріка.

24. Охарактеризувати істоти й предмети, позначені наведеними іменниками, називаючи їх безпосередні якості, властивості й опосередковані на основі різних відношень. Прикметники записати групами — якісні, відносні; виділити семантичні групи їх.

Людина, дорога, сад.

25. Виписати прикметники разом із пояснюваними ними іменниками, дати кожному повну характеристику; утворити від них усі можливі форми ступенів порівняння, пояснити, чому не від кожного наявного прикметника можна утворити названі форми. Показати шлях появи першого слова тексту.

Найдавніша українська книга

Найдавнішою рукописною книгою, яка збереглася до наших днів, є Остромирове Євангеліє.

Переписане Остромирове Євангеліє зі староболгарського оригіналу дияконом Григорієм в 1056—1057 роках за князювання в Києві Ізяслава Ярославича для новгородського посадника Остромира.

Ця урочиста велика книга написана на пергаменті шрифтом, так званім уставом. Зміст книги — євангельські читання на кожен день.

Остромирове Євангеліє — цінне джерело вивчення давнього письма.

Народний календар, 2005

26. Записати речення, утворивши від прикметників, поданих у дужках, форми найвишого ступеня порівняння, різні за будовою. Зазначити їх у дужках поряд із першою формою. З'ясувати творення форм на при-

кладі одного-двох прикметників. Утворені форми узгодити з іменниками.

1. Адресовані людям вірші — (ширий) у світі лист. 2. Я дерево, я сніг, я все, що я люблю, і, може, це і є моя (високий) сутність (*Кост.*). 3. Князь Володимир в оточенні (досвідчений) мужів став ззаду, за стрільцями. 4. Невеликий гурт бояр та (багатий) і (впливовий) городян вийшли зустрічати князевих дочку і зятя. 5. Сісти на коня і помчати з вітром наввипередки куди захочеш — хіба це не (великий) щастя? (*В. М.*). 6. Тут він двох (вірний) слуг до себе прикликає (*Л. Укр.*). 7. Я приберу (гарний) слів для животворної трутизни (*М. Р.*).

27. Записуючи речення, утворити від прикметників, поданих у дужках, форми вищого ступеня порівняння, різні за будовою (одні з них навести у дужках). На прикладі двох-трьох прикметників (на вибір) з'ясувати творення їх. Ступеневі форми узгодити з іменниками.

1. Поети ж є і (гарний), й (щасливий) (*Кост.*). 2. Навколишня природа здавалася (могутня), (буйна), (велична), ніж дома. 3. (Рідний) і (дорогий) людини в Києві, ніж ти, Славуто, для мене немає (*В. М.*). 4. Усе це, може, щастя й невелике, та (великий) не вмів я досягнуть (*М. Р.*). 5. Тягнибіда [кінь] хоч і (молодий), зате (розумний) і (добрий) за Мурая. 6. Чи є ще хто на світі (щедрий) на працю і на цю буденну глибину віддачі? 7. Є в світі речі, (дорогий) від дорогоцінного каменю, — Батьківщина, народ і перемога (*Довж.*). 8. (Багатий) стають наші серця і (щедрий) родюча земля (*Ст.*). 9. Радісна і весела година повороту додому. І дорога здається (легкий) та (прямий), і люди ніби враз кращують (*М. Ол.*).

28. Записати речення. Підкреслити прикметники, визначити їх граматичні форми, в тому числі повну стягнену чи повну нестягнену, обґрунтувати вживання їх. Скласти речення з виділеними прикметниками у співвідносній стягненій / нестягненій формі.

1. Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький. 2. Козацькая здобиченька марне пропадає: тиждень козак заробляє, за один день пропиває. 3. Гей, не дивуйте, *добродії* люди, що на Україні стало. 4. Ой з-за гори високої, з-під чорного гаю, ой крикнули козаченьки: «Утікай, Нечаю!» 5. Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздолі; пожурилися *славні* козаченьки, гей, гей, у неволі. Гей ви, хлопці, ви *добрі* молодці, гей, гей, не журіться, посіддайте коні *воронії*, гей, гей, садовіться! Та поїдем у *чистеє* поле... 6. Гей, щоб наша *червона* китайка не злиняла, та щоб наша *козацькая* слава, гей, гей, не пропала! 7. Запрягайте коні в шори, коні *воронії*, та й поїдем доганяти літа молодії. 8. Ой за мостом, мостом трава зеленіє; за хорощим чоловіком жінка молодіє.

Із народної творчості

29. Дібрати синоніми до прикметника у словосполученнях. З'ясувати, які прикметники за значенням мають здатність вступати в синонімічні відношення, назвати й проілюструвати інші мовні ознаки прикметників названого вами розряду.

Бідний чоловік, бідний сирота, бідний побут, бідний одяг, бідний урожай, бідна мова, бідна фантазія.

30. Утворити відносні прикметники від поданих іменників, поєднати їх з іменниками за смыслом. За можливості — один прикметник з кількома різними іменниками, ілюструючи тим самим багатозначність прикметника. Назвати семантичні групи, до яких належать утворені прикметники, відзначити можливість окремих прикметників переходити у якісні.

Люди, малина, майстер, знак, пшениця.

31. Визначити, чи всі подані прикметники, виражаючи міру ознаки предмета, вжиті у формах ступенів порівняння. Якщо ні, то записати групами залежно від засобу вираження міри ознаки, засіб позначити. Прикметники поєднати з іменниками за смыслом.

Найбільш якісний, наймудріший, порядніший за всіх, старезний, правічний, більш зрозумілий, найчемніший, ультрамодний, премудрий, найсвітліший, щонайбезпечніший, найменш виразний, архідавній, пресвітлий, щонайтихіший, якнайсмачніший, здоровенний, сильнючий, незрівнянний, найтепліший, розумніший, більш влучний, дрібнесенький, якнайщиріший, менш рухливий, щонайщасливіший, якнайкоштовніший, менш гострий, більш колючий, найбільш вразливий, недоторканий, невмирущий, найвеличнійший.

32. Допишуючи замість крапок закінчення, поділити прикметники на тверду і м'яку групи (записувати разом із пояснюваними іменниками), виділити закінчення, назвати граматичні форми числа, роду, відмінка, що виражаються ними. Зіставити закінчення в прикметниках обох груп.

Народна архітектура

Первинн... формою давнь... українськ... житла були землянки й напівземлянки. Вони були з похил.. або двосхил.. дахом, однокамерн..., зведені на невелик... глибині, опалювалися «по-чорному»: дим з печі виходив просто у помешкання.

У землянці були «волов... вікна» — невеличк... отвори із засувн... дощечкою, яка за потреби відкривалася, подаючи в кімнату природн... світло і свіж... повітря. Найдавніш... однокамерн... житла на території України датуються другою половиною I тисячоліття.

З X ст. розвиваються багатокамерн... типи житла, особливо у Середнь... Подніпров'ї. З XV ст. в Україні стає відом... двосторонн... варіант трикамерн... житла типу світлиця — сіни — світлиця.

Від землянки до українськ... хати у вигляді, відом... ціл... світу, минуло немало часу. З XV ст. до початку XX ст. хата суттєв... зміни не зазнавала.

33. Наведені прикметники поєднати з іменниками і записати групами за родовою формою. Вжити ці словосполучення в родовому, давальному, орудному відмінках, позначити закінчення. Чи до одного типу словозміни належать прикметники кожної групи?

Зворотний, природний, пізній; пекучий, свіжий, світлий; куций, світлолиций, рожеволиций.

34. Подані прикметники поділити на групи за відмінюванням — тверду, м'яку, записуючи їх у початковій формі, поєднані з іменниками. Визначити, за якою ознакою виділяються в окремих, мішаний, тип словозміни

складні прикметники з другою частиною *-лиций*. Позначити закінчення і кінцевий приголосний основи.

Сестрині, братові, мамині, синові, доччині, болючі, пахучі, ароматні, запізнілі, веселі, приміські, свіжі, квітучі, світло-сині, гіркувато-солоні, давні, довгошії, світлолиці, круглолиці, ранні, сьогоднішні, звичайні, сміливі, мужні, дрімучі, сумнівні.

35. Побудувати словосполучення, вживаючи подані прикметники як якісні та відносні, записати відповідно групами. Обґрунтувати виконання; до якісних дібрати синоніми. Кожну групу доповнити двома своїми прикладами.

Ведмежий, заячий, вовчий, залізний, сталевий, дерев'яний, шовковий, пшеничний.

36. Скласти з кожним поданим словом двос речень, в яких воно належить до різних частин мови. Речення записати відповідними групами. Поставити від пояснюваного до контрольного слова питання, визначити частину мови, до якої воно належить, семантику, морфологічні ознаки його, синтаксичну функцію.

Батькові, братові, викладачеві, учителеві, синові, товаришеві, поетові; поетів, товаришів, братів, батьків.

37. Подані словосполучення записати групами за належністю прикметників до розрядів за значенням і мовними ознаками; визначити семантику прикметника; на прикладі двох прикметників кожної групи обґрунтувати виконання, навести по одному самостійно дібраному прикладу до кожної групи.

Лебединий пух, лебедина пісня, лебедина вірність, лисяча вдача, лисячий хвіст, лисяча шуба, заяча душа, заячі рукавиці, заячий слід, качина сім'я, качина хода, качиний ніс, кобзарева бандура, кобзарева пісня, кобзарський спів, батькові речі, батьківський сад, батьківське слово, Шевченківська премія, Шевченків «Кобзар», шевченківський край, материні заповіді, материнська увага, поетів новий твір, поетичний вислів.

38. Утворити від поданих слів присвійні прикметники, позначити в них словотворчий суфікс. Поєднати прикметники з іменниками чоловічого, жіночого й середнього роду, вжити кожний у родовому відмінку. Відзначити чергування звуків (фонем), що супроводжують словотвір і формотворення.

Ольга, дочка, Мелашка, Михайло, Василь, Сергій, Ілля, Дорош, Дорофей.

39. Додаючи закінчення початкової форми прикметників, записати їх у дві колонки за належністю до твердої чи м'якої групи. Пояснити поділ. Поєднати прикметники з іменниками чоловічого й жіночого роду та множинним (або у формі множини), вжити їх у давальному й орудному відмінках, позначити закінчення, зіставити їх у двох групах.

Зворотн... , природн... , безкрайн... , безпорадн... , природорожн... , подорожн... , дорожн... , безкра... , самотн... , усамітнен... , спідн... , нижн... , освітянськ... , загальноосвітн... , безробітн... .

40. Наповнити текст прикметниками, відзначити їх значення для змісту, образності мовлення. Назвати слова, з якими прикметники пов'язані, з'ясувати, як ці слова впливають на граматичну форму прикметників, визначити морфологічні ознаки прикметника, синтаксичну функцію його.

До колоса Данило мав трепет душі, чекав із ним зустрічі ще тоді, коли він лише вгадувався в сповитку, любувався, як на його віях тихо бриніли цвіт і роса, радів, коли він набирався сили й у задумі схиляв голову. І хоч скільки Данило дивився на це чудо, що з року в рік ніби повторювалось, надивитися не міг, і навіть волошки, здавалось йому, виростили тому, що стільки очей милувалося колосом.

Напевне, все життя він буде мати і радість хлібів, і смуток, що перейшов до нього, може, від пращурів-полян.

За М. Стельмахом

Числівник. Займенник

41. Визначити й охарактеризувати займенники за значенням. Записати їх групами за співвіднесеністю з іменними частинами мови разом зі словами, що пов'язані з ними за смыслом. Назвати морфологічні ознаки. Вказати на вживання слів інших частин мови як займенників у цих реченнях.

1. Один я на світі без роду, і доля — стеблина-билина на чужому полі. 2. Ой одна я, одна, як билиночка в полі (*Т. Ш.*). 3. Один лле, другий п'є, третій росте (*Н. тв.*). 4. Так одвічно: одні тягнуть плуга й орють, інші збирають врожай і поїдають твій хліб. 5. Приляж тепер і відпочинь: уві сні до тебе повернеться твоя сила. 6. Вона (*Єфанда*) віддасть йому свою корону. А сама буде — поруч! Ціле життя поруч із ним! 7. Ніби чийсь голос всередині застерігав її: щоб ця честь не принизила в тобі добродетності й глузду, щоб не зігнула твою гідність! (*Із тв. Іванч.*). 8. Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстало, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав ти сам (*Загр.*). 9. Законів боротьби нікому не зламати (*П. Т.*). 10. Ні про що, коханий, просити тебе не посмію (*Кац.*). 11. Леся взагалі брала близько до серця будь-чюю скаргу, тим паче вразили її батькові слова (*М. Ол.*).

42. Виписати займенники разом зі словами, з якими вони пов'язані, поділяючи на групи за належністю до розрядів за значенням та мовними ознаками, назвати морфологічні ознаки кожного. Відзначити, чи всі виділені однозвучні слова є займенниками, обґрунтувати відповідь.

1. Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину. 2. Перебендя, старий, сліпий, — хто його не знає? 3. Отакий-то Перебендя, старий та химерний! 4. Ходи *собі*, мій голубе, поки не заснуло своє серце ... 5. Журбою не накличу *собі* долі. 6. Не втирайте ж мої сльози, нехай *собі* ллються. 7. Рости, рости, тополенько, *все* в гору та вгору. 8. Випий трошки сего зілля — *все* лихо загоїть. 9. Не слухала стара мати, робила, що знала, — *все* бачила чорнобрива, сохла і мовчала. 10. Сама хоче мене мати в землю поховати... А хто ж її головоньку буде доглядати? 11. Ніхто того не побачить, ніхто не спитає: «Де ти була, що робила?» Сама *собі* знає. 12. Умовк кобзар, сумуючи, *щось* руки не грають. 13. В таку добу під горою, біля того

гаю, що чорніє під водою, щось біле блукає. То дівчина ходить й сама не зна (бо причинна), що такеє робить! 14. Така її доля... О боже мій милий! За що ж ти караєш її, молоду? (Із тв. Т. Шевченка).

43. Записати речення групами за семантикою числівника, відповідно озглавивши кожну групу. Визначити морфологічні ознаки, синтаксичну функцію його чи числівниково-іменникового словосполучення.

1. Ішли дві долі різними шляхами. 2. Двигтять місточок у дві дошки. 3. Доберемося за три години за стонадцять верст до родиночки. 4. І хочеться часом в двадцятому віці забитись в печеру і няньчить вогонь. 5. А він не виставляє картин три роки. 6. Я мав палац з колонами й фронтоном. Давав бенкети на півста персон. 7. Гіацинтовим сонцем сто раз над тобою зйду. 8. Мені ще років, може, три (Із тв. Кост.). 9. П'ятеро вершників промчали заростями гнучкої червонястої шелюги. 10. За нами слідкують двадцять пар очей. 11. Десятки сіл розвіяв хан димом. Сотні сіверян погнав у неволю. 12. У невеличкому горді всього півтора ста князівських дружинників-гريدнів. 13. ... Із погорільців та новопоселенців кілька літ данини не беруть. 14. Під його рукою шість тисяч джигітів — сила немала! (Із тв. В. М.). 15. Генерал Федорченко — років п'ятдесяти п'яти чоловік. 16. Нас було небагато — чоловік п'ятнадцять. 17. Німці пішли в атаку тринадцятий раз (Довж.).

44. Охарактеризувати наявні в тексті числівники за значенням, морфологічними ознаками, синтаксичними функціями. Записати до кожного той, від якого він утворений, вжити у тому самому відмінку; відзначити відмінності між відмінковими формами обох числівників — вжитого в тексті й дібраного. Цифри писати словами. До всіх числівників ставити смислове й відмінкове питання.

3 історії календаря

Найдавніший із відомих друкованих римських календарів датується 354 роком н. е.

На Русі перша спроба календаря була зроблена в Ізборнику Святослава (1076 рік).

У 1700 році в Києві надруковано «Календар, или Месяцеслов». Календар українською мовою почав виходити 1850 року у Львові.

У 1918 році вийшов перший настільний «Советский календар» на 1919 рік і перший відривний календар.

З 1920 року починається систематичний випуск календарів в Україні.

Народний календар, 2005

45. Подані речення записати трьома групами: ті, в яких вжиті займенники разом зі словами, з якими поєднані змістом, займенники в значенні іменників; частки займенникового походження. Позначити розряд займенників за значенням, морфологічні ознаки, синтаксичну функцію.

1. Не все так сталось, як гадалось. 2. Коли тобі не щастить, то й на рівному спіткнешся. 3. Куди дерево підрубане, туди воно й падає. 4. Та-

кий-сякий Пантелій, а все ж таки веселій. 5. Хто його поб'є те, що в хмарі гуде. 6. Тоді йому ціну знаєш, як його втерєш. 7. Сам собі чоловік не ворог. 8. Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною. 9. Не наше засипалося — не наше й мелеться. 10. Не нашого поля ягода. 11. Ні вам, ні нам, ні добрим людям. 12. І сонце не всі гори освічує, коли високо ходить. 13. Не такий чорт страшний, як його малюють (*Н. тв.*).

46. Речення із займенниками *його, її, їх* записати двома групами — з особовими займенниками й присвійними. Обгрунтовуючи поділ, встановити смислові зв'язки займенників з іншими словами, визначити синтаксичну функцію займенників. Так само охарактеризувати інші займенники.

1. Не до жартів риби, коли її під жабри зачепили. 2. Не дивись на чоловіка, а на його діло. 3. Просились злидні на три дні, та чорт їх довіку викликає. 4. Біда здиває легко, а трудно її збутися. 5. По горі не треба йти за море — його й дома хватає. 6. Гірке його життя, як полин. 7. Думала, чого корова не реве, а її дома немає. 8. Якби шевцеві не правило, то його скривило б. 9. Казав пан: «Кожух дам», — та слово його тепле. 10. Правду кожний хвалить, та не кожний її любить. 11. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 12. Хоч чоловік убогий, та слово його тепле (*Н. тв.*).

47. Записати числа словами в потрібному відмінку, назвати розряд числівника за значенням, групу за будовою, синтаксичний зв'язок числівника з іменником.

Зустріч відбулася із 835 учнями, не вистачає 194 гривень, текст доповіді вміщено на 47 сторінках, у моїй бібліотеці близько 1470 книжок, бібліотека ВНЗ збагатилась 1588 книжками, грамоти і премії вручено 297 студентам, приземлився літак із 1077 пасажирами, зупинились на 738 кілометрі.

48. Числа записати словами; розкривши дужки, іменники вжити у відповідному відмінку, позначити в них наголос.

7 (книжка), 64 (річка), 3 (підручник), 2 (дерево), 3 (село), 1 (зошит), 2 (книжка), 4 (озеро), 3 (море), 4 (дуб), 8 (ясен), 4 (хата), 3 (місто), 18 (нагорода), 5 (орден), 3 (орден), 803 (квітка), 44 (запитання), півтора (рік), півтори (година).

49. Записати числа словами, вжити іменник, наведений у дужках, у потрібному відмінку. Скласти словосполучення, вживаючи подані числівники у родовому, давальному, орудному відмінках, позначити закінчення.

2, 7 (кілометр), 104 (кілограм), семеро (теля), 1878 (дерево), 177 (будинок), 1245 (сторінка).

50. Подані числа вжити як кількісні й порядкові числівники, поєднати їх з іменниками, провідміняти. Назвати групу числівників за будовою, відзначити особливості відмінювання кількісних і порядкових числівників, зокрема складених.

4, 7; 118; 158.

51. Записати, розкриваючи дужки та вживаючи подані в них займенники в потрібній граматичній формі, обгрунтувати її.

1. Мій перший вірш написаний в окопі, на (той) сипкій од вибухів стіні. 2. (Я) завжди здавалося, що в Греції навіть статуї теплі. 3. Я вибрала долю (себе) (сам). І що зі (я) не станеться, у (я) (жодний) претензій нема до Долі — (мій) обраниці. 4. А скільки в (ми) поезій випадкових з (ніщо) й для (ніщо) виника! 5. Студентські вечори... Танцюють чи не всі там і чардаш, і мазурку, і танці (весь) племен. 6. І добре (ти), і весело на білому світі жити (*Із тв. Кост.*). 7. В (такий) раї чого б, бачся, старим сумувати? 8. В (такий) добу під горою, біля (той) гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає. 9. (Такий) (вона) доля... О Боже мій милий! За що ти караєш (вона) молоду? 10. (Свій) люди — як чужії, з (ніхто) говорити (*Із тв. Т. Ш.*). 11. Вже (ніщо) (вона) не вернути. 12. Так, тепер (ніякий) сила не вдержить (вони) у селі (*Довж.*).

52. Прочитати. Вживаючи займенники в потрібному відмінку, з'ясувати наявність чи відсутність [н]. За цією ознакою записати займенники разом із пояснюваними словами двома групами, визначити їх відмінок, рід, число. Виконати повний морфологічний розбір займенників із п'ятого й шостого речень.

1. Коли буде складено літопис (він) життя, не залишиться в (він) жодного порожнього місця (*Ю. М.*). 2. Нараз у (він) промайнула думка сказати (вона) все. 3. Та неждано-негадано після голодного року він з'явився до (вона), наче злодій, уночі (*Ст.*). 4. Єсть на світі доля, а хто (вона) знає? (*Т. Ш.*). 5. Олеся дивилася на (він) з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з (вона) очей (*Довж.*). 6. Трое за парканом сміялися. Може, вони з (вона) сміялися, що вона не зуміла відплатити за себе. А може, з (він) — як-не-як, а (він), хлопця, мало не побила дівчина... (*Нест.*).

53. Знімаючи ризик, записати речення групами: із заперечними займенниками, із неозначеними займенниками, із поєднанням прийменника, частки, займенника. Пояснити правопис займенників, визначити семантику, дати повну морфологічну характеристику займенників.

1. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто/небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи. 2. Руки були такі ніжні, що, напевне, ні/кому й ніколи не заподіяли зла на землі... 3. Щоб ви знали, ні/на/яку іншу птицю у Тихона не піднімалася рука. 4. Там я давав собі слово не продавати його ні/за/які скарби (*Із тв. Довж.*). 5. Що/небудь згадає або що побачить... Та й знову за працю. 6. Ні/з/ ким розмовляти — одна шепче. 7. Мені їх не шкода, мені їх не жаль. Ні/на/що дивиться: ті очі дівочі. 8. А більше ні/чого не мав я й не маю. 9. Я б тебе сховав далеко! Далекі! Щоб ні/хто не знав. 10. Якби розказати про якого/небудь одного магната історію-правду, то перелякати саме б пекло можна. 11. Не видно ні/кого в Іерусалимі. 12. А то не діждешся його, того писання святого, святої правди ні/од/кого. 13. І знов мені не привезла ні/чого пошта з України. Ні/з/ким буде поплакати (*Із тв. Т. Ш.*).

54. Поєднати з поданими іменниками самостійно дібрані кількісно-збірні числівники. Пояснити вибір. Провідміняти власне кількісний і кількісно-збірний числівники, що є спорідненими словами, зіставити відмінкові форми.

Хлопець, вікно, дуб, курка, курча, вила, теля, граблі, студент, школа, особа, будинок, голуб, гілля, діти, відро, віл, кріль, клен, стіл, ворона, особа, качка, учениця, подруга, ножиці, гуси, теля, гусеня, дівчина, миша, мишеня, жук, птаство.

55. Записати кількісно-дробові, кількісно-збірні числівники, позначені відповідними цифрами, вжити їх у формі родового, давального й орудного відмінків у поєднанні з іменниками, наведеними в дужках. Відзначити особливості відмінювання, зв'язку з іменниками. З трьома відмінковими формами скласти речення.

5, 7 (кілограм), 12, 4 (кілометр), 9, 8 (відстань), 8, 4 (площа), 19 (кошеня), 30 (діти), 7 (ворота), 16 (кріль), обидва (хлопець), обидві (дівчина).

56. Записати займенники, що належать до заперечних та неозначених, з'ясувати творення і правопис їх. Між словотворчими компонентами вставити прийменники. Які зміни при цьому відбуваються, чи зберігається слово як займенник? Скласти речення із займенниками обох розрядів та утвореними словами (по одному-два речення).

57. Записати словами й виконати арифметичні дії, вживаючи числівники у відповідній граматичній формі.

$58 + 116 =$	$345 - 120 =$	$985 - 300 =$	$100 : 2 =$
$100 \times 10 =$	$1251 + 54 =$	$1987 - 931 =$	$1200 : 3 =$
$876 - 321 =$	$454 + 38 =$	$38 \times 3 =$	$84 : 2 =$

58. Визначити у наведених реченнях займенники, дати повну морфологічну характеристику кожному. Позначити випадки вживання займенників у значенні інших частин мови. Яких саме? Чи в усіх реченнях *що* є займенником? Підкреслити його як член речення.

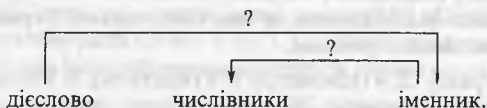
1. Не все переймай, що по воді пливе. 2. Тим рак страшний, що ззаду очі. 3. Добрі зуби, що кисіль їдять. 4. У нас так ведеться, що хата віником мететься. 5. У кого що болить, той про те й гомонить. 6. Що знаєш, що вмієш, те за плечима не носити. 7. Те, що природа дала, ніяким милом не змиєш. 8. Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже. 9. Є такі люди, що й солов'я не люблять. 10. Таке слизьке, що й двома руками не вдержиш (*Н. тв.*).

59. Записати речення групами за належністю вжитих у них числівників до розряду за значенням, граматичними ознаками та до семантичної групи (кількісних числівників). Назвати морфологічні ознаки, синтаксичні функції числівників.

1. І юний зір ані одна сльозинка не туманить. 2. Я десять літ не бачив Аю-Дага. 3. Пожерло полум'я п'ять кіп і сім stodil ... 4. Скільки треба вміння і терпіння, а чимало треба теж і літ, щоб дало коричневе насіння цей медовий плід! (*Із тв. М. Р.*). 5. Сто тисяч коней жальню заіржало (*Павл.*). 6. В усі наступні дні багато розмов було про те по-

лювання (*Миц.*). 7. Кілька днів у селі тільки й розмов було що про театр ... (*Ст.*). 8. Сім струн я торкаю струна по струні... 9. На човні нас було тільки двоє (*Л. Укр.*). 10. З трьох боків Путивль оточували крутоспадні урвища (*В. М.*). 11. Ішли дві доли різними шляхами. 12. І хочеться часом в двадцятому віці забитись в печеру і нянчить вогонь. 13. Доберемося за три години за стонадцять верст до родини (*Кост.*).

60. Вживаючи числівники, позначені наведеними цифрами, в родовому, давальному, орудному відмінах, у поєднанні із самостійно дібраними іменниками та дієсловами, побудувати словосполучення за схемою:

5, 8; 987; 555; 1214 — як кількісний, як порядковий.

Модуль

6

ДІЄСЛОВО. ПРИСЛІВНИК

ПЛАН

1. Дієслово.

- 1.1. Значення, граматичні ознаки дієслова. Система дієслівних форм.
- 1.2. Категорія виду.
- 1.3. Категорія перехідності / неперехідності.
- 1.4. Категорія стану.
- 1.5. Категорія способу.
- 1.6. Категорія часу.
- 1.7. Категорія особи.
- 1.8. Дієприкметник.
- 1.9. Дієприслівник.

2. Прислівник.

- 2.1. Значення прислівника, його граматичні ознаки.
- 2.2. Поділ прислівників за значенням.
- 2.3. Морфологічні типи прислівників.

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння теоретичного матеріалу щодо дієслова й прислівника;
- ◆ удосконалення знань а) про творення дієслівних форм, що виявляють кожен з категорій; б) про творення прислівників та правопис їх;
- ◆ поглиблення знань про словозміну дієслів;
- ◆ поліпшення знань і вмінь утворювати дієприкметники, дієприслівники та вживати їх у власному мовленні.

Студенти повинні знати:

- ◆ теоретичний матеріал про дієслово і прислівник як частини мови;
- ◆ граматичні категорії дієслова, вияв їх у співвідносних граматичних формах;
- ◆ норми утворення дієслівних форм особових, родових;

- ◆ граматичні ознаки різних дієслівних форм;
- ◆ правила словозміни дієслів;
- ◆ закономірності утворення дієприкметників, дієприслівників;
- ◆ норми відмінювання дієприкметників;
- ◆ особливості побудови речень із дієприкметниками, дієприслівниками, безособовими формами на *-но, -то*;
- ◆ різновиди прислівників за значенням;
- ◆ закономірності поєднання прислівників зі словами інших частин мови;
- ◆ закономірності утворення прислівників;
- ◆ правила правопису прислівників.

Студенти повинні вміти:

- ◆ називати дієслова, прислівники та їх форми в аналізованих реченнях;
- ◆ утворювати дієслівні форми, що виявляють різні граматичні категорії, в т. ч. категорії виду, способу, часу;
- ◆ будувати речення, вживаючи синонімічні часові та інші форми дієслова;
- ◆ визначати дієвідміну дієслів, вживати відповідні особові закінчення;
- ◆ дотримуватись норм словозміни дієслів архаїчної групи;
- ◆ дієвідмінювати дієслова, розрізняючи терміни «дієвідмінювання», «дієвідміна дієслова»;
- ◆ визначати дієприкметники, дієприслівники в реченнях, характеризувати їх;
- ◆ утворювати форми дієприкметників, дієприслівників;
- ◆ відмінювати дієприкметники;
- ◆ вживати у зв'язному мовленні дієприкметники, дієприслівники;
- ◆ виконувати повний морфологічний розбір дієслівних форм;
- ◆ визначати слова, яких стосуються прислівники, ставити питання до прислівників;
- ◆ визначати незалежні від інших слів прислівники;
- ◆ характеризувати прислівники за значенням і творенням;
- ◆ утворювати прислівники, писати їх за орфографічними правилами;
- ◆ відрізнити прислівники від однозвучних слів інших частин мови на основі значення та правопису.

6.1. ДІЄСЛОВО

6.1.1. ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА. СИСТЕМА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Дієслово — змінна повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності / неперехідності, стану, способу, часу, особи.

Поняття граматичної дії різноманітне: це назва фізичної дії предмета (*молотити, рубати, бігати*), дії стану емоційної та інтелектуальної сфери (*пізнавати, рахувати, мислити*); фізичного і психічного стану (*хвилюватися, веселитися, кохати*), становлення — переходу з одного стану в інший (*розквітати, зеленіти, світати*), вияву різних відношень між предметами довколишнього світу (*належати, межувати, суперечити, коштувати*) тощо.

Маючи різну семантику, дієслово завжди називає дію або стан предмета, тому в мовленні пов'язується зі словами, що називають діяча, носія стану. Таке поєднання виступає предикативною основою речення, виявляє конструктивний вплив на побудову одиниць мовлення: *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива...* (Т. Ш.); *Стояла я і слухала весну...Весна мені про тебе говорила...* (Л. Укр.).

Назва дії, стану як процесу оформляється специфічними граматичними категоріями виду (адже кожна дія відбувається у певних часових межах або не обмежена часом), перехідності / неперехідності (залежно від того, чи спрямована дія безпосередньо на об'єкт, чи ні), стану (стосунок дії водночас до суб'єкта та об'єкта), способу (дієслово називає реальну чи нереальну — бажану або можливу за певних умов дію), часу (кожна реальна дія відбувається в певний момент стосовно часу мовлення про неї), особи (що виражає стосунок дії до виконавця її).

Серед дієслівних категорій є загальнодієслівні — такі, що властиві всім чи більшості дієслівних форм (категорії виду, перехідності/неперехідності, стану) і частководієслівні — категорії, що властиві певним граматичним формам (категорії способу, часу, особи (роду), числа).

Різне граматичне оформлення слів з однією семантикою визначає належність їх до різних частин мови. Так, *ходжу, рухаюся* є дієсловами, *хода, ходіння, ходьба, рух, рухливість* — іменниками. Дієслова називають дію як процес, оформляючи

цю назву дієслівними категоріями, що виявляються у формах недоконаного виду, неперехідності, нульового стану, дійсного способу, теперішнього часу, першої особи, однини. Іменник називає абстрактну дію, що не має вияву в часі, способі, не виявляє стосунку до виконавця та об'єкта й оформляється граматичними категоріями роду, числа, відмінка — категоріями, що властиві словам із предметним значенням. Споріднені із названими словами *ходовий, рухливий* — прикметники, вони називають ознаку предмета за відношенням до дії: *ходовий товар, рухлива дитина*.

Дієслово становить сукупність кількох граматичних форм, зокрема інфінітива, особових, родових форм, дієприкметника, дієприслівника, безособових форм на *-но, -то*.

Інфінітив (від лат. *infinitivus* — неозначений) — неозначена форма дієслова, називає дію або стан безвідносно до особи, числа, часу, способу її здійснення. Інфінітив є формою, що об'єднує всі інші дієслівні форми, початковою формою дієслова. Йому властиві лише загальнодієслівні категорії виду, перехідності / неперехідності, стану. Інфінітив характеризується наявністю суфікса *-ти (-ть)*, після якого може вживатися суфікс *-ся*: *чита-ти, дума-ти, спереча-ти-ся, смія-ти-ся*.

Інфінітив може вживатися з часткою *би (б)*, якщо виражає не реальну, а бажану, можливу за якихось умов дію: *Прийти б мені, забутому і стати на поріг...* (Нагн.).

У мовленні інфінітив пояснює інше слово і пояснюється іншим словом, виконує функцію будь-якого члена речення, зокрема підмета, присудка (*Вік ізвікувати — не пальцем перекивати!* — Н. тв.), самостійно чи в поєднанні з іншими словами є головним членом односкладних речень (*Не бувати б щастю — так нещастя помогло.* — Н. тв.; *Вдасться чи ні сього разу повернутись додому?* — В. Стус), другорядними членами (*Як синичка прилетіла (з якою метою?) поїсти, горобчик, кричав їй: «Не смій сюди (щ о?) лізти!* — Пр.; *Бажання (я к е?) читати у дитини було велике*).

Особові форми властиві дієсловом наказового способу, теперішнього і майбутнього часу дійсного способу: *читай, читаймо, пишть, напишу, ходиш, співають, думатимуть, будеш підрівнювати*. Родові форми характерні для дієслів умовного способу та минулого й давноминулого часу дійсного способу: *летів би, побачила б, сміялося б, сказав, скочила, був приніс, були вирішили*. Обидві ці форми виражають дію суб'єкта, в реченні виконують функцію головного члена — присудка, завжди є пояснюваними словами: *Я в людей не проситиму сили, я нічого в житті не просила* (Кост.). Особові форми можуть не назива-

ти, а вказувати на виконавця, якщо є головним членом односкладних речень; *Навчай інших — і сам навчишся*; *Учителя і дерево пізнають по плодах* (Н. тв.).

Дієприкметник, або іменна форма дієслова, виражає ознаку предмета за дією, відмінюється за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у цих формах з іменником; у реченні виконує функцію означення або іменного присудка: *Настане день*, (я к и й?) *обтяжений плодами* (Кост.); *Не хвали кашу, коли просо не посіє* (Н. тв.).

Дієприслівник — форма дієслова, яка називає дію, додаткову до тієї, що виражена особовою чи родовою формою дієслова, у мовленні є словом, що пояснює іншу дієслівну (родову чи особову) форму, і пояснюваним у більшості випадків прислівниками, іменниками в непрямих відмінках; у реченні виконує функцію обставини: *Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, неначе іскри, пустив хмарки, мов кільця диму, і, проскрипівши чобітьми, шепнув морозам, щоб готували вікна* (Сим.).

Безособові форми на *-но*, *-то* виражають дію безвідносно до діяча, позначеного формою називного відмінка іменного слова, в реченні є словами незалежними, виконують функцію головного члена безособового речення: *Що написано пером, не виволочиш і волонь; Ой, у полі жито копитами збито* (Н. тв.).

Розрізняють дієслівні форми незмінні (інфінітив, дієприслівник, безособові) та змінні — дієвідмінювані (особові, родові), відмінювані (дієприкметник).

Дієслівні форми творяться від основи інфінітива чи основи теперішнього часу. Основу інфінітива визначають за його формою відкиданням інфінітивного суфікса *-ти*: *носи-ти, нес-ти, чита-ти, велі-ти, гої-ти*. Основу теперішнього часу визначають за формою третьої особи множини теперішнього часу відкиданням особового закінчення: *нос-ять, нес-уть, читають*: *чита[йу]ть — чита[й-у]ть*.

6.1.2. КАТЕГОРІЯ ВИДУ

Категорія виду — граматична категорія, що передає характер тривання дії в часі, виражає відношення дії до її внутрішньої часової межі.

Розрізняють форми недоконаного й доконаного виду.

Дієслова *не до ко на но го* виду виражають дію, тривалість якої не обмежена часом. Ці дієслова вживаються у фор-

мах теперішнього часу (*ходиш, обмірковуємо, звіряють*), минулого (*приходив, працювала, перечитували*), давноминулого (*був приходив, була читала*), майбутнього складного (*розв'язуватимемо, співатимуть*) та складеного (*буду готувати, буде лікувати*).

Дієслова недоконаного виду виражають тривалість дії без вказівки на додаткові відтінки (*носити, ходити, бігати*), довготривалість дії (*списувати, вичитувати, вичікувати*), ритмічну повторюваність дії, багатократність її (*постукувати, почитувати, пописувати, поскубувати*).

Дієслова докoнaнoгo виду означають обмежену часом дію в якійсь момент її здійснення. Вони мають форми минулого часу (*прийшов, склала, віддали*), давноминулого (*був заснув, була задрімала*), майбутнього простого (*напишу, прийдеш, закриплять, забудете*).

Дієслівні форми докoнaнoгo виду можуть означати початок дії (*заговорити, засміятись*), завершеність її, досягнення результату (*приїхати, надіслати, продумати*), багатократність обмеженої часом дії (*поперемивати, поперекладати*), раптовість дії (*стукнути, смикнути*), тривалість обмеженої часом дії (*просидіти, простояти*).

Форми обох видів мають вияв у наказовому та умовному способах: *відвідує, чекаймо, хай літають, ходив би, сиділи б — посидь, хай перевірить, зуміла б, здійснили б*:

Більшість дієслів сучасної української літературної мови має співвідносні форми докoнaнoгo / недокoнaнoгo виду — це форми одного слова, вони не мають відмінностей у лексичному значенні й різняться лише тим, що одна форма називає дію, не обмежену часом, інша — дію, обмежену часом. Початковою в цьому співвідношенні вважають форму недокoнaнoгo виду, від неї твориться форма докoнaнoгo виду.

Примітка. Від творення видової форми слід відрізняти префіксальне утворення дієслів на зразок: *писати — переписати, дописати, списати, підписати, відписати* і т. ін. Кожне новоутворене дієслово відрізняється від твірного новим відтінком лексичного значення, тому і є новим словом, а не граматичною формою твірного. Від таких дієслів непрефіксальним засобом утворюється співвідносна форма недокoнaнoгo виду: *списати — списува-ти, відписати — відписува-ти*.

Співвідносні видові форми утворюються такими засобами: префіксами: *писати — написати, робити — зробити*;

суфіксами: *привчити — привчати, звільнити — звільняти, грюкати — грюкнути, виховувати — виховати*;

чергуванням фонем (воно здебільшого супроводжує суфіксальне утворення видової форми): *збирати — зібрати, заплітати — заплести, скакати — скочити*;

зміною місця наголосу: *засипати* — *засипати*, *переносити* — *переносити*, *розрізати* — *розрізати*;

суплетивно: *брати* — *взяти*, *ловити* — *спіймати*.

Певна кількість дієслів є одновидовими — такими, що завжди вживаються як дієслова недоконаного виду (*поважати*, *розмовляти*, *нездужати*, *вимагати*, *ледарювати*, *переслідувати*, *потребувати*, *гордувати*, *подорожувати*) чи доконаного (*схаменутися*, *стрепенутися*, *наврочити*, *натерпітися*).

Є дієслова і двовидові — такі, що однією формою називають у різному контексті то дію, обмежену часом, то дію, не обмежену часом. Це переважно дієслова, утворені від іншомовних слів за допомогою суфікса *-ува-* (на зразок: *інформувати*, *організувати*, *телеграфувати*, *гарантувати*), небагато дієслів власне українських (*велити*, *вінчати*). Не маючи видової форми, вони мають видове значення.

6.1.3. КАТЕГОРІЯ ПЕРЕХІДНОСТІ/НЕПЕРЕХІДНОСТІ

Це загальнодієслівна категорія, яка виражає відношення дії до об'єкта.

Розрізняють дієслова перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова називають дію, яка безпосередньо спрямована на об'єкт: *викопати картоплю*, *купити хліба*, *придбати дров*. Серед перехідних дієслів є такі, що називають конкретну дію, яка спрямована на предмет, видозмінює його чи створює: *написати реферат*, *пошити сукню*, *склеїти сторінки*, *підстригти волосся*. Інші дієслова, називаючи процеси мовлення, мислення, чуттєві сприйняття, таких змін не спричиняють і не передбачають: *говорити правду*, *замислити поїздку*, *відчувати радість*, *зазнати горя*.

Назва об'єкта, що вживається з перехідними дієсловами, виражається формою а) знахідного відмінка іменників, займенників без прийменника (*їсти кашу*, *готувати доповідь*, *ремонтувати взуття*, *повідомити новину*); б) родового відмінка без прийменника, якщо дія поширюється на частину предмета (*з'їсти каші*, *привезти вугілля*, *заробити грошей*) чи з дієсловом вжита заперечна частка *не* (*не прочитати книги*, *не виконати справи*, *не підготувати доповіді*, *не зустріти нікого*). Наявність частки *не* змінює характер керування дієслова: без частки воно вимагає форми знахідного відмінка (*переходжу вулицю*, *кую хліб*, *продаю квасолю*), із часткою *не* — родового відмінка (*не переходжу вулиці*, *не кую хліба*, *не продаю квасолі*).

Неперехідні дієслова називають дію, яка або зовсім не переходить на об'єкт, або переходить на непрямий об'єкт: *цвіте сад*, *росте дерево*, *пишу батькам*, *турбуються про дітей*. Така

особливість неперехідних дієслів зумовлена їхньою семантикою: вони виражають вияв предмета у навколишньому світі (*квітка цвіте, трава зеленіє*), називають фізичний, психічний стан (*зупинятися, працювати, хворіти, радіти, веселитися, сперечатися*).

Іменник, що називає побічний об'єкт дії при неперехідних дієсловах вживається у формі будь-якого непрямого відмінка без прийменника чи з ним, крім безприйменникових знахідного та родового у двох випадках, названих вище: *писати рукою, повідомити матері, турбуватися про хворого, йти з подругою, пишатися рідними*.

Якщо перехідні дієслова завжди вживаються без суфікса *-ся*, то неперехідні — і без суфікса *-ся*, і з ним.

Деякі дієслова залежно від контексту вживаються то як перехідні, то як неперехідні. Зіставте: *виконувати арію, читати повість, вишивати скатерть — виконувати задушевно, читати багато, вишивати хрестиком*.

6.1.4. КАТЕГОРІЯ СТАНУ

Категорія стану дієслів — це загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до суб'єкта та об'єкта.

Такі відношення можна виявити лише на основі встановлення смислових і граматичних відношень між дієсловом (назвою дії) та іменниками, займенниками, що називають суб'єкт (виконавця) дії та її об'єкт (предмет, на який спрямована дія). Наприклад: *Дівчина щодня причісує волосся*: *дівчина* — назва виконавця дії (суб'єкта), в реченні підмет; *причісує* — назва дії; *причісує* (щ о?) — *волосся* — назва предмета, на який спрямована дія (об'єкта); в реченні виконує функцію додатка. *Дівчина щодня причісується* — дія названа дієсловом *причісується* (дієслово попереднього речення + *-ся*); *дівчина* — іменник називає виконавця дії й водночас об'єкт дії (*причісує себе; себе* — назва прямого об'єкта дії). *Волосся щодня причісується дівчиною* — дія виражена дієсловом *причісується*, виконавець дії названий іменником *дівчиною* — у формі орудного відмінка він виконує функцію додатка (*причісується к и м?*), об'єкт дії передається іменником *волосся*, що вжитий у формі називного відмінка і виконує функцію підмета.

В українській мові є й дієслова, які називають дію, що стоїть лише суб'єкта її: *машина їде, сонце світить, дитя сміється*.

Залежно від характеру відношень між суб'єктом та об'єктом категорія стану знаходить свій вияв у таких його різновидах: активного, пасивного, зворотно-середнього, нульового. Виді-

лення їх тісно пов'язане з розмежуванням перехідних і неперехідних дієслів.

Дієслова активного стану виражають дію, що переходить від суб'єкта безпосередньо на об'єкт, назва якого виражена іменником у формі знахідного відмінка без прийменника або у формі родового відмінка, якщо з дієсловом вжито частку *не* чи дія поширюється на частину предмета: *читач підбирає літературу, випускник знайшов роботу, студент не підготував доповіді, я не написала листа, батько нарубав дров, приніс води.*

Дієслова активного стану — це перехідні дієслова, вони завжди вживаються без суфікса *-ся*.

Від дієслів активного стану за допомогою суфікса *-ся* утворюються дієслова пасивного та зворотно-середнього станів.

Дієслова пасивного стану виражають такі відношення дії до суб'єкта та об'єкта, за яких назва суб'єкта виражається формою орудного відмінка (іменник, що називає суб'єкт, виконує в реченні функцію додатка), а назва об'єкта дії є формою називного відмінка (іменник, що називає об'єкт дії, виконує у реченні функцію підмета): *доповідь готується студентом, пісня виконується артистом, передплата преси проводиться працівниками пошти.* Конструкції з дієсловами пасивного стану співвідносні з конструкціями з дієсловами активного стану. Зіставте: *Батьки й учителі виховують дітей. — Діти виховуються батьками й учителями; Студенти обирають старосту групи. — Студентами обирається староста групи.*

Дієслова зворотно-середнього стану виражають такі відношення між дією та суб'єктом і об'єктом, за яких дія виконується суб'єктом і на нього ж спрямовується — суб'єкт є водночас і об'єктом дії: *дівчина фарбується, вмивається; поїзд зупиняється, мати хвилюється.*

Дієслова зворотно-середнього стану різноманітні за семантикою. Вони називають процеси туалету особи (*вмиватися, одягатися, причісуватися, голитися, фарбуватися*), дію, що виконується водночас кількома учасниками (*змагатися, зустрічатися, боротися, цілуватися*), фізичні та психічні прояви суб'єкта (*пересуватися, рухатися, веселитися*), дію, що виконується особою в своїх інтересах, для себе (*готуватися до екзамену, збиратися в дорогу*), дію як постійну властивість предмета (*собака кусається, кропива жалиться*), дію як таку, що виникає під впливом іншого предмета (*гілля гнеться, палиця ламається*).

Дієслова зворотно-середнього стану утворюються від дієслів активного стану, співвідносні з ними. Порівняйтете: *дівчина наряджається — дівчина наряджає себе, хлопець збирається в дорогу — хлопець збирає речі в дорогу, гілля гнеться — вітер гне гілля.*

Три названі стани дієслів охоплюють перехідні дієслова і ті неперехідні, що утворені від них за допомогою суфікса *-ся*. Поза ними перебувають дієслова нульового стану — такі, що називають дію, яка стосується лише діяча, суб'єкта. Вони передають вияв предмета у навколишньому світі: *людина йде, хлопці бігають, човен пливе, сад цвіте, стіл стоїть*; фізичні та психічні стани: *люди хворіють, вухо болить, дитина посміхається, хлопчик сміється*. Серед дієслів нульового стану є такі, що без *-ся* не вживаються (*сміятися, усміхатися, спілкуватися, журитися, схаменутися*) й такі, що вживаються без цього афікса (*літати, мчати, ходити, рости*).

6.1.5. КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ

Категорія способу — частководієслівна категорія, яка слугує для вираження відношення дії до дійсності, встановлюваного мовцем.

Є три різновиди таких відношень: мовець говорить про дію як про реальну, таку, що здійснюється фактично в певний час; він говорить про дію, яка не виконується, але закликає до її здійснення, висловлюючи побажання, прохання, наказ та інші модальні значення, повідомляє про нереальну, але можливу за певних умов дію. Для вираження названих трьох типів відношень уживаються форми трьох способів: дійсного, наказового, умовного.

Ді й с н и й спосіб виражає реальну дію, що відбувалася (відбулася), відбувається чи відбуватиметься (відбудеться). Дієслова дійсного способу вживаються в часових формах — теперішнього, минулого, давноминулого, майбутнього часу. Названа ними дія може бути стверджувальною і заперечною (якщо з дієсловом вживається частка *не*). Наприклад: *Котик миттю всівсь на грудку — закидає в річку вудку. До полудня просидів, а нічого не зловив* (Ст.)¹.

Наказовий спосіб, називаючи нереальну, бажану дію, вживається для вираження прохання, побажання, наказу, заклику: *Просить Дбайко Вітерця: «Вітеречку мій, невтихайку! Похитай квітучу калину, погойдай співучу пташину ...»* (Кол.).

Дієслова наказового способу змінюються за числами та особами. При цьому форми першої особи однини вони не мають — мовець не може висловити собі наказу, побажання, а якщо він це робить, то вживає частку *хай* та особову форму майбутнього часу: *хай я прочитаю, хай я зроблю*. Особові форми другої особи однини, першої та другої особи множини мають від-

¹ Див. наступну тему «Категорія часу».

повідно закінчення *-и*, нульове в другій особі однини, *-мо*, *-імо* в першій особі множини, *-те*, *-іте* (*-іть*) у другій особі множини. Третя особа однини і множини утворюється поєднанням частки *хай* (*нехай*, *бодай*) із дієсловом третьої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього (простого) часу дійсного способу:

Однина

1 ос. —		
2 ос. <i>сид-и</i>	<i>малюй</i> □	<i>сядь</i> □
3 ос. <i>хай</i> (<i>нехай</i>) <i>сид-ить</i>	<i>малю-є</i>	<i>сяд-є</i>

Множина

1 ос. <i>сид-імо</i>	<i>малюй-мо</i>	<i>сядь-мо</i>
2 ос. <i>сид-іте</i> (<i>іть</i>)	<i>малюй-те</i>	<i>сядь-те</i>
3 ос. <i>хай</i> (<i>нехай</i>) <i>сид-ять</i>	<i>малю-ють</i>	<i>сяд-уть</i>

Форми першої та другої особи творяться від основи теперішнього часу додаванням особових закінчень.

У м о в н и й спосіб називає нереальну дію, можливу за якихось певних умов: *От аби у добру пору закотилась грушка в нору, мав би кріт собі обід* (Ст.); *І риба співала б, коли б голос мала* (Н. тв.).

Дієслова умовного способу мають форми числа, в однині — родові форми:

	Однина		Множина
Чол. р.	Жін. р.	Серед. р.	
<i>знав би</i>	<i>знала б</i>	<i>знало б</i>	<i>знали б</i>
<i>думав би</i>	<i>думала б</i>	<i>думало б</i>	<i>думали б</i>

Форми умовного способу утворюються поєднанням дієслова минулого часу дійсного способу (умовному способу часові форми не властиві) та частки *би* (*б*). Це аналітична форма, в якій значення умовного способу виражається часткою *би*, значення роду, числа — тим самим дієсловом, в якому міститься лексичне значення. Частка *би* може вживатись як безпосередньо з дієсловом, так і з іншими словами речення, але стосується дієслова: *Сказав би словечко, так вовк недалечко* (Н. тв.); *Якби свині роги, то вона б усіх людей поколола* (Н. тв.).

У мовленні трапляються випадки, коли форма одного способу вживається у значенні іншого, зокрема:

1) форми дійсного способу вживаються у значенні наказового за умови, коли наказ не викликає будь-яких заперечень (*Ти сядеш рівно, візьмеш ручку і в зошиті запишеш...*; *Ви працюєте, а я займуся своїми справами*); для пом'якшення наказу (*Давай прочитаємо*). З цією ж метою у значенні наказового вживається форма умовного способу: *Чи не сходить би ти в магазин, синку?*

2) форми наказового способу вживаються у значенні умовного: *Звернись я вчасно по допомогу — нещастя можна було б уникнути;*

3) форми наказового способу вживаються у значенні дійсного, коли йдеться про несподівану минулу дію: *А я й скажи під гарячу руку...;*

4) інфінітив у значенні наказового способу вживають для підкреслення категоричності наказу: *Стояти струнко! Підривняти всім носки!*

6.1.6. КАТЕГОРІЯ ЧАСУ

Категорія часу виражає відношення дії до моменту мовлення про неї.

Є три різновиди таких відношень: а) дія відбувається під час розмови про неї; б) дія відбувається раніше від розмови про неї; в) дія відбувається після розмови про неї.

Для вираження названих відношень уживаються три часові форми: теперішнього, минулого, майбутнього часу.

Теперішній час вживається для позначення дії, що збігається з моментом розмови про неї: *Ходить вітер ген в ярузі, гріє сонце білий світ. Навпростець мандрують друзі, витирають з носа піт* (Пр.). Форми теперішнього часу вживаються і для назви дії як постійної властивості предмета (*Дніпро впадає в Чорне море*), повторюваної дії (*Учасники гуртків художньої самодіяльності, що працюють у школі, виступають перед жителями села*), дії, що триває якийсь проміжок часу (*Більше тижня чарує нас прекрасне бабине літо*).

У теперішньому часі дієслова змінюються за числами та особами. Особові форми утворюються від основи теперішнього часу додаванням до неї особових закінчень. За характером голосного в особових закінченнях розрізняють дієслова першої та другої дієвідмін.

До першої дієвідмінни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-уть (-ють)*, а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини — голосну фонему [e]: *ідуть, ідемо, ідеш, ідете; розмовляють, розмовляємо, розмовляєш, розмовляєте*.

До другої дієвідмінни належать дієслова, які в третій особі множини мають закінчення *-ать (-ять)*, а в закінченнях першої особи множини, другої однини і множини — голосні [i] чи [j]: *біжать, біжимо, біжиш, біжите; стоять, стоїмо, стоїш, стоїте*.

У першій особі однини дієслова обох дієвідмін мають закінчення *-у (-ю)*: *несу, читаю, сиджу, стою*.

Зразок словозміни дієслів у теперішньому часі:

Перша дієвідміна

	Однина	Множина			
1 ос. <i>везу</i>	<i>жну</i>	<i>малюю</i>	<i>веземо</i>	<i>жнемо</i>	<i>малюємо</i>
2 ос. <i>везеш</i>	<i>жнеш</i>	<i>малюєш</i>	<i>везете</i>	<i>жнете</i>	<i>малюєте</i>
3 ос. <i>везе</i>	<i>жне</i>	<i>малює</i>	<i>везуть</i>	<i>жнуть</i>	<i>малюють</i>

Друга дієвідміна

	Однина	Множина			
1 ос. <i>бачу</i>	<i>ходжу</i>	<i>стою</i>	<i>бачимо</i>	<i>ходимо</i>	<i>стоїмо</i>
2 ос. <i>бачиш</i>	<i>ходиш</i>	<i>стоїш</i>	<i>бачите</i>	<i>ходите</i>	<i>стоїте</i>
3 ос. <i>бачить</i>	<i>ходить</i>	<i>стоїть</i>	<i>бачать</i>	<i>ходять</i>	<i>стоять</i>

У процесі словозміни в основі дієслів відбувається чергування приголосних.

У дієсловах першої дієвідміни приголосні |г|, |к|, |х| послідовно змінюються на |ж|, |ч|, |ш|: *могти* — *можу, можеш, може, можемо, можуть*; *кликати* — *кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть*; *коликати* — *колишеш, колише, колишемо, колишете, колишуть*; в усіх особових формах чергуються |з| — |ж|, |с| — |ш|: *мазати* — *мажу, мажеш, мажемо, мажуть*; *чесати* — *чешу, чешеш, чешемо, чешуть*.

У дієсловах другої дієвідміни чергування приголосних відбувається лише в першій особі однини:

|т| — |ч|: *світити* — *свічу, платити* — *плачу*;

|з| — |ж|: *лазити* — *лажу, возити* — *вожу*;

|с| — |ш|: *носити* — *ношу, косити* — *кошу*;

|д| — |дж|: *ходити* — *ходжу, сидіти* — *сиджу, бродити* — *броджу, садити* — *саджу*;

|зд| — |ждж|: *їздити* — *їжджу*;

|ск|, |ст| — |шч| (орфографічно *щ*): *пускати* — *пущу, мастити* — *мащу*;

губні |б|, |п|, |м|, |в|, |ф| — губний + |л'|: *любити* — *люблю, ловити* — *ловлю, графити* — *графлю, купити* — *куплю, ломити* — *ломлю*.

Чергування губних із сполученням губний + |л'| відбувається і в третій особі множини: *робити* — *роблять, ловити* — *ловлять, графити* — *графлять, спати* — *сплять*.

Дієслово *бігти* — належить до другої дієвідміни, але в його основі в усіх особових формах |г| чергується із |ж|: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать*.

Примітка. Дієвідміну дієслова можна визначати і за формою інфінітива. До першої дієвідміни належать такі дієслова: з односкладовою основою інфінітива на *-и*-, *-у*, що зберігаються в усіх особових формах: *шити, мити, чути* (*шию, шиєш, шиємо, шиєте, шують*); з основою на *-і*-, що збе-

рігається в усіх особових формах (*синіти, зеленіти*); з основою на *-а-* не після шиплячого (*писати — пишу, пишеш; знати — жєну, жєнеш*); і ті з основою на *-а-* після шиплячого, в яких *[a]* зберігається в усіх особах (*міша-ти — мішаю, мішаєш, мішають*); дієслова з основою на *-лу-* (*кинути, блиснути*); на *-ува-* (*будувати, руйнувати, малювати*); на *-оро-, -оло-* (*полоти, колоти, побороти — полють, колють, поборють*); на *-ота-* (*булькотати, воркотати*); на приголосний (*нести, терти, взяти, брести*); окремі дієслова: *жати, іржати, ревіти, слати* (в значенні і *посилати, і стелити*), *хотіти*.

До другої дієвідміни належать дієслова, основа інфінітива яких закінчується на голосні *[и], [і]* та *[а]* після шиплячих, а в особових формах вони втрачаються: *бачити, летіти, гоїти, кричати* (*бачу — бачать, лечу — летять, гою — гоять, кричу, кричиш — кричать*). До цієї дієвідміни належать дієслова з основою інфінітива на *-оті-* (*булькотіти, цокотіти*) та на *-а-* не після шиплячого (*спати, стояти*), дієслово *бігти*.

Афікс *-ся*, наявний в інфінітиві, зберігається в усіх особових формах після закінчення, причому у 3-й особі однини дієслів першої дієвідміни між закінченням і *-ся* з'являється *[т']* (графічно *ть*): *сміятися — сміюся, смієшся, сміється, сміємося; боятися — боюся, боїшся, боїться, боїтеся, бояться*.

Окрему групу словозміни становлять дієслова *дати, їсти, бути* і префіксовані дієслова на *-вісти*, при цьому особові форми дієслова *їсти* вживаються в теперішньому часі, інших дієслів — у майбутньому.

Однина			Множина		
1 ос. дам	їм	розповім	дамо	їмо	розповімо
2 ос. даси	їси	розповіси	дасте	їсте	розповісте
3 ос. дасть	їсть	розповість	дадуть	їдять	розповідять

Дієслово *бути* утворює єдину для всіх осіб форму — *є*. В поетичному мовленні у другій особі однини іноді вживають застарілу форму *єси*, у третій особі множини — *суть*; у першій і третій особах однини в розмовному мовленні може вживатися *єсть*.

Майбутній час називає дію, яка відбудеться чи виконуватиметься після розмови про неї: *До дитячого садочка йдуть веселі діточки, будуть вчитися ліпити, малюватимуть хатки. Зроблять квіти для віночка, вивчать віршики, пісні* (К. П.).

У майбутньому часі дієслова змінюються за числами та особами.

Від дієслів доконаного виду утворюється проста форма: *прийти — прийду, прийдеши, прийде, прийдемо, прийдете, придуть*; *зробити — зроблю, зробиши, зробить, зробимо, зробите, зроблять*. Ця форма майбутнього часу має всі особливості словозміни дієслів теперішнього часу: такі самі особові закінчення та чергування приголосних.

Від дієслів недоконаного виду утворюються дві структурні форми майбутнього часу — складна і складена.

Складна форма утворюється додаванням до інфінітива *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть* — частин особових форм дієслова *йти* без спільної для них частини *й-*: *приходитиму, приходитимеш, приходитиме, приходитимемо, приходитимете, приходитимуть*.

Складена форма утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* та інфінітива: *буду йти, будеш йти, будемо йти, будуть йти*.

Проста й складна форми майбутнього часу є синтетичними граматичними формами: лексичне й граматичні значення їх виражаються нерозчленовано, одним словом. Складена форма є аналітичною граматичною формою: її лексичне значення виражається неозначеною формою, граматичні значення особи, числа — особовими формами дієслова *бути*.

Зразки словозміни дієслів майбутнього часу

Однина

1 ос. <i>вивчу</i>	<i>йтиму</i>	<i>буду чекати</i>
2 ос. <i>вивчиш</i>	<i>итимеш</i>	<i>будеш чекати</i>
3 ос. <i>вивчить</i>	<i>итиме</i>	<i>буде чекати</i>

Множина

1 ос. <i>вивчимо</i>	<i>итимемо</i>	<i>будемо чекати</i>
2 ос. <i>вивчите</i>	<i>итимете</i>	<i>будете чекати</i>
3 ос. <i>вивчать</i>	<i>итимуть</i>	<i>будуть чекати</i>

Минулий час вживається для позначення дії, що відбулася чи відбулася до розмови про неї: *По рецепту на базарі дядя вибрав окуляри, натягнув собі на ніс, полетів трудитись в ліс* (Ст.); *Прийшла осінь, люба, мила, дітям на потіху, груші всі позолотила у годину тиху* (Підг.).

Дієслова минулого часу змінюються за числами і в однині за родами: чол. р. — *думав*, жін. р. — *думала*, серед. р. — *думало*, множ. — *думали*.

Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива додаванням до неї суфікса *-л-*, форма чоловічого роду — суфікса *-в*: *малюва-ти* → *малюва-* + *-в* → *малював, малюва-* + *-л-* → *малювала, малювало, малювали*. Значення минулого часу в цих дієслівних формах виражають суфікси *-л-*, *-в*, значення роду й числа — закінчення: нульове — форму чоловічого роду (*учень читав*), *-а* — жіночого (*учениця читала*); *-о* — середнього (*хлоп'я читало*), *-и* — множини (*діти читали*).

Якщо суфікс неозначеної форми *-ти* вживається після приголосного, то форма чоловічого роду не має формотворчого суфікса *-в*: *нести* — *ніс, пекти* — *пек* (давні голосні [o], [e] чергуються з [i]).

Форми минулого часу вживаються із суфіксом *-ся*, якщо їх утворено від інфінітива з цим суфіксом: *сподіватися* — *сподівався, сподівалася, сподівалося, сподівалися*.

Для позначення минулої дії, яка передувала дії, названій дієсловом у формі минулого часу, в українській мові вживаються форми давнього минулого часу. Вони утворюються поєднанням форм минулого часу дієслова, що називає відповідну дію, та форм минулого часу дієслова *бути*: *був ходив, була приходила, були подумали*. У давньому минулому часі, як і в минулому, дієслова змінюються за числами і в однині — за родами.

У мовленні спостерігаються явища вживання форм одного часу в значенні іншого. Найпоширеніші з них такі:

1) форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого з метою пожвавлення розповіді, минулого: *На екзамені так перехвилювався я. Заходжу в аудиторію, беру білет і боюсь читати його;*

2) форми теперішнього часу — в значенні майбутнього, коли названі дії видаються мовцеві обов'язково здійсненими: *Після закінчення школи я вступаю до інституту, здобуваю професію педагога і працюю в школі;*

3) форми майбутнього часу вживаються в значенні минулого, позначаючи раптові дії чи дії повторювані: *Донька бувало перегляне фотографії в альбомі і зупинить погляд на милому обличчі батька;*

4) форми минулого часу вживаються в значенні майбутнього, називаючи дії, що обов'язково відбудуться: *Ви залишаєтесь на своїх місцях, працюєте, а я пішла.*

У значенні дієслів, називаючи раптові дії, вживаються вигуки, утворені від дієслів, на зразок *ляп, хап, тук, шмиг, блим*: *От і виліз кріт на світ, крадькома на сонце — глип, та й очима кліп-кліп і від променя осліп* (Ст.). *А Голуб бачить та сміється ... Аж гульк — і сам піймався в сільце...* (Гл.).

6.1.7. КАТЕГОРІЯ ОСОБИ

Категорія особи виражає відношення дії та її суб'єкта до мовця.

Суб'єктом дії може бути або сам мовець, або його співрозмовник, або особа, яка участі в розмові не бере. Звичайно, справжнім творцем дії може бути лише істота, особа. Проте здатність слова (в тому числі дієслова) вживатись у переносному значенні забезпечує можливість поєднати слово, наприклад *бігти*, як з іменниками — назвами істот (*хлопчик біжить, людина біжить*), так і з назвами неістот різного значення (*вода біжить, молоко біжить, час біжить, думка біжить*). Тому в граматиці виконав-

цем дії, носієм її може бути будь-яке слово з предметним значенням. А через це граматична категорія особи охоплює ширше коло мовних фактів, ніж логічне поняття особи.

Розрізняють три особові форми в однині і три у множині. Форми першої особи називають творцем дії самого мовця (*я розповідаю, ми говоримо*), форми другої особи називають співрозмовника як творця дії (*ти розповідаєш, ви говорите*), форми третьої особи визначають як творця дії особу чи предмет, що не беруть участі в розмові (*він пише, дівчина слухає, дівча розповідає, вони обговорюють, студенти відпочивають*).

Особові форми властиві дієсловам теперішнього й майбутнього часу дійсного способу та дієсловам наказового способу.

Кожна особова форма має мовне вираження у відповідних особових закінченнях:

	Однина	Множина
1 ос. -у (-ю)		-емо (-ємо), -имо (-імо), -імо, -мо
2 ос. -еш (-єш), -иш, -іш (-їш), -и, нульове закінчення		-ете (-єте), -ите (-іте), -іть, -іте
3 ос. -е (-є), -ить, -іть (-їть)		-уть (-ють), -ать (-ять)

Однина

1 ос. <i>несу</i>	<i>читаю</i>	<i>ходжу</i>	<i>стою</i>
2 ос. <i>несеш,</i> <i>неси</i>	<i>читаєш,</i> <i>читай</i>	<i>ходиш</i> <i>ходи</i>	<i>стоїш</i> <i>стій</i>
3 ос. <i>несе,</i> <i>хай несе</i>	<i>читає,</i> <i>хай читає</i>	<i>ходить</i> <i>хай ходить</i>	<i>стоїть</i> <i>хай стоїть</i>

Множина

1 ос. <i>несемо</i> <i>несімо</i>	<i>читаємо</i> <i>читаймо</i>	<i>ходимо</i> <i>ходімо</i>	<i>стоїмо</i> <i>стіймо</i>
2 ос. <i>несете</i> <i>несіть, (-іте)</i>	<i>читаєте</i> <i>читайте</i>	<i>ходите</i> <i>ходіть, (-іте)</i>	<i>стоїте</i> <i>стійте</i>
3 ос. <i>несуть</i> <i>хай несуть</i>	<i>читають</i> <i>хай читають</i>	<i>ходять</i> <i>хай ходять</i>	<i>стоять</i> <i>хай стоять</i>

Дієслова минулого часу дійсного способу та дієслова умовного способу, маючи родові форми, зберігають особове значення, яке виражається за допомогою особових займенників (лексично): *я працювала, ти працювала, вона працювала, ми працювали, ви працювали, вони працювали* — одна й та сама родова форма, поєднуючись із займенниками, що називають різні особи, виражає дію різних осіб, отже, набуває значення різних особових форм.

Особові форми першої та другої особи однини вживаються як із особовими займенниками, так і без них: вказівка на діяча особовим закінченням дуже виразна (*чекаю, прийду, ідеш, перестійш, ходи*). З другою особою однини наказового способу часто вживають звертання, яке називає адресата дії: *співай,*

козаче; не поспішай, хлопче. Форми третьої особи однини дійсного способу частіше поєднуються з іменниками, що називають діяча (*косить чоловік, пливе човен*), хоча можливі поєднання їх із займенниками (*він косить, він пливе*). Та, зважаючи на абстрактність, узагальнений характер лексичного значення займенників, потрібен контекст, щоб знати, хто такий (що таке) *він*; у наведених висловах займенник *він* указує на різних діячів (*косяра, човен*).

Крім основного значення, закріпленого за особовими формами, кожна з них може виражати ще й інші значення або вживатись у значенні іншої особової форми, зокрема:

1) форми другої особи однини, першої особи множини вживаються в узагальненому значенні: *Друга шукай, а знайдеш — тримай; Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачемо* (Н. тв.). Рідше з узагальненим значенням вживаються форми третьої особи множини: *Дарованому коневі в зуби не дивляться;*

2) форми третьої особи множини вказують на невизначеного діяча: *Буряки сіють навесні; Збирання зернових закінчують у середині серпня;*

3) форми другої особи однини вживаються у значенні першої особи однини: *Говориш, говориш тобі, а ти своє знаєш (= говорю, говорю тобі...);*

4) у значенні другої особи однини вживаються форми третьої особи однини: *Ну, читай же. А то сидить і тільки дивиться в книжку (= а то сидиш і тільки дивишся в книжку);*

5) форми третьої особи множини вживаються у значенні першої особи однини: *Тобі говорять зробити. Скільки вже разів я нагадую (= тобі говорю...);*

6) у значенні другої особи однини чи множини вживається форма першої особи множини для вираження співучасті, співпереживання: *Як ми себе почуваємо? — звертається лікар до хворого; Що ми так зосереджено обмірковуємо? — запитує мати дитину; Як будемо розв'язувати задачу? — звертається вчитель до учнів.*

Особові форми можуть втрачати особове значення і переходити в безособові дієслова — такі дієслова, які називають дію саму по собі, без участі діяча. З цими дієсловами не поєднуються слова з предметним значенням, які виконували б функцію підмета: *Роботи стане на тиждень; Щастить-таки людям на землі!* (Горд.).

Безособові дієслова співзвучні з дієсловами особовими, вжитими у формі третьої особи однини дійсного способу або у формі середнього роду минулого часу дійсного способу. Проте особові дієслова (і в особовій, і в родовій формах) називають дію, створювану діячем, безособові — дію, безвідносно до

діяча, названого формою називного відмінка. Порівняйте: *світить сонце* — *світає*, *вуха боліло* — *у вусі боліло*, *м'ята пахне* — *м'ятою пахне*. При деяких безособових дієсловах (найчастіше особових, вжитих у безособовому значенні) наявна вказівка на діяча, виражена орудним чи давальним відмінками іменника: *сніг мете* — *снігом мете*, *пахло опале листя* — *пахло опалим листям*; при інших вона взагалі неможлива: *суменіє*, *похолодало*.

Безособові дієслова називають явища природи (*смеркає*, *світає*, *вечоріє*), фізичний чи психічний стан істоти (*трусить*, *морозить*) чи стан, що створюється незалежно від волі людини (*мені не читається*, *не спиться*).

Безособові дієслова є незмінними, вони вживаються у формі теперішнього часу третьої особи однини дійсного способу (*вечоріє*, *розвиднюється*) або середнього роду минулого часу дійсного способу (*поталанило*) чи у формі умовного способу (*по-тепліло б*).

6.1.8. ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник — це іменна форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і поєднує ознаки дієслова й прикметника.

Подібно до прикметника дієприкметник виражає ознаку предмета, відповідає на таке саме питання — *я к и й?*, має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка, отже, граматичні форми дієприкметника визначаються відповідними формами іменника: *розквітлий навесні сад*, *розквітла навесні квітка*, *розквітле навесні дерево*, *розквітлі навесні квіти*. У реченні дієприкметник, як слово переважно залежне, виконує функцію означення або іменного присудка: *Сонце зараз було схоже на згасаюче в осиротілім полі багаття* (Ст.): *схоже на багаття* я к е? — *згасаюче*; *згасаюче в полі* я к і м? — *осиротілім*; *Швидкість світла була поки що неперевершеною* (Куч.).

У таких самих аспектах виявляється й подібність між дієприкметником і дієсловом. В основі семантики ознаки, що виражається дієприкметником, назва дії — це назва ознаки предмета за дією. Дієприкметникові властиві дієслівні категорії виду, причому він завжди зберігає вид того дієслова, від якого утворюється: *згоріти* — *згорілий* (доконаного виду), *бажати* — *бажаний* (недоконаного виду); стану, але дієприкметники вживаються лише у формі *активного* стану, що виражає ознаку діючого предмета (*зів'ялі на сонці рослини*), та *пасивного*, що виражає ознаку предмета, на який діє інший предмет, створюючи названу дієприкметником ознаку (*намальована* (к и м?) *майстром картина*, *керований* (к и м?) *диригентом*

оркестр). Іменній формі дієслова властива також категорія часу — дієприкметники вживаються в теперішньому та минулому часі: *згасаюче в лісі вогнище, понівечені морозом квіти*. У мовленні дієприкметники можуть вживатися з відносним часовим значенням, що виражається зв'язкою *бути*. Порівняйте: *Перерва була оголошена кілька хвилин тому і Перерва буде оголошена через кілька хвилин*.

Дієприкметник має здатність керувати іменниками в непрямих відмінках і пояснюватися прислівниками: *робота, виконана (я к?) охайно (к и м?) студентом*.

А к т и в н і дієприкметники доконаного виду минулого часу утворюються від основи інфінітива префіксованих неперехідних дієслів, що виражають перехід з одного стану в інший; формотворчим є суфікс *-л-*: *помолоді-ти* → *помолоді + -л-ий, зачерстві-ти* → *зачерстві + -л-ий*.

Якщо в основі інфінітива є суфікс *-ну-*, то формотворчий суфікс *-л-* додається до частини основи, яка залишається без цього суфікса: *розквіт-ну-ти* — *розквіт-л-ий, згірк-ну-ти* — *згірк-л-ий*. Активні дієприкметники минулого часу утворюються тільки від дієслів доконаного виду, отже, зберігають їх вид.

Примітка. Активні дієприкметники недоконаного виду теперішнього часу, що творяться від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів за допомогою суфіксів *-уч- (-юч-), -ач- (-яч)* (*бажаючий, відповідаючий, хвилюючий, стогнучий*) у сучасній українській мові вживаються обмежено або й зовсім не вживаються. Виражене ними значення передають іншими мовними засобами, зокрема і м е н н и к а м и (*командуючий армією генерал* — *генерал* — *командувач армії, головуючий на зборах працівник* — *голова зборів; відпочиваючі в «Артеку» діти* — *відпочивальники «Артеку»*) чи підрядною частиною складнопідрядного речення (*діти, які відпочивають в «Артеку»; виступаючий на семінарі студент* — *студент, який виступає на семінарі*).

П а с и в н і дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-т-, -н-, -ен-*.

За допомогою суфікса *-т-* творяться пасивні дієприкметники від дієслів, корінь яких складається з одного фонетичного складу: *по-ши-ти* — *поши-т-ий, ви-ми-ти* — *вими-т-ий*.

Суфікс *-н-* вживається, коли основа інфінітива закінчується голосною фонемою [a]: *написати* — *написаний, розпиляти* — *розпиляний*. Якщо в основі інфінітива є суфікс *-ува-*, то [y] в ньому змінюється під наголосом на [o]: *збудувати* — *збудований, намальувати* — *намальований*, але: *запрошувати* — *запрошуваний, виробувати* — *виробуваний*.

За допомогою суфікса *-ен-* пасивні дієприкметники утворюються, якщо основа інфінітива закінчується приголосним звуком (*принести* — *принесений, спекти* — *спечений*) чи голосни-

ми фонемами [и], [і], причому вони в основі дієприкметника не вживаються (*посилити* — *посилений*, *розліні[йі]ти* — *розліні[йе]-ний*) (графічно: *розлініти* — *розлініений*). Перед суфіксом *-ен-* в основі дієприкметника відбуваються такі чергування приголосних:

/z/—/ʒ/: *зберегти* — *збережений*, *постригти* — *пострижений*;

/k/—/tʃ/: *приректи* — *приречений*, *спекти* — *спечений*;

/z/—/ʒ/: *знизити* — *знижений*, *вразити* — *вражений*;

/s/—/ʃ/: *оголосити* — *оголошений*, *запросити* — *запрошений*;

/m/—/tʃ/: *скоротити* — *скорочений*, *оплатити* — *оплачений*;

/d/—/dʒ/: *погодити* — *погоджений*, *дослідити* — *досліджений*;

/zɔ/—/ʒɔdʒ/: *об'їздити* — *об'їжджений*, *виїздити* — *виїжджений*;

/st/—/ʃtʃ/: *вимостити* — *вимощений*, *очистити* — *очищений*;

губний — *губний* + */l/*: *зробити* — *зроблений*, *купити* — *куплений*, *зловити* — *зловлений*, *розграфити* — *розграфлений*, *повідомити* — *повідомлений*.

Від дієслів, в основі яких наявні сполучення фонем [оло], [оро], пасивні дієприкметники творяться за допомогою суфіксів *-т-* (*розпоро-ти* — *розпоротий*, *прополо-ти* — *прополотий*) та *-ен-*, що додається до основи без другої фонемі [о] (*розпоро-ти* — *розпорелий*, *поколо-ти* — *поколений*). Обидва суфікси є формотворчими для творення пасивних дієприкметників і від дієслів, в основі яких є суфікс *-ну-*. При цьому *-т-* приєднується до інфінітивної основи в цілому, а *-ен-* до тієї її частини, що залишається без кінцевої фонемі [у]: *розгорну-ти* — *розгорнутий*, *розгорнений*, *висуну-ти* — *висунутий*, *висунений*.

Усі дієприкметники творяться лише від дієслів, які вживаються без афікса *-ся*.

Дієприкметники активно переходять у прикметники, втрачаючи при цьому ознаки дієслова й набуваючи здатності виражати звичайну (не за дією) ознаку предмета. Серед них є такі, що повністю перейшли в прикметники: *відомий*, *знайомий*, *невмирущий*, *тямущий*, *цілющий*, *балакучий*, *ревучий*, *стиглий*, *спілий*. Інші дієприкметники вживаються у своєму значенні та в значенні прикметників. Деякі з цих слів абсолютно однозвучні (*смажений*, *колотий*), інші розрізняються: а) наголосом (*варений у печі борщ* — *варений гарбуз*, *учений в університетах чоловік* — *учений земляк*) — дієприкметник має наголошений корінь, керує відмінковими формами іменників); б) наголосом і будовою основи (*блиск-уч-ий* — *блиск-а-юч-ий*, *пал-юч-ий* — *пал-а-юч-ий*, *підпис-н-ій* — *підпис-а-н-ий*); в) наголосом і суфік-

сами (*нездійсн-єн-ий* — *нездійсн-єнн-ий*, *невблаг-а-н-ий* — *невблаг-анн-ий*). Втрачаючи й дієслівні, й прикметникові ознаки, діє-

прикметники переходять в іменники: *думка* ^{чия?} *вченого*, *при-*
хто? *хтій?*
йшли *знайомі*, *вимоги* *трудо*_{щих}.

Безособові форми на -но, -то активно вживаються в сучасній українській літературній мові: *сказано, написано, пошито, помито, побито*. За походженням це форми називного відмінка однини пасивних коротких дієприкметників середнього роду минулого часу. Вони втратили здатність виражати ознаку предмета.

У сучасній українській мові безособові форми на **-но, -то** мають співвідносні видові форми (*шито* — *пошито, писано* — *написано*), керують відмінковими формами іменників (*пошито* (щ о?) *костюм, пошито* (к и м?) *майстром*), пояснюються прислівниками (*пошито* (я к?) *гарно, оголошено* (к о л и?) *вчасно*), у безособовому реченні виконують функцію головного члена: *Під білою березою козаченька вбито* (Н. тв.); *Заорано. Рілля переді мною* (Павл.); *Все вирішено безповоротно* (Довж.).

Такі форми утворюються від будь-якого пасивного дієприкметника: *сконструйовано, переселено, переобрано, підживлено* тощо. Кожна безособова форма може вживатись у значенні будь-якого часу: *зроблено, було зроблено, буде зроблено*.

6.1.9. ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, що виражає дію або стан як ознаку іншої дії або стану і поєднує ознаки дієслова й прислівника. Наприклад: *Відходив серпень, запаливши наостанку білі вогні пізніх гречок* (Цюпа) (*відходив* (я к?) — *запаливши*... — дієприслівник виражає спосіб виконання дії, названої родовою формою дієслова); *Наблизившись, ловлю зміст розмови* (*ловлю зміст розмови* (к о л и?) — *наблизившись* — дієприслівник називає час дії, позначеної особовою формою дієслова *ловлю*). Обидві дії (названа родовою чи особовою формою і названа дієприслівником) завжди стосуються одного виконавця: *серпень відходив, запаливши; (я) ловлю, наблизившись*.

Подібно до прислівника дієприслівник є незмінним словом і виконує в реченні функцію обставини: у першому з наведених речень дієприслівник *запаливши* разом із залежними від нього словами є обставиною способу дії, у другому дієприслівник *наблизившись* є обставиною часу.

Крім лексичного значення, дієприслівник поєднують із дієсловом граматичні категорії виду (вжитий у формах недокона-

ного й доконаного виду, дієприслівник завжди зберігає вид дієслова, від якого утворюється), перехідності / неперехідності (пор.: *слухаючи розповідь, зустрічаючи друзів і замислившись сидів, розмовляв, дивлячись в очі*), стану. Дієприслівник не має морфологічно вираженого часу, але названа ним дія перебуває в певному співвідношенні з дією, яка названа пояснюваною дієслівною формою: обидві дії можуть збігатися в часі (*співають ідучи, читаючи розмірковуую*); названа дієприслівником дія відбувається до дії, вираженої особовою чи родовою формою дієслова (*прочитавши, зробив висновки*).

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи), -ачи (-ячи)*: *співати* → *співають* → *співаючи, замислюватися* → *замислюються* → *замислюючись*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ши* (після приголосного основи), *-вши* (після голосного основи): *привезти* → *привізши, прочитати* → *прочитавши*.

6.2. ПРИСЛІВНИК

6.2.1. ЗНАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКА, ЙОГО ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ

Прислівник — незмінна повнозначна частина мови, яка об'єднує слова зі значенням ознаки дії, стану чи іншої ознаки або зі значенням стану: *працюють* (як?) *наполегливо, старанно; надзвичайно приємна людина* (приємна якою мірою? — *надзвичайно*), *сказано досить влучно* (сказано як? — *влучно, влучно* якою мірою? — *досить*); *надворі холодно; дівчатам весело*.

Виражаючи ознаку дії чи стану, прислівники в мовленні найчастіше пояснюють дієслівні форми: *Тополі хиляться* (як?) *низенько, нагомонівшись* (якою мірою?) *досхочу* (Петр.); *Київ* (коли?) *не відразу збудований* (Н. тв.). Вжиті для вираження ознаки іншої ознаки прислівники поєднуються з прикметником чи іншим прислівником — виразниками первинних ознак. *Такі ночі бувають, мабуть, тільки у Таврії. Тихі та ясні, політньому теплі й по-степовому духмяні* (Міщ.) — *теплі* (як?) — *політньому, духмяні* (як?) — *по-степовому*; *Трохи вище входу в дупло вишня була розділена на два стовбури* (Пер.) — *була розділена* (де?) — *вище, вище* (наскільки?) — *трохи*.

Значно рідше прислівники вступають у смислові зв'язки з іменниками — словами з предметним значенням. У мовленні поширені вислови: *обід по-домашньому, локишина по-полтавськи,*

кава по-турецьки, зовсім дитина, читання вголос і под. Неважко помітити, що в них іменник називає страву, прислівник — спосіб приготування (*судак по-польськи, котлета по-київськи*) або іменник називає опредметнену дію, а прислівник — її ознаку (*розмова (я к а?) пошепки, плавання (я к е?) наввипередки*). У словосполученнях на зразок *ліс узимку, шлях направо, зовсім старик*, у яких іменник має конкретне значення, прислівник виражає ознаку відповідного предмета в певний час його сприймання, у певній місцевості: *Люблю ліс узимку — такий, яким він є в цю пору року (ліс я к и й? — узимку, зимовий)*. За відсутності безпосереднього сприймання предмета людина уявляє його з відповідними ознаками, які спостерігала в певній ситуації, в певний час.

Прислівники, що виражають стан природи, оточення чи стан істоти, в мовленні є словами незалежними, пояснюваними: *З цього часу всі учні стали називати мене поетом. Мені й приємно* (Міщ.); *Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути* (Гонч.).

Прислівники є словами незмінними, чим відрізняються від інших повнозначних частин мови. Від прислівників на *-о, -е* утворюються форми ступенів порівняння, які також є незмінними: *приходь швидше, прийдіть швидше, біжімо швидше; найкрасивіше написав, найкрасивіше причесаний*.

За походженням і семантикою прислівники співвідносні з усіма змінними частинами мови: *вдень, раптом* (з іменниками); *по-сусідськи, нашвидку, високо* (із прикметниками); *внічю, по-своєму, як, коли* (із займенниками); *тричі, вдвох* (із числівниками); *пошепки, всупереч, крадькома* (з дієсловами).

У реченні прислівники найчастіше виконують функцію обставини: *Ополудні йду до моря і здаля бачу, що воно сміється* (Куч.) — *йду (к о л и?) — ополудні, бачу (з в і д к и?) — здаля; Його величність Здоров'я навдивовижу самовпевнене й легковажне* (П. Б.) — *самовпевнене й легковажне (я ко ю м і ро ю?) — навдивовижу*. Пояснюючи іменник, прислівник виконує функцію неузгодженого означення: *Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво, а Бертольд подався прямо* (Л. Укр.) — *шлях (я к и й?) — направо, шлях (я к и й?) — наліво*. Виступаючи незалежним словом і виражаючи значення стану, прислівники виконують функцію головного члена односкладного речення: *Тепер стало відчутніше, як далеко вони від степену...* (Гонч.); *У великій неприбраній кімнаті зимно* (Р. С.). Рідше вони виконують функцію присудка двоскладного речення: *Зелений ряст іще нівроку!* (Петр.). Деякі з прислівників не є членами речення, вони надають певних відтінків мовленню: *Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії* (Довж.); *Газету, шоправда, назвала,*

але що то за газета? (Загр.) — прислівник *певно* надає висловленню відтінку припущення, прислівник *щоправда* — відтінку ствердження.

6.2.2. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

За значенням прислівники поділяються на такі розряди: обставинні, означальні, предикативні, модальні. Кожен із них підтверджує й чіткіше характеризує визначення прислівника як частини мови.

Обставинні прислівники виражають різні взаємозв'язки між явищами навколишнього світу — діями, станами предметів та умовами їх існування (місце, час), дією та її стимулом (причина, мета). Обставинні прислівники поділяють на прислівники місця, часу, причини, мети.

Обставинні прислівники *місця* називають місце або напрям дії та відповідають на питання: *де? куди? звідки?: недалеко, зліва, попереду, здалеку, зблизька, звисока, догори, вниз, вправо, прямо, наперед, спідсоду.*

Обставинні прислівники *часу* вживаються для вираження часових меж початку, проходження та закінчення дії; вони відповідають на питання: *коли? відколи? як довго? доки?: замолоду, здавна, віддавна, завидна, надовго, навічно, невдовзі, сьогодні, знову, зрідка, щодня, щороку, щорічно.*

Прислівники *причини* називають причину виникнення дії, відповідають на питання: *чому? через що? з якої причини?: зопалу, спросоння, згарячу, знічев'я, здуру.*

Для вираження мети дії вживаються прислівники *мети*, які відповідають на питання: *для чого? нащо? навіщо? з якою метою?: наперекір, напоказ, ненароком, навмисне, зумисне.*

Примітка. Слід відрізнити прислівники *вже, ще*, які виражають час дії, і прислівники *там, де*, що називають місце дії, від однозвучних часток: *ще не виконав, уже розвиднілось, де живеш, там зібрались і вже ж і скажеш, ще чого не було, та де там виконати сьогодні.*

Означальні прислівники характеризують дію або ознаку предмета за якістю, кількістю чи способом вияву ознаки, способом виконання дії. Серед них виокремлюють якісно-означальні, кількісно-означальні та прислівники способу дії.

Якісно-означальні прислівники виражають якісну ознаку дії, відповідають на питання *як?* Вони утворюються найчастіше від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е: високий — високо, мідрий — мідро, гарячий — гаряче; зачудовано, широко, мило, вдячно, лагідно.*

Подібно до якісних прикметників якісно-означальні прислівники утворюють форми вищого й найвищого ступенів порівняння: *нижче спуститись, ближче підійти, найсердечніше подякувати, більш досконало розібратись, найбільш сердечно поставитися*.

Примітка. Ступеневі форми прислівників утворюються так само, як і ступеневі форми прикметників, зберігаючи всі особливості творення (див. 5.4.3).

Прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників однозвучні з відповідними формами прикметників середнього роду. Для розмежування їх слід враховувати те, якого слова стосується ступенева форма — іменника чи дієслова. Порівняйте: *село (як є?) найкраще — намалювати (як?) найкраще; виконання (як є?) гірше — не буде (як?) гірше; залізо (як є?) важче від води — нести (як?) важче*.

Кількісно-означальні прислівники передають кількісний вияв дії, стану, ступінь, міру вияву дії, ознаки, відповідаючи на питання: скільки? як багато? якою мірою? Якщо прислівник не виражає точної кількості, то він сполучається переважно з прикметником, дієприкметником, іншим прислівником; передаючи точну кількість, він поєднується здебільшого з дієслівними формами. Порівняйте: *надзвичайно вдалий, вкрай стомлений, занадто переобтяжений і прийшли втрох, повторили двічі*. Можливі також поєднання на зразок *трохи стомився, складений учетверо*.

Прислівники способу дії вживаються для вираження способу виконання дії і відповідають на синонімічні питання: як? яким способом?: *по-новому, по-товариськи, вплав, наготові, жартома, крадькома*.

Предикативні прислівники слугують для вияву стану природи, стану оточення, психічного чи фізичного стану істоти, а також стану з модальним значенням можливості, необхідності. Від інших розрядів прислівників вони відрізняються й тим, що утворюються внаслідок переходу в цю групу прислівників якісно-означальних (*дітям приємно, боляче все бачити, холодно надворі* та ін.), окремих іменників на зразок *сором, жаль, час, пора, шкода, слід, лійнь, досада, гріх (пора збиратися в дорогу, сором за той вчинок, лійнь руку підняти)*. Лише невелика група предикативних прислівників не має співзвучних серед інших частин мови: *можна, можливо, треба, потрібно, немає, видно, відрадно, необхідно, варто, важливо*. Зважаючи на семантику, синтаксичну функцію в реченні, предикативні прислівники слід відрізняти від однозвучних слів. Порівняйте: сумно на

як? як?
душі — сумно дивилась, тепло надворі — тепло пригріває сонце,
лійнь розбирає — лійнь поворухитись, сором під обличчя — сором
за сказане.

Модальні прислівники відрізняються від прислівників усіх інших розрядів: вони не виражають певного значення, а вживаються для того, щоб надати окремому членові речення чи всьому реченню модальних відтінків — ствердження, заперечення, вірогідності, можливості / неможливості, виразити зв'язок думок, їх послідовність: *звичайно, безумовно, очевидно, певно, напевно, можливо, видно, отже, нарешті, навпаки, наприклад, по-перше, по-друге*. Із членами речення ці прислівники не пов'язані ні за смислом, ні граматично. В усному мовленні вони виділяються інтонацією, а на письмі — розділовими знаками (комами).

Більшість модальних прислівників є однозвучними із предикативними чи означальними.

Модальні прислівники

І вже не знаю, а чи впізнав би на човні новім свій давній берег. Ні, напевно, ні ... (Стус).

Батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посормився (Довж.).

Означальні, предикативні прислівники

якою мірою?

Я знав майже напевно, що він обікрав моїх друзів (Стус).

Тоді видно було навіть, як по воді бігають якісь навучки (Гонч.).

Завжди як модальні вживаються прислівники на зразок *по-перше, по-друге, отже, щоправда* та ін.

6.2.3. МОРФОЛОГІЧНІ ТИПИ ПРИСЛІВНИКІВ

Як самостійна частина мови прислівники сформувалися на основі інших частин мови, тому за походженням вони поділяються на відприкметникові, відіменникові, відзайменникові, відчислівникові, віддієслівні, відприслівникові. Окрему групу утворюють складні прислівники.

Чи не найбільше в сучасній українській мові прислівників від прикметникового походження. Вони активно утворюються від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е* (*тихо, тепло, задумливо, замріяно, гаряче, дуже, байдуже*), а також від різних родових і відмінкових форм прикметників за допомогою прийменників-префіксів (*звисока, спроста, нарізно, заново; вручну, згарячу; напевне, востаннє; напоготові, помалу; по-материнському*), за допомогою префікса *по-* та суфікса *-и* (*по-молодецьки, по-сусідьки*).

Серед відіменникових прислівників наявні такі, що походять від давніх іменників у певній відмінковій формі (*ран-*

том, притьмом, нишком, підтюпцем, прямцем, ненароком, пішки, рачки, верхи), від відмінкових форм сучасних іменників (часом, разом, світом, ранком, миттю), а також утворені поєднанням прийменників із відмінковими формами іменників (доволі, зверху, зозла, знадвору; вголос, навіки, надвечір, осторонь, навхрест; вкупі, надворі, напередодні, попідтинню, опівночі).

Від займенникові прислівники об'єднують такі, що утворені у віддалені часи на основі різних давніх займенників (там, тут, доки, доти, звідки, звідти, тоді, іноді, туди, куди, сюди, скільки, стільки) — такі прислівники в сучасній мові багатьма сприймаються як первісні; на їх основі за допомогою різних суфіксів і префіксів утворюються нові прислівники: *де-небудь, кудись, подекуди, казна-звідки, будь-коли, ніколи, нізвідки, абияк, будь-де*; прислівники, утворені від сучасних відмінкових форм займенників і прийменників-префіксів (*притому, причому, почому (притім, причім, почім), нащо, навіщо, передусім, по-моєму, по-своєму*).

Кількісно невелика група відчислівникових прислівників. Вони утворені від власне кількісних числівників *два, три* за допомогою суфікса *-чі (двічі)*; від кількісно-збірних і порядкових у знахідному відмінку і прийменника-префікса (*втрое, натрое, вдруге, спершу*); поєднанням відмінкової форми власне кількісних числівників із прийменником-префіксом (*удвох, уп'ятьох*).

Віддієслівних прислівників небагато. Серед них є утворені суфіксом *-ки (мовчки, пошепки)*, суфіксами *-ма, -ома (лігма, сидьма, крадькома)*, без спеціального суфікса (*сторч*), поєднанням форми наказового способу з префіксами (*навперейми, всупереч*).

Прислівники, утворені поєднанням відмінкових форм різних частин мови з прийменниками-префіксами, слід відрізнити від однозвучних поєднань прийменників і відмінкових форм твірних слів. Порівняйте:

Прислівники

*прийшов востаннє
приготувати звечора
працюю вдень
нащо (навіщо) сперечатися?
поділити надвоє*

Однозвучні з прислівниками слова інших частин мови:

*зайшов в останнє купе
поверталися з вечора відпочинку
зустрілися в день повернення
на що ти сподіваєсися?
зробити грати на двоє вікон*

Спостерігається творення прислівників від інших прислівників (не лише від відзайменникових за допомогою суфіксів і префіксів) префіксальне: *надалі, відтепер, задовго*; вони одно-

звучні з поєднанням прислівника, що вживається у значенні іменника, і прийменника, порівняйте: *зроблю назавтра* — *не відкладай на завтра* (тобто *на інший день*).

Складні прислівники утворюються подібно до утворення складних іменників і прикметників, зокрема поєднанням двох іменних основ з єднальним звуком або без нього (*силоміць, водночас, натщесерце, запанібрата*), поєднанням форми непрямого відмінка іменника з чистою основою іншого іменника (*горілиць, рукопаи*), поєднанням займенникової основи з іменниковою чи прикметниковою (*самохіттю, насамперед, чимраз*), поєднанням числівникової та іменникової основ (*водносталь, обабіч*), повторенням того самого слова чи споріднених слів самостійно або за допомогою службового слова між ними (*далеко-далеко, сила-силенна, віч-на-віч, але раз у раз*), поєднанням синонімічних чи антонімічних слів (*тишком-нишком, більшени*).

Від якісно-означальних, окремих обставинних прислівників утворюються прислівники з пестливим значенням: *недалечко, давненько, смачненько, нищечком, змалечку*.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Дієслово

Вправа 1. Переписати, підкреслити дієслова. Визначити їх семантику та форму, вказавши змінна вона чи незмінна; з якими словами за змістом пов'язане дієслово, пояснюваним воно є чи пояснює інше слово, яку синтаксичну функцію виконує.

Володимир дивився на ті листки дерев, сидячи біля розчиненого вікна, і в серце йому наливалось тихої, трохи сумної, але напрочуд погідної музики. Під цю хвилю йому дивно ставало, що ще недавно чулися над цією землею вибухи і розрізали повітря кулеметні черги. Йому дивно було відчувати й легке зудіння в носі — світ перед ним був такий прозорчастий і так гарно уладнований! Йому хотілося заплющитися, щоб перенестися у якусь іншу сферу: ця тиша і цей спокій по-своєму вражали його й бентежили. За спиною лежала порожня школа, стіни її було побілено, підлоги вимито, парти розставлено, в порожніх класах приємно пахло не до кінця просохлою фарбою та глиною. Він полюбив заходити туди і щодня вдихати цей запах: ще зовсім трохи — і в ці чисті, сонні й такі запашні класи ввірветься весела і завзята гурба.

Поки що він насолоджується цим настроєм, тим більше, що побіч із цим живе в ньому й інше почуття, і він намагається затлумити його, але воно весь час виплескується з нього — погляд його нестримно тягся туди, на гору, куди він забрався тільки раз і де так незвичайно було пригостено його водою.

Думав про це, сидячи біля вікна й дивлячись на ті горби з першими жовтими листками.

В. Шевчук

Вправа 2. Визначити основу інфінітива та основу теперішнього часу поданих дієслів. У яких дієсловах вони збігаються, у яких — різні, чим різняться?

Переходити, вступати, подивитись, засміятися, нагадувати, стояти, косити, жати, сіяти, впізнавати, повертатися, трепетати, конспектувати, плисти, плести, відбиватися, тоншати, прощати, клеїти, витирати, стояти, колоти, дихати, хотіти, робити, чути, плакати, садити.

Вправа 3. Переписати, підкреслити дієслівні форми, визначити вид і видове значення кожної з них.

В одній із гіпотез про походження океанів та морів розповідається, що наша планета колись була розплавленою вогняною кулею. Минуло багато років, і поверхня кулі охолола й затверділа, але всередині куля залишалася розжареною. Там весь час утворювалися гази й пара, які виходили на поверхню крізь щілини, що розчахували Землю.

Минув якийсь час, і над планетою зібралось пари так багато, що вона вкутала Землю густими хмарами. Рясні дощі тоді йшли день у день не одне тисячоліття, аж поки на поверхні не захвилювалися моря й океани.

Та найцікавіша інша гіпотеза. Колись був суцільний континент — суходіл. З Європи, Азії, Африки, щоб добратися в Америку, не треба було пливти на кораблі — ці материки з'єднувалися так, як зараз Європа з Азією. Майже триста мільйонів років тому цей величезний континент тріснув у кількох місцях, і частини суші — теперішні материки — почали віддалятися одна від одної. Тріщини поступово заповнила вода. Так утворилися океани й моря.

Подивись на карту півкуль, і ти побачиш, що берегові лінії Євро-Азіатського й Африканського континентів збігаються з береговою лінією Американських континентів.

За Г. Карпенком

Вправа 4. Від поданих дієслів утворити співвідносні видові форми, визначити мовний засіб творення. Чому такі форми утворюються не від усіх дієслів?

Пригорнутись, належати (до якоїсь організації), прибирати, звиватися, жаліти, милувати, перелити, мліти, непритомніти, схаменутися, нездужати, усміхатися, чекати, відшуміти, приходити, телефонувати, витирати, поперемивати, задумувати, заробляти, передавати, учити, занедужати, приміряти, досипати.

Вправа 5. Із поданого тексту виписати у дві колонки дієслова недокожаного виду і докожаного; де можливо, дописати до них співвідносну видову форму, позначити засіб творення її. Чи до всіх дієслів можна її дібрати? Чому?

Батьківські поради

Жив у одному селі чоловік, і був у нього син. Якось батько каже йому:

— Слухай, сину! Живи так, щоб ти мав у кожному селі хату, на кожний день нові чоботи і щоби тобі всі люди кланялися.

Задумався син над батьковими словами і питає:

— Як це, батьку, я міг би поставити в кожному селі хату, купувати щодня нові чоботи і примусити всіх мені кланятися?

Засміявся старий і говорить:

— Дуже легко, сину! Матимеш у кожному селі доброго товариша — будеш мати і свою хату. Щоб на кожний день були нові чоботи, треба їх щовечора чистити, і на ранок вони будуть як нові. І вставай, сину, рано — раніше всіх — і йди на роботу, і роби, а йтимуть на роботу люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися.

Із народної творчості

Вправа 6. Прочитати. Визначити дієслова, записати їх двома колонками (перехідні, неперехідні) разом зі словами, що називають об'єкт дії (якщо такі наявні). Пояснити свій поділ.

Чайки віщують весну

Вдень на острові Білому вже світило сонце. Сніг став податливий, покритися сріблистою плівкою. Верхівки пагорбів місцями оголилися і жовтіли пожухлою травою. Пара маленькими цівочками струменіла над ними.

Петро Олександрович востаннє подорожував по острову. Звозив звідусіль капкани — мисливський сезон закінчувався. Завтра сюди прилетить вертоліт і — додому. Приємно буде доповідати керівництву звірооленярського радгоспу «Ямальський»: виконано декілька річних планів.

Собаки натужно тягли нарти, на ходу лизали снігову скоринку.

Повсюди чути переклик морських чайок. Ширяють над островом, щось вишуковують. В останні дні їх налетіло сила-силенна, раніше стільки ніколи не бачив.

«Що це з птицями трапилось?» — Петро Олександрович здивовано стеноу плечима. Але коли помітив у деяких дзьобах стеблинки, то відразу збагнув: чайки почали гніздитися. А тому і позлітались сюди з Карського моря. Ні, не треба ставати їм на заваді, саме час залишити острів.

А чайки ширяли і ширяли навкруги. В їхніх криках вже не чути тужливих нот, а лише радість. Чайки віщували весну.

За М. Яненком

Вправа 7. Відповідаючи на запитання, вміщені в дужках, утворити й записати словосполучення, визначити в них перехідні й неперехідні дієслова.

Говорити (хто? що? про що? з ким?), говоритися (про що? про кого? в чому? кому? до кого?), обговорювати (що? кого? з ким?), обговорюватися (хто? що? ким? з ким?), міркувати (хто? над чим? про що?), обмірковувати (що? з ким?), сповістити (кому? кого? про кого? про що?), оповіщати (кого? про що?), боліти (що? хто? у кого? кому?), уболівати (за ким? за чим? за кого? за що?), хворіти (на що? хто? чим?), платити (кому? за що?), оплатити (що? кому?), сплатити (що? кому?), заплатити (за що? кому? чим?), розплатитися (за що? з ким? чим?).

Вправа 8. Переписати. Підкреслити дієслова двома лініями, слова, що називають суб'єкт дії, — однією лінією та її об'єкт — пунктирною лінією, визначити відмінок цих слів, стан дієслова. Обгрунтувати визначення.

Ще в Петербурзі мріяв Тарас, як тільки повернеться на Україну, відразу ж побувати у рідному селі. Склалося інакше. Ось уже й травень минув, і червень догоряє, а він усе в колясці, усе по чужих людях. А до Кирилівки все ще далеко ...

У Києві тепло вітали його в університеті, особливо ректор Максимович, про вчені праці якого Шевченко чув ще в Петербурзі. Студенти полонили його своєю ширістю і любов'ю. Де-хто з них знав його «Кобзар» напам'ять. Тарас познайомився з студентами, які ще на університетській лаві бралися за наукові дослідження і не боялися сміливо виступати на різних зібраннях і висловлювати нові, небажані для начальства думки.

Шевченко багато розповідав студентам про Петербург, своїх друзів та вчителів. Особливо затягувались ці розмови під час прогулянок Дніпром на човні. Чудовою видалася прогулянка до Межигір'я біля Києва. Йому пощастило застати на Дніпрі проти Межигір'я плотарів, які перестоювали тут, чекаючи на свого хазяїна з Києва. Засвітла Тарас малював олівцем з плотів Межигірський монастир, а вночі слухав пісень плотарів і записав кілька собі в альбом.

За Л. Смілянським

Вправа 9. Записати, визначити стан дієслів. Речення із дієсловами активного стану перебудувати на речення з дієсловами пасивного чи зворотно-середнього стану, а речення з дієсловами пасивного і зворотно-середнього стану — на речення з дієсловами активного стану. Які зміни при цьому відбуваються? З дієсловами якого стану вислови більш поширені?

1. Діти виготовляють іграшки і тішать себе ними. 2. Вихованці старшої групи дитсадка майстерно виконують «Козачок». 3. На муззаятті діти розучували веселі пісеньки. 4. Юні артисти із захопленням готували концерт для батьків. 5. Гостей радо зустріли господарі. 6. Друзі щиро привітали один одного. 7. Нива обробляється рільниками. 8. Проект забудови міста розробляється архітекторами. 9. Згадується дівчинці мамина казка. 10. Небо затягувалося хмарами. 11. Котик невеликий, а дряпається. 12. Від сильного вітру рвуться електропроводи.

Вправа 10. Переписати, підкреслити дієслова, визначити, у формі якого способу вони вжиті, характер дії, названої ними. Чому в деяких дієсловах форма способу не визначається?

1. Кажуть хлопці: я сама наче квіточка, що пливають мої слова, як та річечка, що душа моя співає, мов сопілочка (*Дем.*). 2. Знову день спливає за водою, ти ж не йди за швидкоплинним днем. Дай мені набутися з тобою, дай мені надихатись весною, що, зникаючи, горить вогнем (*Ос.*). 3. Квіти куплю в переході, ніжну, забуту красу, радість у теплих долонях в дім свій внесу (*О. Ч.*). 4. Будь щедрою, хай плаче твоє листя, роздай плоди і знову зацвітай. Хай попліткує наволоч тілиста. Що є душа? — у неї не питай. 5. А що поробиш — хай воно згорить, сміятись краще все-таки, ніж плакати. 6. Де хтось би плакав, а Марко заграє. 7. Не забувайте незабутнє, воно вже інеєм взялось! 8. Мабуть, людину десь на чужині отак би жодна пташка не зустріла (*Із тв. Кост.*). 9. Серце здушили мені — мовчи! О майбутнє моє прекрасне! Чуло серце тебе вночі, що ж — нехай собі серце гасне! (*Є. Пл.*). 10. Сонце сяє, вабить душу, усміхається земля, — ти ж керуй туди спокійно, де горить мета твоя (*Б. Гр.*). 11. Квітки вертаються, бо знають: яким не був би інший світ, а квітка мальва спочиває, коли схиляється на пліт (*Чуб.*).

Вправа 11. Переписати, підкреслити дієслова умовного способу, визначити їх граматичну форму та характер вираженої ними дії.

1. Чому з тобою ми не хвили? Удвох за руки б ми взяли і в край щасливий полетіли, де ждала нас любов колись. 2. Коли б сказав я: «Пташко! Мені без краю важко — спасеш єдина ти ... Побудь же, не лети!» — Ти полетіла б? 3. Воля в житті найдорожча, але мені ти миліш: сам я приборкав би крила, тінню

твоєю б я став. Тільки б на тебе дивитись... 4. Хотів би вітром південним стати, щоб під вікном твоїм вічно ридати. 5. «Кинув, пішов і забув, наче приснився і не стало, о, коли б сльози почув!» — так її серце стогнало. 6. Даремно б ви упали на коліна, об землю бились би в тенетах каяття: о, не простить вас гнівна Україна за вік ганебного життя. 7. Коли б ми плакати могли, які б річки з очей незрячих, які б річки із сліз гарячих по Україні потекли б! (*Із тв. Олеся*). 8. Та й сон же, сон, напрочуд дивний мені приснився — найтверезіший би упився. 9. Якби мені, мамо, намисто, то пішла б я завтра на місто (*Т. Ш.*).

Вправа 12. Переписати, підкреслити дієслова наказового способу; назвати виражений ними відтінок волевиявлення, форму, виділити закінчення.

1. Учітеся, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає. 2. Нехай стара мати навчається, як дітей тих нових доглядати. 3. Ходім лишень в малу хату (*Т. Ш.*). 4. О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним. 5. Не слів мені, о ні! Не слів, а ніжних хвиль! Хай плещуть хвилями пісень моїх слова, хай кожна рима рани обмива, хай кожний спів уйма народний біль... 6. О мово, наче колискова! Прийми мій радісний привіт (*Із тв. Олеся*). 7. Як парость виноградної лози, плекайте мову (*М. Р.*). 8. Мово рідна, квітуй і шануйся, любов'ю воздай всім народам і мовам (*Дем.*). 9. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами. Хай буде легко. 10. Нехай смакують почуття гурмани, а ти стихія — любиш, так люби! (*Кост.*). 11. Вслухайтесь, земле і небо, у рокіт моїх страждань. 12. Говоріть, кричіть, щоб всі узнали, втямили нарешті до пуття: смертні нам безсмертя дарували, смертні нам продовжили життя (*Сим.*).

Вправа 13. Записати подані дієслівні форми двома групами: дієслівні форми дійсного і наказового способів, виділити в усіх закінчення, з'ясувати різницю в характері названої дії. Чи однакові закінчення в тій самій особовій формі?

Шануймося, вчимо, навчаємо, дзвениш, вертайся, вертаєшся, звучить, підводитеся, підведіться, підходь, підійде, виводьмо, вивозимо, прочитаймо, зберімося, малюємо, виконуємо, зупиніте, прийдете, хай скаже, поважаєте, стежмо, учіте, учите, зачаруєтесь, кохайтесь, ростіть, виростайте, перечитуємо, прибираєте, ходить, ходіте, хай висловлює, мудрішаймо.

Вправа 14. Переписати, підкреслити дієслова, над кожним надписати, у формі якого способу, особи чи роду воно вжите, над дієсловами дійсного способу зазначити час. Чи всім дієсловам, наявним у реченнях, вла-

стиві названі форми? Визначити випадки вживання форм одного способу в значенні іншого.

1. Поспішав у темний бір Дбайко по стежині. Стрів його вухатий звір в сірій одежині. Попросив: «Допоможи! Не скупись для зайця — на стежині положи цілого окрайця». — «Охо-хо! Що тут розмовляти... Не вклоняйся, не проси, на ось дітям віддаси». 2. «Ану обідать, щоб росли!» — Це ж іменинник наш Тарас — він пригощати буде нас (*Кол.*). 3. Із води вилазить рак та й говорить зайцю так: «Раки взимку спочивають і замовлень не приймають. От згадав би влітку нас, зшили б чоботи ураз». 4. Ну, а мама — так, як мама: сипле в миску борщ з грибами, крає хліб, несе кисіль не до столу, а в постіль та й говорить до дитини: «Ти б хоч вмився, любий сину, хоч промий свої очиці, я подам тобі водиці не з криниці, а тепленької з горнятка, вмийсь хоч лапкою, дитятко...». 5. І всі троє дружно, любо буряка беруть за чуба. Потягнули вгору, вбік, смик уліво, вправо смик, а буряк з землі — ніяк. 6. Подумай зайчик про зиму влітку — замовив би чобітки, не мерзли б ніжки в холоди (*Із тв. Ст.*). 7. Часом і досі ще мені здається, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи (*Довж.*). 8. Що в житті цьому підготував, те в майбутньому візьмеш, а що був посіяв, те там пожнеш (*І. Вишинський*). 9. «Ти б пройшлася на базар та, заодно, принесла мені склянку тютюну», — іншого разу просить батько матір (*П. Малєєв*).

Вправа 15. Записати подані дієслова двома групами: дієслова першої і другої дієвідмін, визначаючи їх за особовими формами та інфінітивом, від двох дієслів кожної групи записати всі особові форми теперішнього часу дійсного способу, форми наказового способу.

Розводити, вирощувати, мовчати, жевріти, дорожити, пробиратися, шкодувати, перетворюватися, гризти, нарікати, засуджувати, колоти, тривожити, жити, повзти, гнутися, прощати, простити, зупинятися, світити, різати.

Вправа 16. Записати, вставляючи пропущені літери, з'ясувати вживання їх. Визначити форму способу, часу, особи дієслова. Назвати чергування фонем в основі дієслів.

1. Не знаю, хто ти, де жив..ш, кого милу..ш і голуб..ш. А знаю — ти чека..ш теж, тривожно вгаду..ш і люб..ш. 2. Моєму серцю, сн..шся ти, як морю сн..ться урагани. 3. Ще над Дніпром клубоч..ться задуха, і пахне степом сизий деревій. Душа моя, знайдибіда! Знайди біду... Яку біду надибала? Сто..ш і не одверн..шся. 4. Мене скуплять і спродувать не раджу. Моя душа не ход..ть на базар. Я не клянусь, тому що я не зраджу і вже не раз це в битвах доказав. 5. Ми мовч..мо — поезія і я. Ми одна одній

див..мось у вічі (*Із тв. Кост.*). 6. Чому ж ви чужими сльозами плач..те, на мислях позичених чому скач..те? — Хотілось би знати все ж! 7. Гей, нові Колумби й Магеллани, напн..мо вітрила наших мрій! (*Сим.*). 8. Ти до мене прийд..ш рано, коли зійде тільки сонце. 9. Вітре, вітре, нащо ві..ш, нащо ліс зелений гн..ш? Нащо стріли половецькі в військо Ігоря нес..ш? 10. Не спиняй думок крилатих, хай лет..ть в світі: безліч дивних див углед..ш їх очима ти (*Із тв. Олеся*). 11. Доля ку..ться у боротьбі. 12. Барвінок стел..ться в траві... 13. Жив..мо ж всі, поки життя дає нам світлі почуття. 14. О Україно! О рідна ньенько! Тобі вірненько присягн..м! (*Із тв. М. Вороного*).

Вправа 17. Записати речення двома групами: з дієсловами дійсного й наказового способів, виділити в дієсловах закінчення, пояснити вживання його, назвати виражені ним граматичні форми.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй. 2. А потім довго будуть затихати десь на печі дитячі голоси. 3. Іду назустріч долі. Ітиму, доки вистачить снаги. 4. Будь щедрою, хай плаче твоє листя, роздай плоди і знову зацвіти (*Із тв. Кост.*). 5. Я співатиму про сонце і про жайворонка в небі. 6. Але цілу ніч до ранку мені буде снитись сонце, чутись жайворонка пісня і ввижатимешся ти. 7. Ллеться сяйво смарагдове. 8. Хай сурми сплять і ждуть ясного дня обнови ... 9. Чому ж ти, лицар мій, на герць не виступаєш, а вітром жалібно голосиш на ріллі?! 10. Я блукатиму весь день, не любуючись квітками (*Із тв. Олеся*). 11. Спади мені дощем на груди, пустелю-душу ороси — я стану жить. Я мріять буду, як мріють ранками ліси. 12. Не вимучуйте з себе сміху, коли серце стогне від мук (*Сим.*). 13. Ярій, душе! Ярій, а не ридай. У білій стужі серце України. А ти шукай — червону тіль каліни, на чорних водах — тіль її шукай (*Стус*).

Вправа 18. Записати речення двома групами: з дієсловами минулого часу дійсного способу та з дієсловами умовного способу. Дієслова підкреслити, назвати граматичні форми, засіб вираження. Що між дієсловами обох способів спільне і відмінне?

1. Не одні хани у полон мене брали, били-вбивали, на чужину гнали. А я не скорилася, із сльози віродилася, українкою я народилася! (*Дем.*). 2. Торжествують: він не помилявся, не змочив — ні разу! — підошов, проти вітру — жоден раз! — не пхався. Але ж він нікуди і не йшов! (*Сим.*). 3. Повне святої розлуки, серце музики стискалось, далі — не стерпіло муки і розірвалось! (*Вор.*). 4. І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами: «Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими». 5. Шматка землі немає під ногами, в яку б ще міг упертися Антей (*Кост.*). 6. Дні стоять погожі і привітні — розтопилося б

і серце кам'яне. 7. Ні, я не став би тебе вогнем палити, з тобою розквитався б без жалю: я б побажав тобі когось отак любити, як я тебе люблю (Сим.). 8. Одвіку земля народжувала прозірливців, що своїм словом, ба навіть смертю, утверджують істину, в якій би одежі вона не з'являлась, якому богу не молилась би (Іванч.). 9. Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти (Павл.).

Вправа 19. Переписати, підкреслити дієслова. Визначити їх спосіб, час, особу чи рід, число. В яких дієсловах визначити ці форми неможливо? Чому? Позначити випадки вживання форм одного часу в значенні іншого.

1. Україно! Доки жити буду, доти пізнаватиму тебе! (Сим.). 2. Снилось мені ясне сонце, що в хаті світило, — а то лиш так моя мама дивилася мило. 3. Колишися, калинонько, колишися, зеленими листочками розпишися (Підг.). 4. З горя лине горобчик до мами, плаче мама гіркими сльозами. Тато каже: «Тікай, лобуряко! Бо коли б ще і ти не заплакав». І поплентався горобчик із дому. 5. Шпак бурчить: «З ним водитись негоже! Він шпачат зіпсувать мені може». 6. В нас є розбійник у дворі: он він цвірінькає вгорі. Ну, хай би кривдив він малят, але й мене він просто зо світу жене. З-під носа вихопить шматок. «Це не про твій, — кричить, — роток!» А сам мерщій на гілку — скік! 7. Вся малеча дріботить, знявши писк і галас. Раптом хтось як закричить: «Утікайте зараз!» Жовтодзьобий горобець впав серед подвір'я та й стрибає навпростець, розпустивши пір'я. «Це моє пшоно, моє! Хто захопив зернинку?» — Та курчатко як штовхне, та як дзьобне в спинку. 8. Гуси крильми важкими лопочуть, на льоту між собою гелгочуть. Хоч би хто по дорозі спитався: «А куди ж це ти, хлопче, подався?» 9. І раптом де не взявся шпак. «Хапайся за крило! Коли літати вмієш так, куди ж тебе несло?» (Із тв. Пр.).

Вправа 20. Переписати. Підкреслити дієслова, визначити особу, в якій жите кожне з них, засоби вираження особової форми.

Горобина

Буйна горобино,	Коли їх насилу
Ти шумиш зелено,	Лялечці на шию,
Ти цвітеш біленько,	Така гарна буде —
Родиш червоненько.	Здивуються люди.
Дай ягід у гронах,	Будуть споглядати
Пишних і червоних,	І мене питати:
З них зроблю коралі	— А чия то ляля
Для своєї лялі.	Прибрана, мов краля!?

Марійка Підгірянка

Вправа 21. Переписати речення. Визначити дієслова. Прямою лінією підкреслити дієслова, в яких збігаються особова форма й особове значення, хвилястою — дієслова, що мають особове значення, не маючи особової форми. Як виражені особова форма й особове значення?

1. На відкритій палубі незатишно, але ви не поспішайте спускатися в теплу каюту. Уважно придивляйтесь у прибережжя острова. Ви неодмінно углядите невеличку хатинку, зроблену з дерева, що почорніло від часу. В ній жив відомий на Півночі мисливець Петро Мірошников (*Ян*). 2. Ні! Не пішов би я з ганьбою шукать ганьби на чужині... 3. Мовчу... Іду шляхом зневіри, тернами, кручами іду... (*Олесь*). 4. Опустила в криницю відерце, зачерпнула з пісочком води. Рідний дім залишається в серці, як далеко від нього не йди (*Чуб.*). 5. Будемо з тобою мистри обоє, — ти люби мене. Виростеш за роки, підеш в світ широкий, — не забудь мене (*П. В.*). 6. Поспішайте, любі діти, вибирайте гарні квіти! (*К. П.*)

Вправа 22. Переписати, підкреслити безособові дієслова, визначити їх семантику та з якою дієслівною формою співвідносно кожне з них, чи наявна вказівка на діяча в реченні, як вона виражена.

1. В небі тривожно гриміло, сонце в димах не цвіло. 2. Заснув орел. І снилося йому, що вкрали гори з-під гнізда дракони, що раз орли вернулися додому, а гір — нема... 3. Ще не було травневого дощу, до перших трав джмелі не говорили. 4. Усі дороги мої тут, усі світи мої біліють. А ти ідеш... На тебе ждуть. Я зупиняти не посмію. Ну що? іди! Нехай щастить? 5. Той чоловік, якого я не знала, минув усі дороги і вокзали, втопив у морі весла і вітрила, та, щоб мені жилося неспокойно, приніс в дарунок... лебедині крила. 6. То на тихих причалах тягне цвіллю води. 7. В грубці не займається, тільки так — димить. 8. «Чорні очі наврочать, карі очі зведуть», — переказую доньці, їй не хочеться чуть (*Із тв. Чуб.*). 9. Не вірилося, що це сон. 10. Звідки найшло на нього і де взялося? Такого з ним ще не траплялося (*В. Ш.*)

Вправа 23. Переписати речення, підкреслити дієприкметники і слова, з якими вони пов'язані. Назвати дієслівні й прикметникові ознаки кожного дієприкметника, виділити формотворчий суфікс, пояснити вживання його.

1. Дуби в крижаній кольчuzі, одягнуті в сині шовки. 2. Берези, в снігу заанімілі, іній на вітах слізьми, про що ви мрієте, білі? 3. Очі, наповнені горем, очі сумні мої, чому ви блукаєте зором? 4. Вона прийшла, непрохана й неждана, і я її зустріти не зумів (*Із тв. Сим.*). 5. Вже як Київ був залитий вишневим білим цвітом, прийшов до Шевченка у номер новий його знайомий, Гулак Микола. 6. Майбутній професор був смаглявий, з вусами та

бородою-баками, одягнений охайно й вишукано. 7. За кілька днів Тарас нагрянув до Костомарова сам. Із зошитом іще ніде не надрукованих віршів. 8. Вони пішли у бік Старого міста, й Тарас завів одну з пісень, почутих ним і вивчених серед нещасних, які жили в Убогих Хрестах. 9. Тарас дістав з кишені соняшнику, яким учора він був пригощений, і висипав його на стіл (*Із тв. В. Ш.*). 10. Колись здався ти мені орлом піднятим і в полі кинутим в агонії сконатъ... 11. В країні мертвій і безплідній, забутий Богом і людьми, сумує жертвеник народний. 12. Я стояв в саду розквітлим, на колінах я стояв. 13. Так шепоче серед ночі вітром збуджена трава (*Із тв. Олеся*). 14. В серці, пополотнілий, шлю тобі привіт. 15. Натертий сіллю грав Чумацький Шлях (*Стус*).

Вправа 24. Від поданих дієслів утворити можливі форми дієприкметників. Записати їх групами за спільним формотворчим суфіксом, виділити його, пояснити вживання.

Настояти, виливати, спустити, зомліти, знепритомніти, зачарувати, випросити, виїздити, приголомшувати, розколоти, перевіряти, перевірити, зрадити, постраждати, зазеленіти, шанувати, зрадіти, квітувати, заквітчати, зберегти, виховати, змужніти, купити, розкроїти, приклеїти, заощадити, подовжити, перешити, припаркувати, закупити, вдосконалювати, випрасувати.

Вправа 25. Переписати, підкреслити дієприкметники, записавши у дужках дієслівну форму, що була основою утворення їх. Назвати дієприкметники, які перейшли в прикметники.

1. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям (*Др.*). 2. Але Грицько не покоровся: він просто-таки не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавою працею политий хліб висипатись. 3. Йти було дуже тяжко: раз по раз мандрівники збачували з шляху, і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про це та направляв на дорогу. 4. А спогади, спогади в'їдливі, пекучі, йшли без краю, без кінця. 5. Темним огнем горіли корчаги смерек, відбиваючись на стіні лісу тремтячою луною. 6. Коні весело бігли по холодку, і візок легко точився по виїждженій, скропленій свіжим дощиком дорозі (*Із тв. Груш.*). 7. Заводи, причали, каскади будинків по міжгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки. 8. Аж трохи страшнуvато стає Тоні, що вони опинилися так далеко, що вже відділені від берега такою відстанню. 9. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепував, стояла дощами оббита. 10. Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій (*Із тв. Гонч.*).

11. Із поля дівчина утомлена прийшла... (М. Р.). 12. Григорій сів на ліжкові і вдивився у ледь бовваніючу постать. 13. Митуса розправив заkostenіле тіло і звів догори очі (В. Ш.) 14. І став, зажурився, аж весь похилився козак, скам'янілий неначе (Вор.). 15. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця (Ст.).

Вправа 26. Переписати речення. Підкреслити безособові дієслівні форми на *-но, -то*, визначити їх синтаксичну функцію, з'ясувати походження.

1. Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і я вже відчував себе твердо на своїх літературних ногах (Груш.). 2. Все розтрачено, розгублено, бо воно було людьми не шановано, не люблено (Олесь). 3. Я вмю дорожити усім, що в пам'яті не стерто. 4. Сотні літ на землі пережито. 5. А то ж де воно видано: дівчині серед самого білого дня людську мову рядками калічити... 6. Стою берізкою край шляху, край шляху втомлено стою (Із тв. Чуб.). 7. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений... 8. Утома валила Григорія з ніг, він випустив вуглик і довго засмучено дивився на витвір рук своїх (В. Ш.). 9. Давні стежки переорано, дороги дитинства засаджені кукурудзою (Стус). 10. Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. 11. Багато слів написано пером. Несказане лишилось несказаним. 12. Одгородила доля шматочок поля. А на ньому давно вже й не орано — як заклято, як заговорено... (Із тв. Кост.). 13. Дух не закуто — хочеться жити! (Вор.). 14. Все вирішено безповоротно (Довж.). 15. Човни у пристанях, і згорнуто вітрила, як перечитані від милої листи (М. Р.).

Вправа 27. Переписати речення, підкреслити дієприслівники однією лінією, дієслова, які ними пояснюються, — двома. Назвати виконавця обох дій, співвіднесеність їх у часі, значення, яке виражає дієприслівник.

1. Сонце, спадаючи з денного жару неквапливо, плавно осідало в пухкі бузкові хмарки далеко-далеко в степу (Коз.). 2. У тому закутку, схилившись над ручаєм, цвіте над кручею полум'яна квітка чарівна, чарнамай-зілля (О. Д.). 3. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. 4. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи. 5. В тій хвилі Ганна рада була побалакати широко, пригорнутися до когось-небудь, та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки. 6. Грицько, поспішаючи, вернувся на село (Із тв. Груш.). 7. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятися про нічну роботу льотчиків, що, мов громовержці, гуркотіли над полігоном (Гонч.). 8. Женька, спираючись на зазубні в ракушнику, спустився

в ущелину першим, а ми за ним. 9. Чоловік, примруживши очі і низько схилившись над папером, що аж волосся торкалося столу, вивів великими, схожими на друковані, буквами: ПРОТОКОЛ (*О. Миц*). 10. Іще не назвавшись людиною, росла я між грушами-дичками колючою деревиною з терпкими дрібними кисличками. 11. З країни Каруселії, весняної, веселої, подзенькуючи в дзвоники, притупотіли коники (*Кол.*).

Вправа 28. Утворити від поданих дієслів можливі форми дієприслівників, записати їх двома групами: дієприслівники а) доконаного виду; б) недоконаного виду. Виділити формотворчий афікс. Із двома-трьома дієприслівниками кожної групи скласти речення.

Розповісти, розказати, розказувати, перебирати, прокинутися, сміятися, маскуватися, перебороти, переборювати, мережити, вишити, доїхати, слухати, сприйняти, перебрати, зривати, досягати, листуватися, вижати.

Вправа 29. Записуючи речення, утворити від одного з дієслів, поданих у дужках, дієприслівник, від інших — родову чи особову форму — відповідно до змісту речення. Визначити вид дієприслівників, пояснити творення їх, виділити формотворчий суфікс. Поставити, де потрібно, розділові знаки.

1. І знову Оріся голосно (кликати) гриби (розмахувати) палицею, (шурхотіти) нею по кушах, по траві. 2. Батько (ступати) мовчки, довгою тичкою (розгрібати) листя уважно (заглядати) під кожний кущик (*О. М.*). 3. (Розкинутися) сад (зметнутися) гіллям угору (*Цюпа*). 4. Сашко нічого не (відповісти), (повернутися) і почав збирати розсіпані квіти. 5. Вони (розкланятися) (розійтися). Олександр знав, що назавжди (*Др.*). 6. Щось (шелестіти) проз мене, я (розсувати) темінь сперед очей (придивлятися) (*Бл.*). 7. Я своєї пісні зроду не (цуратися) (відкривати) серце для чужої (*Синг.*). 8. Надія (накидатися) на історичні романи й повісті і (ковтати) їх за день-два (*Цюпа*). 9. (Спливати) літо з теплого осоння (лишити) під кушем дві шапки печериць (*Кр.*).

Вправа 30. Записуючи дієприслівник, поряд дописати дієслівну форму, від якої утворено його, визначити видову співвіднесеність між ними. Виділити формотворчий суфікс, обгрунтувати вживання його.

I. Ураховуючи, зваживши, зважившись, вводячи, встановивши, погоджуючись, приймаючи, прийнявши, розповідаючи, розповівши, ввозячи.

II. Оглянувшись довкола і переконавшись, що матері ніде немає, малюк, підійшовши до міліціонера, запитав:

— Дядьку, не бачили ви жінки, яка йшла без мене? (*Н. тв.*).

Вправа 31. Записати текст, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, дієприслівники; визначити їхні граматичні ознаки, пояснити творення.

Із глибини золотих плантацій білою часечкою виринула чиясь косинка... За нею з'явилась друга, третя... Дівчата рухалися міжряддями, повільно (наближатися) до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилося щось дивовижне. (Втрачати) свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само (розігнатися), летіло стрімголов назустріч одне одному і, (з'єднатися) на мить в поцілункові, знову розліталось врзнобіч, і вже знову вільно сміялося, пустотливо (погойдуватися), (сяяти) розімлілим золотом сонця.

...В передній із дівчат скульптор впізнав Меланію. Так ось яка вона, справжня! Щось майже величне було зараз в її поставі, в погляді, в рухах. Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо (випростатися), легко й ритмічно (подзвонювати) у свої золоті литаври. Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість. Обличчя натхненно розшарілося і, (освітитися) якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим, у ньому з'явилася сила нових несподіваних відтінків. Де і взялася і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній!

Олесь Гончар

Вправа 32. Переписати речення, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, дієприкметники або дієприслівники. Пояснити вибір дієслівної форми, творення її, назвати її граматичні ознаки.

1. Ні про що я, коханий, просити тебе не посмію. Та нехай моя ніжність, (спопеляти) горе і війни, переллється в твої, у невмілі синівські обійми. 2. З фрески, (написати) в давнину, глянули в душу коханого очі — сиві й жагучі, мов осінь густа. 3. Так пломенить коротка радість яру, (вкорінити) в мою любов-покару... 4. Бажання кожне, думку, відсвіт думки я наперед збагну і угадаю, (стирати) бентегу, і тривогу, і піт солоний з твого чола. 5. Вони твої — і пісня, й сад, і літо, (народити) на сонячних орбітах ласкавості твоєї, доброти. 6. Без тебе я — (остудити) планета, (приректи) кружляти вічним летом у мертвій порожнечі без мети. 7. Бачу тебе у безсонності ночей, мовби велику і добру дитину, сонячну, добру, од світла (примружити) і безборонну. 8. Мені б хоч раз твою маму побачити, хай здалеку, мовчки, не (мовити) й слова. 9. Над Либіддю, що (сховати) в бетон, почувалась так, немовби сірі брили од мене цілий світ одгородили, (згасити) днини золотистий тон. 10. Невже й свою любов найщасливішу я сподівалась пригасити віршем, (обрати) давній кований канон? 11. Невидимий кордон тебе, здається,

віддала навечно. Так вересень (віддалити) від січня дощем, туманом, зграями ворон (*Із тв. Н. Кацук*).

Вправа 33. Виконати повний морфологічний розбір дієслівних форм за поданими схемою і зразком.

С х е м а розбору: дієслівна форма з тексту і слова, з якими вона безпосередньо пов'язана (назви суб'єкта, об'єкта дії), назва дієслівної форми; початкова форма; визначення форм дієслівних категорій виду, перехідності/неперехідності, стану, способу, часу, особи (роду), числа; дієвідміни (для дієприкметника: виду, стану, часу, роду, числа, відмінка); синтаксична функція; морфемна будова.

Летять сніги пречисті та урочі, змережуючи мрево золоте (Н. Кацук).

Зразок розбору:

Летять (сніги) — особова форма; початкова форма *летіти*; недоконаного виду, неперех., нульового стану, дійсного способу, теперішнього часу, третьої особи, однини, належить до II дієвідміни; виконує функцію присудка; *лет*^я*ть*;

змережуючи (мрево летять) — дієприслівник недоконаного виду, називає перехідну дію, активного стану; названа дієприслівником дія відбувається одночасно з дією, названою дієсловом в особовій формі (*летять*): пояснює дієслово *летять* і пояснюється іменником *мрево*, виконує функцію обставини способу дії: (*летять* (я к?) — *змережуючи мрево золоте*); *змережуючи*.

Вижницю вони покинули наступного дня. Віз брався вгору, з правої руки плив Черемош; коли проїздили повз нього, його хвилі, здавалося, назавжди змили роздратування, яке тяглося за Осипом із Чернівців. Тут був спокій. Був наче зачарований, а йдучи пообіч з повозом, відчувався мандрівником, котрий добирається до рідної домівки після десятиліть блукань. Над головою лепетало листя, дерева дивилися йому вслід, а він думав уже про зустріч із Сокільським. Розрубана гора, мов який велет чеснув її шаблею, — там треба стати й затамувати подих. Прикласти вухо до теплого каменя й обійняти його. Дивитися, хай аж очі заболять, щоб розм'якла непрозора кам'яна твердь, поріділа, як туман, і поступово почала танути. Вже й зараз бачив: сидів у тій скелі гуцульський король. Колись давно снувався над ним тихий сестрин голос чи, може, то так листя йому нашіптувало, — колись давно захотів той відчай духа втрутитись у бійку богів, і вони, обурені, замкнули його в цю скелю. Осипові і справді очі болять, так пильно дивиться він уперед, так пильно наслуховує і вбирає в себе шкарубкий шепіт. Он де він, он! Сидить за мармуровим столом, і сон його довгий та важкий. Голова опущена, а могутні п'ястуки лежать безцільно на білій, глясованій поверхні столу. Довкола сплять, пороз-

кидавшись, десятки його легінів, і тільки він не може лягти: чекає, доки з'явиться на небі безліч птиць, що звістять йому звільнення...

За В. Шевчуком

Прислівник

Вправа 34. Переписати текст, підкреслити прислівники й пояснювані ними слова; поставити до прислівників питання, визначити, яке значення вони виражають, функцію якого члена речення виконують, якою частиною мови є пояснюване слово.

Дні нашого життя часом бувають подібні до осінніх. Зранку весело гріє сонце, веселить землю, голубить поля й діброви, щедро сіє радість на серці. А під обід, гляди, війне холодний вітер, нахмариться, засіче в шибки косим дощем, почне перісити дрібними крупинками. А там — сніг, надвечір розхристану землю ще й нагло обценьками стисне мороз.

Погода змінилася. Можна тільки зітхати за літнім теплом. По небу мчали наввипередки низькі сірі хмари, по-осінньому важкі, холодні. Лише інколи в просвітках між хмарами з'являлось на мить небо, але воно вже було не те — низьке й вицвіле. Гуділи й хилились донизу вершечки дерев, навіть ліс не міг спинити настирливих поривів північного вітру.

За Ю. Збанацьким

Вправа 35. У поданому тексті визначити й підкреслити прислівники й пояснювані ними слова; назвати розряд прислівника за значенням. Чи є прислівники, що не залежать від інших слів? До яких розрядів вони належать?

Дивні думки почали відвідувати Григорія віднедавна. Ще коли розписував він одну з церков, відчув, як гіркота починає оволодівати його еством. Архімандрит був невдоволений з тої роботи, і всі прийшли тоді до думки, що він уже старіє і йому варто покинути пензель для звичайного чернечого життя. Він тоді нічого не сказав, але коли спинився на горі і побачив, як сідає за овид сонце, зрозумів, що все говорене йому — дурниця. Бо він побачив сонце раптом так, як не бачив ніколи. Це було велике, неймовірно сумне обличчя. Воно плакало зовсім так, як плаче за вмерлим сином мати, а довкола танцювали молоді веселі душі. Він довго дивився на те чудове, неземне видиво, і йому стало ще гіркіше на серці. В глибині душі він відчував, що в нього вливається якась інша сила, зовсім відмінна від тої, яку знав, працюючи над іконами чи розписами церков. Ця сила витісняла ту, стару, і... він справді уже не чувся здатним на якусь роботу при розписах.

В. Шевчук

Вправа 36. Із поданих речень виписати прислівники разом із пояснюваними словами, поділивши на розряди й групи за значенням, поставити питання до кожного прислівника. Прислівники яких розрядів за значенням є словами незалежними?

1. Любов на власному суді така мала, така безсила, немов не варто їй і жить. 2. Світ — не без добрих людей, раз розділився надвоє (*Чуб.*). 3. За все доводиться платити, ніщо безслідно не мине; життя ж у кожного одне, і гідно слід його прожити (*Лук.*). 4. Вдармо ж об землю лихом-журбою, щоб стало всім веселіше (*Н. тв.*). 5. Їхня Центральна, що вдень її звідси було майже не видно, зазорила вечірніми вогнями (*Гонч.*). 6. Що робилося тоді в нашому донедавна тихому госпітальному помешканні! 7. Мабуть, неабияк вірив тому, що спадало на думку, — ставало боляче (*Миц.*). 8. Коли-не-коли заходив до Житників, щоб не дуже-то набридати. 9. Під кленом залишилися вдвох віч-на-віч Легкоступ з Твердохлібом (*Цюпа*). 10. Ми часто похапцем живем, все відкладаючи на потім. 11. І вітер напоказ листком пожовклим має. 12. Тут сон навшпиньки ходить і зорі кличе з висоти (*Кр.*). 13. Ми з вами йдемо навпростець. Веселий хлопчик-вітерець за нами взявся навздогін (*Петр.*). 14. Є уроки, які треба пережити наодинці (*Мушк.*). 15. Наступного дня вранці мав Андрій знову від'їжджати до Москви, мав знову, але тепер уже востаннє й ненадовго, розлучатися з мамою (*Коз.*). 16. Де-не-де озветься пташина несміло, немов перед бурею в темному гаю, і знову замовкне (*Л. Укр.*). 17. День гасне потроху, кругом вечоріє. 18. Вовк здуру одяг овечу шкуру (*Гл.*). 19. І ось вже літа оддзвеніли, немов перелітний той рій (*Петр.*). 20. Люблю чернігівську дорогу — весною, влітку, восени (*Кост.*). 21. Вже колос виник на ячмені, отже, здавалось би, пора пісні покинути шалені (*М. Р.*). 22. Втриматися на ногах для неї, видно, було вельми важливо, і Карналь стояв тихо, боявся схитнутися, так, ніби підтримував якусь коштовну вазу (*Загр.*). 23. По-перше, наша коняка була здирцею, по-друге, ніяк не можна її було пустити в галоп (*Ст.*).

Вправа 37. Переписати, підкреслити ступеневі форми прислівників, поставити до них питання від пояснюваних ними слів, з'ясувати творення їх.

1. І сонце світило ласкавіше й тепліше, і повітря було бархатистіше і живлючіше, і вся природа дивилася на нього усміхнено й весело. 2. Найчастіше краще того не чути, якої про тебе думки найближчі друзі. 3. Весною працювалося легше, радісніше. 4. Вихователька кожного разу атестувала їх якнайкраще (*Із тв. Ю. Збанацького*). 5. То буде вельми оригінальна стаття, вона ще вище піднесе Тараса в очах редактора (*Є. К.*). 6. І те, що біль у нас пульсує з роками гостріше, — це природно, це спра-

ведливо. 7. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям. 8. Чим довше дивився у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно (*Др.*). 9. Вчіть скоріше нас співати гарну пісеньку легку (*Заб.*). 10. Є такий біль, Миколо, з яким живеться легше і більш осмислено (*П. Б.*). 11. Частіше стали перепадати дощі. Нижче, якось безладніше, заклубилися над землею тумани (*Сир.*). 12. Григорій намагався пильніше вглядіться у прояву, запам'ятати риси обличчя й поставу (*В. Ш.*). 13. Розмахніться дужче, теслі, дзвінко бийте, ковалі! 14. Тугіше напружуйтесь, руки! Ритмічніше дишайте, груди! (*М. Р.*). 15. «Мама! — крикнули малі якнайголосніше. — На усій-усій землі слово наймиліше!» (*Кол.*).

Вправа 38. Прочитати казку «Калинова сопілка» або іншу — за бажанням, написати переказ її, вживаючи відповідні прислівники, з'ясувати їх значення.

Вправа 39. Скласти речення, в яких подані прислівники виступали б такими, що належать до різних розрядів за значенням, визначити розряди, обґрунтувати визначення.

Яскраво, холодно, жарко, гаряче, світло, сонячно, замилювано, спокійно, безсумнівно, очевидно, навпаки, нарешті, природно.

Вправа 40. Поділити прислівники на групи за морфологічними типами, з'ясувати правопис складних прислівників. Позначити наголос.

Всмак, взнаки, донедавна, досита, наперед, повік-віки, наприкінці, по-простому, задаремно, попросту, втричі, задовго, як-небудь, тричі, післязавтра, коли-не-коли, мовчки, внічю, навсидячки, ось-ось, велично, крадькома, раптом, разом, вдесятеро, справа, жужмом, вздовж, чимдуж, досхочу, ридма, самохіть, по-дружньому, по-нашому, вчотирьох, ліворуч, вп'яте, по-солдатськи, навколішки, вряди-годи, любо-дорого, загадково, кудись, щороку, щоденно, надвоє, босоніж, по-своєму, навсебіч, незбагненно, звичайно, по-перше, по-друге, наприклад, очевидно, заввишки, завдовжки, віч-на-віч.

Вправа 41. Переписати речення, знімаючи ризик і вставляючи, де потрібно, пропущену букву як орфограму; визначити, до якого морфологічного типу належить кожний прислівник, пояснити правопис.

1. Признатися, на музиці я розуміюся не/глибоко, щиро кажучи, до сьогодні взагалі не надавав їй особливого значення в житті людському. 2. Не/вдовзі вийшли на набережну. Перед ними хлюпалась по/осін..ому безбарвна затока. 3. Думка сяйнула не/сподіван..о, і дідусь вирішив, що не/одмін..о передасть її онукові (*Зб.*). 4. Та не/ждан..о/ не/гадан..о після голодного року з'явився в селі, наче злодій, у/ночі і відійшов у/ніч (*См.*). 5. Малий Василько не/всипущо працював кілька днів і таки до-

мігся свого. 6. А Твердохліб все ще стояв на зеленому килимі пшениці, не/в/силі зрушити з місця, ніби вріс ногами в/землю (Цюна). 7. Штурмові групи безборо..но полишили свої на/швидку/руч вириті окопи (Миц.). 8. Що/ден..о ворони летять, шо/ден..о ворони кричать... (Олесь). 9. Але батькові все не/гаразд. 10. Відійшли ми зо/всім не/багато (О. Миц.). 11. Пада сніг холодний і лапатий і не/чутно крутиться (Сос.). 12. Раптом ліс-верболіз буслу став на/переріз. Жабеня на/в/прошки в лозняки та до/ріки (Кол.). 13. Попідстін..ю, мов тіль, я снуюсь (Вор.).

Вправа 42. Переписати, пояснити правопис слів, частини яких розділені скісними лініями; виділити з-поміж них прислівники, з'ясувати їх значення, творення.

1. Хто це з/вечора до/ранку грає зорям цілу ніч колисанку? 2. Курчата всі на/в/тікача від півня з/переляку. 3. Ні, шляхи не близькі в Жабунця — в'ється стежка без/краю/кінця. 4. А високий очерет аж подався на/перед (Із тв. Кол.). 5. Шукайте цензора в собі. Він там сидить, як чортик у трубі, і тихо вилучає вам сумління. З/середини, по/троху, не/за/раз. 6. Світ незбагнений з/далеку і з/близька. 7. Гукніть сусідам і родині, що ми уже по/середині. Та вдарте в бубон з тої прикrostі. Де страшно так, то гра на/в/присядки. 8. Я по/волі випростуюсь. 9. А тиша, як в соборі! з/давним/давно загубленим ключем (Із тв. Кост.). 10. Кличте калік і дітей понесіть, станьте в/горі на зруйнованих мурах... 11. На/вік пройшла пора безславна. 12. На/що ж ти віченьки з/нову розкрив?! Спи, моя пташко, то вітер завив. 13. Я і сам ходжу, як смуток, з серцем, змученим у/край (Із тв. Олеся). 14. Я чую у/ночі осінні, я марю крізь синій сніг: вростає туге коріння у землю глевку із ніг. 15. Він ладен з себе шкуру здерти, аби як/небудь виправити зло (Сим.). 16. В/край далекий я долину (Н. тв.). 17. Посада помічника, оче/видно, де/сь потрібна, але іноді й смішна (Загр.). 18. Для нього візит Ярославни, без/сумнівно, приймний (Гонч.). 19. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. На/в/паки, він тоді трусився від гніву (Довж.).

Вправа 43. Виписати прислівники з пояснюваними словами, виконати повний морфологічний розбір їх, назвавши розряд за значенням і групу цього розряду, морфологічний тип, форму ступеня порівняння (якщо вона є), синтаксичну функцію; визначити морфемну будову.

Зразок розбору:

Влітку тепло й без чобіт... (Ст.).

тепло — предикативний прислівник, відприкметниковий, у реченні є словом незалежним; виконує функцію присудка (головного члена односкладного речення); *теплò*;

влітку (*тепло* коли?) — обставинний прислівник часу, відіменниковий; пояснює присудок; виконує функцію обставини часу; *влітку*.

Поснідали похапцем, майже не розмовляючи. Батько поспішав на службу, а мати жила вже клопотами, які чекали її в Путилові. В неї були червоні очі, мабуть, плакала вночі, й Осип відзначив це подумки. Він швидко проковтнув сніданок і вибіг на ганок подивитися, як візниця запрягає коні. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений, а очі його дивилися незвично сумно. Осипові захотілося втягти голову в плечі, бо цей чоловік завше примушував боятися себе; він і собі випростався і звів голову. Мати кинула на них оком і вразилася від дивної поміж них схожості. Хлопчик різко повернувся й пішов до воза, а батько навіть не завважив його негречності. Мати поцілувалася з батьком і поспішила до воза й собі, а візниця повільно забрався на сидіння, вмовстився зручніше... У шлейфі куряви, що знявся за возом, пропав раптом і батьків будинок, і сам батько, котрий нерухомо стояв на ганку. Вони їхали повз будиночки, траплялися їм по дорозі чернівецькі міщани, але місто для Осипа було вже там, за шлейфом куряви. Попереду стелилася дорога, він почував її закличний погук... «Як мені хочеться в гори, — думав Осип. — Там мені найкраще ...».

За В. Шевчуком

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Дієслово

1. Яка частина мови називається дієсловом? Яке лексичне значення дієслів, якими граматичними категоріями воно оформляється?

2. Які граматичні форми об'єднує дієслово? Яке місце інфінітива у системі дієслівних форм? Які синтаксичні функції властиві дієслівним формам? Проілюструвати.

3. Яке значення виражає категорія виду? Які видові форми має дієслово? Яка відмінність у значенні видових форм? Як утворюються співвідносні видові форми? Пояснити значення термінів «одновидові дієслова» та «дієслова, що виражають значення обох видів», навести приклади дієслів цих груп.

4. Які відношення дії виражає категорія перехідності/неперехідності? Що означають перехідні й неперехідні дієслова? Назвати дієслова, які залежно від контексту називають то перехідну дію, то неперехідну.

5. Які відношення дії виражає категорія стану дієслів? Які є форми стану? Що означають дієслова активного стану? пасивного? зворотно-середнього? нульового? Який морфемний показник дієслів активного, пасивного, зворотно-середнього стану? Як співвідносяться категорії перехідності / неперехідності й стану?

6. Які відношення дії виражає категорія способу?

7. Яке значення виражають дієслова дійсного способу? У яких формах вони вживаються?

8. Яке значення дієслів наказового способу? В яких формах вони вживаються? Як ці форми утворюються? Чим відрізняються форми другої і третьої осіб наказового способу?

9. Яке значення мають дієслова умовного способу? У яких формах вони вживаються, як утворюються? Яким засобом виражається значення умовного способу, інші властиві їм граматичні значення?

10. Визначити, у формах якого способу вжиті дієслова в реченні. Чи в усіх дієсловах форма і значення способу співвідносні?

Довгохвоста, білобока, на тинку сидить сорока, поглядає до воріт — рибку там смакує кіт. До голівки вже доїв! «Ти б хоч це мені лишив!» (К. П.).

11. Яке значення має категорія часу? Форми яких часів вживаються в українській мові?

12. Яке значення виражають і які форми утворюють дієслова теперішнього часу?

13. Чим зумовлена різниця в закінченнях дієслів теперішнього часу? Як визначити дієвідміну за особовими закінченнями та формою інфінітива?

14. Розповісти про значення і форми дієслів минулого часу.

15. Що означають, які форми утворюють дієслова давноминулого часу?

16. Розповісти про значення, форми майбутнього часу. Як співвідносяться структурні форми майбутнього часу з формами виду? Як утворюються структурні форми майбутнього часу — проста, складна, складена?

17. Навести приклади вживання форм одного часу в значенні іншого.

18. Які відношення виражає категорія особи? Які особові форми вживаються? Якими мовними засобами виражаються особові форми? З якими категоріями дієслова вони співвідносяться?

19. Як виражається особове значення дієслів минулого часу та умовного способу?

20. Розповісти про безособові дієслова, їх значення, форми.

21. Яке лексичне значення, граматичні ознаки має дієприкметник? Які ознаки спільні та які відмінні між дієприкметником і дієсловом, дієприкметником і прикметником?

22. Розповісти про значення й творення активних, пасивних дієприкметників.

23. За яких умов дієприкметники переходять у прикметники? За якими ознаками розрізняються дієприкметники й прикметники?

24. Яке значення мають безособові форми на *-но*, *-то*?

25. Яке значення виражає дієприслівник? Які ознаки спільні між дієприслівником та іншими дієслівними формами, дієприслівником і прислівником?

26. Розповісти про творення дієприслівників.

Прислівник

27. Яка частина мови називається прислівником?

28. Які ознаки частини мови відображені у визначенні прислівника, яке значення він виражає, які морфологічні й синтаксичні ознаки властиві йому? Функції яких членів речення виконують прислівники?

29. Якими ознаками прислівник подібний до інших частин мови і якими відрізняється від них?

30. На які розряди за значенням поділяються прислівники?

31. Яке значення мають означальні прислівники? Які семантичні групи серед них виділяються?

32. Яке значення обставинних прислівників? На які групи вони поділяються?

33. У чому сутність предикативних прислівників? На основі яких частин мови вони формуються? Які предикативні прислівники не мають співзвучних слів серед інших частин мови? Яка різниця між прислівниками у висловах: *Весело співають діти* і *Весело усім на святі*?

34. Які є морфологічні типи прислівників, чим вони зумовлені? Як творяться прислівники кожного типу?

35. Зіставити правопис, значення прислівників, утворених від різних частин мови за допомогою прийменників-префіксів, та однозвучних слів, що належать до інших частин мови. Проілюструвати відмінниковими, відприкметниковими, відчислівниковими прислівниками та однозвучними з ними твірними словами.

36. Написати диктант (самодиктант), визначити належність повнозначних слів до частин мови, виконати повний морфологічний розбір трьох-чотирьох слів кожної із частин мови, орфографічний розбір тексту.

Квіти в житті українців

Споконвіку наші предки з шанобою ставились до рослинного світу, у тому числі й до квітів.

Квіти використовували не тільки з практичною, лікувальною, ціллю, а й задля окраси, до якої здавна були небайдужими українці. Квіти зображені на давніх предметах побуту, і це свідчить про те, що красиві рослини вирощували на садибах. Квітник був неодмінною частиною садиби українського селянина. Він розміщувався неподалік від причілку хати і виходив на вулицю. Іноді квітники обгороджували рядочком квітів чи низькорослих кущів. Такі квітники й зараз прикрашають хати українців у селах та балкони міських жителів.

Які ж квіти найбільше до вподоби українцям?

Чи не найбільш поширеною й улюбленою в Україні є рожа, або мальва. Розповсюдилася вона по всьому Середземномор'ю, а прийшла до нас із Південної Азії. Відомо понад півтори тисячі різновидів її. Високі стебла, густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками, живою стіною закривають майже кожную сільську хату. Квіти мальви з безліччю відтінків — від рожевого до густо-червоного, що створює дивовижну веселку навколо оселі.

У лісах, лісосмугах, на узбіччі доріг ростуть так звані дикі мальви. Вони білого або блідо-рожевого кольору, використовуються як лікувальні й кормові рослини. З культурних мальв темних кольорів робили природні барвники.

Майже біля кожної хати знаходилося місце і для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих нагідок, червоної рути, барвінку і любистку, м'яти і матіоли. Не перелічити нині всіх назв квітів, які прикрашають садибу сучасного українця, до того ж виведено багато нових сортів, що ввійшли в побут і звичай народу. Проте магічну силу мають лише ті з них, що здавна прижилися в народі як священні, як невід'ємна частина його життя.

За Г. Лозко

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Варіант 1

1. Записати дієслова групами, об'єднавши однотипні дієслівні форми, назвати кожну групу, виділити в кожній засоби вираження їх. З одним словом кожної групи скласти речення, визначити синтаксичну функцію дієслова.

Писати, думаю, виконано, розвидняється, прочитаний, відвідавши, прийшов би, згасла, почуває, розквітлий, свистіти, задумуватися, відсвятковано, перешиваючи, змолотий, почервонілий, шануймося, буде шанувати, здійснюють, сортував, майоріли, достигати, досягши, відвертаєшся, змарнований.

2. Записати речення, розкривши дужки. Підкреслити прислівники, назвати розряд їх за значенням і групу за цією ж ознакою, морфологічний тип.

1. Чи є що краще, лучче в світі, як (у)купі жити, з братом добрим добро певне познать, не ділити? 2. Косаря (у)ночі зустрічають сичі. 3. Був собі дід та баба... (у)двох собі на хуторі жили. 4. (В)день лазила по смітниках, черепки збирала... 5. Сади рясні похилились, тополі (по)волі стоять собі, мов сторожа... (*Із тв. Т. Ш.*). 6. (У)ночі світла не позишиш (*Н. тв.*). 7. А (у)горі про таїнства природи задумався мислитель — чорногуз. 8. Скільки ми милувались! І жодного разу (в)друге. 9. Ще поки можу думати (в)останнє. 10. І відпливаю (по)ночі одна. 11. Я (по)волі випростуюсь. 12. Ми виїхали (в)ніч. 13. І (на)перед не треба ворожити. (*Із тв. Кост.*). 14. І вітер (на)показ листком поживклим має. 15. Тут сон з казок (на)(в)шпиньки ходить і зорі кличе (з)висоти (*Кр.*).

3. Виписати дієслова, вживаючи в початковій формі; кожне дієслово вжити у формах першої особи однини й множини, другої особи однини. Визначити чергування приголосних і за цією особливістю належність дієслів до дієвідміни — першої чи другої.

1. Сидить козак на тім боці, — грає синє море. 2. Ні з ким буде поплакати, ні поговорити. 3. Плаче козак — шляхи биті заросли тернами. 4. І квіткою, й калиною цвісти над ним буду, щоб не пекло чуже сонце, не топтали люди... 5. Нема кому розказати, чого серце хоче... 6. Нехай плаче сиротина, нехай літа тратить! 7. Полубила молодого, в садочок ходила, поки себе, свою долю там занастила. 8. Кличе мати вечеряти, а дочка не чує... 9. ... та в запічку дитину колише. 10. Доню моя, що ти наробила? 11. Якби пустили на музики, то я б кісники заплела... 12. На батька бісового я трачу і дні, і лера, і папір! 13. Так ти кажеш, що бачив криницю москалеву?.. 14. І мусила вона сидіть коло острога (*Із тв. Т. Шевченка*).

Варіант 2

1. Визначити дієслівні форми, назвати їх морфологічні ознаки, синтаксичні функції. Записати по двоє речень із відсутніми в тексті дієслівними формами.

Не було згоди в їх розмовах, а самі хилилися одне до одного, прихилилися з кожним днем більше й дужче. Кинуті долею, щоб порятувати одне одного, піднести, замалити?

Не думали про це, бо були хоч недужі, але молоді-молоді.

Наталка була для Павла мов музика, сумно-золотиста, як призахідне сонце. У неї мовби рвалася назовні душа з самими звуками мови. А говорила ж тихо, неначе з позасвіття! Він напружував слух, боявся попросити, щоб говорила голосніше, карався, мучився своєю несміливістю і вмирав од того голосу. Той голос — як навіки втрачена музика. Хоч у темряві, хоч зблизька, хоч на віддалі, хоч, може, й у небесах. Не казав їй про це — тільки думав так, але думав уперто, гарячково, майже лихоманково. Коли вперше спробував уночі згадати її голос і не міг згадати, то побіг через усю Добрянку, щоб, може, почути знов, бо така пуста була в душі, що не міг далі жити.

П. Загребельний

2. Із тексту, поданого до завдання 1, виписати прислівники разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом. Поставити питання до прислівника, назвати його розряд, групу за значенням, обґрунтувати визначення. Чи є прислівники, до яких питання поставити неможливо? Чому?

3. Виписати безособові дієслівні форми групами: а) безособові форми на *-но*, *-то*; б) безособові дієслова, співвідносні з особовою формою; в) безособові дієслова співвідносні з родовою формою — якою саме? Якими ознаками безособові дієслівні форми відрізняються від особових та родових? Назвати семантику безособових форм, синтаксичну функцію їх. Кожну групу доповнити двома самостійно дібраними прикладами.

1. Дунув вітер понад ставом — і сліду не стало. 2. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було, а все-таки якось жилося. 3. Хочеться дивитись, як сонечко сяє... 4. Таким і я колись-то був. Минуло, дівчата... Минулося, розійшлося, і сліду не стало. 5. Вибачайте, люде добрі: може не до ладу, та прокляте лихо-злидні кому не завадить? 6. Вийшла мати погуляти, не спиться в наметах... І світає, і смеркає, день божий минає (*Із тв. Т. Ш.*). 7. Коли буде складено літопис його життя, не лишиться в ньому жодного порожнього дня (*Ю. М.*). 8. І як це не дивно, особливо виразно та книга читається вночі (*Цюпа.*).

Варіант 3

1. Виписати дієслова, вживаючи їх у початковій формі, двома групами — доконаного виду, недоконаного виду. До кожного дописати форму іншого виду, назвати мовний засіб, що утворює співвідносні форми. Чи залишилися дієслова, до яких співвідносної форми не можна дібрати?

Піщана коса глибоко заходить в лиман. Тонка та гостра, наче стріла, вп'ялася в його блакитне тіло, і коли придивишся ближче, здається: здригається воно від нестерпного болю. А хвилі хлюпають і хлюпають у береги, піняться, немовби закипають, торкнувшись нагрітого сонцем піску. Екскурсанти зупинились в кінці коси, десь посеред лиману, і, цікаві, розглядають навкруги. Якийсь час вони уважно слухали, що розповідає екскурсовод, далі почали перешіптуватись, і коли Віра Володимирівна зупинилась, — чи то відпочивала, чи то думала, чим би закінчити розповідь, — чийсь несподіваний крик обірвав її роздуми.

Д. Міщенко

2. Вибрати прислівники. Скласти словосполучення, вживаючи їх як залежні слова. Поставити до прислівників питання, назвати їх розряд і групу за значенням.

Новий, заново, по-новому, новизна; прямий, прямувати, прямо, прями́сінько, прямовисно, троє, втроє, тричі, потрійний, потрійно, втретє, по-третє; глиби́нь, глибоко, поглиблений, поглиблено, поглиблювати; простий, просто, простота, простувати, попросту, по-простому, запросто; швидкий, швидко-швидко, нашвидку, швидесенько.

3. Поряд із кожним дієприслівником записати твірну для нього форму, підкреслити в ній твірну основу. Пояснити, чому дієприслівники творяться від різних форм (основ дієслова), а не від однієї.

Зберігши, проколовши, прирікаючи, виїздивши, розпорюючи, проковтнувши, зітхнувши, зітхаючи, підготувавшись, готуючись, просячи, загубивши, розформувавши, шануючи, прокидаючись, піймавши, виснучи, ведучи, їздячи, величаючи.

Варіант 4

1. Визначити вид дієслів; дібрати, де можливо, співвідносну видову форму, назвати й позначити засіб її творення. Окремо виписати дієслова, що мають значення одного чи обох видів.

Розбирати, повідомляти, телефонувати, належати, розташовуватися, шануватися, заважати, відчувати, жаліти, приходити, приміряти, жовтіти, звеличувати, заважати, розслідувати, апробувати, засипати, допомагати, схаменутися, нездужати, хворіти, намагатися, брати, виміряти.

2. Визначити прислівники, виписати їх разом зі словами, з якими вони поєднані за змістом, групами за належністю до розрядів, груп за значенням. Поставити питання до прислівників. До прислівників яких розрядів поставити питання неможливо? Чому?

1. А втім, будь-що-будь — не осуджую долі. 2. І тільки зрідка де-не-де зоря у просвітку зійде і друга їй спливе до пари. 3. Круг вікон сад спинається навшпиньки. 4. По-осінньому синьо цвітуть небеса. 5. Повний місяць за вікнами хати, прокидаюсь — і легко мені. 6. А мій сусід життя безвиїзно прожив у рідному селі... Зате він знає, як опівночі сади із зорями шепочуться... і люди в поле йдуть удосвіта. 7. Він із поля вертався не пізно й не рано. 8. На вірність друга переві́р, коли тобі і важко, й гірко... 9. І сутінь снується свинцево і сонно — шумить дощ осінній, шумить монотонно. 10. Так хочеться побу́ть на самоті, посидіти в задумі при багатті. 11. Одне тільки тяжко: без поля, без жита, без подруг-сусідок (*Із тв. М. Луківа*).

3. Скласти п'ять речень з дієприслівниками; визначити часове співвідношення між діями, названими дієприслівниками і пояснюваними дієсловами в особовій чи родовій формі.

Варіант 5

1. З кожним із поданих дієслів скласти двоє речень: в одному дієслово має значення недоконаного виду, в іншому — доконаного.

Гарантувати, інформувати, яровизувати, атестувати, марширувати, консультувати, контролювати, інтенсифікувати, екзаменувати.

2. Підкреслити прислівники й пояснювані ними слова, назвати розряд, групу прислівника за значенням, обґрунтувати визначення.

Погода зненацька змінилась, хоч восени це вже й не є несподіваним. Можна було тільки зітхати за літнім теплом. По небу мчали навперегони надто низькі осінні хмари, по-осінньому важкі, холодні. Лише інколи в просвітках між хмарами з'являлось на мить небо, але воно було вже не те — низьке й вицвіле. Журливо гуділи й хилились донизу вершечки дерев, навіть ліс не міг спинити досить настирливих поривів північного вітру.

За Ю. Збанацьким

3. Перебудувати речення так, щоб їх будова відповідала мовній нормі; з'ясувати, що саме в поданих реченнях їй не відповідає. Виконати морфологічний розбір дієслівних форм з одного речення (на вибір).

1. Будучи маленькою, мама часто розповідала мені казки. 2. Навчаючись в училищі, нас часто водили до міста на екскурсію. 3. Я хочу, щоб кожна хвилина, дивлячись на живопис, залишала у глядача приємне враження. 4. Повертаючись додому, мені раптом згадалася розмова з учителем математики. 5. Дивлячись на студійний годинник, видно: час біжить невпинно, його в нас уже небагато. 6. І маючи музей такого рівня, дивно, щоб наші школярі не побували там. 7. Читаючи «Свято в Чигирині», у мене перед очима вимальовувалась постать Кобзаря.

Варіант 6

1. Дібрати до дієслів співвідносні видові форми, записати групами за мовним засобом їх утворення. Чи до кожного дієслова можна дібрати співвідносну форму? Чому?

Замітати, скакати, намагатися, потребувати, зв'язувати, нехтувати, уявляти, помилятися, читати, ділити, відмежовувати, сіяти, стукати, виносити, ловити, іти, плести, піклуватися, агітувати, рости, будувати, виконувати, орати, голубити.

2. Виписати прислівники з пояснюваними словами, визначити їх розряд за значенням (обґрунтувати визначення) та морфологічний тип, зазначивши твірні слова для кожного.

Добриня схопив меча і притьмом кинувся на подвір'я. Те, що він побачив, страшенно вразило і вкрай обурило його.

Біля броду через рівчак стояла велика монгольська гарба, вщерть наповнена всіляким добром. Четверо монголів порядкували в дворі: один силоміць тягнув до воріт корову, другий — Ганночку, двоє інших з шаблями наголо насідали на Кузьму, який поволі задкував до землянки, з дверей якої визирали перелякані діти.

До Ганночки було найближче, і Добриня метнувся туди — сторчма всадив меча в спину нападникові. Той з глухим стогоном завалився набік.

Тут же тонко свиснули три стріли — і кожна знайшла свою жертву. Степові розбійники так і не зрозуміли, звідки звалилася на них біда.

Все це трапилося так швидко і так несподівано, що й Добриня, і Кузьма з Ганночкою застигли, вражені, там, де стояли, і спантеличено, розгублено дивилися на діло своїх рук — на полеглих чужинців.

За В. Маликом

3. Із тексту поданого до завдання 2, виписати дієслова минулого часу, поділити їх на групи за формою роду й числа. Позначити морфеми, що виражають форму минулого часу та родову форму. Назвати (підкреслити) основу дієслова, від якої утворена кожна форма.

Варіант 7

1. Виписати дієслова (разом з іменними словами, що з ними пов'язані), поділивши їх на дві групи — перехідні, неперехідні. Обґрунтувати поділ.

Наш луг був над самою Стугною, трохи вище від мосту, що стоїть на ній по асфальтовій трасі Київ — Дніпропетровськ, за три кілометри від Обухова. Завжди виїздили туди раненько, щоб застати траву росяною, так легше косити. Сонце тільки одривається од землі, батько з Сергієм уже проходять половину першої ручки, що проляже аж до берега Стугни. Ми з Андрійком сидимо на возі, доки трохи спаде роса і пригріє сонечко, а тоді йдемо збирати дров для багаття. Потім хтось пораяється біля таганка — варить сніданок, а ми купаємося у ріці. Вона хоч і обросла травою, а часом і кущами лози, але не багниста, вода прозора, аж дно видно. Після сніданку коси знову дзвінко шелестять у траві, покоси рівними стрічками виблискують на сонці. Надходить обідня пора, косарі кладуть коси, йдуть до озера ловити линців, щучок, окунців — буде юшка на обід. Після обіду батько клепає коси, їх лункий відляск перегукується з дзвоном перепелів.

Г. Малишко

2. Із тексту, поданого до завдання 1, виписати особові форми дієслів, визначити спосіб, час, особу, виділити й назвати мовні засоби, що виражають особову форму.

3. Записати текст, поданий до завдання 1, підкреслити прислівники відповідно до синтаксичної функції, яку вони виконують, прямою — слова, з якими прислівники пов'язані. Над кожним прислівником записати питання, на яке він відповідає в тексті.

Варіант 8

1. Виписати дієслова разом зі словами, що називають виконавця дії і предмет, на який вона спрямована. Визначити перехідні/неперехідні дієслова та стан, до якого належить кожне із них.

Перунові громи стрясає над Києвом небо. Гарячі зливи зринули над землею животворящою силою. Настали горобині ночі. Полохливо пописували пташки під дахами хатин і клунь — не спали ані вдень, ані вночі. І людям на душу впала тривога: чи не запалить Паликопа уже дозрілі в полі хліба? Тож молодичі заходилися пекти шуляка з маком, висилали дочок до річок, щоб ті задобрили водяну стихію: нехай своїми надмірними щедротами не згноїть врожаю! А ще обсіпали свої вбогі житла маком-видюхою — то від капосних відьм найліпше зілля. Всі хитрощі чарування злих відьом втрачають силу.

Нарешті вщухли небеса. Висохла земля, зазолотились ниви. Люди кинулись у поле — треба поспішати знести врожай на подвір'я. Злива — то перша вість, що літо закінчується, що гряде осінь, а за нею довгі-предовгі зимові ночі й дні.

Р. Іванченко

2. Із тексту, поданого до завдання 1, виписати групами дієслова за формою часу; обґрунтувати поділ і назвати форми кожного часу — основи, родові. З'ясувати, чому поза виписаними залишилися деякі дієслова, назвати їх форми.

3. Подані прислівники записати відповідно до норм правопису, поділивши на групи за належністю до морфологічного типу. На прикладі двох-трьох прислівників кожної групи обґрунтувати поділ. Доповнити утворені групи двома-трьома самостійно дібраними прислівниками.

До/не/давна, за/в/більшки, гидко/бридко, в/гору, в/низ, на/при/кінці, без/журно, без/жально, с/першу, двічі, по/своєму, в/ні/чю, рид-ма, на/силу, при/гнічено, по/тихеньку, на/швидку, на/одинці, в/три/дорога, по/вік/віки, по/давньому, по/російськи, самотньо, с/краю, за/по/взято, мовчки, сторчма, в/літку, з/висока, по/за/вчора.

Варіант 9

1. Визначивши основу інфінітива й основу теперішнього часу, записати дієслова групами, назвати дієслівні форми, що утворюються від кожної з основ, навести три приклади кожної форми, утвореної від названих основ.

Вести, співати, писати, бігти, зеленіти, прясти, ходити, дивитися, казати, рости, заробляти, бачити, дихати, сушити, розповсюджувати, класти, тіснитися, продавати, худнути, пекти, гребти, зріти, зливати.

2. Переписуючи текст, доповнити його прислівниками, що належать до різних розрядів за значенням. Підкреслити прислівники відповідно до синтаксичної функції, пояснювані ними слова — прямою лінією, записати над прислівниками питання, на яке вони відповідають, назвати розряд за значенням.

Все, що живе з людиною, належить їй. І оті гуси, які врятували Рим і дві тисячі років гичуть на Капітолії. І краківський сурмач, який сповістив про наближення татарського війська і загинув од ворожої стріли в горло, падав, захлинаючись власною кров'ю, і сурмив, сурмив і не падав — падає вже сімсот літ і не впаде. І ота відважна дівчина, яка вкрала в татарських жон зернятко мальви, щоб завітчати нею причілки всіх хат України. І Олександр Невський, що дивиться, як ламається під псами-рицарями крига на Чудському озері. І Дніпропетровський хлопець Саша Матросов, який затуляє грудьми фашистський кулемет. Хіба все те можна забути?

П. Загребельний

3. Із тексту, поданого до завдання 2, виписати дієслова разом з іменниками чи іншими словами, з якими вони пов'язані, назвати форми виду, способу, часу, особи або роду дієслів та мовні засоби, що виражають форму виду, особи чи роду. В яких дієсловах названі форми не визначаються? Поясніть чому.

Варіант 10

1. Виписати дієслова групами — дійсного способу, умовного, наказового; назвати форми кожного, обґрунтувати поділ.

1. Минулася буря — і сонце засяло, веселка всміхнулась в ясних небесах. 2. Розіллються ріками скрипки, килимом простеляться метали... 3. Відкривай гарячі груди мати-земле! Дощ остудить, оживить і запліднить, — і пшеницею, й ячменем, буйним повіом зеленим білі села звеселить. 4. Гей, удармо в струни знову, заспіваймо, а лихе вороже слово занехаймо. 5. Ще б хотів я сотні літ прославляти світу світ. 6. Хай шумить єдиним світлим шумом синій Дніпр і срібноводна Вісла... 7. Любіть же землю ви свою, любіть свою державу. 8. Епоху, де б душею відпочить, з нас кожен має право обирати. 9. І говорила б — але що слова у боротьбі з сваволею такою (Із тв. М. Рильського).

2. Записати текст, підкреслити прислівники й пояснювані ними слова. Назвати розряд прислівника за значенням, синтаксичну функцію його, обґрунтувати визначення. Чи всі прислівники відповідають на питання?

Кілька днів підряд ідуть дощі — тихі і зовсім не схожі на оті грозові, що випадають звичайно влітку. Ті налітають буйно: вперіщить такий дощ, гайне смугою стрімголов через усе поле, не розбираючи напрямку, аж темно стане! І там, де він пробігає, здіймається догори збита стовпом пилюка. Збоку на нього красиво дивитися: стіною йде він через хліба, і пшениці ворущаться, мовби оживають, стають відразу зеленіші... Голови соняшників хияються набік під тягарем життєдайної, давно сподіваної води з піднебесся...

Радісно і тривожно стає тоді серед степу, і в серці хлібороба густо сходяться сподівання.

За О. Сизоненком

3. Скласти шість-сім речень із пасивними дієприкметниками, утвореними за допомогою різних суфіксів. Обґрунтувати вживання формотворчого суфікса, дати повну морфологічну характеристику дієприкметникам.

Варіант 11

1. Виписати дієслова групами за спільними граматичними ознаками, назвати самі форми й граматичні ознаки їх. Пояснити, чому вони різні для різних груп. До перших трьох дієслів першої і третьої груп записати співвідносні форми. Чому ці форми не можна утворити від дієслів другої групи? Дієслова в групі виписувати, дотримуючись послідовності вживання їх у тексті.

От повернувся Іван додому, та як прийшов батько з поля, почав його просити, щоб позичити у цілому селі, де тільки є які, мотузки та посторонки, бо він буде комору переносити. Батько здивувався, що син ходить міцно та ще й таке говорить, але послухав і пішов по мотузки.

Збирав цілий вечір з усього села, а вранці хлопець узяв їх цілу купу, закинув на плечі та й пішов до комори.

Прийшов, почав комору мотузкам обплутувати, неначе павук паутинням. Побачив оте гуменний, побіг до пана.

— Що мені з тим хлопцем робити? — питає. — Він каже, ніби пан йому дозволив.

А пан сміється, каже, що справді дозволив і сам прийде подивитися на ту роботу.

Із народної творчості

2. До кожного з поданих слів дібрати кілька прислівників, поставити до них питання, згрупувати за значенням, морфологічним типом. Назвати синоніми серед дібраних прислівників.

Задоволений, стомлений, іти, працювати.

Варіант 12

1. Виписати дієслова, поділити їх на групи за формою способу, визначити, які інші морфологічні ознаки властиві дієсловам одного способу. Назвати випадки вживання форм одного способу чи часу в значенні іншого способу чи часу. Кожну групу доповнити трьома самостійно дібраними прикладами.

Як згадаю свої Салоніки, то, здається, на крилах полетів би, аби хоч раз глянути на рідні місця, на голубе море, на дикі гори, на дорозі серцю могили матері та батька... Батьківщиною, мій козаче, завжди є та земля, де прожив перші двадцять літ, а потім проживи ти в іншому, навіть кращому, місці і сорок, і шістдесят, а тебе все тягтиме на землю твого дитинства і твоєї юності, бо дитячі та юнацькі почуття і враження, свіжі, чисті, найсильніші, залишаються в серці назавжди.

В. Малик

2. Подані прислівники записати двома групами — прийменникового і безприйменникового творення; до прислівників другої групи дописати твірні слова. З чотирма словами першої групи скласти речення.

Знадвору, потім, підряд, вкрай, достатньо, вчасно, навпочіпки, замолоду, задумливо, взнаки, досита, задаремно, безустанку, задовго, набагато, післязавтра, навряд, поруч, вчасно, зручно, восени, по-різному, неквапом, мовчки, безборонно, знову, вдвох, поважно.

3. Записати вісім—десять речень з активними й пасивними дієприкметниками, дати повну морфологічну характеристику цієї форми. Назвати твірне слово й твірну основу кожного дієприкметника, виділити формотворчий суфікс.

Варіант 13

1. Читаючи, вибрати дієслова й поділити їх на групи за формою способу, обґрунтувати поділ, назвати морфологічні ознаки форм кожної групи. Яка з морфологічних ознак властива формам дійсного способу й відсутня у формах двох інших способів? Якщо форм якогось способу немає в тексті, утворити їх від трьох дієслів, ужитих у тексті (на вибір).

Калка! Невеличка степова річечка, притока Кальміуса! Ти могла б стати місцем нашої звитяги, якби знайшовся сильний і розумний вождь, що зібрав би все військо в один кулак. Могла б! Але не стала — через нерозум, через князівські незгоди та чвари, заздрість та роз'єднання. Натомість стала нашою неславою, нашою мукою і непоправною втраченою — спільною могилою для тисяч руських витязів...

Хто ж винен? Мстислав Удалий та Мстислав Київський, ворожда між якими привела до роз'єднання війська? Половці, що кинулися тікати від першого натиску татар і розладнали стрій галицько-волинських полків? Чи й він сам та інші молодші князі, які могли сказати своє слово і наполягти на об'єднанні, але не сказали і не наполягли?

Може, коли б вони тоді, на Калці винищили військо хана Джучі, — а така можливість була, — то тепер не прийшов би і не погромив би Рязанської та Суздальської земель його син Батий, не тікали б звідти в Галичину та на Волинь тисячі втікачів?.. Може...

Тут плин його думок перервався: до хородини зайшов князь Михайло. Данило викинув наперед руки — пішов йому назустріч.

В. Малик

2. Поділити наведені прислівники на групи за належністю до морфологічних типів, обґрунтувати виділення кожної групи.

Довіку, спроста, напевне, абикуди, де-небудь, двічі, живцем, похапцем, навпростець, будь-що-будь, щиро, по-доброму, по-своєму, звідусюди, всупереч, мовчки, пошепки, по-перше, вдесятеро, пішки, любо-дорого, вгору-вниз, доки, там, прискіпливо, щотижня, щодня, навколішки.

3. Записати шість речень з дієприслівниками, утвореними за допомогою різних суфіксів, дати морфологічну характеристику цим дієслівним формам, визначити їх синтаксичну функцію, позначити зв'язок між формотворчими суфіксами й певними морфологічними ознаками дієприслівників.

Варіант 14

1. Вставляючи пропущену букву, записати дієслова двома групами за належністю до першої й другої дієвідмін, обґрунтувати поділ.

Розкрива..мо, сто..те, біл..ш, білі..ш, леж..ть, крут..шся, вез..те, їзд..мо, мерзн..ть, сохн.., поважа..ш, ціну..те, стука..те, візьм..ш, наближа..шся, нес..мо, принос..ш, схоп..ш, тягн..те, очіку..мо, мовч..ть, голуб..те, кол..ш, бор..мось, полощ..те, крут..тсья.

2. Виписати, розкриваючи дужки, прислівники разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом, визначити розряд, групу за значенням, обґрунтувати визначення.

1. (С)(покон)віку Прометея там орел карає. 2. Бач, Оксано, я жартую, а ти й (с)правді плачеш. 3. Йї Ярема розказував, як жить вони будуть (у)купочці. 4. І генеральша (у)ночі тихенько плакати собі стала. 5. І генерал собі радіє, що діло, бачите, святе (у)двох(таки) вони зробили. 6. І зазвонили (рано)вранці по генераловій душі. 7. Ти, любий друже, заговориш (тихенько)тихо ... про любов. 8. І в тую косяну комору полізли свині (із)(на)двору, мов у калюжу. 9. Хіба самому написати-таки посланіє до себе та все (до)чиста розказати, усе, що треба, що й не треба. 10. (По)переді поїжджани рушили в дорогу. 11. Заросли шляхи тернами на тую країну, мабуть, я її (на)віки, (на)віки покинув. 12. Уже й «достойно» одзвонили, уже (до)дому люде йдуть. 13. Навчив Настуню заповідь, щоб (з)нову не довелось дяка наймати. 14. І пальцями старий сотник Настусині коси (до)купи сплітає, то розплете та круг ший тричі обмотає!.. 15. А я так мало, (не) багато благав у Бога (*Із тв. Т. Шевченка*).

3. Від поданих прислівників утворити всі можливі форми ступенів порівняння, назвати мовні засоби, використані для цього. Зі ступеневими формами від одного прислівника (на вибір) скласти речення.

Багато, дорого, гарно, чесно, гаряче, дуже, боляче.

Варіант 15

1. Утворити від поданих дієслів усі можливі форми наказового й умовного способів. Зазначити особливості кожного щодо характеру названої дії, морфологічних ознак, синтаксичних функцій — що їх об'єднує, що розрізняє. Відповідь підтвердити складеними реченнями — по двоє з формою кожного способу.

Дивитися, скинути, розібратися, утвердитися.

2. Записати текст. Підкреслити прислівники відповідно до їх синтаксичної функції, прямою — слова, з якими прислівники поєднані за змістом. Назвати морфологічні типи прислівників.

Довго розтирає фарбу, але внутрішньо ніяк не може перемогти відчуття, що робота сьогодні не клеїтиметься. Прискіпливо дивиться на полотно, де вже проступають обриси майбутньої картини. Знову не так, як задумувалося і як хотілося. Надто все тут статично і нейтрально, нема її душі. Роздратовано відкидає мастихін і, закусивши губу, ходить із кутка в куток майстерні. «Святі жінки після поховання Христа», мабуть, у неї не вийдуть. Щось дуже скидаються її жінки на рожевих німф Бугро.

Був час, коли Марія навіть захоплювалася його «Амуром і Психеєю». Найбільше їй подобалась академічна досконалість рисунка. Але згодом її почали дратувати його одноманітні міфологічні і релігійні сюжети.

... Треба менше дивитися на такі полотна. Бо потім, коли стаєш біля мольберта, ні з того, ні з цього раптом відлунюються в уяві. Спокушаєшся бажанням намалювати не так правдиво, а так красиво, як Бугро.

За М. Слабошпицьким

3. Визначити синтаксичну функцію дієслів, у тому числі інфінітива, назвати морфологічні ознаки неозначеної форми дієслова.

1. Добре дочко, питаємо, та й будемо спать. 2. Посилала мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти. 3. І вкупці на дубочку ночувати сіли. 4. Обіщався вернутися, та, мабуть, і згинув. 5. А думала жити... хоч на старість у невістки в добрі відпочити... 6. Піде на шлях подивитись, поплакати в лози. 7. Старий батько іде рядом, наставляє сина. Як у війську пробувати, старших шанувати, товариство поважати, в табор не ховатись. 8. Пошли тобі, Матер Божа, тії благодати, всього того, чого мати не зуміє дати. 9. Невесело на світі жить, коли нема кого любить (*Із тв. Т. III*).

Варіант 16

1. Утворити всі можливі форми майбутнього часу від поданих дієслів, обґрунтувати виконання. З однією формою, утвореною від виділеного дієслова, скласти речення.

Засіяти, насікти, *виховувати*, вчити, навчитися.

2. Читаючи речення, визначити, з яким словом пов'язане виділене слово, на яке питання відповідає, до якої частини мови належить. Зробити висновки про належність однозвучних слів до різних частин мови, записати їх групами разом зі словами, які вони пояснюють.

1. Блукав я по світу *чимало*, носив і світу, і жупан... (Т. Ш.). 2. А я вже думав спати лягати — та й став, щоб *трохи* подивитись на круглолицю молодицю (Т. Ш.). 3. *Скільки* ми милувались! *Скільки* років кохаю, а закохуюсь в тебе щодня (Кост.). 4. *Багато* літ перевернулось, води *чимало* утекло (Н. тв.). 5. Петра у Київ одвезли, і там у школу оддали, і там *чимало* поповчили. 6. Посиджу *трошки*, погуляю, на степ, на люде подивлюсь. 7. А я так *мало*, *небагато* благав у Бога. 8. Ні, *трохи* треба подождать. 9. Поїдеш далеко, побачиш *багато* (Із тв. Т. Ш.). 10. У наших лісах росте *чимало* дерев-довгожителів (Газ.). 11. Скільки сягне зір — безкраї степові простори ... (За Гонч.). 12. *Скільки* літ і віків за водою сплигло (Лук.). 13. Як настане тепле літо, *стільки* праці у садку ... (К. П.).

3. Вжити дієслова, подані в дужках, у потрібній особовій формі, назвати її, виділити закінчення, визначити дієвідміну.

1. Ніхто того не (побачити), ніхто не (спитати)... 2. Чумак (іти), (подивитися) та й голову (схилити). 3. І то лихо — попереду знати, що нам в світі (зострітися). 4. (Любити) його, моя сиза, серце не навчити... 5. Там (найтися) душа шира, не (дати) погибати. 6. (Вибачати)...(кричати) собі, я слухать не буду та й до себе не (покликати). 7. У моїй хатині сине море (грати), могила (сумувати), тополя (шуміти). 8. Єсть у мене ширій батько (рідного немає), — (дати) він мені раду з вами... 9. (Ходити), хлоп'ята! 10. Не (дивуватися), дівчата, що я обідрався... (Із тв. Т. Ш.).

Варіант 17

1. Прочитати. Виписати дієслова групами за належністю до однотипних форм, назвати кожную групу, позначити мовні засоби, що виражають форму дієслова. Дієслівні форми, яких немає в тексті, проілюструвати п'ятьма самостійно дібраними прикладами.

Степ квітував. Незайманий, звіку не ораний, високотравний...

...Благословенна тиша навкруги. Лише зашкочче десь суха зелена ящірка, пробігаючи в траві, бризнуть врізнобіч з-під ніг коники-ковалі та ще жайворонки дзюркочуть у тиші, проймаючи її вгору і вниз, невидимі у повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвінкі. Здається, співає від краю до краю саме повітря, співає марево, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над ковилою. Може, і цей текучий замріяний степ теж тільки марево, що протече і не буде? Але ні, кожна стеблинка закоренилася в суху, місцями вже потріскану землю, вбродиш по пояс в золотаві, злегка згойдані вітром шовки, і вони не зникають, вони є, бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуваєш на душі, очищеній від усього гіркого, тільки устояну радість. Тільки звільнене від усяких пут небесно-легке щастя. Іти б отак і йти серед цієї тихої задумливої краси, сягнути б аж туди, де небо торкається землі...

За О. Гончарем

2. Виконати повний морфологічний розбір одного дієслова з кожної групи, виділеної в процесі виконання завдання 1.

3. Із тексту, поданого до завдання 1, виписати прислівники разом зі словами, які пов'язані з ними, поділити їх за значенням, обґрунтувати виконання; визначити морфологічний тип прислівників. Скласти речення, в яких словотвірні компоненти прислівників *звіку*, *вгору* належать до різних частин мови й пишуться окремо.

Варіант 18

1. Утворити можливі форми дієприкметників від поданих дієслів, записати їх групами за формотворчим суфіксом, виділити його. Назвати вид, стан, час дієприкметника, пояснити чергування в основі дієслова перед суфіксом.

Запросити, затиснути, змолоти, крутити, збільшити, відімкнути, спорожнити, осісти, побілити, різати, викликати, витіснити, застосовувати, розколоти, виїздити, розповсюджувати, освітити, засохнути, пошити, перемолоти, перемолотити, прописати, зареєструвати.

2. Виписати розкриваючи дужки, прислівники разом зі словами, з якими вони пов'язані як залежні слова, визначити їх розряд за значенням, обґрунтувати відповідь. Окремо виписати прислівники, що є незалежними в реченні, назвати їх розряд за значенням; скласти речення з цими ж прислівниками як залежними словами. Чи змінився їх розряд за значенням?

1. Вартість продукції лікаря визначити (не)можливо. 2. Його величність Здоров'я (на)(в)дивовижу самовпевнене й легковажне (*П. Б.*). 3. Ми часто (по)хапцем живем, все відкладаючи на потім. 4. І вітер (на)показ листком пожовклим має. 5. (На)порозі літа оглядаюсь (на)-зад — обмаль діла, (до)схочу поради (*Кр.*). 6. Зелений лист іще нівроку! 7. Ми з вами йдемо (на)(в)простець. Веселий хлопчик-вітерець за нами взявся (на)(в)(з)догін (*Петр.*). 8. Світло на душі, коли (по)ряд з тобою мати (*П. Б.*). 9. Коли ти злітаєш у всесвіт — гарно, і гарно, коли ти сміливо злетів (*А. М'ястківський*). 10. (О)полудні йду до моря і (з)даля бачу, що воно сміється, як маля (*Мушк.*). 11... Аж (перед) вечором на однеї ніжці став (по)лелечому (*Д. П.*). 12. Хлопець мовчав. Дивився (с)(під)лоба понуро, неприязно і мовчав. Це не він кинув сніжку, але (ні)(за)що в світі він не став би виправдовуватись (*Нест.*).

3. Записати речення, вставляючи пропущену букву; виділити закінчення в дієсловах. На основі закінчення поділити дієслова на першу й другу дієвідміни, пояснити поділ. Які особові закінчення не підказують дієвідмін?

1. Як дїжд..мо літа, то нажн..мо жита. Всїх ми нагоду..м, ще і затанцю..м (*Н. тв.*). 2. Шум..ть дощ осїнній... І скарж..ться вітрові клени і вишні. 3. За ким порива..ться серце страждати? 4. Хто став..ть завдання простіші, той швидше мети досяга.. . 5. Бува..те ви і веселі, і злі, та тільки ніхто ще не чув на селі, що ви над жорстокою долею плач..те. 6. Заклеча.. травень військкомати, новобранці встан..ть на зорі. 7. Мина..ть ночі. Проліта..ть дні. Обвод..ть сонце поглядом планету. 8. Уранці встан..ш — квіти, солов'ї... 9. Нагн..ться стебло, аж трїщ..ть,

і лет..ть легка павутина, мов спогад про літо. 10. Шумл..ть навкруг дерева, дим..ть туманом балка... 11. На пагорбі стан..ш, окин..ш простори — яка широчінь, далина, висота! 12. П'ярко повітря духмян..ть довкола... 13. Отут постав..мо намет, в наметі заночу..м... Спеч..м картоплю при зорі і юшки наготу..м. 14. Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість потому. Ні грошей не привозьте, ні слави, будьте з рідними ніжні й ласкаві. 15. Щокою притулюсь, листочок одірву... 16. Дивлюся, як ви ид..те по ріллі (*Із тв. Лук.*).

Варіант 19

1. Записуючи речення, від дієслів, поданих у дужках, утворити форму дієприкметника чи дієприслівника, обґрунтувати вибір, творення форми, назвати її морфологічні ознаки.

1. Сади, (омити) музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг. 2. Мої суцвіття, (бити) холодами, ви добру зав'язь все-таки дали. 3. Від нього я, (зболіти) від образ, почув надійне слово оборони. 4. Лежить дорога, золотом (прошити), іде з небес березова зима... 5. Самі на себе дивляться ліси, (розгубити) од власної краси (*Із тв. Кост.*). 6. Він довго сидів у сідлі, (зігнути) і (обважніти). 7. Хан Кончак, широко (розставити) свої могутні плечі, вдарив коня і перший помчав на північ, де біліли чисті, нічим не (рушити) сніги... 8. Кий забув про небезпеку. Йшов напролом, (кришити) і (крушити) все на своєму шляху. 9. Цвітанка бігла наосліп, сама не (знати) куди. Бігла щодуху, не (розбирати) напрямку. 10. (Розгорнутися) лавами, Святославові полки рушили в наступ. 11. Любава витягла з жлукта ще гарячі, добре (визолити) сорочки (*Із тв. В. М.*). 12. Він (дід) прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не (ховатися) у холодок. 13. (Тікати) од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. 14. (Погуляти) коло бджіл та (наїстися) огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. 15. (Дивитися) на людей, усміхавсь і мій батько — великий добрий чоловік (*Із тв. Довж.*).

2. Визначити прислівники й пояснювані ними слова. Записати їх, знімаючи риси, групами відповідно до значення прислівника, обґрунтувати поділ.

1. Ліс маячів у/далині темно-синьою смугою. 2. Охоплені жахом, вони мчали на/осліп не бойовим строем, а зовсім розпорошеною ота-рою. 3. Завірюха почалася о/пів/ночі. 4. Розмова затяглася до/пізна. 5. Ігор послав далеко в/перед воїнів-розвідників. 6. Натовп зріс майже вдвічі, заповнив півмайдану (*Із тв. В. М.*). 7. Що/день по/іншому мені світає небо у вікні (*Лук.*). 8. Босо/ніж діти бігають малі. 9. А пісня грати розбивала в/щент (*Кост.*). 10. Чоловікам з/давніх/давен не ли-чило купатись за звичаєм. 11. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по/своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю (*Довж.*). 12. Кудись бі-жимо, бо веселі і юні, і стеле весна нам шовки на/показ (*Кр.*). 13. Знать, забула, що колись/то сама дівувала. 14. Вранці/рано, в/Пилипівку, якраз у неділю, побігла я за водою (*Т. Ш.*).

3. Скласти й записати по чотири речення з дієсловами умовного й на-казового способів, назвати їх інші морфологічні ознаки.

Варіант 20

1. Переписати, підкреслити дієслова, назвати форму, морфологічні ознаки, синтаксичні функції. Відзначити особливості морфологічних ознак виділених дієслівних форм.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я *творити* добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну *ходити* до церкви». Далі я подумав, *дивлячись* на ластівок: «От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу.»

Але ластовенята не падали. *Пороззявлявши* роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

О. Довженко

2. Визначити вид наведених дієслів, утворити від них можливі форми дієприкметників та дієприслівників. Записати їх, позначити формотворчий суфікс, обґрунтувати творення саме таких форм. Скласти речення з двома дієприкметниками і двома дієприслівниками.

Вибачити, шанувати, запросити, розповсюджувати, об'їздити, оплатити, сяяти, обміркувати, з'їсти, виносити, змолотити, схуднути, опадати.

3. Зі слів на позначення різних ознак дії, названої поданими дієсловами, вибрати прислівники, записати їх групами за значенням, обґрунтувати виконання. Кожну групу доповнити двома-трьома самостійно дібраними прислівниками.

Працювати — вдома, удвох, в аудиторії, в полі, самостійно, натхненно, завзято, з інтересом, щодня, коли-не-коли, до обіду, ввечері, зранку до ночі, пообідавши, нехотя, з другом, з необхідності.

Сказати — з необхідності, з приязню, щиро, сердечно, вчасно, на підтримку, з метою спростувати, по-українськи, по-щирому, з уячністю, відверто, невпопад, приязню, напівжартома, пошепки, вголос.

Модуль

7

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК

ПЛАН

1. **Прийменник.**
- 1.2. Походження прийменників і їх склад.
2. **Сполучник.**
- 2.1. Поділ сполучників за походженням, складом та способом уживання.
- 2.2. Синтаксичні функції сполучників.
3. **Частка.**
4. **Вигук.**

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння спільних ознак службових частин мови, на основі яких вони об'єднуються в один клас;
- ◆ оволодіння вміннями і навичками виокремлення службових частин мови за смисловими відношеннями, які вони виражають, за виконуваними функціями;
- ◆ удосконалення орфографічних і стилістичних навичок послуговування службовими частинами мови.

Студенти повинні знати:

- ◆ семантичні типи прийменників, їх групи за походженням і складом;
- ◆ синтаксичні функції сполучників, їх поділ за походженням, складом і способом уживання;
- ◆ типи часток за виконуваними функціями;
- ◆ семантичні типи вигуків, їх групи за походженням.

Студенти повинні вміти:

- ◆ правильно поєднувати прийменники з відповідною відмінковою формою, визначати їх семантичний тип;

- ◆ розрізняти прийменники й однозвучні з ними інші частини мови;
- ◆ відповідно до стилю добирати прийменники із синонімічного ряду;
- ◆ записувати складні прийменники за правилами орфографії;
- ◆ відповідно до синтаксичних функцій уживати сполучники, визначати їх типи за характером вираження смислових відношень;
- ◆ будувати різні типи складносурядних та складнопідрядних речень, послуговуючись відповідними сполучниками;
- ◆ правильно вживати частки відповідно до виконуваних ними функцій;
- ◆ уміти за допомогою вигуків виражати різні почуття, волевиявлення.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Повнозначним частинам мови протиставляються неповнозначні, або службові, частини мови. До них належать прийменник, сполучник і частка, які об'єднуються в один клас на основі спільних ознак: 1) вони позбавлені номінативної функції, тобто не називають ні предметів, ні ознак, ні дій, ні кількості; 2) не мають граматичних категорій; 3) не виступають членами речень.

7.1. ПРИЙМЕННИК

Прийменники — це службові слова, які у сполученні з формою непрямого відмінка повнозначного слова виражають залежність його від інших повнозначних слів, диференціюючи значення відмінкової форми. Не маючи самостійного лексичного значення, прийменники разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників виражають різні семантичні відношення. В українській мові виділяють такі основні семантичні типи прийменників:

1) просторові, що об'єднують найбільшу кількість одиниць, забезпечуючи найточнішу диференціацію просторового значення. До їх складу входять прийменники *біля, близько, близько від, в (у), вглиб (углиб), вздовж (уздовж), вище від (од), віддалік (оддалік), від, впоперек (упоперек), впродовж (упродовж), всередині (усередині), всередину (усередину), вслід (услід), за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), збоку, збоку від, зверху, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-понад, з-посеред, з-проміж, кінець, коло, край, крізь, кругом, ліворуч, між (межи), на, на-*

вздогін, навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навпроти, над (наді, надо), назустріч, навстріч, наперед, напроти, нарівні з, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, паралельно з, перед (переді, передо), під (піді, підо), по, побіля, побіч, побіч з, поблизу, повз, подовж, поза, позад, позаду, поздовж, поміж (помежи), понад (понаді, понадо), поодаль, поперед, попереду, попід (попіді, попідо), попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, праворуч, праворуч від, при, проміж, проти, серед, слідом за, спереду, у бік, у напрямі, у напрямі до, у напрямку, у напрямку до та ін.: *Із-за лісу, з-за туману місяць впливає* (Т. Ш.); *Села наді Плом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст* (Ю. Я.);

2) часові (темпоральні), яких кількісно значно менше; більшість із них формально споріднена з просторовими: *близько, в, від (од), вслід (услід), з, за, слідом за, до, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, проти, серед, посеред, через*. Інші часові прийменники сформувалися на основі часових (темпоральних) відношень: *напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після (опісля), починаючи з, протягом, раніше (раніш), у процесі, упродовж*: *З давніх часів український народ шанував вербу і оспівував у ліричних піснях, думах, билинах* (Журн.); *У неділю, годині о дев'ятій, коли сонце почало вже підійматися над кронами дерев, Варя вийшла в садок* (Сенч.);

3) мети, до яких належать: *для, на, з метою, на предмет, під, по, за, в, про, задля, заради, в ім'я*: *Скільки не судилося страждати, Все одно благословлю завжди День, коли мене родила мати Для життя, для щастя, для біди* (Сим.); *Живе на світі жайворонок заради своєї пісні* (Гуц.);

4) причинові: *через, від, з, за, завдяки, внаслідок (унаслідок), у результаті, у зв'язку з, з приводу, з нагоди, з огляду на, зважаючи на, на підставі, на основі*: *Народе мій, се ти! Закаменілий в болю дримаєш від віків, як вигаслий вулкан. Ти все-усе втрав — зберіг лиш сни про волю і пам'ять гордих дій та скарб незгойних ран* (Карм.); *Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину* (Довж.);

5) умови: *у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові*: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Л. Укр.);

6) допустові: *незважаючи на, попри, всупереч, наперекір, при, незалежно від*: *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Тют.); *А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір* (Цюпа).

Прийменники завжди вживаються з непрямими відмінковими формами й мають визначене коло зв'язку з відповідними

відмінками: «зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми. При цьому прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її»¹. Прийменники виражають певні смислові відношення тільки з відповідною формою. Вони можуть уживатися з формою одного непрямого відмінка (напр.: *від, до, з-за, з-під, серед, без, біля* вживаються тільки з родовим) або сполучатися з двома і більше відмінками (напр.: *перед, під, над* — із західним та орудним). Сполучуваність прийменників із відмінковими формами можна представити так:

Відмінки	Прийменники	Приклади
Родовий	без, біля, вздовж, від, всередині, для, з, задля, замість, з-за, з-над, з-перед, з-під, з-поміж, коло, край, мимо, між, наприкінці, побіля, після, поблизу, поверх, позаду, попереду, поруч, поряд, посеред, просто, протягом, проти, серед, стосовно, шляхом, під час, у напрямку, на відміну від, за допомогою	<i>біля тину, вздовж дороги, від криниці, для сестри, з переляку, з-за груші, з-під землі, коло річки, край села, мимо школи, між нив, наприкінці казки, поряд міста, посеред озера, серед ступу, під час канікул, за допомогою товаришів</i>
Давальний	услід, всупереч, навздогін, навперейми, назустріч, наперекір, напереріз, на противагу	<i>услід їй, всупереч бажанню, навздогін машині, назустріч сонцю, наперекір йому, на противагу сказаному</i>
Знахідний	у (в), за, крізь, між, на, над, о, перед, під, по, повз, про, через, поза, поміж, понад, попри, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на	<i>у квітник, за село, крізь жита, між волошки, на зошит, над зірки, перед тебе, під вечір, по воду, повз нас, через поранення, незважаючи на негоду, у відповідь на запитання</i>
Орудний	з, над, поза, понад, поперед, поміж, між, перед, згідно з, одночасно з, під, порівняно з, поряд із, у зв'язку з	<i>з дітьми, над полями, поза хатою, понад деревами, між книгами, перед школою, згідно з законом, одночасно з подіями, під вербою, порівняно з минулим, поряд із каліною, у зв'язку зі святом</i>
Місцевий	у (в), на, о (об), по, при	<i>у столі, на стежині, о першій годині, по волі, при дорозі</i>

¹Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 478.

Утворюючи применниково-відмінкову конструкцію, деякі применники в українській мові вживаються обмежено. Це применники *по, при*, якими широко послуговуються в російській мові.

В українській мові применник *по* вживається у таких конструкціях:

йти по воду

кампанія по виборах

колеги по роботі

наказ по університету

по двоє

по змозі

по гривні за кілограм

передавати по радіо

по телефону

товариш по зброї

черговий по школі.

В інших сполученнях применник *по* перекладається конструкціями з такими применниками:

з

агент з продажу

інструктор з техніки безпеки
(з плавання)

з багатьох причин

з власного досвіду

з вини

з дозволу

з ініціативи

з особистих міркувань (мотивів)

з обов'язку

з питань торгівлі

з публікацій

кіоск з продажу

комісія з питань праці й побуту

комісія з охорони праці

курси з вивчення

література з питання

майстер з обслуговування

чемпіон з боксу

за

за абеткою (алгоритмом)

за аналогією

за безготівковим розрахунком

за вимовою

за віком (групувати)

за взаємною згодою

за вказівкою

за всіма правилами

за графіком (працювати)

за договором (угодою)

за домовленістю

за інерцією

за кінцевим результатом

за контрактом

за курсом (банку)

за модулем

за моїм годинником

за призначенням

за обопільною згодою

за освітою

за переказами

за переведенням

за підрахунками

за планом

за постановою

за розцінкою

за світовими стандартами

за собівартістю

за ухвалою

за фахом

на	
<i>на вагу</i>	<i>на мій погляд</i>
<i>на Ваш розсуд</i>	<i>на мою думку</i>
<i>на Ваше прохання</i>	<i>на ордер</i>
<i>на Вашу вимогу</i>	<i>на претензію</i>
<i>на виклик</i>	<i>на прізвисьце</i>
<i>на доповідь</i>	<i>на пропозицію</i>
<i>на думку (чию)</i>	<i>на розсуд автора</i>
<i>на ім'я та по батькові (називати)</i>	<i>на тему</i>
<i>на ініціативу</i>	<i>на щастя</i>
<i>на замовлення</i>	<i>витрати на</i>
<i>на запит</i>	<i>допомога на догляд дитини</i>
<i>на запрошення</i>	<i>зважаючи на обставини</i>
для	
<i>комісія для приймання екзаменів</i>	<i>комісія для складання для щастя</i>
через	
<i>через брак коштів</i>	<i>через непридатність</i>
<i>через знайомство</i>	<i>через неспроможність</i>
<i>через недбальство</i>	<i>через помилку</i>
<i>через незнання</i>	<i>через старість</i>
<i>через нездатність</i>	<i>через те, що</i>
<i>через необізнаність</i>	<i>через хворобу</i>
<i>через непорозуміння</i>	<i>через щасливий випадок</i>
в (у)	
<i>висловитися у справі</i>	<i>у місці проживання</i>
<i>рахувати в ряд</i>	<i>у напрямі до</i>
<i>у свята</i>	
про	
<i>висновок про дисертацію</i>	<i>про мене.</i>

Перекладаючи конструкції з прийменником *по*, можна по-слуговуватися й іншими прийменниками або передавати такі конструкції безприйменниковими сполученнями:

обабіч дороги (по сторонам дороги); заходи щодо (для, до); не під силу; пенсія у зв'язку з утратою; плавати морем; комітет цін; питання працевлаштування.

Український прийменник *при* має набагато вужчу сферу вживання порівняно з функціонуванням його у російській мові. «Тому, перекладаючи відповідні прийменникові конструкції, слід бути дуже уважним, бо калькування російськомовних висловів не тільки позбавляє текст виразності, якої можна досягти вживанням суто українських мовних засобів, а й може змінити зміст

цього тексту»¹. Українськими відповідниками російського прийменника *при* можуть бути такі прийменники:

за	
<i>за життя</i>	<i>за допомогою</i>
<i>за умови</i>	<i>за посередництвом (кого)</i>
<i>за цих обставин</i>	<i>за участю</i>
<i>за зачиненими дверима</i>	<i>за умови</i>
<i>за нез'ясованих обставин</i>	
під час	
<i>під час вивчення</i>	<i>під час транспортування</i>
<i>під час обговорення</i>	<i>під час виконання службових</i>
<i>під час підписання угоди</i>	<i>обов'язків</i>
у разі	
<i>у разі аварії</i>	<i>у разі пожежі</i>
<i>у разі виникнення</i>	<i>у разі помилки</i>
<i>у разі небезпеки</i>	
біля (коло, поруч, поряд)	
<i>біля входу</i>	<i>жити поряд зі станцією.</i>
<i>коло мене</i>	

Можуть використовуватися й інші прийменники або безприйменникові конструкції:

попри все бажання; внаслідок зіткнення; завдяки підтримці; взаємодіючи; використовуючи; звертаючись до; розробляючи.

Отже, вибираючи той чи інший прийменник із цілої низки, треба обов'язково дотримуватися мовних норм.

7.1.1. ПОХОДЖЕННЯ ПРИЙМЕННИКІВ, ЇХ СКЛАД

За походженням прийменники поділяються на дві групи: первинні, або непохідні, та вторинні, або похідні. До первинних належать найдавніші прийменники, походження яких встановити неможливо: *без, в (у, уві), від (од), для, до, з (із, зі, зо, ізо), за, крізь, між, на, над (наді, надо), о (об), під, по, при, про, через.*

До вторинних належать прийменники, що співвідносяться з повнозначними частинами мови, від яких вони походять, тобто: а) відіменні — *кінець, край, коло, круг, кругом, внаслідок, перед, протягом, шляхом, за рахунок, з приводу, в галузі, з метою, в інтересах, на чолі, на випадок і под.*; б) віддієслівні — *включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на*; в) відприслівникові — *близько, довкіл, всупереч, вздовж, услід, довкола, мимо, навкруги, навколо, неподалеку, поблизу, поверх, після, поруч, поряд, спереду, уздовж, напередодні, осторонь.*

¹Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / Уклад.: М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна та ін.; За ред. Д. Гінзбурга. — Х.: Горсінг, 2003. — С. 47.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні й складені. До простих належать усі первинні прийменники: *без, від, по, в, з (із), до, для, за, на, при, під, через, між*. Складні прийменники утворюються з двох або кількох простих: *з-за, з-під, понад, попід, поміж, з-поміж, поперед, посеред, заради, проміж*. Складені прийменники утворюються від іменника і прийменника: *у справі, на випадок, на адресу, на користь, на честь, в інтересах, за винятком, у вигляді, за допомогою, на відміну від, у зв'язку з, у разі, з огляду на* або прислівника і прийменника *поруч із, згідно з, незалежно від, одночасно з, близько від, праворуч від, подібно до, нарівні з, разом із*.

7.2. СПОЛУЧНИК

Сполучники — це службові слова, за допомогою яких здійснюється зв'язок однорідних членів речення та частин складного речення: *Мова і література — це пам'ять народу, його генетичний безсмертний код, це колективна совість суспільства, увічнена в слові (Ю. Ш.); Не обов'язково бути великим знавцем, щоб відчувати глибину маминої пісні (Ск.)*.

Поєднуючи однорідні члени або частини складного речення, сполучники лише виражають смислові відношення між ними й не виступають членами речення. Вони не мають самостійно вираженого лексичного значення.

7.2.1. ПОДІЛ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ, СКЛАДОМ ТА СПОСОБОМ УЖИВАННЯ

За походженням сполучники неоднорідні й поділяються на дві групи: 1) непохідні (первинні); 2) похідні (вторинні). До непохідних (первинних) належать сполучники, які не співвідносяться з іншими частинами мови: *а, але, і (й), та, чи: Я вірю в диво! Прийде час, — і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз (Олесь); Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долони (Донч.)*. До похідних (вторинних) належать сполучники, що утворилися з інших частин мови, зокрема поєднанням займенників чи прислівників із прийменниками чи частками: *якщо — як + що; якби — як + би; проте — про + те: Висиха душі криниця, і життя як не було, якщо раз чи два на місяць не поїду у село (Дем.); Якби я турбувався завжди про себе, вже б онімів давно від самоти (Павл.)*.

За морфологічною будовою сполучники поділяються на прості, складні й складені. Прості сполучники не членуються на окремі частини, до них належать: *а, і (й), та, бо, чи*.

Складні сполучники морфологічно поділяються на частини. До них належать: *зате, проте, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначе, немовбито*.

Складені сполучники утворюються поєднанням двох і більше слів: *тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючи на те що, в міру того як, як тільки, дарма що*.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані й парні.

Одиничні сполучники, поєднуючи однорідні члени або частини складних речень, не повторюються при них: *Без верби і калини нема України* (Н. тв.); *Давним-давно одкорчилась війна, лишила обеліски та кургани... Під кулями ворожими сповна за тишу заплатили ветерани* (Луц.).

Повторювані сполучники вживаються з кожним однорідним членом речення або перед кожною частиною складного речення: *Пахне рідне село тишиною лугів, і роздоллям небес, і піснями гаїв, і полями, де сонячне світить чоло* (Дем.); *То як же нам жити на рідній землі, щоб люди довіку щасливі були, щоб мова народу в повазі була, від роду до роду між нами жила* (Ф. Т.).

Парні сполучники складаються з двох частин, які розподіляються між членами речення або його частинами. Парними є сполучники *не тільки ... а й, не тільки ... але й, як ... так і, не лише ... а й, як не ... так, хоч ... але, якщо ... то, чим ... тим*: *Буквар — це не тільки букви, але й мова з її пахощами і красою* (Чер.); *Казки О. Олеся приваблюють читача не лише своїми захоплюючими сюжетами, а й високою художністю і поетичністю* (Фещ.).

7.2.2. СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ СПОЛУЧНИКІВ

Сполучники оформлюють два типи синтаксичних зв'язків — сурядний і підрядний, залежно від чого поділяються на сурядні та підрядні.

Сурядні сполучники поєднують між собою однорідні члени речення або частини складносурядного речення. За характером вираження смислових відношень між однорідними членами речення або частинами складносурядного речення сполучники сурядності поділяються на єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні.

1. Єднальні: *і, й, та* (в значенні *і*), *ні ... ні, ані ... ані*: *Піснями щедро перемита, пішла у спогад сіножать, і перестоялося літо, і тіні втомою лежать* (Гал.); *Шануймося, друзі, на довгим віку та щедрими будьмо ми завше в коханні, хай діти всміхаються нам в сповитку, літаючи в снах на світанні* (Ткач).

2. Протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*: *Любов до народу — це служіння народові, а не ідея слу-*

жіння (Довж.); «Брехнею, — кажуть люди, — світ пройдеш, та назад не вернешся» (Кв.-Осн.).

3. Розділові: або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, хоч ... хоч, не то ... не то, чи то ... чи то: *От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куці верболозу, то кругленькі, наче м'ячки, то гостроверхі, неначе топольки (Н.-Л.); Мій синочок розбишака: чи то кіт, чи то собака — він нічого не боїться — лізе биться (Олесь).*

4. Градаційні: не тільки ... а й, не тільки ... але й, не лише ... а й (але й), не стільки ... скільки, не те що (щоб) ... але, не так ... як: *Він [Нестор] прийшов до Києво-Печерської лаври сімнадцятилітнім юнаком і назавжди залишився тут, щоб стати не тільки монахом-чорноризцем, а й батьком української історії (Сл.).*

5. Приєднувальні: а й, та й, ще й, а ще й, та ще, та ще й, і навіть, також і, а також: *Любов — ... тиха змова Душі, печалі та безсоння, Та ще ласкаве добре слово, Та ще палка, мов жар, долоня (Чуб.). Доля обіцяла Артемові Веделю справді багато. Здібний до наук, а головне — талановитий до музики, та ще й надарований голосом рідкісної краси (Сл.). Він зібрав «Родинні документи роду Ханенків», а також написав дослідження з історії Чернігівщини (Сл.).*

Підрядні сполучники поєднують підрядну частину складнопідрядного речення з головною. За значенням вони поділяються на:

а) з'ясувальні: що, щоб, чи, як, немов, ніби, наче: *Хіба не бачите, що небо голубіє, що сонце ранками всміхається ніжніш, що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє і легше дихає, і дивиться ясніш (Олесь); Наваживсь Вовк у Лева попросити, щоб старшиною до овець наставили його служити... (Гл.);*

б) часові: як, після того як, як тільки, тільки-но ... як, ледве, скоро, коли, поки, доки: *А мати стояла нерухомо, доки син на горб не вийшов (Гол.); Коли досягають чорниці — починай косити жито (Н. тв.);*

в) мети: щоб, для того щоб, з тим щоб: *Великих саможертвних зусиль має докладати творча інтелігенція, щоб піднести самосвідомість наших сучасників, пробудити глибинне життя душі, національну гідність і честь... (Гонч.);*

г) причинові: бо, через те що, тому що, затим що: *Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити, буду робити... Наша доля працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця (Коб.); Хай їм грець, тим літам, що будуть непрожиті. Тож бери собі останній шлюб, бо не зійде на камені жито, і сухий не розів'ється дуб (Стус); Ой не шуми, луже, з дібровою дуже, не завдавай серцю жалю, бо я в чужім краю (Н. тв.);*

д) умовні: *якби, якщо, коли, як, аби, коли б: Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде* (Уш.);

е) допустові: *хоч, дарма що, незважаючи на те що: Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому* (В. М.);

є) порівняльні: *мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, як, що: Душа моя розкрита для любові, як нива — для солодкого зерна...* (Сев.).

У функції сполучників можуть уживатися повнозначні слова, які називаються сполучними словами: *хто, що, чий, котрий, де, куди, звідки*. На відміну від сполучників, які не виступають членами речень, сполучні слова виконують роль головних або другорядних членів підрядної частини складного речення. Наприклад: *І тим, що згинули в зорі весінніх літ, хрестів поставити в свій час ми не зуміли. Одна вечірня вітає їх могили, одна вечірня віта їх заповіт* (Філ.); *І сама вона зсутулилась, чого ніколи не було з нею раніше* (Гонч.). У першому реченні виділене сполучне слово виступає підметом, а у другому — додатком.

7.3. ЧАСТКА

Частки — це службові слова, які надають словам, словосполученням і реченням додаткових семантичних відтінків або слугують для творення слів та їх форм: *Як же тут гарно, як же тут тихо, в таку годину забудеш лихо* (Л. Укр.); *На щастя, на долю, на все дороге нам до болю хай зозулі віщують літа і збувається наша мета* (Ткач).

За виконуваними функціями частки поділяються на: 1) формотворчі; 2) словотворчі; 3) модальні.

Формотворчі частки *хай, нехай, би (б)* утворюють граматичні форми наказового та умовного способів: *Хай не розбудить смутку телефон, нехай печаль не зрушиться листами, хай буде легко...* (Кост.); *Розказав би про те лихо, та чи то ж повірять!* (Т. Ш.).

Частки *най-, як-, що-* використовують для творення найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників: *найкращий, якнайкращий, щонайкращий*.

Словотворчі частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би (-б)* утворюють слова з новим значенням і виступають лише у складі слова: *будь-хто, хто-небудь, казна-де, хтозна-хто, хтось, абищо, дехто, ніякий, ніде, мовби, немовби*.

Модальні частки можуть а) надавати окремим словам різних смислових відтінків і б) виражати ставлення мовця до змісту висловлення. Відповідно серед перших виокремлюють:

а) вказівні (*ось, осьде, он, онде, от, оце*): *Аж справді йде весна. Ось стала біля ставу. Всміхнулася ясна і кинула купаву* (Олесь);

б) підсилювальні (*і, й, та, навіть, аж, таки, уже, ж, бо, ой*): *Голос криниці — чого ж ти замовк* (Кост.);

в) обмежувально-видільні (*тільки, лише, лиш, хоч, хоча, навіть, уже*): *Лише перед світанком противника вдалось-таки зломити* (Гонч.);

г) означальні (*якраз, саме, точно, дійсно, власне, майже, ледве*): *Пошана до слова у народі виховувалася з дитинства. Засуджувалося всяке лихослів'я, особливо прокльони. Вважалося, майже завжди здійснюються батьківські прокльони, через те діти боялися прогнівити батьків* (Журн.).

Частки, що виражають ставлення мовця до висловлюваного, поділяються на:

а) власне модальні, які надають висловленню відтінку впевненості або сумніву, припущення (*мов, мабуть, ледве чи, мовби, навряд чи*): *Галя, мов не чула...* (П. Мирн.);

б) стверджувальні (*так, еге ж, атож, аякже, авжеж*): *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Л. Укр.);

в) заперечні (*не, ні, ані*): *Не любов, не примха й не пригода, — ще не всьому зватися дано! Ще не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно* (Тел.); *Слово чесного бійця — ні краю, ні кінця* (Вирг.);

г) модально-вольові (*хай, нехай, бодай, ну, давай*): *Хай слово чесне грім кує* (Мал.);

д) питальні (*невже, чи, хіба, що за*): *Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть і як з зітханнями зливається їх сміх... Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, як краплі котяться і падають із стріх* (Олесь).

7.4. ВИГУК

Вигуки — це слова, які служать для вираження різних емоцій, почуттів, не називаючи їх.

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вони не називають предметів, ознак чи дій і не виконують службових функцій, а лише виражають почуття: *О, які були великі зорі, як синіло й склилось навкруги* (М. Р.); — *Ох, якби тільки можна, то я б сама те горе одвернула!* (Л. Укр.).

За походженням вигуки поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

Первинні вигуки не співвідносяться з іншими частинами мови, вони утворені з одного, двох або кількох звуків: *а! о! ей! ой! тю! фе! гей! пхе! ану! люлі!*

Вторинні вигуки утворилися з інших частин мови, найчастіше повнозначних: *матінко! нене! жах! страх! дурниці! лишенько! слава! біда! рятуйте! геть! годі!*

За значенням вигуки поділяються на емоційні та вигуки, що виражають волевиявлення людини (спонукальні).

Емоційні вигуки передають різні почуття: радість, здивування, горе, сум, захоплення, жаль, рішучість, сумнів, похвалу, переляк, зневагу, незадоволення, обурення: *ой! ах! ов-ва! ого! еге! жах! ой лишенько! фу! ех!* тощо.

Другу групу становлять вигуки, які передають різні волевиявлення людини (спонукальні): наказ *геть! годі! цить! марш! гайда! гей! соб! цабе!*; оклик, звертання, бажання повернути чиюсь увагу: *ей! алло! гей! гов! агей!*; спонукання до дії: *ану, ну, нумо.*

До вигуків належать також слова, словосполучення, що виражають привітання, подяку, прощання, пробачення (вигуки етикету): *Добрый день! На добраніч! Дякую! Вибачте! Будь ласка!*

Близькими до вигуків є звуконаслідувальні слова, за допомогою яких відтворюються звуки живої й неживої природи — шум вітру, води, гуркіт грому, сигнали тварин, птахів: *тук-тук, хлюп-хлюп, му-у, бух-бух.*

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Прийменник

Вправа 1. Прочитати текст, виписати з нього прийменники; визначити, які смислові відношення вони виражають (часові, причинові, місця, мети тощо).

Історія кожного народу має свій соціальний символ і отожднюється з життєдіяльністю його найхарактернішого прошарку, який вважається ознакою нації. Скажімо, для США — це бізнесмени, Японії — самураї, Німеччини — бюргери, Польщі — шляхта. Для України таким символом є козаччина. Без неї немає української національної історії.

«Козак» — тюркомовне слово. Воно означає «вільна людина». Як же виникла в Україні ця генерація, з ім'ям якої пов'я-

зані найславетніші сторінки нашого минулого? Уявімо собі нашу землю кінця XV століття. Північ і захід знемагають під владою литовських і польських панів. На південь від Києва, як писав Михайло Грушевський, «вичистили татари цю велику країну, як скло». Майже сто років тут був дикий безлюдний степ. От і почали втікати селяни і міщани сюди від панів «на волю». Влітку ловили рибу у Дніпрі, полювали на звіра, закладали пасіки, вступали у двобій з татарами. Протягом XVI ст. з цих «вільних людей» сформувалося славне українське козацтво. На території впливу Війська Запорізького утворилася Козацька республіка — перша українська держава. То була і перша демократична держава в світі...

За М. Руденком

Вправа 2. Знайти у текстах применники і вказати, з яким відмінком кожний із них уживається і які смислові відношення виражає.

I. Несла віками хрест,

ішла у даль вогненну,

Де корчився від мук пожежно небокрай...

Йй присуд був і суд: довічно — у геєну,

У пекло, у смолу! катів її — у рай...

Брунатний дим пливе до обрію

над нами...

Зіщулилась вона від атомних хмарин,

Лягає і встає із ядерними снами...

Завис дамоклів меч:

Чорнобиль... Чигирин...

В. Міщенко

II. Горів, гримів і розривався обрій,

Лишавсь позаду батьківський поріг.

І вітер гнав сумних, сумних мелодій

У знівчених вербах край доріг.

Ішли солдати днями і ночами

Похмурими, гвинтівки не в усіх,

А в небі літаки із чорними хрестами...

І біль ламав надбрів'я, скроні сік.

Де друзі падали, там хоронили їх.

І, як могли, могили їм копали,

Прощались мовчки,

Залпів не давали — патрони берегли

І крем'яні чуття,

Щоб вибороть і сонце, і життя.

Д. Луценко

Вправа 3. Утворити прийменниково-іменникові сполучення, використавши прийменники *перед, біля, під, посеред, поміж, над, у зв'язку з, з огляду на, на противагу*. Встановити, з якими відмінками іменників уживаються ці прийменники.

Вправа 4. Користуючись словниками, довідниками з питань культури мови, з'ясувати, чи з однаковим значенням уживаються подані прийменники.

Для — задля, за — під (редакцією), відповідно до — згідно з, з (ініціативи) — за (ініціативою), з — за (допомогою), щодо — стосовно (проблеми), незважаючи на — попри (обставини).

Вправа 5. Побудувати й записати словосполучення із самостійно дібраними іменниками, відповідаючи на питання. Чи змінюється значення словосполучення від зміни прийменника у кожній групі? Як називаються прийменники кожної групи?

Стояти (де?) — біля, побіля, коло, близько від, поблизу, недалеко від, поруч з; ввійшли (куди?) — в, всередину, до; навчаючись (з якою метою?) — задля, для, заради; зустрінемося (коли?) — у, на, наприкінці, по, після, о (об), напередодні, під час, протягом, упродовж; виконаю (всупереч чому?) — незважаючи на, попри, всупереч, наперекір, незалежно від; іти (заким?) — за, слідом за.

Вправа 6. Записати словосполучення, дібравши з поданих у дужках потрібний прийменник, жити його з відповідною формою іменника.

З'ясувалося (при, під час — обговорення), екзамен (з, по — мова), дбати (про, за — рідні), жити (по, за — адреса), прийшов (по, у — справа), звернутися (по, за, на — адреса), списати (по, за — акт), зустрітися (в, о — дванадцята година), обміняти (за, по — курс банку), накреслені заходи (щодо, по, для — проведення урочистостей), працювати (протягом, на протязі, упродовж — рік), телефонувати (по, за, на — номер), діяти (по, за, згідно з — закон).

Вправа 7. Записати речення, розкривши дужки і вибравши необхідний прийменник; обґрунтувати свій вибір.

1. Лечу, лечу, а вітер віє, (перед, передо) мною сніг біліє... (Т. Ш.).
2. (Над, наді) селами, (над, наді) нивами, лугами та долинами велика хмара йшла (Гл.). 3. І так день (у, в) день. Від ранньої зорі до вечірньої. Праця висотувала (з, із, зі) тіла сили, а (з, із, зі) душі мрію. Щораз менше літав (у, в) сонячній імлі вкупі (з, із, зі) своїм сріблястим храмом, а дедалі більше волочив важкого плуга. 4. Солодка вода була (в, у) криниці, що біля хати пастуха Окомира. Солодка, бо пив її (з, із, зі) рук — (з, із, зі) білих рук — білокосої Житянки (Із *тв. Іванч.*). 5. (В, у) літописі розповідається, що Аскольд і Дір прийшли (з, із, зі) варязьких

земель до Києва і стали тут правити (Сл.). 6. А ми розлізлися (між, межі) людьми, мов мишенята (Т. Ш.).

Вправа 8. Записати складні прийменники за правилами орфографії.

1. Упродовж усього свого життя Смотрицький активно займається літературною творчістю. Один за одним з'являються з/під його пера публіцистичні послання й памфлети (Сл.). 2. Молодий ранок вихоплювався з/поза виднокруга і легенько здирав із небосклону темну опону ночі (Б. Л.). 3. Із/за гори, з/за крутої військо виступає, по/переду Морозенко сивим конем грає. 4. Утікала Бондарівна по/межи лотоки, ухопили Бондарівну за білі боки (Н. тв.). 5. Із/під криги, із/під льоду гонить хвиля воду (М. Петренко). 6. Іноді в'ється дорога по/над самим Дніпром, і тоді зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі діда Славути (Коц.). 7. Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло з/понад чорних бориславських дахів (Фр.). 8. Квіти використовували не тільки з практичною метою, але й за/для краси, до якої здавна були небайдужими в Україні (Г. Лозко). 9. Телефоніст вийшов з/поміж гіллястих дерев, усміхаючись роті (Гонч.). 10. Видиво було таке яскраве, таке реальне, що довго не зникало з/перед очей (Мушк.).

Вправа 9. Перекласти подані словосполучення українською мовою. З'ясувати особливості прийменникових конструкцій в обох мовах.

I. Работать по выходным дням; экзамен по украинскому языку; идти по берегу; тетрадь по истории; ехать по полю; работа ему по силам; прочитать с первой по десятую страницу; по истечении срока; добрый по характеру; смотря по погоде; пришлось по вкусу; я к вам по делу; корабль плыл по течению; по направлению к городу; воспитатель по профессии; комиссия по составлению резолюции; по отношению к нему; по предложению; по обыкновению; родственник по матери.

II. Обучать на родном языке; одежда к празднику; к вашему сведению; с общего согласия; к вечеру; к моему стыду; годный к употреблению; говорить на украинском языке; на худой конец; изо дня в день; готовится к экзаменам; на наличные деньги; к началу года; быть к восьми часам; прибегнуть к хитростям.

Вправа 10. Скласти речення з похідними прийменниками. Визначити, які відношення вони виражають та з якими відмінками вживаються.

Залежно від, у міру, на шляху, на чолі, з метою, в ім'я, згідно з, поряд з.

Вправа 11. Скласти речення, в яких подані слова виступали б то як прийменники, то як прислівники чи іменники.

Коло, круг, збоку, назустріч, край, близько.

Вправа 12. Зробити повний морфологічний аналіз прийменників.

Схема морфологічного аналізу:

1. Речення з прийменником для аналізу.
2. Прийменник.
3. З якою частиною мови вживається?
4. Значення в реченні (просторове, часове, причинове, мети тощо).
5. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).
6. Група за морфологічною будовою: простий, складний, складений.
7. Значення якого відмінка уточнює в реченні?

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Над хриплим повсякденним криком, над злом, що гупає й сичить, — над всім нікчемним та безликим хай музика душі звучить! (В. Крищенко).

Над (криком) — прийменник, уживається з іменником, вказує на місце дії у сполученні з іменником (*криком*), за походженням первинний (непохідний), за будовою простий, вжитий з формою орудного відмінка іменника.

Над (криком) — прийм., ужив. з імен., вказує на місце дії, первин. (непохідн.), простий, із О. відм.

1. На Чорнобиль журавлі летіли. З вирію вертались навесні (Павл.). 2. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (Довж.). 3. Шле день услід хмаркам патлатим проміння сонця з верховин (Сос.). 4. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі (Коц.). 5. Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою (Журн.).

Сполучник

Вправа 13. Знайти в тексті сполучники; визначити, які вони за походженням і будовою. Записати їх у таблицю:

Сполучники	Первинні	Вторинні	Прості	Складні	Складені
Сурядні Підрядні					

Мови рідної слово

Кожен народ, що дбає про своє сьогоднішнє і майбутнє, знає, до чого веде руйнування чи зрікання рідної мови. Це деградація, виродження, занепад. Тому люди завжди берегли свою живильну криницю — мову, з якої черпали силу для духовного здоров'я та наснаги.

Слово надто багато важить у людському житті. Як відомо, може впливати навіть на долю. Воно вмить змінює настрій, робить щасливим, радісним чи пригніченим.

Оскільки мова — це концентрація мудрості й досвіду, то втрата її веде до порушення суспільної гармонії, законів людської еволюції. Вона неповторна гілка на дереві людства, з понищенням якої хиріє й убожіє все дерево. Якщо народ втрачає мову, то губиться і весь попередній досвід, зафіксований у ній. Культура змінює свій генетичний код, а народ відчужується від традицій, звичаїв, духу предків, потрапляє в іншу духовну атмосферу і свідомо чи несвідомо страждає.

За К. Мотрич

Вправа 14. Переписати речення, підкреслити сполучники сурядності й підрядності; визначити їх групи за значенням.

1. Старші люди мовили мені, що коли з листочка навесні можна спити росяні краплини, незабаром соловей прилине (*Біл.*).
2. На свято Купала, в день літнього сонцестояння, велику силу мають вогонь і вода, а ще більшу — дерева, зілля і трави (*Зол.*).
3. Можна знайти в природі півтони. Можна життя спити на півслові, але нема в житті напівціни! Але нема в житті напівлюбові! (*Дем.*).
4. Посадить на своєму обійсті калину, і вона не тільки милуватиме зір красою, а й дасть цінну харчову і лікарську сировину та ще запобігатиме руйнуванню ґрунту (*Журн.*).
5. Не роби того іншому, чого не хочеш, щоб робили тобі (*Н. тв.*).
6. Вічнозелена красуня, або, як її називає населення Карпат, смерека, належить до родини соснових (*Підр.*).
7. Підсумками референдуму Україна засвідчила перед усім світом, що, незважаючи на жорстоке і послідовне викорінення генетичного коду, в менталітеті українця державницька ідея — незнищенна (*Газ.*).
8. Чого ж ти, калино, на світ зажурилась: чи сонця замало? Чи грона згубила? (*Дем.*).
9. Душа — єдина на землі держава, де є свобода чиста, як озон. Кордон душі проходить над світами, а там нема демаркаційних зон (*Кост.*).
10. Благословенна ти в віках, як сонце наше благовісне, як віщий білокрилий птах, печаль і радість у серцях, коли над краєм хмара висне (*М. Р.*).
11. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу... (*Л. Укр.*).
12. Ми мусимо знову навчитися називати речі своїми іменами, щоб осмислити себе у світі — щоб знайти у ньому нових друзів (*Сверстюк*).
13. ...У кожного з нас є дома або дружина, або діти, або мати, або наречена. Вони дивляться на нас звідти, з-за Пруту (*Гонч.*).
14. Сади Болгарії — не тільки цвіт, Не тільки плід, а й слід безсмертних літ (*М. Р.*).
15. ...І в чіткій послідов-

ності їхнього [листя] падіння, і в завороженому їхньому падінні є не тільки закономірність, а й неминучість, спричинена чи то долею, чи то часом (Гуц.). 16. Скільки з уст народу нашого можна почути легенд, переказів, скільки пісень, приказок, співаночок, оповідок — трагічних і смутних, веселих і безжурних, — скільки всіх цих багатств можна записати по наших українських селах, хуторах! Ані ліку їм, ані віку (С. Носаль). 17. Хоч загинути, а хоч добути слави (Сам.).

Вправа 15. Скласти речення з поданими сполучниками й однозвучними з ними сполученнями. Пояснити правопис.

Проте — про те, якже — як же, щоб — що б, причому — причому, теж — те ж, притому — при тому.

Вправа 16. Дописати речення, використовуючи різні сполучники; визначити їх групи за значенням, походженням і складом.

1. У серці в мене благодатна осінь... 2. Нап'юсь джерельної води з криниці... 3. Ходить по землі літо... 4. Я люблю своє рідне місто... 5. Сіє зорі неба синє жито... 6. Рано розпочалася цього року осінь... 7. Село мовчало... 8. Я вас розумію...

Вправа 17. Переписати речення, замість крапок вставити сполучники; обгрунтувати їх уживання.

1. Невідомо, ... би далі повернула життєва стежка Тараса, ... б не майже випадкове знайомство зі слухачем Петербурзької академії мистецтв Іваном Сошенком, ... ввело його до кола справжніх митців (О. Сокирко). 2. За своє коротке життя Маруся Чурай пізнала чимало: ... смерть покараного у Варшаві батька, ... палке кохання козака, ... його зраду... Пережиті горе ... радість, гіркий сум ... солодкий щем, боротьба з шляхтою — все вилилося в піснях. Люд підхоплював їх ... не давав їм стихнути ... тоді, ... тепер (Жури.). 3. Спинюся я ... довго буду слухать, ... бродить серпень по землі моїй (Кост.). 4. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, ... кругленькі, наче м'ячики, ... гостроверхі, наче топольки (Нех.). 5. І миті жодної не можна повернути, ... заново по-іншому прожить (Сим.). 6. Розкішні наші бори, гаї, зелені луки ... оболоні, ... на них вже добряче погуляв двадцятий вік (Мушк.). 7. Моря перелетиш і не впадеш, ... буде в серці рідна мова (Павл.). 8. Документ свідчить ... про глибокі демократичні засади кабінету Пилипа Орлика, ... також про те, якою серйозною політичною фігурою був він сам (Сл.). 9. Породила мене мати В зеленій діброві, Дала мені личко біле ... чорнії брови (Н. тв.).

Вправа 18. Зробити повний морфологічний аналіз сполучників.

С х е м а морфологічного аналізу:

1. Речення зі сполучником для аналізу.
2. Аналізований сполучник.
3. Службова функція (сполучає однорідні члени речення чи частини складного речення).
4. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).
5. Група за морфологічним складом: простий, складний, складений.
6. Група за вживанням: одиничний, повторюваний, парний.
7. Група й підгрупа за значеннями: сурядний (єднальний, протиставний, розділовий); підрядний (причиновий, мети, умови, допустовий, часовий, з'ясувальний, порівняльний).

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Хрещений приголубив мене, побажавши щастя і здоров'я в новому році, аби я радував батьків своїх гарними оцінками та слухняністю (В. Скуратівський).

І — сполучник, з'єднує однорідні додатки (*щастя і здоров'я*), за походженням первинний (непохідний), за складом простий, за вживанням одиничний, сурядний (єднальний).

І — сполучн., з'єднує однорідні додатки (*щастя і здоров'я*), первин. (непохід.), простий, одиничний, суряд. (єдн.).

1. В житті горю... життя люблю — і лоскіт сміху й терпкі сльози, і кожна радощинку п'ю, як сонце п'є ранкові роси (*Елл.-Бл.*). 2. Пригорни мене до себе, пожалій на старість, щоб пізнала душа моя, що то в світі радість... (*В. Заб.*). 3. Коли цвітуть ромашки й волошки, дівчатка люблять ходити в поле — нарвуть квітів та й плетуть собі віночки. То ромашку завивають, то волошку (*Чер.*). 4. Ніколи не забути, як з прадавніх, запашних, прозорих літ дитинства дихав я не тільки теплим житнім духом спеченої вдосвіта хлібини, а й полинним щемом споконвічних українських, російських пісень, терпким, дзвінким повітрям казки (*Ільч.*). 5. Не беріть із зеленого луку верби ні на жовті піски, ні на скелі. Бо зів'яне вона від жаги і журби по зеленому лузі в пустелі... (*Олесь*).

Частка

Вправа 19. Виписати з поданих речень частки, визначити, до якого розряду вони належать.

1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати (*Т. Ш.*). 2. Як мало ненавидіти й любити! І як багато жись, щоб тільки жити (*Вінгр.*). 3. І тільки б

знати, що немарне в світі цім топтав дорогу, сиву од століть (Б. Ол.). 4. Чи зумієш ти кохати, щоб за все, про все забути, щоб усі зірвати пути, щоб усі зламати ґрати? (Вор.). 5. Сонячне світло — найбільш потужне і найменш опановане людиною джерело енергії (Газ.). 6. Ось від назви тієї трави — чигири — і пішла нібито назва Чигирин (Журн.). 7. Лише небо гуде неокрає, та сім'я журавлина на крилах весну підіймає, та ясними ночами зорі світять мечами на Дону, на Дніпрі, на Дунаї (Мал.). 8. Так ось яка вона, та таємнича смерть (Баж.). 9. Ні, не випадок нас рятує, веде до перемоги! Усім серцем я відчуваю закономірність перемоги добра над злом (Мал.). 10. Як страшно відкриватися добру (Стус). 11. Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (Кост.). 12. Хотів би я всі мови знати... (Павл.).

Вправа 20. Із наведених часток вибрати лише формотворчі й записати всі можливі граматичні форми, які утворюються за допомогою цих часток.

Тільки, хай, лише, ось, нехай, ж, бо, би, майже, бодай, ні, най, саме, б, авжеж, хоч, ся.

Вправа 21. Прочитати речення, виписати слова, утворені за допомогою часток. Визначити, до яких частин мови вони належать.

1. Ми ненавидимо чекання — і все життя чогось ждемо (Лет.). 2. Пробуджувати думку — то, напевно, найголовніше в процесі навчання (М. С.). 3. Ніяка сила наш ріст не може зупинить (Підс.). 4. Дороги нізвідки не починаються і не кінчаються ніде (Гонч.). 5. ...Спробуймо уявити, що могло б статися з нашим народом, з усією Україною, якби не було Запорозької Січі. 6. — Я не зобов'язаний говорити будь-кому про свої почуття, — мовив я (Гуц.). 7. Змагаються скоріш забити гола Абикуди: у просвіт між дуби Чи в плесо річки (В. Б.). 8. Я малював дома і брав приватні уроки малювання, мріючи коли-небудь потрапити в Академію художеств хоч вільним слухачем (Довж.). 9. Із Гармашиної розповіді він знає, що Артем з Христею розлучився ще хтозна й коли (Гол.). 10. «Хай буде тьма!» — сказав наш бог зелений. І стала тьма, запанував хаос, Немов перед створінням світу (Л. Укр.).

Вправа 22. Зробити повний морфологічний аналіз часток за схемою.

С х е м а морфологічного аналізу:

1. Речення з часткою для аналізу.
2. Частка.
3. Група за функціонально-семантичними особливостями (модальна, словотворча, формотворча).
4. Підгрупа модальних часток.
5. Якщо словотворча, то яку частину мови утворює?
6. Якщо формотворча, то яку граматичну форму утворює?

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Чи відчуваєш ти спрагу в степу? (Панас Мирний)

Чи — частка, за функціонально-семантичними особливостями модальна, питальна.

Чи — частка, модальна, питальна.

1. Ні, не питають віку у лісової криниці, а, радо розвівши віти, припасти спішать до водиці (*Сок.*). 2. Яка ж вона чудова, ця Ярина! 3. Тільки-но я народилася — почалася та, перша, війна (*Зб.*). 4. І ось, нарешті, вершина (*Гонч.*). 5. Лише мох вкриває собою оте віковичне, ніким не займане каміння (*Шиян*). 6. Хоч би артисту руки відрубати, він все-таки творить не перестане (*Л. Укр.*). 7. Хай віщий зір в людські зіниці ллється (*Жил.*).

Вправа 23. Переписати текст, підкреслити службові частини мови, усно схарактеризувати їх.

I. Прапор України

Вже скільки закривавлених століть
Тебе, Україно, імені лишали...
Тож встаньмо, браття, в цю урочу мить:
Внесіте прапор вільної Держави!
Степів таврійських і карпатських гір
З'єднався колір синій і жовтавий.
Гей, недругам усім наперекір —
Внесіте прапор вільної Держави!
Повірмо в те, що нас вже не збороть,
І долучаймось до добра та слави.
Хай будуть з нами Правда і Господь —
Внесіте прапор вільної Держави!

В. Крищенко

II. Український народний костюм

Кожен народ вкладає в своє національне вбрання чимало вигадки, майстерності й винахідливості. Саме український костюм радує око розмаїттям барв, крою, оздоблення. Неодмінним складником як чоловічого, так і жіночого вбрання українців є вишита сорочка — вишиванка. Візерунок вишивки й дібрані кольори ниток можуть бути різними. Наприклад, у вишиванках Середньої Наддніпрянщини переважають чорний та червоний кольори. Сорочки на Волині вишиті червоними, жов-

тими й жовтогарячими нитками, а у вишивках Буковини вирізняються чорний, жовтий, червоний та зелений кольори.

Крім вишиванки, до складу жіночого українського костюма входила плахта — спідниця, зроблена з двох зшитих до половини полотнищ вовняної картатої тканини. Підперізували плахту крайкою — поясом з грубої тканини з китицями. Заміжні жінки носили очіпок — головний убір у вигляді шапочки, під яким ховалося волосся. Поверх очіпка голову зав'язували наміткою — покривалом з тонкого серпанку.

Чоловіки й жінки (особливо на Буковині, на Волині та в Карпатах — на Гуцульщині) носили кептар — верхній одяг із сукна або хутра з багатою вишивкою та оздобами. На ноги взували чоботи, а також плетені з лика постолі — м'яке шкіряне взуття, яке прив'язували до ніг мотузками-волоконками. До вбрання жінки та дівчата добирали яскраві стрічки, намиста, гудзики, квіти. Чимало елементів українського народного костюма використовується для моделювання й сучасного одягу.

Із журналу

Вигук

Вправа 24. Прочитати речення, знайти вигуки й визначити, що вони виражають.

1. О, що за даль ясна, що за цвітінь чудова. Співучий Києве, дитя живих століть! (*М. Р.*). 2. — Ай! — застогнав Орлюк і глянув по палаті, а в палаті самі тільки поранені на білих койках (*Довж.*). 3. Ах! Стій! Він пригадав, де чув сей мотив (*Хотк.*). 4. Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі (*Ст.*). 5. Обов'язковим було вітатись з усіма. В кожному з традиційних українських вітань — побажання добра і здоров'я: Доброго ранку! Добридень! Здрастуйте у вашій хаті! Помагай боже! На добраніч! (*Журн.*). 6. — Ви, товаришу, ще не мисливець? — Як же це так! Ай-ай-ай-ай-ай! (*Вишня*). 7. Ой, журавлі, журавлики, так вони журяться, як летять у вирій. — Кру, кру-у, кру-у-у... (*Підр.*). 8. Гей, хто хоче всім свободи, Поєднаймось, як брати (*Сам.*). 9. — О-о, комп'ютер, — зрадив Мурчик (*Кам.*) 10. — Ой леле! Там ціле підземне місто спорудили (*Гонч.*). 11. О, скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись... (*Сос.*). 12. Ледащиця та й годі!.. Пхе! (*М. В.*). 13. Люлі-люлі моїй доні Юлі, трохи полюляю та й заколисаю (*Н. тв.*). 14. Ой вишеньки-черешеньки, червоніі, спілі, чого ж бо ви так високо вирости на гіллі? (*Л. Укр.*). 15. — Е-е-е, — каже дід Петро. — Хто не має коріння, той як перекотиполе. Куди вітер подме, туди й котиться (*Чер.*).

Вправа 25. Зробити повний морфологічний аналіз вигуків.

Схема морфологічного аналізу:

1. Речення з вигуком для аналізу.
2. Вигук.
3. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).
4. Група за значенням (емоційний, спонукальний, вигук етикету, звуконаслідувальне слово).

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Ах, скільки радості, коли ти любиш землю (П. Т.)

Ах — вигук, за походженням первинний (непохідний), за значенням емоційний, виражає радість, захоплення.

Ах — вигук, первин. (непохід.), емоційний.

1. Ой Морозе, Морозенку, ой ти славний козаче, гей, гей! За тобою, Морозенку, вся Україна плаче (*Н. тв.*). 2. Геть з моїх очей (*Коц.*). 3. Та ось із темних вільх долітає знову: «Ку-ку, ку-ку, ку-ку!» (*Цюпа*). 4. Русалка: Ой, лишечко, як страшно! Ха-ха-ха! (*Л. Укр.*). 5. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! — Здрастуйте! — Прощайте! (*Довж.*). 6. Дзелень, дзелень!.. — забило на вежі, видко, дев'яту годину (*Гол.*).

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які частини мови належать до службових?
2. Які основні ознаки службових частин мови?
3. Чому прийменник належить до службових частин мови?
4. З якими частинами мови вживається прийменник? Навести приклади.
5. На які розряди поділяються прийменники за морфологічним складом?
6. Які є прийменники за походженням?
7. З якими відмінками вживаються прийменники? Навести приклади.
8. Виписати з книги К. Мотрич «Перед храмом любові і болю» речення з прийменниками й охарактеризувати їх (*Мотрич К. В. Перед храмом любові і болю: Повість та оповідання. — К.: Молодь, 1989*).
9. Що таке сполучник? Чому він належить до службових частин мови?
10. Яку службову функцію виконує сполучник?
11. Які бувають сполучники за походженням? Навести приклади.
12. Навести приклади сполучників, які різняться морфологічною будовою.
13. Які є сполучники за способом уживання? Навести приклади.
14. Які бувають сполучники за смисловими відношеннями?

15. Назвати всі різновиди сурядних і підрядних сполучників.
16. Що таке сполучні слова?
17. Які частини мови вживаються у ролі сполучних слів?
18. Із книги Василя Скуратівського «Місяцелік» виписати 10 речень з різними сполучниками (*Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар. — К.: Мистецтво, 1993. — 208 с.*)
19. Що таке частка?
20. Яка службова функція часток?
21. Які є розряди часток?
22. Які частки належать до формотворчих і які граматичні форми вони утворюють? Навести приклади.
23. Які частки належать до словотворчих? Навести приклади різних частин мови, утворених за допомогою часток.
24. Які частки належать до модальних? Навести їх приклади.
25. Виписати з книги К. Мотрич «Досвіток» речення з частками, схарактеризувати їх (*Мотрич К. В. Досвіток. — К.: Рад. письменник, 1987.*)
26. Що таке вигук?
27. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?
28. На які групи за значенням поділяються вигуки?
29. Які вигуки належать до первинних? Навести приклади.
30. Які вигуки належать до вторинних? Навести приклади.
31. Виписати з художніх творів речення з вигуками.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

Перепишучи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

... народних піснях ... легендах отак поетично визначалися родичі запорожця: Великий Луг — ... батько, Січ — ... мати, шабля — дружина, кінь — вірний товариш. ... все його життя ... самісінького народження пов'язувалося ... атрибутами козацької вольниці.

Січ приймала ... неодружених. Жодна жіноча нога ... ступала ... її територію. Такий був тут закон. ... хтось його порушив ... привів сюди жінку, його скарали ... на смерть. Те, що дозволялося козакові ... Січчю, не дозволялося тут. Раз і назавжди встановлені товариством правила лишалися незмінними ... всього існування Січі.

М. Слабошпицький

Варіант 2

Перепишучи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Оповівши ... доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичай ... заняття. Майте на увазі, ... серед цих козаків є знавці усіх реме-

сел, необхідних людині: теслі ... будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, кравці ... інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, ... вельми багато на цих землях, і роблять ... неї чудовий гарматний порох. Нема ... них жодного, ... віку, статі ... становища, хто ... не хотів перевершити свого товариша ... вмінні пити й гуляти. Нема також серед християнських народів подібного народу, який ... мало дбає про завтрашній день.

Із кн. «Опис України»

Варіант 3

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмо обґрунтувати їх уживання.

Важко сьогодні точно визначити, ... в тій Візантії ... в котрійсь з інших країн уперше дізналися про слов'ян, про Русь, ... достеменно відомо, що вже у п'ятому столітті Русь стала добре знаною і ... ближніх до неї, і ... віддалених держав. ... не тільки ... походам та війнам руських князів, а й ... своїм широким торговим зв'язкам. Її купці постійно бували і в Хозарії, і в Болгарії, і в Ірані, і ... Кавказі, і ... народів Середньої Азії. Частими гостями вже в ті далекі часи стають у руських містах і чужоземні купці. ... ще раніше тісними зв'язками поєдналася Русь ... далекими північними народами, яких слов'яни називали варягами. Багато варяг служило в княжих дружинах ... й просто жило на Русі. ... зі скандинавськими народами почалися ... не найраніші контакти русичів.

М. Слабоштицький

Варіант 4

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмо обґрунтувати їх уживання.

Небагатом запорожцям щастило зустрітися ... своєю старістю, ... вони здебільшого гинули ... боях, ... жоден рік ... минав без походів і битв. ... тільки ті поодинокі, кого обминула куля ... шабля, втративши на схилі літ силу і снагу, або йшли в монастир, ... осідали на своїх хуторах, якщо вони в них були. Сірко мав хутір ... великою пасікою. ... він любив бджіл, любив доглядати й спостерігати за ними, ... ніколи не мав змоги віддатися цій справі. І тільки ... постарівши, вибрався з Січі в своє село Грушівку, що ... Нікополя, зайнявся бджолами.

М. Слабоштицький

Варіант 5

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмо обґрунтувати їх уживання.

... до нашого часу дійшли легенди ... перекази про волхвів. ... така одна історія. Жив у древлянських краях волхв Доброгаст. Посварив його ... щось князь Ігор, чим викликав великий гнів Доброгаста. ... сказав тоді Доброгаст, ... небезпечно з ним це робити. А ... доказ своїх слів викликав ... поєдинок три десятки Ігоревих дружинників, проти яких пішов зовсім беззбройний. І ... блискавка спалахнула. Худий, здавалося, ... зовсім немічний Доброгаст порозкидав дружинників, кількох скалічив, ... одного вбив. Зброєю йому служили руки й ноги.

... ще з давніх джерел відомо, що часто нападали кочівники на капища, де стояли кам'яні статуї богів, яким русичі постійно приносили щедрі дари. Нападники знали: там їх чекає добра нажива. Стерегли капища беззбройні волхви. Вони вступали в поєдинок з ворогом і часто перемагали, ... нерівність сил.

М. Слабошпицький

Варіант 6

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Державна мова — ... закріплена традицією ... законодавством мова, вживання якої обов'язкове ... органах державного управління ... діловодства, громадських органах ... організаціях, ... підприємствах, ... державних закладах освіти, науки, культури. Державною мовою ... Україні є українська мова.

... реалізації ст. 10 Конституції України 1997 року утворено Раду ... питань мовної політики ... Президентів України й департамент ... здійснення мовної політики. Постановою Кабінету Міністрів України цього ... року затверджено «Комплексні заходи ... всебічного розвитку і функціонування української мови».

Процес удержавлення української мови ... до сьогодні йде ... надто повільно.

З енциклопедії

Варіант 7

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Легко, ... лебеді, пливають ... морю руські лодії. На одній ... них ... щогли — тонесенька жіноча, ще майже дівоча постать, яку так незвично бачити ... кремезних, обвішаних зброєю чоловіків з обвітряними обличчями. Це — Анна, донька князя Всеволода, онука Ярослава Мудрого. Батько поклав на неї важливу місію — бути найголовнішою особою в посольстві стольного Києва до візантійського імператора. Можна було ..., як здебільшого ведеться ... таких випадків, настановити на чолі посольства когось ... серйозних бородатих мужів — воєводу ... боярина, однак ... відомо, ... є ще в Києві ... усіх славних мужів така ... мудра та вчена голова.

М. Слабошпицький

Варіант 8

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Десь далеко Париж, десь далеко Київ. Вона, певно, згадує перше місто ... думає про друге. У першому красуня жила, про друге багато чула. ... їй, мабуть, часто здається, ... вона в ньому була й добре знає його, ... насправді подорожанка ніколи ... не бачила Києва, ... їй виразно уявляються золоті бані церков, княжі тереми, дружинники в шоломах і кольчугах, горби й ліси ... міста.

Вона вірить: там її визнають ... свою, ... подорожанка й мову руську знає, мати навчила, і користь від неї буде людям Києва — зціляти-

ме ... важких недуг. Добре вивчила лікарське ремесло. ... скільком допомогла в Парижі.

І йде подорожанка у стоптаних черевиках і запорошеному одязі. Йде вже ... по німецькій землі, а думки її летять ... неї далеко-далеко — ... туди, до самого Києва. До міста її надії.

М. Слабошпицький

Варіант 9

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Безмежний степ у високих травах. Ревіння дніпрових порогів і тупіт копит, що відлунює ... високих небесах, і плач дітей, жінок, і рев худоби. Вершники ... острішкуватих шапках, на низеньких прудких конях женуть натовп людей і череди корів. Вони нікого ... бояться, вони тут господарі. Виловлюють ... Україні все живе й женуть ... Крим. ... раптом ніби з самого неба падає на степ могутній грім, свист, ... трави обізвалися шелестом і сполохано побігли в усі боки. І загула, задвигтіла ... бухання копит земля. Виринули з далекого обрію вершники й швидко наближаються.

Розгублено озирнулися татари. Хто посмів їх переслідувати? Литвин ... поляки? То були ... литвини, ... поляки, а — козаки.

Так організувалися тут, у степах ... Дніпра, перші козацькі загони ... відсічі ворогу. Було це ... XV століття.

М. Слабошпицький

Варіант 10

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Назва нашої країни Україна з'явилася ... останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ» ... літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича.

Походження назви **Україна** здавна привертало увагу вчених, ... одностороннього пояснення ... досі немає. Одні дослідники пов'язували її ... словами **край** — «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», тобто «погранична територія», інші — з іменниками **край, країна** у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля». ..., нарешті, ще один погляд, за яким назва **Україна** ... походить від дієслова **украяти** (відрізати), первісне значення цієї назви — «шматок землі, украйний (відрізаний) від цілого, який згодом став цілим (окремою країною).

Г. Півторак

Варіант 11

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Цього козарлюгу ... куля, ... шабля не брали, ... він був заворожений, ... безсмертний. І в огні він не горів, і в воді не тонув, бо виходив із вогню мокрим, ... з води — сухим. ... ім'я його знане було ... усій-всій Україні: Мамай.

Саме цього козака ... Запорожжі ніколи не було, але були тисячі до нього подібних. Саме тому Мамай у народних піснях, легендах і переказах згадується набагато частіше, аніж ...-який гетьман, кошовий ... полковник. Бо Мамай — не просто сам по собі Мамай, це — вся козацька Україна. Це — незвичайний характерник (так називали в наших краях добрих чародіїв), помічник і захисник усіх чесних людей. Не випадково на одній ... давніх картин невідомого автора, де змальовано Мамаю, читаємо такий підпис: «Козак — душа правдивая».

М. Слабошпицький

Варіант 12

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

А що ж ... за дивне ім'я — «Мамай»? Щоб пояснити його походження, ... й до сьогодні сперечаються вчені. Кожен пропонує свою версію походження ... значення того слова. Але переважно сходяться на тому, ... «Мамай» нерозривно споріднене ... словом «мама», яке ... санскриті значить дядько. Але — не просто рідний дядько, ... чоловік, котрий виховував дитину, навчав її різних мистецтв і ремесел і взагалі науки життя. А в татарській мові ... слова «мамай» зміст зовсім інший, на те нічим не схожий. Мамай — це страшна почваря, що лякає малих дітей.

Звичайно ..., козаки — та й не тільки козаки ... України — добре знали татарське значення слова «мамай», але не зважали ... нього. Вони вклали в нього зовсім інший зміст. Мамай — це характерник.

М. Слабошпицький

Варіант 13

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Хто б хотів почути голос самого вітру, той мусив ... зупинитися ... нашого степу. Тут ніщо ... стане вітрові на заваді, ніщо ... приєднається до його голосу. ... могила озветься до нього («У степу могила з вітром говорила...»). ... козак — ... й нині — випитується ... вітру (до кого ... іще йому звернутися?) про фортуна своєї вітчизни — України...

А хто хотів би ще й побачити вітер — мусив би, десь ... дороги, глянути на тополю, яку той нагинає «до самого долу». А ... краще — на віковичного дуба. Невелика — ... штука — гнути податливу лозу ... станом високу тополю. А нагинати коренастого велетня-дуба — справді неабияка потуга.

А. Содомора

Варіант 14

Переписуючи текст, вставити замість крапок службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Пливе вода — пливуть думки. І ... зупинити їх, ... тієї води, що у потічку. І ... тоді, коли ... нічого не думаємо — думки й далі пливуть собі та й пливуть. Непомітно, як і сама вода ... тихоплинному потоці: ... тоненькі стеблинки — водорості, хилячись, мов під леготом, за течією, зраджують той ненастанний рух; лиш іноді, подивувавшись

якійсь своїй думці, що вирізнялась у тому плині, як листочок — у потічку, мимоволі пересвідчуємося: вони ... пливли, ті думки, — незалежно ... нас, мовби й не нашими були. Мовби хтось інший, осторонь від нас, замість нас думав.

А. Содомора

Варіант 15

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Найдрібніші ... дрібних квіток, мабуть, незабудки. Недарма так названі: хто раз їх побачив — ... забуде. У мініатюрній квіточці — блакить неба, ... посередині ... й золоте сонечко — крихітною цяткою ... тих пелюсточків, що наслідують колір неба. «Кожне мистецтво — наслідування природи», — дійшли ... висновку античні. Незабудки — гідні подиву наслідувачі. Якщо сонях наслідує сонце, ... за ним повертає голову, то у тій манюсінській квіточці — ще й намет неба доквіл. Отож — незабудки. Настільки дрібні, що ... в однині те слово не вживається.

А. Содомора

Варіант 16

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Постать Михайла Драгоманова перебуває ... стикові двох великих епох в українському національно-визвольному русі — періоду культурницьких об'єднань українофільської інтелігенції ... періоду виникнення новітніх політичних партій європейського типу.

Народився Драгоманов 30 вересня 1841 р. ... Полтавщині в родині з демократичними настроями ... широким зацікавленням історією та літературою. Спокійна і розважлива атмосфера провінційного життя завжди дисонувала ... жвавим характером Михайла. ... навчання в Полтавській гімназії ... конфлікт з керівництвом його мало ... виключили зі складу учнів. Однак інтерес до навчання при цьому не згас. Більше того, з'явилося бажання ... здобувати знання, ... ділитися своїми відкриттями та здобутками з іншими. ..., непомітно ... себе, юний Драгоманов вливається до культурно-освітньої роботи у недільних школах, ... організують з ініціативи київської Громади в 1859 р.

Із кн. «Видатні постаті в історії України»

Варіант 17

Перепишуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

У своїх філософських працях Г. Сковорода обстоював ідею рівності ... людьми, права кожного, ... соціального становища, ... щастя й волі, вважаючи волю найвищим досягненням людини. Ідеал суспільного устрою він вбачав у республіці, ... існували ... загальна рівність, і братство. Шлях до ідеального суспільства, вважав він, у вихованні нової людини ... самопізнання, доступне їй ... розуму і внутрішньому чуттю.

Особисте становище в суспільстві, за філософською концепцією Г. Сковороди, кожна людина зобов'язана визначати сама, ... її схиль-

ністю до праці. Він твердив, ... причиною соціальної нерівності, суспільного лиха є небажання і невміння значної частини людей працювати ... природних нахилів і здібностей, при постійному прагненні ...-якими методами здобути незаслужені чини, звання, високі нагороди, матеріальні цінності тощо.

В. Червінський

Варіант 18

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

Ситуація, ... склалася в культурному житті України на стику ХІХ й ХХ ст., ... переслідування та утиски з боку офіційної влади, змушували літераторів ... музикантів, художників ... вчених, які служили ідеалам духовного відродження народу, охоплювати у своїй діяльності якомога більше коло жанрів, одночасно опановуючи різні види творчості. Ця особливість часу відбилася ... на долі Михайла Старицького.

Майбутній письменник, перекладач, театральний і громадський діяч народився ... Полтавщині і, рано залишившись ... батьків, зростає ... впливом свого діда — людини освіченої й мудрої. Любов до українського слова прийшла до Михайла ... навчання у Полтавській гімназії. Він пише перші поезії, захоплюється театром. Уподобання юнака були вже такими стійкими, що ... сува університетська наука, яку він мусив опановувати, ... посісти належне місце в суспільстві, ... звернули його з раз і назавжди обраного шляху.

О. Сокирко

Варіант 19

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

... пером Нестора багатогранна особистість Ольги, дружини князя Ігоря, стає легендарною. За плетивом фактів важко відтворити історичну реальність.

Літописні джерела ... повідомляють ... про час народження княгині, ... про її походження, а сповіщають ..., що 903 р. «привели Ігореві жону ... Пскова, ... ім'я Ольги». Найпоширенішою серед науковців є думка, ... дитинство майбутньої княгині минуло в селі Вибути ... Пскова, ..., певно, там вона ... зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком, якого вразили її краса і надзвичайний розум. Лише ... 30 років, за свідченнями Нестора, у подружжя народився єдиний син — Святослав. Це малоімовірно з природних причин: Ользі на той час мало бути 50—55 років. Та й за тодішньої спадкоємності влади Ігор просто не став ... так довго очікувати народження спадкоємця й Ольга не потрапила ... на сторінки історичних хронік.

В. Гусєв, Ю. Калінець

Варіант 20

Переписуючи текст, замість крапок вставити службові слова. Письмово обґрунтувати їх уживання.

... українських гетьманів ця постать вирізняється ... тим, що як політик він мусив діяти ... межами України, ... тим, що Пилипові Орлику

належить авторство першої у світі конституції. Безперечно, він був видатним українським державником. Його енергійна, наполеглива ... невтомна праця ... могла залишитися без наслідків. ... Орлику Україна відновила свої давні зв'язки з Європою. Ці традиції, ... і припалі порохом віків, зберігають свою актуальність і ще раз дають нагоду вдумливому українцеві замислитися ... долею своєї батьківщини.

Конституція, написана особисто П. Орликом, була ... конституцією всієї України, а ... Запорозького війська. За конституцією парламент (Старшинська рада) повинен був збиратися на свої засідання тричі ... рік і розв'язувати чимало справ, які колись перебували ... у віданні гетьмана.

В. Дрожжин

2. Проблемні завдання

1. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Як прийде велика вода, то змінить весь край. *Уволю* нап'ється дніпрові степ і зазеленіє (*Гонч.*).

2. Повіруєм ще трохи *в волю* (*Т. Ш.*).

2. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Ти не дивись, що буде там, Чи забуття, чи зрада: Весна іде *назустріч* вам, Весна в сей час вам рада (*Олесь*).

2. Скільки зневаги витерпіла Веселина на своєму віку, та вижила надією *на зустріч* із сином (*Ів.*).

3. Княжич сидів за столом, читав товсту книгу... Побачив матір, шанобливо звівся, пішов *назустріч* (*Ів.*).

3. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Нема сім'ї, *немає* хати, *Немає* брата, ні сестри, Щоб незаплакані години, Не катуватися в тюрмі (*Т. Ш.*).

2. Ніхто *не має* більшої любові, Як той, хто душу поклада за друзів (*Л. Укр.*).

4. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Святослав був на полі бою верхи на коні серед київських дружинників і кинув спис у *бік* ворога (*Сл.*).

2. Легенька хвиля ледве помітно човна зносить *убік* (*Довж.*).

5. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. На руську землю часто чинили набіги племена войовничих хозарів, спустошували і палили села й міста. І вирішив Святослав покласти цьому *край* (Сл.).

2. Хочу встать та глянути, бо знаю, що вона сидить кінець стола, *край* віконця (Н.-Л.).

6. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. *Якби* сила та відвага, *Поборов* би долю (Гл.).

2. Оксана сиділа коло вікна, низько схиливши голову. *О як би* вона зраділа, почувши, що її любий Іван залишається дома назавжди (Соколовський).

7. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Народна пісня — *то ж* вона Усій землі окраса (М. Р.).

2. *Тож* як мудрості доходиш, — хочеться і жить, і жить (П. Т.).

8. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Надто мало конкретних документальних фактів про автора, *зате* не загубилося й не загинуло в далекій дорозі до наших днів саме «Слово Данила Заточника» (Сл.).

2. Вибачте мені *за те*, що я вам пишу коротенько (Т. Ш.).

9. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. І долину, і криницю *На пам'ять* назвали Москалевою (Т. Ш.).

2. Він не пропустив жодної опери і знав *напам'ять* усі арії (Р. І.).

10. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Але господар не відчинив брами, *незважаючи на* погрози і підступні обіцянки (Хор.).

2. Жінки, *не зважаючи на* крик, бігли за колоною (Куч.).

11. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й

сміслові). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. *Гаразд, гаразд*, мовчатиму, коли так (Л. Укр.).

2. На другий день, ще *гаразд* і на світ не благословилося, уся юрба прочан рушила у дорогу (Мордовець).

12. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Лише рідні *опісля* розлук Зустрічаються потиском рук і не можуть нічого сказати (Л. В.).

2. Щоправда, по смерті назвуть його (Олега) подвійним злодієм, що забрав владу і в Аскольда, і в Ігоря. Але то буде *опісля*... (Ів.).

13. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. А тепер питаю вас востаннє, *чи* хочете залишатися зі мною, *чи* йти геть (Б. Л.).

2. *Чи* можна уявити людину, яка поєднує в собі науковий інститут, бібліотеку та архів одночасно (О. С.).

14. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Катерина причепурила хату зовні, потім заходилась *порядкувати всередині* (С. Ч.).

2. Всі обступили Славу, вона накреслила паличкою на землі *коло*, а в *середині* кола написала дві літери (Гол.).

3. Виноград любить, щоб *коло* нього ходили (Коц.).

15. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Щербило люто кричав щось *услід*, розмахував мечем, доки його не оточили мужі (Ів.).

2. Кому потрібна та краса? Мені і тим, що *в слід* мій підуть (Л. Укр.).

16. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Ти б *спочатку* розпалив огонь під казаном, а потім воду носив (Тют.).

2. На превеликий жаль, мало не з *початку* боїв під Хотиним Сагайдачного, що сам водив козаків у бій, було поранено кулею в руку (В. Кащенко).

17. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Вода його [Карпа] піддержувала, тихо водив він руками під нею і, мов... плітка, лежав увесь *зверху* води (*Мирн.*).

2. Затремтіли окремі вогники, їхні співучі іскорки, розбризкуючись у повітрі, перекидалися *зверху* на верх (*Нех.*).

18. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Вони в житті не сердилися й разу. І діти гарні, й любий чоловік. Але *як що* вважали за образу, — вони мовчали страшно і *навік* (*Кост.*).

2. Тепер ми любимося... і не розлучимося *на вік* наш (*Кв.-Осн.*).

3. І *якщо* в царині політики Каменяря знаходив у собі сили протистояти цьому, з успіхом доводячи свою стійкість, то своє відлучення від спілкування зі студентською молоддю переживав доволі гостро (*О. С.*).

19. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Петро Могила заповів, *щоб* йому не ставили ніяких монументів чи надгробників, пам'ятником йому лишалася славетна академія (*Сл.*).

2. *Що б* не робив і як би не блукав, — завжди мети доходить Ярослав (*Коч.*).

20. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Глянув на годинник — уже за двадцять друга, додому лишилось *близько* години їзди (*Гуц.*).

2. *Близько*, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у п'їтмі (*Коц.*).

21. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Простір вимагав, *щоб* його пересікли навпрост, бо коли звернеш *убік*, потрапиш у поле — тоді шукай дорогу (*Кон.*).

2. Однак замість того, *щоб* відходити *в бік* Січі, Острияниця заклав новий табір поблизу Жовнина (*В. Дрозжжін.*).

22. Прочитати, виписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й

сміслові). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Гуменний гріб *напереріз*, беззвучно розколюючи веслом тонку блакить чистого неба, відображеного у воді (Гонч.).

2. Таїр та Іса хвацько вилетіли *напереріз* машині (Мас.).

23. Прочитати, вписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Як метелик *навколо* світла, закружляв Кузьма *довкола* скаліченого деревця (Ст.).

2. Поглянув моряк *навколо*, народу він низько вклонився (Нагн.).

3. *Довкола* ні душі, навіть не віриться, що це так далеко звідси гримить війна (С. Голованівський).

24. Прочитати, вписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. *Напередодні* останнього дня служби було особливо людно біля казарми (Л. Смілянський).

2. *Напередодні* звечора відбулася розмова між штурмовиками (Тр.).

25. Прочитати, вписати виділені слова разом із тими, від яких вони залежать (де це можливо), поставити питання до залежних (відмінкове й смислове). Визначити, до якої частини мови належать виділені слова. Відповідь обґрунтувати.

1. Гризельда посадила *поруч* з собою Мавру, а проти себе її небогу Тодозю (Н.-Л.).

2. Шкаруба в садку, на лаві, побачив дівчину, підійшов і мовчки сів *поруч* (Соб.).

Модуль

8

СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. **Предмет синтаксису.**
2. **Словосполучення.**
 - 2.1. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.
 - 2.2. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами.
 - 2.3. Граматичні зв'язки слів у словосполученні.
3. **Речення як основна синтаксична одиниця.**
 - 3.1. Типи речень.
 - 3.2. Порядок слів у реченні.
4. **Просте двоскладне речення.**
 - 4.1. Головні члени речення.
 - 4.1.1. Зв'язок присудка з підметом.
 - 4.2. Другорядні члени речення.
 - 4.2.1. Додаток.
 - 4.2.2. Означення.
 - 4.2.3. Прикладка.
 - 4.2.4. Обставина.
5. **Односкладне речення в системі простого речення.**
 - 5.1. Типи односкладних речень.
6. **Нечленовані речення.**
7. **Неповні двоскладні й односкладні речення.**

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння особливостей будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць: словосполучення і простого речення;

- ◆ оволодіння вміннями й навичками аналізу словосполучень і простих речень за різними ознаками, самостійного творення їх; розмежування головних і другорядних членів речення, специфічних за будовою та змістом односкладних речень;
- ◆ удосконалення орфографічних і пунктуаційних навичок.

□ Студенти повинні знати:

- ◆ що таке словосполучення, їх типи за морфологічним вираженням головного слова та за смисловими відношеннями між головним і залежним словами, способи зв'язку слів у словосполученні;
- ◆ основні ознаки речення, що репрезентують його структурно-семантичну єдність і самостійність, типи речень за метою висловлювання та структурою, типи простих речень;
- ◆ основні ознаки головних членів речення, їх типи за будовою та способом вираження; розділові знаки між ними;
- ◆ диференційні ознаки другорядних членів речення, їх види;
- ◆ структурні та семантичні особливості односкладних речень, їх типи за способом вираження головного члена.

□ Студенти повинні вміти:

- ◆ виокремлювати та самостійно будувати словосполучення, розмежовувати синтаксично вільні й синтаксично нечленовані, прості й складні, за семантичними відношеннями та за морфологічним вираженням головного слова; визначати способи підрядного зв'язку;
- ◆ аналізувати прості речення як багатовимірну синтаксичну одиницю; визначати речення за метою висловлювання, будовою, виокремлювати головні та другорядні члени речення й характеризувати їх;
- ◆ розрізняти двоскладні й односкладні прості речення, повні й неповні, визначати і самостійно складати дієслівні та іменникові односкладні речення;
- ◆ відповідно до стилю послуговуватися різними типами речень;
- ◆ правильно ставити розділові знаки між підметом і присудком та в неповному реченні, за правилами орфографії записувати прикладки.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

8.1. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Синтаксис — це розділ граматики, який вивчає особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць.

Синтаксис — грецьке слово (σύνταξις), яке означає *складання, впорядкування*. Якщо морфологія вивчає слова як носії лексико-граматичних значень і форми слів із властивими їм морфологічними значеннями, то синтаксис вивчає функціонуван-

ня слова та його форми у синтаксичній конструкції, у зв'язку з іншими словами й формами. Отже, в синтаксисі словоформи розглядаються як елементи побудови синтаксичних одиниць. Із словоформ утворюються словосполучення: *яскраве сонце, писати листа, тихо розмовляти*. Словоформи й словосполучення беруть участь у побудові простих речень: *Найвищого рівня розвитку народна усна поезія досягає в історичній пісні* (Г. Булашев). У складі речення словоформи виступають як його члени.

Прості речення є будівельним матеріалом для складних речень: *Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив рідний народ* (Газ.). Із простих і складних речень утворюється складне синтаксичне ціле: *До землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка подекуди межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі, — і ця клятва вважається найстрашнішою* (Г. Булашев). Отже, основними одиницями вивчення синтаксису є словосполучення, речення (просте і складне), складне синтаксичне ціле. Це одиниці різного рівня. Словосполучення виконує номінативну функцію, воно є складним найменуванням явищ об'єктивної дійсності. Речення — найменша комунікативна одиниця, яка виражає думку, тобто якимсь повідомленням про предмет і явище дійсності.

Оскільки синтаксис вивчає закони функціонування пов'язаних і взаємозумовлених одиниць різних рівнів, його зміст як навчальної дисципліни містить такі розділи: 1. Синтаксис словосполучення. 2. Синтаксис речення (простого і складного). 3. Синтаксис складного цілого.

8.2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Смислове й граматичне об'єднання двох і більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного синтаксичного зв'язку, що слугує для позначення розчленованого поняття, називається *словосполученням*. Подібно до слова, словосполучення виконує номінативну функцію, воно називає предмети, дії, їх ознаки; на відміну від слова словосполучення є конкретизованою назвою. Якщо порівняти назви *вода* і *джерельна вода, писати* і *писати твір*, то перші є назвами предмета, дії, а другі, утворюючи словосполучення, дають предмету, дії розгорнуте, конкретніше й точніше визначення, розчленоване на окремі компоненти.

Як і окреме слово, словосполучення є елементом структури речення; і слово, і словосполучення має систему форм: *слово, слова, слову, словом і щедре слово, щедрого слова, щедрому слову, щедрим словом*. Але порівняно зі словом словосполучення має складнішу структуру: воно складається щонайменше із двох повнозначних слів, одне з яких головне, а інше залежне: *людина* (я к а?) *спокійна*; *шануй* (к о г о?) *батьків*; *вдячний* (к о м у?) *товаришеві*; *ставитися* (я к?) *прихильно*, або однофункціональні компоненти поєднуються сурядним чи безсполучниковим зв'язком: *день і ніч*; *не мати, а батько*; *рано чи пізно*; *радість, успіх*.

За типом синтаксичного зв'язку словосполучення поділяють на підрядні й сурядні.

Підрядні словосполучення утворюються на основі підрядного зв'язку й складаються з головного (опорного) слова та підпорядкованого (залежного) йому одного або кількох слів: *весняний день, шанують учителя, вищий від брата, високо в горах*.

Сурядні словосполучення є поєднанням однофункціональних форм слів на основі сурядного зв'язку: *батько і син*; *чи доля, чи недоля*; *або вітер, або дощ*.

Розрізняють відкриті й закриті сурядні словосполучення. У відкритих сурядним зв'язком поєднується необмежений ряд компонентів: *і ріки, і озера, і гаї...*; *то радощі, то сум, то лихо*. У закритих словосполученнях сурядним зв'язком поєднано тільки два компоненти: *не батьки, а діти*; *як донька, так і син*.

Залежно від ступеня семантичного злиття компонентів словосполучення можуть бути синтаксично вільні й синтаксично нечленовані. Синтаксично вільні словосполучення складаються зі слів, кожне з яких є окремим членом речення. В таких словосполученнях можлива заміна одного з компонентів іншим словом: *писати акуратно, писати швидко, писати дрібно, писати нерозбірливо*. У реченні: *А над осінь прилітає птиця із північних сивих чагарів* (М. Р.) можна виділити такі синтаксично вільні словосполучення: *чагарів* (я к и х?) *північних* (сивих); *прилітає* (з в і д к и?) *із чагарів*; *прилітає* (к о л и?) *над осінь*.

Синтаксично нечленовані (цілісні) словосполучення становлять граматичну єдність: складаються зі слів синтаксично несамостійних і виконують роль одного з членів речення: *багато дітей, один із учнів*.

Вони можуть складатися:

а) з числівника й залежної від нього форми іменника: *четверо учнів, тисячі листівок, п'ятнадцять років*;

б) з неозначено-кількісного числівника або прислівника з кількісним значенням і залежної від них форми іменника: *кілька років, багато студентів, чимало цукру*;

в) з іменника в називному відмінку, що набуває значення міри, із залежним від нього іменником у родовому відмінку: *частина кімнат*;

г) іменника або займенника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку: *ми з сином, мати з батьком, сестра з братом*;

д) іменника, числівника (або займенника) в називному відмінку та іменника (або займенника) в родовому відмінку з прийменником з: *трое з групи, ніхто з вас, хтось із присутніх, будь-хто з них*.

До цілісних словосполучень відносять складені (і складні) присудки¹: *почати прощатися, хотіти співати, продовжувати працювати, перестав бути байдужим, радий буду зустрітися*.

Синтаксично вільні й синтаксично нечленовані (цілісні) словосполучення слід відрізняти від сталих словосполучень (фразеологічних): *з доброго дива; землі під ногами не чути; викинути з голови*.

До словосполучень не належать предикативні сполучення слів, тобто підмет і присудок. У предикативних сполученнях слів, наприклад, *діти малюють, ніч була темною, студенти працюватимуть* про щось повідомляється, вони мають модально-часовий план: перше сполучення передає теперішній, друге — минулий, третє — майбутній час, вони характеризують дію як реальну.

Не є словосполученнями: а) сполучення повнозначних слів зі службовими: *поблизу лісу, біля лісу, попід лісом, понад лісом*; б) аналітичні (складні) форми слів: *буду малювати* (форма майбутнього часу), *більш уважний, більш приязно* (форма вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників); *найбільш досконалий, найбільш докладно* (форма найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників); в) сполучення іменних частин мови з дієсловами-зв'язками: *буду вихователем, будеш хоробрим*.

За будовою словосполучення бувають *простими* і *складними*. Переважна частина простих словосполучень утворюється з двох повнозначних слів: *підготовка до гри, зимові розваги, осінній день, навчання дітей*. До простих належать також ті словосполучення, які складаються з трьох і більше повнозначних слів, залежна частина в них семантично неподільна, тобто синтаксично не членується: *людина лагідної вдачі, дівчина років шістнадцяти, жінка похилого віку*.

¹Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 43.

Усі складні словосполучення утворюються з простих різними способами, наприклад поширенням компонента простого словосполучення (*зустрітися з вихователем* — *зустрітися з вихователем підготовчої групи*; *аналіз слова* — *звуковий аналіз слова*; *розповіді дітей* — *творчі розповіді дітей*; *молодий і веселий* — *молодий і веселий, але відповідальний*). Вони дають нове, конкретизоване найменування предметам і явищам.

Граматичними засобами вираження синтаксичних відношень у словосполученнях виступають форми слів, службові слова й порядок слів. Найпоширенішим засобом є форма слова: *мрія дитини, четвертий день, рухливі ігри, середньої групи, подякувати вчителю*.

Разом із формами слів прийменники (службові слова) диференціюють значення відмінкових форм і слугують засобом вираження синтаксичних відношень у словосполученні: *бесіда за картиною, слухати по радіо, спускатися до річки, відставати через хворобу*.

Показником синтаксичних відношень у словосполученні в деяких випадках є порядок слів: а) якщо збігаються форми двох різних відмінків: *дні змінюють ночі, ночі змінюють дні*; б) якщо до складу словосполучення входить іменник із залежним від нього прикметником: *гриби мариновані і мариновані гриби*; в) якщо словосполучення складається з іменника й числівника: *шість годин і годин шість, п'ять днів і днів п'ять*.

8.2.1. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМ ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Залежно від того, до якої частини мови належить головне слово, словосполучення поділяються на такі типи:

1. *Іменникові* (субстантивні) — з іменником у ролі головного слова, який сполучається: а) з прикметником: *сучасне життя, рухливі ігри, вступна бесіда, погожі дні*; б) з іменником у непрямих відмінках без прийменника та з прийменником: *перемога народу, мрії про волю*; в) із займенником: *цей день, твоя увага, наша радість*; г) із діеприкметником: *пожовкла трава, зів'ялі квіти, посивіле волосся*; д) з прислівником: *читання вголос, їзда верхи*; е) з інфінітивом: *уміння говорити, бажання вчитися*.

2. *Дієслівні* (вербальні) словосполучення, в яких головним словом виступає дієслово, що сполучається: а) з іменником у непрямих відмінках без прийменника та з прийменником: *виконати доручення, шанувати бабусю, навчатися мови, вірити людині, писати на папері*; б) з інфінітивом: *учитися малювати, просити привітати*; в) з прислівником: *жити чесно, відповідати*

чітко, читати вголос; г) із займенником без прийменника та з прийменником: *поважати її, турбуватися про нього*.

3. *Прикметникові* (ад'єктивні) — з прикметником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником у непрямих відмінках з прийменником і без прийменника: *потрібний людям, вдячний дітям, розжевий від сонця*; б) з прислівником: *дуже цікавий, надзвичайно вдалих, напрочуд вродливий*; в) із займенником без прийменника та з прийменником: *відомий усім, залежний від мене*; г) з інфінітивом: *здатний працювати, змушений залишити, готовий допомогти*.

4. *Числівникові* (нумеральні) словосполучення — з числівником у ролі головного слова, що найчастіше сполучається: а) з іменником у непрямих відмінках: *двоє курчат, обидві дівчинки, кілька кварталів*; б) із числівником: *один з п'яти*.

5. *Займенникові* (прономінальні) — із займенником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником: *хтось із малюків, когось із класу*; б) з прикметником: *щось цікаве, хтось у білому*; в) із займенником: *щось інше, кожного з нас*.

6. *Прислівникові* (адвербіальні) словосполучення — з прислівником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником: *високо в небі, далеко від міста*; б) з прислівником: *зовсім добре, пізно ввечері, досить повільно*.

До прислівникових словосполучень належать також словосполучення з предикативними прислівниками (словами категорії стану) в ролі головного слова: *цікаво послухати, мені холодно, темно в лісі*.

8.2.2. ТИПИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ ЗА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ МІЖ ГОЛОВНИМ І ЗАЛЕЖНИМ СЛОВАМИ

Словосполученням властиві певні семантико-синтаксичні відношення. За характером цих відношень виокремлюють такі три типи словосполучень:

1. *Атрибутивні* словосполучення, в яких називається предмет і його постійна чи змінна ознака: *місячна ніч, свіжі пелюстки, рідна мова, обдарована дитина, перші заняття, вода з криниці, наша перемога, мої думки, виконане завдання, мрії подорожувати*.

Головним словом в атрибутивних словосполученнях виступає іменник чи інше субстантивоване слово, залежним — усі інші повнозначні частини мови, а також іменник у непрямому відмінку.

2. *Об'єктні*, в яких головне слово позначає дію (також і опредметнену) або стан, а залежне — об'єкт, на який перехо-

дять ця дія: *доручити справу, бажати щастя, читати доньці, розмовляти з товаришем, розповідати казку, схвалений урядом, захоплюватися грою.*

Отже, об'єктні відношення виражають залежність предмета від дії, спрямованої на нього, або від стану, з яким пов'язано цей предмет.

3. *Обставинні* словосполучення, в яких головне слово називає дію, стан чи якість, а залежне — обставини, за яких реалізується дія чи ступінь якості: *написати чітко, розмовляти пошепки, повернутися вночі, нагримати зопалу, значно кращий, з'їхати з гори, не спати від хвилювання.*

Головним словом в обставинних словосполученнях переважно є дієслово, прикметник, прислівник та слова категорії стану.

Багато словосполучень можуть поєднувати кілька значень, наприклад: атрибутивні й об'єктні значення: *мрія про щастя, ваза з квітами*; атрибутивні й обставинні значення: *мандрівка в ліс, теремок на галявині*; об'єктні й обставинні значення: *летіти над морем.*

8.2.3. ГРАМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

Розрізняють три способи підрядного зв'язку слів у словосполученні: узгодження, керування, прилягання.

Узгодження — це такий тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово уподібнюється граматичним формам головного слова. У словосполученнях *життєрадісна дівчора, наш дім, п'ятий день, написаний лист* залежні слова — прикметник, займенник, порядковий числівник і дієприкметник — узгоджуються в роді, числі, відмінку з головним словом — іменником. Зміна форми головного слова потребує відповідної зміни залежного слова: *життєрадісній дівчорі, в нашому домі, п'ятого дня, написаного листа.*

Залежно від того, повністю чи частково узгоджується залежне слово з головним, розрізняють узгодження повне й неповне. За *п о в н о г о* узгодження всі форми залежного слова відповідають формам пояснюваного слова: *далеке минуле* (узгодження в роді, відмінку й числі), *яскраві квіти* (узгодження у відмінку й числі); *замерзлі ріки* (узгодження в числі). За *н е п о в н о г о* узгодження залежне слово уподібнюється головному тільки у формах відмінка й числа: *місто Київ* або тільки відмінка: *місто Суми.*

Керування — це тип підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової форми: *переборювати втому, переборення втоми, купувати квіти, приходити до рідних, радісно дітям, розмовляти з вихователем.*

Керування може бути безпосереднім (безприйменниковим) і опосередкованим (прийменниковим): *цінити доброту, хазяїн землі, співати пісню і передаю через знайомого, жити для народу, розповідати з натхненням.*

Розрізняють сильне і слабке керування. За сильного керування семантико-граматичні особливості головного слова вимагають обов'язкової появи залежного слова: *зустрів товариша, копав криницю, виконав завдання, написав на папері.* За слабкого — семантико-граматичні особливості головного слова не потребують обов'язкової появи залежного слова, цей зв'язок можливий, але не обов'язковий. Об'єктне значення залежного компонента може реалізуватися після першого об'єкта чи навіть третього. «Це так зване подвійне керування, один компонент якого перебуває в сильному зв'язку з опорним словом, інший — у слабкому¹: *привезти підручники машиною — привезти підручники* (сильне), *привезти машиною* (слабке). Часто слабке керування реалізується залежним компонентом — іменником у формі орудного відмінка: *засіяти поле пшеницею, носити воду відром, писати листа ручкою.*

Прилягання — тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово є невідмінюваним (незмінним), а головне може бути як відмінюваною, так і невідмінюваною частиною мови. Підпорядковане слово визначає свою залежність від головного тільки за змістом та інтонаційно: *читати вголос, розповідав хвилюючись, готовий працювати, дуже жаль, старанно вчитися.*

Отже, зв'язком прилягання приєднуються прислівники, дієприслівники та інфінітив.

8.3. РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

В ієрархічній системі синтаксичних одиниць речення посідає центральне місце. Воно розглядається, з одного боку, як одиниця, що утворюється зі слів і словосполучень, з другого — як одиниця, що вичленовується з тексту. Утворюючи речення, слова й словосполучення об'єднуються синтаксичними відношеннями й виражають думку, тобто якість повідомлення про предмети і явища дійсності. У реченні виражається ставлення мовця до фактів дійсності з погляду ствердження, заперечення, непевності, вірогідності, невірогідності.

Переважна частина речень має типову формально-синтаксичну будову — наявність предикативної пари (підмета і присудка).

¹Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К.: Вид. центр «Академія», 2004. — С. 37.

Речення — багатоаспектна одиниця, виокремлення якої ґрунтується на ознаках, що репрезентують його структурно-семантичну єдність:

- 1) самостійність функціонування;
- 2) предикативність;
- 3) інтонаційна оформленість та смислова завершеність;
- 4) граматична організованість.

Сукупність цих ознак і характеризує речення як одиницю мови й мовлення.

Отже, *речення* — це граматично та інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, яка є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, вольових почуттів, емоцій: *І спасе того в недолі наша мрія золота, наше гасло і мета: рідна мова в рідній школі; Живіть! Ідіть на сизі гори, в тернах співаючи пісні, летіть в незмірені простори, назустріч сонцю і весні* (Із тв. О. Олесь).

Речення співвідноситься з логічним судженням: *Моя мати — найвнїсть, тиха жура і добрість безмежна* (Хв.). У цьому реченні стверджується думка, яка є судженням, а формою вираження його є речення.

Речення й судження — поняття співвідносні, але не тотожні. Судження є предикативним поєднанням суб'єкта, тобто поняття про певний предмет, і предиката, що виражає ознаку суб'єкта. Суб'єкт виражається групою підмета, а предикат — групою присудка: *Мова* (суб'єкт) *є дивовижне і досконале творіння народного духу* (предикат).

У судженні завжди наявні два головні члени, а речення може складатися й з одного: *Осяяти землю безщасною треба* (Л. Укр.); *Пізній вечір. Теміль* (Коз.). У першому реченні словесно не виражений суб'єкт, у другому — предикат.

Судження виражається лише реченням, а речення може виражати, крім судження, почуття, емоції, переживання: *Весна, Весна! Яка блакить, який кругом прозор* (П. Т.).

Отже, кожне судження є реченням, але не кожне речення є судженням (не є судженнями питальні, спонукальні, бажальні речення).

Найістотнішими ознаками речення є предикативність, модальність та інтонація.

Предикативність — це відношення повідомлюваного до дійсності. Вона охоплює ті особливості речення, що репрезентують:

а) повідомлюване як реальне (у теперішньому, минулому або майбутньому часі): *В синіх скелях поезії волею й розумом я обте-сую слово, мов камінь тверде* (Л. З.); *Пошив собі їзачок з будякових колючок гарнесенький кожушок* (Олесь); *Я тебе шукатиму,*

шукатиму, я тебе чекатиму, чекатиму, я про тебе у людей питатиму, все віддам за тебе без ваги (С. Л.);

б) повідомлюване як ірреальне, тобто можливе, бажане, необхідне: *Ніжну, ніжну, як подих биліни, я хотів би вам пісню сплести. Із проміння зорі, із ниток павутини ...* (Олесь). У наведених прикладах не тільки йдеться про окремі події, стверджується наявність їх, а й виражається ставлення авторів до змісту повідомлення (його бажаність чи небажаність, необхідність, імовірність). Оцінка змісту мовцем реальності / ірреальності називається *модальністю*. Засобами вираження модальності є форми способів дієслів-присудків, інтонація, модальні слова, частки. Дієслова дійсного способу позначають дії реальні, що відбуваються чи не відбуваються, дієслова наказового способу виражають дії бажані, а дієслова умовного способу — дії ірреальні, ймовірні. До модальних слів належать повнозначні, за допомогою яких виражається оцінка повідомлюваного (*на щастя, на жаль, мабуть, напевно, безперечно, до речі* та ін.). Модальні частки (*наче, неначе, мов, немов, ніби*), інтонація можуть надавати висловлюванню характеру невизначеності. Порівняйте: *Він думає. — Мабуть, він думає. — Він ніби думає.*

Істотною ознакою речення є інтонація, яка є засобом оформлення предикативності й модальності. Інтонація оформлює речення як цілісну комунікативну одиницю. Залежно від комунікативного призначення речення виокремлюють інтонацію повідомлення, запитання, спонування тощо: *А в дзвінкій прохолодній сині пропливають ключі журавлині* (Каш.); *Скажи, матусю, слово провозвісне, любові слово лагідне скажи* (Г. Турелик); *Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, і правда топиться в брехні чи не щодня... Невже і я впаду в нього і зникну безболісно, безлико, навмання* (Чубай); *Що стрункіше від тополи?* (П. Т.).

Інтонація виконує роль єдиного або супровідного способу виділення комунікативного центру висловлювання. Інтонаційні особливості є важливим засобом розрізнення типів речень за метою висловлювання: розповідних, питальних і спонукальних.

Предикативність та інтонаційна завершеність є основними ознаками речення, що відрізняють його від словосполучення і слова.

8.3.1. ТИПИ РЕЧЕНЬ

Реченню порівняно з іншими синтаксичними одиницями властива більша формальна і значеннева розгалуженість. Здебільшого речення класифікують за метою висловлювання думки, емоційним забарвленням, структурою.

За метою висловлювання (функцією) речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні.

Розповідними називаються речення, що містять повідомлення про різні явища, події, факти, предмети, їх ознаки: *Народженого до добра неважко навчити добру, — навчити, чи принатурити, чи призвичаїти. Навчений, принатурений, призвичаєний — се одне і те ж* (Г. Сковорода).

Розповідні речення різні за змістом і структурою. Це найпоширеніший тип речень у різних стилях мови: *Удосконалюючи граматичну правильність мови дитини, вихователь навчає дітей правильно змінювати слова та узгоджувати їх. Дітей молодшого й середнього віку вчать правильно вживати в мові однину і множину іменників, у старшому віці — вживати невідмінювані слова* (Із підручника).

Питальними називаються речення, що містять у собі запитання, яке спонукає співрозмовника до відповіді: *Про що, пташко, нам співаєш пісню голосну?* (Олесь).

Залежно від характеру запитання питальні речення поділяються на підгрупи:

а) власне питальні речення, що передбачають обов'язкову відповідь:

— *Оксанко, дай мені своєю ручкою пописати!*

— *А хіба твоя зіпсувалася?*

— *Та ні, вона робить багато помилок* (Із підручника);

б) питальні речення, які передбачають тільки ствердження чи заперечення того, що в них висловлюється:

— *А тато твій працює?*

— *Так.*

— *На заводі?*

— *Так* (Дм.);

в) риторичні речення, що містять у собі твердження й не потребують відповіді: *Ой, чого ти, земле, молодіти стала? Наче та дівчина в оксамит убралась?* (Н. тв.);

г) питально-спонукальні речення містять спонукання до дії, що виражене через запитання: *Чи не скажете ви, де тут дитсадок?*

Спонукальними називають речення, в яких виражається спонукання до дії. Вони можуть виражати різні волевиявлення: наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, дозвіл, заборону: *На мент єдиний запиши свій сум, думки і горе — і струмись власної душі улий в шумляче море* (Олесь); *Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пуцу тебе колиску синову гойдати, припливайте до колиски, лебеді, як мрії, опустітьса, тихі зорі, синові під вії* (Сим.).

До засобів вираження спонування належать: а) наказовий спосіб дієслова: *Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни. Лиш не зроби слухняною рабою, не ошукай і крил не обітни!* (Кост.); *Зеленійся, рідне поле, українська ниво! Подоймися, колосися, досягай щасливо* (Фр.); *Стоїть на узліссі ялинка моя — не зрубайте її!* (Павл.); б) неозначена форма дієслова: *Так держати! Стояти струнко!* (Довж.); в) форми умовного способу, які набули значення спонування: *Сходи-ти б нам до річки*. Речення, в яких є вигуки, що виражають волевиявлення, також відносять до спонукальних: *Годі! Цсс! Геть!*

Розповідні, питальні й спонукальні речення мають різний ступінь емоційного забарвлення. Одні з них вимовляються зі звичайною інтонацією й належать до емоційно нейтральних, інші — з підсиленою, напруженою й називаються о к л и ч н и м и. Отже, розповідні, питальні й спонукальні речення можуть бути окличними: *О земле-мати! В зоряній судьбі вітаю материнство я в тобі!* (Кол.) — розповідно-окличне; *Чому ж ти, орле мій, з орлами не літаєш, а крила веслами волочиш по землі?! Чому ж ти, лицар мій, на герць не виступаєш, а вітром жалібно голосиш на ріллі?!* (Олесь) — питально-окличні; *О слово! Будь мечем моїм!* (Олесь); *Народе мій, ясна любове! Ти волю лиш яви свою — поклич — а серце вже готове за тебе згинути в бою!* (Павл.) — спонукально-окличні.

За структурою речення поділяються на прості й складні. Просте речення має у своєму складі одну граматичну основу, виражену сполученням підмета й присудка або лише одним головним членом: *За добу до дощу на каштановому листі виступають «сльози» — липкі покrapини соку; Пізня весна дарує гоже літо; Чорну душу милом не відмиєш* (Н. тв.). У складному реченні є дві й більше граматичні основи: *Дід Мороз не раз мені снувся перед святом: щоки в нього крижані, в чубі сніг лапаний* (Ос.); *Слово, в бою огрубіле, у тому краю забрини, де вишні в убранні білім мене виглядають з війни* (Гонч.).

Прості речення можуть бути двоскладними й односкладними, непоширеними й поширеними, повними й неповними, ускладненими й неускладненими.

Двоскладним називається речення, в якому є обидва головні члени — підмет і присудок: *Душа горить в смертельному вогні* (Стус).

Односкладне речення має лише один головний член, співвідносний з підметом чи присудком двоскладного речення: *Чесне діло роби сміло* (Н. тв.); *Сонце, сонце! Світ! Весна!* (Олесь).

Непоширеним називається речення, що складається тільки з головних членів — підмета й присудка (односкладне — з одного головного члена): *Минає час. Світає.*

Поширеним називається речення, в якому крім головних є й другорядні члени: *Дидактична гра — метод розумового розвитку дітей* (Із підручника).

Повним називається речення, в якому є всі структурно необхідні члени: *Біля друга і в біді серце відпочине* (Павл.).

Неповне — це речення, в якому не названо (словесно не виражено) один або кілька членів речення, які легко встановити з контексту: *Коло бабусиної хати ростуть вишні, біля хвіртки — кучерявий бузок, а від вулиці — явори* (Б. Х.).

Ускладненими називаються речення, які мають у своєму складі однорідні члени, відокремлені члени, звертання, вставні слова (словосполучення й речення): *В моє серце задивились твої очі синім ранком, синім квітом, синім сумом* (Б. Ол.); *Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, раз по раз тихо сідало на землю, вкриваючи її золотим накриттям* (Б. Гр.); *Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду* (М. Р.).

8.3.2. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Послідовне розміщення членів речення, зумовлене його змістом і граматичною структурою, називається *порядком слів*.

В українській мові розрізняють прямий, або звичайний, порядок слів і зворотний, або інверсію. За прямого порядку слів підмет передує присудкові: *Голуби летять у сховок...* (М. Р.); *Я ненавиджу рабства кайдани* (Гр.).

Другорядні члени речення за прямого порядку слів розміщуються подібно до компонентів словосполучення: узгоджені означення, виражені прикметником, діеприкметником, займенником, порядковим числівником, стоять перед означуваним словом, а неузгоджені — після нього: *Рум'яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду* (Н. тв.); *Мій сніговик — немов живий, дітей він розважає* (Г. Рахім); *Йшов урок математики, і Шуркові було нудно* (Б. Крекотень).

За прямого порядку слів додатки зазвичай постпозитивні: *Вміле використання надбань минулого може наблизити дітей до джерел народної культури, збагатити їхнє дозвілля* (Г. Довженок).

Залежно від значення обставини займають різні позиції: обставини способу дії здебільшого вживаються перед дієсловом-присудком: *Зимно становиться ... трави й квітки хутко вбираються в білі свитки* (Олесь). Таку саму позицію посідають і обставини місця та часу: *Нині Києво-Могилянська академія відро-*

джена у вигляді незалежного університету з міжнародним складом студентства й викладачів (Газ.); *Довкола затихли в гаях слів їні трелі, все рідше й рідше чути голос зозулі* (Ск.).

Обставини можуть займати й будь-яке інше місце в реченні: *Він вийшов на ударну позицію точно й стрімко* (Ф. Г.); *Вранці чути грім безперестанку — надвечір піде дощ із градом* (Н. к.).

За інверсії присудок передує підметові: *Віс вітер з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину, на калині одиноке гніздечко гойдає* (Т. Ш.). *Спливло життя, як листя за водою* (Кост.).

Узгоджене означення за зворотного порядку слів уживається після означуваного слова для виділення важливої в смислово-відношенні ознаки: *Добре, що боги наземні смертні, з ними разом гинуть їх раби* (П. Ск.); *Трудівнику й бійцю в труді й вогні любити землю цю, родючу, теплу, грозами повиту* (Мал.).

Для виділення додатка також застосовується інверсія — додаток стоїть перед дієсловом: *Матері своїх дітей у попелі, як картоплю, ховали; золото з церков забирали — себе від голодної смерті рятували* (Пол.); *Де дитина маленькая, там ми будем ночувати, мале дитя присипляти* (Гонч.).

Порядок слів разом з інтонацією дає мовцеві змогу передавати різні відтінки думки, її експресивно-емоційне забарвлення.

8.4. ПРОСТЕ ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

8.4.1. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Однією з основних проблем синтаксису є всебічне вивчення речення, його граматичної організації у зв'язку з вираженням певного змісту. Речення як основна одиниця синтаксису становить складну систему взаємопов'язаних одиниць, що утворюють його структуру. Найдавнішою й випробуваною часом синтаксичною моделлю речення є модель членів речення. Вчення про члени речення створене зусиллями представників логіко-граматичного (О. Востоков, Ф. Буслаєв, які прирівнювали речення до судження), психологічного напрямів (Г. Пауль, О. Потєбня, які виділяли психологічний підмет і присудок). П. Фортунатов і О. Пешковський тлумачили члени речення з урахуванням формально-синтаксичних ознак.

Основним типом простого речення є речення двоскладне, структурну основу якого становлять два головні члени — підмет і присудок.

Отже, члени речення, що утворюють його граматичну основу, називаються **головними**.

Головні члени речення виокремлюються на підставі структурних і семантичних ознак.

Підметом називається головний член речення, що означає предмет, явище, поняття, якому властива якась дія, стан, ознака: *Любов до рідної мови не заперечує любові й пошани до інших мов* (Павл.); *Ми зупинились на хвилину над плесом тихої ріки* (Кр.); *Визволені не можуть забути своїх визволителів* (Гонч.). Основні класифікаційні ознаки підмета такі: а) позначає носія предикативної ознаки; б) входить до структурної схеми речення як його головний член; в) виражається формою називного відмінка іменника або іншої частини мови в значенні іменника; г) займає типову позицію перед присудком; д) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; е) поєднується з присудком способом предикативного зв'язку — координацією.

За будовою розрізняють підмети прості й складні.

Простий підмет виражається іменником, займенником або будь-якою іншою частиною мови, вжитою у значенні іменника, а також лексичним словосполученням, наприклад:

а) іменником: *Відчиняє двері осені вересень* (Тк.); *Невсипуці павуки тчуть серпанки і шовки* (Кост.);

б) займенником: *Я люблю задушевні молодих матерів перемови, вболівання їх кривні, їх ледве надломлені брови* (Біл.);

в) субстантивованим прикметником: *У слові новому минуле не в'яне* (Перв.);

г) числівником: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); *Шість ділиться на три*;

д) інфінітивом: *Сказати слово про Юрія Збанацького — означає поділитися цілим світом, витвореним однією людиною впродовж десятиліть* (Журн.);

е) субстантивованим вигуком: *Гучне «Ура!» пронеслося тоді над лугами і впало в трав розморених дурман* (Перв.);

є) службовими частинами мови: *Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс* (Загр.);

ж) лексичним словосполученням: *Посеред неба гнеться на південь Чумацький шлях* (Ст.);

з) фразеологічним сполученням чи реченням: *Битися як риба об лід — жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні* (Із словника).

Складений підмет виражається синтаксичним словосполученням, утвореним із двох повнозначних слів, яким властива семантична єдність. Компонентами складеного підмета можуть бути:

1) числівник (власне кількісний, неозначено-кількісний, збірний) та іменник у називному чи родовому відмінку множини:

А на березі ріки **три** стоять стрункі дубки. (Перв.); Пильно дивляться **тисячі вікон** (Б. Ол.);

2) іменник, що має значення сукупності (згряя, група, отара, натовп, табун, гурт, стадо) та іменник у родовому відмінку: А над усім у чорному небі кружляла **згряя** сполоханих **птахів** (Гол.); **Гурт хлопців** підійшов до столу (Гонч.);

3) іменник (займенник) у формі називного відмінка та іменник в орудному відмінку з прийменником із значенням сумісності: **Дмитрик з Гаврилком** вчепились ззаду за сани і причайлися (Коц.); **Ми з Катрусєю** це не були в полі, воно десь далеко-далеко, за сосновим лісом (П. Король);

4) іменники *половина, більшість, меншість, частина* та іменник у родовому відмінку: **Більшість дітей** шестирічного віку відвідує дитсадок; **Частина повсталих** загинула (Ю. Я.);

5) іменник (займенник) у формі називного відмінка та іменник (займенник) у родовому відмінку: **Кожен з хлопців** почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько (Ст.); **Ми з тобою** не були тут вже багато літ (Вор.);

6) іменник зі значенням міри та іменник у родовому відмінку (літр молока, метр шовку, кілограм пшениці): **Кілограм пшениці** коштує 2 гривні;

7) інфінітив (*бути, стати, здаватися, лишатися, залишатися*) та іменник в орудному відмінку: **Бути прикладом** у роботі, в навчанні, в побуті повинно стати невід'ємною частиною батьківського авторитету (Сух.).

Своєрідну форму підмета становлять поєднання означального займенника *все* та вказівного *це*. Сполучення *все це* утворює семантично нерозкладну групу підмета: **Все це сприяє** створенню типового образу (Газ.).

Другим головним членом двоскладного речення є присудок.

Присудком називається головний член речення, що означає дію, стан, якість, властивість предмета, позначуваного підметом. Виділяючи присудок, враховують такі головні диференційні його ознаки: а) характеризує підмет; б) входить до структурної схеми речення як його головний член; в) виражається дієслівними формами; г) займає типову позицію після підмета; д) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом; е) поєднується з підметом способом предикативного зв'язку — координацією.

За будовою присудки поділяються на прості і складені.

Прості дієслівні присудки виражаються формами дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часу, дійсного, наказового та умовного способів: **Давно, давно, ще в пору** колискову, **блаженним безтурботним малюком я всмоктував** у серце рідну мову з цілющим материнським молоком... (Луц.); **Любо в гаю**

соловейко виспівує (А. Кр.); *Я тебе шукатиму, шукатиму, я тебе чекатиму, чекатиму, я про тебе у людей питатиму ...* (С. Л.); *Хай наша рідна Україна в добрі і мирі прожива* (Павл.); *Заснути б отут просто неба, виключаючись з усього, що проймає серце неспокоєм і тривогою* (Д.-М.); *Ми будемо говорити і про наше Завтра, про наше Майбуття ...* (Цюпа).

Приклади, що ілюструють форми вираження простих дієслівних присудків, свідчать про те, що вони можуть ускладнюватися допоміжними дієсловами, частками. Так, форми наказового способу (*хай прожива*) й умовного способу (*заснути б*) мають у своєму складі частки, а форма майбутнього часу (*будемо говорити*) — допоміжне дієслово.

Іноді прості присудки ускладнюються дієвідмінюваними дієслівними формами: а) повторенням дієслова в одній і тій самій граматичній формі: *Річечка, гублячись у зеленій низинній гущавині, біжить та й біжить собі* (Коз.); б) повторенням однокореневих дієслів: *плакати — оплакувати, мовити — промовляти*; в) повторенням синонімічних дієслів: *дзвенить — буя, йти — сновигати, дивитись — поглядати*; г) поєднанням дієслів із дієсловами *знати, взяти* в наказовому способі: *А хтось ото візьми й пожартуй тоді...* (Гол.).

Прості присудки також виражаються: а) дієсловом *бути* в різних формах, яке в ролі присудка є повнозначним: *За селом, у степу є солдатська могила, й повз неї на захід дорога лягла* (Нагн.); б) вигуково-дієслівними формами на зразок *хап, стук, скік, кидь*: *Зайчик бачить, що біда — під дубом сховався. А зима тут снігу — кидь! Там малий і зостався* (Олесь); в) фразеологічним сполученням: *Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди* (Ст.).

Складені присудки сучасної української літературної мови становлять поєднання двох або кількох повнозначних слів (за винятком випадків, коли дієслівна зв'язка є нульовою), одне з яких семантично збіднене й виконує лише граматичну роль.

Складені присудки поділяються на два види: іменний складений та дієслівний складений.

Іменний складений присудок має дві частини: зв'язку та іменну частину. Іменна частина виражає предметне значення присудка, а зв'язка — граматичне значення часу, особи, способу: *Великі майстри минулого були невтомними і в шуканні великих задумів, глибоких філософських проблем людського буття ...* (Гонч.).

До власне зв'язок належать дієслова *бути, становити, являти собою*, які позбавлені лексичного значення. Зв'язкову функцію виконують і невластиві зв'язки, які, крім граматичного, виражають певні відтінки лексичного значення: *виявитися —*

виявлятися, лишитися — лишатися, залишитися — залишатися, назватися — називатися, зробитися — робитися, увягтися — уявлятися, вважатися, доводитися.

У ролі іменної частини складеного присудка найчастіше виступають прикметники, іменники та дієприкметники, що вживаються у формі називного, орудного й знахідного відмінків без прийменників, а також у знахідному з прийменником *за*: *Повітря зробилося прозорим та ясним* (Коц.); *Мені, малому, палиця піскова служила за хорошого коня* (Павл.); *Реша був хлопець меткий, жвавенький (як тепер кажуть, комунікабельний)* (Нест.).

Із дієсловом-зв'язкою *бути* іменна частина складеного присудка вживається у формі називного або орудного відмінка, якщо дієслівна зв'язка вживається в теперішньому часі й не опускається: *Праця є обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина* (Газ.). Якщо дієслово-зв'язка *бути* вживається у формі минулого або майбутнього часу, у формі умовного або наказового способу, то іменна частина складеного присудка — переважно в орудному відмінку: *Вона була у батька асистентом, сестрою, помічницею* (Гонч.).

Іменною частиною складеного присудка може бути також іменник чи інша субстантивована частина мови у формі знахідного відмінка з прийменником або словосполучення з іменником у родовому відмінку: *Чубенко там був за старшого* (Ю. Я.).

Якщо в ролі зв'язки виступають дієслова *здаватися, вважатися, уявлятися, залишатися, ставати, називатися*, то іменна частина складеного присудка вживається у формі орудного відмінка: *Поет всюди залишається господарем свого настрою...* (Гонч.); *Донбас цвіте, Донбас росте. Цвіте, росте, пишається: ще один шахтарський син героєм називається* (Г. Б.).

Із зв'язками *становити, являти собою* іменна частина складеного присудка вживається у формі знахідного безприйменникового відмінка: *М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова* (М. Р.).

В іменних складених присудках із нульовою зв'язкою в ролі іменної частини виступають іменник, прикметник, займенник, числівник у називному відмінку та прислівник і словосполучення: *Рідна мова — то неоціненне духовне багатство* (Сух.); *Тут кожен камінь — мій, і кожен подих мій* (Перв.); *Два на два — чотири; Благословен же той, хто від грози не никне...* (Сос.); *Жити на землі — не просто* (Газ.).

Дієслівний складений присудок має дві частини: основну й допоміжну. Він виражається інфінітивом (основна частина) у сполученні з особовими формами дієслів (допоміжна), які вказують на початок, продовження або кінець дії (*починати, кінчати, продовжувати, братися, переставати, при-*

пиняти, заходжуватися), на необхідність, бажаність чи можливість дії (могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, сміти); Школярі розпочали закладати Парк пам'яті загиблим (Н. Крупникова); Люди повинні більше дивитися на зорі, на Стожари, на Чумацький Шлях (Ст.); Любов, як сонце, може обігріти, а може й спопелити, у гніві за зраду (Я. Гоян).

Якщо дія, названа дієсловом в особовій формі, стосується одного суб'єкта, а дія, названа інфінітивом, — іншого, то інфінітив до складу присудка не входить, а виконуватиме функцію додатка: *Учитель просив почекати*.

Дієслівний та іменний складені присудки можуть бути ускладнені (подвійні). Ускладнена модель поєднує в собі структуру дієслівного складеного (допоміжні модальні дієслова) та іменного складеного (іменна частина з властивими їй дієсловами-зв'язками) присудків. Із погляду структурного ускладнені присудки відрізняються від складених тим, що містять три й більше компоненти: *Той не сміє називатися людиною, хто не любить рідної матері* (Сух.).

Тире між підметом і присудком

Між підметом і присудком ставиться тире:

1) якщо головні члени речення виражені іменником у називному відмінку, кількісним числівником або неозначеною формою дієслова, а дієслово-зв'язка в теперішньому часі відсутня: *Печаль моя — ріка без переправи. На тому боці спогади живуть* (Кост.); *П'ять на п'ять — двадцять п'ять*; *Вік прожити — не ниву пройти гомінливу* (Мал.); *Яке то щастя — свій народ у світлі бачити!* (Павл.);

2) якщо перед присудком, вираженим іменником чи неозначеною формою дієслова, вживаються вказівні частки *це, то, ось, значить*: *Національна честь — це зірка провідна* (Олесь); *Лиш боротись — значить жити* (Фр.).

Тире не ставиться:

1) якщо підмет або присудок виражені займенником, прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: *Він уже немолода людина, в нього лишається вже зовсім мало сил* (Газ.); *У справедливих армій доля завжди прекрасна* (Гонч.); *Семикласники перші на спортивних змаганнях*;

2) якщо присудок має порівняльне значення і до його складу входять частки *як, ніби, мов, неначе, що*: *В чужих краях і хліб неначе вата* (Тарн.);

3) якщо перед присудком стоїть заперечна частка *не*: *«Літопис Самовидця» не тільки важливе джерело для вивчення історії України, а й основа для пізніше творених літописів* (Сл.);

4) якщо між головними членами стоїть вставне слово, прислівник або частка: *Ялина також дерево хвойне; Книга ця, безумовно, рідкість.*

Проте для інтонаційного та стилістичного виділення присудка перед ним у таких випадках може ставитися тире: *Там господиня — як калина... Її дочка — як панночка* (Щедрівка); *Стиль «Історії України» І. Хоткевича — живий та нестандартний* (Журн.); *Він — уособлення честості, хоробрості, вірності* обов'язку (Сл.).

Речення, в яких іменні складені присудки мають форму порівняння, потрібно відрізнити від речень із порівняльними зворотами, які означають підмет або присудок. Порівняйте: *А тільки Дніпро там — як море* (Ів.); *Пливли хмарини, немов перлини ...* (П. Т.).

Порівняльні звороти відокремлюються комами, на відміну від присудків-порівнянь, які, залежно від інтонації, відділяються або не відділяються від підмета тире.

Отже, між підметом і присудком ставиться тільки тире. Присудок від підмета комою не відділяється.

8.4.1.1. Зв'язок присудка з підметом

Підмет і присудок перебувають у двобічному предикативному зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок, взаємозалежність головних членів: *Я пишу*. Слова *я* і *пишу* однаковою мірою залежать одне від одного, форма одного слова визначає форму іншого слова і навпаки. Такий взаємоспрямований зв'язок називається координацією.

Координація — це особливий тип узгодження, що виявляється в уподібненні граматичних форм присудка до граматичних форм підмета.

1. Присудок, виражений дієсловом у формі дійсного способу теперішнього або майбутнього часу, узгоджується з підметом-займенником в особі й числі, а з підметом-іменником — у формі 3-ої особи й числі: *Я вірю в силу доброти, що на торжку не продається* (Кр.); *У лісах, лісах зелених ми спочинемо гуртом під столітньою вербою, що схилилась над струмком* (Олесь); *Між куцями на горбочку квокче квочка в холодочку* (В. Кравчук); *Ходять лелеки по лузі, ходять лелеки у тузі* (Позн.).

2. Присудок узгоджується з підметом у роді, якщо він виражений дієсловом у формі минулого часу або умовного способу: *В степу хату поставив відчайдушний козак* (Тк.); *Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона цей світ ...* (Мирн.).

3. Із підметом, що позначає професію, посаду, звання, рід занять тощо, присудок узгоджується з власною назвою: *Про-*

фесор *Ольга Іванівна розповідала голосно; Інженер Михайло Петрович креслив схему.*

4. Якщо підметом є незмінна власна назва або сполучення слів, то рід дієслова-присудка відповідає формі роду пропущеного іменника, що означає загальну (родову) назву: *Сочі зустрічало нас теплом* (місто); *Широко розлилася повновода Янцізи* (ріка).

5. Якщо підмет виражений аббревіатурою, то присудок узгоджується з опорним словом, що входить до складного найменування: *Цей проект розробило МОН України* (Міністерство освіти і науки).

6. У реченнях з однорідними підметами присудок найчастіше має форму множини, але може мати й форму однини: *В липні досягають суниця, малина, ожина, чорниця, черемха. В серпні відходить суниця, але з'являється брусниця, глід, горобина, кизил, шипшина* (Б. Бондаренко).

7. Якщо підмет виражено іменником (або особовим займенником) у називному відмінку та іменником (займенником) в орудному відмінку з прийменником, то присудок вживається у множині: *Батько й мати цьогодини скрізь були біля дитини* (О. Гол.). Якщо дія стосується тільки першого компонента, то присудок має форму однини (інший предмет в орудному відмінку — додаток). *Батько з сином розмовляв допізна.*

8. Якщо підмет — кількісно-іменне сполучення, то присудок може мати форму або однини, або множини: *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т. Ш.); *Десятеро учнів вітало широкоплечого чоловіка років сорока, одягненого в сірий костюм* (Тр.).

9. Якщо підмет виражений поєднанням іменника (*більшість, меншість, частина*) з іменником у формі родового відмінка множини, то присудок вживається в однині: *Частина дітей гралась у схованку*. Інколи присудок може мати форму множини: *Більшість бійців лягли спати* (Гонч.).

10. Якщо підмет виражений поєднанням слів *багато, мало, чимало, кілька, декілька* з іменником у родовому відмінку множини, то присудок найчастіше має форму однини: *Проїшло в мовчанні кілька хвилин* (Жоц.).

11. Якщо підмет виражений сполученням іменника зі значенням сукупності (*гурт, натовп, зграя, група, табун, стадо, рій* тощо) в називному відмінку множини з іменником у формі родового відмінка, то присудок вживається в однині: *І рій дітей привітненьких на той горбок несе вінок з фіалочок блакитненьких* (Гл.).

12. Якщо підмет виражений сполуками на зразок *хтось із нас, кожен з нас, хтось із них, кожен з них*, присудок має фор-

му однини: *Майже кожен з нас має якийсь свій особистий талант* (А. Осипов).

13. Якщо підмет або присудок чи і підмет, і присудок одночасно є невідмінюваними частинами мови, то між такими головними членами речення граматично оформленого узгодження немає, вони поєднуються відповідним розміщенням та інтонацією: *А я у гай ходила по квітку ось яку! А там дерева — люлі і все отак зозулі: ку-ку!* (П. Т.).

Примітка. Якщо підметом є вигук, то присудок, виражений словом, що має категорію роду, вживається у формі середнього роду: «*Ура!*» *неслось* далеко (Скл.).

8.4.2. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Двоскладні речення, крім головних членів, можуть мати у своєму складі другорядні члени речення. За традицією серед другорядних членів речення виокремлюють додаток, означення та обставину: *Блищить січневий сніг бадьоро...* (Кр.). У цьому реченні, крім підмета *сніг* і присудка *блищить*, є другорядні члени речення: *січневий*, що пояснює підмет, і *бадьоро*, що пояснює присудок.

На противагу головним другорядні члени не беруть участі у створенні предикативної основи речення.

В основу виділення другорядних членів речення покладено також їх морфологічне вираження та позицію в реченні, що й зумовлює форми синтаксичного зв'язку пояснювальних слів з пояснюваними.

8.4.2.1. Додаток

Додатком називається другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована чи якого стосується дія, процес, ознака, стан.

Додаток має такі диференційні ознаки; а) це другорядний член речення; б) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається найчастіше іменниками у формах непрямих відмінків або їх еквівалентами; г) стоїть після опорного слова; д) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком керування; е) відповідає на питання непрямих відмінків.

Основною семантичною ознакою додатка є його предметне (об'єктне) значення, що й зумовлює характер засобів його вираження. Тому додаток здебільшого виражається іменниками, займенниками, співвідносними з іменниками, субстантивованими словами, а також цілими словосполученнями: *Ти даєш мені сонце погоже, і повітря даєш, і снагу...* (Тк.); *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (Сим.); *Жити чесно,*

трудитися для людей вчили його і вдома, і в школі (Журн.); *Посадила стара мати три явори в полі* (Т. Ш.).

Додатки поділяються на прямі й непрямі. Прямий додаток вказує на об'єкт, що безпосередньо охоплений дією, процесом або перебуває у певному стані. Він залежить від перехідних дієслів і виражається знахідним відмінком без прийменника: *Нашу радість і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігріва* (Кр.). У кількох випадках прямий додаток може виражатися й родовим відмінком без прийменника, а саме:

а) якщо при перехідному дієслові є заперечна частка *не*: *Не зрони сльози, котра не зродить ні життя, ні гніву...* (Каш.);

б) якщо дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *Оксана наливає води; Я поставив пташеняті хліба*.

Непрямі додатки виражаються іменниками чи іншими субстантивованими словами у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків як із прийменниками, так і без них: *Пашить медами скосиста гора* (Кост.); *У боротьбі немає одиниць* (Пол.).

Непрямі додатки залежать від перехідних і неперехідних дієслів: *Мрію пестив я свою пензлем, олівцем* (М. С.); *Джерин садок завітчався білим цвітом* (Н.-Л.).

Непрямі додатки можуть також відноситися до членів речення, виражених іменниками, прикметниками, дієприкметниками та дієприслівниками: *І подвиг сторожа на маяку достойн пісні, пензля і граніту* (М. Р.); *Людські діла тривкіші від металу...* (Корн.); *Усе, що створюється справді великого в національній культурі, оповито мовою або опосередковано нею. Сприймаючи красу природи, незмірного світу, дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання — мову* (Вих.).

8.4.2.2. Означення

Означенням називається другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і підпорядкований іменникові, який називає предмет. Означення має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) виражається в типових випадках прикметниками та іншими словами в прикметниковій функції; д) за прямого порядку слів стоїть перед означуваним іменником; е) з означуваним іменником поєднується підрядним зв'язком — узгодженням.

Означення, на відміну від головних членів і додатка, не створює в реченні своєї синтаксичної групи, воно завжди є залежним: *У нашого хлоп'ятонька блакитні оченятонька, волоссячко м'якесеньке, а личенько білесеньке* (Олесь).

За характером синтаксичного зв'язку з означуванним словом означення поділяються на узгоджені й неузгоджені: *Козацькі могили високі — незгаслі вулкани України (Драч); Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (Сос.)*.

Узгоджене означення поєднується з означуванним словом граматичним зв'язком узгодження: *З кожної гілочки на каліні звисають важкі червоні грона (Б. Х.); О, як змінився луг осінній, вночі прилинув перший сніг, упав, мов біле шумовиння, од вітру хвилями застиг (Тк.)*. Узгоджене означення здебільшого виражається прикметником або дієприкметником, а також числівником, займенником: *У них у мріях стільки сонця і ще не співаних пісень, що племінкий, жаркий вогонь цей ще не один освітить день (Петр.); Була третя година (О. Ів.); Наче зброя великого війська, кожна мова народу ясна (Ющ.); І дощами вмиті журавлі в блакиті відлітають у тривожний шлях (Мал.)*.

Неузгоджене означення поєднується з означуванним словом зв'язком керування або прилягання: *У цих садах, в сонатах солов'їв він чує тихі кроки бракон'єра (Кост.); Великій меті — освічувати народ, піднімати його з віковичної темряви — служив і Шевченків талант художника (Журн.)*.

Неузгоджені означення виражаються іменниками у формі непрямих відмінків з прийменниками чи без них (*гурт дітей, виводок каченят, хлопець без вусів, сосна на кручі*); інфінітивом (*бажання вчити, мрія побачити*); прислівником (*дорога направо*), дієприслівником (*читання лежачи*).

Іменники, що виступають означеннями, втрачають значення предметності й виражають ознаку іншого предмета, а саме: а) належність (родовий належності): *подарунок сестри*, тобто *сестрин*; *вулиці міста, хата батька*; б) ознаку за матеріалом (родовий внутрішньої ознаки): *квіти з паперу, човен з дерева*, тобто *дерев'яний*; в) ознаку за призначенням (родовий ознаки): *вагон для дітей*, тобто *дитячий*, *павільйон для відпочинку, приладдя для письма*; г) ознаку за місцем розташування предмета (місцевий зовнішньої ознаки): *табір у лісі*, тобто *лісовий*; *вогни на морі*; д) ознаку за об'єктом піклування: *піклування про дітей*; е) ознаку за напрямком (знахідний зовнішньої ознаки): *шлях в Україну, двері до кімнати*; є) зовнішню чи внутрішню ознаку предмета (родовий ознаки): *дівчина з карими очима*, тобто *кароока*; *дитинка п'яти років, людина лагідної вдачі*.

8.4.2.3. Прикладка

Прикладкою називається означення, виражене іменником чи іншою субстантивованою частиною мови, узгоджене з означуванним словом у відмінку.

Прикладка характеризується такими властивостями: а) є різновидом означення; б) вказуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву; в) виражається іменником; г) може стояти перед означуваним словом і після нього; д) найчастіше узгоджується з означуваним словом у відмінку: *Пристрібала до ялинки тихо білка-сіроспинка...* (Кол.); *Вересень-місяць добре газдує, а місяць жовтень мряку розвіє, в лісах, в садочках лист пожовтіє* (Підг.); *Біга зайчик-скакунець, в затишок тікає. А зима на помелі зайця доганяє* (Олесь).

Найхарактернішими для прикладки є дві ознаки: семантична (прикладка дає предмету іншу назву) і граматична (виражається іменником): *Завітала тиша до діброви, гріються обвітрені дубки. Липнуть пахощі міцні смолові — розімліли сосни-близнюки* (Тк.).

Прикладка може означати: соціальну належність, вік, національність, професію, власну географічну назву, умовні назви організацій, якість або властивість предмета: *Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна прикмета освіченого українця-письменника ХVІІ-го віку* (І. О.); *Бійцям-братам, як щирий знак привіту, мале дівча в худих своїх руках принесло жмутик вересневий цвіту, який розцвів на галицьких полях* (Баж.); *Дуба-велетня я чую мову, він — сама історія жива* (Ющ.).

Прикладка зазвичай виражається одним словом або сполученням слів: *дівчина-герой, огонь-сльоза, газета «Вільна Україна»*.

Прикладки пишуться окремо й через дефіс з означуваним словом, що залежить від семантики поєднаних слів.

Дефіс ставиться:

а) якщо означуване слово й прикладка є загальними назвами: *учитель-фізик, жінка-вихователь*;

б) якщо означуване слово стоїть після прикладки, вираженої власною назвою: *Київ-місто, Дніпро-ріка*;

в) якщо іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки у постпозиції: *вовк-жадняга, дівчина-красуня, хлопець-богатир*.

Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення на складний іменник, який пишеться через дефіс: *гриб-паразит, заєць-русак, льон-довгунець*.

Дефіс не ставиться:

а) якщо прикладка — власна назва, постпозитивна щодо означуваного іменника: *місто Київ, ріка Дніпро*;

б) якщо прикладка є видовою назвою: *трава звіробій* (за зворотного порядку слів дефіс ставиться: *звіробій-трава*).

Прикладки — індивідуальні назви заводів, фабрик, пароплавів, організацій, підприємств, наукових праць, літературних творів, газет, журналів, кінофільмів тощо — пишуться з великої літери і в лапках: *газета «Слово», швейна фабрика «Дитячий одяг», опера «Запорожець за Дунаєм», табір «Орлятко», санаторій «Україна».*

8.4.2.4. Обставина

Обставиною називається другорядний член речення, що означає обставини дії, стану або ознаки.

Обставина має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, прийменниково-іменниковими формами та інфінітивом; г) у реченні може займати різну позицію, переважно — постпозицію; д) пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування; е) залежить здебільшого від дієслова, а також від прикметника та предикативного прислівника (слів категорії стану).

За значенням обставини поділяються на такі основні групи:

а) обставини способу дії, що вказують на спосіб здійснення дії чи вияву ознаки: *Я іду, і в'ються спогоди незримо* (Сос.); *Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітає* (Олесь);

б) обставини міри і ступеня, що характеризують дію, стан чи ознаку за ступенем або мірою їх вияву: *Не знайдеш таких батьків, які б своїх дітей вважали найгіршими, не зустрінеш таких, які були б до кінця задоволені тією долею, що випала їх дітям* (Зб.); *Перед ним шелестять по пояс жита* (Панч);

в) обставини місця, що означають місце дії, процесу, стану, напрямку і шлях руху: *Життя кругом, як поле, розляглося, синіє дальнім маревом дібров* (Сос.); *У кожній хаті на долівку пшениці жменьку сіяв я* (Павл.);

г) обставини часу, які вказують на час дії і його тривалість: *Споконвіку тема України, отецького первокореня у нашій поезії була на чільному місці* (Б. Ол.); *Все те в ньому з коліски* (Мушк.);

д) обставини причини, що вказують на причину дії: *Вицвіли в матері очі від чекання* (Довж.); *Пилипко боявся, щоб спросоння не наткнулися на що-небудь у хаті і не розбудити матір* (Мирн.);

е) обставини мети, які вказують на мету дії: *Для радості, для щастя — ось для чого приходять людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ* (Гонч.);

є) обставини умови, що вказують на умову, за якої може відбуватися дія: *Мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє* (Коц.);

ж) обставини з допустовим значенням виражають те, всупереч чому відбувається дія: *Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність людяного в людині* (Гонч.).

8.5. ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Односкладні речення — специфічні за будовою і змістом синтаксичні одиниці. З погляду структурного ця особливість виявляється в наявності лише одного головного члена, а з погляду семантичного — у своєрідності висловлюваної ним думки. Односкладні речення з головним членом, формально уподібненим до присудка, позначають дію та діяча, але в одних конструкціях діяч фіксується як конкретний, точно визначений, в інших — як неозначений або узагальнений, ще в інших — як зовсім відсутній або пасивний. Речення з головним членом, формально уподібненим до підмета, констатують буття, наявність певних предметів, явищ, процесів у природі.

Отже, *односкладними* називають речення, в яких суб'єкт і предикат думки виражаються одним головним членом речення і не потребують доповнення другим головним членом.

Односкладні речення можуть бути поширеними й непоширеними, повними й неповними.

8.5.1. ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У синтаксисі серед односкладних речень виокремлюють кілька типів залежно від значення і граматичної форми їх головного члена: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні й номінативні.

За способом вираження головного члена односкладні речення поділяються на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменникові (номінативні) речення.

1. *Означено-особові* речення позначають дію, яка виконується конкретною особою — мовцем або його співрозмовником. Головний член означено-особових речень виражається лише особовими формами дієслова:

а) дієсловом у 1-й або 2-й особі однини чи множини дійсного способу: *Ношу в душі слова, все життя пам'ятатиму мамині слова як гасло...* (Ск.); *О друзі, розкриємо книги — життя негасимого твір* (Ус.);

б) дієсловом у 2-й особі однини або 1-й та 2-й особах множини наказового способу: *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали* (Л. Укр.); *Любїть і борїться за щастя безкрає, згорїть без останку за край дорогий* (Сос.).

Означено-особові речення вступають у синонімічні зв'язки з двоскладними структурами, підмети яких виражені займенниками *я, ти, ми, ви*, а присудки — дієсловами дійсного (крім форм минулого часу) або наказового способу. Відмінність між ними семантико-стилістична. В односкладних реченнях уся увага зосереджується на дії, на виділенні дієслова, що надає висловлюванню виразності, динамічності. Такі речення зазвичай експресивні, емоційно забарвлені: *Любїть життя, шануйте кожен день. Робїть йому коштовні подарунки* (Вор.). Двоскладні речення із займенниковими підметами менш експресивні: *Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тїнявими ярами* (Павл.).

Різняться означено-особові та двоскладні речення між собою і сферою використання. Двоскладні речення вживаються в усіх стилях, а односкладні — переважно в поетичній та діалогічній мові, в газетних заголовках.

2. *Неозначено-особові* речення позначають дію, яка виконується неозначеною особою. У ролі головного члена цих конструкцій виступають:

а) дієслова в 3-й особі множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу: *Над лиманом білять синім, білять білим над лиманом* (Вінгр.); — *Тїльки ж, Марїйко! — застерегла під кінець. — Ні слова нікому. А то його вб'ють* (Гол.);

б) дієслова у формі множини минулого часу дійсного способу: *Бо мене хоч били, добре били, а багато дечому навчили* (Т. Ш.).

Неозначено-особові речення є семантико-стилістичними синонімами двоскладних. Двоскладні речення означають дію й конкретного її виконавця. В неозначено-особових реченнях головну увагу зосереджено на самій дії, а не на дійовій особі; їх використовують замість двоскладних тоді, коли дія, позначена дієсловом-присудком, стосується багатьох осіб, перелік яких зайвий або неможливий, а також тоді, коли мовцеві особа невідома: *Просять тебе не втручатися в мої справи* (Гол.). Порівняно з двоскладними неозначено-особові речення передають думку набагато динамічніше, експресивніше, тому й використовуються переважно в художній літературі, публіцистиці, мові ділових паперів, усному мовленні.

3. *Узагальнено-особові* речення означають дію, яка стосується узагальненої особи, будь-кого.

Головний член узагальнено-особових речень виражається дієсловами в 2-й особі однини, рідше — множини дійсного та

наказового способів: *Любиш поганяти, люби й коня годувати; Вчи дітей не страшкою, а ласкою; За цю науку цілуйте батькам руку* (З н. тв.); *Бувало, ранок, очерет, затока... і з братом тихо у човні сидиш* (М. Р.).

За ступенем узагальнення дії ці речення поділяються на два типи. Речення першого типу вживаються як прислів'я і крилаті вислови повчального або викривального змісту: *Удосвіта встанеш — більше діла зробиш* (Н. тв.); *Журбою біди не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба* (Ст.).

Узагальнено-особові речення першого типу за характером вираження головного члена подібні до означено-особових. Проте за значенням вони чітко розмежовуються: означено-особові підкреслюють дію, що передбачає її конкретного виконавця, а узагальнено-особові виражають дію, яка мислиться узагальнено.

Речення другого типу передають дію або стан самого мовця: *В ці дні бажаєш світ щасливий черпнути відрами до дна і сміло сіяти на ниви багатство ярого зерна* (Ст.). Узагальнено-особові речення другого типу зазвичай використовуються в усному мовленні та художній літературі й протиставляються подібним до них означено-особовим реченням своєрідним значенням. За допомогою таких конструкцій письменники розкривають стан, настрої мовця, узагальнюючи їх, переносячи на інших людей, які перебувають у подібній ситуації: *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся у многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (Коц.).

Функції головного члена узагальнено-особових речень можуть виконувати й інші дієслівні форми:

- а) 1-ї особи множини: *Як дбаємо, так і маємо* (Н. тв.);
- б) чоловічого роду минулого часу: *Молотив цілий день, а віяти нічого* (Н. тв.);
- в) 3-ї особи однини і множини: *Решетом воду не носять; Золоті гори обіцяє* (Н. тв.).

4. *Безособові* речення означають дію або стан, що відбуваються без активної участі особи, незалежно від носія стану.

Головний член цих речень виражається:

а) безособовими дієсловами на означення стану природи; фізичного або психічного стану людини, її настроїв, прагнень; наявності або відсутності певних змін, явищ, стану в доквітлі: *Надворі вже зовсім розвиднілось* (Ст.); *Той боїться, тому не під силу, а тому духу забракло* (Гонч.);

б) особовими дієсловами в безособовому значенні на означення стану природи, людини, процесів сприймання, мислення, мовлення: *Пахло талою землею* (Гол.); *Дихалося вільно, йшлося по землі легко* (Зб.);

в) безособовими формами на *-но, -то*: *Село позначено печаттю переджнив'я* (Дон.); *Із можливого в чудесне перекинуто мости* (М. Р.);

г) прислівниками, присудковими словами на зразок *можна, треба, варто, жаль, шкода, пора* в сполученні з інфінітивом: *Можна вибрать друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати* (Сим.);

д) заперечними словами *нема, не було, не буде*: *Буря, п'ятьма, стежки нема* (Л. З.); *І на оновленій землі врага не буде супоста-та* (Т. Ш.).

Більшість безособових речень вступає в синонімічні зв'язки з двоскладними конструкціями. У безособових реченнях такого типу є вказівка на суб'єкт дії або стану, але суб'єкт цей пасивний, бездіяльний. У реченні він має форму не підмета, а обставини місця або додатка в давальному, орудному, родовому відмінках іменника чи займенника: *Я не пишу. — Мені не пишеться; Щось зашелестіло в лісі. — Зашелестіло в лісі; Сніг замів дорогу. — Снігом замело дорогу*. Актуалізація, виділення дії-стану надає безособовим реченням особливої семантико-стилістичної виразності.

Безособові речення вживаються в художній літературі, в розмовному стилі.

5. *Інфінітивні* речення вказують на можливу або неможливу, необхідну або неминучу дію.

Головний член в інфінітивних реченнях виражається незалежним інфінітивом без частки *би* (*б*) або з нею: *А слова дружнього за гроші не купити* (М. Р.); *Запросити б друзів до хлібасолі і живих, і мертвих у далекім полі* (Мал.).

Частка *би* (*б*) в інфінітивних реченнях вносить відтінок доцільності певної дії, побажання, поради, ввічливого прохання й пом'якшує наказ.

Семантика інфінітивних речень широка: вона охоплює і значення спонукування до дії, і значення необхідності, обов'язковості виконання її: *Стояти тут! Нема шляхів назад!* (Баж.); *Не допустити жертв* (Гонч.).

Загалом односкладні інфінітивні речення можуть виступати синонімами як до односкладних (означено-особових і узагальнено-особових), так і двоскладних: *Погасити вогні. — Погасіть вогні; Рятувати людей. — Рятуйте людей; Його весна довіку не зів'яне. Його «Кобзар» нікому не спалить* (М. Р.). — *Його «Кобзар» ніхто не спалить*.

Однак таку синоніміку рідко використовують мовці: інфінітивні речення здебільшого мають афористичний зміст, набувають значення закличності, спонукальності й цим поповнюють арсенал фразеологізмів як образних і експресивних засобів стилістичного синтаксису.

6. *Номінативні* (називні) речення стверджують наявність існування явищ, подій або предметів.

Головний член таких речень виражається іменником, займенником, кількісно-іменним словосполученням, субстантивованими словами: *Весна. Теплінь. Жайворонки в небі* (Цюпа); *Зимовий вечір. Тиша. Ми. Я вам чужий — я знаю* (П. Т.).

Залежно від значення розрізняють такі номінативні речення:

а) буттєві (власне номінативні), в яких стверджується існування предмета чи явища в об'єктивній дійсності: *Ущелина. Потік. Тропа. Граніт. Безодня. Високості і тьма — твій кінь — і тьма сліпа* (Перв.); б) вказівні, в яких значення буття доповнюється вказівкою на предмети і явища, що передається частками *ось, от, он*: *Ось ваш тихий порт* (П. Т.); в) оцінні, в яких ствердження наявності предметів або явищ поєднується з їх емоційною оцінкою: *Літо. Сад. Яка спекота!* (М. П.); *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П. Т.).

Номінативні речення близькі за значенням до деяких двоскладних конструкцій: *Вечір. — Настав вечір*. Відмінність між ними — в семантиці та сфері використання. Двоскладні речення передають предикативні відношення, називаючи предмет і дію, яка йому властива. Односкладні речення за допомогою лише одного члена фіксують і предмет думки, і його наявність. Номінативні речення найчастіше використовують у художніх описах. Широке їх використання пояснюється, з одного боку, лаконізмом, глибиною закладеної в них інформації, з другого — образністю та експресивністю.

Номінативні речення часто використовуються для змалювання пейзажів, певної обстановки, для відтворення вражень від якихось картин.

8.6. НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ

Нечленовані речення — це особливий структурний тип простого речення, що характеризується синтаксичною нерозкладністю. Вони складаються з одного слова (через те їх ще називають словами-реченнями).

Нечленованими називаються структурно нерозкладні речення, виражені частками, модальними словами й вигуками. Специфіка цих речень у тому, що вони не мають у своєму складі ні головних, ні другорядних членів, їх структурну основу утворюють слова, позбавлені номінативного значення: частки, модальні слова й вигуки. Слова-речення виражають ствердження або заперечення фактів, про які говорить співрозмовник: *Так. Ні. Гаразд*; спонукання й заклики: *Геть! Стон!*; оцінку фактів або явищ: *Ого!*

За значенням слова-речення поділяються на кілька груп:

1. Стверджувальні слова-речення слугують для вираження схвалення висловленої думки:

Чорний. Не знаєш, де він, а листа пишеш?

Оленка. Так. (Кол.).

— *Чи ви не з села?* — *Еге...* (Вишня).

2. Заперечні слова-речення виражають незгоду з висловленою думкою:

— *Хіба довідались?* — *Ні!* (Стар.).

3. Спонукальні слова-речення слугують для вираження спонукання до виконання дії чи переходу до якогось стану:

Чи такий же він? Бозна-що вигадуєш! Аж сором слухати. — Цить-но! — *хтось перебив* (Св.). — *Геть! Геть! Дітей моїх обібрав!* *Жінку голодну лишив* (У. С.).

4. Питальні слова-речення виражають спонукання співрозмовника до пояснення своєї думки, уточнення її. Вони переважно виражаються стверджувальними або спонукальними словами: *Здорові були, діду!* — *Га?* — *питає дід Тиміш* (Вишня).

5. Емоційно-оцінні слова-речення слугують для вираження емоцій (захоплення, обурення, страху): — *Ох! І красота!* — *вигукнув мисливець* (Вишня).

6. Слова-речення виражають вітання, прохання, подяку, вибачення: — *Добрий вечір, дядьку Мартине! А Бог на поміч!..* — *гукають Мартинові здалека* (У. С.); Софія [до Гната]: *Прощай!* (К.-К.).

Нечленовані речення не мають у своєму складі жодного члена речення. Окремо взяті, вони нічого не виражають.

Отже, до нечленованих не можна відносити: а) однослівних речень, що мають у своєму складі будь-який член речення, виражений повнозначною частиною мови: — *А як там Дмитро?* — *Погано* (К. М.); б) речень, у яких після часток вживаються повнозначні слова, а частки використовуються для надання висловлюваній думці відповідного відтінку: — *Що сталося, ти можеш врешті-решт сказати?* — *Ну нічого. Іди спати* (К. М.).

8.7. НЕПОВНІ ДВОСКЛАДНІ Й ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Неповними називають прості речення, в яких пропущено один чи кілька необхідних для граматичної структури речення членів, що легко встановлюються з контексту чи ситуації. Наприклад: *Шабля ранив голову, а слово — душу* (Н. тв.). Виділене речення неповне, в ньому пропущено присудок (*ранив*).

Пропущеними можна вважати тільки ті члени, відсутність яких зумовлює семантичну чи структурну неповноту речення:

Одні залюблені в старі листи, Ті — в музику, А ті — в руді томища. Таке життя... (Б. Ол.). Друге й третє речення сприймаються без першого як беззмістовні, в них пропущено присудок. Неповними реченнями послуговуються як в усній, так і в писемній формі літературної мови для надання висловлюванню стилістичної стрункості, природного звучання й логічної економності.

За структурними й семантичними ознаками серед неповних речень виокремлюють такі різновиди: а) речення структурно й семантично неповні; б) речення структурно неповні, але семантично повні.

1. Основну групу неповних конструкцій становлять речення структурно й семантично неповні. Їх поділяють на контекстуальні й ситуативні.

Контекстуальними називають неповні речення, відсутній член яких можна встановити за контекстом: *Вливається в Дніпро Сула, життя людей — в історію* (Ющ.); *Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не знали люди* (Мирн.).

Ситуативними називають неповні речення, відсутній член яких можна встановити із ситуації: *Партизанський розвідник зустрів фашистів. — У село? — питають* (Зб.).

2. Структурно неповними, але семантично повними називають еліптичні речення. В цих реченнях пропущено присудок, який не встановлюється з контексту чи ситуації. Уявлення про цей присудок отримуємо зі змісту й будови речень, точніше, із семантики та форми залежних обов'язкових другорядних членів — додатка чи обставини: *А сам — рюкзак на плечі, ціпок у руки та й — від села до села* (Гол.).

Отже, еліптичні речення структурно неповні. Семантично вони повні, бо за «відсутності лексично вираженого присудка семантичне навантаження припадає на семантично і структурно обов'язкові другорядні члени речення — обставини й додатки, які залежать від «нульового присудка»¹.

Еліптичні речення використовують з метою надання мовленню експресивності, емоційності, виразності як в усній, так і в писемній формах літературної мови. Вони вживаються як заклики, гасла: *Всі — на вибори!*

Неповними можуть бути як двоскладні, так і односкладні речення. Тому не слід змішувати односкладні повні речення, в

¹Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 183.

яких ніколи не буває підмета (безособові, узагальнено-особові, неозначено-особові, означено-особові, інфінітивні), з неповними двоскладними реченнями, в яких підмет пропущений; чи односкладні повні речення, в яких ніколи не буває присудка (номінативні), з двоскладними, в яких цей присудок пропущений:

Неповне речення

Односкладне речення

За вікном дерева волохаті, і не видно в тумані зірок (Сим.).

Ліс. Дерева. Тиша.

Пропущений підмет чи присудок у двоскладних реченнях встановлюється з контексту, ситуації чи наявних другорядних членів, а в односкладних наявність одного головного члена речення є їх найістотношою структурною ознакою.

Тире на місці пропущеного члена речення

1. Тире ставиться в неповному реченні на місці пропущеного присудка: *Сталь гартується в вогні, а людина — у труді (Н. тв.); Щастя має ноги, а біда — роги (Н. тв.).*

2. Якщо пропущено інший член речення, то тире може ставитись або не ставитись залежно від паузи: *Вчення в щасті украшає, а в нещасті — утішає (Н. тв.). На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя (Ю. Я.).*

3. Тире не ставиться в еліптичних реченнях, якщо немає спеціальної паузи: *За поворотом станція. Обрій у хмарах (В. Ч.).*

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Предмет синтаксису. Словосполучення

Вправа 1. Прочитати тексти, виписати синтаксичні одиниці (словосполучення, прості й складні речення) та схарактеризувати структурні й семантичні особливості їх.

I. Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти

чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині й неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що визвищує людину над світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель — мова.

І. Вихованець

II. Довгими журавлиними ключами літо вже одлетіло у вирій. Рожевошока осінь, як справжня господиня, почала наводити лад: позолотила гаї й діброви, запросила в гості ранкову прохолоду з густими туманами та крихкою памороззю.

Але варто виглянути з-над осель крадькуватому сонечкові, як на душі розвидняється. Саме під цю пору припадає «молоде» бабине літо. Довкола пливе безліч срібних павутинок, їхні тендітні ниті немовби нагадують — милуйтеся останнім справжнім теплом. Лише тиждень-другий — і осінь перебере свої законні повноваження.

Традиційно осінь вважається порою статків. Недаремно ж мовиться: «Хто цілий рік не байдикує, той навіть у вересні не голодує». Воно й справді так, адже засіки наповнені новим врожаєм, удосталь свіжих овочів і фруктів. Але якою багатою не була б осінь, зима та весна її осиротять. Тому завбачливі господарі нагадували: «Восени будь щедрим, а взимку — ощадливим». Та все ж найточніше таке прислів'я: «Берися, бо як зима прийде, хоч і схочеш узятися, то не візьмеш!».

В. Скуратівський

Вправа 2. Підібрати з художніх текстів по п'ять прикладів різних синтаксичних одиниць; схарактеризувати їх.

Вправа 3. Подані словосполучення виписати в три колонки: синтаксично вільні, синтаксично нечленовані (цілісні) й фразеологічні. Усно пояснити диференційні ознаки кожного словосполучення.

Багатство мови, ловити рибу, літньої пори, листуватися з товаришем, бити байдики, зустрітися з дітьми, ми з матір'ю, маємо право спростувати, замилувати очі, сотні людей, читати голосно, щира людина, тримати язик за зубами, поважати старших, задоволені відпочинком, турбуватися про дітей, зайти до брата, збити з пантелику, виростити врожай, зелене листя, краса мови, трое з групи, дивитися крізь пальці, о п'ятій годині, цвіт яблуні, кожний із нас, значно кращий, говорити посміхаючись, навчати дітей, ні пари з уст.

Вправа 4. Визначити, чи всі з поданих сполучень слів є словосполученнями. Пояснити, чому деякі з них не можна вважати словосполученнями.

Поважати старших, мрія про щастя, навколо столу, кімната відпочинку, будемо вивчати, найбільш досвідчений, буду вихователем, книга товариша, більш обґрунтовано, біля річки, любити Україну, батько й мати, діти граються, малювати картину, сидіти тихо, діти й батьки, більш зрозумілий, проти вітру, вивчати мову, рідна мова, написав би, через дорогу, чарівні мелодії, назустріч святу, найбільш свідомо, край вікна, діти старшої групи, хмари плывуть, понад лісом, малюнок дитини, більш врівноважений, буду космонавтом, вийти в поле.

Вправа 5. Виписати окремо прості й складні словосполучення.

Вияв великої поваги, почуття великої радості, писати з великої літери, нагорода за сумлінну працю, хлопець із карими очима, жінка років сорока, глянути щасливими очима, дитина з радісною усмішкою, час великих тривог, полонина ніжної зелені, дівчина з довгою косою, картина відомого художника, музика нових поколінь, глянути вдячними очима, хатка на курячих ніжках.

Вправа 6. Утворити словосполучення, в яких наведені слова виступали б у ролі головних.

Говорити, краса, осінь, піклуватися, ходити, мрія, подяка, ігри, вивчати, діти, сніг, пісні, мова, початок.

Вправа 7. Переписуючи приклади, вибрати правильний варіант.

Думки (про, від) зустріч(і), враження (про, від) зустріч(і), (за, з) участю представників організацій, реакція (з, за) участю хімічного елемента, вступати (до, в) інститут(у), (згідно, згідно з) наказ(-у, -ом), (відповідно, відповідно до) постанов(-і, -и), заступник директора (з, по) науков(-ої, -ій) робот(-и, -і), усунути (від, з) роботи, ліки (проти, від) ревматизму, підручник (під, за) редакцією, рекомендації (щодо, з) поліпшення навчального процесу, перебувати (на, в) Україні.

Вправа 8. Виписати з поданих речень словосполучення, визначити типи їх за морфологічним вираженням стрижневого (головного) слова.

1. Зазолотила осінь навкруги розгонисті дніпровські береги, рівняє блиски власних кольорів до золота печерських куполів (Кр.). 2. Михайло Васильович подумав, що, може, оця дорога через ліс і є отой шматочок щастя, який подарувала йому його складна, нелагідна доля (К. М.). 3. А в другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане (Гонч.). 4. Сонце тим часом піднялося дуже високо (См.). 5. Я таким лишився, як колись і був. Наших днів дитинства я ще не забув (Олесь).

Вправа 9. Згрупувати подані словосполучення за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами.

Згадувати батьків, місячна ніч, материнська пісня, сяяти вгорі, людина без досвіду, наша слава, портрет сестри, батькова лінія, розповідати захоплено, діяти наперекір, схвалений урядом, колискова пісня, приготувати дітям, перші четверо, сплачувати борги, надзвичайно уважний, багатий урожай, здібний до навчання, піти прямо, спочивали в полі, човен з мотором, чітко вимовляти, принести квіти, удвічі дорожчий, значно кращій, написання листа, зичити щастя, велич духу.

Вправа 10. Із тексту виписати словосполучення; встановити спосіб підрядного зв'язку.

Ще крок, ще два, і ось уже джерельна криничка недалеко. Діброва збирає останні сили, щоб перейти через дорогу на той бік лісу, де дзюрчить цілюще джерело. Він щоразу спотикається на рівній дорозі, але ще знаходить у собі сили і знову підводиться. Нарешті стежка закінчилась. Він припадає до джерела і довго п'є спраглими вустами холодну воду. Студена вода приємно пахне м'ятою, і Діброві здається, що він ніколи не нап'ється цієї води, не встане від цієї криниці.

В. Кучер

Вправа 11. Із поданих речень виписати словосполучення, утворені способом узгодження, розмежувати повне й неповне узгодження.

1. Ходив чумак до голубого Дону, де давній предок умочив шолом, суху тараню, жовту і солону, возив, помахуючи батіжком... (*М. Р.*). 2. Мене пориває підійти до батька, взяти його широку, з рубцями од кісся руку і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам'яті цей поцілунок на ціле життя (*Г. К.*). 3. На озері на чистому, в пустині, самотній лебідь білий жив (*Олесь*). 4. Давньослов'янське місто Чернігів розташоване на правому березі Десни (*Газ.*). 5. Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла, в воду прозору річку спустивши кінці кольористі (*Сам.*). 6. Місто Одеса розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря (*З підручника*).

Вправа 12. Схарактеризувати словосполучення, утворені способом узгодження. З'ясувати, яка частина мови з якою узгоджується та за якими граматичними категоріями (рід, число, відмінок).

Батьківська земля, пам'ятна зустріч, материнська ласка, наша гордість, українська мова, п'ятий день, молода професор, гарний настрій, зелені Карпати, двадцятирічна дівчина, рідне село; кожний день, дикі гуси, моя любов, пшеничні колоски, затверджений проект, батькова порада, синівська турбота, твоє переживання, трава звіробій, місто Черкаси.

Вправа 13. Способом повного й неповного узгодження утворити словосполучення, в яких наведені слова виступали б у ролі головного слова.

Мрія, час, діти, свято, вчитель, суддя, роки, купе.

Вправа 14. За поданим початком продовжити розповідь. Підкреслити словосполучення, утворені способом узгодження.

Місто Київ! Оспіване багатьма поетами і письменниками, композиторами і художниками. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, банями стародавньої лаври, золотим чолом Софійського собору...

Вправа 15. Із поданого тексту виписати словосполучення, утворені способом керування. Розмежувати безпосереднє й опосередковане керування.

«Швидко, швидко ми побачимось...»

Швидко, швидко ми побачимось,

Рідна матінко моя...

Наговоримось, наплачемося...

Розжену я хмари-тученьки

На пооранім чолі,

Обцілую твої рученьки,

Замету усі доріженьки,

Де ходила ти сумна,

Змию слізьми твої ніженьки...

Розкажу тобі, старесенькій,

З чим зустрівся я в житті,

Коли вийшов я малесенький...

Все розтрачено, розгублено,

Бо воно було людьми

Не шановано, не люблено...

І зберіг я тільки, ненечко,

Скарб один, що ти дала, *

Золоте, як зірка, сердечко...

О. Олесь

Вправа 16. Утворити способом керування словосполучення з поданими словами.

1. Вказувати, говорити, розмірковувати, боротися, заперечувати, виконати, вітати, вдивлятися, вибачати.

2. Схожий, подібний, дорогий, вдячний, відомий, знайомий.

3. Мрія, віра, надія, турбота.

Вправа 17. Схарактеризувати словосполучення за типом семантико-синтаксичних відношень, морфологічним вираженням стрижневого слова, способом підрядного зв'язку.

Вітати гостей, твори Шевченка, весняний вітер, говорити про брата, доручати справу, видно далеко, легенька тінь, їхати до

міста, приїхати додому, рожевий від сонця, допомагали дітям, місто Чернівці, відпочинок улітку, незабутня зустріч, мандрівка восени, зустрічі з друзями, гідний пошани, написання повісті, п'ятий день, голосно розмовляючи, завдячуємо долі, схожий на батька, місто Львів, п'ятьох книжок, любити малювати.

Вправа 18. Виділити словосполучення, поєднані зв'язком прилягання.

1. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*Цюпа*).
2. Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли (*Ст.*). 3. Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стриваючи, вітає (*Олесь*). 4. Вона сиділа замислившись (*Ю. Я.*). 5. Ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе дотла, бо ти зневажив рідну мову, ту, що земля тобі дала (*Біл.*). 6. Як про мамині очі згадаю — скрушно в душу собі заглядаю. Як згадаю про руки мамині! — Хліба в світі легкого нема мені! 7. Я іду з тобою мовчки гаєм ... (*Ос.*). 8. Артем говорив не поспішаючи (*Куч.*). 9. Лінія фронту наближалася невпинно і, як здавалося Федоренкові, занадто швидко (*Кач.*). 10. Земля могутньо й велично оживає, починає дихати й являти світові всю одвічну силу своїх щедрот (*Л. Павленко*). 11. На світі можна жити без еталонів, порізненому дивитися на світ — широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру, з-за воріт, від того світ не зміниться нітрохи... (*Кост.*).

Вправа 19. Утворити словосполучення способом прилягання, використавши в ролі головного подані слова.

Цікавий, приїхати, розповідати, робота, майстер, сьогодні, по-дитячому, веселий, працювати, дивитися, відповідати, зустріч, іти, читання.

Вправа 20. Виокремити словосполучення й визначити способи підрядного зв'язку в них.

Рушники

І сучасну, і традиційну оселю на Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, — знак берегині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами, над дверима, на покуті — це обереги од усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка, головний

убір уже заміжньої жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в яму домовину. «Хай стелиться вам доля рушниками!» — казали, бажаючи людині щастя.

Г. Бондаренко

Вправа 21. Зробити повний усний і письмовий аналіз словосполучень за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Виділити з речення словосполучення й записати його.
2. Структурний тип (просте, складне).
3. Тип за морфологічним вираженням головного (стрижневого) слова.
4. Тип за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами.
5. Спосіб підрядного зв'язку: узгодження (повне, неповне); керування (безпосереднє, опосередковане; сильне, слабке); прилягання.
6. Граматичні засоби зв'язку (форма слова, службові слова, порядок слів).

Зразок аналізу:

Усного

Мама моя співала гарно (А. Кудлай).

I. *Мама* (ч и я?) *моя* — словосполучення, за структурою просте, за морфологічним вираженням стрижневого слова іменникове (*мама* — головне слово — іменик), за семантико-синтаксичним відношенням між головним і залежним словом атрибутивне (називається особа та її належність), спосіб підрядного зв'язку — повне узгодження (у роді, числі й відмінку), засіб зв'язку — форма слова.

II. *Співала* (я к?) *гарно* — словосполучення, за структурою просте, за морфологічним вираженням стрижневого слова дієслівне (*співала* — головне слово — дієслово), за семантико-синтаксичним відношенням між головним і залежним словом обставинне (називається дія та її спосіб), спосіб підрядного зв'язку — прилягання.

Письмового

Мама моя — словоспол., просте, іменникове, атрибутив., повне узгодж., форма слова.

Співала гарно — словоспол., просте, дієслівне, обставинне, прилягання.

1. Зараз я покинув гори, кину темний гірський ліс (*Олесь*).
2. Вночі для мене Леся Українка читала вірші... (*Кр.*)
3. Первозданно й незаймано дихає луг, і від нього пливе п'яний букет пахощів: холодної м'яти, звіробою, деревію, материнки, калгану, валер'янового кореня, дивосилу та ще всякого цілющого зілля (*К. М.*).

Речення як основна синтаксична одиниця

Вправа 22. Прочитати текст. Визначити типи речень та основні граматичні ознаки кожного речення як окремої синтаксичної одиниці (прedikативність, модальність, інтонацію й смислову завершеність).

Співець України

Так, як Тарас любив свою землю — Україну, можна любити тільки неньку. Шевченко силою слова свого відродив прадавнє ім'я рідної землі — повернув своїй батьківщині законне ім'я, що довгий час перебувало під великодержавними заборонами. Повернув ім'я своєму народові й засвідчив його історичне право на рідну землю. І поставив перед самосвідомістю кожного українця питання:

— Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?..

Україна — одна з небагатьох країн у світі, прадавня назва якої походить, певно, не від імені народу, а має астральне, сонячне походження (як, наприклад, Австралія, Австрія, Аргентина), і вже від неї походить етнонім українці — так почав називати себе народ, що живе в ній споконвіку й генетично споріднений з її природою. Первісне сонячне значення слова Україна — Україна — в нашій мовній старовині прочитується як земля предка журавля. Це пов'язано з сонячним світоглядом наших предків-хліборобів, буття яких підпорядковувалося Сонцю — джерелу земного життя. Від прадавньої назви Сонця — Ор, Ра — походить сама назва наших предків-аріїв, оріїв-орачів, які орали-осонцювали землю, і назва сонячного птаха-тотема-круна, крана-журавля, якого вони обожнювали як свого предка-покровителя, бо він єднав їхню землю, їхнє буття з життєдайною силою Сонця. Отже, Україна мислилась як предківська земля сонячної благодаті. Згодом це наймення набуло значення просто предківського краю.

Шевченко звертався до всіх «в Україні сущих», аби кожен усвідомив себе сином цієї землі, вивчив її мову прадавню й прочитав її справжню історію.

О. Шокало

Вправа 23. Визначити типи речень за метою висловлювання: назвати основні ознаки речень розповідних, питальних і спонукальних.

1. М'ятою, мальвою, полином, чебрецем, цвітом пахучим калини нахилється, вмита смертельним дощем, над серцем моїм — Україна... (Яв.). 2. Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов — найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихітніше й наймогутніше, наймудріше й найбагородніше багатство людського духу (Сух.). 3. Ой, чого ти, тополенько, не цвітеш? Чом по-

жовклу головоньку хилиш-гнеш? (*Олень*). 4. За селом криницю викопав дідусь. Там шумить пшениця, колос хилить вус (*Кам.*). 5. Згадай мене, коли весною запахнуть сині ручаї, коли із ласкою німою всміхнуться травами гаї (*Кр.*). 6. Повернімося ще раз до двох із найраніше пізнаних людиною кольорів — чорного і червоного. Ці барви виростили у символи жури, горя і щастя, любові (*Вух.*). 7. Коло бабусі сидить у кожусі, проти печі гріється, без водички миється (*Заг.*).

Вправа 24. Прочитати речення, визначити мовні засоби вираження запитання. Поділити питальні речення на підгрупи залежно від характеру запитання, записати їх.

1. Як не любить землі моєї мову? Як жить, її не знавши, без стида? (*Н. Ш.*). 2. Хлібороб в колгоспнім полі нам вирощує врожай. Пшениці шумлять на волі, де початок їм, де край? (*Позн.*). 3. Чи три безмежжя знаєш ти без ширини і висоти? Безмежне небо без хмарини, коли його не криє хмурість... Безмежний розум у людини... І водночас — безмежна дурість (*Кр.*). 4. — Ранковий світлий променю, що пишеш на стіні? — Пишу рядки про бджілку, що мед збира в квітках, про яблуневу гілку у сонячних цятках (*Кам.*). 5. — Це заважає вам, турбує, тривожить, непокоїть? — Турбує? Ні. Тривожить? Анітрохи (*М. Р.*). 6. І що зорю? Який засію лан? За Чорним шляхом, за Великим Лугом. Невже і я в тумані — як туман — і я вже йду за часом, як за плугом?.. (*Кост.*). 7. Ну хто цю муку дав мені і розпросторив її в часі? Щоб по зернині в кожному дні росла і називалась ... щастям?! (*Ю. Сердюк*). 8. По дорозі в білий світ вируша поважний кіт. Іде, хвостом похитує, в перехожих випитує: — А скажіть мені, котора із сметаною комора? (*Кол.*). 9. Скажи, чи я ж коли така була, щоб сії капості робила? (*Гл.*). 10. Як мені ходить до класу? Як мені на світі жить? Що не скажуть, я відразу забуваю в тую ж мить (*Пр.*). 11. Твоє ім'я — це сонця блищик, що тіло ніжністю пройма. Твоє ім'я ... Чи є щось ближче від цього імені? Нема! (*Кр.*).

Вправа 25. Схарактеризувати засоби оформлення спонукальних речень (присудок у формі наказового способу, спеціальні частки, займенники, прислівники, інтонація). Назвати форми спонукування, що виражаються в реченнях (наказ, прохання, заклик, порада, застереження тощо).

1. Не обіцяй добро зробить людині, а просто — якщо можеш, то зроби (*Карп.*). 2. Генії! Безсмертні! На коліна станьте перед смертними людьми (*Сим.*). 3. Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько (*Н. тв.*). 4. Гетьте, думи, ви хмари осінні (*Л. Укр.*). 5. Ви б лягли, мамо, спочивати (*Мирн.*). 6. Ідуть полки ... Наказ: «На чати!» (*Сос.*). 7. Ой качечко, поведи каченя-

ток до води. Хай рясочки покуштують, хай рибкою поласують (*Олень*). 8. Зніми мені легенькою рукою сніжинку із брови, а з серця — лід поважності, печалі, супокою, всього, що я надбав за стільки літ (*Павл.*).

Вправа 26. Поставити в кінці кожного речення відповідні розділові знаки, пояснити вживання їх.

Сонячний осінній день, небо чисте, ясне Раптом вдалині, з-за лісу з'явилася темна хмарка Вітру нема, а хмарка сунеться швидко-швидко, так і зростає на очах

Ось вона вже зовсім близько Придивись пильніше, чи це хмарка Та це зовсім і не хмарка, а величезна зграя шпаків Навесні та на початку літа вони живуть парочками, а зараз зібралися у зграї Це вони готуються до відльоту в далекі теплі краї — у вирій Та доки ще не настала пора відлітати, зграї шпаків цілими днями літають над полями, над луками, шукають собі їжу А як мине тиждень, другий, як вибілять перші заморозки поля та луки, — глядь, шпаків уже й нема Значить, полетіли наші шпаки у вирій аж до наступної весни

А подивись на ластівок Скільки їх восени вздовж дороги на телеграфних дротах сидить Посідають щільно-щільно одна до одної Здаля поглянеш — ніби намистинки чорні на разочок нанизані

Щебечуть ластівки, хвилюються, метушаться, — це вони теж у дальню путь зібралися

А то ще осіннім днем раптом долинає звідкілясь з гори: кру-кру-кру Подивисься — високо-високо, аж під хмарами, летять у вирій ключем журавлі То вже значить — до зими недалеко.

В. Чапліна

Вправа 27. Написати на одну з поданих тем твір, використовуючи різні типи речень за метою висловлювання й за емоційним забарвленням.

1. Шматок землі, ти зवेशся Україною. Ти був до нас. Ти будеш після нас (*Кост.*). 2. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (*Коц.*). 3. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*Сос.*). 4. Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу (*Довж.*).

Вправа 28. Схарактеризувати речення за будовою (прості, складні); за способом вираження предикативності (односкладні чи двоскладні); за наявністю другорядних членів (поширені чи непоширені); за повнотою структури (повні чи неповні); за ускладнювальними компонентами (ускладнені чи неускладнені).

Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. І народиться дитина — до неї це слово приходиться першим. Воно має бути

дзвінким і красивим. Це — ймення твоє. Дитині ім'я дають батьки. Воно вирізняє людину з-поміж інших людей, супроводжує її у щасті й журі, у життєвих випробуваннях. Ім'я з'єднає нас із батьківською хатою, рідною мовою і культурою, минулим і прийдешнім, з багатьма народами світу, з поезією слова. Ймення окремих людей зливаються в симфонію краси, несуть у світі відлуння вічності. В кожному імені людини вкарбовано часточку історії народу. Тут сліди давніх епох, мрій і сподівання народу, його творча снага. Українська мова має свої традиції в іменуванні людей. Упродовж віків розв'язувалося питання: які ймення красиві, а які ні?

Краса імені ... Тисячоліттями люди творили імена, шліфували їх, передавали нащадкам.

І. Вихованець

Вправа 29. Написати оповідання на тему «Гроза», поширивши речення другорядними членами.

Була спека. Піднялась пилюка. Подув вітер. Дерев захиталися. Пролетіли пташки. Хмара насувалася. Блиснула блискавка. Почувся грім. Пішов дощ. Прорізався промінь. Трава засяяла. Природа ожила.

Вправа 30. Розмежувати односкладні й двоскладні речення, з'ясувати, чим вони відрізняються одне від одного.

1. Пахне істиною хліб (*Драч*). 2. Пахло талою землею (*Гол.*). 3. Вічно бути в сонячній промінні, молодіть красуні Україні (*М. П.*). 4. Шануй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя (*Сух.*). 5. У степу, в траві пахучій, коник, вдатний молодець, і веселий, і співучий, і проворний стрибунець (*Гл.*). 6. Осінь на околиці рве пожовкле листя, і дощами колеться, і вітрами злиться (*Кр.*). 7. Звиті ластівками гнізда в будинку віщують щастя, тому руйнувати їх не можна (*Журн.*). 8. Літній вечір... Гори в млі, в золоті вершини... А під ними ллється десь пісня України (*Олесь*).

Вправа 31. Визначити прямий і зворотний порядок слів (інверсію) в поданих реченнях.

Повчання Володимира Мономаха

... Діти мої, та й інші, хто це прочитає,
Нагодуйте убогих, захищайте вдову й сиротину.
Хворих відвідайте щиро, щедро гостей вітайте,
Не допускайте, щоб сильні губили людину.
Що судилося, тому не минути кожному з нас.
Щасливу годину замінюють підступи, брехні.

Згадайте-но, діти, горів у набігах не раз
Наш град Переяслав і всі наші землі України!
Можемо вмерти в озлобленні, без каяття,
Зникнути завтра ж, як літери з аркуша стерті.
Та слава й зневага довші за наше життя,
Остерігайтеся сорому більше, ніж смерті.
Спокій і честь вам наточать пощерблений меч,
Спокій і честь залікують вам рани і втрати.
Одна тільки доля від напастей вас вбереже,
Сильніша вона во сто крат, ніж батько і мати.
Завбачливо й мудро влаштовано світ наш ясний!
Птахи на рідне гніздо вертаються з вирію завше.
Так і людина
Знати повинна своє місце, свій спадок, обов'язок свій,
А не метатись повсюди, чужого собі забажавши.
Блаженний спочинок буває по добрих трудах, —
На цьому й тримаються небо, земля і вода.

П. Майданович

Вправа 32. Напишіть твір на одну з тем, використовуючи різні типи речень.

1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*Сим.*). 2. Треба вчитись і робити так, щоб радувати маму (*С. Ол.*). 3. Знов починається весна — знов починаються дива (*А. К.*).

Вправа 33. Зробити усний і письмовий синтаксичний аналіз речень за метою висловлювання і за структурою.

Схема аналізу:

1. Речення для аналізу.
2. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Засоби вираження питання і спонукання для питальних і спонукальних речень.
4. Тип речення за емоційно-експресивним забарвленням: окличне, неокличне.
5. Просте чи складне.
6. Тип речення за наявністю головних членів (односкладне чи двоскладне).
7. Тип речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
8. Тип речення за ускладнювальними засобами (неускладнене, ускладнене), засоби ускладнення.
9. Тип речення за повнотою (повне, неповне).

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Відгуло, віддзвеніло лагідне літо (В. Приходько).

Речення розповідне за метою висловлювання, за емоційно-експресивним забарвленням неокличне, просте, бо одна граматична основа, за наявністю головних членів двоскладне, бо є підмет — *літо*, присудки — *відгуло, віддзвеніло*, за наявністю другорядних членів поширене, бо є другорядний член речення — *лагідне*, ускладнене однорідними присудками, повне.

Розпов., неокл., просте, двоскл. (підмет — *літо*, присудок — *відгуло*) пошир., ускладн., повне.

1. Все — із доброго чи злого — починається з малого (*М. С.*).
2. — Жайвір, жайвір, жайворина, чи у тебе є хатина? (*Кам.*).
3. З добрими людьми завжди згоди можна дійти (*Н. тв.*).
4. Зупинімося перед красою весняного бузку з великими волоттями світло-фіолетового запашного квіту (*Журн.*).
5. З народженням, звичайно, з колиски, певне, лексичне багатство ми беремо з собою в життя (*Гонч.*).
6. Хто в гарячий день на лузі випасається в кожусі? (*В. Кравчук*).
7. Ліс — мов біла хмара над рікою. Скільки знає він дощів і хуг! (*Тк.*).

Просте двоскладне речення

Вправа 34. Прочитати текст. Визначити двоскладні речення, схарактеризувати, якими частинами мови виражені головні члени.

Ляльковий театр — це одне з найулюбленіших видовищ дітей дошкільного віку. Він приваблює дітей своєю яскравістю, динамікою, різнобарвністю.

У театрі ляльок діти бачать знайомі й близькі іграшки: ведмедика, ляльку, зайчика, собачку. Ляльковий театр має велике значення для всебічного розвитку дитини. Він впливає на дітей цілим комплексом засобів: художні образи, оформлення, слово і музика. Все це на основі конкретно-образного мислення допомагає дитині краще, яскравіше й правильніше зрозуміти зміст літературного твору, збагачує світогляд дітей, сприяє розвитку пам'яті, мислення, мови.

Після перегляду вистав лялькового театру діти обмінюються своїми враженнями з товаришами, розповідають про бачене батькам. У таких розмовах і розповідях розвивається мова дітей, уміння висловлювати свої почуття.

Із підручника

Вправа 35. Визначити підмет, схарактеризувати засоби його вираження.

1. Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його притоки й, лишивши посередині тієї площі майдан, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів) (*Кац.*). 2. Вони сиділи на жовтому острівці торішньої осоки, тулилися одна до одної й дивилися пригаслими очима на пошарпані вітром метілки очерету, залишки снігу і важке, холодне небо... (*К. М.*). 3. Це я колись назвав тебе святою, бо тільки ти воістину свята (*М. Рачук*). 4. Невідоме страшне саме через те, що воно невідоме (*Ю. Ш.*). 5. Боятися смерті — на світі не жить (*Н. тв.*). 6. Нерозгадане тривожне «як» розвіялось скоріше, ніж думалось спочатку (*Ст.*). 7. Незамовкаюче серед темноти «ура» підіймалося все вище, охоплюючи вершину (*Гонч.*). 8. — Обидва згинули навек... — Промовив хтось з журбою (*Олесь*). 9. Й та Е буде Є, Й та І буде Ї (*Олесь*). 10. Тікать — дієслово, що виключно стосується живих речей (*Вишня*). 11. «Диво калинове» Дмитра Білоуса — це наша духовна історія (*І. Кирпель*). 12. Чалапає по мокрій землі босими ногами, а за ним аж двоє з автоматами наготові... (*Зб.*).

Вправа 36. У наведених реченнях знайти й схарактеризувати синтаксично неподільні підмети з кількісним значенням.

1. Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями: Бондар, Бондаренко, Гончар, Швець, Шевченко, Скляр (*Вих.*). 2. Дорогою нам стрілися три мудреці (*С. Майданська*). 3. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (*Ст.*). 4. Сім хлоп'ят і сім дівчаток — років їм усім по сім — ранком вийшли на Хрещатик, бо у школу треба всім (*Вор.*). 5. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи з озеленення міста (*Баиш*). 6. Раз тягнули чотири волики тяжкенький плуг вечором з поля додому (*Н. к.*). 7. Ніхто з них не хитнувся, не відступив, — вони змагались, юні і могуті, на схилах Волги — за дніпровські кручі (*Баж.*). 8. Через того самоката посварилися ми з братом... (*Г. Б.*). 9. Хай на своїм віку кожен з нас посадить дерево в полі чи у садку! (*Нех.*). 10. На вишеньку біля порога прилетіла зграйка горобців (*Донч.*).

Вправа 37. Дібрати речення з такими підметами: *вихователь з дітьми, багато з них, бути людиною, виховувати людей, кожний із нас*. Схарактеризувати підмети.

Вправа 38. Виписати з поданого тексту присудки, визначити їх тип та засоби вираження.

Подивився у вікно. Вся шибка розмальована білими візерунками — це мороз її так розмалював. Холодно надворі. Все на-

вколо вкрито снігом — і земля, і дахи будинків; навіть на деревах — сніг.

Січень — найхолодніший місяць, середина зими. Ставки й ріки закуті кригою, заметені снігом поля й ліси. Ночі стоять довгі. О восьмій годині ранку ще темно, на дев'яту тільки сонечко сходить. А дні взимку найкоротші. Не встигнеш на вулицю вийти побігати, погратися — зирк — і знову стемніло.

Заглянь зимового ранку на подвір'я. По снігу стрибають горобчики, від холоду настовбурчилися, розпушилися, на м'ячки стали схожі. Стрибають, крихти підбирають. Тут же перевальцем гуляють ворони, між ними метушаться галки — так і дивляться, чим би підживитися.

В. Чапліна

Вправа 39. Підкреслити прості дієслівні присудки, визначити їх морфологічне вираження і чим вони ускладнені: 1) частками; 2) повторенням тієї самої форми дієслова та ін.

1. Я багато читав і чув про кобзарів — прадавніх героїчних співців України (*Бердн.*). 2. Коли щеза чиясь у світі мова, щезає разом з нею і народ (*Луц.*). 3. Ось візьму дошию сорочину, у портфель букварика вкладу... Вперше в школу проведу дитину і забуду хоч на день біду (*Тк.*). 4. Білі гуси летять над лугами, в синім небі біліють снігами... (*Олень*). 5. Хотілося б порадить словом-віршем, що б не було — не скигли і не плач (*Кр.*). 6. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами (*Кост.*). 7. Тільки йди поміж люди (*Мал.*). 8. І мрії полинуть над ясні зірки, в країну далекою чар (*М. Р.*). 9. Мавпа плигає, стрибає, мишка з нірки виглядає (*Олень*). 10. Він народився в сорочці. Він досяг геть усього, чого тільки може побажати собі найвигадливіший честолюбець (*Ю. Ш.*). 11. Падав і падав перший сніг... (*Кост.*). 12. Всі вони (артилеристи) зв'язані міцною дружбою; їх і водою не розіллеш (*Куч.*). 13. Писала й писала (*Леся*), мережила рядочками папір (*М. Ол.*). 14. Як же без мене ти будеш рости, хто тебе стане у люди вести? 15. Мавпа бігала, гуляла та пташок перекривляла. Та на лишенько, бджола десь над вухом загула... що тут думати-гадати... Та відомо що — тікати! (*Олень*). 16. Ішов-спішив Коликало, його спинив Кудикало (*Гол.*). 17. Ледве я зрубати встиг, ледве став ялинку брати, а на мене зайчик — плиг! Став ялинку віднімати (*Олень*).

Вправа 40. До поданих слів дібрати стійкі сполучення та ввести їх у речення, в яких вони виконували б роль присудка.

З р а з о к: Мовчати — ані пари з вуст. Він міг докоряти, а вона — ані пари з уст (*Ю. Ш.*).

Мовчати, розгубитися, опам'ятатися, пригадувати, перевтомитися, хвилюватися, зникнути, допомогти.

Для довідок: не чути ніг, прикипіти на місці, на ноги поставити, не знаходити собі місця, наче в воду впав, ані пари з вуст, прийти до пам'яті, прийти до тями, оглядатися назад.

Вправа 41. У поданих реченнях визначити іменні складені присудки, вказати засоби їх вираження. Пояснити розділові знаки.

1. Наука дасть людям щастя (*Вин.*). 2. Іван Франко — трибун народний, пророк, ватаг, ратай-співець і громадянин благородний... (*Вор.*). 3. А його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь-сапфір (*Гонч.*). 4. Я тілом дужий, духом чистий: в мені землі моєї кров (*Павл.*). 5. Мова — єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (*Вих.*). 6. Тут кожен камінь — мій і кожен подих мій (*Перв.*). 7. Шлях був продовженням хутірської вулички, вrostав у асфальтовану трасу й нагадував притоку судноплавної ріки (*К. М.*). 8. Трохименко був блідий, схвилюваний і всю силу волі скупчив на одному: влучити ворога (*Г. К.*). 9. Звуки теж бувають усякі — тільки треба уміти їх слухати (*См.*). 10. Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, найдраматичнішою поразкою в її такому нерозумному протистоянні з природою (*Гонч.*).

Вправа 42. Скласти речення з поданими присудками.

Стала кращою, міцнішою і красивішою; хоч води напийся; був адресований; любов'ю сповита; що рання роса.

Вправа 43. Переписати речення. Поставити, де потрібно, тире й пояснити його вживання; визначити тип присудка.

1. Степ весною наче килим... Степ зимою мов перлина. Біла, рівна і м'яка (*Олесь*). 2. Твоє ім'я це подих поля, що колос допліта в красу (*Кр.*). 3. Пора Нового року настає, я календар кладу на стіл робочий. Листки його це майбуття моє, незвідані ще мною дні і ночі (*Тк.*). 4. Я зернятко, а ти зоря осіння. Навіки в полі поєднались ми (*Павл.*). 5. Любити це заново жити! Із серця у серце життя перелити (*Ю. С.*). 6. А молодість як та калина в лузі: прийшла весна і пишно розцвіла (*Ос.*). 7. Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. Це ймення твоє (*Вих.*). 8. Бути вчителем почесно (*Газ.*). 9. Вся Україна повноцвітний сад, де легко дихати на повні груди (*Тк.*). 10. Війна це тир, де цілий світ мішені (*Кост.*). 11. Хвальба то є тміль, а від зради немає поради (*Мал.*).

Вправа 44. Переписати, підкреслити головні члени речення; проаналізувати морфологічні засоби їх вираження.

1. Державна самостійність є головна умова існування нації (*Міхн.*). 2. Тікало три братики рідненькі, три товариші сердешні

(*Н. тв.*). 3. Оживе і встане все, що спало досі; бо вода зцілюща сохлий корінь зросить (*Др.-Хм.*). 4. Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія! (*Л. Укр.*). 5. Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся (*Кул.*). 6. Кожний з нас нехай працює, бо настала вже пора! (*С. В.*). 7. Василь Береговець з подивом розглядав довколишній простір. Вдалині бовваніли села та хутірки, але вони вже не були схожі на ті, які він знав з дитинства (*Цюпа*). 8. Риторика — це дослідження побудови, властивостей і умов мовлення взагалі як остаточної органічної форми слова людського (*Із підручника*). 9. Добре говорити — значить просто добре думати вголос (*Е. Ренан*). 10. На перший погляд йому, може, літ до двадцяти добиралося (*Мири.*). 11. Деякі тихо перешіптувалися (*Довж.*). 12. Наша кішка — в ліжку скік! (*Заб.*). 13. Уклоняємось вам хлібом і сіллю. Найдорожче людині — «хліб, сіль і честь» — епіграф до роману «Хліб і сіль» М. Стельмаха. 14. «Лебеді материнства» — своєрідний заповіт В. Симоненка (*Із підручника*).

Вправа 45. У поданих реченнях визначити дієслівний складений присудок, вказати засоби його вираження.

1. Я гордий був. Принаймні хоч гордині ніхто не сміє збавити людині (*Кост.*). 2. Отож, ким би ви не хотіли стати в майбутньому, екологія все одно має найбезпосереднішу причетність до вашої діяльності (*М. Бідзіля*). 3. П. Г. Тичина почав писати у чорні літа заборони українського слова (*Журн.*). 4. Цікаво, що бджоли та мурахи можуть нормально жити лише в компанії з 25 комах (*Із підручника*). 5. Молоденький місяць став шляхи верстати, щоб могла людина ріг його дістати (*Мал.*). 6. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг (*Гуц.*). 7. Не знаючи щастя, не зазнавши горя, хто сміє славити красу життя (*М. К.*). 8. Хотів палати запалити або себе занапастити (*Т. Ш.*). 9. Ми світ навчили розмовляти, коли знеміг він з німоти (*Кор.*).

Вправа 46. Скласти речення, в яких подані дієслова вживалися б як допоміжні в дієслівному складеному присудку.

Могти, кінчити, заходитися, мусити, зуміти, стати, починати, перестати, намагатися, продовжувати, примусити.

Вправа 47. Переписати, визначити різновиди присудків за їх морфологічним вираженням (дієслівні, іменні) та за будовою (прості, складні, ускладнені).

1. Дороги України розкинулись у своїй звабності на всі чотири сторони світу (*Цюпа*). 2. Тернистим і нелегким був шлях Марії Заньковецької на сцену (*О. Козуля*). 3. Спомин був як бли-

скавка (М. Р.). 4. Що може бути прекраснішим за усміх дитини (Гонч.). 5. Богдан Лепкий — не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту (Із підручника). 6. Повсталала туга, сном важким приспана, повсталала велетом і досягла до хмар... (Л. Укр.). 7. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами, намітає трепетно й поривно, гойдає, трусить осокори... (Цюпа). 8. Вірний приятель — то найбільший скарб (Н. тв.). 9. Назар був чесний селянин, пізно лягав та рано вставав, біля землі клопотався, милувався нею, наче наречену, любив її (Л. Павленко). 10. Слово Шевченкове й Франкове, художні шедеври нашої класики хай стануть для нас взірцем і мірилом (Гонч.). 11. Ми молоді, уперті, за нами — майбуття (Сос.). 12. Всі мусять бути благородними трудівниками на землі й для землі (Кравч.). 13. Вивірений часом, людською практикою символ Берегині завжди має бути з нами, переходити у спадок нашим дітям і внукам з піснею на вустах, духмяним запахом паланиці і тихою зорею над нашою хатою (Ск.).

Вправа 48. У наведених реченнях підкреслити предикативні центри. Схарактеризувати ускладнені форми дієслівних та іменних присудків.

1. Храпков повинен був оволодіти собою і до найменших дрібниць розповісти усе, що не забулося йому з тих пам'ятних одвідин. 2. Перемога, яка здобута в цій війні, мусить стати перемогою над усіма війнами (Гонч.). 3. Пояснення, як прийом навчання дітей рідної мови, використовуємо тоді, коли маємо дати дітям нові знання, нові уявлення про явища, предмети навколишнього життя (Із підручника). 4. Через нестатки та злидні мусило хлоп'я перестати ходити до школи (Гол.). 5. Жив і працював Борис Харчук у Києві, але часто приїздив у рідне село. Йому необхідно було зустрічатися з тамтешніми людьми, милуватися рідними й близькими його серцю красвидами (Штонь). 6. Захотілось журавлю нащипать на борщ щавлю (Кам.).

Вправа 49. Прочитати речення. З'ясувати особливості узгодження присудків із підметами.

1. Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний тяжкий місяць (У. С.). 2. Пахне небо весняне вночі чорноземною нивою зораною (Ю. С.). 3. Рідке болото хлюпало під ногами, дрібонький дощ мрякою спадав на землю, а над нами шуміли довговіті плакучі берези (Б. Л.). 4. Навесні, напровесні в нашому садку ми посадим яблуньку, гарну та струнку (Заб.). 5. Жило-було двоє мишенят Круть і Верть та півник Голосисте Горлечко (Н. тв.). 6. Як вели його гуляти попід ручки батько й мати, то попереду завжди три прислуги вибігали і собак всіх розганяли (Гол.). 7. Велика

згряя журавлів кружляла невисоко і плавно над землею (*М. Р.*). 8. Щоранку батько з сином ходили разом на ставок (*Олесь*). 9. Уранці він гуляв з братиками та сестричками на галявині (*Стр.*). 10. Раптом на дорозі з'явилося троє, ішли прямо на Михальова (*Хом.*). 11. Ось виструнчилися у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші (*Кон.*). 12. Дехто з нас думає, що банани ростуть на дереві. Нічого подібного! Банан — це трава (*Журн.*). 13. Чимало прекрасних талановитих людей народилося на Чернігівщині (*Газ.*).

Вправа 50. Списати речення, вибрати потрібну форму присудка. Вказати, чим зумовлений вибір відповідної форми.

1. Три тижні (минуту) відтоді, як по довгій розлуці вернувся художник Шевченко, молодий і щасливий, на рідну Україну, а радість зустрічі з милим краєм не меншає, не меркне (*О. П.*). 2. Ой (вийти) сестра з братом, ой (вийти) мама з татом (*Н. тв.*). 3. (Зірватися) кілька крижнів і, важко розбиваючи крильми ледве просвітлену передсвітанкову темряву, (пролетіти) до ріки (*Ст.*) 4. Безліч довгих днів (розлучити) нас. І (лежати) між нас просторінь і час. Тисячі людей (перейти) нам путь. Чом не міг ніде я тебе забуть? (*С. Кр.*). 5. І (рости) поряд на наших полях та городах пришельці з різних далеких країв — кавун, огірки, картопля, квасоля (*В. У.*). 6. Андрійко і Ніна, школярі-першокласники, (повертатися) зі школи (*Сух.*). 7. Дві жінки (брати) з криниці воду (*В. О.*). 8. «Тру-ту-ту-у!» — все вище і вище (підіймати) над лісами свою переможну мелодію ріг... (*Ст.*). 9. Віолончель (погаснути) (*Драч*).

Вправа 51. Дібрати речення з підметами *директор, лікар, секретар, учитель, декан*, додаючи до цих слів жіночі або чоловічі прізвища, імена та по батькові. Пояснити зв'язок присудка з підметом.

Вправа 52. Дібрати речення з підметами-абревіатурами і складноскороченими словами *Дніпрогес, ООН, МВС, райвно, сільрада*. Простежити, як здійснюється зв'язок присудків із цими підметами.

Вправа 53. Скласти речення, в яких підмет або присудок виражалися б незмінними частинами мови. Пояснити зв'язок присудка з підметом.

Вправа 54. Скласти речення, в яких підметами були б подані сполучення. Схарактеризувати зв'язок присудка з підметами.

1. Півтора року. 2. Вихователь з дітьми. 3. Частина групи. 4. Двоє дітей. 5. П'ять учнів. 6. Понад тридцять осіб.

Вправа 55. Зробити усний і письмовий синтаксичний розбір головних членів речення за поданою схемою.

С х е м а синтаксичного розбору:

1. Речення для аналізу.
2. Граматична основа речення.

3. Підмет. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
4. Тип підмета за складом.
5. Присудок. Морфологічне вираження.
6. Тип присудка за складом.
7. Узгодження присудка з підметом.
8. Розділові знаки.

Зразок розбору:

Усного

Письмового

Ми ростем на землі з ґрунту доброї й світлої віри (В. Крищенко).

Ми ростем — граматична основа речення, підмет *ми* виражений особовим займенником у формі 1-ї особи множини, простий, присудок *ростем* виражений дієсловом у формі теперішнього часу, дійсного способу, 1-ї особи множини, присудок простий дієслівний, з підметом поєднується способом предикативного зв'язку — координацією, узгоджується в особі й числі.

Ми ростем — грамат. основа реч., *ми* — підмет, виражений займ. 1-ї ос. мн., простий, *ростем* — присудок, виражений дієсл. теп. часу, дійсного способу, 1-ї ос. мн., простий дієслівний, узгодж. в особі й числі.

1. Раніше почало вставати сонце, ширіше доглядати землю (Коц.).
2. Дві жирафи вносять арфи, дві лисиці — цимбалиці (Кам.).
3. Дід був людина проста і малописьменна (Довж.).
4. Ніхто не хотів говорити перший (В. М.).
5. З дітьми жабеня мале купається в ставочку (Олесь).

Вправа 56. Підкреслити головні та другорядні члени речення, схарактеризувати їх.

Уміння точно висловити свою думку народжується не за один день. Сприймаючи красу природи, незмірного світу, дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання — мову. Саме в роки дитинства западають до свідомості найтонші відтінки рідного слова. Слово стає надбанням духовного світу дитини. Безмежжя барв і звуків світу відображаються у мові. Опановуючи мову, дитина зменшує віддаль між навколишнім світом і відбиттям його у слові. Слово у чутливій душі розпросторює свої крила, звучить багатобарвно, наповнює молоде серце відчуттям краси й емоціями, які закріпив народ у мові, віртуозно вигранюючи її.

Рідна мова — це безкінечний лан, на якому вічно квітують найкращі квіти — слова.

І. Вихованець

Вправа 57. Виділити додатки, з'ясувати, до якого члена речення кожен із них відноситься і якою частиною мови виражений.

У народі кажуть, що травень ліси в свіжу зелень одягає, красне літо в гості чекає. Це дзвінкоголосий фінал весни, пора кохан-

ня. У давнину місяць називали «пролітень», тобто проміжок часу між весною і літом. Відомі й такі його найменування, як «мур», «листопук», «листорук», «росяник». Вони пов'язані з травою, листям, чудодійними травневими росами. Недарма ж мовиться, що травнева роса для коня краща од вівса.

Травень багатий на різноманітні прикмети, віщування, славний старовинними звичаями, обрядами, святами...

М. Ткаченко

Вправа 58. Виписати в дві колонки словосполучення з прямим і непрямим додатком. Схарактеризувати засоби їх вираження та зв'язок з головним словом.

Мовний кодекс

Якнайчастіше спілкуйтеся з малям; щиро і правильно відповідайте на запитання дитини;

шануйте гідність маленького співрозмовника, давайте йому можливість висловити свою думку; не підвишуйте голос у розмові з донькою чи сином; якнайчастіше вживайте «формули ввічливості»: будь ласка, перепрошую, вибач, прошу вибачити, дякую, — виявляйте доброзичливість, прихильність;

читайте і співайте дитині і разом із нею; учіть разом вірші, пісні, загадки, приповідки, скоромовки; поєднуйте слово і гру; слово і малюнок; не допускайте у вашій оселі лайливих слів; привчайте дитину до мовного етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці; виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;

пояснюйте дитині значення незрозумілих слів; учіть правильно будувати речення;

ведіть словничок, записуйте перлини мовної творчості вашої дитини.

Такий своєрідний мовний кодекс, напевне, допоможе виховати у молодого покоління шану до рідної мови. Чи може бути щось благородніше, ніж дитяча пристрась до витоків духовності?

Із журналу

Вправа 59. Проаналізувати засоби вираження прямих додатків, установити значення родового відмінка.

1. Прийняла я дарунок від неї — то мова, тому скарбу ніколи не скласти ціни... (Л. З.). 2. Як передать журбу безкраю, що закувала серце в лід (Сос.). 3. У калини попросила корали червоні. У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки (Павл.). 4. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз (Ст.). 5. Чубенкові піднесли з переліска патронів (Ю. Я.). 6. Чимало прекрасних талановитих

людей подарувала Україні і всьому людству чернігівська земля (*Газ.*). 7. Раз Півень, риючись даремно у садку, побачив ворох жита на току і зараз кинувся туди хазяйнувати, ще й Курочку покликав помагати (*Гл.*). 8. Вони зібрали тридцять шість центнерів пшениці з гектара (*Газ.*). 9. Я візьму граблі й лопату та зроблю грядки в саду. Посаджу на них я м'яту, чорнобривці, резеду (*Позн.*). 10. Два карасики з озерця гомонять: — Не край ти серця, а спускайся до озерця... (*Гол.*). 11. Не додавай знесиленим журби, не добивай зневір'ям підупалих... (*Гр.*). 12. Вони випили чаю і продовжили розмову (*Журн.*). 13. Все починається із тебе, це усвідом і зрозумій, із твого «треба» і «не треба», з твоїх поривів і замрій (*Кр.*).

Вправа 60. Скласти речення, вживаючи за дієсловом-присудком додатки, схарактеризувати їх.

Малювати (що? чим?); переконувати (кого? в чому?); обра-ти (кого? ким?); домовитися (з ким? про що?); прикрашати (що? чим?).

Вправа 61. Виписати непрямі додатки разом зі словами, до яких вони відносяться, у дві колонки: 1) виражені безприменниковими відмінковими формами; 2) виражені відмінково-применниковими формами.

1. Минулося старе кобзарювання. Але нема без пісні існування; сліпці із нею зрячими були, без неї зрячі — темнота остання (*Павл.*). 2. Честь і слава хліборобам, що живуть в моїм селі! (*Позн.*). 3. Навчаючи дітей рідної мови, вихователька повинна давати їм знання, вміння, закріпити їх, а потім перевірити, як діти вміють користуватися ними (*Із підручника*). 4. Ми нікому не дозволимо нашу землю топтати (*Газ.*). 5. Тичина говорив своїм могутнім голосом, музика його поезії, така неповторно-оригінальна, вливалася у світовий оркестр (*С. Т.*). 6. Чути шум зливи, що невблаганно насувається на слободу (*Шиян*). 7. Завтра іменини в тітки капустини (*Кам.*). 8. Виховання Лесі Українки й інших дітей Косачів було, як на тодішні часи, незвичайне. З ранніх літ мати — письменниця Олена Пчілка — прищеплювала дівчинці любов до рідного слова та народної пісні (*В. Ш.*).

Вправа 62. Виділити узгоджені й неузгоджені означення, визначити спосіб їх зв'язку з означуваним словом.

Тільки рішуча активізація культурної діяльності, художньої і наукової творчості в усіх сферах народного життя зможе надати процесові українського відродження реальної дійової сили, піднести українську націю на вищий рівень цивілізованості. Наша культура багато має зробити, щоб звільнити кожного від комплексу меншовартості, пробудити в усій людності Ук-

раїни почуття національної честі й самоповаги. Звичайно, не легко одразу психологічно змінитися людям, які упродовж багатьох літ почували себе духовними зеками. Той, чиє життя минало в атмосфері репресій, утисків і принижень, має виявити неабияку силу духу, щоб сприйняти нову історичну ситуацію, звикнути до нового мислення і реально виявити себе в ньому. Маємо всі, відкинувши сумніви, усвідомити, що сьогочасна історія справді дає шанс нашій нації відродитись, зміцнитись духовно, повністю виявити свій творчий, інтелектуальний і мистецький потенціал.

О. Гончар

Вправа 63. Виписати узгоджені й неузгоджені означення разом з означуваним словом, з'ясувати їх морфологічне вираження.

1. Луг жив тією щемною вранішньою красою, коли чути кожен звук і запах чистий і прозорий (*К. М.*). 2. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері (*Н.-Л.*). 3. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу і смутну, у маковім вінку (*М. В.*). 4. Солдати мали завдання вийти до набережної (*Гонч.*). 5. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (*Сос.*). 6. Люблю я слово щедре і добірне, земне, мов корінь, крильне, наче вись, твоїм ділам і твоїм мріям вірне, щоб ти у нім, як в дзеркалі, світивсь (*В. Б.*). 7. Опадав черемхи цвіт (*Сос.*).

Вправа 64. Із наведених словосполучень вибрати ті, в яких іменник у родовому відмінку виступає означенням; з'ясувати їх значення.

Діти дошкільного віку; роки дитинства; дорога на захід; радість перемоги; навчання дітей; тепло весни; креслення деталі; виступ малят; цвіт черемхи; будівництво школи; холод зими; утвердження ідеалів; творці краси.

Вправа 65. Скласти речення з поданими неузгодженими означеннями.

З карими очима; зразкової поведінки; з позолотою; середніх років; високого зросту; у два поверхи.

Вправа 66. Знайти й виділити прикладки разом з означуваним словом; з'ясувати, яким типом зв'язку вони пов'язані.

1. У тиші урочій до Пам'яті йдем, що в серці відлунює грізно, в святому мовчанні над вічним вогнем схиляється мати-Вітчизна. 2. Срібний спів із зелен-саду розливає біль-досаду. 3. Косить день чебрець-траву, аж іскриться зірчасто... 4. Ой весна-весняночка стала біля ганочка (*Із тв. Кр.*). 5. Півнику-розбійнику, що ти наробив? 6. А ґрунти і дні і ночі холодить мороз-тріскун. 7. Під віконцем дві лисички — звісні модниці-сестрички (*Із тв. Позн.*). 8. Місто Київ — зелен сад. 9. І скоро крилами жар-птиці

махне жаданий мирний день (*Вор.*). 10. В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (*Н.-Л.*).

Вправа 67. У поданих реченнях знайти прикладки; де потрібно, поставити дефіс або лапки, обґрунтувати їх. Визначити різновид прикладки за значенням.

1. Пахне чорна ніч полин травною... (*Шук.*). 2. І ці схожі на два перестиглі пшеничні колоски вуса, і розстебнутий кожух, і сіра каракулева шапка папаху робили його схожим на молодого, веселого чумака (*К. М.*). 3. Ой сонечку батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! (*Олесь*). 4. Буду я навчатись мови золотої у трави веснянки, у гори крутої... (*Мал.*). 5. Роман Уласа Самчука Марія — перший в українській літературі художній твір про примусову колективізацію, так зване розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників хліборобів, про голодомор тридцять третього року. Написаний він у високому стилі хроніки життя жінки селянки, яка мимохіть підноситься до символу України (*С. П.*). 6. Кілька років тому у Веселці була видана книжка оповідань і казок Василя Чухліба Олень на тому березі (*Сл.*). 7. Григорій Тютюнник народився в селі Шилівка на Полтавщині (*Із підручника*). 8. Поетеса Ірина Жиленко писала для дітей і про дітей (*М. М.*). 9. Я жив колись у готелі Україна (*Р. Т.*). 10. Університет Києво-Могилянська академія знову одчинив свої двері для абітурієнтів (*Газ.*).

Вправа 68. Скласти речення, в яких прикладки стояли б перед власною назвою й після неї.

1. Леся Українка. 2. Анатолій Пономаренко. 3. Україна. 4. Славутич. 5. Національна академія наук України.

Вправа 69. Знайти обставини, визначити їх підклас, вказати, до якого слова в реченні вони належать і яким типом зв'язку поєднані з ним.

На вулиці нікого з товаришів не було; Ваня швиденько побіг на гору й спустився в долину. Тепер він ішов тихо, плутаючись у високій траві. Із трави роєм вискакували коники і з шелестом розлітались на всі боки. Десь звисока лилась пісня жайворонка — весела, потужна й легка. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайній.

Ваня йшов у глиб степу. Тут не було жодних шляхів і стежок, того що сюди не їздили й не ходили. Рівчак був далеко. Його проривала дощова вода, й з кожним роком він робився глибшим і страшнішим. Серед рівного степу він зненацька крутими прірвами спадав униз, жовтіючи своїми глиняними стінами. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що всередині степ жовтіший, ніж на поверхні.

В. Підмогильний

Вправа 70. Виписати обставини й схарактеризувати їх за семантичними різновидами та за морфологічним вираженням.

1. Мені в дорогу вирушать пора. Я завтра вранці за кордоном буду. Та я стою біля Дніпра, його вітри й тепло вбираю в груди (Тк.). 2. Незбагненно, нездійснено з губ, із голосу, з сердець добувається спасенне слово — вічності гонець (Ю. С.). 3. І дощ рясний вологу ронить на втіху місту і селу (М. Р.). 4. Тільки від любові до рідної землі народжується громадянський подвиг (М. П.). 5. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний! (Л. Укр.). 6. Люба, милая, — чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай (П. Т.). 7. Зопалу я звівся на ноги (Зб.). 8. Прибіг схватись під ялинку маленький зайчик (Б. Ол.). 9. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку (Коц.).

Вправа 71. Зробити усний і письмовий синтаксичний розбір другорядних членів речення.

Схема розбору:

1. Речення з другорядними членами для аналізу.

2. Другорядні члени речення і їх аналіз:

Означення: а) узгоджене / неузгоджене; б) з яким словом пов'язане; в) яким типом підрядного зв'язку пов'язане з означуваним словом; г) морфологічне вираження (частина мови, форма).

Додаток: а) прямий / непрямий; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

Обставина: а) вид обставини за значенням; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

Зразок розбору:

Усного

Розбудили мене сьогодні пташині голоси (Г. Тютюнник).

Мене, сьогодні, пташині — другорядні члени речення, *мене* — додаток, прямий, бо виражений займенником у знахідному відмінку без прийменника, залежить від присудка *розбудили*, з опорним словом пов'язаний способом підрядного зв'язку — керуванням, додаток виражений займенником у знахідному відмінку без прийменника.

Сьогодні — обставина часу, залежить від присудка *розбудили*, з опорним словом пов'язана способом підрядного зв'язку — приляганням, обставина виражена прислівником часу.

Письмового

Мене, сьогодні, пташині — другор. чл. реч., *мене* — додаток, прямий, залеж. від *розбудили*, керування, займен. у знахідному відмінку без прийм.

Сьогодні — обстав. часу, залеж. від *розбудили*, прилягання, присл.

Пташині — означення, узгоджене, бо узгоджується у відмінку й числі, залежить від підмета *голоси*, з опорним словом пов'язане способом підрядного зв'язку — узгодженням, узгодження повне, означення виражене прикметником.

Пташині — означ., узгодж., залежить від *голоси*, повне узгодж., прикм.

1. Осінь клени одягає у багрянцеві плащі (*О. П.*). 2. Книжки і храми гинуть теж, як люди, в хуртечі війн зникаючи навек (*Н. Нікуліна*). 3. Зіходить доля тихо на орбіту високоточних дум і почуттів (*Вінгр.*). 4. При світлі волі всі краї хороші (*Л. Укр.*). 5. Ми двічі вмерти змогли б за чорний вугіль, за чорний хліб; за чорні натруджені руки ми двічі умерти змогли б (*Баж.*).

Вправа 72. Зробити повний синтаксичний розбір поданих речень: 1) за метою висловлювання; 2) за будовою; 3) головні члени речення та їх характеристика; 4) другорядні члени речення та їх характеристика.

Примітка. Схеми аналізу і зразки див. у попередніх вправах до відповідних тем.

1. Пісня і праця — великі дві сили (*Фр.*). 2. Ніщо не промина і не зника (*Жил.*). 3. Сонце гріє, вітер віє, а вода тече. Наша мати-пшениченька золоту сорочку тче (*Павл.*). 4. На узліссі під горою, в шумі верховіть невмирущому герою пам'ятник стоїть (*Ул.*). 5. Весна прийшла. Ярками до Дніпра дзвінко побігли сто малих і великих ручаїв (*О. П.*). 6. Вісім синів ненька годувала і всім синам щастя-долю дала (*Н. тв.*).

Односкладне речення в системі простого речення

Вправа 73. Із поданого тексту виписати односкладні речення. Схарактеризувати їх за засобом вираження головного члена, вказати тип односкладного речення.

Дедалі частіше чуємо в суспільстві велике й мудре слово: берегти. На захист культурної спадщини та природи приймаємо авторитетні ухвали, тож чи не пора вже зі всією силою законів питати з кого слід за свавільно зруйнований пам'ятник національної історії, культури, архітектури, за кричуще недбальство в ставленні, скажімо, до книжкових фондів наших беззахисних бібліотек?

Уміти берегти — це стає настійним велінням часу, і література тут не може стояти осторонь. Важливо сьогодні зі всією пристрасстю будити в людях саме цю потребу — оберігати життя в усіх його виявах, у природній мудрості й гармонійності.

Бережімо свою одвічну колыску у мир на землі, який нині стає синонімом самого життя, бережімо моральний уклад і великих,

і найменших народів, бережимо північні й південні ріки, ліси і повітря, красу трав і мову кожного народу, кожний виплеск духовності, кожне зернятко вселюдського досвіду.

О. Гончар

Вправа 74. Виписати означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення. Підкреслити в них головний член, назвати ознаки, за якими ці речення розрізняються.

1. Живу без слів. У тиші тішусь, зелений — з ніг до голови. Читаю книгу наймудрішу із літер, листя і трави (*Кр.*). 2. Сльозами, сміхом змийте плями і станьте чисті і ясні. Летіть у вирій журавлями назустріч сонцю і весні (*Олесь*). 3. Мене любили, я любив — і це найбільше в світі щастя (*Ст.*). 4. Поїдь в село, де ти ходив маленьким, зайді в колгосп, де йде життя вперед, і обійми свою стареньку неньку, і ти відчуєш знов, що ти поет (*Л. З.*). 5. Радій хлібові не в полі, а в stodолі (*Н. тв.*). 6. Весною в селі встають рано (*Тют.*). 7. Хочу слухать забуті пісні, хочу бачити місячні плями (*Сос.*). 8. В залі знають, чом їх в парі величають (*Б. Ол.*). 9. Друга пізнають в біді (*Н. тв.*). 10. Спите, а хліб цвіте (*Н. тв.*). 11. Її звали Наталею (*Грін.*). 12. Шануй учителя, як родителя (*Н. тв.*). 13. Не забувайте незабутнє, воно вже інеєм взялось (*Кост.*).

Вправа 75. Визначити тип односкладних речень, назвати головний член і вказати його морфологічне вираження.

1. Уже світлішає над гаєм (*Ст.*). 2. Поле, поле безкрає... І світає, і смеркає... (*Перв.*). 3. Знов стало накрапати, й вони пішли хутчіше (*Гуц.*). 4. А їй не підняти відерце, водою налите (*Л. З.*). 5. Щулились дороги, мерзли хмари, в сіру безвість зносило міста... (*Драч*). 6. Прийти б і, забутому, ступити на поріг, дорожню б торбу скинути, з чобіт змести сніжок, почути з хати: «Сину, ти?» — і ще б ступити крок (*Нагн.*). 7. І не гуляти чорним чумам по полю, всіяному сумом (*М. Р.*). 8. Високі сосни. Серпень. Спека. Усе так звично. Синь ріки. Летять над Ворсколю лелеки. А ген над гаєм — літаки (*Мур.*). 9. Нас тепер нікому не скорити (*М. Р.*). 10. Іноді людям щастить у житті (*Собко*). 11. Несподівано стало жаль батька (*Кон.*). 12. І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг... По снігу бредуть бійці (*Тют.*). 13. Тобі подякувати, земле, треба, що ти відкрила день оцей мені... (*Тк.*). 14. Днями орати поля гіркуваті, сіяти зерна ядерні, хмільні. Вночі у травах під зорями спати — більшого щастя не треба мені (*Ст.*). 15. Нам другої дороги нема! (*Нех.*). 16. Нам треба голосу Тараса (*Н. Т.*).

Вправа 76. Серед наведених речень виокремити двоскладні та односкладні. Визначити предикативні центри. Чи можлива заміна односкладних речень на двоскладні і навпаки?

1. Сталь гартується в огні, а людина — у труді (*Н. тв.*). 2. Ποезія повинна бути чиста (*Довж.*). 3. Любий друже, працєю, славних дітей вітай (*Гонч.*). 4. І раптом стало тихо на планеті (*Підс.*). 5. Потім ми заглянем до зорі в віконце (*Л. Укр.*). 6. Мужай, прекрасна наша мово (*М. Р.*). 7. Лине пісня в садах солов'їна (*Нех.*). 8. Вийду в степ до синьої криниці (*Мал.*). 9. Повіяло справді холодом (*Мирн.*). 10. Дощ січе. Вогнів не видко. Лиш громи гучні. Ти промерз, промок до нитки... Холодно мені (*Тк.*). 11. Чекаю зустрічі з тобою, а ще зима, як білий сон (*Дяк.*). 12. Так серцю босому в цім світі незатишно! (*Шп.*). 13. Пахне ніч гвоздиками над принишклим світом, яблунами дикими, тополиним цвітом (*Як.*). 14. Праця — щастя (*Н. тв.*). 15. Ключі від щастя в наших руках (*Ст.*). 16. Дерево міцне корінням, а людина — друзями (*Н. тв.*). 17. Славним людям жити в цім будинку (*Юц.*).

Вправа 77. Дібрати з творів художньої літератури п'ять односкладних означено-особових речень; визначити форму вираження головного члена.

Вправа 78. Із книги «Прислів'я та приказки» (К.: Наук. думка, 1989) виписати десять узагальнено-особових речень; з'ясувати форми вираження головного члена.

Вправа 79. Від наведених дієслів утворити безособові форми та ввести їх у речення.

Вірити, дихати, хотіти, думати, говорити, згадувати.

Вправа 80. За поданим початком продовжити розповідь, використуючи різні типи односкладних речень.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі (*Панас Мирний*).

Вправа 81. Зробити синтаксичний розбір односкладних речень за поданою схемою.

С х е м а розбору:

1. Речення для аналізу.
2. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Тип речення за емоційно-експресивним забарвленням (окличне, неокличне).
4. Тип речення за наявністю головних членів (односкладне).
5. Головний член односкладного речення.
6. Форма вираження головного члена.
7. Тип односкладного речення.
8. Тип речення за наявністю другорядних членів.
9. Тип речення за ускладнювальними засобами.
10. Тип речення за повнотою.

Зразок розбору:

Усного

Письмового

Вчись не до старості, а до смерті (Н. тв.).

Речення за метою висловлювання розповідне, за емоційно-експресивним забарвленням неокличне, за наявністю головних членів — односкладне, *вчись* — головний член, виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини наказового способу, речення узагальнено-особове, речення поширене, бо наявні обставини часу *не до старості, до смерті*, ускладнене однорідними обставинами, повне.

Реч. розповідне, неокличне, односкл., *вчись* — головний член, виражений дієсл. 2-ї ос. одн. наказ. способу, узагальнено-особове, поширене, ускладн., повне.

1. Можна смерть лише смертю здолати (*Маланюк*). 2. Безлюдний, похмурий край... (*Гонч.*). 3. Не чути ніякого голосу (*Фр.*). 4. Тепер тут будували велику пристань (*Баиш*). 5. На сизих луках скошено траву (*М. Р.*). 6. Що посієш, те й пожнеш (*Н. тв.*). 7. Для добрих друзів відчиняю дім (*Мал.*). 8. За Дніпром ліси зимові... (*Тк.*). 9. Не берися не за своє діло (*Н. тв.*). 10. Йому в голові мутилося від думок (*Петл.*).

Вправа 82. Переписати односкладні речення, згрупувавши їх за типами головного члена і його морфологічної форми; визначити семантичні різновиди безособових речень.

1. Люблю матусю, батька люблю, люблю хатину рідну свою, і рідну школу, і вчителів... (*Підг.*). 2. Було висловлено дві протилежні думки (*См.*). 3. Питають, де любов краси і сили могла дістати в трудний час війни (*Тк.*). 4. Двічі молодим не бути. 5. Проти віку нема ліку. 6. Чесне діло роби сміло. 7. З добрими людьми завжди згоди можна дійти (*Н. тв.*). 8. Пахло прив'ялим полином (*Перв.*). 9. Пообідали сухий хліб з сіллю (*Мирн.*). 10. Юно йдемо до мети (*Сос.*). 11. Нещадні будьмо до найменших хиб (*Підс.*). 12. Нема мудріших, ніж народ, учителів (*М. Р.*). 13. Не закувати в кайдани ідею (*Л. З.*). 14. Тиша і спокій (*М. Карп.*). 15. Не забувай про отчий свій поріг (*Мал.*). 16. Спогади... Розумно зробила природа, що дала людині пам'ять (*І. В.*). 17. Синім холодом од трав віє (*Сос.*). 18. Осяяти землю безщасною треба (*Л. Укр.*). 19. Не брудни криниці, бо схочеш водиці (*Н. тв.*). 20. Дитинство... Як приємно згадувати дитинство (*О. Гурейв.*).

Вправа 83. Прочитати уривок із заповіді Порфирія Іванова, визначити тип односкладних речень; з'ясувати морфологічне вираження головного члена.

Вітайся з усіма людьми скрізь і всюди, особливо з літніми. Хочеш мати здоров'я, вітайся з усіма.

Допомагай людям, чим можеш, особливо бідному, хворому, ображеному і нужденному. Роби це з радістю. Озовись на його нужду душею й серцем. Переможи в собі жадібність, лінощі, самовдоволення, здирство, жах, лицемірство, гордовитість. Вір людям і люби їх, не говори про них несправедливо. Задуми не відокремлюй від діла. Прочитав — добре, а найголовніше — роби! Розповідай і передавай досвід цієї справи, але не вихваляйся і не заносся в цьому. Будь скромним.

Нечленовані речення.

Неповні двоскладні й односкладні речення

Вправа 84. Схарактеризувати типи нечленованих речень.

1. — Ви помиляєтесь, товаришу, — сказав він до інструктора, — українізація повинна скріпити змичку міста й села... — Го-го-го! Так і у вас змичка? (*Підм.*) 2. — Ну, ви вчора, як ми їхали з району, питали, чи я не знаю, що таке ретроград. Настя в словнику подивилася. — А-а-а, — розчаровано потягнув Михайло Васильович... (*К. М.*) 3. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман! — Ага, пане полковнику! (*Кул.*) 4. Там, де пустка замість серця, порятунку вже не буде. Але ні? Ще є надія... (*Вор.*) 5. — Драстуйте! — хрипло поздоровкався він (*Вин.*) 6. — Повернемо, мабуть, додому, чи що? — Ні! Гайда на Солонський Яр (*Хв.*) 7. К о п и с т к а. Ось воно! Впіймав! Провокація... Г а н н а. Ну? К о п и с т к а. Вся ця наволоч робить нам провокацію... (*М. Кул.*) 8. — О! — дивувався дядько... — А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»... (*Тют.*) 9. Ч о р н и й. Ти... (*Бере зі столу папірець*). Твій? О л е н к а. Так. Ч о р н и й. Тут написано: «Здрастуй, Кравцов!» Що це таке? (*О. К.*) 10. Одна дорога нам в майбутнє прослана. — Добро пожаловать! — Ласкаво просимо! (*С. Л.*) 11. — У тебе що, двері забиті? — пручалася Софія. — Угу (*К. М.*) 12. — Ми вернем вам ваше добро десятирицею. — О, спасибі, батьку! (*Кул.*) 13. — От хто піде! — каже басиста. — Куди? — питає той. — По живицю. — Ов-в-в! — озвався бурсак. — Аж у город? — Ні! (*Св.*) 14. — Що їв! що то? — питавсь Михайлик. — Цить! Татари! (*Б. Гр.*)

Вправа 85. Увести (усно) в діалогічне мовлення стверджувальні та заперечні нечленовані речення.

1. Так. Атож. Авжеж. Аякже.
2. Ні. О ні. Так ні. Ні-ні.

Вправа 86. Встановити типи неповних речень: 1) речення структурно й семантично неповні; 2) речення структурно неповні, але семантично повні.

I. 1. Позаду стільки мурів і проваль, перед тобою — далеч ясновида (*М. Р.*) 2. Коли ворожий почуєш постріл, рушницю —

й на коня (*Баж.*). 3. Нині на робочому столі письменниці два рукописи. Один для дорослих, другий для дітей (*В. П.*). 4. Співуча, солов'їна мово-мамо! Перед тобою — сонячні мости! (*Н. Ш.*). 5. Нечутно облітають пелюстки, і кожна — дівочовник швидкоплинний (*М. Кр.*). 6. Зверніть увагу на ялину: на похмуру дощову погоду її гілки опускаються донизу, на погожу днину — піднімаються, дерево «веселішає» (*Н. тв.*). 7. Бегемоти вносять ноти, коні-поні — по гармоні. Слон Мирон — патефон. Білка — вербову сопілку (*Кам.*). 8. Попід ручки йшли танком Моховик з польовиком, Дощовик — із краснюком, Печериця — з маслюком. А весела Сироїжка, Сироїжка — Біла Ніжка — з юнаком Боровиком! (*О. Г.*). 9. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він — попереду нас і за нами, зліва од нас і справа. У косатих вербах понад нешироким путівцем, у гнучких лозняках, що підступають до тихоплинної покрученої Сули (*О. П.*). 10. Міцно стоять всі будинки на місці, мій же — неначе кружляє над містом (*Рахм.*). 11. Немов весела комашня, гралася в схованки на площі дівора. Ховалися за дорослими, в'юнко шмигали поза спинами, ловили одне одного, верещали і сміялися (*Зб.*). 12. Гульк, а навстріч, як з-під землі, козаки з кіньми (*Гол.*). 13. З лісу шепче гілка, з жита — перепілка, з-за широкого лиману журиться сопілка (*Мал.*). 14. В українській мові запроваджено суворий порядок розташування числівників та іменників. Числівник стоїть попереду, позаду — іменник (*Вих.*).

II. 1. — Миколо, що ти робив учора ввечері?

— Дивився футбол по телевізору.

— А хто грав?

— Іспанці з англійцями.

— І хто ж виграв?

— Наші! (*Журн.*).

2. Юрчик вискочив з двору і кричить:

— Гей, Катрусю, це ти?

— Я.

— Що ти робиш?

— Загадки пригадую.

— І пригадала?

— Пригадала: поле неміряне, вівці нелічені, пастух рогатий!

(*Сенч.*).

Вправа 87. Серед наведених речень знайти неповні контекстуальні, ситуативні та еліптичні й охарактеризувати їх. Пояснити наявність чи відсутність тире в неповних реченнях.

1. Щастя скоро покидає, а надія — ніколи. 2. У липні сонце йде на зиму, а літо — на спеку. 3. Шабля ранило голову, а слово —

душу (*Н. тв.*). 4. Біжать дві колії, а з боків весною вмиті озимі та рожева ярина (*Панч*). 5. Я в двері, а вона за мною в сад (*М. В.*). 6. Пішла селом, плаче Катерина; на голові хустиночка, на руках дитина (*Т. Ш.*). 7. Зелено-зелено було того літа в Лебедині, і сам він був якийсь радісний, веселий... А головне — чистий (*Вишня*). 8. Скажіть, чого варта наша земля без таких ось радістю витворених куточків!? І над усім цим була нависла чи то сокира, чи то коса. Словом — смерть. Тяжка, болісна (*К. М.*). 9. Під осиками в діброві — гриб у шапці малиновій. А он під ялинами рижики, не великі й не малі виглядають із землі (*С. С.*). 10. Візьмеш на долоню грудочку цукру — Ласунка вже на долоні. Вхопить передніми лапками цукор — і в рот (*Зб.*).

Вправа 88. Переписати, поставити, де потрібно, на місці пропущеного члена речення тире. Пояснити пунктограму, назвати пропущений член речення.

1. У літописах, давніх книжках знаходимо цілі розсипи влучних образних висловів, у яких мудрість предків, життєвий досвід, правила буття (*Журн.*). 2. Чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаємо, що бондар виготовляв бочки, стельмах вози, гончар вироби з глини. От і маємо: Бондарчук, Бондаренко, Гончар... (*Сл.*). 3. Всі ті закони (Володимира Мономаха) продиктовані вимогами християнської моралі, спрямованої на очищення помислів людських і виховання в дусі доброзичливого ставлення до всіх на світі, а надто всіх знедолених (*Із кн. «Дванадцять місяців»*). 4. Квіти волошок дарували людям блакитний, м'ята й вероніка зелений, чорниці червоний колір (*Із підручника*). 5. Пишіть собі на радість, людям на користь (*Єф.*). 6. Весна багата на квітки, а осінь на сніпки. 7. Вересень пахне яблуками, а жовтень капустою. 8. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться (*Н. тв.*). 9. Верби над ставом похилилися... Оселі й стежки в лопухах (*Панч*). 10. Багато цікавого дізнаєшся з книжечки Тамари Коломієць «Веселе місто Алфавіт». Наприклад, про кирилицю, кожна літера якої мала якусь назву: «А» називалася «аз», «Б» «буки» (*Газ.*). 11. Хвилини здаються тобі за години, години за дні, дні за роки (*Мирн.*). 12. Огірочки-огірки не ростуть там, де грядки: той заліз у верболіз, той аж на жердину. 13. Їде хлопчик на мітлі, а горобчик на козлі, а собака на лопаті, а ворона на курчаті, а на стриженій вівці кіт з гітарою в руці! (*О. Головка*). 14. Офіцер за мить опинився на землі, а Козаков у сідлі (*Гонч.*).

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає синтаксис і з яких розділів він складається?
2. Дати визначення словосполучення.
3. Які типи словосполучень виділяють залежно від ступеня семантичного злиття компонентів?
4. Які сполучення слів не належать до словосполучень і чому?
5. Які типи словосполучень виділяють за будовою?
6. Назвати типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова й навести приклади.
7. Які типи словосполучень виділяють за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами? Навести приклади.
8. Назвати способи підрядного зв'язку між словами у словосполученні.
9. Які засоби вираження синтаксичних відношень у словосполученнях?
10. Чим речення відрізняється від словосполучення?
11. Які головні ознаки речення?
12. Як речення співвідноситься із судженням?
13. Назвати типи речень за метою висловлювання.
14. Які інтонаційні та структурні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень? Навести приклади.
15. Навести приклади різних типів питальних речень і схарактеризувати їх.
16. Що можуть виражати спонукальні речення?
17. Які типи речень виділяють за структурою?
18. Що покладено в основу поділу речень на прості й складні; двоскладні й односкладні; поширені й непоширені; повні й неповні?
19. Чим можуть бути ускладнені прості речення?
20. Яким може бути порядок слів у реченні?
21. У якому разі можливе відхилення від основних закономірностей порядку слів у реченні?
22. Дати визначення головних і другорядних членів речення.
23. Якими частинами мови виражається простий підмет? Навести приклади.
24. Чи може простий підмет виражатися словосполученням?
25. Схарактеризувати способи вираження складеного підмета.
26. Назвати типи присудків і навести приклади.
27. Чим виражається простий присудок?
28. Чим може ускладнюватися простий присудок?
29. Який присудок називається іменним складеним?
30. З'ясувати роль зв'язки в іменному складеному присудку.
31. Який присудок називається дієслівним складеним?
32. Назвати основні типи дієслівного складеного присудка.

33. Навести приклади речень з ускладненими іменними та дієслівними присудками.

34. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком?

35. В яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?

36. З'ясувати типові особливості узгодження присудка з підметом.

37. Виписати з творів О. Олесь для дітей 10—12 простих речень із різними типами головних членів (*Олесь Олександр. Все навколо зелені: Вірші, поеми, казки. — К.: Веселка, 1990*).

38. Які члени речення називаються другорядними? Назвати їх.

39. Схарактеризувати узгоджені й неузгоджені означення.

40. Чому прикладку вважають особливим видом означення?

41. На які групи поділяються прикладки за значенням?

42. Схарактеризувати прямі й непрямі додатки та способи їх вираження.

43. На які групи за значенням поділяються обставини? Охарактеризувати кожену групу, навести приклади.

44. Як пов'язуються другорядні члени речення з головними?

45. Дібрати з художньої літератури три прості речення та зробити повний синтаксичний розбір їх.

46. Які речення називаються односкладними?

47. Які типи односкладних речень виокремлюють у синтаксичній науці?

48. Чим відрізняються означено-особові від узагальнено-особових речень? У яких стилях мовлення вони вживаються?

49. Чим характеризуються безособові речення? Які є їх типи за способом вираження головного члена?

50. Назвати основні різновиди номінативних речень.

51. Навести приклади різних типів односкладних речень.

52. Назвати ознаки нечленованих речень.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Моя родина; сум і любов; дати шанс; буде приходити; понад лісом; піти прямо; сонце встає.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Вітер почне безжально зривати осінню красу зажуреного клена (*Кон.*). 2. І віриться, й не віриться мені В повернення весни у листопаді (*В. Грипас.*). 3. Будемо ж берегти наше мирне небо (*Газ.*).

Варіант 2

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Актуальне інтерв'ю; рубати з плеча; зростила по-материнськи; подолати перешкоду; більш витривалий; річки й озера; біля берега.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Зіграй мені осінній плач калини (*Кост.*). 2. Без виміру минулого ми не можемо знати обсяг майбутнього (*М. Ол.*). 3. Чорну душу милом не відмисш (*Н. тв.*).

Варіант 3

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Назустріч матері; подати рукою; думати над прочитаним; твори Івана Франка; студент-відмінник; ніч була теплою; найбільш точно.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. На другий день кажуть мені «Апостола» читати (*Б. Л.*). 2. На добраніч! Я прийду завтра (*Зб.*). 3. І ніхто не зможе відібрати У людей добуте щастя — мир (*Павл.*).

Варіант 4

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Уміння читати; відповідно до наказу; дехто з них; газети, книги, часописи; готуватися заздалегідь; будемо навчатися; рук не покладати.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Іду в полях. Нікого і ніде (*Кост.*). 2. Коштовні скарби української народної культури мають бути повно використані в нашому житті (*О. Ольжич*). 3. Спогадаймо повість незабутню про далеку вільную країну... (*Л. Укр.*).

Варіант 5

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Вірний заповітові; чи доля, чи недоля, чи радість; учитель-методист; не йде з голови; трохи гірше; менш приємний; пташки співають.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Як нам помістити у корито Наші сподівання молоді (*Сим.*). 2. Було у цьому щось таке тривожне! (*Кост.*). 3. Осталися сиротами старий батько й мати (*Т. Ш.*).

Варіант 6

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Довідатися з першоджерела; ламати списи; ні сліз, ні відчаю; свято для дітей; занадто серйозний; найбільш цікаво; вони розмовляли.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Скільки сказав би я слів про цю весну осінню... (М. Р.). 2. Ще з пелюшок дитину привчали любити й шанувати хліб (Ск.). 3. Шалені темпи. Час не наша власність (Кост.).

Варіант 7

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Згадувати зустріч; збити з пантелику; запрошення приїхати; менш зручно; шумить море; солов'їна мова; сум і любов.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. «Бринить» має декілька нюансів, відтінків (М. Кул.). 2. У нас немає справжнього почуття гідності... (Довж.). 3. Криши, ламай, трохи стереотипи! (Кост.).

Варіант 8

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Вірити в майбутнє; утричі ближче; не давати спокою; нехай заспіває; ми з сином; буду лікарем; щедre слово.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Позаду мене вода, озеро (Вінгр). 2. Спрямувати всю свідомість на хороше в людях (Довж.). 3. Посадити деревце — залишити про себе найкращу пам'ять (Стус).

Варіант 9

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Накивати п'ятами; ані увечері, ні в сні; знемагати від болю; відданий справі; місто Черкаси; будуть лагодити; більш точно.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. І кожне оте його «люби!», кожне оте «цілуй!» обгортало пахощами бузку й конвалії (Гуц.). 2. Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить (Кост.). 3. Хіба самому написати таки посланіє до себе та все дочиста розказати... (Т. Ш.).

Варіант 10

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Мати руку; всупереч віщуванням; нехтує небезпекою; прекрасна мати; і радість, і честь; найбільш цікавий; більшість дітей прийшло.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Тут буває по дві-три посівні компанії на рік без єдиної збиральної (Довж.). 2. Було моторошно ступати на цю незайманість (Ф. Рого-

вий). 3. У рослинній символіці квіти конвалій пов'язують з найкращими почуттями людини (Б. Заверуха).

Варіант 11

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Прийшов побачити; пекти раків; поклонитися в ноги; схожий на матір; місто Київ; ні озер, ні трав; розмовляли ми з тобою.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Визволені не можуть забути своїх визволителів (Гонч.). 2. Піти, піти без цілі і мети... Вбирати в себе вітер і простори... (Клен). 3. Даруйте синові годинник на день народження (Журн.).

Варіант 12

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Почервоніти від сорому; сміливий, але розважливий; буде знати; через тиждень; небо в зорях; день здавався перлиною; боротьба з недоліками.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. «І кожне «ні» — вогненне чує «так»...» (М. Р.). 2. Троянду називали «милосердною» квіткою завдяки цілющим властивостям вироблених з неї парфумів (С. Приходько). 3. — А сни доводилось бачити? — Звичайно (Гонч.).

Варіант 13

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Посеред кімнати; бризки від роси; більш прийнятний; посаджений батьком; будеш чекати; журавлиний клич; сумує стежка.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Я хочу сказати серцем вистраждане слово... (Кост.). 2. В слові — ваша міць велика! В пісні — дух ваш незалежний! (Х. Алчевська). 3. Ой, не світи, місяченьку, та на той перелаз (Н. тв.).

Варіант 14

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Набігла хмарка; буду слухати; найбільш переконливий; розкішне дерево; живе в роботі; тополя і верба; багато студентів.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. На чужому коні далеко не заїдеш (Н. тв.). 2. Та серед цієї юрби годі було шукати співчуття (І. Білик). 3. Хто наложив на мене обов'язок тішити живих калейдоскопом радощів і горя? (Л. Укр.).

Варіант 15

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Йдуть чумаки; досвідченіший із присутніх; радий буду побачитися; камінь спотикання; зачарувати присутніх; жити сутужно; центральна площа.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Сивина навчила кожну мить хорошу берегти (М. Р.). 2. Доберемся за три години за стонадцять верств до родиночки (Кост.). 3. Слід повернути народу мову в усій її понятійній красі й повності (А. Трубайчук).

Варіант 16

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Дотепніший із учнів; щире вітання; сестра з братом; чудеса в решеті; пишатися батьками; готовий відповідати; місто Київ.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Повість «Зачарована Десна» — найпрекрасніший твір Довженка (Пл.). 2. А там і в місті гвалт і колотня (Л. Горлач). 3. В хатинці було холодно, вогко й темнувато (Вин.).

Варіант 17

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Люди і рослини; річка Роставиця; ніч прийшла; кличе на пораду; навчи жити; через дорогу; сіяти жито.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. — Ви чимсь схвильовані? — Ні (Корн.). 2. Вигаптуй на небо райду-гу-доріжку, Простели до сонця вишивку-маніжку (Сим.). 3. Пропало, пройшло, пролетіло. Минулося, щезло, сплигло. Лишень головешками тліло. Лишень попелищем цвіло (Драч).

Варіант 18

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Людська оселя; відрізати хліба; дуб і берест; після вечері; похвалити за знання; будемо слухати; довго очікуваний поєдинок.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Як увявить життя без пісні? (В. Лісник). 2. Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку (Гонч.). 3. Після зими, після холодів білити хати — найкраще свято у селі (Гуц.).

Варіант 19

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Гордитися буду; вправа методичного характеру; всупереч політиці; клен і явір; досить повільно; дивитися крізь пальці; двоє стояли.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Розмовляли ми з тобою сердечно і просто (М. Р.). 2. З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе (Т. Ш.). 3. Пронеси крізь роки і негоду В серці віру нескорену й горду. Віра в рідну твою Батьківщину Починається з віри в людину (Заб.).

Варіант 20

1. Зробити письмовий аналіз словосполучень. Визначити, які з наведених прикладів не є словосполученнями, пояснити чому.

Смуток Стефаника; розлука і мука; пообіцяти мені; один із п'яти; буду вчителем; продовжувати читати; пізно ввечері.

2. Зробити синтаксичний розбір поданих речень.

1. Гори стали справжнім випробом для армійських коней (Гонч.).
2. Треба насамперед бути хорошим громадянином і вносити своє громадянське самопочуття і в сім'ю (А. Макаренко). 3. Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті... (П. Т.).

2. Проблемні завдання

1. Утворити словосполучення, в яких наведені слова виступали б то в ролі головного, то в ролі залежного компонента. Визначити їх типи за морфологічним вираженням головного слова та за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами.

- а) вірний, будувати, життя;
- б) щасливий, писати, далеко;
- в) чорний, малювати, краше;
- г) вчитися, мрія, одружений;
- д) праворуч, повернутися, любов.

2. Визначити тип синтаксичного зв'язку (підрядного) в словосполученнях з полісемічними словами.

1. Відповідати на запитання; відповідати вихователеві; відповідати правильно; відповідати біля дошки; відповідати за вчинок; відповідати за здоров'я дитини; відповідати дійсності.

2. Кидати лист у скриньку; кидати сніжкою; кидати тінь на землю; кинути слово; кинути мимохідь; кинути погляд на дівчину; кидати погану звичку.

3. Приймати м'яч; приймати у спадок; приймати залік; приймати всерйоз; приймати на роботу.

4. Вивчати мову; вивчати ґрунтовно; вивчати з першоджерел; вивчати з товаришем; вивчати на занятті.

5. Дивитися в книгу; дивитися вперед; дивитися пильно; дивитися за дітьми.

6. Засуджувати злочинця; засуджувати за злочин; засуджувати за законом; засудити справедливо.

7. Ділити на частини; ділити між дітьми; ділити з сестрою; ділити порівну; ділити горе.

3. Скласти словосполучення, додаючи до поданих слів слова з дужок. Визначити відмінності в побудові словосполучень зі спільним словом. Чи відрізняються вони за семантико-синтаксичними відношеннями?

1. Поважати (батьки); повага (батьки).
2. Просити (допомога); прохання (допомога).
3. Подякувати (друг); подяка (друг).
4. Написати (стаття); написання (стаття).
5. Захищати (Вітчизна); захист (Вітчизна).
6. Виконати (план); виконання (план).
7. Узагальнювати (казаний); узагальнення (казаний).
8. Отримати (рахунок); отримання (рахунок).
9. Зустріти (студент); зустріч (студент).

4. У складі яких словосполучень залежний іменник має закінчення *-а*, а у складі яких — *-у*? Відповідь обґрунтувати письмово.

1. Середина (листопад) — краса (листопад).
2. Початок (акт) — складання (акт).
3. Не вистачає (папір) — підписання (папір).
4. Ремонт (блок) — представник (блок).

5. Прочитати речення, визначити роль дієслова *бути* в кожному з них.

1. Кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток... (Н.-Л.).
2. Мені невесело було й на нашій славній Україні (Т. Ш.).
3. У Малишка було багато літературних учителів (Павл.).
4. Сінокос у нас був гуртовий (Довж.).
5. І вже аж там, над самою Десною, було моє царство (Довж.).

6. Прочитати пари речень, визначити їх типи і охарактеризувати.

1. Віхоть соломи пахне житом, літнім полем, а дрова — підсушеною корою (Гуц.). — Пахне в'ялою травою, квітами (Довж.).

2. А щось таке з батьком сталося, недурно он він такий ходить замислений (Сам.). — Хіба не так сталося з життям моєї дитини (Коц.).

3. Чи варт вона огня святого? (Т. Ш.). — Не варт, ей-богу, жить на світі! (Т. Ш.).

4. Надворі починало вечоріти (Н.-Л.). — Тут, у тихому завулку, неподалік від Золотих воріт та святої Софії, того вечора почало творитися чудо, творитися диво, творитися безсмертне «Слово о полку Ігоревім» (В. М.).

7. Прочитати речення, визначити в кожному з них роль неозначеної форми дієслова як члена речення.

1. Вже не підю я на край города злочинно ховати себе (Вин.).

2. Співати — це обов'язково, як дихати (Вишня). 3. Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (Кост.). 4. Лихий їх спокусив давати слово (Л. Укр.). 5. Повинен би пустити. Се вже й гріх людей на богомільля не пускати (Л. Укр.). 6. Не можна не захоплюватися людськими здібностями пізнавати та змінювати світ (Р. Арцишевський).

8. Прочитати речення, визначити, яким членом речення є виділені іменники, вжиті з прийменником. Відповідь обґрунтувати.

1. Над річкою село з білими *хатками* та вишневими садками облягло її узорчастою лиштвою (*Мирн.*). 2. Марія встала та й пішла з *глеком* по воду до криниці (*Т. Ш.*). 3. Мало не поруч з *хатами* тягнуться ниви з блискучою *стернею* (*С. Вас.*). 4. І тільки дядько з *батогом* у руках уважно обдивиться бублики, калачі і паляниці, спитає почому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі (*Вин.*). 5. Сі думи не мислив він, не висловлював, не складав їх — метнулись вони в його з сим *щемлінням*, з сим якимсь чудно-тяжким чуттям (*Вин.*). 6. З жита ніби випливала молода дівчина з *сапою* в руках (*С. Вас.*).

9. Прочитати. Визначити, якими членами речення є виділені слова; відповідь обґрунтувати. Пояснити, чому в деяких випадках ці слова не можуть самостійно бути членом речення.

1. Позалазивши в холодок, грали в «хвильки», в «гарби», в «дурня» та точили різні *побреженьки* (*Тют.*). 2. Пишні левади пропахли медовим *ароматом* (*М. Яценко*). 3. Його не збурили, не вивели з *рівноваги* Феогенові слова (*Мушк.*). 4. Я, певно, свій *талант* не закопаю, добром своїм рад другим я служить (*Фр.*). 5. Ну, вже я на того Стецька точу *зуби* (*Мирн.*). 6. Скупа природа, суворий край. Одначе й він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати *поетів!* Здатен дарувати улюбленицям муз *ніжність, натхнення* (*Гонч.*). 7. Йому правду кажуть, а він розводить Химині *кури* (*С. Добровольський*). 8. Він причепив до свого бриля червоний *кетяг* калини й нитку бабиного літа (*Ст.*).

10. Скласти речення, використавши у ролі підметів подані нижче слова: кілька студентів, кожен із нас, «Сонячні кларнети», «Ура!», десяток слів, син з батьком, майбутнє.

11. Скласти поширені речення, використавши в ролі підмета й присудка подані нижче сполучення. Зробити синтаксичний розбір речення за членами.

Земля родити перестане; поет мусить враховувати; він був незвичайний; діти залишилися сиротами; книги — пристрасть.

12. Прочитати пари речень, визначити їх тип за способом вираження предикативності, зробити синтаксичний розбір.

1. А правда топче стежку прямоти І просить слова в суєтнім потоці (*А. Малюк*). — Правди, як шила, в мішку не сховаєш (*Н. тв.*).

2. Поганий жнець ніколи не має доброго серпа. — Цілуй у жнива хвилину більше, ніж взимку годину (*Н. тв.*).

3. Праворуч сонце. Ліворуч — місяць (*П. Т.*). — Сонце — батько, місяць — вітчим (*Н. тв.*).

4. От чому для мене тільки сині зорі, Тільки сині очі у житті цвітуть (*Сос.*). — Це волошки? — Зорі! Ниточки тоненькі, мрії весняні... (*В. Чумак*).

5. Жодного дня — без роботи (*Ос.*). — Почався день. Робота розпочата (*О. Зайвий*).

6. Орачеві земля — мати, а ледарю — мачуха (*Н. тв.*). — На необробленій землі лише бур'ян росте (*Н. тв.*).

7. На місяць набігла легка хмарка (*Н. Кобринська*). — Небо, місяць, зорі... (*Довж.*).

8. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. — Вода ласкава, солодка (*Довж.*).

9. Пахне в'ялою травою, квітами. — Навколо дрімучий тютюн та мак пахне (*Довж.*).

10. Люби свою мову, плекай її і дбай про неї (*М. Шумило*). — Мова — основа культури нації... (*Г. Нудьга*).

11. У традиції русинів заводити не менше двох синів (*В. Гжицький*). — Він заводить коні в просторий заstorонок (*Ст.*).

12. Частину залізної руди... Польща ввозить із Швеції (*Із підручника*). — Звідти ж [з Америки] завезли в Асканію останніх на землі велетнів — бізонів (*Гонч.*).

13. Сім'я Тобілевичів виділялася з-поміж інших винятковою чесністю... (*Із підручника*). — Виділяють думи про Хмельницького та Барабаша (*Із монографії*).

Модуль

9

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. **Поняття про просте ускладнене речення.**
2. **Речення з однорідними членами.**
3. **Речення з відокремленими членами.**
 - 3.1. Відокремлені означення.
 - 3.2. Відокремлені прикладки.
 - 3.3. Відокремлені обставини.
 - 3.4. Відокремлені додатки.
4. **Відокремлені уточнювальні члени речення.**
5. **Речення із звертаннями, вставними і вставленими конструкціями.**
 - 5.1. Звертання як синтаксична категорія.
 - 5.2. Вставні слова, словосполучення і речення. Вставлені компоненти.

Дидактична мета:

- ◆ засвоєння диференційних ознак ускладнювальних елементів речення: однорідних членів, відокремлених членів речення, звертань, вставних і вставлених конструкцій;
- ◆ вироблення вмінь і навичок складання речень з ускладнювальними елементами;
- ◆ удосконалення пунктуаційних навичок вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами, відокремленими членами речення, звертаннями, вставними і вставленими конструкціями.

□ Студенти повинні знати:

- ◆ ознаки, якими характеризуються ускладнювальні елементи речення;
- ◆ умови відокремлення членів речення та основні правила відокремлення другорядних членів речення;

- ◆ типи звертань і вставних слів;
- ◆ правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями, вставними і вставленими компонентами.

□ *Студенти повинні вміти:*

- ◆ розрізняти ускладнювальні елементи речень;
- ◆ наводити приклади ускладнених речень;
- ◆ відрізняти звертання від підмета, вставні конструкції від вставлених;
- ◆ ставити розділові знаки у реченнях з ускладнювальними елементами.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

9.1. ПОНЯТТЯ ПРО ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Ускладненими вважаються такі речення, до складу яких належать однорідні члени речення, відокремлені члени речення, звертання, вставні й вставлені компоненти. Ці речення у структурному відношенні не однотипні. Спільна їх ознака — наявність однієї граматичної (предикативної) основи, в них виникають додаткові синтаксичні й смислові відношення. Так, вставні слова виражають модальні значення достовірності, невпевненості тощо; відокремлені члени надають реченню значення додаткової обставинності (причини, часу, місця, мети), пояснення, включення, виключення, уточнення: *У драмі людській небагато дій: Дитинство, юність, молодість і старість* (Кост.); *Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо даліше, даліше слава, А слава — заповідь моя* (Т. Ш.); *Певно, це і є велике щастя: В садженцях побачить мудрий ліс* (П. Дорошко); *На північ від Богуслава, в урочищі Маслів Став, жив хутором старий козак Добридень* (Панч).

Грамматичними показниками ускладнення виступають сполучники (*тобто, а саме, хоч, як, та й*), похідні прийменники (*крім, попри, замість, завдяки*), частки (*навіть, аж, тільки*), інші службові слова (*наприклад, зокрема, у тому числі*), а також інтонація і порядок слів: *На Маковея збирають люди геть усяку городину, а саме: мак, кріп, цибулю, часник, моркву, соняшник, редьку...* (А. Кримський); *В Січі, брати, крім наук, Є й забави, жартів гук* (О. Шпитко).

Ускладнювальна частина — це засіб виокремлення важливих у смисловому й стилістичному відношенні компонентів речення.

Речення з однорідними й відокремленими членами становлять центральну ланку ускладнених конструкцій.

9.2. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Однорідними називаються члени речення, тотожні за своєю семантико-синтаксичною функцією: пояснюють один і той самий член речення й виконують однакову синтаксичну функцію. Наприклад: *Щастя, радість, доброта прийшли тепер до кожної оселі* (Зб.); *Відгуло, віддзвеніло лагідне літо* (В. Пр.); *Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає* (Л. Укр.); *Моє щастя — Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном* (Ст.).

Однорідні члени речення характеризуються такими ознаками: а) виконують однакову синтаксичну функцію; б) відносяться до одного й того самого члена речення; в) поєднуються між собою сурядним зв'язком; г) найчастіше виражаються однією й тією ж частиною мови; д) здебільшого семантично однотипні.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення: 1. *Вже в садках наливаються свіжим соком яблука, груші та вишні* (Ск.). 2. *Зазолотились, засиніли, заграли в семибарвній грі гранітних сходів мокрі схили* (Баж.). 3. *Для художника важливо було осмислити життєві явища, страждання і радощі людини* (Газ.). 4. *Гори востаннє засвітилися легким, ажурним золотом* (Гонч.). 5. *Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі* (Олесь).

У першому реченні однорідні члени виконують синтаксичну функцію підметів, у другому — присудків, у третьому — додатків, у четвертому — означень, у п'ятому — обставин мети. У реченні може бути кілька рядів однорідних членів, що виконують різні синтаксичні функції: *В ім'я радості і миру встають будови тут і там* (Сос.). У цьому реченні два ряди однорідних членів: непрямі додатки — *радості і миру*; обставини місця — *тут і там*.

Бувають випадки, коли члени речення підпорядковуються одному й тому самому членові неоднаковим смисловим відношенням: *Це було давно в далекому сибірському селі* (Газ.). Виділені обставини неоднорідні, бо означають час і місце дії.

Означення також можуть бути однорідними й неоднорідними. Однорідні означення відрізняються від неоднорідних за такими ознаками:

І. Залежно від семантики: однорідними вважаються означення, які характеризують предмети за однією ознакою (кольором, розміром тощо): *Маяли над нами жовті, голубі, червоні, сині метелики* (Журн.); неоднорідними — означення, що харак-

теризують предмети з різних боків: *Відчуває щирість сонця голубий прозорий день* (Фом.).

2. Залежно від способу зв'язку означень з означуваним словом: якщо кожне означення безпосередньо пояснює означуване слово, вони однорідні: *Купили зручний, широкий стіл*; якщо одне з означень безпосередньо залежить від означуваного слова й утворює з ним просте словосполучення, а друге залежить від усього цього словосполучення, то вони неоднорідні: *Купили зручний письмовий стіл*.

3. Залежно від можливості вставити сполучник *і*: між неоднорідними означеннями його вставити не можна.

4. Залежно від стилістичної ролі означень: означення-епітети завжди однорідні: *Збирають світлі, золоті меди веселокрилі і прозорі бджоли* (М. Р.).

5. Залежно від позиції щодо означуваного слова: якщо означення стоять після означуваного слова, вони однорідні: *Мамині руки — щедрі, робочі — втоми не знають з ранку до ночі* (Грін.).

6. Означення вважаються однорідними, якщо друге і подальші означення конкретизують, уточнюють попереднє: *Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць* (Н.-Л.).

Однорідні члени речення пов'язані між собою або тільки інтонацією, або інтонацією й сполучниками сурядності: *І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом; На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає* (Т. Ш.).

Спеціалізованими граматичними засобами вираження однорідності є сурядні сполучники, що виражають відповідні смислові відношення між однорідними членами речення:

а) єднальні відношення виражаються сполучниками *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), *і* — *і*, *ні* — *ні*, *ані* — *ані*: *Моєї вірності й любові весняний день не одцвіте* (Мал.); *Я пам'ятаю вчительку мою, просту, і скромну, і завжди спокійну* (Сос.);

б) протиставні відношення реалізуються за допомогою сполучників *а*, *але*, *та* (в значенні *але*), *проте*, *зате*, *однак*: *Це не вогні, а зірки, чисті, високі, мінливі* (Вор.); *Караюсь, мучусь, але не каюсь* (Т. Ш.);

в) розділові відношення репрезентуються сполучниками *або*, *чи*, *або* — *або*, *чи* — *чи*, *то* — *то*, *не то* — *не то*, *чи то* — *чи то*: *Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи* (Гонч.);

г) градаційні відношення виражаються сполучниками *як* — *так і*, *не тільки* — *а й* (*але й*), *не лише* — *але й*, *якщо не* — *то*, *не стільки* — *скільки*: *Буханка хліба увібрала в себе не тільки пра-*

цю хлібороба, а й працю шахтаря, металурга, конструктора, машинобудівника (Журн.); *Учитель не стільки вчив, скільки крутив за вуха* (Коц.);

д) приєднувальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *та й, а також*: *Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, а також учителів* (Фр.).

З однорідними членами речення можуть уживатись узагальнювальні слова, які виступають тим самим членом речення, що й однорідні. Узагальнювальне слово — це слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення однорідних членів і є родовим поняттям до них як видових понять¹. Роль узагальнювальних слів найчастіше виконують займенники *всі, все, ніхто, ніщо* та прислівники *скрізь, всюди, завжди, ніде*: *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі* (Б. Ол.). Узагальнення є стилістичним прийомом увиразнення змісту.

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

I. Однорідні члени речення, не з'єднані сполучниками.

Між однорідними членами, не з'єднаними сполучниками, ставиться кома: *Мить спогадів, відрад, ясного супокою, як рідко ми в житті зливаємось з тобою* (Фом.).

Кома не ставиться, якщо:

а) два дієслова в однаковій формі вказують на дію та її мету: *Піди купи хліба*;

б) між двома однаковими словами стоїть заперечна частка *не*: *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Ол.).

II. Однорідні члени речення, з'єднані одиничними сполучниками.

Кома ставиться завжди перед протиставними сполучниками: *У світі є не тільки добро, а й зло* (Сух.); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Ш.).

Перед єднальними й розділовими сполучниками, вжитими один раз, кома не ставиться: *Коли між батьком і між сином стоїть невидима стіна, на очі тоскно і полинно сльоза накочує сумна* (Кр.); *Він мав років десять чи дванадцять*.

III. Однорідні члени речення, з'єднані повторюваними сполучниками.

1. Кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками: *В промінні місячнім, як морі, втонули ниви, і луги, і темні праліси, і гори; Безмежна*

¹Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К.: Вид. центр «Академія», 2004. — С. 156.

тиша навкруги — ні голосу, ні шуму... На все навіяли сніги якусь глибоку думу (Олесь).

2. Якщо частина однорідних членів поєднана інтонаційно, а частина — за допомогою повторюваних сполучників, то кома ставиться між усіма однорідними членами: *В підземній глибині, в морях, і під водою, і на вершинах гір, і в хащах лісових, уранці, вніч, удень, вечірньою порою, і в селах, і в містах звучить мені твій сміх* (Сос.).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками попарно, то кома ставиться між кожною парою: *Народність і патріотизм, гуманізм і правдолюбство, краса і велич поезії Шевченка глибоко увійшли в наше сьогоднішнє життя* (Журн.).

1. Кома не ставиться перед першим повторюваним сполучником, якщо з нього починається перелік: *Мое щастя — Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном* (Ст.).

2. Якщо повторюваний сполучник і з'єднує різні однорідні члени, то кома перед ним не ставиться: *Щовечора перед спочинком і вдосвіта мама запалювала біля божнички лампаду і молилася до святого покутя ...* (Ск.).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками і становлять тісну смислову єдність, то кома між ними не ставиться: *і так і саяк, і вдень і вночі, ні те ні се, ні туди ні сюди, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні кінця ні краю, ні вдень ні вночі, ні пуху ні пера, ні живий ні мертвий: Попідтинню сіромаха і днює й ночує* (Т. Ш.).

IV. Однорідні члени речення, з'єднані парними сполучниками.

Між однорідними членами речення, з'єднаними парними сполучниками як... так, не тільки... а й (але й), хоч... але (та), не стільки... скільки, не так... як та іншими кома ставиться лише перед другою частиною: *Людина має бути не тільки здоровою, а й гарною* (Сух.).

Тире і крапка з комою між однорідними членами речення

1. Тире між однорідними членами речення ставиться, якщо:

а) однорідні члени речення, не з'єднані сполучниками, різко протиставляються: *Ми засіваємо життєве море і не на день минуций — на віки* (Б. Ол.);

б) наступний однорідний член (присудок) виражає швидку зміну дій, уточнення, наслідок, причину дії, пояснення: *Зміцнів Київ, оновилася й Софія — одягла тільки нову одягу, яка відповідала смакам та уподобанням нового часу* (В. Ш.).

2. Крапка з комою між однорідними членами речення ставиться тоді, коли однорідні члени поширені, особливо коли в

їх складі є свої розділові знаки: *Віс вітер з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину; на калині одиноко гніздечко гойдає* (Т. Ш.).

Розділові знаки у реченні з узагальнювальними словами до однорідних членів

Двокрапка ставиться:

1) після узагальнювального слова перед однорідними членами речення: *Цвітуть сади, неначе густим молоком облиті всі фруктові дерева: вишні, сливи, черешні, груші* (Коп.);

2) перед однорідними членами, коли відсутнє узагальнювальне слово, але слово, до якого відносяться однорідні члени, має на собі логічний наголос: *На титульній сторінці книжки вміщують: назву видавництва, місце і рік видання* (Журн.);

3) після слів *як-от, а саме, наприклад*, які стоять після узагальнювального слова: *Учителі-словесники використовують різні технічні засоби, а саме: кодоскоп, програвач, магнітофон, кінопроектор* (Із підр.).

Тире ставиться:

1) перед узагальнювальним словом, яке стоїть після однорідних членів речення: *Луки, гори, пишні сади — все зелене й пришикле* (Гонч.);

2) якщо однорідними членами, що стоять після узагальнювального слова, речення не закінчується, то після них ставиться тире, а перед ними двокрапка: *Тут все: і повітря, і тиша, і дерева — сповнене такої сили, що й сам мимоволі стаєш сильнішим* (Газ.).

Примітка. Іноді замість двокрапки після узагальнювального слова можна ставити тире. У таких випадках однорідні члени мають характер побіжного зауваження, пояснення: *І яке це щастя, що сьогодні ми можемо в будь-який час — уранці, опівдні, увечері — зайти до магазину і вибрати на свій смак високу білу паляницю чи духмяний «бородинський», апетитний «український» або приправлену родзинками пухку здобу* (Журн.).

9.3. РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Відокремлення — це смислове й інтонаційне виділення другорядних членів речення з метою надання їм більшої самостійності. Наприклад: *Джерельну вірність з копанки-криниці я спрагло пив, схилившись до трави. І вас прошу не забувати напиться, яких висот би не сягнули ви* (Кр.). Тут відокремленою є поширена обставина *схилившись до трави*, виражена дієприслівниковим зворотом. Таке відокремлення надає більшої смислової ваги поширеній обставині, яка містить додаткове повідомлення.

Загальними умовами відокремлення другорядних членів речення є: а) видільна інтонація; б) порядок слів, який виявляється здебільшого в інверсійному або дистантному (на певній відстані від опорного слова) розміщенні; в) ступінь поширення (обсяг) другорядного члена; г) смислове навантаження; д) характер означуваного слова.

Слід наголосити, що жодна з названих умов не може бути універсальною, вони можуть поєднуватися.

За семантико-синтаксичними ознаками розрізняють дві групи відокремлених членів речення: підрядні (власне) відокремлені й уточнювальні відокремлені члени.

Підрядні відокремлені члени поєднуються з основним словом підрядним зв'язком, а уточнювальні — пояснювальним зв'язком¹. Відмінність між ними полягає в тому, що відокремлені члени речення першої групи мають значення напівпредикативності, тобто значення другорядного присудка (додатково); уточнювальні відокремлені члени речення слугують для пояснення, конкретизації інших членів речення й не мають значення напівпредикативності. Порівняйте: *Розганяючи тумани, сонечко вставало...* (Б. Гр.) і *Сонечко вставало і розганяло тумани*. У першому реченні основна дія передається за допомогою дієслова-присудка, а додаткова — за допомогою дієприслівника (обставини). Трансформація цього речення показує, що дієприслівник можна легко перетворити на дієслово-присудок.

Інший характер мають уточнювальні відокремлені члени речення: *В долині, край лісу, висить синя імла* (Коц.). Виділений відокремлений член *край лісу*, уточнюючи обставину місця *в долині*, додаткового повідомлення не містить і не перетворюється на присудок.

9.3.1. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Означення в і до к р е м л ю ю т ь у таких випадках:

1) якщо вони виражені прикметниковими чи дієприкметниковими зворотами і стоять після означуваного слова: *Ти пахнеш, як роси в житті, як столи, рушниками накриті, як співаюча стружка ялова, як мамина лагідна мова* (Павл.); *Дні летять, повні сонця й музики* (Сос.);

2) якщо означення непоширені і стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення: *Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі* (Л. Укр.);

¹Вихованець І. В., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 188.

Примітка. Якщо перед означуваним словом немає означення, то означення, що стоять після нього, можуть відокремлюватися або не відокремлюватися залежно від бажання автора: *А потім минали дні за днями, минали тижні й місяці, довгі, безраднісні, одноманітні* (Шиян); *І даль небес холодних, синіх дарує знов життя мені* (Перв.).

3) якщо означення відноситься до члена речення, вираженого особовим займенником: *Утомлені своїм довічним рабством, вони жадають розірвати пута і скинути ярмо з своєї шиї* (Л. Укр.); *Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці* (Жоц.);

4) якщо препозитивне означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, має додатковий обставинний відтінок: *Заглиблена в спогади, Ніна не почула, як розчинилися двері і мати переступила через хатній поріг* (Шиян);

5) якщо означення відірване від означуваного слова іншими членами речення: *Село ще спало, намокле, змерзле, ховалося під білу ковдру квітучих садків і ждало сонця, щоб обігрітися* (М. Карп.);

6) якщо неузгоджені означення стоять після узгоджених: *В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима* (Н.-Л.);

7) неузгоджені означення, виражені неозначеною формою дієслова, відокремлюються лише в тому разі, якщо є спеціальна інтонація й можна підставити слово *a same*: *Солдати мали завдання, вийти до набережної* (Гонч.).

Не відокремлюються:

1) означення, які стосуються не лише підмета, а й присудка: *Стоїть ліс темний і сумний* (М. Р.);

2) означення, що стосуються неособових займенників: *Одягнені всі півколом ставали навкруг пам'ятника*;

3) означення, виражені зворотами, що стоять безпосередньо перед означуваним словом і не мають обставинного значення: *І дощами вмиті журавлі в блакиті відлітають у тривожний дальній шлях* (Мал.).

9.3.2. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Поширені й непоширені приклади бувають відокремленими і виділяються комами, якщо:

1) стоять після пояснюваного іменника: *Секвойя, найвище дерево у світі, росте в Північній Америці і сягає заввишки до 120 метрів* (Журн.); *Микола, Прокопів хлопчик, такий школяр гарненький був* (А. Т.);

2) стоять перед пояснюваним іменником і мають обставинний відтінок: *Природний співак, Петро любив пісні і в душі пишався своїм артистичним хистом* (Газ.);

3) стосуються особового займенника (незалежно від місця в реченні): *Заслужений митець, він з радістю передає багатий досвід молоді* (Газ.);

4) приєднуються за допомогою сполучника як і мають обставинний відтінок причини: *У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами* (Гонч.);

Примітка. Прикладка із сполучником як не відокремлюється комами, коли вона означає в ролі кого чи чого виступає предмет: *Соняшник як декоративна рослина довго прикрашав тільки квітники та оранжереї* (В. У.).

5) приєднується за допомогою слів *родом, на ім'я, на ймення, так званий*: *Полтавець родом, Симоненко закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, у Шевченковім краю* (О. Гонч.); *Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови* (Кост.);

6) приєднуються до пояснюваних членів речення словами *або, тобто, особливо, як-от*: *Вікова психологія, тобто галузь психології, включає дитячу психологію, психологію розвитку дорослої людини і геронтопсихологію* (Із підручника).

Примітка. Якщо прикладка має уточнювальне значення чи потрібно наголосити на її самостійності або коли поширена прикладка вже має у своєму складі розділові знаки, вона відокремлюється за допомогою тире: *За городом у нас стояв столітній кучерявий дуб — свідок мого захоплення Кобзарем* (Позн.); *Тільки стрічалися нам земляки наші — білі берези, явори й темні дуби...* (Л. Укр.).

9.3.3. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, а також іменниками з прийменниками. Вони є поширеними й непоширеними.

I. Обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

Виділяються комами:

а) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, незалежно від його місця в реченні: *Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям* (Б. Гр.); *Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу* (Підм.);

Примітки: 1. Два й більше дієприслівникових зворотів, поєднаних між собою інтонацією або повторюваними сполучниками, один від одного

відділяються комою: *Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене* (Буд.); *Він несподівано з'являвся в степену на шляху, чи вийшовши з-за могили, чи випроставивши з яру, високий, кремезний...* (Підм.).

2. Якщо дієприслівникові звороти з'єднані між собою неповторюваними єднальними чи розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться: *Він устав разом із сонцем, довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі і туго обіннувшись рябою плащ-палаткою* (Тют.).

3. Якщо дієприслівниковий зворот стоїть після сполучника, то він відокремлюється комою: *Він наближався їй, кинувши гострий погляд з-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок...* (Підм.).

б) обставини, виражені одиничним дієприслівником: *Щохвили творим ми нове, йдучи, співаючи і мислячи* (В. Б.).

Примітка. Якщо одиничний дієприслівник означає спосіб дії і близький за значенням до прислівника (найчастіше стоїть після дієслова-присудка), то він не відокремлюється: *Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити і кашкета скидати* (Зар.).

Не відокремлюється:

а) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: *Працювати не покладаючи рук; Сидіти склавши руки; Бігти не чуючи ніг; Говорити не переводячи духу;*

б) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка *і* (*ї*); *Можна переказати зміст статті і не перечитуючи її вдруге;*

в) дієприслівниковий зворот, що за змістом тісно пов'язаний із дієсловом-присудком: *Вона читала лежачи на піску;*

г) дієприслівниковий зворот (незалежно від його місця в реченні), що виступає в ролі однорідного з іншим невідокремленим членом речення: *Оксана стояла непорушно і не зводячи з Андрія очей;*

д) дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом *який*, у складі підрядного речення: *Це книга, прочитавши яку одержиш насолоду.*

II. Відокремлені обставини, виражені сполученням іменників з прийменниками.

1. Завжди відокремлюються обставини допустові, виражені іменником із прийменником *незважаючи на*: *Аліна, незважаючи на свій жвавий веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Ів.).

2. Обставини, виражені іменниками з прийменниками: *у зв'язку з, залежно від, на відміну від, завдяки, внаслідок, з причин, за браком, згідно з, за згодою, відповідно до, на випадок*, можуть відокремлюватися і не відокремлюватися. Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до основної частини речення, яка його стилістична функція, за-

лежно від наміру автора: *Усі мовні органи, залежно від їх участі у процесі мовлення, поділяються на активні й пасивні. Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції й ступенем підняття язика* (Із підручника); *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (Гонч.); *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Р.).

9.3.4. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Відокремлюються додатки, виражені зворотами зі значенням виключення, включення, заміщення, доповнення, що починаються словами *крім, замість, за винятком, oprіч, окрім, наприклад, навіть, включаючи, зокрема, особливо*: *А я не знаю нічого ніжнього, окрім берези* (Л. Укр.); *Особливе місце в літературі для дітей займає поезія, зокрема для наймолодших читачів* (В. Б.).

9.4. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Відокремлені уточнювальні члени речення конкретизують або пояснюють той член речення, з яким вони пов'язані однією синтаксичною функцією. З уточнювальними словами пов'язуються лише інтонацією або інтонацією й пояснювальними словами *тобто, або, цебто, а саме* тощо.

Відокремлюватися можуть:

1) означення, що уточнюють попередні означення: *Море синє, аж чорне, тільки білою піною б'є об берег* (Коц.); *Вода в такий час була майже гаряча, значно тепліша від ранкового повітря, бо серпень ранками вже давав знати свій характер...* (Ю. Зб.).

Уточнювальні означення можуть відокремлюватися й тире: *У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах* (Коц.);

2) обставини (місця, часу та ін.), виражені прислівниками чи іменниками з прийменниками, що уточнюють попередні обставини: *Ще мить — і вибух десь тут, зовсім поруч. На спину летять грудки землі, в лице б'є туга повітряна хвиля...* (Коз.); *Отут, в низенькій цій хатині, моя любов жила колись* (Мал.); *Се було літом, у жнива* (Коц.);

Примітка. Часто відокремлення таких обставин залежить від бажання автора інтонаційно підкреслити їх уточнювальний характер. Якщо немає такої інтонації, обставини комами не виділяються.

3) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів *або, тобто, себто, а саме*, наприклад: *Родичами польо-*

вого жайворонка є посмітюха, або чубатий жайворонок, і джурбай, або степовий жайворонок (Л. Ск.); На Поліссі трапляються «вижари», тобто болота, які ніколи не замерзають (Г. Д.);

4) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів навіть, зокрема, у тому числі, особливо: У деяких містах Японії, зокрема у місті Удзумі, влаштовують свято провідів журавлів (Журн.); Приємно було всім, особливо переможцям конкурсу.

Уточнювальні члени речення слід відрізняти від однорідних.

9.5. РЕЧЕННЯ ІЗ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Звертання, вставні і вставлені компоненти ускладнюють речення додатковим повідомленням про віднесеність висловлюваного до об'єктивної дійсності. Вони характеризуються специфічними особливостями:

- а) не є членами речення;
- б) не відповідають на жодне питання;
- в) не пов'язані з членами речення ні сурядним, ні підрядним зв'язком;
- г) деякі з них становлять речення, а інші утворилися з речень із різною мірою втрати предикативності;
- д) на письмі виділяються розділовими знаками, а в усному мовленні відповідною інтонацією.

Ці ускладнювальні компоненти речення вживаються для того, щоб привернути увагу до висловленої думки або висловити своє ставлення до неї.

9.5.1. ЗВЕРТАННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Звертання — це слово (або сполучення слів), що називає особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення. Наприклад: *Земле!.. Тобі я на рану не висиплю солі — я окроплю твою рану цілющим зерном* (Б. Ол.); — *Не запізнись, друже. Пам'ятай...* (Довж.).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка: *Стій, серце, стій, не бийся так шалено. Вгамуйся, думко, не літай так буйно! Не бий крильми в порожньому просторі. Ти, музо винозора, не сліпи мене вогнем твоїх очей безсмертних* (Л. Укр.). Форма кличного відмінка інколи може збігатися (омонімічна) з називним відмінком: *Розвівайтесь з вітром, листочки зів'ялі, розвівайтесь, як тихе зітхання!* (Фр.); *Київ мій, ти у серці завжди* (Сос.).

Іменники-звертання, виражені кличним відмінком, омонімічним з називним, слід відрізнити від іменників-підметів за такими ознаками: 1) синтаксичною функцією і значенням: іменники-звертання називають не активного діяча, а особу, до якої звертаються; 2) з цими іменниками присудки не пов'язуються двобічним зв'язком, бо вони стоять в ізольованій позиції; оскільки звертаються до співрозмовника, присудки у реченнях зі звертаннями завжди мають значення другої особи однини чи множини; 3) звертання вимовляються із кличною інтонацією. Порівняймо:

Речення зі звертанням	Речення з підметом
<i>Щасливі будьте, люди, на землі</i> (Сос.).	<i>І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі</i> (Т. Ш.).

Звертання треба відрізнити від однослівних речень (вокативних), виражених звертанням. Такі речення передають нерозчленовану думку, почуття та виражаються іменником у формі кличного відмінка, що виражає заклик, прохання, докір, переляк, обурення, спонукання до припинення дії: *Синку мій! Моя дитинко!* — *кинулась до Петра* (Гол.).

Звертання може бути виражене також прикметником, дієприкметником, числівником, ужитими в значенні іменника: *А може, зараз ти не в полі, любий, а десь у теплому гостиннім домі* (Тк.); *Другий, вперед!*

Звертання можуть уживатися без пояснювальних слів або з ними, тобто бути непоширеними чи поширеними: *Всю кров тобі, Вітчизно, завжди готові ми віддати* (Сос.); *Моя Вітчизно дорога, яка в тобі горить снага!* (Мал.).

Залежно від того, які відношення встановлюються між звертанням і членами речення, можна виокремити три основні типи звертань:

1. Звертання, незалежні від змісту висловлювання. Їх можна опустити, бо вони лише вказують, до кого звернена мова: *Понад руїною — над Україною годі, братове, годі ридати, вільну державу, сильну державу треба нарешті нам збудувати* (Ліг.); *За Україну з огнем завзяття рушаймо, браття, всі вперед* (Вор.).

2. Звертання, які, крім того, що вказують до кого звернена мова, ще й уточнюють значення особових і присвійних займенників у реченні. Вони, зокрема, конкретизують:

а) підмети, виражені особовими займенниками *ти* або *ви* в називному відмінку: *Мій народе, ти — небо безкрає, ти здійнявся чолом вище хмар; О, скільки щастя і тривоги Ви знали, очі молоді!* (Сос.);

б) додатки, виражені особовими займенниками *ти* або *ви* у формі непрямих відмінків: *Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все; О свіжий вітре, гілля п'янке хитання, вернувся я до вас сюди од гулу площ і гомону людей* (Сос.);

в) означення, виражені присвійними займенниками *твій* і *ваш* у формі будь-якого відмінка, роду й числа: *Люди мої рідні, вашими руками, вашими умами рідна сторона вже зійшла зорею гордо над віками* (Сос.).

3. Звертання, які, вказуючи до кого звернена мова, водночас називають і дійову особу в реченні. Вони вживаються в односкладних означено-особових реченнях, головний член у яких виражений здебільшого дієсловами в наказовому способі: *Співай же, Десно, в весняних просторах, ростить, будови, гомонить, мости* (М. Р.).

Ускладнюються звертаннями здебільшого спонукальні й питальні речення. Звертання може вживатися на початку, в середині та в кінці речення. Сислове виділення його пов'язане з інтонацією й залежить від лексичного вираження і ступеня поширеності.

Розділові знаки у реченнях із звертаннями

1. Якщо звертання вжите на початку речення й вимовляється без окличної інтонації, після нього ставиться кома: *Зброє моя, послужи воякам краще, ніж служиш ти хворим рукам* (Л. Укр.).

2. Якщо звертання вжите в кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого потребує інтонація речення загалом: *Будь щаслива та здорова, чорноброва* (Вор.); *Вставай же, сонце! Слався, дух творчості людської!* (Баж.); *Де зараз ви, кати мого народу?* (Сим.).

3. Якщо звертання вживається в середині речення, то воно з обох боків виділяється комами: *Як ти любиш, серце моє рвійне, почуттями тільки і живеш, то радієш ти, а то спокійне, то печаль в тобі без краю й меж* (Тк.).

4. Якщо звертання, що вжите на початку речення, вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово починається з великої літери: *Юначе! Хай буде для неї твій сміх, і сльози, і все до загину... Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну!..* (Сос.).

5. Якщо перед звертанням стоять вигуки *о*, *ой*, то вони від звертання комами не відділяються: *О дні зими, зливайтесь в день один! Хай непомітно час для мене лине* (Тк.).

6. Якщо звертання повторюються чи є однорідними, то вони розділяються знаком оклику (і пишуться з великої літери) або

комою: *Мамо! Голубко! В співі тремтячі ти при мені виливала нудьгу; Вітре буйний, вітре буйний, заглуши ти сум отруйний, збережи первісний цвіт* (Чупр.).

9.5.2. ВСТАВНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ВСТАВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ

Вставними є такі конструкції, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до висловленої ним думки.

Вставними можуть бути слова, словосполучення й речення. Вони різняться між собою лише обсягом, ступенем поширеності й структурою: *Може, мій вчинок — суцільна легковажність?* (Загр.); *Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього життя не втратити чуття єдності, спільності своєї особистої долі з долею народною* (Гонч.); *Як сказано було вже на початку цієї достовірної історії, отець Кирило Іванович, або Кирило Матерборзький, як говорилося у Києві, запросив Грицька Пісченка до себе на неділю у гостину* (Груш.).

Основні ознаки вставних слів і словосполучень такі:

а) зі словами речення вставні слова не утворюють словосполучень;

б) не з'єднуються з ними підрядним чи сурядним зв'язком;

в) не є членами речення, не відповідають на жодне питання;

г) займають будь-яке місце в реченні;

д) не вносять у речення додаткових відомостей, а виражають ставлення мовця до висловленого;

е) за змістом відносяться до частини речення або до всього речення;

є) пов'язані з реченням за допомогою особливої інтонації — інтонації вставності.

За значенням вставні слова й словосполучення поділяються на такі групи:

а) слова й словосполучення, що виражають оцінку повідомлюваного (упевненість або невпевненість): *безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, в усякому разі (випадку), напевно, дійсно, гадаю, звичайно, зрозуміло, здається, очевидно, природно, припустимо, само собою зрозуміло, слід гадати, скажімо, сподіваюся, скоріш за все*. Сюди належать і слова: *було, буває, бувало, трапляється, як звичайно, як завжди, як водиться*, що вказують на ступінь звичайності викладених фактів;

б) вставні слова, що виражають почуття мовця, надають емоційного відтінку повідомлюваним фактам: *на щастя, на жаль, на радість, на біду, ніде правди діти, нічого гріха таїти, чого доброго, на диво*;

в) вставні слова, що вказують на порядок думок та їх зв'язок, послідовність викладу: *по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, отже, нарешті, словом, одним словом, власне кажучи, можна сказати, передусім, між іншим, наприклад, повторюю, підкреслюю, головним чином, проте, однак, крім того та ін.*;

г) слова й словосполучення, що вказують на джерело інформації: *кажуть, повідомляють, за повідомленням..., за даними..., за визначенням..., з погляду..., по-моєму, по-твоєму, пам'ятаю, на думку..., як мені думається, за словами...;*

д) вставні слова, що вказують на способи оформлювання думок або на характер висловлювання: *взагалі, власне кажучи, з дозволу сказати, між нами кажучи, одним словом, можна сказати, м'яко кажучи, так би мовити, що називається, як кажуть, якщо говорити правду та ін.*;

е) вставні слова, звернені до співрозмовника або до читача з метою активізації його уваги щодо повідомлюваного: *бачиш, розумієш, уявіть, вірите, послухайте, погодьтеся, пробачте мені, дозвольте.*

Від вставних слів, словосполучень і речень слід відрізнити *вставлені компоненти*, які є ширшою й менш однорідною синтаксичною групою як щодо змісту, так і щодо синтаксичної будови¹. З погляду семантичного, вставлений компонент зумовлений прагненням мовця до яскравішого підтвердження висловленої думки новими варіантами особливих сприймань, оцінок, зіставлень, спостережень, уточнень. Ті чи інші смислові навантаження вставлених компонентів здебільшого ситуативні; додаткові пояснення, зауваження зумовлюються обставинами мовлення і психологічним характером думок мовця. Тому найпоширенішою функцією вставлених речень є уточнення, роз'яснення, доповнення змісту основного речення: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, помер на панцині (Т. Ш.).*

Більшість вставлених компонентів зі значенням побіжних зауважень не мають безпосереднього змістового зв'язку з основним реченням: *Кінцем чобота допоможеш знічев'я йому [Грибу] впасти на листяне ліжко (нащо навстоячки дримати?) (В. Баблян).* Вони можуть семантично співвідноситися як із членом основного речення або з його частиною, так і зі змістом речення загалом: *Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на примружені очі (їх так мружив тільки тато), і серце огорнули тепло і ніжність (Донч.); І полинець під ногами сивіє, про-*

¹Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 231.

грітій сонцем, і деревій, це дике дитя степу, він теж сивий (чомусь більшість трав степових мають сизувато-сивий відтінок, від сонця чи від чого вони посивіли?) (Гонч.).

Особливістю цих одиниць є те, що вони не можуть вживатися на початку речення, оскільки особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки¹. Ці конструкції також неоднорідні за структурою: вставлення може бути безсполучниковим. У свою чергу, вставлені конструкції, які вводяться до основного речення без сполучника, можуть бути двоскладні й односкладні, прості й складні: *На морському березі (море хлюпає ось поруч) розвішані старі рибальські сіті* (Бол.); *Урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах (насадили їх уже після війни, щоб захистити ґрунт від ерозії), а по самому дну урочища блискоче вода* (Гонч.). Крім розповідних речень серед безсполучникових частин трапляються речення питальні й спонукальні: *Раптом (чому те згадалось тобі?) пригадалось обличчя прапорщика Петленка* (Гол.); *Степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її)* (Ю. Я.).

Вставлені компоненти сполучникового типу структурно чіткіше окреслені, ніж безсполучникові. Окремі з них, приєднуючись сполучниками *і, а, але*, зовні подібні до частин складносурядного речення: *Я відчув, — і це відчуття збереглося на все життя, — що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує й відкриває красу світу* (Цюпа). Інші, приєднуючись сполучниками й сполучниковими словами *бо, коли, який, якщо, що, як* тощо, нагадують підрядні речення: *Роботящий (бо всюди сироти ледащо) у наймах виріс сирота, неначе батькова дитина* (Т. Ш.). Однак природа і перших, і других структур відмінна від природи складносурядного й складнопідрядного речень. Функції сполучників у вставленні докорінно відмінні від функцій сполучників сурядності й підрядності. Зокрема, в складносурядних реченнях сполучники виражають зв'язок і відношення між складовими частинами, але не входять до жодної з них. У структурах зі вставленням сполучник належить вставленій конструкції й невіддільний від неї.

Отже, вставлені компоненти — це група специфічних синтаксичних структур. Якщо коло вставних слів, словосполучень і речень більш-менш окреслене й стало, то семантико-синтаксичні можливості вставлених компонентів практично не обмежені.

¹Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К.: Вид. центр «Академія», 2004. — С. 169.

Розділові знаки в реченнях із вставними і вставленими конструкціями

1. Вставні слова й словосполучення на письмі виділяються комами: *Безперечно, осика відіграє вельми важливу роль у народній медицині* (Г. Булашев); *Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової...* (Митрополит Іларіон); *Архаїчний і національний характер української хустки, на думку більшості дослідників, полягає саме в білому кольорі* (О. В.).

2. Залежно від контексту деякі слова можуть уживатися то як вставні, то як невставні: *звичайно, здається, нарешті, взагалі, безперечно, видно*. Порівняймо: *Морозний сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо* (М. Р.) і *Мені осіння ніч короткою здається* (Л. Укр.).

Примітка. Не є вставними, а отже, не виділяються комами такі слова: *ніби, нібито, мовби, немовби, наче, неначе, все-таки, адже, от, навіть, між іншим, між тим, у кінцевому результаті, буквально, майже, за традицією, зазвичай, при цьому, притому, якраз, як-не-як, тим часом, до того ж та ін.*

3. Після сполучників перед вставним словом ставиться кома: *Чи просто везе мені, щастить, чи, може, саме наше життя таке вже стало врожайне повноголосими видатними людьми?* (Гонч.).

Примітки: 1. Якщо сполучник стоїть на початку речення і передє вставному слову, то від нього він зазвичай не відділяється: *А може, сад дрімає в мені, в моїй просвітленій душі* (Ю. С.).

2. Якщо вставне слово стоїть після сполучника *а*, то кома після нього може ставитись і не ставитись: *Коло творчих пошуків Володимира Івановича Вернадського таке, що з плином часу його ідеї не застарівають, а навпаки, стають ще актуальнішими* (Із підручника).

4. Якщо в одному з двох вставних словосполучень, що повторюються, пропущене слово, то замість коми ставиться тире: *Республіка повинна, з одного боку, задовольняти свої потреби в кадрах, а з другого — на договірних основах задовольняти прохання близьких і далеких сусідів* (Рус.).

5. Виділяються комами вставні речення різних типів, що приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів: *Малишко, як мені здається, зумів осягнути саму душу народної поезії, внутрішні закони її розвитку* (Гонч.).

6. Вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення), які передають додаткову інформацію, зауваження, виділяються найчастіше дужками: *Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть), зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур* (Гонч.).

Примітка. Інколи дужки замінюються комами й тире, якими зазвичай виділяються ускладнені або складні вставлені компоненти: *Зі скреготом і брязком у двір, — якщо те, що залишилося, можна назвати двором, — в'їжджають два бульдозери* (Довж.).

7. Вставлені конструкції, які граматично значно тісніше пов'язані з основним реченням, тобто нема потреби їх різко відмежовувати від основного речення, виділяються переважно тире: *Позбавити людину рідної мови — чи то згідно з її волею, чи всупереч їй — аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності* (Рус.).

Примітка. Якщо вставлене речення виділяється двома тире, то кома, яка має стояти на місці розриву, ставиться перед другим тире або вся вставлена конструкція виділяється комами з тире: *Про літературу кажуть, — нехай не буде це прийнято як тривіальність, — що література є дзеркало життя* (См.); *Сьогодні устав рано, боявся проспати, — мама ще вдосвіта пішла на ферму, — похапцем зібрався і вже був рушив з двору, як загадав про квіти* (Цюпа).

8. Якщо вставляється пряма мова без слів автора, то вона береться в лапки й виділяється дужками: *Об'їздив батько далеких і близьких родичів, навіть вмотився в одну туристську групу («Подивлюся, як там за морями-океанами люд живе... »)* (Бол.). Якщо крім прямої мови є ще й слова автора, то лапок може не бути: *Виявляється, вони встають нерано (Валеріан пізно працює! — пояснила товаришка Підмогильна), але пообіцяла зараз же Валеріана збудити* (См.).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ПОТОЧНИЙ КОНТРОЛЬ

Речення з однорідними членами

Вправа 1. Переписати речення, підкреслити однорідні члени. Вказати, якими засобами вони поєднуються, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови виражені.

1. Навчити дітей вірити в людей, підготувати їх до життя — не легка справа (Сух.). 2. І вам згадається садок, високий ганок, летючі зорі, тиха ніч, розмови наші, співи й на останок — уривчаста, палка, завзята річ (Л. Укр.). 3. І головне, як мені здається, то це — кожним твором слід виховувати в дітях любов до людини, чесність, порядність, працелюбство і незрадливість (Тк.). 4. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не

сумне провалля; збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка й Даля, не майте гніву до моїх порад і не лінуйтесь доглядати свій сад (*М. Р.*). 5. Для нас вона [Україна] в світі єдина, одна в просторів солодкому чарі... Вона у зірках, і у вербах вона, і в кожному серця ударі, у квітці, в пташині, в електровогнях, у пісні у кожній, в дівочих очах... (*Сос.*). 6. І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якої завжди так добре пахнуть потріскані руки то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом (*Ст.*). 7. І знову не буде у думках моїх ні мук, ні страждань, ні плачу (*М. Р.*). 8. Наша рідна жінко! Сестрою-жалібницею в боях, жоною-грудівницею на полі, з дитиною на зморених руках і піснею про волю у неволі несла ти вірність, мов свічу ясну (*М. Р.*).

Вправа 2. У реченнях визначити означення; з'ясувати, які з них є однорідними й чому.

1. Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає (*Л. Укр.*). 2. Ніч купала в Пслі свої зорі, мов пустотливі маленькі жовті качата, плавали вони на воді, пірнали в глибіню, то з'являлися на поверхні знову (*Цюпа*). 3. Золоті, прекрасні мрії, незабутні дивні сни. Ви справились! Сонце гріє. Сонце нашої весни! (*Олесь*). 4. Дощ лив несамовито. Здавалося, десь угорі відкрилася глибока бездонна дірка і звідти без упину хлюпали бурхливі холодні потоки (*Донч.*). 5. На бруньках лип сережками звисають прозорі, синюваті краплини (*Ст.*). 6. Густо літає в повітрі сніжок білий, лапастий, легенький, тихо, несміло вкриває садок, липне до вікон стареньких. 7. Віхола, віхола до мороза їхала. Саночки мальовані, снігом напаковані... (*Із тв. К. П.*). 8. Усі дерева в інеї — у білому, у синьому (*Кам.*). 9. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснучись над степом (*Ле*). 10. Дивно було споглядати одвічне небесне світило, на яке мільйони літ дивилися люди землі, та лише зараз змогли сягнути за сотні тисяч кілометрів, ступити на його дірчастий вивітрений сонячним вітром ґрунт (*Цюпа*). 11. На маленькій видовженій галяві за густими чагарями дикої малини олені зупинилися (*Луп.*).

Вправа 3. Переписати речення, поставити, де потрібно, розділові знаки і пояснити їх. Підкреслити узагальнювальні слова при однорідних членах.

1. Ми думаєм про вас в погожі літні ночі в морозні ранки і вечірній час і в свята гомінкі і в дні робочі ми думаємо, правнуки, про вас (*Сим.*). 2. Моя рука ніколи і нікому ні кривди ні біди не принесла! (*Лавл.*). 3. Грав Музикант про сонце в блакитному небі про біленьку хмаринку про сіреньку пташку-жайворонка і про щасливі дитячі очі (*Сух.*). 4. Чи то жарт напівза-

бутий чи одна із небилиць — тільки чув я, ніби Лютий довгий-довгий був колись. Він у шапці-невидимці мандрував собі щодня по дорозі по стежині по заметах навмання (*Ск.*). 5. Народність і патріотизм гуманність і правдолюбство краса і велич поезії Шевченка глибоко увійшли в наше сьогоднішнє життя в культуру мистецтво та літературу (*Журн.*). 6. Тее слово всім давало то розвагу то пораду (*Л. Укр.*). 7. Вона пройшла і зникла десь у сизій млі... І ніби з нею все пройшло навек весна бажання і утіхи і вся краса життя й землі (*Олесь*). 8. Як не любить той край, що дав тобі і силу і гострий зір очей і розум молодий і далі, що тобі красу відкрили, і моря голубий розгойданий прибій (*Сос.*). 9. Над далекими горами небо ніби зливалось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром (*Н.-Л.*). 10. Лукаш слухав і мріяв і складав ту незнану синьозору пісню (*Донч.*). 11. Усе в дитячій бібліотеці і гарно оформлена вітрина і плакати і виставлені новинки захоплює маленького читача (*Газ.*). 12. Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна могутня глибина. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю. Красо моя! В тобі мудрість віків і пам'ять тисячоліть і зойк матерів у годину лиху і переможний гук лицарів твоїх у днину погідну і пісня серця дівочого в коханні своїм і крик новонародженого; в тобі, мово, неосяжна душа народу — його щирість і безсмертя його (*Пл.*). 13. Ні спека ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою (*Сос.*). 14. Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства і рідну хату і батьківський поріг і своє місто чи село й дорогі стежки та дороги, сходжені в юні літа (*Цюпа*). 15. Все і земля і вода і повітря поснуло (*Коц.*). 16. Одвічні проблеми буття життя і смерть мрія і дійсність світло і морок біле і чорне ось призма творчості письменника й художника (*Журн.*).

Вправа 4. Дібрати суцільний текст або окремі речення з однорідними членами й пояснити розділові знаки між ними.

Вправа 5. Пояснювальний диктант.

Все має свій досвіток і вечір, за яким приходить ніч. Людина, пташка, звірина, дерево.

У цієї криниці світанок теж, безумовно, був. Сивіший од туману, далекіший од зорі. Може, вона найдревніша і найживучіша криниця на всій нашій грішній землі, яка щомиті щось втрачає й не встигає ні помічати того, ні журитися.

Звільніться від клопотів, поквапу і прийдіть до цієї криниці, якій немало-небагато — сім століть. Хоча б подумки, а прийдіть.

Візьміть курс на благословенну Шевченкову землю і йдіть шляхами, лугами, полями, байраками, повз села веселі, старі, нові й новітні, через містечка й хутори. І дослухайтеся до вітрів.

Один з них летить із Чернечої гори, другий — з Моринців, третій — з Кирилівки. Біля криниці вони сходяться, втихають і п'ють воду. І душа її стрепенеться (бо в кожній криниці є ще й душа), й пригадається, як на її вік, майже вчорашнє. Пригадається спекотне літо, курний шлях. По ньому торохтить віз, обліплений осами, і пахне звідти яблуками чи сливами...

І місцевість, і колодязь ви впізнаєте ще здаля. Природа довго все тут підбирала, вибирала, думала, зважувала, а вже тоді творила у стані високого натхнення, з ясною головою і молодю силою.

І вийшло отаке: широкий луг з левадами, вербовими й лозовими нетрями, кущами калини та терну.

Первозданно й незаймано дихає луг, і від нього пливе п'яний букет пахоців: холодної м'яти, звіробою, деревію, материнки, калгану, валер'янового кореня, дивосилу та ще всякого цілющого зілля.

К. Мотрич

Речення з відокремленими членами

Вправа 6. Переписати речення з відокремленими членами. Вказати синтаксичну функцію відокремленого члена, пояснити умови відокремлення.

1. Іван пустив цебро. Воно розбудило воду, і з дна вилетів тихий зойк, єдиний і неповторний, — зойк з криничного дна (*К. М.*).
2. Хвиля хвилю наздогнати хоче, заховавши слово таємниче (*Кр.*).
3. Яскравий, умитий росою, спалахує ранок в імлі, начебто раптом рукою провів чарівник по землі... (*Гурт.*)
4. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками (*Ст.*)
5. Стояла груша, зеленів лісочок. Стояло небо, дивне і сумне (*Кост.*)
6. Легкий, пухкий попільець ляже, вернувшись, в рідну землицю, вкупі з водою там зродить вербицю (*Л. Укр.*)
7. Позлітавшись у зграї, різне птаство молоде в крилах сили набирає і відльоту в вирій жде (*Заб.*)
8. Нерозумний, хитрий, кволий, викликав він тільки сміх, а подобатись не міг (*Перв.*)
9. І спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям (*Кост.*)
10. Слідом за Києвом — «матір'ю городів руських» — повсюдно виникають міста й городища (*Цюпа*).

Вправа 7. Переписати речення, підкреслити відокремлені означення та вказати, чим зумовлена наявність чи відсутність відокремлення.

1. Ти одчиниш двері, рідна і крилата, вийдеш зустрічати сина на поріг (*Сос.*)
2. Життям і канчуками вчений, він, загнаний на самий низ, останній гривеник Шевченку на перший пам'ятник приніс (*Б. Ол.*)
3. У хату ввійшов старий Джеря, високий,

тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (Н.-Л.). 4. Мамині руки — ніжні і милі — воду ранкову з криниці носили. Діти плескались, діти вмивались, сонцю і матері щиро всміхались. Їх теплотою щоранку зігріті, йдуть в дитсадочок усміхнені діти (Грінч.). 5. Ніби притомилось сонечко привітне, у траві пожовклій молочай не квітне (Б. Ч.). 6. Сумні та голодні, хотіли бджілки вже летіти додому, як побачили під кущиком фіалку. Вона розтулила перед ними свої квітки, повні пахоців і солодкого соку (Уш.). 7. Десь звисока лилась пісня жайворонка — весела, потужна й легка. 8. Роздратований і неспокійний біг Петро додому. 9. Спереду й з боків аж до обр'ю широко розгорнувся степ, однонаїтний і безкраїний (Із тв. В. Підм.). 10. Босий, без ременя, без пілотки, він здавався зараз якимось особливо юним і вільним (Гонч.). 11. Осліплені на мить, ми врзалися в п'тьму (Кост.). 12. Віки висихали, як роси на скелях, задощені кров'ю, засмічені злом (Драч).

Вправа 8. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Пояснити умови відокремлення або невідокремлення означень.

1. Були у тій пісні і росою вмиті світанки і тихі сині надвечір'я і гомінливі сонячні дні і духмяні зоряні ночі рідного лісу (Несм.). 2. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він — у сизувато-зелених житах простелених по степовій рівнині аж ген до темної стежки лісу при обр'ї (О. П.). 3. Нам маленьким і дорослим все дають вони з любов'ю ніжне серце світлий розум сили нашому здоров'ю (С. Ол.). 4. Потомленим виснаженим людям потрібна була пісня бойова бадьора щира (Газ.). 5. Мій перший вірш написаний в окопі. Він друкувався просто на землі (Кост.). 6. Трави густі пахучі шелестять під ногами (Кон.). 7. Шлях широкий покритий талим снігом гадюкою поп'явся на гору (Мирн.). 8. І опинився горщик золотий між череп'яними горшками щербатий і кривий з розбитими боками (Гл.). 9. Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (Кост.). 10. Оброшені зорями хати світилися проти місяця (Ст.) 11. Дерева за вікном у тиші непорочній стояли інеем запушені рясним (М. Р.). 12. Йде містом непомітний і простий не вибирає пагорбів для себе (Луп.). 13. Неначе білими снігами стоять обсипані сади. 14. Покинута занедбана на лузі зеленіє капустонька в снігу (Олесь).

Вправа 9. Скласти речення, використовуючи подані слова і словосполучення як відокремлені узгоджені та неузгоджені означення. Поставити розділові знаки і пояснити їх.

1. Обмерзлі кригою. 2. Високе й розлоге. 3. Ясний від сонця. 4. Облите місячним сяйвом. 5. Оповитий тишею. 6. Оборона,

неторкана, в сивих полинах. 7. Безкрає ніжне і прозоре. 8. Переляканий і стривожений. 9. Зелена, світла, над річкою.

Вправа 10. Розповісти про свої враження після відвідування театру (музею, виставки), використовуючи відокремлені означення. Розповідь записати.

Вправа 11. Переписати речення, підкреслити відокремлені приклади. Схарактеризувати умови відокремлення та засоби вираження їх.

1. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини (*Черн.*). 2. У клопотах і турботах непомітно сплигло літо — вінець хліборобського року (*Ск.*). 3. Наше століття багате на різноманітні сенсації, тобто на неймовірні чи малоймовірні явища (*3 кн. «Дванадцять місяців»*). 4. Син бідного сільського титаря, Павло Грабовський в дитинстві пізнав не тільки злидні, щоденні важкі турботи про хліб насущний, а й поетичні обряди, сумовиту красу народної пісні (*Дей*). 5. А хвиля — дівчина мальована — пробігла, гей, життя, пожди! (*Павл.*). 6. Активний учасник великих історичних подій епохи, Іван Ле став її чесним і правдивим літописцем (*Журн.*). 7. Ремез — пташка невеличка, в'є гніздечко-рукавичку на лозині біля річки (*Кам.*). 8. Змовкнув дятел — працююча птиця (*Тк.*). 9. І ти, Україно, сирота колишня, трава придорожна, що кожний топтав, стоїш проти сонця, як у саду вишня, і має на сонці твій білий рукав (*Л. З.*). 10. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солон'яних стріх (*Коц.*). 11. Запам'ятай її, цю прекрасну країну, на ймення Дитинство, дихай нею, цією прекрасною країною, на ім'я Совість, і неси в собі до сивини її, оцю прекрасну країну, що зветься Мрія (*Кирпа*). 12. З-поміж письменників, яких вам доведеться читати, ви неодмінно запам'ятаєте Івана Андріановича Багмута, відомого українського письменника, лауреата премії імені Лесі Українки (*Газ.*).

Вправа 12. Переписати речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкреслити відокремлені приклади, пояснити вживання коми або тире.

1. Жили собі три брати Кий, Щек і Хорив і мали вони сестру Либідь (*Цюпа*). 2. — Товаришу начдив, вогонь... — прошепотів кулеметник Павло Радецький гарний юнак шістнадцяти років (*Довж.*). 3. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила слов'янський курган X століття (*Вих.*). 4. На нас чекає Ужгород обласний центр Закарпатської області (*Газ.*). 5. Місто Луцьк розташоване на підвищенні й оточене з трьох боків крутими вигинами річки Стир (*Журн.*). 6. Від Полтави невіддільна постать зачинателя нової української літератури І. Котляревського, який народився і творив тут. З Полтавою пов'язана

творча діяльність Панаса Мирного класика української літератури (*Вих.*). 7. Як творець Шевченко може бути для нас взірцем у всьому (*Гонч.*). 8. Обоє вовк і лось помітили людину, а тому на мить позавмирили, стежачи за нею (*Гуц.*). 9. Поезія в нашого народу зародилася в прадавні часи як пісня гімн Сонцю (*Шок.*). 10. І прийде вона фея прекрасна, темний смуток впаде їй до ніг і осиплеться білими айстрами на холодний асфальт перший сніг... (*М. Кр.*). 11. «Земля світлячків» повість-казка відомого українського письменника Віктора Близнеця про життя лісових чоловічків стовусів та тривусів, які в запеклій боротьбі перемогли печерних страховиськ (*Із кн. «Дванадцять місяців»*). 12. Про двірника розкажу вам, малята: є в нього друзі мітла і лопата. Ми на світанку спимо, а двірник ще до зорі прокидатися звик (*Позн.*).

Вправа 13. Скласти п'ять речень зі сполучником *як*, що приєднує відокремлені й невідокремлені прикладки.

Вправа 14. Скласти чотири речення з поширеними прикладками, перед якими стоять слова *a same, на ім'я, тобто, так званий*.

Вправа 15. Прочитати. Дібрати до виділених слів і сполучень слів прикладки (відокремлені або невідокремлені). Записати, поставити розділові знаки.

1. Багато пам'ятних місць у Києві ... пов'язано з іменами славетних людей нашої України. 2. Учні *школи* ... взяли участь у третьому турі конкурсу. 3. На сцені столичного театру з успіхом іде «*Тарас Бульба*» 4. Я тільки тепер побачив *село* 5. *Дніпро* ... була важливим засобом сполучення не тільки між східнослов'янськими територіями, а й з усією середньовічною Європою. ... літописець *Нестор* писав про значення цієї водної артерії в «Повісті временних літ». 6. Ім'я *Ліни Костенко* ... відоме серед шанувальників поетичного слова. 7. *Фольклор* ... вивчається на уроках літератури. 8. У школі відбувся цікавий вечір присвячений *Б. Грінченкові* 9. Територія басейну *Дунаю* ... займає понад 800 тисяч квадратних метрів. 10. На Софійському майдані стоїть пам'ятник *Богданові Хмельницькому* ... створений ... *М. Микешиним*. 11. У центрі одного з найдревніших районів Києва Подолі знаходяться будинок Києво-Могилянської академії і пам'ятник *Григорію Сковороді*

Вправа 16. Розповісти про свого товариша, використовуючи відокремлені прикладки. Розповідь записати, пояснити розділові знаки.

Вправа 17. Прочитати речення. Визначити відокремлені обставини, вказати засоби вираження їх та пояснити умови відокремлення.

1. Хай це, можливо, і не найсуттєвіше, але ти, дитино, покликана захищати своїми долоньками крихітну свічку букви

«і»), а також, витягнувшись на пальчиках, оберігати місячний серпик букви «є», що зрізаний з неба разом із ниточкою (*І. М.*). 2. Затаївши дихання, заглядав у пропасті, годинами слухав задумливий шепіт потоків і зливався душею з кожним звуком, з кожним подихом, з кожним останнім відблиском сонця на заході... (*Хотк.*). 3. Я ненавиджу тих, що, не сіявши, жнуть, що, садів не садивши, плоди об'їдають (*Нагн.*). 4. Умій дякувати вчителів, а вислухавши слова похвали, дякуй за науку (*Сух.*). 5. Романко зареготався зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився (*Коц.*). 6. Холодна осінь лист зриває, щоб м'якше падалось снігам; а крихітка весну вітає, вві сні всміхаючись квіткам (*Олесь*). 7. Холодною русалкою пливу я у Дніпрі, а ти стоїш на березі, а ти стоїш вагаючись, а древня Лавра куполом виблискує вгорі, прожиті таємниці в минулому ховаючи... (*Гурт.*). 8. Настроївши свою ходу на дум притишене звучання, і ти приходи, і я прийду продовжить реквієм мовчання (*Кр.*). 9. У зв'язку із скороченням фондів паперу склалася драматична ситуація з виданням підручників для школи (*Газ.*). 10. Згідно з документами Державного комітету цін, заклади й організації культури та спорту самі мають встановлювати вартість абонементу. Дитячий абонемент, незважаючи на збитковість, продаватиметься дешевше (*Газ.*). 11. Пригорнувши зелень трав, до води дідусь припав (*Муса Джаліль*).

Вправа 18. Переписати речення, поставити пропущені розділові знаки в реченнях з відокремленими обставинами, обґрунтувати їх. Визначити тип обставин та їх морфологічне вираження.

1. До вас, село і рідне поле, приїхав по дитячі сни на мить забувши що ніколи не повторяться вони. 2. З доріг життя сховавши втому я в отчий край вернусь назад. 3. Ми часто похапцем живем все відкладаючи на потім. Життя ж сіяє кожним днем — в красі, в любові, у роботі (*Із тв. Кр.*). 4. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і несучи вагу ту страшную буду пісню веселу співать (*Л. Укр.*). 5. Я пишу не згарячу а добре все обдумавши (*Гонч.*). 6. Пішов Гонта похилившись (*Т. Ш.*). 7. Яюсь аж надто загадково висловлювався цей подорожній чемно уникаючи прямої і обволікаючи свою особу у велику якусь тайну (*Гонч.*). 8. Жінка йде поволі і трохи зігнувшись (*Довж.*). 9. І ми жартуючи погнали чужі ягнята до води (*Т. Ш.*). 10. Об'єднавшись воедино і згуртувавши розпорошені сили слов'янські племена поклали початок зародженню могутньої держави східних слов'ян (*Цюпа*). 11. Часто пан не міг докликатись Тараса, який захопившись перемальовуванням картин, що прикрашали стіни панських покоїв, нічого не чув (*Із підр.*).

12. Незважаючи на напруженість становища ми з оптимізмом дивимось у майбутнє і впевнені у своїх силах (Газ.).

Вправа 19. Дібрати з художніх текстів шість простих речень з відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами. Зробити синтаксичний розбір виписаних простих речень.

Вправа 20. Скласти речення з обставинами, вираженими іменниками з прийменниками: *у зв'язку з, залежно від, згідно з, завдяки, за згодою*. Пояснити розділові знаки.

Вправа 21. Написати твір на тему «Нічого кращого немає, як тая мати молодая...», використовуючи речення з відокремленими членами.

Вправа 22. Переписати речення, підкреслити відокремлені додатки. Пояснити засоби вираження їх та природу відокремлення.

1. Всередині книги, крім сторінок тексту, є титул — перша сторінка книги (Журн.). 2. Віднині, поряд із батьком і матір'ю, найближчим другом для тих, перед ким тільки-но відкриваються захоплюючі простори світу, буде наш вихователь (Газ.). 3. За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив (Мирн.). 4. Пахне грибами й медом, вільгістю пахне тією, що, oprіч назви осінь, немає імені їй (М. Р.). 5. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте (Гонч.). 6. Замість відповіді, мати голосно сміється (Донч.).

Вправа 23. Скласти речення з відокремленими додатками в сполученні з прийменниками: *крім, за винятком, замість*.

Вправа 24. Написати пояснювальний диктант.

...Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, посилаючи їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ odkривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну.

Сумно й смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажити все минуле?

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твоєю м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

О. Довженко

Вправа 25. Зробити повний синтаксичний розбір речень з однорідними членами за поданою схемою.

Схема розбору:

1. Речення з однорідними членами для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Які слова є однорідними членами речення?
4. Якими членами речення є однорідні члени (підмети, присудки, означення — узгоджені, неузгоджені, — додатки, обставини)?
5. Морфологічне вираження (частина мови).
6. Чим поєднані між собою однорідні члени (інтонацією, сполучниками, інтонацією й сполучниками)?
7. До якого слова в реченні вони відносяться?
8. Обґрунтування розділових знаків.

Зразок розбору:

Усного

Письмового

Вересень плив у небі голубими човнами погожих днів, відлітав журавлиними зграями у теплі краї (Цюпа).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, ускладнене однорідними членами, повне; однорідні члени *плив, відлітав* — присудки, виражені дієсловами минулого часу, чоловічого роду однини, поєднані між собою інтонацією, в реченні відносяться до слова *вересень*; кома ставиться між однорідними присудками.

Реч. розпов., неокличне, просте, двоскл., пошир., ускладн. однор. чл. реч., повне; *плив, відлітав* — однор. чл., присудки, вираж. дієсл. мин. часу, чол. роду одн., поєднані інтонац., віднос. до слова *вересень*; кома — між однор. присудками.

1. День був ясний та сонячний, тихий та погожий (Зб.). 2. Все зникло наче в казці: і місто, і гори, і поле, і гай (Л. Укр.). 3. У бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч (А. Кащенко). 4. Чи то сором, чи то гнів опанував його серце?

(*Мирн.*). 5. Уяву про екологію необхідно мати не тільки дорослим, а й дітям (*Із підр.*). 6. А мати у нас маленька, чорнява, з гладко причесаним волоссям і швидкими винуватими очима (*Бл.*).

Відокремлені уточнювальні члени речення

Вправа 26. Переписати речення, визначити, які члени є уточнювальними та пояснити розділові знаки при них.

1. Уранці, одразу після сніданку, загони вирушили до лісу на прогулянку (*Єф.*). 2. Особливо втішався Григір Михайлович, коли виривався за місто — до озера, річки, лісу, а чи в степ, поле (*Шевч.*). 3. Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (*Павл.*). 4. На будові — на Дніпрі — стрілись два богатирі, не із пісні, не із казки, а з життя — бетонярі (*В. Б.*). 5. Кругла куля не проста, голуба, велика: без будинків там міста, без води там ріки; без людей і без землі і шляхи, і гори, і моря, і взагалі всі земні простори (*Біл.*). 6. Отут, на узліссі, в минулій війні горіли колись партизанські вогні (*Мал.*). 7. Батько сховав портрет у скриню, на саме дно (*Р. Ф.*). 8. На фоні інших, низеньких, будинок здавався майже гігантом (*М. Ол.*). 9. Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! Що за тобою... Там, у далині! Андрію, вір, Андрію, вір мені (*Є. Пл.*). 10. Дніпро несе Тарасові здаля — з усіх усюд — поклони і привіти (*П. Р.*).

Вправа 27. Переписати речення, поставити розділові знаки. Підкреслити уточнювальні члени речення.

1. Край берега у затишку прив'язані човни (*Гл.*). 2. Лелеки або чорногузи прилітають до нас навесні з півдня. 3. Великої шкоди суднам завдають айсберги тобто плавучі крижані гори (*Із підр.*). 4. Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень в тім числі також повний весільний цикл (*Фр.*). 5. Є сотні мов, а правда лиш одна. На всій землі від краю і до краю (*М. Р.*). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (*Тют.*). 7. Станемо тут на узліссі і послухаємо пташиних пісень (*Кон.*). 8. Квіти особливо пальми і аспарагуси відразу навіяли життя у мертві кімнати (*І. В.*). 9. Корнієва хата край села на пагорбу (*У. С.*). 10. А там на Україні в холонучих садах ще світяться жоржини з крижінками в очах (*Ю. С.*). 11. Перед дуплом на порозі своєї хижі сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлуватو пробрався на постіль з пир'я та сухого листа (*Тют.*).

Вправа 28. Скласти речення, використовуючи подані словосполучення в ролі уточнювальних членів.

До сходу сонця; на березі Чорного моря; найближчою дорогою; особливо пшениця; тобто наука про Всесвіт; навіть у посушливі роки; під час канікул.

Вправа 29. Скласти речення з відокремленими членами, що мають уточнювальне значення й уводяться в речення словами: *тобто, зокрема, наприклад, у тому числі*.

Вправа 30. Прочитати текст; знайти в ньому уточнювальні члени речення, пояснити розділові знаки.

Батькові джерела

Стоїть батькова хата над яром, на високому підсіпку між рясним клечанням саду і світить звідти на вулицю білими латками стін. Від хати, старої, кособокої, — стіни повгиналися під вагою рудої од моху стріхи — не видно струмка в яру і жовтих купин з осокою не видно. Але як перейти вулицю й минути розлогі черешні діда Степана, — його обійстя навпроти, — гостро блисне кривизна ручаю внизу, ніби серп, зронений кимось у зарості жалкої кропивки. Де-не-де поміж отими купинами розкидані блакитні люстерка — то над силу дихають до неба замулені джерела. Віддавна, ще од війни, б'ється їхня знервована нетерплячість жити, а люди минають байдуже. Ніколи, мабуть, людям.

І щоразу, як приїжджаю вряди-годи до брата на коротку гостину, гіркий щем закрадається в серце, болять мені ті джерела. То кожного досвітку, тільки-но благословиться на день, іду за хату й дивлюся на яр із серпом ручаю, що жебонить тихцем, бо не хоче чомусь висохнути. Сягаю поглядом далі, за росяні видолінки, — немовби дитинство шукаю. Там воно, коло тих очей землі, початкувалося і тут, побіля хати, з батькових долонь спиналося у світ, повний незнанної зваби.

О. Гижя

Вправа 31. Зробити синтаксичний розбір речень з відокремленими членами, у тому числі й уточнювальними, за схемою.

С х е м а розбору:

1. Речення з відокремленими членами для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова) в реченні є відокремленим членом?
4. Який це член речення: означення, прикладка, обставина, додаток; уточнювальні члени речення?
5. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
6. Непоширений чи поширений член речення?
7. Від якого члена речення залежить відокремлений член?
8. Яким способом підрядного зв'язку з ним пов'язаний?
9. Яким є відокремлений член речення за позицією (постпозиційним, препозиційним)?
10. Які умови відокремлення (сислове підкреслення, уточнювальний характер члена речення, інтонація відокремлення, порядок слів,

ступінь поширення (обсяг), характер означуваного слова, смислове навантаження).

11. Обґрунтування розділових знаків.

Зразок розбору:

Усного

Письмового

Спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям (Л. Костенко).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, ускладнене відокремленим членом речення, повне; *сльозами не омиті* — відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом, поширене, залежить від підмета *спогади*, пов'язане з означуванним словом *спогади* способом підрядного зв'язку — узгодженням, постпозиційне, умови відокремлення: смислове підкреслення, інтонація відокремлення, позиція в реченні — стоїть після означуваного слова, поширене, відокремлюється з обох боків комами.

Реч. розпов., неокличне, просте, двоскл., пошир., ускладн. відокр. чл. реч., повне; *сльозами не омиті* — відокр. означ., вираж. дієприкм. зворотом, пошир., залежить від підм. *спогади*, зв'язок узгодж., постпозиц., смислове підкр., інтонац. відокр., стоїть після означ. сл., відокр. комами.

1. Ой на горі вогонь горить, під горою козак лежить порубаний, постріляний, китайкою покриваний (*Н. тв.*). 2. Тихо, тихо сховався білий лебідь кров'ю. То, здавивши рани, крила рознімав і в знесиллі бився... (*Олень*). 3. Педагогіка — не наука, а мистецтво, — найобширніше, складне, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв (*Ум.*). 4. Батько стояв наді мною, міцний і надійний, гладив широкою долонею плечі, і я відчував особливе, незбагненне тепло... (*Гижя*). 5. Там, за горами, давно вже день, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (*Гол.*). 6. Промовці говорили про значення творчості Павла Чубинського для національного відродження, розповідали про окремі події з його життя, зокрема про обставини написання вірша «Ще не вмерла Україна» (*Журн.*).

Вправа 32. Написати невеликий твір «Рідна земля», вживаючи відокремлені й уточнювальні члени речення.

Речення із звертаннями, вставними і вставленими конструкціями

Вправа 33. Переписати речення, підкреслити непоширені звертання однією рискою, поширені — двома. Визначити, якими частинами мови вони виражені.

1. Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни (*Кост.*). 2. Гей, ти, степ широколаний, мій килиме срібнотканий! Розпростерся ти широко, що не скине й орле око твоє займище безкрає! (*І. Манжура*). 3. Татко напився та й хвалить її. — Дуже солодка водичка. Тільки чому це, Галюсю, твої очки немовби кринички (*Ус.*). 4. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*Сим.*). 5. Я про тебе, о калино, пісню склав оцю дзвінку (*Сос.*). 6. Народе мій! Твоя потреба мені щемить, мов сіль у рані (*Підс.*). 7. Коли я вмер — забудь, не знаю... Я в чорній прірві забуття... О краю мій, коханий краю, коли ж це стратив я життя? (*Олесь*). 8. О весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана! І небо жде, і жде верба приспана, і ліс, і степ, і скована вода (*Б. Гр.*). 9. Діти, ваша мова прекрасна, не соромтесь її, не цурайтесь, вона нічим не гірша за інші мови (*Гонч.*).

Вправа 34. Переписати. З'ясувати, в яких реченнях за метою висловлювання вживається звертання і яка його стилістична роль. Пояснити розділові знаки.

1. Люду мій бідний, окрадений люду! Що у твоїх я бачив очах, то вже й довіку свого не забуду, де б я не був, всюди бачити буду — голод і жах! (*Вор.*). 2. Роси, роси, дощику, ярину, рости, рости, житечко, на лану, на крилечках, вітрику, полети, колосочки золотом обмети (*Олесь*). 3. Ти, зозуленько сива, ти нас розвеселила, як почала кувати — повиходили з хати (*Н. тв.*). 4. Ой Україно — зелен-сад, колиско дум, пісень крилатих, твої добро, любов, краса пільму віків змогли здолати! (*Берд.*). 5. До вас, мої рідні, звертаюся я — найменший у нашій сім'ї (*Павл.*). 6. — Ти чого змінилась, любя, помінявши колір свій, і така червона стала? — мовили сестрички їй (*Муса Джаліль*). 7. Колосом розвийся, засівайся щастям, ниво молода! (*Сим.*). 8. Ой сонечко ясне, невже ти втомилось, чи ти розгнівилось? Іще не лягай! (*Сам.*). 9. Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має (*С. В.*).

Вправа 35. Переписати, поставити, де потрібно, розділові знаки у реченнях із звертаннями. Схарактеризувати звертання за морфологічним вираженням, за будовою, за місцем у структурі речення.

1. Гордою, сміливою бурею бурхливою встань народе зраджений як один, устань: з гімном-перемогами новими дорогами підемо на брань (*В. Ч.*). 2. Але ж, мабуть, ми правди не зурочим, що світ вже так замішаний на злі, що як платити злочином за злочин, то як же жити люди на землі? (*Кост.*). 3. Мово наша Передчасно постаріла, посивіла, змаліла, на хресті мук розп'ята, на палю посаджена, за ребро на гак повішена дітьми-покручами (*К. М.*). 4. Боюсь твоїм очам відкрити душу. Ти чорно-

бривий пильно не дивись! Тепер із болем забувають я мушу того, хто так, як ти, дививсь колись. 5. В мене ім'я України моєї з сонцем погожим з'єдналось навик. Друзі Погляньте сьогодні на неї — вся вона — ніби проміння потік (Тк.). 6. Ой сонечку-бачечку догоди, догоди! А ти земле-матінко уроди, уроди! (Олесь). 7. Мій рідний сину бійся нічиїх, вони завжди безликі і холодні (Кр.). 8. Моя біографія друзі сягає в далекі ті дні, коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні (Біл.). 9. Приймай мене мій ярий світе в свої журу чи благодать, щоб разом плакати, і радіти, і все, що буде, розділять (Кр.). 10. Впади нещасний та убогий і заритай! Бо вколо — тьма (С. Т.). 11. Ти постаєш в ясній обнові, як пісня, линеши рідне слово. Ти наше диво калинове кохана материнська мово (Біл.). 12. Мій красеню Дніпре наче хмари, сірим стаєш ти від осінньої імлі (Тк.). 13. Мати, мати не журися, не сумуй, не проклинай... Я і сам ходжу, як смуток, з серцем, змученим украй... 14. О слово рідне Орле скутий Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий. 15. О моя дитино Вік твій — місяць май (Із тв. Олесь). 16. Гей, соб сивий соб моругий соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга (Коц.).

Вправа 36. Поставити іменники *Дніпро, зима, мати, батечко, душа, учитель, Віталій Андрійович* у кличному відмінку й увести їх у речення як звертання. Пояснити пунктограми.

Вправа 37. Виписати з поданих речень вставні компоненти й охарактеризувати їх за значенням: 1) виражають упевненість чи невпевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказівку на джерело повідомлення; 4) зв'язок думок; 5) активізацію уваги до повідомлюваного; 6) способи оформлення думок.

1. Що ми не встигли — встигнуть наші внуки, і сподіваймось, зроблять все як слід! (Заб.). 2. Воно мені, мабуть, так мало бути. Мабуть, воно так сказано мені (Вінгр.). 3. Боявся еси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним (Кул.). 4. Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обое! Може, в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (Л. Укр.). 5. Я не журюсь нітрошки, що хтось тебе [мову] забуває, «б'є, мовляв, цвяхи в дошки, в труну забиває» (В. Б.). 6. Є, на жаль, люди, які вважають, що їм цілком достатньо так-сяк засвоєної російської мови, а вже, скажімо, українська їм ні до чого (Дз.). 7. Певно, не малий час минув, поки люди затвердили вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження... (Мири.). 8. Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекому Кос-Аралі, серед пустинь киргизьких,

і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова (*Хотк.*). 9. Офіційно імперією держава називалася з XVIII століття. Однак усі істотні риси імперії вона зберігала з часів Московського царства. Це була, по-перше, держава з необмеженою владою монарха над підлеглими. Це була, по-друге, держава з необмеженою владою над величезними територіями (*Поп.*). 10. Кажуть, не можна руйнувати гніздо лелеки, бо тоді не уникнути нещастя (*Журн.*).

Вправа 38. Переписати речення, поставити пропущені розділові знаки у реченнях із вставними компонентами і пояснити їх уживання.

1. І мабуть кожен, хто знав Василя Земляка, не раз ловив себе на здивуванні від двох — таких різних, мало схожих один на одного — його образів (*Журн.*). 2. А я піснями біль тамую. Увечері бувало сидимо, — задумаюсь, затихну, засумую (*Сим.*). 3. А ми зустрічались. Не тут і не в цьому столітті — в наступному кадрі чи може в минулому світі. Можливо були ми квітками в одному суцвітті чи просто сусідніми днями в спекотному літі (*І. А.*). 4. Із тобою було б нам гірко, обіймав би нас часом сум, і бувало б темніла зірка у тумані тривожних дум (*Сим.*). 5. Одного разу чуєте стою на човні з вудками на Дніпрі і бачу: серединою Дніпра уявіть собі мчить проти течії човен без вітрил, мотора і весел. Я певна річ за весла і до човна. 6. На щастя сом пішов понад берегом і я слава Богу встиг ухопитися за куш. Сом видно втомився. Ну й сом я вам скажу! (*Із тв. Остапа Вишні*). 7. І може стало десь боляче всесвіту? (*Ю. С.*) 8. Вибрати потрібне слово — то велике вміння і навпаки якщо ви користуєтеся словом неточним, то це власне те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом (*Цюпа*). 9. Слово Агапіта (знахар-чудотворець) як сказали б мабуть сучасні медики було словом талановитого гіпнотизера (*Із кн. «Дванадцять місяців»*). 10. Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може власне і не в тому справа, а головне що десь в далечині є хтось такий, як невтоленна спрага (*Кост.*).

Вправа 39. Прочитати поданий текст. Ввести, де можливо, вставні слова, словосполучення, речення. Вказати, що вони виражають і як змінюється семантика речень.

Про жодне з дерев на Україні не складено стільки легенд, як про дуб, що у Верхній Хортиці на Запоріжжі. І не тільки тому, що це дерево красиве й могутнє, що воно вже сотні років зелене. А насамперед тому, що його вельми шанували запорізькі козаки, що сам гетьман Богдан Хмельницький відпочивав у його тіні перед походом на ворога.

Хортицький дуб є державною пам'яткою природи. Він охороняється державою з 1972 року.

Всього в Україні на сьогодні оголошено державними пам'ятками природи понад 2600 окремих природних об'єктів та місцевостей, що мають особливу цінність. Вони є незвичайними або ж типовими для нашої країни чи її окремих районів. Вони оберігаються для наукових і культурно-освітніх цілей. А ще для того, щоб довго-довго люди могли милуватися їхньою красою.

Із кн. «Заповідні куточки України»

Вправа 40. Схарактеризувати вставлені конструкції за структурою та смисловими зв'язками.

1. У Вентспілс, найбільший латвійський порт на Балтиці, приїхав уранці. Після багатьох хмарних днів (та й узагалі, за свідченням метеорологів, більша частина року в Латвії похмура) проглянуло сонце, наче продзвеніло по червоних, вкритих черепицею дахах старого міста (*Скр.*). 2. За твори для дітей та юнацтва Григорій Тютюнник був удостоєний премії імені Лесі Українки, а вся його творчість 1988 року відзначена (помертно) найпочеснішою мистецькою нагородою нашої країни — Державною премією імені Т. Г. Шевченка (*Шевч.*). 3. Червона книга. Так зветься великий, товстий том, до якого внесено назви різних видів рослин і тварин, які внаслідок діяльності людини (або з інших причин) зникають чи знаходяться під загрозою загибелі (*Слов.*). 4. Виганяли переляк («Йди, мовляв, до лиха!»). Боровик палав, як мак... (Думали, бешиха) (*Олесь*). 5. У «Повісті временних літ» — нашому славнозвісному літописі — читаємо: «Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які наповнюють собою увесь світ, це — джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина, ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі, в книгах — світило мудрості» (*Сл.*). 6. «Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив їх у церкві Святої Софії, що її спорудив він сам». Так записав літописець під роком 1037 (час заснування бібліотеки Ярослава Мудрого) (*Журн.*). 7. Українську мову вивчали не лише литовські князі, сам повелитель Великого Литовського князівства Август II добре розмовляв і писав українською мовою, зокрема, листи до матері-італійки королеви Бони (виходить, і вона добре знала цю мову) (*Журн.*).

Вправа 41. Переписати речення, поставити потрібні розділові знаки у реченнях зі вставленими конструкціями. Обґрунтувати вживання розділових знаків.

1. Нам потрібно робити все для того, щоб турбота про розвиток рідної мови була набагато активнішою, щоб школи наші маю на увазі і російські, і українські жили здружено, щоб між ними не почувалося нерівності... (*Гонч.*). 2. Ще малим і шести

не минуло мені на майдан повела мене мати за руку (*Підс.*).
3. Є люди на землі а то б не варто й жити що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатись, й мислити, й шукать (*М. Р.*).
4. А Ярема страшно глянуть по три, по чотири так і кладе! (*Т. Ш.*).
5. Не забуваймо про те, що багато людей виростало в умовах національної дискримінації, поширених настроїв національного нігілізму, вступали в життя духовно озлиднілими, будши часто не з власної волі позбавлені знань як рідної мови, так і правдивого уявлення про героїчну історію свого народу (*Гонч.*).
6. Розшукати поки що вдалося тільки першу частину «Історії України» Гната Хоткевича до кінця XVI століття (*Газ.*). 7. Дзвонить в струні історія моя ми ж не якісь безбатченки у світі із давна волі дороге ім'я стояло нам зорею у zenіті (*Кр.*). 8. Завдання вихователя-педагога а кожен педагог — насамперед вихователь полягає в тому, щоб у свідомості кожного учня не згасав вогник жадоби знань (*Сух.*).

Вправа 42. Переписати речення, підкреслити слова, граматично не пов'язані з членами речення; визначити тип їх (звертання, вставна чи вставлена конструкція).

1. Калина-мати, серця білий цвіт, одвічне дерево батьківської долі, колиску пам'яті уже багато літ ти колисаєш піснею по волі (*Кр.*) 2. Дорогий друже! Ти живеш у вільній, незалежній державі — Україні і, безумовно, хочеш знати про минуле рідної землі. Допоможе тобі в цьому книжка «Історія України» видатного нашого письменника, публіциста, вченого, культурного діяча Гната Мартиновича Хоткевича (1877—1938), який поклав життя за національну ідею (*Сл.*). 3. Майстри минулого, чому ви безіменними лишились? (*Луп.*) 4. Слово «патерик» походить од латинського «патер» (батько) (*Слов.*). 5. Очевидно, сьогодні не кожен із вас, дорогі друзі, бачив на власні очі справжню скриню. Хоча допитливі, звичайно, знають, що це — великий ящик із кришкою та замком для зберігання одягу й коштовних предметів (*Журн.*). 6. Хтось (здається, Потебня) зауважив, що слово в художньому творі, окрім прямого предметного значення, має ще свій стилістичний ореол (*Гонч.*). 7. Де взять часу?.. (Риторика гірка!) Щоб наздогнать вас, роздуми хороші... чи, може, справді після сорока стають людині вдвоє дні коротші (*Кр.*). 8. Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни (*Кон.*). 9. На цій землі жили ми споконвік, лише обличчя змінювали трохи. (Так змінює своє русло потік, але вода клекоче крізь епохи одна і та ж!)... (*Павл.*) 10. Малий поточе, ти шумиш в траві, землі й дубам даєш снагу велику (*Тк.*) 11. О ви, ліси на дальнім видноколі, замріяні в вечірнім тумані! Вам віддаю свій сум, свої пісні і забуваю гніт

тяжкий неволі (Клен). 12. Бачити в маленькій дитині завтрашню дорослу людину — ось у цьому, мені здається, й полягає життєва мудрість батька й матері, педагога, всіх, хто виховує дітей. Іншими словами — треба вміти любити дітей (Сух.).

Вправа 43. Зробити усний і письмовий розбір речень зі словами, граматично не пов'язаними з членами речення, за поданими схемами.

Схема розбору:

Звертання

1. Речення із звертанням для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова) в реченні є звертанням?
4. Морфологічне вираження звертання (частина мови, форма).
5. Поширене чи непоширене.
6. Яким є звертання з боку стилістичного (емоційно-нейтральне, емоційно забарвлене)?
7. Місце звертання в реченні (препозиційне, інтерпозиційне, постпозиційне).
8. Розділові знаки в реченні зі звертаннями.

Вставні і вставлені конструкції

1. Речення зі вставним чи вставленим компонентом.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова, речення) є вставним чи вставленим?
4. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
5. До якого члена речення чи до всього речення належить вставне чи вставлене слово (слова, речення)?
6. Якого додаткового значення надає реченню: 1) виражає впевненість чи невпевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказує на джерело повідомлення; 4) вказує на зв'язок думок; 5) вказує на спосіб оформлення думок; 6) активізує увагу до повідомлюваного; 7) додаткове повідомлення або побіжне; 8) пояснення?
7. Місце в реченні (препозиція, інтерпозиція, постпозиція).
8. Розділові знаки.

Зразок розбору:

Усного

Письмового

1. *Радуйся, дівчино, разом зі мною сонцем і ясною голубизною* (Павл.).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, односкладне, поширене, ускладнене звертанням, повне; *дівчино* — звертання, виражене іменником у формі кличного відмінка, непоширене, зі стилістичного боку нейтральне, за місцем у реченні інтерпозиційне, з обох боків виділяється комами.

Реч. розпов., неокличне, просте, односкл., пошир., ускладн. зерт., повне; *дівчино* — зерт., вираж. імен. кл. відмінка, непошир., нейтральне, інтерпоз., видл. комами.

II. *Напевне*, найбільше пестливих слів утворено від слова *мати* (Вих.).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, односкладне, поширене, ускладнене вставним словом, повне; *напевне* — вставне слово, виражене прислівником, відноситься до всього речення, виражає невпевненість, стоїть на початку речення (препозиційне), після слова *напевне* ставиться кома, яка виділяє вставне слово.

Реч. розпов., неокличне, просте, односкл., пошир., ускладн. вставн. сл., повне; *напевне* — вставн. сл., вираж. прислівн., віднос. до всього реч., вираж. невпевнен., препоз., виділ. комою.

1. Журавлику мій сірий, ти вже летиш у вирій... (*Майд.*)
2. Він, мабуть, єдиний колись розумів її (К. М.).
3. Спи, моя мамо! Нехай тобі сниться в нашому полі висока пшениця (*Позн.*)
4. У Київській братській школі викладали слов'янську й українську (книжну), грецьку, латинську й польську мови (*Сл.*)
5. Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнурком журавлі у вирій (*Б. Л.*)
6. Іван в'язати став вудки, сховав приладдя все в торбину. Зітхнув... (сумні були думки), на руки взяв малу дитину (*Олесь*).

Вправа 44. Написати пояснювальний диктант.

Національна символіка українського народу

Під час розкопок на території України часто знаходять тризуб, який, на думку вчених, мав якесь важливе значення для котрогось із давніх слов'янських племен. Це міг бути або його символ, або знак влади вождя племені. Згодом у часи Володимира Святославича (його ще називали Володимиром Великим) тризуб з'являється на монетах Русі й стає князівським знаком, добре знаним і за її межами. Його разом із владою успадковують Володимирові наступники на престолі. Тризуб часто зустрічається на варязьких мечах (тих воїнів, які були на службі в київських князів), знайшли його і в гербі Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого, королеви Франції. Як правило, цим знаком володарі руських земель скріплювали договори з іншими країнами, він стояв на поясах княжих дружинників.

Яке значення вкладалося в тризуб? Єдиної відповіді на це запитання серед істориків немає. Одні вважають, що він уособлював три стихії природи: повітря, воду й землю. Інші переконані, тризуб — це обоження рибальського знаряддя (при цьому посилаються на те, що його знаходять і в інших країнах). Ще інші наполягають: це стилізоване зображення сокола. Є й версія про те, що він — відтворення предмета, схожого на бу-

лаву — символ влади. Усіх таких тлумачень — кілька десятків. Одне слово, єдиної загальноприйнятої точки зору в поясненні тризуба немає. Але вчені сходяться в головному: він найбезпосереднішим чином пов'язаний з княжою особою і символізує її владу. Тут ніяких суперечок бути не може.

М. Федотів

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
4. Які слова називаються узагальнювальними?
5. Навести приклади речень з однорідними членами, з якими вживаються узагальнювальні слова.
6. Якими розділовими знаками відокремлюються узагальнювальні слова?
7. Дати визначення відокремленню.
8. Назвати загальні умови відокремлення членів речення.
9. Чому відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення? Які?
10. Яку роль виконують у реченні відокремлені уточнювальні члени речення?
11. Чому відокремленими уточнювальними членами можуть бути всі члени речення?
12. Назвати основні правила відокремлення другорядних членів речення.
13. Назвати правила відокремлення уточнювальних членів.
14. Якими специфічними особливостями характеризуються звертання, вставні й вставлені конструкції?
15. Чим може виражатися звертання? Яка форма допомагає йому виступати художнім засобом?
16. Як відрізнити звертання від підмета? Навести приклади.
17. З якою метою вживається звертання в мовленні?
18. Які розділові знаки ставляться у реченнях зі звертаннями?
19. Як відрізнити вставні конструкції від вставлених?
20. На що можуть вказувати вставні слова, словосполучення і речення?
21. Які розділові знаки ставляться у реченнях зі вставними конструкціями?
22. Яка основна функція вставлених конструкцій?
23. Якими розділовими знаками виділяються в реченні вставлені конструкції?

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Жодної хвил..ки (не)відаючи відпочинку материні руки знаходили роботу. Вони владарювали скрізь в печі на ком..ні на миснику... Так багато в жит..і переробивши вони (не)зупинялися (не)могли зупинитися а постійно священ..одіяли.

(Не)було либонь такого, чого б вони (не)вміли! (В)ранці ро..палювали вогонь чистили картоплю сипали в гор..ик заливали водою солили рогачем сунули в піч бли..е до вогню.

За Є. Гуцалом

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Слово впливає на читача.
2. Була весна.

Варіант 2

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Риби як твердять відомі вчені отримують інформацію про довкі..я за допомогою органів чу..ів. Вони певна річ бачать відчувають запах смак і дотик тобто мають усі чуття властиві біл..шості (високо)організованих тварин. Крім того риби уявляють собі мають ще один орган, який дає змогу ..приймати надзвичайно слабкі зміни в навколишніх рухах води, бі..ну лінію.

Спостерігаючи за рибами в аквар..умі вам мабуть доводилось бачити, що вони (не)натикают..ся на підводні предмети і на скло.

Із підручника

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Лелеки прилетіли пізніше.
2. Усе це було йому знайоме.

Варіант 3

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Наближається осінь. Дорогою повз нашу хату прої..жають навантажені зерном автомашини. А над нею в(день) і в(ночі) ключами і зграями і по(одинці) пролітают.. птахи журавлі й лелеки дикі гуси і стрижі.

Зима по(святковому) пр..бирає опустілі ниви. Чумацький Шлях довго дивит..ся з(гори) на засніже..у хату і будить мрії про ніким ще (не)бачені досі далекі світи.

Звідси від ц..ого острівця землі певно й починається Вітчизна близ..ка й (не)осяжна єдина в світі.

За А. Чайковським

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Він почув тиху музику.
2. На дальню ріку спадали липкі тумани.

Варіант 4

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику. Застиглий і нерухомий він витягнув шию і з радісним напруже..ям ловив дивну мелодію піс..ні. Так люди (не)гнали! Він принаймні (ні)коли (не)чув. Але хто грав? (На)(в)круги була пуста. Іван оз..рнувся назад на скелі і ..каменів. На камені сидів щезник-лісовик і заплющивши очі дув у флюяру. Іван хотів тікати й (не)міг. Сидів прикутий страхом на місці. Потім зірвавшис.. на ноги побіг (у)низ і зупинився уже (в)долині. Пісня здавалосьь бр..ніла вже в н..ому.

За М. Коцюбинським

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Йдемо у бій з тобою.
2. Він усюди ніс прекрасне.

Варіант 5

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Ім'я одного з (най)видатніших козацьких полковників Івана Богуна назавжди залишиться на скр..жах нашої історії. Улюбленець свого народу ревний захис..ник його інтересів він до останн..ої хвилини був (не)похитний у своїй ві..ності і помер як герой. Після смерті Максима Кривоноса він став найбли..им помі..ником Богдана Хмельниц..кого. Крім особистої хоробрості Богун завжди виявляв талант полководця. Як відомо у березні 1653 року Ян Казимир кинув на Україну добірні частини польсь..кої кі..оти очолюва..і Стефаном Чернецьким одним з (най)кра..их полководців. Хмельниц..кий посилає проти н..го блискучого майстра маневреної війни Івана Богуна.

За І. Лисенком

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Луна по балці обізвалась за Сулою.
2. Сонце заглядає у вікно.

Варіант 6

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Сучасне молоде покоління надивившись (фільмів) жахів часто сприймає кажанів як вампірів. Хоча насправді кров'ю свійських тварин та морських котиків живить..ся як відомо тільки один вид летючих мишей. Він водиться у Південній Америці.

Саме людська (не)освіченість (не)обізнаність призвели очевидно до зникнення значної кіл..кості (руко)крилих. Різкому скороченню летючих мишей кажанів лимеків сприяло також (не)контрол..оване відловлювання для виготовлення (навчально)наочних посібників та застосування пест..цидів.

(На)жаль майже половину видів кажанів занесено до Червоної книги. Тривалість їх життя у природі як стверджують учені в середньому (п'ять)вісім років.

Із газети

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Довкола хвилювався ковиль.
2. Озолотило сонце похмурі хмари.

Варіант 7

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

В ясний день з високого берега материка можна бачити на обрії чималий острів. Рівний повитий синюватою млою він (з)далека майже зовсім ..ливається з поверхнею моря тане в н..му м'якими контурами берегів. Серед місцевих жителів островів має назву Чаїного.

З(весни) узбере..ні колгоспи вивозять туди свої пасіки. (Ні)де мабуть на вс..му Півдні не(має) кращих (медо)носів. У травні і в червні весь він цвіте, мов справжній степ. Власне це і є шмат степу самою природою ві..ілений колись від материка. Більша степова частина острова кіл..ка тисяч гектарів цілини була оголошена державним заповідником. Відтоді на рівнинних звідусіль охоплених морською синявою просторах Чаїного в (не)займаних його травах літо й зиму живе на приві..і безліч дикої птиці (ні)ким (не)стріляної не(полоханої).

За О. Гончаром

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Весняні води ще не зійшли.
2. У холодочку приліг чабан відпочити.

Варіант 8

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Вихователь має повсякде..ий доступ до (най)доро..ого народного багатства душі розуму думок почуттів дітей підлітків і юна..тва. Перед ним з одного боку морал..ні ці..ості створені вистраждані протягом століть а з другого — багат..тво народу його майбутнє його надія молоде поколі..я. Вихователь творить найбільше багат..тво суспільства людину. В ц..му творенні (най)головнішим є вміння знайти в моральних ці..остях нашої Вітчизни те, що треба вкласти в юні душі. Визначивши працює над сприйняттям цих моральних ці..остей вихованцями.

За В. Сухомлинським

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Хліб завжди був мірилом цінностей.
2. Чую пісню твою молоду.

Варіант 9

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити пропущені розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Вечоріло. Після (дво)тижневої спеки нарешті пролилася зливою давно очікувана й така жада..а грозова хмара. Правда вона захопила с..ло тільки крилом просунувшись далі на південь. (Пів)годи..ий рясний дощ освіжив усе і зелень і повітря напоївши його пахоццями щойно скошеної в леваді трави.

Північний край неба вже виблискував блаки..ю чистою прозорою. На заході ще зловіс..но чорніла (темно)багряна хмара ховаючи вечірнє сонце.

За Г. Тютюнником

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. У балці панувала тиша.
2. Петро слухав розмови вільних козаків.

Варіант 10

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Рослинний світ — це дзеркало в якому чітко відбиваєт..ся ставле..я людини до природи. Збіднюючись хоча б на одного представника флори людство як стверджують учені зазнає (не)поправних втрат. Із втратою виду губит..ся певний набір генів. А буде загублено вид — (на)завжди загине об'єкт пізна..я природи.

Кожна людина безумовно несе моральну й етичну відповідальність перед своїми онуками і правнуками за здоров'я і долю зеленого друга.

Шановні добродії бережімо це багатство кол..рів тонів (напів)тонів (най)геніл..ніших ліній первозда..их архітектурних форм (най)кологоритніших звуків!

Із журналу

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Григорій Сковорода багато літ перебував у дорозі.
2. Так співати лиш ти умієш.

Варіант 11

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити пропущені розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Перший посів зернових проводять як відомо восени. (В)давнину селяни намагалися запліднити ниву озимим житом та пшеницею до Семена себто 14 вересня. Але це відносно (не)великий відсоток площ.

Найвідповідальніша як ми нині кажемо посівна к..мпанія пр..падає на весну. Якими культурами пшеницею ячменем вівсом гречкою горохом просом тощо засівали переважну біл..шість орних земель. (На)передодні (різдвяно)новорі..них свят господар налаштувався на майбутній врожай. Це підтверджують числє..і замовля..я обрядовії та пісенні колядки й щедрівки. В (перед)день Різдва господар уносив до хати сніп-Рай ставлячи його на столі чи покуті. Готувалася й обрядова страва кутя.

В. Скуратівський

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Найголовніша ознака індивідуальності народу — це його мова.
2. Тут на нього завжди чекають.

Варіант 12

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити пропущені розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Дмитро Григорович Яворницький автор «Історії запорі..ких козаків» всюди з'являвся як правдивий лицар нашого краю. Саме своєю духовною змістовністю він пр..ваблював до себе людей.

У музеї Яворницького була (сила)силенна різної зброї пр..несеної людьми з різних сіл. Для нас він був посланий ніби самою долею. Безперечно завдяки розповідям професора все поставало перед нами в іншому світлі і високі могили і (темно)зелені байраки із тернами і камі..а гряда стрімких порогів.

Прихід Яворницького в село — це свято. Ми хлопчики ходили за ним юрмиськом. Виконуючи доручення професора ми бігали на по..ту обнишпорювали скіфські кургани обстежували дніпрові кручі.

За О. Гончаром

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Він ще раз глянув на рідну хату.
2. Скільки тебе катовано, скільки дурено й грабовано.

Варіант 13

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Восени 1893 року Соломія Крушельницька вирушила до Італії. Їхала тільки вчитися а насправді зв'язувала довільний вузол між своєю долею і цією країною.

(В)ночі була осталя зупинка перед М.ланом таємнича і знаменита Верона. Чи можна було втриматися біля вікна? Звичайно ні. Соломія накинувши на плечі величезну карпатську хустку вийшла з вагона.

Крім залізничників на пероні (не)було (ні)кого. (По)нічному свіже повітря здавалося густим від пахощів якихось квітів. Десь далеко за кам'яницею во.залу вгадувались контури міста.

Просто з во.залу Соломія з батьком поїхали до італійських друзів.

За В. Врублевською

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Це все моя прекрасна Україна.

2. Кожне слово має ще й свій стилістичний ореол.

Варіант 14

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Її голос виникає здається із самого небу.я. Його джерелом є щось матеріальне відчутне (на)дотик. Саме від дотику цей голос наро.ується. Саме дотик визначає усі його відтінки.

Лишен. за скрипкою визна.а така су.єва перевага: вона має свій голос. Усі інші інструменти наслідуючи різноманітні голоси власного голосу якщо вірити пісні (не)мають.

Скрипка багата настроями. Настрій скрипки це її струни. Скрипкових струн чотири. Чотири основні елементи-«стихії» земля вода повітря вогонь. Давши волю своїй душі скрипка осі.ьою павутиною натягнутою на траві проснується при самій землі може зажебоніти струмком заплакати вітром злетіти вогне.им чардашем.

За А. Содоморою

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Збігли струмками сніги.

2. Втішайте плодами своєї праці.

Варіант 15

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Ми виїхали з столиці степів Кіровоград. . Шлях стел.ться на південь (у)напрямку благослове.ої Компаніївки соня.ного напахченого

полинами Бобринця... Врешті тим шляхом можна переїхати весь український степ і влетіти прямо у запилений Миколаїв. Тут починалася давня перлина степу казкова Гілея...

(Напів)забута Гілея.

Так називався наш край (десять)тисяч років тому. Гілея це (по)грецькому лілиста. Наші пращури дружили з греками. А ті завітавши до нашої сторони чарівної країни назвали її Гілеето лілистою.

За С. Плачиндою

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Голублять душу степові запахи.
2. Звідси й починається майстерність.

Варіант 16

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Сирій припороше..ий весняною пилюкою степ збігає (на)південь і стигне над голубим мар..вом. Суворою лінією стоять на н..му сторожові могили насипані може татарвою а може (воле)любним коза..твом. Весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою. Ростуть тут різні трави подорожник білен..кі невісточки чіпкий спориш ро..кішний з гіркуватим чадним смородом полин колючий з могутнім стовбуром будяк і весняними вечорами голублять душу і серце. Тихо ш..почуть трави облиті сяйвом місяця.

За Г. Тютюнником

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Літо було дощове.
2. Тобі життя я віддаю.

Варіант 17

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

«Засвіт встали козаченьки...» «Котились вози (з)гори...» «Рости рости дівчинонько на другуу весну...» «Зелений барвіночку...» «Ой не ходи Грицю...»... Авторкою цих та інших пісень широко знаних у нашому народі є Маруся Чурай голос і душа України. (На)жаль документальних свідчень (не)простої біографії легендарної співачки і поетеси (не)збереглося. Роки жи..я Марії Горді..вни Чурай пр..падають на період визвольної війни (під)проводом Богдана Хмельницького. І до перемоги над ворогом кликали крім козацьких знамен ще й піс..ні.

Багатьох діячів вітчизняної культури зокрема Кирила Тополку, Володимира Александрова, Володимира Самійленка, Івана Сеченка особливо хвилював зміст пісні «Ой не ходи Грицю...».

М. Слабошпицький

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Життя цього дуба пов'язують з історичним минулим нашого краю.

2. Несамовита буря ставала для козаків добрим порятунком.

Варіант 18

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Проводячи завойовницькі війни римляни підкорили Грецію утвердилися на Іберійському тепер Піренейському (пів)острові заснували свої колонії в Галлії (Франції) Північній Африці Британії. Мова перемців «по дорозі» поглинала місцеві мови. Утворилася єдина латинська мова це і є класична латинь. Та ось у V ст. Римська імперія розпадається послаблюються політичні й економічні зв'язки між колишніми частинами імперії. Починає розпадатись єдина латинська мова. Від неї відляються й починають свій самостійний шлях романські «римські» мови французька італійська іспанська португальська та ін.

За А. Коваль

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Ходи до нас вечеряти.

2. Дорога виблискувала проти сонця.

Варіант 19

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Серед знахарів існувала певна спеціалізація. Вони виконували різні магичні дії «спалювали рожу» «скидали вроки» «викачували» або «вилизували» як «замовляли зуби» лікували внутрішні хвороби. Живуть (у) пам'яті народу знамениті «гад'ери». За даними етнографічної літератури в 30-х роках таких гад'ерів було ще багато в регіоні Карпат.

Крім таких «вузких» спеціалістів в українців відомі й (знахарі)-універсали. Вони користувалися раціональними засобами успадкованими від своїх попередників.

Складає віками повір'я про знахаря як лікаря наділеного магичною здатністю впливу на явища природи на природні сили дожили до нашого часу.

За З. Болтарович

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Блискавка розпоролася темне небо.

2. Щастя тобі в тяжкому поході.

Варіант 20

1. Переписати текст, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розкриваючи дужки. Поставити потрібні розділові знаки; визначити ускладнені речення, зробити їх повний синтаксичний розбір.

Мовний ет..кет це правила мовле..євої поведінки сукупні..ть словесних форм ввічливості пр..йняті національним колективом мовців. Він охоплює стійкі формули спілкува..я слова (слово)сполучення мовні (звороти)кліше в ситуаціях установле..я контакту із співбесідником. Безперечно ці засоби ввічливості орієтова..і на вираження поваги (до) (спів)розмовника та дотримання власної гідно..ті. Вони є орга..ною частиною культури спі..кувальних взаємин.

Існує чимало типових комунікативних ситуацій, для яких характерна ..порядкована система мовних формул вибір яких є дуже важливим в ет..кетному мовле..і.

Шановні панове дотримуйтесь правил мовле..євої поведінки!

За Я. Радевич-Винницьким

2. Утворити з наведених речень усі можливі різновиди ускладнених речень. Пояснити розділові знаки.

1. Уздовж долини горіло кілька вогнищ.

2. Ми зустрілися сьогодні.

2. Проблемні завдання

1. Дати обґрунтовану відповідь на запитання. Відповідь проілюструвати прикладами.

1. Які відношення можуть встановлюватися між однорідними членами речення?

2. Чим відрізняються однорідні означення від неоднорідних?

3. Чому художні епітети є однорідними означеннями?

4. Чи можуть бути однорідними члени речення, виражені різними частинами мови?

5. Чому однорідні члени речення не можуть поєднуватися підрядними сполучниками?

6. Які ознаки однорідності ви могли б назвати?

7. Чи можуть складні іменні та складні дієслівні присудки бути однорідними?

8. Що таке однорідні звертання? Як вони виділяються в мовленні?

9. Які сполучники та частки можуть виконувати роль вставних слів?

10. Які відокремлені члени речення можуть стояти перед означуванним словом?

11. Чи можуть бути відокремленими підмети і присудки?

12. Чим відрізняються відокремлені обставини від звичайних обставин?

13. Чим відрізняється відокремлена прикладка від звичайної, невідокремленої?

14. Яке значення мають речення з відокремленими членами у діловому та науковому стилі?

15. Від яких членів речення залежать відокремлені додатки?

16. Які ще частини мови, крім іменників, можуть вживатися у ролі звертань?

17. Які слова в українській мові вживають у ролі звертань у діловому листуванні?

18. Яку роль у художньому тексті відіграють вставлені конструкції? Чи можна обійтися без них?

19. Яку роль у вживанні розділових знаків відіграє пре- чи постпозиція однорідних означень до пояснюваного ним іменника?

2. Переписати, поставити пропущені розділові знаки. З'ясувати роль виділених слів у реченнях, чим вони різняться?

1. Лози висип кручі лік *все* блищить і сяє на сонці (Довж.). — *Все* кругом жило змагалось, Ліс дивився і шумів (Олесь).

2. Про *все* ти співаєш про сльози і сміх Про молодість битвами грізну (Сос.). — *Все* безупинно неслоя вперед шуміло блищало на сонці (Довж.).

3. Голос Духа чути *скрізь* по курних хатах мужицьких по верстатах ремісницьких по місцях недолі й сліз (Фр.). — *Скрізь* зелень буйна кучерява (Н.-Л.).

4. Згадка про рідну землю *завжди* і в щасті і в горі і в хвилини сумнівів супроводить нас і мабуть супроводитиме до кінця наших днів (Довж.). — Марія *сміялась завжди* навіть у хвилини нещастя й безвиході (См.).

5. Панський дух витав *скрізь і всюди* і в городі і в повіті і в губернії (Мири.). — *Усюди і скрізь* напівзруйновані хатки (П. Колесник).

6. У кімнаті ще було *видно* (Н.-Л.). — *Щось видно* хороше твердив Шестерний (Мири.).

7. Може ставши льотчиком відомим Пронесеш ти славу на крилі А *можливо* будеш агрономом Не в надхмар'ї просто на землі (Дор.). — Все нам під силу *все можливо*, бо ми молоді й дужі (Газ.).

8. Чи *може* в цьому і є сила людини її дар *може* без цього не знала б вона виходу ні в небо ні в океан і ніколи нічого не відкрила б (Гонч.). — Вода в Сиваші *може* прибути броди попсувати (Ю. Я.).

9. У системі виховання він *звичайно* нічого не тямить зате переконаний, що без нього там діло не піде (Тют.). — Ну, а в такі ночі ви літаєте? — *Звичайно* (Гонч.).

10. Згодом *розуміється* пішли інші інтереси, і за ними відійшла набік ота дитяча дружба (Є. Кротевич). — Чим менше людина *розуміється* на якійсь справі, тим рішучішими безапеляційними бувають її присуди (М. Р.).

11. Мало *траплялося* бенкетів таких, як оце розпочався від рана (Гр.). — А коли *траплялося* випивав, то не було біди гіршої від цього (Хотк.).

12. Усе *було* тружусь роблю (Гл.). — Вогонь купальський розвели на вигоні, *Було* там сміху крику і забав (Кост.).

13. Доктор каже, а ти роби *навпаки*: тоді якраз буде гаразд (Н.-Л.). — Не одяг прикрашає людину а *навпаки* людина прикрашає одяг.

14. Ідесь воно *проте* живе і світить: За хмарами пливучими за снігом За млою переливною (М. Р.). — Так, беремо ми в юності супругу *Проте* її не знаємо тоді, І лиш в тривогах втратах і біді На схилку днів пізнаємо в ній друга (Коч.).

15. Карпо... покарабкався з яру. Глина бур'ян все летіло з боків униз. Карпо *однак* виліз (Мирн.). — Все спить *однак* вже я не сплю (М. Р.).

16. Я відчував, що позбавлюсь сил... Допомога Михайлова якраз була *до речі* (О. Досвітній). — Ці слова *до речі* викликають сумнів (Газ.).

17. Мені осіння ніч короткою *здається* (Л. Укр.). — Над каламутною водою стою в задумі, Уся моя душа *здається* втонула в шумі (С. Чернецький).

18. Ох *може* б не було життя таке нещасне, якби вогонь ненависті не гас (Л. Укр.). — Хто кричить, що не *може* всім допомогати, той нікому не допомагає (О. Духнович).

19. А онде *бачиш* хлопець Тарас (Б. Стельмах). — Чи ти *бачиш* цю красу (Газ.).

20. Чи *знаєте* ви, Петре, щось про неї (Журн.). — А ви *розумієте*, чим це могло скінчитись (Газ.). — Якраз *знаєте* на йоржеву юшку нагодилися. Кипить *знаєте* вода *розумієте* власне не вода, лавровий *розумієте* лист перець (Довж.).

21. Та *бач* біда: горобці шоліта повикльовують усе, що він понасивав (Ст.). — Ти нащо мене додолу кинув? *Бач* який! (Л. Укр.).

22. Не допускаючи цього він *проте* іноді домірковував, що... його вб'ють і тоді Оріся вийде заміж за іншого (Тют.). — Все *здавалось* було готове в мене в дорогу *проте* днів на три ще вистачило біганини (Вас.). — Принаймні, так *здавалось* їй (Муш.).

23. *Видно* шляхи полтавської і славну Полтаву... (Котл.). — Бігли вулицею люди до греблі — в степ *видно* (М. Р.).

3. У наведених реченнях визначити звертання. Пояснити, як відмежувати звертання від подібних конструкцій — головного члена вокативного речення.

1. Тату, бабусю, дивіться, це ж наш Юрась! (О. Ів.). — — Тату! — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька (Ст.).

2. Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос: — Лукіє! (Гонч.). — Що ж ти, Лукіє, пісню свою невчасно доспівала (Журн.).

3. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: — Батьку! (Довж.). — Добре еси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш, Що співати, розмовляти На могилу ходиш (Т. Ш.).

4. — Ютино! — задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати. — Ютино Михайлівно! Прийміть наші найщиріші вітання з нагоди Вашого 50-річного ювілею (Ст.).

5. Я не геній, синку милий, Тим ніколи не хваливсь (Фр.). — Синку милий! — тільки й чути з маминих вуст (Гол.).

4. У поданих реченнях замість крапок поставте пропущені розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Нахилиючись, вони пройшли ... чи, мабуть, краще сказати ... пролізли у нору (Б. Гр.). — Кожен кущик, горбок, долина, кожна

стежечка ... все це було йому знайоме, промовляло до нього (Коц.). — Великдень ... релігійне свято на честь воскресіння (Л. Артюх).

2. Летять над Ворсклою лелеки. А ген за гаєм ... літаки (І. Мура-тов). — Орачеві земля ... мати, а ледарю ... мачуха (Н. тв.). — І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натще-серце і попоївши ... завжди дівчата співають і славлять весну... (Ю. Я.).

3. Попереду на баскому, на коні гарячим Іде славний Конашевич ... кошовий козачий (Сим.). — Запах смерекових дощок ... це моя колиска мила! (Павл.). — У письменника звірі, трави, квіти ... все конкретне, все має характер (Р. Л.).

4. З дитячих років його рука потягнулася до письма, душа ... до краси, а серце ... до людини (Ст.). — Раптом з далини Почувся ... ніби уявився ... Глибокий звук (М. Р.). — На щастя, Лушня почув тихий скрип босої ноги, глянув ... і одскочив убік (Мирн.).

5. Лежу сама ... усі на панщині ... лежу та все собі думаю... (М. В.). Люди, обличчя, одяг, квіти, кошики ... усе перемішалось, створюючи строкату картину веселого ярмарку (М. В.). — Мова ... найкоштовні-ший скарб народу (Гесіод).

Модуль

10

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ПЛАН

1. **Складне речення як синтаксична одиниця.**
2. **Засоби зв'язку частин складного речення.**
3. **Типи складних речень.**
4. **Складносурядні речення.**
5. **Складнопідрядні речення.**
 - 5.1. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури.
 - 5.2. Складнопідрядні речення розчленованої структури.
6. **Безсполучникові складні речення.**
7. **Багатокомпонентні складні речення.**
 - 7.1. Типи багатокомпонентних складних речень.
 - 7.2. Період.
8. **Способи відтворення чужого мовлення.**
 - 8.1. Пряма мова.
 - 8.2. Непряма мова.
 - 8.3. Діалог.
 - 8.4. Цитата.
9. **Текст і його складники.**
 - 9.1. Структурні типи складних синтаксичних цілих.

Дидактична мета:

- ◆ усвідомлення й засвоєння формально-граматичних та семантичних ознак складного речення як комунікативної одиниці;
- ◆ оволодіння вміннями й навичками виокремлення, побудови різних типів складного речення та способів відтворення чужого мовлення, послуговування ними;
- ◆ удосконалення та закріплення пунктуаційних навичок оформлення складних речень.

□ *Студенти повинні знати:*

- ◆ теоретичні відомості про складне речення — структурно-граматичні, інтонаційні, пунктуаційні та стилістичні особливості їх;
- ◆ засоби зв'язку частин складного речення та їх класифікацію;
- ◆ види складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових та багатокomпонентних складних речень; структурні типи складних синтаксичних цілих;
- ◆ способи відтворення чужого мовлення;
- ◆ розділові знаки у складному реченні.

□ *Студенти повинні вміти:*

- ◆ розпізнавати сполучникові (складносурядні та складнопідрядні) й безсполучникові складні речення в тексті; пряму й непряму мову, діалог і цитату, складне синтаксичне ціле;
- ◆ розрізняти їх, добирати до складних речень синонімічні варіанти;
- ◆ складати зазначені конструкції відповідно до комунікативного завдання;
- ◆ інтонаційно та пунктуаційно оформлювати їх;
- ◆ послуговуватися ними у зв'язному мовленні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

10.1. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Складне речення — це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є:

- а) поліпредикативність;
- б) особлива структурна схема;
- в) інтонаційна завершеність, семантична та структурна цілісність;
- г) в ньому повідомляється про кілька ситуацій і про відношення між ними.

Поліпредикативність складного речення виявляється в наявності двох чи кількох предикативних одиниць, що мають структуру простого речення, поєднаних в одне ціле. Частини складного речення тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони не мають: а) змістової завершеності, бо тільки в поєднанні

виражають складну думку, різнобічні зв'язки між предметами і явищами навколишньої дійсності; б) інтонаційної завершеності, бо лише все складне речення характеризується інтонацією кінця; в) комунікативного значення, оскільки не є самостійними одиницями спілкування.

Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двочленним, або двокомпонентним: *Тож будьмо чесні і відверті в ділах великих і простих, щоб від народження до смерті за все, що є, відповісти* (Кр.); *Помиляються не тільки люди, помиляються навіть святі* (Сим.).

Складне речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним, або багатоконпонентним: *Дитяче довір'я до вчителя — це крапля чистої роси на квітці троянди, треба так зірвати квітку, щоб не струсити цю краплю* (Сух.); *Я щастя не маю і в мріях не бачу, бо інші мрії у серці ношу; коли я часами журюся і плачу, — я щастя у долі тоді не прошу* (Л. Укр.).

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. Під час його конструювання використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної та інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення загалом можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

10.2. ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є сполучники, сполучні слова та інтонація.

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця. В окремих складних конструкціях інтонація є єдиним засобом вираження семантичних і синтаксичних відношень між предикативними одиницями складного речення.

Розрізняють такі типи інтонацій:

1) інтонація переліку: *Листя пада, пада, холодно землі, вже летять над садом в ірій журавлі* (Кам.);

2) інтонація протиставлення чи зіставлення: *Не садок розцвівся тут, не грядка — біля школи хлопчики й дівчатка* (Пр.);

3) інтонація пояснення: *Мені снилося: червоні розжі пломеніли в промені золотистім* (Л. Укр.).

Одним із найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є сполучники й сполучні слова — показники сурядного чи підрядного зв'язку. Із семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності (паратактичні) поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають еднальні, зіставно-протиставні й розділові відношення: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (Сос.); *Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи* (Л. Укр.); *То не від сонця урожай доспів — то спів про щастя затвердів у зерні* (С. Л.); *Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Гл.). Сполучники сурядності лише поєднують предикативні частини складносурядного речення й не належать до жодної з цих частин.

Сполучники підрядності (гіпотактичні) поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, причинові, з'ясувальні та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній: *У квітках летить весна, журавлів шука й не зна, що вони їй вістунами відчиняють всюди брами* (Олесь); *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки* (Кост.).

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, виступають членами його підрядної частини. Роль сполучних слів виконують повнозначні частини мови: відносні займенники (*хто, що, який, чий*) і займенникові прислівники (*як, коли, куди, де*): *Уникай людей, які, бачачи твої вади і недоліки, виправдовують їх або навіть схвалюють* (Г. С.); *Дивись, я сміюсь, коли серце ридає...* (Л. Укр.).

Сполучні слова можуть мати в головній частині співвідносні вказівні слова. В ролі співвідносних слів виступають вказівні й означальні займенники (*такий, той, кожний, весь*), а також займенникові прислівники (*тоді, тут, туди, там, так*): *Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала...* (Л. Укр.); *Тут, де кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із шанобою й любов'ю зупинися, друже, ти* (Луч.).

Одним із засобів поєднання предикативних одиниць складного речення в одне ціле є *співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків*, які відповідним чином скоординовані. Так, у реченнях з одночасністю дій дієслова-присудки виражені у формі одного часу, а в реченнях із часовою послідовністю — різночасовими формами: *Любо в гаю соловейко виспіває, слухаю ніжне ляцання, чис-*

тую, щирую річ українську чую я в тім щebetанні (А. Кр.); Червонобоким яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий, і ніч повільним помахом руки широкі тіні чорним пише вуглем (М. Р.).

Визначати характер синтаксичних відношень і здійснювати зв'язок частин складного речення можуть також лексичні елементи. До лексичних засобів зв'язку в широкому розумінні належать сполучні й співвідносні слова. Такими елементами виступають займенники, які вживаються замість іменників і вказують на зв'язок між предикативними одиницями: *Лине сонячний шлях, а на нім — ти і я, і кругом у квітках Україна моя* (Сос.). Лексичним елементом може бути також спільний другорядний член (чи кілька членів): *В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, і важкі темні хмари мало не щовечора збиралися на небі* (Соб.).

Порядок розміщення частин складного речення може бути вільним і фіксованим, сталим.

За вільного порядку предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні: *Листя виросте з листочка, з нитки витчеться сорочка* (Синг.). Якщо змінити розміщення частин складного речення, зміст висловлюваного й відношення між частинами не зміняться. Вільний порядок частин мають ті складні речення, в яких встановлюється відношення одночасності.

Якщо між частинами складного речення наявна часова послідовність, причинно-наслідковий зв'язок та з'ясувальні відношення, то порядок розміщення предикативних частин є сталим, фіксованим: *Сотні літ нас розпинали, та не побороли, бо не вмерла Україна і не вмере ніколи* (Павл.); *Народна мудрість твердить: грудень рік кінчає, справжній зимі двері відчиняє* (М. Тк.).

10.3. ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій науці вже склалася традиція класифікувати складні речення залежно від того, якими засобами зв'язку поєднані між собою їх предикативні частини. Складні речення поділяються на дві групи: 1) сполучникові; 2) безсполучникові складні речення.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються *сполучниковими*: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на золотистім стисі гойдається вгорі* (Кл.); *Як немає радості в любові, то й любові справжньої нема* (Тк.); *Григорій Сковорода вийшов з козацького роду, що жив у селі Чорнухи на Полтавщині* (Журн.).

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомогою лише інтонації, називаються *безсполучниковими*: *Цього літа на Україні літо зупинилось, — може, десь в краю загірнім осінь забарилась* (Ор.); *Мерехтить в очах безколючний шлях, гине, гине в синіх хмарах слід по журавлях* (Б. Л.); *На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли* (М. Р.).

Залежно від характеру сполучників сполучникові речення, в свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи: 1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками сурядності, називаються *складносурядними*: *Десь шумлять дощі осінні, і вітри лютують, а у нас на Україні літечко літує* (Ор.); *Вертається віра й покута і плодом на кроні важніє, і пружиться юне коріння...* (Л. Г.). Предикативні частини складносурядного речення синтаксично рівноправні, граматично незалежні.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються *складнопідрядними*: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі* (Чуб.); *Роби так, щоб після тебе перероблять не довелось* (Біл.); *Юносте любя, куди б не пішов я, всюди твоя йде зі мною краса!* (Р. Д.). Предикативні частини складнопідрядного речення не є рівноправними; одна з них — головна, інша — підрядна. Від головної частини до підрядної можна поставити питання: *Мале тоді смішне, (к о л и?) коли воно мізерне, (к о л и?) коли себе поставить над усе* (Сим.).

Усі типи складних речень можуть бути або мінімальними конструкціями, що складаються лише з двох предикативних частин, або багатокомпонентними, які складаються з трьох і більше предикативних частин. У зв'язку з цим розрізняють ще складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною будовою. З-поміж цих конструкцій виокремлюють такі різновиди: складносурядні речення з кількома сурядними, складнопідрядні з кількома підрядними, багатокомпонентні безсполучникові речення, багатокомпонентні складні речення змішаного типу (складні речення із сурядністю й підрядністю, складні багаточленні речення зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком), період.

10.4. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У сучасній українській літературній мові широко вживаються складносурядні речення. Найбільше вони поширені в публіцистичній і художній літературі (вживаються для опису подій, явищ

природи, характеристики дійових осіб і т. ін.). Складносурядні речення характеризуються тим, що предикативні частини в них поєднані в одне смислове ціле сурядним зв'язком і вони рівноправні в синтаксичному відношенні: *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (Мал.). Обидві частини цього речення можуть уживатися як прості речення. Однак самостійність предикативних частин відносна, тому що вони в складному реченні пов'язані змістом, а також взаємозумовлені граматично; їхня інтонація є частиною ритмомелодики складного речення.

Отже, *складносурядним* називається речення, синтаксично рівноправні предикативні частини якого поєднуються в одне граматичне й смислове ціле сурядними сполучниками.

Основними ознаками складносурядного речення є:

а) рівнозначність предикативних частин, що входять до його складу: вони виступають як відносно самостійні й мають певну синтаксичну незалежність;

б) сполучники сурядності, що поєднують предикативні одиниці в одне ціле, завжди знаходяться між цими предикативними частинами, не належачи жодній із них;

в) позиція предикативних одиниць: одна з них не може знаходитися в середині іншої;

г) інтонація сурядності.

Для зв'язку частин складносурядного речення використовуються різні сполучники сурядності. Роль цих сполучників настільки значна, що їх класифікацію покладено в основу поділу складносурядних речень, оскільки сполучники сурядності є засобом не лише поєднання предикативних одиниць в одне ціле, а й виявлення змістових відношень між ними.

Залежно від типів сурядних сполучників виокремлюють такі різновиди складносурядних речень: складносурядні речення з єднальними, протиставними, розділовими і градаційними сполучниками.

І. Складносурядні речення з єднальними сполучниками (*і, й, та, ні...ні, ані...ані*), за допомогою яких виражаються такі семантико-синтаксичні відношення:

а) одночасності дій чи явищ. У цих реченнях вживаються сполучники *і (й), та, а* (в значенні *і*), які самостійно не виражають це значення. Одночасність передається присудками, вираженими дієсловами теперішнього часу, майбутнього та минулого часу недоконаного виду: *І шумить діброва, і синіє шлях, і дзвенить дніпрова хвиля у дротах* (В. Б.); *Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою* (Тют.); *А в кузні готують чересла вчорашні повстанці, а в небі зоря взуває червоні сап'янци* (Л. Укр.);

б) послідовності дій чи явищ за допомогою сполучників *і, а, а там, а потім*, а також порядком предикативних частин складносурядного речення та співвідношенням дієслів-присудків, які найчастіше виражаються формами минулого часу доконаного виду або різночасовими формами: *У залі спалахнуло світло, і впала дивна тиша* (Ю. Б.);

в) причинно-наслідкові, що виражаються за допомогою єднальних сполучників *і, і тому*, сталим порядком предикативних одиниць та інтонацією: *Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася* (Кац.); *Орач торкнеться до чепіг руками — і нива дзвонить темним сріблом скиб* (Нех.);

г) умовно-наслідкові: *Зумійте жити — і будете живі* (Фр.).

Якщо в реченні наявні семантико-синтаксичні відношення одночасності чи послідовності дій, станів, то єднальні сполучники виконують свою основну функцію — власне єднальну.

Порядок предикативних частин у реченнях, в яких виражається одночасність дій, станів, вільний: *І журиється вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад* (Мал.). — *Шепче задумливий сад, і жмуриється вікнами наша хатина*.

У реченнях, в яких виражається послідовність дій, станів, порядок частин сталий, фіксований: *За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем* (Ст.).

Складносурядні речення з причинно-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями між частинами є закритими структурами зі сталим, фіксованим порядком складових частин: *Приснуло буйним дощем — і стало тепла перебувати* (В. Свідзинський).

II. Складносурядні речення із зіставно-протиставними сполучниками (*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак*), які виражають зіставні та протиставні відношення, тобто предикативні частини таких речень протиставляються за змістом. Ці речення характеризуються своєрідною будовою: вони складаються тільки з двох предикативних одиниць: *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Ол.); *Слова — полова, але вогонь в одежі слова — безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометейя* (Фр.); *На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени дуб не ронить свого листя* (Коп.); *Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалось пташине життя* (Ю. Б.).

Іноді сполучники *проте* й *зате* можуть уживатися із сполучником *а*, підсилюючи його значення: *Катря неначе заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови* (Мирн.). У зіставних складносурядних реченнях зміст предикативних час-

тин зіставляється і взаємно доповнюється за допомогою сполучників *а, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й*: *В озерах купаються хмари, а ріки плывуть в берегах, мов потоки музики* (Л. Перв.); *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали* (М. Р.).

III. Складносурядні речення з розділовими сполучниками (*або, чи, чи...чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то*), за допомогою яких реалізуються розділові відношення несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ.

Відношення взаємовиключення виражають одиничні або повторювані сполучники *або, чи*: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (Гонч.); *Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець* (Гонч.); *Або розумне казять, або зовсім мовчать* (Н. тв.).

Широко використовуються складносурядні речення з повторюваним сполучником *то*, який указує на чергування дій, явищ або на послідовну зміну їх: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапає за ногу, то колючий, зіржавілий дріт* (П. В.); *То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в сугу землю* (Шиян).

Повторювані сполучники *не то...не то, чи то...чи то*, виражаючи відношення чергування, вказують також на припущення, невпевненість, сумнів чи вагання з приводу того, що з переліченого є дійсним, а що нереальним: *Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич* (Г. Св.).

Отже, виокремлюють дві моделі складносурядних речень з розділовими сполучниками:

а) речення з двома рівнозначними частинами, основний зміст яких полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких за відповідних умов можлива одна;

б) речення з довільною кількістю граматично рівнозначних складових частин, між якими встановлюються відношення чергування подій, з яких може реалізуватися як одна, так і всі¹.

IV. Складносурядні речення з градаційними сполучниками (*не тільки..., але й; не тільки..., а й; не лише..., але й; не лише..., а й*), що виражають відношення між більш значним в одній частині і менш значним в іншій. В основу градаційних відношень покладено підкреслений контраст між двома ситуаціями². Це конструкції закритої структури з парними сполучниками, перший компонент яких перебуває у

¹Українська грамматика / Под ред. В. М. Русановського. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 315.

²Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С. 559.

першій частині, другий — у другій: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радіщі й тривогу хліба, радіщі й тривогу людини* (Ст.).

Серед складносурядних виокремлюють ще речення із приєднувальними сполучниками (*та й, та, і, а, причому, при тому*), які виражають приєднувальні відношення. В таких реченнях друга предикативна частина вживається як додаткове повідомлення, пов'язане зі змістом першої частини: *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі* (Сос.).

Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і предикативні одиниці складносурядного речення. Розмежовуючи ці конструкції, слід враховувати те, що частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, а «сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого компонента, щодо якого вони виступають як однорідні присудки, додатки, означення, обставини»¹.

Розділові знаки у складносурядних реченнях

1. Між частинами складносурядних речень, поєднаних єднальними, протиставними й розділовими сполучниками, ставиться кома: *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (Панч); *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть — з мрією, але ніщо й ніколи нас не розлучало з вірою* (Б. Ол.); *Чарівне море, та наймиліша серцю така земля* (Р. І.); *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. В.).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення, якщо вони:

а) мають спільний другорядний член або спільне вставне слово й поєднуються неповторюваними сполучниками *і, та* (в значенні *і*); спільними для обох частин можуть бути й видільні частки *тільки, лише*: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні* (См.); *Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася* (Гол.); *Тільки невсипує море бухає десь далеко ку та зорі тремтять в нічній прохолоді* (Коц.);

Примітка. Якщо сполучники *і (й), та (і)* повторюються, то кома ставиться: *Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ летить з неба чорніш, як смола* (Гонч.).

¹Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Гриценко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 198.

б) мають спільне підрядне речення: *Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога* (Коц.);

в) виражені двома спонукальними чи питальними реченнями: *Надіє! Надіє!.. О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом не летів?* (Олесь); *Хай лягають зморшки на обличчя і все вище тисне кров моя, юності в Вітчизни я позичу і пісень позичу в солов'я* (Сос.);

г) виражені двома називними або безособовими реченнями: *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто не забуде* (Довж.); *Дощило і в повітрі віяло прохолодою* (Гол.);

Примітка. Між безособовими реченнями кома ставиться, якщо їх присудки неоднорідні за значенням: *Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало* (Гол.).

д) виражені окличними реченнями: *Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!* (Мас.).

2. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *і* (*й*), *та* (*і*), *та й*, *а*, виражають швидко або несподівану зміну подій чи різке протиставлення, тоді перед сполучником ставиться тире: *Хвилина ще — і схід розпише в сліпучі барви небосхил* (М. Масло); *Закрався вечір, одишуміла праця, як сльози, затремтіли ліхтарі — та діти наші ночі не бояться* (М. Р.).

3. Якщо друга частина складносурядного речення виражає наслідок або висновок того, про що говориться в першій частині, ставиться тире, інколи кома й тире: *Зима летіла над землею, і от весна — і все в цвіту* (Сос.); *Я вірю в диво! Прийде час, — і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз!* (Олесь).

4. Якщо частини складносурядного речення, поєднані сполучниками *а*, *але*, *проте*, *все ж*, *однак* і рідше єднальними *і*, *та* дуже поширені або мають уже свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самостійність, то ставиться крапка з комою: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнулися угору, то повільно спускаючись вниз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю; і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами* (Гуц.).

10.5. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядне речення, на відміну від складносурядного, складається з синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких підпорядкована іншій. Та частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується інша, називається **г о л о в н о ю**. Частина складнопідрядного речення, яка залежить від головної, називається **п і д р я д н о ю**. У підрядній ча-

стині завжди наявний показник її залежності — підрядний сполучник чи сполучне слово. Головна частина може мати у своєму складі співвідносне слово, а може й не мати його. Так, у реченні *Як пісень треста тисяч твоїх зазвучали б ураз, Україно, захопили б, мабуть, солов'ї вивчить мову твою солов'їну* (Вас.) друга частина є головною, а перша — підрядною і приєднується до головної сполучником підрядності як.

Отже, *складнопідрядним* називається речення, синтаксично нерівноправні предикативні частини якого поєднуються між собою за допомогою сполучників підрядності та сполучних слів.

За будовою усі різновиди складнопідрядних речень можуть бути або елементарними конструкціями, що складаються тільки з двох предикативних частин, або неелементарними (багатокомпонентними), які складаються з трьох і більше предикативних частин.

Вони мають такі основні структурні особливості:

а) підрядна частина відноситься або до окремого слова головної частини або до головної частини загалом;

б) підрядна частина приєднується до головної сполучником підрядності або сполучним словом;

в) у головній частині наявні чи відсутні співвідносні, вказівні слова (відносні займенники, прислівники);

г) наявність чи відсутність спеціальних лексичних елементів;

д) порядок розміщення підрядної частини щодо головної, який може бути відносно вільним і сталим, фіксованим;

е) співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків у головній і підрядній частинах;

є) інтонація.

Це і є основні засоби зв'язку підрядної частини з головною, охарактеризовані вище (див. 10.2).

Класифікуючи складнопідрядні речення, враховують їх структуру та семантику. У синтаксичній науці склалося три принципи класифікації складнопідрядних речень: 1) логіко-граматичний; 2) формально-граматичний; 3) структурно-граматичний.

За логіко-граматичним принципом серед складнопідрядних речень виокремлюють підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні та обставинні.

За формально-граматичним принципом розрізняють три типи складнопідрядних речень: 1) складнопідрядні речення зі сполучниками (сполучникові); 2) складнопідрядні речення зі сполучними словами; 3) безсполучникові складнопідрядні речення.

У другій половині ХХ ст. набула поширення структурно-семантична класифікація, в основу якої покладено такі ознаки:

а) від чого залежить підрядна частина; б) за допомогою яких формально-граматичних засобів вона приєднується до головної; в) які семантико-синтаксичні відношення встановлені між предикативними частинами складнопідрядного речення.

За структурно-семантичною класифікацією розрізняють два типи складнопідрядних речень: 1) речення нерозчленованої структури, або одночленні; 2) речення розчленованої структури, або двочленні.

Речення нерозчленованої структури — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від слова чи словосполучення головної частини й приєднується асемантичними (функціональними) сполучниками й сполучними словами. В таких реченнях слово, словосполучення потребують уточнення, пояснення, доповнення.

Серед складнопідрядних речень нерозчленованої структури виокремлюють: 1) складнопідрядні речення з підрядними означальними; 2) складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.

Речення розчленованої структури — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від головної в цілому і поєднується з нею за допомогою семантичних сполучників, тобто сполучників, що виражають певні семантичні відношення.

Серед складнопідрядних речень розчленованої структури виділяються речення з підрядними місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допустовими, порівняльними, супровідними, ступеня і способу дії.

10.5.1. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

1. Складнопідрядні речення з *підрядними означальними* — це такі речення нерозчленованої структури, підрядна частина яких відноситься до члена речення головної частини, вираженого іменником чи субстантивованою частиною мови, й означає його. Підрядна частина цих речень відповідає на питання *який? яка? яке? які?* в будь-якій відмінковій формі: *Минувшину вивчавши, зрозумів красу подій, що сталися допіру* (Є. Пл.); *Простіть мене за смуток цих тирад, де чути звук струни лиш однієї* (Кр.); *І я пізнав солодкий біль, в якому цвіте трава* (Мас.).

Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників *що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито* та сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, хто, коли, звідки*.

Означальне підрядне речення завжди стоїть після означуваного слова: *Найдорожча пісня — з якою мати колисала* (Н. тв.).

До групи означальних належать і займенниково-означальні речення, в яких підрядна частина відноситься до займенника (співвідносне слово), вжитого у значенні іменника. Займенник у головній частині є обов'язковим структурним елементом, він виступає підметом, додатком чи обставиною (але не означенням): *Хто співає, той журбу проганяє* (Н. тв.); *Добре жити тому, чия душа і дума добро навчилися любити* (Т. Ш.).

У ролі співвідносних слів у займенниково-означальних реченнях виступають займенники: а) вказівні: *той, такий*; б) означальні: *весь, всякий, кожний*; в) заперечні: *ніхто, ніщо*; г) неозначені: *хтось, дещо, дехто*. Предикативні частини цих речень пов'язані в одне ціле за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий* і сполучників *що, щоб, наче, ніби* та ін.

У займенниково-означальних складнопідрядних реченнях підрядна частина стоїть здебільшого після займенника, до якого належить, але може і передувати головній частині: *Помолимося за тих, що у розлуці помруть, відірвані від рідних хат* (Кл.); *Той про все знає, хто багато читає; Яка пшениця, така й паляниця* (Н. тв.).

2. Складнопідрядні речення з *підрядними з'ясувальними* — це такі речення, головна частина яких характеризується структурно-семантичною неповнотою, а підрядна компенсує цю неповноту, виконуючи роль відсутнього в головній частині підмета чи додатка: *Роби і не зважай на втому, і не чекай, що зробить хтось* (Біл.); *І снилось, як гаряче дихають дні* (Мал.).

Найчастіше підрядні з'ясувальні відносяться до дієслів з певною семантикою. Ці дієслова означають: 1) процеси мовлення (*говорити, розповідати, оголошувати, запевняти, зауважувати* та ін.); 2) процеси розумової діяльності, мислення (*думати, розуміти, гадати, усвідомлювати, збагнути, передбачати*); 3) процеси волевиявлення (*бажати, хотіти, вимагати, радити*); 4) почуття та їх виявлення (*радіти, сумувати, боятися, ображатися*); 5) процеси сприймання (*бачити, углядіти, чути, відчувати, уявляти*) та ін.: *Я збагнула, що забуття не суджено мені* (Л. Укр.); *Раз вночі прокинувся вітер і углядить захотів — чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв* (Олесь); *Знай, що в світі найтяжче — це серце носити студене* (М. Р.).

Підрядна частина складнопідрядних з'ясувальних речень може відноситися до предикативних прислівників: *Головне, що читач знаходить у книжках В. Нестайка щирі поваги до себе, і не як до малюка, а як до рівноправної людини-співрозмовника* (А. К.); *Жаль, що останнім часом якісь непрохані гості порушили спокій на Пслі і на зеленій оболоні, де туманіли старі озера* (Цюпа).

Підрядна частина таких речень поєднується з головною частиною в одне ціле за допомогою з'ясувальних сполучників: *що* (найуживаніший), *як*, *мов*, *ніби*, *наче*, *аби*, *якби*, *коли*, *поки*, *доки*, *чи* та сполучних слів: *що*, *який*, *котрий*, *чий*, *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *як*, *чому*, *скільки*.

Підрядна з'ясувальна стоїть після головної частини або в середині її, але після слова, до якого відноситься. Якщо потрібно виділити підрядну з'ясувальну частину в смисловому відношенні, то її вживають перед головною: *Чути, як скачуть десь поміж верхів'ять невгамовні білки і падають з дубів достиглі жолуді, немов янтарне намисто* (Цюпа); *Сержант підійшов ближче і запитав, як Михальов себе почуває, а потім простягнув йому Маринчині рукавички* (Хом.); *Що хотіла зробити, не знає* (Коц.).

10.5.2. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

І. *Складнопідрядні речення з підрядними часу* — це такі речення, в яких виражаються різні часові співвідношення між діями чи явищами головної й підрядної частин. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів *коли*, *поки*, *доки*, а також сполучників *як*, *як тільки*, *ледве*, *в той час як* та інших і відноситься переважно до головної частини загалом. Вона відповідає на питання *коли?* *як довго?* *з яких пір?* *до яких пір?* *з якого часу?* *до якого часу?*

Визначальними семантичними компонентами, які формують часові відношення в складнопідрядних реченнях часу, є дієслова-присудки з полярними значеннями одночасності й неодноразовості, тобто дії головної й підрядної частин можуть відбуватися одночасно й неодноразово.

Основною формою вираження значення повної одночасності зазвичай є дієслова недоконаного виду минулого, теперішнього або майбутнього часу: *Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці рядки, — глибокий захват і благоговіння перед великим подвигом народу* (Ю. Я.); *Як проминали село, Марко роздобув у бабусі сурових ниток* (Горд.).

У підрядній частині, що приєднується до головної за допомогою сполучного слова *коли*, часова залежність чіткіше виражена за наявності в головній частині співвідносних слів *тоді*, *тепер*, *весь час*, *щоразу*, *кожен раз*: *Тепер же, коли самі обставини змусили його взяти на свої плечі незвичну ношу — відповідальність за життя товаришів і за долю цієї фортеці, — він побачив усі події в іншому, більш глибокому освітленні* (Гонч.); *Людині інколи щастить саме тоді, коли вона вважає затіяну справу безнадійною* (Риб.).

Складнопідрядні речення, в яких виражається неодноразовість дій, явищ, процесів, передають низку відтінків у визначенні часу й поділяються на кілька видів:

1) речення, в яких часовий період між двома діями не окреслено: *Але після того як ви відійшли... як ви мені слова ті сказали... , я стільки вам бажала щастя, я стільки за вас думала* (Зб.); *Перш ніж рушити, підводимось, озирємось навкруги* (Гонч.). У найзагальнішому вигляді значення послідовності передається за допомогою сполучників *коли, як, після того як, перед тим як, до того як, перш ніж*;

2) речення з конкретизованим часовим періодом між діями, названими головною й підрядною частинами: *Минуло два дні, відколи серед пустинної тундри став мисливський намет* (Тр.); *Ось уже третій місяць, як Олександр працює на механічному заводі* (Панч); наявність часового проміжку і його меж передається лексичною семантикою членів головної частини;

3) речення, в яких наголошено на початковому моменті дії, вираженої головною частиною: *Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело* (Коц.). На початковий момент дії вказують сполучники *відтоді, відколи, з того часу як, з тих пір як*;

4) речення, що передають раптову послідовність дій, виражених головною й підрядною частинами: *Як тільки Харитя увійшла межі життя, гарний краєвид зник* (Коц.); *Тільки-но стемніло, лисичка вийшла на полювання* (Н. тв.); *Ледве я дійшла до хати, на порозі впала* (Т. Ш.); раптовість виражається за допомогою сполучних слів *тільки, як тільки, тільки-но, щойно, ледве, скоро*;

5) речення, в яких визначено межу тривання дії, переданої головною частиною: *І поки буде світ стояти, вічно земля батьків стрічатиме зорю* (К. Г.); *Мій народе! Не загинеш ти, не впадеш, як раб, ніколи в ноги, доки будуть на Збручі мости, що злучили всі твої дороги* (Павл.). На часову межу дії, названої головною частиною, виразно вказують сполучні слова *поки, доки*.

Для складнопідрядних речень, в яких виражається неодноразовість дій, характерна розгалужена система варіантів видо-часової сполучуваності присудків головної й підрядної частин.

Підрядні частини складнопідрядних часових речень можуть стояти перед головною частиною, після неї і в середині її: *Життя тільки тоді має сенс, коли людина створює нове, красиве, хороше в ім'я щастя людства...* (Соб.); *Коли пан прогнав Гудзя, злидні ще більш обсіли його* (Коц.); *Через кілька днів на марші, коли вони ближче зійшлися з Брянським, Черниш нагадав йому про цей епізод...* (Гонч.).

Отже, з погляду структурно-семантичних особливостей складнопідрядні речення з підрядними часу неоднорідні.

2. Складнопідрядні речення з *підрядними місця* — це речення, підрядні частини яких вказують на місце або напрям дії головної частини й відповідають на питання *де? куди? звідки?*

Підрядні частини зі значенням місця приєднуються до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки*, яким у головній частині можуть відповідати вказівні слова *там, туди, звідти*: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (Мал.); *Я перебуваю там, звідки не повертаються*, — в *контррозвідці* (См.).

Підрядна частина цих речень може вказувати на: а) місце знаходження того, про що говориться в головній: *Розстріляли його біля яру, там, де липа цвіла за селом...* (Кр.); б) напрямок руху: *Думкою за любими синами вона ішла, куди ішли вони* (Баж.); в) вихідний пункт дії чи руху: *Я справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні* (П. Т.).

Підрядна частина у складнопідрядних реченнях місця може стояти після головної частини, перед нею й у середині: *Там уся земля в червоних маках, де герої падали в атаках* (Біба); *Де рідний край, там і під ялиною рай* (Н. тв.); *Сюди, де вуличка забута, прийшов по дитячі сни* (Кр.).

3. Складнопідрядні речення з *підрядними причини* — це такі речення, підрядна частина яких вказує на причину, що зумовлює дію головної частини і відповідає на питання *ч о м у? через що? з якої причини?*

У складнопідрядних причинових реченнях підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, з тим що*: *Ми горді своєю літературою, бо вона несе світові нове слово* (М. Р.); *Наше мистецтво об'єднує людей, тому що несе в маси найпередовіші ідеї епохи, найгуманнішу мораль, найблагородніші ідеали* (Журн.).

Іноді складений сполучник може розпадатися на дві частини — перша (*через те, тому, у зв'язку з тим*) входить до складу головної частини як співвідносне слово, друга (*що*) виконує роль сполучника. Розчленування сполучника зумовлюється змістом речення, потребою логічно виокремити першу частину сполучного засобу: *Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі* (Коц.); *Вкраїнський хліб тому такий смачний, що він завжди замішаний на пісні* (С. Л.).

Якщо підрядна частина приєднується до головної сполучником *бо*, то вона завжди стоїть після головної: *Бачить зовсім він інші картини, бо живе він у інші високі часи* (Тк.).

Якщо підрядна частина приєднується до головної іншими сполучниками, то вона може бути й у препозиції, й у постпозиції щодо головної: *Моряки на чайок завжди дивляться і надивитися не можуть, тому що чайки носять красу їх матерів* (І. П.); *Тому що в хаті не було матері, дітям вона здалася зовсім порожньою* (А. Карамичев).

4. Складнопідрядні речення з підрядними мети — це речення, підрядна частина яких вказує на мету дії головної частини й відповідає на питання для чого? з якою метою?

Підрядна частина зі значенням мети належить до всієї головної частини й приєднується до неї здебільшого сполучником *щоб* (який зрідка може виступати й у варіанті *щоби*), сполучником *аби*, а також складеними сполучниками *для того щоб*, *з тим щоб*, *зادля того щоб*. Ці сполучники можуть розчленовуватися на вказівні слова (*для того*, *зadля того*, *з тим*), що вживаються в головній частині, і сполучник *щоб*, який вживається в підрядній частині: *Для того щоб виконувати закони, треба їх знати* (Газ.); *Лестяють для того, щоб панувати під виглядом покірності* (М. Чернишевський); *Снують бджілки по квітах, перелазять моторно з однієї квітки на другу, щоб швидше набрати меду* (Коп.); *Поет прагнув бодай трішки зробити щось своє, аби привернути увагу малих школярчат до краси нашої співучої солов'їної мови* (В. К.).

Підрядні предикативні частини складнопідрядних речень цього різновиду можуть займати будь-яке місце стосовно головної: *А люди вже лан засівали на хліб, на розраду, на мир і нищили кривди навали, щоб зватися знову людьми* (Кр.); *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік* (Павл.); *Дорош зіскочив з підводи і, щоб трохи розім'ятися, пішов пішки* (Тют.).

5. Складнопідрядні речення з підрядними умови — це такі речення, підрядна частина яких вказує на умову, за якої відбувається, відбулася чи може відбутися дія, про яку йдеться в головній частині. Підрядні умовні частини відповідають на питання за якої умови?

Умова, на яку вказано в підрядній частині, може бути реальною чи ірреальною.

Отже, серед складнопідрядних речень із підрядними умовними розрізняють два види: 1) складнопідрядні речення з реальною умовою; 2) складнопідрядні речення з ірреальною, можливою умовою.

У складнопідрядних реченнях з реальною умовою в підрядній частині вказується на умову, а в головній — на її наслідок, і поєднуються ці частини за допомогою сполучників *якщо*, *коли*, *як*: *Якщо для когось вирощу надію, то у житті таки*

я щось зумів (Кр.); *Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш* (Н. тв.).

У складнопідрядних реченнях з ірреальною умовою в підрядній частині вказується на умову, яка не здійснюється й не може бути здійснена, а висловлене в головній частині сприймається як бажане, ймовірне. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників *коли б, якби, аби*: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Ш.); *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Перв.).

Дієслова-присудки в складнопідрядних реченнях з підрядними, що виражають ірреальну умову, мають форму умовного способу.

Підрядна частина складнопідрядних речень з підрядними умови може стояти перед головною частиною, в середині її або після неї.

6. *Складнопідрядні речення з підрядними ступеня й способу дії* — це такі речення, підрядна частина яких виражає ступінь вияву ознаки або спосіб дії головної частини й відповідає на питання *як? якою мірою? наскільки? яким способом?*: *Він так запрацювався, що не помітив, як почав згасати день* (Цюпа); *Я хочу жити так, щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, щоб квітка й колосок, з крилиць ясных ковток були мені не в борг, а в нагороду* (В. К.); *Скільки голів, стільки й умів* (Н. тв.).

Підрядні ступеня й способу дії поєднуються з головною предикативною частиною сполучними словами *скільки, наскільки, як*; сполучниками *що, щоб, як*. У головній частині їм можуть відповідати вказівні (співвідносні) слова: *так, така, стільки, настільки*, які виступають обставиною способу дії і є конструктивним елементом речення.

Значення ступеня або способу дії в цих реченнях може супроводжуватися значенням наслідку: *Вода в Пслі була така чиста, що з берега виднілося піщане дно, ніби то й не вода, а дзеркальна гладінь...* (Цюпа); *Поступово рослини змінилися настільки, що стали зовсім не схожі на своїх диких предків* (В. У.).

7. *Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними* — це речення, підрядні частини яких за допомогою порівняння пояснюють зміст головної частини загалом, із якою поєднуються за допомогою сполучників *як, мов, наче, ніби, немаче, немовби, як немовби, чим та ін.*: *І тріпочуть віти, мов узори на розливі голубого дня* (Тк.); *Гартувалась вдача, як у горні, в пламені метал* (Кр.); *В самоті день тягнеться повільно, ніби все зупинилось* (Цюпа). Сполучні засоби *чим — тим, що — то* вказують, що ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній

частині, залежить від ступеня вияву ознаки, що виражається підрядною частиною: *Чим далі ідеш білорим гаєм, тим більше він тебе п'янить цілющим духом, настоящим на золотавих брунатних тугих бруньках і міцності березового коріння* (Цюпа); *Що темніша ніч, тим яскравіші в ній маяки* (Гонч.).

У складнопідрядних порівняльних реченнях присудки головної й підрядної частин можуть бути спільними: *Я знаю: в житті неминущість живе, як блискавка в гromі, як сонце у небі* (Сев.).

Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними потрібно відрізнити від простих речень з порівняльними зворотами, які виступають у реченні обставиною способу дії. Порівняйте: *Заквітують, як весна, бажання, я в тій пісні словом озвусь* (М. С.) і *Душа моя розкрита для любові, як нива — для солодкого зерна...* (Сев.). У першому реченні як весна — порівняльний зворот, у другому реченні як нива — для солодкого зерна — підрядне порівняльне речення.

8. Складнопідрядні речення з підрядними допусту (допустовими) — це речення, підрядна частина яких вказує на факт, всупереч якому відбувається дія головної частини й відповідає на питання *не зважачи на що?* Підрядна частина цих речень поєднується з головною за допомогою сполучників *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на що*. У головній частині цим сполучникам можуть відповідати протиставні сполучники *а, але, та, проте, однак, зате*: *Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми барвами, але хміль іще буйно зеленів* (Донч.); *Хоч мороз і припікає, зате комарів немає* (Н. тв.); *День був душний та жаркий, незважаючи на те що краплі вранішнього рясного дощу іскрилися на траві* (М. В.); *Ворог, не зважаючи ні на що, рвався в напрямку на Курськ...* (Цюпа).

Підрядні частини складнопідрядних допустових речень можуть займати різну позицію щодо головної частини: *Хоч земля вся укрита снігами — моє серце в цвіту* (Сос.); *Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна* (Л. Укр.); *Борис Савич, дарма що не любив ув'язуватись в подібні дискусії, цього разу все ж подав голос* (Гонч.).

9. Складнопідрядні речення з підрядними наслідку — це такі речення, підрядна частина яких указує на наслідок чи результат того, про що говориться в головній. Підрядна частина цих речень на питання не відповідає, відноситься до головної частини загалом і поєднується з нею нерозчленованим сполучником *так що*, який може ускладнюватися частками *так що аж, так що й*.

Особливістю цих речень є й те, що підрядна частина завжди перебуває у постпозиції, тобто стоїть після головної частини: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподівати-*

ся дощу (Риб.); *Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм ко-трубатим гіллям, так що аж темно під ним* (Коц.).

10. Складнопідрядні речення з підрядними супровідними — це речення, підрядна частина яких містить додаткове повідомлення з приводу висловленого в головній частині. Головна частина цих речень з погляду структури і змісту є цілком завершеною й не вимагає до себе підрядної. Оскільки головна частина не потребує підрядної, то від неї не можна поставити питання.

Підрядна частина складнопідрядних супровідних речень приєднується до головної за допомогою сполучного слова *що* в будь-якій відмінковій формі: *Весною довго не було дощів, що турбувало всіх* (Газ.); *Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався* (Коц.).

Підрядна частина цих речень майже завжди стоїть після головної: *Люди вперше обідали гуртом, що раніше робили тільки на весіллі* (Цюпа).

Розділові знаки в складнопідрядних реченнях

1. Підрядні частини речення завжди відокремлюються від головних комами: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі* (Чуб.); *Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь* (М. Р.); *Людина, яка втрачає корінь, подібна до підточеного дерева* (Цюпа).

2. Якщо підрядна частина стоїть після головної й поєднується з нею складеним сполучником підрядності *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, після того як, перед тим як*, то кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або в середині його, але тільки один раз.

Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (Коц.).

Вони наважились покинути небезпечне місце незважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу.

3. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником підрядності стоїть на першому місці (перед головною), то сполучник комою не розділяється: *Перед тим як одхилити ляду, вона закриває ліхтар, прислухається* (Л. Укр.).

4. Якщо підрядна частина з'єднується з головною складеними сполучниками *після того як, перш ніж, лише коли, тоді як, відтоді як, тимчасом як*, то кома ставиться лише перед складеним сполучником. *Але я теж ні разу там не була, після того як ми відтіля виїхали в шістдесят дев'ятому році* (В. Канівець).

5. За збігу сполучних засобів у підрядних частинах (двох підрядних сполучників, підрядного сполучника і сполучного слова, сурядного й підрядного сполучника або сполучного слова) кома ставиться між ними тільки в тому випадку, якщо, випускаючи другу підрядну частину, складне речення не потребує перебудови: *Я з друзями прийшов у ті місця, де ще стоять глибокі озера, що, як дівчата, заглядають в очі; але: Голова йому видалась неймовірно важкою, бо коли захотів озирнутися, то йому було несила її повернути* (Риб.).

6. Між значно поширеними підрядними реченнями, які вже мають інші розділові знаки, може ставитися крапка з комою: *Я люблю їхати на поле тоді, коли ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані волошками та червоними маківками* (Н.-Л.).

7. Між частинами складнопідрядного речення можна ставити тире для їх інтонаційного виділення: *Щоб глибоко збагнути душу народу — треба знати його літературу* (Ю. М.).

8. Якщо підрядна з'ясувальна частина відноситься до слова в головній частині, яке потребує роз'яснення, перед нею ставиться двокрапка: *Серпень вінчає літечко красне. У народі говорять: що в цей час збереши, з тим і зиму проведеш* (М. Тк.).

9. Якщо підрядна частина передує головній, а головна містить висновок з того, про що говориться в попередній, то перед головною частиною ставлять кому й тире: *Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, — той буде предком до-рогим народові своєму* (М. Р.).

Кома не ставиться між частинами складнопідрядного речення, якщо:

а) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть сурядний сполучник: *Ми не знали й коли розпочнеться зустріч;*

б) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть частка *не*: *Хотілось би знати не що він сказав, а як він сказав;*

в) підрядна частина складається з одного сполучного слова: *Він обіцяв прийти, але не сказав коли;*

г) перед сполучниками *як*, *ніби* стоять слова *майже*, *зовсім*: *Син виріс заввишки майже як батько.*

Кома не ставиться в суцільних виразах, близьких за значенням до іменної частини складеного присудка або обставини способу дії, а також у порівняннях фразеологічного типу: *упав як підкошений, білий як сніг, пролетів як стріла, все йде як по маслу, свіжий як огірочок, зробити як слід, робить як хоче, невідомо скільки, зробив скільки міг, зробили хто коли зміг, їли що було, сиділи де попало, все одно який, байдуже хто і под.*

10.6. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Безсполучникові складні речення доволі неоднорідні за структурою. Вони характеризуються багатством і різноманітністю семантичних відношень між предикативними частинами. Особливість безсполучникових складних речень полягає в тому, що структурно-семантична цілісність утворюється інтонацією та змістовою взаємозалежністю частин, а також співвідношенням видо-часових і модальних форм присудків. Безпосередніх засобів зв'язку — сполучників і сполучних слів — у цих синтаксичних конструкціях немає.

Отже, *безсполучникові* складні речення — це речення, предикативні частини яких об'єднуються в одне ціле тільки інтонацією і співвідношенням видо-часових форм присудків, без сполучників і сполучних слів: *Зорями небо героя вітало, квітами й піснею стріла земля* (В. Єніна); *На все впливає мови чистота: зір глибшає, і крацають уста, стає точнішим слух...* (Павл.).

Безсполучникові складні речення — це самостійний структурно-семантичний тип речень, які не ототожнюються ні зі складносурядними, ні зі складнопідрядними, хоч певною мірою співвідносяться з ними.

Зіставлення показує, що безсполучникові речення близькі до сполучникових: одні — до складносурядних, інші — до складнопідрядних. Водночас серед безсполучникових є й такі, що не мають собі відповідників серед сполучникових речень: *Подивився я на хати — нема в мене хати* (Т. Ш.).

Більшість цих речень багатші на змістові відношення порівняно зі складносурядними й складнопідрядними.

Для безсполучникових складних речень характерні такі ознаки: а) відсутність сполучників чи сполучних слів; б) семантична багатоплановість; в) менш тісна пов'язаність предикативних частин.

Головними засобами вираження структурно-семантичних відношень між предикативними частинами безсполучникових речень є: 1) інтонація; 2) співвідношення видо-часових форм присудків предикативних частин; 3) змістова взаємозалежність частин; 4) порядок розміщення частин; 5) лексико-граматичні засоби (наявність у першій частині вказівних слів, спільний другорядний член, неповнота першої частини).

Інтонація як специфічний і основний засіб зв'язку предикативних частин безсполучникового складного речення може бути різна: 1) перелічувальна, що виражає відношення однорідності; 2) зіставлення й протиставлення; 3) зумовленості, що виражає змістові відношення умови, часу, наслідку й допусто-

вості; 4) з'ясувальна, що виражає причинові й пояснювальні відношення.

У мовознавчій літературі виокремлюють два типи безсполучникових складних речень: 1) речення з однотипними предикативними частинами; 2) речення з різнотипними предикативними частинами¹.

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами — це речення, які характеризуються перелічувальною інтонацією й співвідносні зі сполучниковими складносурядними реченнями. Вони поділяються на два види: 1) з перелічувальними відношеннями; 2) із зіставно-протиставними відношеннями.

За семантичними й структурними ознаками безсполучникові речення з перелічувальними відношеннями поділяють на два різновиди: 1) речення, що означають одночасність перелічуваних явищ; 2) речення, що виражають часову послідовність дій або явищ.

Складні безсполучникові речення з відношеннями переліку, що означають одночасність дій, явищ, характеризуються однотипними формами дієслів-присудків і перелічувальною інтонацією. Відтворювані ними дії й факти об'єднані одним часовим відрізком. Перелічувані дії або явища можуть перебувати у плані минулого: *Деся далеко, в повитих туманом плавнях, вставало сонце; тихо курились луки, переливаючись іскристими барвами...* (Баш); теперішнього: *Немає щастя вічного, немає, є вічний бій за щастя для усіх* (Нагн.); майбутнього часу: *І сивітимуть знов у даліні високі могили, віятиме вітер полиневим духом, хлюпатиме степ колоссям в обличчя* (Гол.). Один і той самий часовий план залишається й тоді, коли присудки виражаються іншими дієслівними формами: *Законів боротьби нікому не зламати, закони материнства не перемінить* (П. Т.).

Як значеннево однорідні, предикативні частини з відношеннями одночасності не мають чіткої закріпленості в порядку їх розміщення. На порядок розміщення частин може вплинути наявність спільного другорядного члена в першій предикативній частині: *Потім впали сніги, вдарила люта зима* (Гонч.).

Складні безсполучникові речення перелічувальної семантики, що виражають часову послідовність дій, явищ, характеризуються сталим порядком предикативних частин, а дієслова-присудки цих частин найчастіше виражаються формами минулого або майбутнього часу доконаного виду: *Невідомо звідки*

¹Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 236; Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. — К.: КДПІ, 1987. — С. 47.

налетів вітер, зашуміли гіллями берези... (Шиян); *Порозтають тії білії сніги, покрийуться травицею всі луги, розів'ється калинонька і садок...* (Гл.).

Форми теперішнього часу також можуть виражати часову послідовність дій. У таких реченнях вживаються переважно прислівники *тоді, потім*, які вказують на часову послідовність: *Дві години копають, крешуть каміння, потім роблять короткий перепочинок* (Куч.).

Безсполучникові складні речення з відношеннями переліку — речення відкритої структури, тобто кількість предикативних частин у складі їх є необмеженою.

Безсполучникові складні речення із зіставно-протиставними відношеннями — це речення, в яких значення предикативних частин зіставляється або протиставляється. Своєрідна інтонація є граматичним засобом вираження зіставних і протиставних відношень: *Дерево міцне корінням — людина горінням* (Н. тв.); *Вони не згинули, вони живуть і нині* (Баж.); *З праці радість, з безділля — смуток* (Н. тв.).

Складні безсполучникові речення із зіставно-протиставними відношеннями належать до речень закритої структури, тобто складаються завжди лише з двох предикативних частин.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами — це речення, структурно-семантична цілісність яких ґрунтується на взаємопов'язаності неоднорідних, залежних предикативних частин, що поєднуються між собою зумовлювальною й пояснювальною інтонацією. За семантикою вони поділяються на такі види:

1) речення із з'ясувальним значенням: друга частина пояснює зміст першої. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними з'ясувальними реченнями: *Згадую: дітьми із листя кленів ми до свят сплітаємо вінки* (В. Кол.); *Кажуть: вогонь печі дає дзвінкість, вогонь душі дає красу* (Гонч.);

2) речення з часовим значенням: час дії другої предикативної частини зумовлюється часом дії першої частини. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними часовими реченнями: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Ш.); *Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів* (Л. Укр.); *Прийде час — всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі* (Ст.);

3) речення з умовним значенням: перша предикативна частина виражає умову, за якої можливе здійснення того, про що йдеться в другій частині: *Не навчив батько — не навчить і дядько* (Н. тв.); *На схід сонця квітнуть розжі: будуть дні погожі* (П. Т.);

4) речення з причиновим значенням: друга предикативна частина розкриває причину дії чи стану, про які йдеться у першій

частині: *Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських стенів* (Мал.); *Гроза буде — хмара аж на землю лягає* (О. К.). Ці речення співвідносні зі складнопідрядними причиновими: можна перед другою частиною вставити причиновий сполучник *бо*;

5) речення з наслідковим значенням, у яких друга предикативна частина означає наслідок дії чи стану, про які мовиться в першій частині: *Вітер війнує — листя з клена жовте, жовто-золоте полетіло* (П. Т.); *Махнула осінь в ліси — вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами* (Фр.). У таких реченнях можна вставити сполучник *так що*;

6) речення з порівняльним значенням, в яких зміст першої предикативної частини порівнюється зі змістом другої: *Роса блищить на сонці — чисте срібло* (Коц.). Такі речення легко перетворити на сполучникові, вставивши сполучники *як, мов, немов, наче*;

7) речення з приєднувальним значенням, в яких друга предикативна частина містить додаткове зауваження до першої частини або оцінку повідомлення в ній: *Я розкажу вам про замерзлу квітку: вона чорніє в мене на столі* (Чуб.).

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами належать до речень закритої структури, складаються завжди з двох предикативних частин. Ними послуговуються в художній літературі, і вони є характерними для розмовного стилю мовлення.

Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Залежно від змістових відношень, які встановлюються між предикативними частинами, у безсполучникових складних реченнях ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка, тире.

1. **Кома** ставиться між однотипними частинами безсполучникового речення, які тісно пов'язані між собою за змістом і виражають одночасність, послідовність чи сумісність дій: *Засвітить місяць, засяють зорі, земля потоне в сріблястім морі* (Олесь).

2. Якщо частини безсполучникового складного речення зберігають певну самостійність у змістовому відношенні або значно поширені й мають у своєму складі розділові знаки, то між ними ставиться **крапка з комою**: *В грудях жвавість росте; думка кличе вперед; знов я повен надії і віри* (Гр.); *Од зеленого берега ніби повіяло холодком; холодок ніби лащився до лица, милував його, влив в тіло розкіш життя, почування радісне, безклопінне й безжурне, як сама молодість* (Н.-Л.).

3. Двокрапка у безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо друга частина пояснює, розкриває зміст першої частини: *Знаю я: моє ім'я не згасне на прийдешнім сонячній пугі (Сос.); Ідеи: волошки у житях, березка в'ється по стеблині (Олень);*

б) якщо друга частина вказує на причину того, про що говориться в першій частині (між частинами можна вставити сполучник *тому що*): *Далеко на сході стало червоніти небо: сонце сходило (О. М.).*

4. Тире у безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо зміст предикативних частин безсполучникового речення зіставляється або протиставляється: *Дунав, доля зустріньється — спіткалося горе (Т. Ш.);*

б) якщо друга частина вказує на швидку зміну подій: *Лише, бувало, розплющив очі — ласкавий світ б'є в вікно, в шибку зазирає веселий поранок, озивається лагідний материн голос (Горд.);*

в) якщо в першій частині вказано на час або умову, за якої відбувається дія в другій частині: *Я входжу в ліс — трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає (Кост.); У товаристві лад — усяк тому радіє (Гл.);*

г) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що йшлося в першій частині: *Вдаримо гучно ми в дзвони — всесвіт обійде луна (В. Ч.);*

д) якщо друга частина містить порівняння: *Подивилась ясно — заспівали скрипки (П. Т.).*

10.7. БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

10.7.1. ТИПИ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Складними багатоконпонентними (ускладненими) вважаються речення, що складаються з трьох і більше предикативних частин. Ними можуть бути складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та комбіновані (з різними типами зв'язку) конструкції. Речення з різними типами зв'язку в мовознавчій літературі ще називають складними синтаксичними конструкціями.

Складні багатоконпонентні речення мають низку специфічних ознак:

а) наявність трьох і більше предикативних частин;

б) наявність у їхньому складі мінімум двох сполучників (для сполучникових речень);

в) певна специфіка порядку розміщення частин для різних типів.

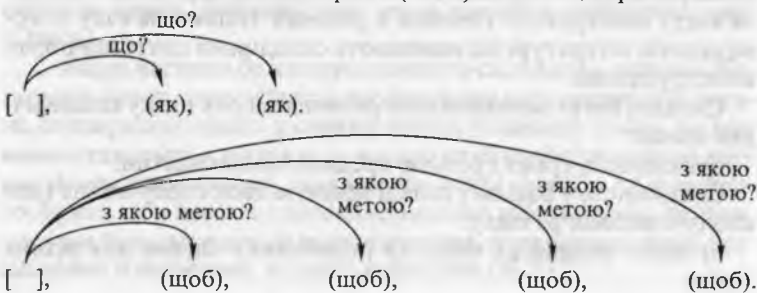
I. Предикативні частини багатокomпонентних складносурядних речень поєднуються в одне ціле сурядними сполучниками — єднальними та розділовими: *І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира* (Б. Ол.); *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні* (М. Р.); *То вітрець дихне по ниві, то коник в житті засюрчить, то радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижжить* (Гл.).

Складносурядні речення, предикативні частини яких поєднуються протиставними сполучниками, належать до речень закритої структури, тобто вони лише двочленні. Однак протиставні сполучники можуть входити до складу багаточленного складносурядного речення, в якому є й інші сполучники: *Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала, а ти, моя владарко горда, втішалася піснею бранки, і очі твої променіли вогнем переможним, і вабив мене той огонь, і про все заставляв забувати* (Л. Укр.).

II. У багаточленних складнопідрядних реченнях об'єднується кілька підрядних частин. Серед них розрізняють такі типи: 1) конструкції з супідрядністю; 2) конструкції з послідовною підрядністю; 3) конструкції з послідовною підрядністю і супідрядністю.

1. **Конструкції з супідрядністю.** Супідрядність — це вид підпорядкування, коли підрядні частини (дві й більше) безпосередньо залежать від тієї самої головної частини. Супідрядність буває однорідна й неоднорідна.

Однорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин одного типу пояснюють головну частину чи якийсь її член. Отже, такі підрядні частини завжди виконують однакову синтаксичну функцію і є однорідними: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Ш.); *Молися Богу за Україну, молися, сину мій! Щоб підняв її з руїни, щоб дав він волю їй! Щоб сонце правди і свободи над нею сяло день і ніч; щоб всякі свари і незгоди повік втікли від неї прич!..* (С. Б.). Схеми цих речень такі:

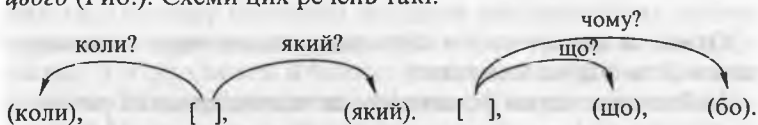

Підрядні частини в однорідних супідрядних реченнях зазвичай приєднуються до головної частини за допомогою однакових сполучників, що повторюються, як у наведених вище реченнях. Проте трапляється вживання й різних сполучників, але підрядні частини відповідають на однакові питання й пояснюють головну частину чи її член в одному плані, в одному відношенні: *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні* (Л. Укр.).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує першу підрядну частину, перед іншими підрядними частинами може випускатись, а зв'язок між підрядними частинами в таких випадках виражається або за допомогою сполучників сурядності, або безсполучниково: *Минули тії часи, коли в грізній Січі гарцювало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней* (М. Ол.).

Сурядний зв'язок між однорідними супідрядними реченнями нерідко виявляється в тому, що поряд із сполучником підрядності вживається сполучник сурядності: *Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми* (Гл.).

Неоднорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин різних типів стосуються або одного якогось члена головної частини, даючи йому різнопланову характеристику, або різних його членів. Пояснюючи один і той самий член головної частини, неоднорідні супідрядні відповідають на різні питання: *Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув кременний, плечистий сержант, який саме розмовляв про щось з прикордонниками* (Гонч.); *Він не міг уявити, що це дійсно так, бо не знав цього* (Риб.). Схеми цих речень такі:

Неоднорідна супідрядність, за якої підрядні частини пояснюють різні члени головної частини, називається р і з н о ч л е н н о ю: *Найголовнішою темою нових творів М. Рильського, який чуйно прислухається до настроїв, дум і почуттів людей, є тема боротьби за мир, що за післявоєнні роки охопила всіх трудящих людей світу* (О. Біл.).

Неоднорідна супідрядність може бути й одночленною — тоді, коли дві й більше підрядних частин пояснюють те саме слово головної або й усю головну частину, відповідаючи на різні питання: *Донеччино моя... Ти з піснею мене, коли гули гармати, послала, щоб тебе прославив я в піснях* (Сос.).

Окремий вид становлять складнопідрядні речення з кількома підрядними, в яких є як однорідна, так і неоднорідна супідрядність. Це змішаний тип складнопідрядних речень із кількома підрядними: *Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся її кучерява долина здається буйними зеленими прозорими хвилями, що десь набігли з моря* (Н.-Л.).

2. Конструкції з послідовною підрядністю. Послідовна, або ступенева, підрядність характеризується тим, що одна підрядна частина залежить від головної частини (підрядна частина I ступеня), а кожна наступна — від попередньої, щодо неї підрядної, частини (підрядні частини II, III і т. д. ступенів).

Кожна підрядна частина стосовно наступної підрядної виступає в ролі головної, і всі вони становлять своєрідний блок підрядних частин: *Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються* (Панч).

Схематично залежність частин складнопідрядного речення з послідовною підрядністю зображується так:

Отже, за послідовного підпорядкування існує ланцюгова залежність підрядних частин.

Найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень з послідовною підрядністю є такі, в яких першою є головна частина, а далі послідовно розміщуються підрядні частини. У мовленні вживаються й інші різновиди: ланцюг підрядних частин переує головній частині: *Коли в один прекрасний день помічаєш, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина, який з власних порухів стає близьким тобі в твоєму ремеслі, — серце виповнюється невимовною радістю* (Сух.).

3. Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю. Окремий структурний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними становлять такі, в яких підрядні частини приєднуються до головної не одним, а різними способами — супідрядності й послідовної підрядності: *А Леся обмірковувала своє.*

Бачила себе уквітчаною серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучала, де багато пісень, що їх вона любить над усе (М. Ол.).

Схема цього речення така:

Зі схеми видно, що в реченні поєднується однорідна супідрядність і послідовна підрядність. Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю мають чимало варіантів залежно від комбінації складових частин.

III. Характерними для багаточленних безсполучникових речень є структури, що об'єднують три й більше значеннево й синтаксично однофункціональних предикативних частин, тобто речення з однотипними частинами: *Трава зеленіє, льон синіє, гречка пахне, пшениця жовтіє* (Гл.); *Кричать сови, спить діврова, шепчуть густі лози* (Т. Ш.).

Безсполучникові багаточленні складні речення з різнотипними частинами у мовленні вживаються рідко, частіше трапляються структури, що містять водночас однотипні й різнотипні частини: *Рвучко встав, озирнувся: товариши спали, багаття ледве тліло* (Гонч.).

IV. Крім «чистих» складносуурядних, складнопідрядних і безсполучникових складних речень, у мові функціонують складні багаточленні речення з різними типами зв'язку, так звані сполучникові складні синтаксичні конструкції й сполучниково-безсполучникові складні синтаксичні конструкції. Вони різноманітні з погляду можливих поєднань предикативних частин; серед них виокремлюють кілька типів: 1) із суурядністю й підрядністю; 2) із суурядністю й безсполучниковим зв'язком; 3) із підрядністю й безсполучниковим зв'язком; 4) із суурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком.

Речення із суурядністю й підрядністю широко представлені в мові, в них одні предикативні частини поєднані суурядним зв'язком, інші — підрядним: *Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека* (Гонч.). Порядок розміщення предикативних частин у цих реченнях — вільний: у препозиції може виступати й складнопідрядне речення: *Йому ще в штабі розтлумачили, як знайти третій батальйон, і тепер він ішов погід насипом* (Гонч.). До речень цього типу належать і такі, в яких одне підрядне речення своїм змістом стосується двох чи більше суурядних частин: *Як тільки зайшов будень, небо спомурніло і почав сіяти лапатий сніг* (Перв.).

Складнішими є конструкції, в яких сурядним зв'язком поєднуються кілька сурядних частин і складнопідрядне речення: *Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу, що квітла у вітрах в до-нецькій далині, і вчителя свого лице я бачу, і н'є душа моя слова його ясні* (Сос.).

Нерідко трапляються сурядно-підрядні складні речення, в яких поєднано кілька сурядних і кілька складнопідрядних речень: *Сонце вже покотилось на захід, а над полями здіймалась легка пара, і в небі, як листя осики, тріпотіли крильцями жайворонки, і зеленим соком душили трави, в які причепурилися горбки* (Панч).

Найменшу групу становлять сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю й безсполучниковим зв'язком. Частини таких речень можуть поєднуватися сурядним і безсполучниковим зв'язком, за якого предикативні частини є однорідно незалежними, однотипними (у значенневому аспекті вони співвідносяться з сурядними частинами складносурядних речень) чи семантично неоднорідними, різнотипними (у значенневому плані співвідносні з головною й підрядною частинами складнопідрядних речень), або становлять поєднання однорідно незалежних і семантично неоднорідних частин (змішаний тип): *Пташки замовкли, трави стихли, лише берези сколихнулись, лише вербиці поклонились, та вітер листям золотим од дерева до дерева почав шурляти, кружляючи червоне* (П. Т.); *Місто жило тривогою: зовсім недавно ним прокотилася небачена досі хвиля страйків і демонстрацій, і тепер, обагрене робітничою та солдатською кров'ю, воно готувалося до наступних боїв* (М. Ол.); *Студенти успішно закінчили семестр, і знову перед ними постало відповідальне завдання: витримати іспити* (Газ.).

Складні сполучниково-безсполучникові речення з підрядністю й безсполучниковим зв'язком досить широко вживаються в сучасній українській мові. В реченнях цього типу, як і попереднього, може виявлятися різний безсполучниковий зв'язок, а тому серед них також виокремлюють кілька груп: 1) з підрядністю й безсполучниковим зв'язком, властивим однорідно незалежним, однотипним частинам: *Ми знялися гордо і крилато, бачим світ і небо молоде, той, кого навчила ти літати, з піднебесся не впаде!* (Мал.); 2) з підрядністю й безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неоднорідним, різнотипним частинам: *Пасажирки, які їдуть через Донбас до моря, похапцем зачиняють вікна вагонів од пилу і вугляного пороху, — їм і на думку не спаде, що цей край насправді інакший, що повітря в ньому цілюще й солодке...* (Ю. Я.); 3) з підрядністю й безсполучниковим зв'язком різних типів: *Перед нами оживали неозорі лани, нам вчувався сріблострунний спів жайворонка, здавалось: ми чуємо пахоці степових трав, яких так багато було навколо* (Тк.).

Складні сполучниково-безсполучникові речення із сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком також доволі поширені в мові. Сполучниковий зв'язок між предикативними частинами поєднується з різними типами безсполучникового зв'язку в різних варіантах: *Молоденькі, гіллясті берізки, може, тільки вночі покрилися листям, і те листя було ще навіть не зеленим, якимось світло-багряним з ледве помітною жовтизною, таке тендітне, що так здавалося: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця* (Зб.); *Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу книгу далів; у плюскіт стебла непомітно влітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро* (Ст.).

Речення із сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком — це найбільш різнопланові в синтаксисі конструкції.

Синтаксичний розбір складних синтаксичних конструкцій роблять так само, як і аналіз двочленних речень, оскільки як окремих структурний тип речень на нижчих рівнях членування вони ніяких специфічних особливостей не мають. Розділові знаки в таких конструкціях вживаються на загальних підставах — з урахуванням виду синтаксичного зв'язку і смислових відношень між предикативними частинами.

10.7.2. ПЕРІОД

Термін «період» походить від грецького слова *περίοδος*, що означає: кружний шлях, обертання, чергування. Лінгвістичний термін «період» означає особливу синтаксичну конструкцію, яка характеризується ґрунтовним, розгорнутим викладом певного змісту й водночас — структурною цілісністю.

Період не є окремим структурним типом речення, його не можна віднести до жодного з відомих структурних типів. В окремих працях період віднесено до складних речень¹. Але це не зовсім точно. *Період* — це своєрідна організація складних, а іноді й простих, переважно ускладнених речень: *Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Р.); *Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, — і став перед нами острів із моря* (Коц.).

Періоди не мають єдиної граматичної структури. Визначальною ознакою їх є специфіка побудови. Усі вони чітко поділяються на дві частини. У першій частині є обов'язково кілька однорід-

¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 203.

них елементів, подібних за будовою й за граматичною та смисловою функцією, які залежать від другої частини, що завершує весь вислів. Кожний з однорідних елементів, що входять до складу першої частини періоду, може більшою чи меншою мірою ускладнюватися найрізноманітнішими синтаксичними засобами уточнення висловленої думки — підрядними реченнями, відокремленими членами, вставними словами: *Ні настороженний шуліка, що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскаче по обрії; ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві, — ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою* (Гонч.). У цьому періоді однорідні підмети ускладнені залежними від кожного з них означальними підрядними реченнями.

Отже, важливою рисою періоду є те, що в його першій частині більш-менш повно висловлено певний зміст, а в другій зроблено висновок, узагальнення з наведених фактів.

Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: спочатку перша частина, а потім друга. Такий порядок обов'язковий, зміна його призведе до руйнування ритмічності, завершеності вислову.

Період має інтонацію, властиву лише йому. Перша частина періоду характеризується специфічною висхідною інтонацією: зберігаючи загальну перелічувальну інтонацію, кожен наступний з однорідних елементів вимовляється вищим тоном, ніж попередній, кульмінація тону припадає на останній член і завершується тривалою паузою. Друга частина починається значно нижчим тоном і вимовляється із завершальною інтонацією.

Між першою й другою частинами на місці паузи ставиться кома й тире.

Усне розмовно-побутове мовлення, як ситуативне, практично несумісне з уживанням періодів. Ця конструкція властива монологічному мовленню. До періоду нерідко вдаються письменники, публіцисти, оратори. Застосування його надає розповіді розміреності, плавності, дає можливість систематизувати факти.

10.8. СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

10.8.1. ПРЯМА МОВА

Основними способами відтворення чужого мовлення є пряма, непряма й невластива пряма мова.

Пряма мова — це точно відтворене чуже мовлення зі збереженням форми, змісту та інтонації висловлювання. Вона будується у вигляді простих, ускладнених і складних речень,

які за метою висловлення можуть належати до різних типів. Пряма мова супроводжується словами автора, що вказують, кому належить пряма мова і в якій спосіб вона була висловлена. У складі слів автора є спеціальні слова, які вводять пряму мову, певною мірою з'ясовують її особливості: *говорити, казати, повідомляти, відповідати, запитувати, зазначати, натякати, радити, просити, пояснювати, наголошувати, зауважувати, думати* та ін.: «*Земля найкраще пахне восени*», — *говорить сам до себе Тимофій (Ст.)*; «*А що коли з ним насправді сталась якась небезпечна пригода?*» — *думав хлопець (Донч.)*.

Уводити в речення пряму мову можуть не тільки дієслова, а й іменники: *питання, відповідь, пропозиція, команда, шепіт* тощо.

Пряма мова зі словами автора — особливий тип синтаксичної конструкції, що нагадує безсполучникове складне речення з різнотипними частинами. Проте в безсполучниковому реченні його складові частини нерозривно пов'язані між собою за змістом, розміщені в певному порядку. В реченні з прямою мовою слова автора можуть стояти перед прямою мовою, всередині, після неї: *Писав на фронт хлопчина лист малою щирою рукою: «Татусю, рідний, приїзди, бо я давно тебе не бачив. Повільно йдуть твої листи, і мама нишком, знаю, плаче...» (Кр.)*; «*Позволь, чесний батьку, — заговорила Мирослава тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров*» (Фр.); «*Так, ви одужаєте, матусю, — тішилася Оріся, тулячись до матері (Яр.)*».

Розділові знаки в реченнях із прямою мовою

На письмі пряма мова може передаватися двома способами: в один рядок і так, щоб репліка кожної особи починалася з нового рядка.

1. Якщо пряма мова розміщена в рядку, то вона береться в лапки й відокремлюється від мови інших осіб за допомогою тире: «*З простим людом треба бути, дочко, дипломатом, а не махати батогом*». — «*Можливо, — сказала на те Софія, — але не добрим дядьком, який дипломатію плутає з безхребетністю і потокає ледарям і тунейдцям*» (К. М.).

2. Якщо пряма мова починається з нового рядка, то перед нею ставиться тире:

— *Про що ти думаєш, синку? — озвалася до нього з призьби баба Докія.*

— *Та думалося мені, матінко, про вірність людську. Про те, що люди, коли мають щастя, то не цінують його, а коли втрачають, то плачуть. Таким би та вашого терпіння і віри, — відказував Береговець.*

— Без терпіння і віри немає життя, синку. Якщо їх немає в серці людському, все йде прахом — багатство, достаток, і талант, і сімейний добробут (Цюпа).

3. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки й перше слово пишеться з великої літери. Знак питання, знак оклику або три крапки ставляться перед другими лапками, а крапка — після них: *Знов питає небо, і питає хата: «За весняним щастям чи жалкуєш ти?»* (Кр.); *Біг я далеко від смутку і горя... Біг — і прибіг я до вільного моря: «Море! О море, море розкішне, втіш моє серце, серце невтішне!»* (Олесь).

4. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то вона береться в лапки, після неї ставиться кома (знак питання, знак оклику, три крапки) й тире, а слова автора починаються з малої літери: *«Ото бачите на стінах рушники, їх вишивала ще наша бабуся, коли була дівкою. А є такі, які ще гаптувала прабаба», — пояснювала Оксана гостеві* (Цюпа); *«Невже й справді вона ясно-видиця?» — міркував Береговець* (Цюпа).

5. Якщо слова автора стоять усередині, то лапки ставляться на початку й у кінці прямої мови. Інші розділові знаки ставляться так:

а) якщо на місці розриву прямої мови не потрібно ставити жодного розділового знака або має стояти кома, крапка з комою, двокрапка чи тире, то слова автора виділяються з обох боків комою й тире, а після них перше слово пишеться з малої літери: *«Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб нада-ремне»* (Л. Укр.); *«Добре кажеш, — зауважив гетьман, — не раз чоловік робить не те, що хоче, а що мусить»* (Б. Л.);

б) якщо на місці розриву має стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них — крапка й тире; друга частина прямої мови починається з великої літери: *«Завжди знайдеться місце, де посадити калину, — каже бабуня Настя. — А хто за це не дбає, той або байдужий, або сліпий до краси»* (Б. Х.);

в) якщо на місці розриву має стояти знак питання, знак оклику або три крапки, то ці знаки зберігаються, а після них ставиться тире; після слів автора ставиться крапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої букви:

«Нащо жити? — стогне ліс. — Стільки смутку, стільки сліз! Щоб діждатись щастя мить, стільки мучитись і жити!»;
«Бджілко! — крикнула зозуля. — Сядь, спочинь зі мною. Любо, мило спочивати в холодку весною!» (Із тв. О. Олесья);

г) якщо одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то перед другою частиною прямої мови ставиться двокрапка й

тире, а перше слово прямої мови пишеться з великої букви: *«Ще б ми стільки прочитали, як ти, — докинула Василина і пояснила подрузі: — Взимку цілі ночі просиджує над книжками»* (Гонч.).

Примітка. Пряма мова не береться в лапки тоді, коли немає вказівки кому вона належить: *Кажуть: вдома й стіни допомагають* (Н. тв.).

2. Не беруться в лапки близькі до прямої мови речення, що становлять повідомлення в періодичній пресі: слова, які вказують на джерело повідомлення, виділяються лише комами, без тире: *Після оголошення складу комісії, повідомила газета «Молодь України», на з'їзді оголошено невелику перерву* (Газ.).

10.8.2. НЕПРЯМА МОВА

Непряма мова — це чужа мова, відтворена тільки з додержанням змісту без збереження форми та інтонації.

Пряма мова

Непряма мова

«Розкажіть, будь ласка, про вашу героїню», — попросив скульптор (Гонч.).

Скульптор попросив, щоб розказали про їхню героїню.

Непряма мова характеризується такими ознаками:

1) на відміну від прямої, непряма мова ніколи не виражається простим реченням: речення з непрямою мовою — це завжди складнопідрядна конструкція, в якій слова автора, що стоять на початку, виконують функцію головної частини, а непряма мова є підрядною частиною;

2) підрядна частина з непрямою мовою завжди стоїть після головної й поєднується з нею за допомогою сполучників і сполучних слів *хто, що, щоб, ніби, наче, неначе, який, чий, котрий*;

3) непряма мова характеризується інтонацією підрядності, і головне речення вимовляється підвищеним тоном.

Будова прямої мови визначає закономірності заміни її непрямою мовою, вибір сполучника або сполучного слова.

1. Якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона передається з'ясувальною підрядною частиною зі сполучником *що* в складнопідрядному реченні:

«Ніщо так не красить людину, як натхнення», — подумала Ярослава (Гонч.).

Ярослава подумала, що ніщо так не красить людину, як натхнення.

2. Якщо пряма мова є спонукальним реченням, то вона разом із словами автора замінюється складнопідрядним реченням зі з'ясувальною частиною, приєднаною сполучником *щоб*:

«Підготувати мотор!» — Іван Федорович тихо наказує Іван Федорович зупує, щоб підготували мотор.
(36.).

3. Якщо пряма мова є питальним реченням з питальним словом або без нього, то під час перетворення її на непряму вона стає підрядною частиною, яка приєднується за допомогою відносних займенників чи прислівників, що виконували роль питальних слів. Якщо немає питального слова, то вставляється потрібне сполучне слово.

«Ким би ви хотіли бути, Зілов?» — запитала Катря, коли пісня була доспівана» (Соб.). *Коли пісня була доспівана, Катря запитала Зілова, ким би він хотів бути.*

У разі такої заміни пряме питання перетворюється на непряме, питальне слово стає засобом поєднання підрядної частини з головною, втрачається питальна інтонація й не ставиться знак питання в реченні.

4. Під час заміни прямої мови на непряму змінюються окремі граматичні форми слів, зокрема замість займенників і дієслів 1-ї і 2-ї особи прямої мови вживають форму 3-ї особи.

«Що тут новенького у вас?» — запитала Вікторія новенького. *Вікторія запитала, що в них новенького.*
(К. М.).

Перетворюючи пряму мову на непряму, слід звернути увагу не лише на зміну займенникових форм, а й на певну перебудову синтаксичної конструкції загалом, на зміну в певних випадках порядку слів.

5. Під час заміни прямої мови на непряму випускаються звертання, вставні слова, вигуки, частки, що надають мові емоційного забарвлення.

Невласне пряма мова — це проміжний між прямою й непрямою мовою спосіб відтворення чужої мови, так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом ніби перевтілення у свого героя: *Була дванадцята за чверть, а о першій починався іспит. Похапцем розпитуючи дорогу до інституту, Степан швидко пішов уперед. Виразність безпосередньої мети— іспит—враз заспокоїла його. Якщо він провалиться? Але в душі він був міцно певний, що іспит мине щасливо... В такт своїм певним крокам хлопець легко втишував розгойдані думки. Смішно ж було, зрештою, уявляти, що от він з'явився і всі схиляться йому до послуг. Треба добре втямити, що він потрапив серед життя, що крутиться вже сотні років. Фей і добрих*

чарівників тепер немає, та й ніколи не було. Тільки терпінням та працею можна чогось досягти (Підм.).

Невласне пряма мова використовується для розкриття внутрішнього світу зображуваних осіб.

Конструкції невласне прямої мови синтаксично не виділяються з авторського контексту, утворюючи з ним одне синтаксичне ціле.

10.8.3. ДІАЛОГ

Д і а л о г — це дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб. Окремі висловлювання, повідомлення чи запитання, з яких складається діалог, називають репліками.

Діалог може бути введений словами автора, а може виступати й без них. Пунктуаційно діалог оформлюється своєрідно: кожен репліку пишуть з нового рядка й перед нею ставлять тире:

Верес стояв високий, зграбний. Він привіз із Теплої балки усмішку, і вона так і цвіла на його виду.

— *Чого це ви так сяєте, Савичу, з самого ранку?*

— *А оце напився води із Ядиної криниці, і на мене напала якась дика веселість.*

— *Мені привезли б, може, і я засявав би як нова копійка.*

— *Їздив я туди, звісно, не по воду. Ідея з'явилася, Михайле Васильовичу.*

— *Знову ідея!*

— *Колись на хуторі стояли два вітряки. Ще і я їх пам'ятаю.*

— *Ну і що? Вже років до двадцяти як їх знесли.*

— *Знаю. От і подумав, що поруч із криницею можна поставити вітряк. Буде і схованка для людей, і гарно, й оригінально (К. М.).*

10.8.4. ЦИТАТА

Ц и т а т а — це дослівний уривок з якогось тексту, твору або дослівно наведені чийсь слова, що використовуються як авторитетне підтвердження чи заперечення власних думок, суджень.

Цитати у вигляді завершеного висловлення, що супроводжуються посиланням на автора зі словами *говорити, казати, писати* тощо, нічим не відрізняються за оформленням від прямої мови: беруться в лапки, виділяються розділовими знаками, яких потребує місце розміщення прямої мови і слів автора: *«Дорожить людина тим, — писав В. О. Сухомлинський, — у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові».*

Цитату можна скорочувати. На місці пропуску слів або словосполучень ставляться крапки: *О. Т. Гончар писав про Т. Г. Шевченка: «Для нас Шевченко — це самосвідомість української нації, слава, гідність і честь України. Шевченко для нас — це народність і гуманізм нашої літератури...».*

Цитати обов'язково паспортизуються, тобто в дужках зазначаються ініціали й прізвище автора, часом і назва твору або й повні бібліографічні відомості: місце і рік видання, видавництво, номер тому, сторінка, на якій міститься наведена цитата. Крапку ставлять не після цитати, а після дужок з бібліографічними даними: *«Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість»* (М. Сервантес); *«Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури»* (Сухомлинський В. О. Слово рідної мови // Укр. мова і літ. в шк. — 1968. — № 12 — С. 2).

У друкованих працях бібліографічні відомості подаються переважно у посиланнях унизу сторінки, під текстом.

10.9. ТЕКСТ І ЙОГО СКЛАДНИКИ

Текст (лат. *textum* — зв'язок, поєднання, тканина) — об'єднаний і змістом, і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними показниками якого є зв'язність і цілісність¹.

Мінімальний словесний масив складається з послідовно розміщеної сукупності речень, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність.

Отже, текст має такі ознаки: цілісність, зв'язність, структурну організованість, завершеність.

Найменшою реальною одиницею тексту є складне синтаксичне ціле, яке в сучасному мовознавстві називають ще надфразною єдністю, прозовою строфою.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) — це об'єднання пов'язаних змістом і будовою двох або більше речень у композиційно-синтаксичну конструкцію.

Складне синтаксичне ціле має такі ознаки: а) є одиницею найвищого рівня, що являє собою об'єднання самостійних речень у більші відрізки мовлення; б) до його складу входять різні за структурою речення, що об'єднуються інтонацією та іншими засобами зв'язку (лексичними, морфологічними, синтаксичними); в) окремі речення у складному синтаксичному цілому становлять структурно-семантичну єдність і мають смислову

¹Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К.: Вид. центр «Академія», 2004. — С. 372.

завершеність; г) ця єдність ґрунтується на спільності теми, яку розкриває кожне з наступних речень; д) має ритмомелодійну оформленість: паузи між окремими реченнями цього утворення приблизно однакові, в кінці — значна пауза і зниження тону; е) перше речення є своєрідним зачином, а всі інші розгортають тему.

Отже, складне синтаксичне ціле — це поєднання в одне ціле низки речень, що характеризуються відносною завершеністю теми, єдністю думки й тісною структурною пов'язаністю всіх компонентів: *Людина, яка втрачає свій корінь, подібна до підточеного дерева. Якщо людина знає свій корінь і живиться його соками, тоді вона має життєдайну силу, закладену в насінні і в корінні. Тоді й повітря, яким вона дихає, видаватиметься їй цілющим, і земля, на якій зростає людина, буде дорожчою. Люди, пам'ятайте про свій корінь. Бо без коріння немає й крони, без крони немає плоду, а без плоду немає насіння...* (Цюпа).

Наведене складне синтаксичне ціле вирізняється смисловою завершеністю. Перше речення є зачином, друге, третє, четверте й п'яте послідовно розгортають тему, названу в першому реченні. Крім змістової пов'язаності, речення у складі цього цілого поєднуються за допомогою таких структурних засобів: повторення слова *людина*; вживання особового займенника *вона*, прислівника *тоді*, співвідношення ви́до-часових і спосо́бових форм дієслів-присудків: у формі теперішнього часу недоконаного виду та формі наказового способу.

10.9.1. СТРУКТУРНІ ТИПИ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЦІЛИХ

Залежно від способу зв'язку між реченнями, що утворюють складне синтаксичне ціле, розрізняють два основні його структурні типи:

- 1) складне синтаксичне ціле з паралельним зв'язком компонентів;
- 2) складне синтаксичне ціле з ланцюговим зв'язком компонентів.

За паралельного зв'язку речення відносно самостійні, не пов'язані граматично з іншими; вони поєднані між собою лише смисловими відношеннями, що впливають із семантичної структури тексту. Паралельні зв'язки між частинами ґрунтуються на смислових відношеннях переліку, зіставлення або протиставлення. Таке складне синтаксичне ціле використовують для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій, станів, картин чи дій, що відбуваються водночас:

Осінь. ДЕРЕВА ронять листя, трава й квіти в'януть, сохнуть, насіння їхнє на землю осипається. Тварини також до зими готуються. Мандрівні птахи збираються у великі зграї, щоб летіти у вирій. Маленькі звіринки запасують у своїх коморах їжу, лагодять і утеплюють свої житла та самі зодягаються в теплу зимову шубку. Комахи під кору дерев у різні щілинки ховаються. Так усе живе — і рослини, і тварини — готується до довгої та холодної зими (В. Чапліна). Тут кожне речення самостійне. Перше речення є зачином, наступні характеризуються синтаксичним паралелізмом.

Речення, пов'язані ланцюговим зв'язком, характеризуються меншою самостійністю. Семантичної цілісності складного синтаксичного цілого за такого зв'язку досягають за допомогою повторення окремих елементів або заміщення їх займенниками. Речення ніби проникають одне в одне, розкриваючи тему: *Буває, що затихають чарівні звуки якоїсь мови, вона перестає бути засобом усного спілкування. Така мова зберігається лише в пам'ятках давнього письменства. Такою мовою є, наприклад, давньогрецька. Мова немовби вмирає і заховає свою красу у нетлінних творіннях художників слова. Тому називають її мертвою. Але подібний стан іноді є відносним. Бо деякі мертві мови продовжують життя в сучасних мовах, мовах-нащадках, що розвивалися на їхній основі (Вих.).*

У межах складного синтаксичного цілого можуть сполучатися паралельний і ланцюговий зв'язки, це так зване змішане складне синтаксичне ціле: *Стояла середина серпня, якраз та пора, коли найліпше ловити рибу, бо вона нарозкошувалася за весну й виросла за літо. Туман не був густий, безпросвітний і холодний, а легкий, сизий і теплий.*

Озеро з одного боку обіймав ліс, а з другого, відразу за очеретами, його облягали осушені болота. Нічого цього не було видно за туманом. У ньому стіною подрімували сосни: ліс начеб не виявляв ознак свого життя, а біля нього сонно дихало озеро, зупинившись у своїх берегах. Врочиста тиша й солодка непорушність огортали світ, як це завжди буває перед сходом сонця (Б. Х.).

Складне синтаксичне ціле не слід ототожнювати з абзацом, який належить до інтонаційно-синтаксичних одиниць.

А б з а ц — пов'язана змістом частина тексту від одного відступу до іншого. Це може бути опис нового етапу в розвитку дії, характеристика нового персонажа, авторський відступ. Поділ тексту на абзаци залежить від жанру твору, стилістичних особливостей його. Найчастіше складне синтаксичне ціле містить кілька абзців, але часто збігається з абзацом.

Складне речення як синтаксична одиниця

Вправа 1. Проаналізувати речення за будовою (прості, прості ускладнені та складні), з'ясувати відмінності між ними.

I. Шевченко

Він був як полум'я. Його рядки —
Дзвінки і небезпечні, наче криця,
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки.
Він був як полум'я. Свої слова —
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити, —
Він в наші душі спрагли наливав.
Він був як полум'я.

Л. Кисельов

II. Храм святої Софії в Києві

Софійський собор було збудовано за князя Ярослава Мудрого в XI сторіччі. Він чарував і дивував не лише киян, а й усіх, хто його бачив. Навіть численні перебудови й реставрації не могли зруйнувати його первісної краси.

Єпископ Верещинський писав свого часу про Софійський собор: «...В цілій Європі немає храмів, які за цінністю й вишуканістю оздоб стояли б вище за константинопольський і київський» (*Із журн.*).

III. На всій земній кулі люди зрозуміли, що, охороняючи природу — тварин, рослини, ліси, ґрунт, — вони охороняють багатство і красу рідної землі. Але цього замало, — треба охороняти все живе, що не приносить шкоди. Людина — на те вона і людина — захисник живого на землі.

І ти — людина, нехай ще маленька, але порівняно з мурашкою, квіткою, синицею ти просто велетень. Кого ж ти можеш захистити, хто чекає на твою допомогу?

Влітку ти обов'язково підеш з рідними чи друзями на луки, де ростуть ромашки і дзвіночки, де в траві горять, як жаринки, червоні гвоздики, їх безжалісно обривають пожадливі руки, тягнуть у міста не букети, а цілі снопи.

Не будь жадібним і розкажи дітям, що вже мало ромашок, дзвіночків та інших польових квітів залишилося біля великих

міст. Польові квіти не заповідні, але їх треба берегти. Без них не такі яскраві й барвисті луки і горбки, літо вже не те.

Н. Надєждіна

Вправа 2. Схарактеризувати засоби поєднання предикативних частин складних речень (сполучники, сполучні слова, порядок розміщення частин, співвідношення форм присудків, інтонація).

1. Золото добувається з землі, а знання — з книг (*Н. тв.*). 2. Мов ніжна душа материнська в святковому колі родини, радіє земля українська і повними ріками лине (*П. В.*). 3. Добре жить тому, чия душа добро навчилася любить (*О. Ів.*). 4. Найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті наснажені думкою й творчістю хвилини, коли слово й мисль зливаються в дитячій душі в бурхливий потік (*Цюпа*). 5. Зима прийде — і серця не обманить (*М. Р.*). 6. Ще ніхто не підраховував і не міг підрахувати того, скільки людство кожного дня витрачає енергії на виховання дітей (*Журн.*). 7. Не кричать чайки зимою, не співають солов'ї, скуті кригою страшною, сплять озера і гаї (*Олесь*). 8. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу (*Н. тв.*). 9. Я горя незнаного звідав по вінця, яке не оплачуть і сто матерів (*Підс.*). 10. Хурто-хурто-хуртовина захурделила поля, біля двору, біля тину сніг замети простеля (*Кам.*). 11. Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (*Баж.*). 12. Стоїть Тарас на райдузі Дніпровій, а ми в сім'ї великій, вільній, новій співаємо безсмертний «Заповіт» (*Луц.*). 13. Якщо восени рано нанесе снігу, то й весна буде рання (*Н. тв.*).

Вправа 3. Визначити тип складного речення за способом зв'язку, характером відношень між предикативними частинами.

1. Ти даєш поету дужі крила, що підносять правду в вишину (*Сим.*). 2. Горять завзягтям гордим очі, весь світ всміхається мені (*Елл.-Бл.*). 3. Там, де жив раніше, де корову пас, васильками пахли Маковій і Спас (*Уд.*). 4. Доторкнувшись до райдуги очима — потепліють кольори холодні (*О. Самарцева*). 5. Любов до рідного слова — це любов до всього прекрасного, що створив народ протягом віків (*Вих.*). 6. З давніх-давен у людей виникало прагнення проникнути в сутність географічних назв, проте й досі походження багатьох із них не відоме (*Журн.*). 7. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, банями стародавньої лаври, могутнім плином Дніпра, мереживом мостів... (*Вих.*). 8. Зимно становиться... трави й квітки хутко вбираються в білі свитки (*Олесь*). 9. І той лиш пошани достоїн, хто мову шанує свою (*Сос.*). 10. Місяць червень луги покосить, червоним соком ягідки зрсить, а місяць липень гарячим літом обсипле липи пахучим цвітом, а місяць серпень серпом задзво-

нить, достиглий колос додолу склонить (*Підг.*). 11. І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (*Кост.*). 12. Мої руки, як веселі птиці, прилітали на поля золотої стиглої пшениці, і раділа їм земля (*Кл.*).

Вправа 4. Із поданого тексту виписати складні речення, визначити, які предикативні частини в них є синтаксично незалежними, а які залежними. Назвати засоби вираження сурядного та підрядного зв'язку.

Лелеченьки

Юрко, сидячи на товстій гілляці старої шовковиці, дивиться на широкі зелені луки, на сіру смугу асфальтової дороги, на сизі схили, за якими сховалося містечко. Але ось його погляд зупиняється на їжакуватому гнізді, що на хліву. Частина хліва вкрита толем, решта ж вистелена старезною, аж почорнілою соломою. Дід Клим наполягав увесь хлів укрити толем, і баба вже було й згодилася, так онук запротестував: це ж так гніздо зруйнується. Сусіди теж підтримали хлопчика: веселіше в селі, коли є гніздо з довгоногими чорно-білими господарями. Це ж через них невелике село стало ніби знаменитим: хто б не їхав — у машинах, автобусах, — усі дивляться, чи є ще гніздо, чи не покинули його горді птахи.

Юрко щовесни чекає зустрічі з Ним і Нею. Він знає звички цих птахів, запам'ятав, що вони роблять уранці, в обід, увечері. Хлопчик любить мовчки дивитися, як вони, широко розпротерши крила, плавно кружляють над луками або як годинами незрушно стоять у своєму гнізді. Та найбільше в них турбот, коли з'являються лелеченята.

А цієї весни Юрко з особливим нетерпінням виглядав лелек. Хотів їм розповісти, що восени йде до першого класу.

П. Швець

Вправа 5. Написати пояснювальний диктант. Прокоментувати розділові знаки. Підкреслити граматичні центри в предикативних частинах складних речень.

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона, стара й похила, неначе сторічна бабуса, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

В тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крилатого ясена, а колись він то розважав його своїм зеленим шумом навесні, то навівав смуток пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Взимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі.

Заметена снігом хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів, а навесні вона оживала. Коли розтавали сніги, найпершими коло призьби пробивалися зеленими шпичаками

півники. Викидала зелене пагіння ружа, з-під землі п'явся любисток. Весна ніби прагнула прикрасити убогу хатину зелом і квітом, щоб людям у ній було веселіше жити.

І. Цюпа

Складносурядні речення

Вправа 6. Переписати речення, визначити граматичні центри та засоби зв'язку частин складносурядних речень.

1. Чомусь ніяк не вистоїться літо, не відігріється сухим теплом, і сірі хмари крізь діряве сито все сіють мокрі бризки над селом. 2. Знов стою на березі розлуки і в очах видзвонюють печалі... 3. Ще зима співа снігами На білий кручений мотив, Та вже над нами, вже над нами Гінець весняний пролетів. 4. Плекаймо вміння віддавати любов, тепло, зустрічний крок, — і завжди будемо багаті у щедрості серця і думок (*Із тв. Кр.*). 5. То сонечко пече, то вітер його пхає (*Мири*). 6. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (*Гл.*). 7. Чимало треба білці горіхів, жолудів та грибів запасти восени, зате взимку вона не голодуватиме (*В. Чапліна*). 8. Чи то волошковий вінок цвіте навкруг, не одцвітає, чи тракторів легкий димок у далеч вітер заплітає (*Нагн.*). 9. На палубі ні вогню не було, ні винуватців тривоги матроси не знайшли (*Тр.*). 10. В моїй душі весна співуча, а в небі вітер і орли (*Сос.*). 11. Самій недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися в гурті (*Л. Укр.*).

Вправа 7. Переписати речення, підкреслити сполучники сурядності. З'ясувати, в яких випадках вони поєднують члени речення, а в яких — предикативні частини складного речення.

1. Гнеться сталь в напруженості своїй, і оживає камінь степовий, і зорі силпе вольтова дуга, і пруг на пруг, як мітка днів, ляга (*Тк.*). 2. Прилетіла ластівочка, сіла собі край віконця та й зачала щебетати, господаря викликати (*Щедрівка*). 3. Друга шукай, а знайдеш — тримай (*Н. тв.*). 4. Лець пригріває сонце, а верба вже спішить привітати світ з весною, даруючи йому пухнасті жовті котики (*Журн.*). 5. Пам'ять, як і вічність, невситима, то радіє стиха, то болить (*Ткач*). 6. Де-не-де видніється ... сине чаруюче око блавату або квітка куколю (*Фр.*). 7. Шлях часом відходив до річки, або річка огинала природні пагорби землі і відходила від шляху (*Ле*). 8. Без хліба немає життя, але й без пісні незмога його уявити (*Загр.*). 9. Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або задушливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті — чи то з зірок плаває пил у повітрі, чи місячна курява не вляжеться (*Гуц.*). 10. Пам'ятатимем не для пам'яті, а для чогось того небуденного (*Драч*). 11. Прилетіли журавлі, сіли в полі на ріллі, то пасуться, то курличуть, мабуть, це весну вже кличуть (*Олесь*). 12. Минається зима, настає літо — і хати бабуниної не видно (*Б. Х.*).

Вправа 8. Схарактеризувати структуру поданих речень і визначити, які семантико-синтаксичні відношення встановлюються між їх предикативними частинами.

1. Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше — тільки ж у землі (*П. Т.*). 2. Зі мною друг — і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе (*М. Р.*). 3. Десь коні ржуть і глухо грають сурми. Полтавський полк виходить у похід (*Кост.*). 4. Так само дихало простором і солодким вітром море, і біліли вітрила на рибальських човнах, і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману (*Донч.*). 5. Рясніе дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (*Баж.*). 6. І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира (*Б. Ол.*). 7. М'ясистий пересохлий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки (*Ст.*). 8. Вічно там блукають хмари і пасуться по траві, і за всім із гір високих стежать скелі вартові (*Олесь*). 9. А мати не прийшла на бій випроводжати, — і серце іноді невільно защемить (*Сос.*). 10. В залі розкішній сяє ялинка, сяє в намисті, сяє в цяцьках, і задивилася в вікна дитинка з слізьми в очах (*Олесь*). 11. Єдина мить — і він злотисто розцвівся сотнями квіток! (*Позн.*). 12. Зараз я з тобою думами ділюся, і не раз мені ти сам даєш пораду, мій хазяїн дому, втіхо і відрадо! (*Позн.*).

Вправа 9. Переписати та схарактеризувати складносурядні речення із сполучниками *а, та*. З'ясувати, які відношення встановлюються між предикативними частинами в кожному конкретному випадку.

1. Із гілочки зросла в пісках верба, а з пісні в світі вирросло безсмертя (*С. Л.*). 2. Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (*Гол.*). 3. В моїй душі весна співуча, а в небі вітер і орли (*Сос.*). 4. Чалапає по мокрій землі босими, пораненими ногами, а з ним аж двоє з автоматами наготові, немов хтозна-якого злочинця спіймали (*Зб.*). 5. Цвітуть білі вишні, пахне ліловий бузок, та найбуйніше квітує калина (*Б. Х.*). 6. Вставало сонце з-за Дніпра, теплом ласкаво огортало. Стояв задуманий Тарас, а серце плакало-співало (*А. Л.*). 7. Дівчата на луці гребли, а парубки копиці клали (*Т. Ш.*). 8. Та тільки серце не кричало, та тільки кроку не стачало, та тільки сили не було (*Мал.*). 9. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав (*Олесь*). 10. Не залишили предки тут палаців, та вони завжди були сподвижниками праці і славились героїзмом з давнини (*Лун.*).

Вправа 10. Проаналізувати подані речення, вказати, які семантико-синтаксичні відношення встановлюються між їх предикативними частинами.

1. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (*Л. Укр.*). 2. Чи така вже вас родила мати, чи до серця вам вкотився грім (*Мал.*). 3. То мати нишком заплаче, то батько тихо заговорить (*Иц.*). 4. Чи то солов'ї щебетали, чи капали роси з туманів, чи трави співали квіткам? (*Олесь*). 5. Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає (*Коц.*). 6. Чи то снилось мені, чи то насправді було — наді мною ялини зелене крило (*Нагн.*). 7. Він уже й не пам'ятає, чи то старий лісничий Яременко розповідав йому овіяні курявою століть легенди, чи правічний дуб шумів кроною, шамотів стиха, неначе чаклун (*Цюпа*). 8. Вінок пливе, зникає за ночами... Чи десь його прибило між корчами, чи десь лежить, примулений піском? (*Кост.*). 9. Періодика продається переважно в кіосках, або доставляють її додому за передплатою (*Газ.*). 10. Чи почулося мені, чи й справді в парку кувала зозуля (*Цюпа*). 11. То, бува, дощ холодний січе, а перестояти негоду немає де; то, бува, вітер осінній проймає до кісток, а обігрітися немає де (*Шиян*).

Вправа 11. Виписати з художніх творів вісім складносурядних речень зі значеннєвим відношенням одночасності, послідовності дій, чергування, протиставлення, взаємовиключення дій.

Вправа 12. Із повісті О. Довженка «Зачарована Десна» виписати сім-вісім складносурядних речень відкритої й закритої структури; визначити семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами цих речень.

Вправа 13. Використовуючи різні сполучники, продовжити речення так, щоб утворилися складносурядні; схарактеризувати їх.

1. По узліссі й на галяві зеленіє перший ряст... 2. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях... 3. Над водою вставав туман... 4. З теплого вирію прилетіли ластівки і поселилися в гніздах під стріхою... 5. То згадував далеку батьківську домівку... 6. На травах тремтіла зерниста роса... 7. Зелений острів купався в золотому надвечір'ї...

Вправа 14. Переписати речення, поставити розділові знаки. Пояснити, в яких випадках кома між предикативними частинами складносурядного речення не ставиться.

1. В країнах теплих, полудневих злітає дощ із хмар рожевих і переймають на путі його проміння золоті (*Олесь*). 2. Тільки дуб стоїть у листі і калинонька в намисті (*Позн.*). 3. Підведу усміхнене обличчя і по квітці світла у очах (*Йов.*). 4. Грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світу то зачервоніє круглою горошиною то засиніє синьоцвітом (*Мирн.*). 5. Сам вперед іди і дру-

гого за собою веди (*Н. тв.*). 6. Нас ворог сто разів хотів зламати та ми лиш гартувалися в борні (*П. Р.*). 7. Всім серцем любіть Україну свою і вічні ми будемо з нею (*Сос.*). 8. Калиночка буде цвісти а ти, синку, будеш рости (*Колискова*). 9. Скільки ж то сили і скільки то муки! (*М. Р.*). 10. Де не візьметься вітрець і задзвеніли раптом очерета сопілками (*В. Ш.*). 11. Степ і вітер. Степ і тиша (*Перв.*).

Вправа 15. Виписати з художніх творів вісім складносурядних речень різних типів. Пояснити розділові знаки в них.

Вправа 16. Зробити повний синтаксичний аналіз наведених складносурядних речень за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Аналізоване речення.
2. Зі скількох предикативних частин складається? Назвати їх.
3. Які семантико-синтаксичні відношення встановлюються між предикативними частинами?
4. Засоби зв'язку предикативних частин речення.
5. Аналіз частин складносурядного речення за головними й другорядними членами, за ускладнювальними засобами, за повнотою.
6. Розділові знаки в реченні.
7. Графічна схема речення.

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Вчора трава зеленіла, а кульбабок не було... (*К. Перелісна*).

Речення складне, складносурядне, складається з двох предикативних частин, між частинами встановлюються протиставні відношення, предикативні частини поєднані між собою сурядною (протиставною) інтонацією, сурядним протиставним сполучником *а*, порядком розміщення частин, обидві предикативні частини — прості речення, двоскладні, перша — поширене речення, друга — непоширене, обидві неускладнені, повні, після слова *зазеленіла* стоїть кома, що виділяє частини складносурядного речення. Графічна схема речення: [], а [].

Реч. складне, складносур., склад. з двох предик. частин, протист. віднош., частини поєдн. суряд. інтон., спол. *а*, порядком розміщення частин, предик. частини — прості реч., двоскл., 1 — пошир. реч., 2 — непошир., неускладн., повні, ставиться кома. [], а [].

1. Шукаю в синові своє, та інша вдача в мого сина (*Кр.*). 2. Заквітлі яблуні і груші ніжно, і кожен їхньому цвітінню рад (*Тк.*). 3. Через поле зайчик біг, а за ним — лисичка (*К. П.*). 4. Минулася буря — і сонце засяяло, веселка всміхнулась в ясних небесах (*М. Р.*). 5. Часом у блакитній вишині пропливала біла

хмара або пролітала пташина (*Шиян*). 6. То Катря усе хвалить, то Катря уже ганить... (*М. В.*). 7. Тільки вогонь горить з-під гранітного обеліска Невідомого солдата, та ще тихо звучить музика з глибини землі, мов з велетенського органа (*Цюпа*).

Вправа 17. Написати пояснювальний диктант.

Осика! Що витворив ранній вересень з осикою! Йдеш просікою — і раптом яскравий пекучо-червоний колір листя. Чистий і палаючий — звідкіля тільки він взявся у непоказного дерева?

Все літо не помітиш тремтливую осіку — зате зараз прийшла її пора: красується! Тепер на осіку навіть відлюдьки-глухарі, похмурі і буркотливі, прилітають поласувати листям, прихопленим першим холодом. Не лише листя, а й стовбур її, переходивши, стає білим, цукристим. Виявляється, на осінь, до свого свята, осика накопичує в корі цукор. Зайці, лосі, бобри об'їдаються її солодкою корою — і за вуха не відтягнеш!

Саме її ім'я, напевно, походить від осені. Тому що осика — дерево осіннє. Милуйтеся нею у вересні, і ви погодитесь: у осіки — свято.

Із журналу

Складнопідрядні речення

Вправа 18. У поданому тексті знайти складнопідрядні речення, пояснити характер підрядного зв'язку.

Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У цьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни? Але ні, се не уява, бо я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом у плюскоті зливи.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але звуки пісні,

що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи.

М. Коцюбинський

Вправа 19. Визначити типи складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Підкреслити сполучні засоби.

1. Кожному призначена межа, де порветься тихою струною муками натягнута душа (*Сим.*). 2. Кому правди не треба, тому й честь не потрібна (*Н. тв.*). 3. Вода, що вийшла з берегів, до божевілля юна (*Л. Ск.*). 4. Знай, що в житті є ще один ніким не писаний закон — закон сімейного життя (*Цюпа*). 5. Змахнувши всі нашарування, шепоче сад мені: «Постій, збагни, чим диха зав'язь рання у первозданності земній...» (*Кр.*). 6. Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (*Олесь*). 7. Стає майстром педагогічної праці найшвидше той, хто відчув у собі дослідника (*Сух.*). 8. Колосочку, колосе, мудра голова. Розкажи нам, колосе, чи скоро жнива? (*Кам.*). 9. Ніхто із тих не воскреса, кого підрізала коса, їх доля — мари (*Сав.*). 10. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу (*Загр.*). 11. Прожити треба так, як батьки... і — краще (*Лук.*). 12. Добре, що в старому парку прижилася сім'я білок. 13. На балкон упало перше проміння, заграло в розмаїтті квітів, що пелюстково усміхалися тихому ранку. 14. Валя густо почервоніла і насунула бровенята так само, як це робила її мати. 15. Я ж не знала, що ми можемо поїхати гуртом за місто... (*Із тв. Цюпи*).

Вправа 20. Дібрати з художніх текстів шість складних речень з підрядними означальними, що мають різні засоби зв'язку; проаналізувати їх.

Вправа 21. Визначити тип складнопідрядного речення зі сполучним елементом *що*. Вказати, в яких випадках *що* виступає сполучником, а в яких — сполучним словом, назвати критерії їхнього розмежування.

1. Слово — найтонше дотикання до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом (*Сух.*). 2. Три квітки на могилу мами я знов притишено несу. А сум, що котиться щоками, спада у вранішню росу (*Кр.*). 3. Добре, що навпроти його будинку знаходився сад, звідки долинали пташині голоси (*Цюпа*). 4. Давить душу це осіннє олово, тож не дивно, що самі собі ми пускаєм кулі часом в голови, закусивши зойки на губі (*Сим.*). 5. В уяві мешканців Карпат любисток, валеріана, аконій вважалися зіллям, що оберігає від укусу гадюки (*Журн.*). 6. О, звідки ця печаль в мені, немов життя — суцільна втрата, а те, що надалось придбати, лиш марево у далині (*Л. Ск.*). 7. Навчитися управляти емоціями і самопочуттям неважко,

треба тільки освоїти ритмічне дихання — спокійні і безшумні вдихи і видихи, що переходять один в одного (*Бут.*). 8. Відчиняє двері осені вересень. Є припущення, що назву місяць дістав за буйне цвітіння у гаях медоносного вересу (*М. Тк.*). 9. Серце її [матері] наближає найдальші орбіти, що від землі простяглись до високих планет (*Кр.*). 10. У серце увійде лиш те, що йде від серця (*Ж.-Ж. Руссо*). 11. Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев, які ростуть поруч (*Том.*). 12. То неначе мати плаче [чайка] за погубленими дітьми, що в неволі та в недолі зникли в горі, зникли в п'ємті (*Чурп.*). 13. Слово скаже — що соловей заспіває (*Н. тв.*). 14. Славлю надію, що народжується з променем ранку (*Кр.*).

Вправа 22. Схарактеризувати складнопідрядні речення з підрядними часу. Яку часову семантику передає підрядна частина? Назвати засоби зв'язку головної й підрядної частин.

1. Коли пісні мого краю плывуть у рідних небесах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах (*М. Р.*). 2. Тепер, коли били вже окремі батареї та міномети, всі чули глухий, рівномірний, безперервний гул далеко на лівому фланзі (*Гонч.*). 3. З того часу, як женився, я ніколи не журився (*Котл.*). 4. Перед тим як іти на роботу, він завжди зупинявся перед календарем (*Риб.*). 5. Тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків (*М. В.*). 6. Не заспокоїмось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо (*П. Т.*). 7. Та тільки заплющив він очі, як лисиця підскачила і схопила його (*Н. тв.*). 8. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль... (*Л. Укр.*). 9. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона (*Довж.*). 10. Три тижні минуло відтоді, як по довгій розлуці вернувся Т. Шевченко, молодий і щасливий, на рідну Україну (*О. П.*). 11. Після того як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (*Тк.*). 12. Коли в червонім полум'ї заграви вечірній обрій тихо догорить, почути б слово ласкаве, зустріти б друга доброго в ту мить (*Марф.*). 13. Ледве ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком вкриє ліс і поле (*Заб.*).

Вправа 23. Дібрати з художніх текстів складнопідрядні речення з підрядними часу з різними засобами зв'язку підрядної і головної частин.

Вправа 24. Із наведених речень виписати складнопідрядні речення з підрядними місця, схарактеризувати їх.

1. Під горою, там, де клечань, де травою поросло, день і ніч про щось лепече балакуче джерело (*Муса Джаліль*). 2. Ананасові суніці вирощують біля озера Байкал, де випадає дуже багато опадів — улітку дощів, взимку снігів (*А. Григорук*). 3. Куди

не гляну, — літо спом'яну (*Гн.*). 4. Нам, пастушатам, доводиться пасти поокремо, водячи своїх корівок за налігачі по межах, де для них багаторосло пирію (*Гонч.*). 5. Він скрізь ходив, куди і ми ходили (*Л. Укр.*). 6. Дівчина виходила на берег, звідки було видно до гаю (*М. В.*). 7. І серце знов і знову прагне злетіти вгору, наче птах. Зірвалося і полетіло у літо... у мої літа, де небо палахкоче біло і грає липа золота од бджіл... (*Р. Л.*). 8. Нещастя з'являється там, де люди втрачають віру одне в одного (*Цюпа*). 9. Подалі від трамвайних вулиць знов захотілося пожити, де тихий сад, де повний вулик, де мак, що полум'ям пащить (*Кр.*). 10. Ой не відтіть вітер віє, відкіль мені треба (*Комл.*).

Вправа 25. Переписати складнопідрядні речення. Визначити їх типи. Підкреслити предикативні центри та сполучні засоби.

1. Печаль снігів чатує десь мене, бо котяться роки з гори прудкіше. 2. Напевне, щось велике треба мати, щоб змусить тишу людям заспівати. 3. Намалюю вітер в полі на роздоллі, щоб мені розвіяв всі жалі та болі. 4. Татусю, рідний, приїзди, бо я давно тебе не бачив... (*Кр.*). 5. Все це робиться, аби не сидіти (*Л. Укр.*). 6. А більший меншого тусає та ще й б'є, затим що сила є (*Гл.*). 7. Для того щоб ознайомитися з будь-яким великим містом, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки (*Панч.*). 8. Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові... (*Коц.*). 9. Пішла б і в неволю, аби доля прийшла (*Мирн.*). 10. Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виростало кохання наше! (*Л. Укр.*). 11. Широкоплесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах (*Мирн.*). 12. Усе, усе, що нам дано, не заросте вже полином, бо знаєш силу братньої руки (*Кр.*).

Вправа 26. Серед наведених речень знайти складнопідрядні з підрядними умовами та характеризувати їх.

1. Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість, пригадай собі руки милої, як хочеш повернути щастя (*Павл.*). 2. Як добре подумати, то я все можу (*Газ.*). 3. Якби до доброго чоловіка в найми попасти, то ми б йому по правді робили, по щирості слухалися і за рідного батька його мали б. 4. Коли б мені з цією дівчиною одружитись, то робили б ми і хліб у нас був би, не забували б ми і вбогих людей. 5. Найменший брат так собі живе: коли що вдома є, то й з людьми ділиться. 6. Іван-Побиван як огріє змія тією залізкою межи очі, то той аж здригнувся (*Із н. тв.*). 7. Якби не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари (*Фр.*). 8. Якщо ви вдало виберете працю і вкла-

дете в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде (*Уш.*). 9. Як мені пшениця родила, то мене й родина любила (*Н. тв.*). 10. Як підрубаєш душу, то зрубаєш все (*Загр.*). 11. Як упаду, вітрам віддам свій голос, а вічну думу — вранішнім полям. Крізь мене проросте тужавий колос на тиху згадку, добрі люди, вам (*Кр.*). 12. На окраїні гребеня межі двох кроковок бовваніє лелека. Аби не наполохати птаху, сповільнюю крок і стаю обіч штахет (*Ск.*). 13. Якщо не можеш бути вічно юним, то змолоду не будь старим бодай! (*Павл.*).

Вправа 27. Визначити типи складнопідрядних речень, схарактеризувати їх.

1. У житті любов — не аксіома, хоч буває і сліпа вона... (*Кр.*). 2. Над голубими вітряками плив журавлиний караван, неначе кликав у дорогу (*Сос.*). 3. Незважаючи на свої сімдесят, Дмитро Білоус подорожує по всій Україні, приїздить туди, де його ждуть, — в школи, педучилища, педінститути (*В. К.*). 4. Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (*Коц.*). 5. Лісник мимоволі зітхнув, чим немало здивував Стьопочку (*Ст.*). 6. Хоча християнство і проголошувало ідеалом гармонію церкви і держави, досі йому не вдалося цього досягти (*О. О.*). 7. Записи нових слів у зошит допоможуть дітям їх засвоїти, збагатити словниковий запас, що конче потрібно (*Із монографії*). 8. В її серці все якось змішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати (*Н.-Л.*). 9. Хоч тепло ще, та осінь уже підходить жартома (*Заб.*). 10. Після цього більше говорили про звірів, природу, що Лесю теж дуже цікавило (*М. Ол.*).

Вправа 28. Переписати, поставити розділові знаки, пояснити їх уживання. Визначити типи складнопідрядних речень.

1. Змалку кохайтесь в освіті, змалку розширюйте ум бо доведеться у світі всяких назнатися дум (*Гр.*). 2. Якщо восени рано нанесе снігу то і весна буде рання (*Н. к.*). 3. Уже зоря золоторога де полянами зацвіло кладе на огненні пороги своє сивіюче крило (*Сос.*). 4. Навколо нас радості райдужності кола... а серце питає коли це було (*Кр.*). 5. Якщо в листопаді з'являються комахи зима буде теплою (*Н. к.*). 6. Коли вже народився ти поетом за все відповідай у цім житті (*Б. Ол.*). 7. Люблю я тих хто вміє дивуватись (*Кр.*). 8. Вірно казав тут доповідач що як за ними піти то не минути нам невільницького життя (*Гонч.*). 9. Добре що зараз сіножаті тільки-но починаються і він обов'язково візьме до рук косу, пройде якусь ручку щоб відчути незрівнянну радість косаря який живе у ньому в крові (*Цюпа*). 10. Мені, мабуть, не надокучить нагадувати що хто не знає свого

минулого той не вартий свого майбутнього (М. Р.). 11. Я тим уже боржник що українець зроду бо доля, певне, в гуморі була коли у посаг нам давала землю, й воду, і голубого неба в два крила (Б. Ол.). 12. Ніхто не має більшої любові як той хто душу покладе за друзів (Л. Укр.). 13. А де нема любові і страждання там не живе, не б'ється і життя (Олесь).

Вправа 29. Переписати складнопідрядні речення, зробити їх повний аналіз за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Аналізоване речення.
2. Тип речення; яка з двох частин є головною, яка підрядною?
3. До якого члена головної частини чи до головної частини загалом належить підрядна частина?
4. Тип речення за структурою.
5. На яке питання відповідає підрядна частина?
6. Вид підрядної частини.
7. Засоби зв'язку підрядної частини з головною.
8. Позиція підрядної частини щодо головної.
9. Аналіз частин складнопідрядного речення за головними, другорядними членами, за ускладнювальними засобами, за повнотою.
10. Розділові знаки в реченні.
11. Графічна схема речення.

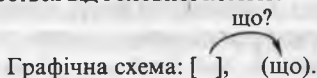
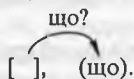
Зразок аналізу:

Усного

Я знаю, що печаль мене, розтане хмаркою з туману... (В. Крищенко).
Речення складне, складнопідрядне, головна частина — *я знаю*, підрядна — *що печаль мене, розтане хмаркою з туману*; підрядна частина відноситься до присудка головної частини *знаю*, вираженого дієсловом; складнопідрядне речення нерозчленованої структури, підрядна частина відповідає на питання *що?*; складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним, підрядна частина поєднується з головною за допомогою з'ясувального сполучника *що* і стоїть після головної частини; головна частина — просте речення, двоскладне, непоширене, неускладнене, повне; підрядна частина — просте речення, двоскладне, поширене, ускладнене однорідними присудками, повне; підрядна частина відокремлюється від головної комою.

Письмового

Реч. складне, складнопідр., голов. част. — *я знаю*, підр. — *що печаль мене, розтане хмаркою з туману*, віднос. до присудка *знаю*, складнопідр. реч. нерозчл. структ. з підр. з'ясув., частини поєднані за допомогою спол. *що*; голов. част. — просте реч., двоскл., непошир., неускладн., повне; підр. част. — просте реч., двоскл., непошир., ускладн. однор. присудками, повне; кома перед сполучн.

1. Розпалює вогні вже горобина, що стала край межі на видноті (Кр.). 2. По війні, коли вже одгули бої, восени колись приходив ти до мене і читав поезії свої (П. Т.). 3. Материну пісню коліскову вогняними крилами озброїв, вогняними крилами живими, щоб зорю летіла зустрічати (М. Р.). 4. Безпомилковим чуттям вона вгадала, що це людина важкої долі (Жур.). 5. Щасливий той, хто має вірного друга (Вих.). 6. Мова — велике багатство, яке треба усім нам берегти і примножувати (Із монографії). 7. І зацвітуть червоні маки на тих столочених полях, де люди, вбиті в час атаки, — довіку житимуть в піснях (Дм.). 8. Ні, троянди не треба ламати, бо затужить природа, як мати (Шв.). 9. Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів (Сух.). 10. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (Тют.). 11. Насамперед себе ти розгадай, коли ти хочеш інших зрозуміти (Кр.).

Безсполучникові складні речення

Вправа 30. Схарактеризувати складні безсполучникові речення за структурою. Визначити речення з однотипними й різнотипними частинами.

1. Жива водиця всохнуть не дає: зніма утому, в спеку — прохолодить. 2. Я вірю в силу доброти, добро завжди сильніше злого... 3. Усі мовчять — щось мати каже. Цвітуть притишено слова. 4. Себе питаю: може, ще не пізно зібрати в слово молоде тепло? (Із тв. Кр.). 5. Скоро сонечко пригріє, потечуть струмки, темний гай зазеленіє, зацвітуть квітки (Олесь). 6. Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітливому згасанню струн (Чуб.). 7. Є в людини стежка чи дорога із юнацьких, із далеких гін — сто разів вертає до порога і приводить серце на поклін (Мал.). 8. Роде рідний! Не стлумить нашу жилаву породу — сто вітрів в ногах лежить мого роду і народу... (Драч). 9. Вдень почав танути сніг, капали краплі з дахів (Сух.). 10. Спить на подвір'ї жито в снопах, сплять чорнобривці, сплять горобці у стрісі, спить і лелека на одній нозі (Вінгр.). 11. Бувають дивні на землі діла — серед зими черешня зацвіла (Павл.). 12. Не вчи плавати шуку: шука знає цю науку (Н. тв.).

Вправа 31. Визначити різновиди складних безсполучникових речень і схарактеризувати відношення, що встановлюються між предикативними частинами.

1. Нап'юся з живої кринички — візьму доброти від землі (П. С.). 2. Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спину, а горе своє — у лице (Тал.). 3. Був пізній вечір, зійшов червоний місяць (Ю. Я.). 4. Санько раз у раз позирає у далеч: над лугом піднімається чорна стіна... (Бл.). 5. Хай буде так: пізнав-

ши будень, у праці радісно зростем! (Вл.). 6. Печаль моя — ріка без переправи, на тому боці спогади живуть (Кост.). 7. Людей пильнує правда у житті, брехня жене у нетрі непролазні (Павл.). 8. Мені нагадують людські серця крихке й тоненьке серце олівця — зламати легко, застругати важче, списати неможливо до кінця (Павл.). 9. Забудеш рідний край, тобі твій корінь всохне... (П. Т.). 10. Закон життя: злякатися — кінець (Кост.). 11. Безсмертя виростає не з могили, воно встає з колиски до вікна — в житті його велика таїна (Павл.). 12. Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько (Н. тв.). 13. Нічка осіння, похмура; вітер по лісі шумить (А. Кр.).

Вправа 32. Встановити тип семантико-синтаксичних відношень між частинами безсполучникових складних речень. Поставити потрібні розділові знаки й пояснити вживання їх.

1. Вогонь виходить з темної льодини грім визріває в ложі тишини... (Павл.). 2. Добрий все бачить лиш добре підлий лиш підле у других (Фр.). 3. Життя росте лишень з любові лишень краса людей навчає жить (Павл.). 4. Цвітуть сади білють хати, а на горі стоять палати, неначе диво (Т. Ш.). 5. Кинь ячмінь у болото вбере тебе в золото (Н. тв.). 6. Учись на старість буде як знахідка (Н. тв.). 7. Поглянь народ твій — раб з рабів, чужими й рідними забутий, гниє віки в недолі лютій і віру в долю загубив (Олесь). 8. Законів боротьби нікому не зламати закони материнства не перемінить (П. Т.). 9. Історії ж бо пишуть на столі ми ж пишем кров'ю на своїй землі (Кост.). 10. Крізь вікна книг свободи світло ллється майбутнього видніє далина (Павл.). 11. Найогидніші очі порожні найгрізніше мовчить гроза найнікчемніші дурні вельможні найпідліша брехлива сльоза (Сим.). 12. Ось послухай десь за гаєм соловей заплакав враз (Олесь). 13. Проминуло за весною літо все навколо золотом повите (Заб.). 14. Побачив шпака знай весна біля порога (Н. к.). 15. Вже темна осінь надійшла зів'ялий лист паде по листю повагом до нас грізна зима іде (С. В.).

Вправа 33. Утворити з наведених простих усі можливі різновиди безсполучникових складних речень. Визначити семантико-синтаксичні відношення між частинами в утворених реченнях і пояснити розділові знаки.

1. Серце забилося радісно. Ми під'їжджали до моря. 2. Прошло літо. Настала осінь. 3. Достиглі хліба шумлять повним колосом. Селяни зберуть добрий урожай. 4. Продержало з тиждень морозом. Земля залякла, як кістка. 5. День обіцяє бути погожий. На небі ні хмариночки, ні плямочки. 6. Кожен повинен усвідомити необхідність дбайливого ставлення до природи. Тоді її можна буде зберегти для майбутніх поколінь. 7. Несподівано заграв баян. На другому кінці села почулася весела пісня.

Вправа 34. Зробити повний синтаксичний розбір безсполучникових складних речень за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Речення для аналізу.
2. Зі скількох предикативних частин складається? Назвати їх.
3. Тип речення: з однотипними чи різнотипними частинами.
4. Які семантичні відношення між предикативними частинами?
5. Засоби зв'язку предикативних частин.
6. Характеристика предикативних частин складного безсполучникового речення за головними, другорядними членами, за ускладнювальними засобами, за повнотою.
7. Розділові знаки в реченні.
8. Графічна схема речення.

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Небо раптом нахмурилось, місяць ліг за хмару (Г. Тютюнник).

Речення складне, безсполучникове, складається з двох предикативних частин: 1) *небо раптом нахмурилось*, 2) *місяць ліг за хмару*; речення з однотипними частинами, між предикативними частинами — перелічувальні відношення, виражається часова послідовність дій; предикативні частини поєднані між собою перелічувальною інтонацією, порядком розміщення частин та співвідношенням видо-часових форм дієслів-присудків: минулий час доконаного виду; перша частина — просте речення, двоскладне, поширене, неускладнене, повне; друга — просте речення, двоскладне, поширене, неускладнене, повне; між предикативними частинами ставиться кома.

Графічна схема: [], [].

Реч. складне, безпол., склад. з двох предик. част.: 1) *небо раптом нахмурилось*, 2) *місяць ліг за хмару*; реч. з однотип. частинами, переліч. віднош., часова послід. дій; частини поєдн. переліч. інтонац., порядком розміщ. част. та співвіднош. видо-часових форм дієслів-присудків; 1 част. — просте реч., двоскладне, пошир., неусклад., повне; 2 — просте реч., двоскладне, пошир., неусклад., повне; між частинами — кома.

[], [].

1. Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина (*Т. Ш.*). 2. Вітер дихне — пшениці ворухнуться розкішні, вусом шелесне ячмінь (*Дор.*). 3. На годину спізнишся — за рік не доженеш (*Н. тв.*). 4. І відчула: доросле й маля, і вода, і трава, і земля — все любов'ю тобі промовля (*Мал.*). 5. Наслухавшись козацьких мудрих дум, заснуть не могу — мучать давні муки (*Кр.*). 6. Встала мати Україна, сонце засвітила, пробудилася народна незнищенна сила (*Павл.*). 7. Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*Олесь.*). 8. Справедливо кажуть: немає буднів — є буденні люди (*Журн.*).

Вправа 35. Виписати з художніх текстів вісім-десять безсполучникових складних речень і схарактеризувати їх.

Багатокомпонентні складні речення

Вправа 36. Переписати речення, визначити кількість предикативних частин і засоби зв'язку між ними. Встановити різновид багатокомпонентного речення.

1. Правда, я зігнувся в бурі життєвій, і тремтить останнє листя моїх мрій, але в серці й досі ще огонь палає, і рука то кобзу, то меча тримає... (*Олесь*). 2. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зеленний луг (*Павл.*). 3. Сьогодні є зелені свята, зелена є трава, моя душа була розп'ята, сьогодні знов жива... (*Ант.*). 4. Не китайкою покрились козацькі очі, не вимили біле личко сліззоньки дівочі: орел вийняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли... (*Т. Ш.*). 5. І колишетесь м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, а вітчизна одна (*Мал.*). 6. Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і напрошує журбу на мою наболілу душу (*Ст.*). 7. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній далині, і карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (*Мал.*). 8. А серце не хоче марніти без тебе, гірка самота. Для чого ж морози на квіти, навіщо минають літа (*М. Тк.*). 9. Заснути так, щоб не почути в сні таємних землетрусів і розпуки, яку несуть пісні та мужні руки, обрубані катами на струні (*Павл.*). 10. Сосна на стежку глицю сипле, скрипить береза на вітрах, проміння райдужне розквітле біжить вперед по стовбурах (*Тк.*).

Вправа 37. Схарактеризувати багатокомпонентні складнопідрядні речення. Визначити супідрядність і послідовну підрядність. Накреслити схем речень.

1. Україно! Моя нене мила! Даси мені серце нове і нову силу, щоб з братами за ту правду одностайно стати, братів моїх менших, бідних розуму навчати; щоб із ними наше давнє лихо одбувати, щоб із ними щирим серцем господа благати... (*Верб.*). 2. Я загоїти хочу вам рани не на віки, чи роки — на мить... Бо розмиють їх знов океани, бо ще буря і досі шумить (*Олесь*). 3. Коли в дорогу ти збирався, казала мати, як прощавсь, щоб і чужого научався, й свого ніколи не цуравсь (*Біл.*). 4. Співучий шелест наших нив докотиться, мов пісня, розкаже, хто хліба зростив, яким у полі тісно (*Пр.*). 5. Я все ж радий, що вмів співати просто, благословляючи людей і кожну мить, що моє серце, виснажене доста, учили прагнути, горіти і любити (*Фальк.*). 6. Щоб Україні дорогій здобути іншу, кращу долю, щоб повернуть народу волю і визволить край любий свій — гріхи татар, гріхи ляхів... на себе б я прийняв без слів (*Ст.-Ч.*). 7. Зайчик їсти захотів, не зна, що робити, бо вночі засипав сніг і траву,

і квіти (*К. П.*). 8. Якщо письменник любить свій народ і хоче йому всіляких благ, то він хоче й ще одного: щоб про це знали люди (*Тют.*). 9. От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину... (*Багр.*). 10. І тебе, широковіта, пісня не забуде, поки берег рідний мити синя хвиля буде. Поки голос не злунає з рідної долини, поки мати не сховає останнього сина (*Філ.*). 11. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю... Люблю слова, що повнодзвонні, як мед пахучі і п'янкі, слова, що в глибині бездонній пролежали глухі віки (*Др.-Хм.*).

Вправа 38. Схарактеризувати багатокomпонентні речення, накреслити їх структурні схеми.

1. Я вірю в силу доброти, що має долю роботящу, що хоче, щоб і я, і ти, і все — було на світі краще (*Кр.*). 2. Коли б усі одурені прозріли, коли б усі убиті ожили, то небо, від прокльонів посіріле, напевне б репнуло від сорому й хули (*Сим.*). 3. Юля дивилася на сонце і розуміла, що воно знає найбільше за всіх у світі, бо йому геть усе-усе видно, бо воно було на самісінькім вершечку неба (*Сл.*). 4. Якщо зібрати сльози матерів, що пролились за дочок і синів, які навек у битвах полягли, які за щастя юність віддали, то море створиться із сліз отих, із сліз печально гнівних і палких... (*Тк.*). 5. У той день я записав у щоденник все, що мені пощастило дізнатися про властивості сонячних променів, під дією яких у нас в організмі утворюються вітаміни (*О. Св.*). 6. Десятикласники, затамувавши подих, слухали свого Василя Олександровича і дивувалися не тільки його знанням, його пам'яті, а й тій простоті й сердечності, з якою він розповідав їм про слово, про мову, про книгу, про велике могутнє море, яке називається літературою (*Цюпа*). 7. Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер (*М. Ол.*). 8. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промені глибоко урізались в мою ріллю (*Др.-Хм.*). 9. О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії життя солдат (*Павл.*). 10. Давно те минуло, як тими шляхами, де йшли гайдамаки, — малими ногами ходив я, та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили (*Т. Ш.*). 11. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси (*Довж.*). 12. Але правди в брехні не розмішуй, не ганьби все підряд без пуття, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*Сим.*).

Вправа 39. Переписати та схарактеризувати складні речення з різними типами зв'язку. Накреслити їх структурні схеми та пояснити розділові знаки.

1. Але воно живе — забудьте й не забудьте, а час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожити (*Сим.*). 2. І хоч тепер уже лягла утома і борозни прорізали чоло, — я все ж радий, що кожному в своїх піснях я напоїв теплом (*Фальк.*). 3. Зійде сонце, сонце волі, поспадають ланцюги, і весь край в щасливій доли, як в ясному ореолі, засміється навкруги (*Олесь*). 4. Вранці сніг заблищав так, ніби зима жменями понасипала блискіток, і вони всі сяяли і променилися (*О. Ів.*). 5. Стихне непогода, білочка з гнізда вилізе, струснеться і поплигає з дерева на дерево — їжу собі здобувати: де ялинову шишку зірве, де сухий гриб найде, який сама влітку на гілці сушити залишила (*В. Чапліна*). 6. Коли вона загляне в сад — наллється соком виноград, і різні яблука ренет солодкі стануть, наче мед (*І. К.*). 7. Горів десь небокрай, і брали люди його пісні собі у груди, несли Тарасів заповіт у той широкий, вольний світ, який, він вірив — буде, буде! (*Заб.*). 8. Поволі темнішає поле й до місяця сяє в росі, та очі мої вже ніколи сльозами не блиснуть красі: покинули друзі безсилі мене умирати в степу, де вітер гойда на могилі у житі одвічну журбу; де сокіл мандрує під небом й несе мою волю кудись; де серце моє вже над степом не здужає крикнута «вернись» (*Осьм.*). 9. Такий мій гріх і вічна мода — всьому навчитись хочу я, що вміє вчителька моя, неперевершена природа, щоб повторити образ твій, невинний, жалібно-веселий, у переливах акварелей, у золотавих тінях мрій, усе вселенське відтворить — від краплі моря до світила (*Ю. Б.*). 10. Хліборобська праця звично панує тут, все відбувається в ніби неквапливому, розміреному ритмі, а насправді спішать, спішать, щоб устигнути, щоб із вирощеного ні зернини не втратити, бо ж відомо: нива раз на рік родить! (*Гонч.*).

Вправа 40. Записати речення, визначити типи складних речень за способом зв'язку між частинами, схарактеризувати значення частин складного речення.

1. Всі книги прочитай, що дивляться ласкаво, пізнай слова природи свого краю — і, може, лиш тоді будеш мати право сказати усім: нічого я не знаю. 2. Кудись біжимо, бо веселі та юні, і стелить весна нам шовки напоказ, а нашої мрії вітри семиструнні мелодію щастя складають для нас. 3. Змовкнуть співи, змовкнуть жарти, сон приспить малят усіх... А веселе сонце завтра збудить знов дитячий сміх. 4. Наша доня чепуруха — миє шию, миє вуха, миє руки, миє ніжки, як лягає спати в

ліжко, та ще гарненько очі мие — аж блищать вони, щоб приходили щонаочі голубі чистенькі сні (*Із тв. Кр.*). 5. Зайчик зщулювся в куцах, бо напав на нього страх: жовтий лист зашелестить — зайчик зиркне, затремтить, жолудь з дуба упаде — зайчик вушками пряде (*К. П.*). 6. Стає майстром педагогічної праці найшвидше той, хто відчув у собі дослідника (*Сух.*). 7. Коли учителі будуть привітні й ласкаві, не будуть відштовхувати від себе дітей своїм суворим поведженням, а будуть приваблювати їх своєю прихильністю, манерами і словами... словом, коли вчителі будуть ставитися до учнів з любов'ю, тоді вони легко завоюють їхні серця так, що дітям буде приємніше бути в школі, ніж дома (*Ком.*). 8. Василь Симоненко був винагороджений даром, який дається одиницям: йому судилося на одному з критичних поворотів історії бути обранцем, устами якого промовляє доля нації (*Кош.*). 9. Сонце ще не зійшло, хоч на східному прюзі небо налилося багряним спалахом, неначе якийсь незримий художник заґрунтував його червоними барвами, щоб відбити на велетенській картині рожевий схід (*Цюпа*). 10. Воно таки прокинулось в мені, оте могутнє, прозорливе око, що ним Творець дає синам своїм узрїть в бутті усе святе й високе, що всяке Зло в Добро переплавля і перетворює Пїтьму на Світло, і тим дає душі нове життя — прожить дає красиво, чисто, світло... (*О. Г.*).

Вправа 41. Дібрати з художніх текстів шість складних речень з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх і накреслити схеми.

Вправа 42. Серед наведених уривків визначити та схарактеризувати періоди. З'ясувати, які речення оформлено у вигляді періодів (прості ускладнені, складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові).

1. Не лицемірити, не чванитись пихато, не дуракам пускати в очі дим, не з мудрим виглядом зазубрені цитати вигукувати голосом худим, — я не цього бажаю, не папуга, щоб віддаватись цьому ремеслу. Я хочу правди бути вічним другом і ворогом одвічним злу (*Сим.*). 2. Як у нашому селі в крицю вдарять ковалі, як у небі голубому закурличуть журавлі, — так і знай: не за горами із пахучими вітрами, з солов'їними піснями йде весна по всій землі (*Б. Ол.*). 3. Ні долі, ні волі у мене немає, зосталась тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну, поглянути ще раз на рідну країну, поглянути ще раз на рідний Дніпро, — там жити чи вмерти, мені все одно (*Л. Укр.*). 4. Захвилювалися народи, і захитався Третій Рим, війнуло подихом свободи над рабством довговіковим, пора відродження, — доволі в покорі жити і ганьбі (*Лук.*). 5. Той гострий меч подвижницького слова, той титанічний молот дивних діл, що нам низька, погоджувана мова вогонь палкий кресала з мертвих

тіл, той велетенський гнів, що півстоліття гнучких рабів бичем погорди бив, що їм вплітав терни в вінки і квіття, бо так безмежно нищих полюбив, — те все тепер — клубок охлялих нервів, страждених м'язів і пригаслих віч... (Боб.). 6. Я не беру життя байдуже. Високих дум святі скрижалі, всі наші радощі і жалі, всі ті боління і надії і чарівливі гарні мрії, — все, що від тебе в серце впало, не загубилось, не пропало (Вор.). 7. Хто долі кориться, хто далі не йде, хто прапор і зброю в безсиллі кладе, хто світло міняє на темряву ночі і крила орлячі спокійно волоче, хто вранці родившись, удень одцвіта, хто ворога злого укліном віта, — той краще не бачив би світу ясного, не тьмарив би дня, не ганьбив би нікого (Олесь).

Вправа 43. Записати під диктовку текст, звірити написане з надрукованим. Визначити в тексті складні синтаксичні конструкції, схарактеризувати їх.

Гайворон

I. Яка чудна і чудесна назва — Гайворон! Вона пливла із червоними й зеленими колами в його гарячковому мізку, переливаючись усіма тонами спектру, мов якась веселкова симфонія, відсвіт прекрасного дитинства. Назва — як пісня, як мрія, як легенда: «Гайворон».

Ще в дитинстві при цьому слові в Максима завмирала душа. Те слово відкрили десь, як Колумб Америку, й привезли звідкись сусіди, і воно ввійшло в дитячу душу з їхніх оповідань, як загадкове слово. Ті сусіди, «відкривателі світів» — шевці, кравці, бондарі, стельмахи й решітники, — їздили всюди по ярмарках, і особливо часто — в Гайворон. Всі їздили в Гайворон, а тоді довго говорили про нього, і Максим заздрич їм, слухаючи їхні оповідання про захоплюючі, хвилюючі подорожі по їхній сонячній, прекрасній, загадковій землі — десь у якийсь казковий, химерний, мелодійний, гармонійний город — царгород, Гайворон...

Гайворон. Щось таке зворушливе звучало завжди в тім слові Максимові, і так воно звучало йому ще й тепер.

Може, тепер воно звучало йому так тому, що воно в'язалося в його пам'яті з річкою його дитинства, на яку, як на голубу нитку, була нанизана в його свідомості назва цього міста разом із іншими звучними й блискучими назвами міст і містечок, прив'язаних до самого його серця: Білгород, Гайворон, Охтирка, Диканька, Полтава!.. Нанизані вони всі дорогим разком на голубу нитку з золотою прошвою, ім'я якій Ворскла, і мерехтять усі, плывуть у широкий Дніпро...

I. Багрянний

II. Весна завирувала бурхливою повінню, стрімка вода спіни-ла залишки потемнілих на сонці снігових заметів, потягла у безвість засохле бадилля торішніх бур'янів, закрутила вирвою над скреслим озерцем, забрала у незвідані мандри його дрібних мешканців, підступила загрозливо і до пагорба, на якому височіло могутнє дерево.

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на підсохлому пагорбі зібралася вціліла живність. Під дубом сполохано прях вухами білястий заєць. Весна прийшла рано, й він не встиг повністю полиняти — змінити маскувальну зимову шерсть на літню — сіреньку. І хоч він уже висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти, бо скраю пагорба калачиком скрутився лис. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки всюдисущої води застали його посередині лук, де він мишей ловив. Невдаха мисливець так захопився полюванням, що не встиг і оком змигнути, як перша хвиля повені потягла його по купинах. Спочатку він борсався проти течії, а тоді, як геть виснажився, підкорився стихії. Мокрого, знеможеного викинуло лиса на край пагорба, де він лежить уже другий день, не вірячи, мабуть, що лишився живий.

Під торішнє листя сховалося з півтора десятка мишей. Вони поки що не бідують: точать жолуді, не знаючи, яким бодем відгукується загибель кожного з них у серці старезного дуба.

А. Давидов

Способи відтворення чужого мовлення

Вправа 44. Проаналізувати конструкції з прямою мовою. Звернути увагу на місце слів автора, пояснити розділові знаки.

1. Все ж прожити, певне, так годиться, щоб старість не промовила, бува: — Ти був, козаче, щедрим на дурниці і на красиві та пусті слова (*Сим.*). 2. — Що таке щастя? — сказала чи то деревам, чи цвіркунові у траві. — Як кажуть турки, хто здоровий, той щасливий кожний день. Значить, я щаслива (*К. М.*). 3. — Ходім до мене. В нас на Пслі не все ще втрачено, — сказав гостинно лісовик. І вже звернувся до русалки: — Не плач, дитино, все минеться. Можливо, людство схаменеться й природу рідну захистить... 4. «Ми маємо жити в гармонії з природою, — озивається до Береговця власна душа. — Адже ми мандруємо у Всесвіті на природному космічному кораблі, який називається Земля. Чи ж дбаємо ми про те, щоб на нашому планетольоті все було у цілковитій справності?» (*Із тв. Цюпи*). 5. Лесик, Толя й два Володі сумували на колоді. Лесик скаржився: «Хлоп'ята, страх як тяжко жить мені — слухай маму, слухай тата,

умивайся день при дні. Ох, і тяжко жить мені!» (Сим.). 6. І будуть литись теплих сліз потоки і в них бринітимуть слова: «Я ждала, ждала цілі роки і в'яла, сохла, як трава...» (Олесь). 7. Сумління знов шепоче: «Ой, не так, не так живеш, не те, мій друже, робиш, міняєш на поцоканий п'ятак днів золото незнайденої проби» (Кр.).

Вправа 45. Переписати, поставити потрібні розділові знаки й пояснити їх.

Три відповіді

Цікавість запитала в юнака
Твоя вершина... Де вона Яка
Любов
Тепер вона у зрілості пита
Що повнить змістом днини і літа
Праця
Іде до старості, зове відповісти
А що цінуєш більше всього ти
Життя

В. Крищенко

Вправа 46. Записати спочатку речення з прямою мовою, а потім — з цитатами. Пояснити розділові знаки.

1. «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, — так думав про рідну мову Панас Мирний, — ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» (*Мова рідна, слово рідне.* — К.: Веселка, 1989. — С. 205). 2. Мені казав розумний садівник: «Коли ти пересадиш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко» (*М. Р.*). 3. «Де ти, батьку?» — кличу вічно... Тільки прізвище на братській символічній... символічно (*Б. Ол.*). 4. Гончар мав усі підстави сказати без перебільшень, що «Шевченко й Франко — це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові» (*Павл.*). 5. «Вільне, творче слово — це душа кожного народу, — забите було слово — і край лежав сотні років мертвою цеглиною. І я бачу, що ваше покоління оживить, підніме рідне слово на недосяжні високості» (*С. Вас.*). 6. «Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне» (*Л. Укр.*). 7. «Добрі посібники мають з'явитися під рукою в кожного, хто бажає поглибити своє знання української мови, вийти за межі суржика, за межі блоків канцелярських, отих примітивних штампів-загальників. Сучасній молоді варто частіше звертатися до кла-

сики, до кращих творів українських письменників, до наших поетів, до пісні, до фольклору. Ось там мова відкриється у своїх справді величезних можливостях», — сказав О. Гончар у Полтаві на Святі рідної мови (*Із монографії*).

Вправа 47. Замінити, де можливо, пряму мову на непряму. Пояснити заміну.

1. «Від власного болю нікуди не втечеш», — опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла (*Цюпа*). 2. Ведмежаток я взяла, посадила до стола, стала медом частувати: — Пригощайтесь, ведмежата! (*Г. Б.*). 3. Хтось колись казав: «Не було на молоці, не буде й на сироватці» (*Газ.*). 4. «Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась», — сказав Т. Г. Шевченко, повертаючись із заслання. 5. — Ми приготували для мами пісню «Лебеді материнства», яку зараз виконаємо з Юрком, — сказала Оксана (*Цюпа*). 6. «Без перебільшення можна сказати, — писав В. Сухомлинський, — що читання в роки дитинства — це передусім виховання серця... Слово, що розкриває благородні ідеї, назавжди залишає в дитячому серці зернята людяності, з яких складається совість».

Вправа 48. Проаналізувати наведені приклади діалогів. Звернути увагу на особливості їх будови.

І. Осіннім гаєм, який тягнеться від Псла по підгір'ю і підступає до самої лікарні, йдуть двоє. Він злегка припадає на ліву ногу. І щоб легше було йому йти, вона підтримує його під руку.

— Може, присядемо? Ти, мабуть, втомився...

— Ні, мені легко з тобою.

— Ти поглянь, яка краса! Краса осіннього цвітіння!

— Навіть геній Левітана не в силі змагатися з дивовижною красою зрілої осені.

— Якби ці дерева могли простояти отак хоча б місяць...

— На жаль, час золотого дерева короткий.

— Осінне прощання... І до дерев, як до людей, приходять своя осінь, — сказала вона з сумом.

І. Цюпа

ІІ. Якось Господь Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці — любов до господарювання, німці — дисципліну і порядок, діти Росії — владність, Польщі — здатність до торгівлі, італійські одержали хист до музики...

Обдарувавши усіх, підвівся Господь Бог зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута у вишивану сорочку, руса коса переплетена синьою стрічкою, а на голові багрянів вінок з червоної калини.

— Хто ти? Чого плачеш? — запитав Господь.

— Я — Україна, а плачу, бо стогне моя земля від пролитої крові і пожеж. Сини мої на чужині, на чужій роботі, вороги знущуються з удів та сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

— Чого ж ти не підійшла до мене скоріш? Я всі таланти роздав. Як же зарадити твоєму горю?

— Не турбуйтеся.

— Є у мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це — пісня.

Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилася низенько Всевишньому і з вірою понесла пісню в народ.

Г. Медвідь

Вправа 49. Скласти або виписати з художніх творів десять речень із прямою мовою та словами автора у препозиції, постпозиції й інтерпозиції. Пояснити розділові знаки.

Вправа 50. Скласти діалог і записати його. Пояснити розділові знаки.

Вправа 51. Написати твір на тему «Українська мова — національна мова українського народу», використовуючи цитати — висловлювання про значення рідної мови для народу.

Вправа 52. Дібрати з художньої літератури приклади на різні засоби відтворення чужого мовлення.

Вправа 53. Дібрати з художніх творів п'ять прикладів із прямою мовою та замінити її на непряму.

Вправа 54. Записати текст під диктовку. Звірити написане з надрукованим.

«Зоре моя вечірня!...»

Максимову душу завжди зворушували слова цього рядка вірша до самої глибини. Вони викликали в його уяві чарівний образ тихої, мерехтливої, елегійно задуманої й далекої-далекої вечірньої зорі, що, як очі закоханої й заплаканої дівчини, дивились із безмежної космічної далини, з царства інших світів та інших, невідомих і недосяжних, загадкових країв.

Ці слова й цей образ глибоко запали в Максимову душу ще з дитячих літ.

І тепер от вона, звабливо-мерехтлива вечірня зоря, знову зійшла на холодному синьо-зеленому небі, над погасаючою загравою — там, де щойно зайшло сонце. Максим ішов по сніжному снігу між деревами, дивився на неї й думав про те, про що й завжди, бувало, думав при такій нагоді:

«От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хтось любий і дорогий, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину... І там

десь їхні погляди сходяться й летять разом просторами, синіми пустелями, космічними далями...».

«Так, — сказав тривожно розум, уриваючи жаль елегійний і мрію серця. — Так, але за зорею цією вечірньою іде ніч. Ось іще мить, і вона прийде — чорна, холодна, безмежна ніч у лісі, засипаному снігом. Ніч твоєї жакливої самотності в глухому лісі, де тебе й буде поховано, як у чорній ямі, якщо ти не виберешся з лісу тепер».

І. Багрянний

Текст і його складники

Вправа 55. Прочитати тексти, визначити типи складних синтаксичних цілих. Схарактеризувати мовні засоби, що об'єднують речення в надфразну єдність.

I. Доля, виявляється, є не лише у людей, а й у криниць. Землю розтинали князівські міжусобиці, вона горіла під ординськими ногами, її топтали яничари, нею бігли ріки сліз і крові, а криниця вижила.

За сім століть її ніхто не засипав, не зруйнував. Чиїсь руки її постійно оновлювали.

Двадцять століття її забуло. Воно зробило такий шалений виток по спіралі, що куди йому було до якоїсь там криниці. І час позбиткувався над нею. Поволі замулювалися джерела, вмирала вода, гнили дубові цямрини. Стояла собі за селом, неподалік хутора, забута, напівмертва, і пригадувала лиця, що відбивалися в її гладині: русинські, українські, татарські, монгольські, турецькі. Пригадувала посвистування стріл, нагайок, побрязкування мечів, шабель, вибухи снарядів і втомлено ховалася під землею. Повільно й тяжко.

К. Мотрич

II. Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-далеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувала гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи. Бусли лячно замахали крильми то тут, то там по лісових болітцях.

І враз все стихло. Стогін лісу подався далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула річка. Ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. Ліс раптом охнув від жаху — так по ньому вдарило згори.

Г. Тютюнник

Вправа 56. Дібрати з художніх творів приклади складного синтаксичного цілого різних типів. Вказати засоби зв'язку в тексті.

Вправа 57. Переписати текст, письмово схарактеризувати типи речень, що утворюють складне синтаксичне ціле, та засоби їх зв'язку.

Великої шкоди атмосферні забруднення завдають зеленим насадженням і посівам. Сірчисті та хлористі сполуки спричинюють загибель дерев, опадання листя, зниження плодоносіння, затримку росту. Описано численні випадки загибелі зелених насаджень, що ростуть поблизу хімічних та інших підприємств. Ці насадження відіграють важливу роль у житті людини, поліпшуючи мікроклімат і хімічний склад атмосферного повітря, знижуючи заповишеність і міський шум. Ось чому боротьба з забрудненням атмосферного повітря важлива і в справі охорони природи.

Із журналу

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке речення називають складним? Навести приклади складних речень.

2. Що є спільного й відмінного між простим і складним реченнями?

3. Якими ознаками характеризується складне речення?

4. Які основні засоби поєднання предикативних частин складного речення? Схарактеризувати ці засоби.

5. Назвати типи складних речень і навести їх приклади.

6. Чим характеризуються сполучникові складносурядні й складнопідрядні речення, а також безсполучникові складні речення?

7. Які речення називають складносурядними?

8. Як співвідносяться частини складносурядних речень з граматичного і змістового боку?

9. Якими сполучниками поєднуються складносурядні речення і які семантико-синтаксичні відношення передають ці сполучники?

10. Як виражаються зіставно-протиставні відношення в складносурядних реченнях?

11. Які семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядного речення виражаються за допомогою розділових сполучників *або, чи, а чи, то... то* та ін.?

12. Яка різниця між єднальними і приєднувальними зв'язками між частинами складносурядних речень?

13. Дібрати із творів О. Довженка вісім–десять складносурядних речень різних структурних типів. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

14. Які речення називають складнопідрядними?

15. Назвати основні структурні особливості складнопідрядних речень.

16. Якими засобами виражено семантичні й синтаксичні зв'язки між головною й підрядною частинами складнопідрядного речення?

17. На які дві структурно-семантичні групи поділяють складнопідрядні речення? Чим вони характеризуються?

18. Які типи складнопідрядних речень належать до речень нерозчленованої структури? Навести приклади.

19. Які типи складнопідрядних речень належать до речень розчленованої структури? Схарактеризувати кожний тип й навести приклади.

20. З оповідання О. Іваненко «Вербова гілка» виписати 10 складнопідрядних речень різних типів, схарактеризувати їх.

21. Які складні речення називають безсполучниковими?

22. Які основні засоби зв'язку предикативних частин безсполучникових речень?

23. Які типи безсполучникових складних речень виокремлюють у мовознавчій науці?

24. Схарактеризувати безсполучникові складні речення з однотипними й різнотипними частинами. Навести приклади.

25. Які розділові знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?

26. Дібрати з художніх текстів або навести самостійно складені приклади безсполучникових складних речень із різними розділовими знаками й пояснити їх уживання.

27. Які складні речення називають багатокомпонентними?

28. Назвати типи багатокомпонентних складних речень.

29. Які є типи складнопідрядних речень з кількома підрядними? Схарактеризувати їх і навести приклади.

30. Які складні речення називають складними синтаксичними конструкціями?

31. Схарактеризувати сполучниково-безсполучникові складні речення.

32. Дібрати чотири складні речення з різними типами зв'язку, зробити синтаксичний розбір і накреслити їх схеми.

33. Що таке період, які особливості його будови?

34. Дібрати з поезій М. Рильського два приклади періодів. Завдяки чому досягнуто поділу періодів на дві виразні синтаксично інтонаційні частини? Пояснити вживання розділових знаків у періодах.

35. Яку мову називають прямою?

36. Чим характеризуються слова автора?

37. Яку мову називають непрямою?

38. Які труднощі виникають під час зміни прямої мови на непряму?

39. Що таке невласне пряма мова?

40. Що таке діалог?

41. Як передається діалог на письмі?

42. Що таке цитата?

43. Які розділові знаки вживаються у реченнях із цитатами?

44. Як можна схематично передати правила вживання розділових знаків у реченнях із прямою мовою?

45. Увести в складене вами речення цитату.

46. Записати поданий уривок тексту, поставити потрібні розділові знаки:

Дуб здавна користується у людей великою шанобою згадував Береговець з-поміж усіх наших дерев наймогутніший пагін землі. Не так

уже й багато стрічається на Україні ось таких довгожителів. На Звенигородщині є Шевченків дуб а поблизу Хортиці Запорізький якому перевалило за сімсот літ. Дуби для нас неначе ті піраміди. На їхніх кронах вляглася наша нелегка але славна історія...

І. Цюпа

47. Що називається текстом? Назвати основні ознаки тексту.
48. Що таке складне синтаксичне ціле? Як воно утворюється?
49. Які засоби зв'язку використовуються для поєднання самостійних речень у складному синтаксичному цілому?
50. Як оформлюється складне синтаксичне ціле інтонацією в усному мовленні?
51. Які типи складного синтаксичного цілого виокремлюються у мовознавчій науці?
52. Схарактеризувати складні синтаксичні цілі з паралельним, ланцюговим та змішаним зв'язком.
53. Дібрати приклади складного синтаксичного цілого з паралельним, ланцюговим та змішаним зв'язком. Зробити синтаксичний аналіз.
54. Що спільного й відмінного між складним синтаксичним цілим та абзацом?

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Варіанти завдань

Варіант 1

1. Переписати речення, поставити розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Хороша в зірок мова багата і ясна та тільки невідома філологам вона (*Л. Укр.*). 2. Майже нечутно зривалася шелестіла пісня на устах Безсмертного як нечутно падали з воза на дорогу краплини його життя (*Ст.*). 3. Прийшла Покрова сиди чумак дома (*Н. тв.*). 4. До ставу що закrywся гаєм Ідуть дівчата хмари прати І вітер листя розгортає Бо хоче сонце з вільх зірвати (*Ант.*).

2. Із двох наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Пісню співає чисте серце. Вона мене завжди зворушує.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Поставити потрібні розділові знаки.

1. Це Дніпро дядьку? Ні синку се Самара теж козацька ріка (*А. Чайковський*). 2. Роман «Мати» А. Головка закінчується такими словами Щасти тобі синку на твоїй путі (*Підручник*). 3. Усі жваво цікавилися яка погода буде в травні цього року.

Варіант 2

1. Переписати речення, поставити потрібні розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Я домовився вас візьмуть працювати (Зб.). 2. Хто в липні жари боїться той узимку не має чим погріться (Н. тв.). 3. Люди не спали проте довкола панувала нашорошена тиша (Панч.). 4. Зліва співали струмки що збігали з гір і кожен з них мав свій голос (Коц.).

2. Із наведених простих речень утворити різних типів складні, схарактеризувати їх.

Прийшов ранок. Пробудилися птахи і щебетом сповнили гаї.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Поставити потрібні розділові знаки.

1. Перші вистави кияни побачили ще на початку сімнадцятого століття в стінах братської школи та Києво-Могилянської колеї пристрасно пояснював своїм друзям Микола. 2. У «Щоденнику» Довженко писав Коли ми не збагнемо краси ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому ні в сучасному ні в майбутньому. Краса нас всьому вчить. 3. Звідки ти знаєш таку премудрість? Подумаєш! У книжках пишуть і всі так роблять. Хіба це секрет? (Кон.).

Варіант 3

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Захоче людина на голій верховині квіти зацвітуть (Н. тв.). 2. Посієм коло хижки мак-відюк терлич посадимо коло порога та й не приступиться ніяка сила (Л. Укр.). 3. Його збентеженість помітили навіть сусідські хлопчики які щовечора щебетали на подвір'ї (Сим.). 4. Я не моливсь коли в степах широких Брати-солдати падали в ріллю А проклинав убивць і довгі роки Боровсь зі злом бо я людей люблю (Луц.).

2. Із трьох наведених простих речень побудувати різні типи складних, схарактеризувати їх.

Сонце пригрівало сильніше. Земля дихала вільно. Із голубого неба долітав журавлиний клич.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Переписати, поставити розділові знаки.

1. Та-ак зітхнув Дорош. Все можуть зробити людські руки коли захочуть (Тют.). 2. Культура мови це дотримання усталених мовних норм усної і писемної літературної мови а також свідоме цілеспрямоване майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування Українська мова. Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С. 263. 3. А ви давно були в Полтаві? При школі зимував торік.

Варіант 4

1. Переписати речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Коли ти йдеш крізь ліс Я хочу стати лісом Щоб доторкнутись кіс Темно-зеленим листом (Лук.). 2. Тут кажуть уночі горять вогні болотні

чи світяться корчі зотлілі до трухи (*Руд.*). 3. Але ж тепер караючись у злі цю істину приймаю за основу без мук немає волі на Землі без волі до людей не прийде Слово (*Руд.*). 4. Аби було що їсти то й на городі можна сісти (*Н. тв.*).

2. З чотирьох наведених простих речень побудувати різні типи складних, схарактеризувати їх.

Микола задрімав сидячи. Розплющив очі. Вже зовсім розвиднілось. На столі парувала страва.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Переписати, поставити розділові знаки.

1. Що се, що кричить Бертольдо. Гей ловить співця в'яжіте! (*Л. Укр.*).
2. Чи не чуто у вас про Кармалюка? Чули ми сподіваємося що й до нас прийде і виручить нас (*Із журн.*). 3. Тільки з церкви вийшов священик і благав князя щоб дав дозвіл висповідати та причастити людей... (*Н.-Л.*).

Варіант 5

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Кобзар всюди був бажаним гостем він по світу ходить чує що діється і словами чи в пісні розкаже (*Панч.*). 2. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (*Гонч.*). 3. Просив тебе повчав тебе давно Не смій губити часу дорогого (*Підс.*). 4. Ти без волі підсвідомо і невпевнено гуляв лісом аж поки не починав ховатися за лісовим обрієм тьмянний місяць (*Г. Михайличенко*).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентні складні речення з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх.

Настав похмурий задушливий вечір. Важкі хмари затягли все небо. Усе провіщало грозу. Дорогою до Мотронинського монастиря повільно просувалася юрба прочан.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Поставити розділові знаки.

1. Колись Євген Маланюк у вірші «Осінь» проголосив ... один закон в державі Творця — Любов (*В. Качкан*). 2. Тільки часом до хмароньки скажеш ти Ой хмаронько ой чаронько не лети Зірви з мене це листячко Це листячко-намистечко без краси На милую Україноньку віднеси (*Олесь*). 3. Іван Петрович разом із онуком повернулися додому і спитали бабусю чи готовий вже обід (*Газ.*).

Варіант 6

1. Переписати речення, поставити розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. А вітер завихрється в вітах дерево гойдне і в ту ж мить із жалем за втраченим літом обірване листя летить (*Луц.*). 2. Українському письменникові доводилося тягнути два плуги писати художній твір і разом творити для його мови (*Сух.*). 3. Можна знайти в природі півтони Можна життя спинити на півслові Але нема в житті напівціни Але немає в житті напівлюбові (*Дем.*). 4. У природі ніч існує для того щоб у тиші росло усяке зілля (*Ст.*).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Кожний повинен усвідомити необхідність дбайливого ставлення до природи. Тоді її можна зберегти для майбутніх поколінь.

3. Переписати речення, поставити потрібні розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Я писав у тому листі що незабаром вирвуся із цієї каторги і приїду до тебе в гості (*Т. Ш.*). 2. Додому додому співало його серце. 3. Сюди мабуть ніколи не залітали степові наші птахи подумав Казаков. А ми залетіли (*Гонч.*).

Варіант 7

1. Переписати речення, поставивши потрібні розділові знаки, зробити їх синтаксичний аналіз.

1. Веди рахунок своїм літам і соромно тобі буде на старість бажати того чого прагнув замолоду (*Н. тв.*). 2. Гріх твориться за мить усвідомлення гріха триває вічно (*Р. І.*). 3. Чим більша любов тим більша рана після зради (*Н. тв.*). 4. Наша мовна традиція сягає далеких докняжих часів а в період держави Київської Русі сягнула державного творення (*Б. Х.*).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентні складні речення з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх.

Час минав. Човен не повертався. Зіпсувався мотор.

3. Переписати речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення. Схарактеризувати їх.

1. Петро звернувся до Ісуса Господи а скільки разів я повинен прощати братові моему коли він провиниться передо мною? Чи до семи разів? Не до семи разів а до сімдесяти разів по сім (*Із журн.*). 2. Український філософ Г. Сковорода твердив що душа це двигун вічний безперервний рух. Крила її це думка (*В. Качкан*). 3. Про що ж тобі на завтра урок задали? Про перпетуум-мобіле тату А що ж воно таке? Вічний двигун тату (*Тют.*).

Варіант 8

1. Переписати речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки, зробити синтаксичний аналіз їх.

1. Після сварки як не мирись а колишньої дружки не буде (*Н. тв.*). 2. Коли їм сумно хай вони сумують (*Кост.*). 3. Ти не лякайся-но що свої ніженьки Вмочиш в холодну росу Я тебе вірная аж до хатиноньки Сам на руках донесу (*Стар.*). 4. Радіймо всі весна прийшла (*Вор.*).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних. Схарактеризувати їх.

Достиглі хліба шумлять повним колосом. Фермери зберуть багатий урожай.

3. Переписати речення, поставити потрібні розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення. Схарактеризувати їх.

1. На нашій землі в далекі часи народився «Києво-Печерський патерик» не просто одна з важливих давніх пам'яток української культури а як назвав її історик Михайло Грушевський золота книга українського письменного люду (Сл.). 2. Їхав козак за Дунай Сказав Дівчино прощай Ти конику вороненький Неси та гуляй (С. Климівський). 3. Несамохіть голос піднявся вгору крикнув голосно що слава козацька не вмере не поляже! (Н.-Л.).

Варіант 9

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки, зробити синтаксичний аналіз їх.

1. Повиростали наші діти А ми й не встигли постаріти І тільки перша сивина Нагадує що вже весна Давно-давно одголубіла І літа сяючі вітрила Ось-ось за обрії спливають (Лук.). 2. Одвіку тут цього не знали дива ото ж чудуються старі й малі (Руд.). 3. Як не зійде сива м'ята із-під снігу Я сльозами розтоплю холодну кригу (Мал.). 4. Нехай я отруєна злою журбою Та в пісні на всяку отругу є лік... (Л. Укр.).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентне складне речення з різними типами зв'язку, накреслити його схему.

Подальша розмова між нами була довірлива і жвава. Василина дедалі частіше збивалася на особисте. Це суперечило нашій угоді й домовленості.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Поставити розділові знаки.

1. І тут до командира обороною міста прийшов вусатий чолов'яга у широченних шароварах і з люлькою в зубах і сказав Напишіть листа союзникам і я віднесу його. Як же ти проберешся? Ворог кругом! Піду просто через турецький табір. Я знаю їхню мову і видам себе за турка (Сл.). 2. Вже сама Олена прийшла до Марусі й питається чи вона тут довго буде (Б. Гр.). 3. О мово рідна Золота колиско Де в світі не буваю я З тобою серцем, і по-українськи Я вимовляю мамине ім'я (З. Кучерява).

Варіант 10

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки, зробити синтаксичний аналіз їх.

1. Судьба у батька нещадима війна та голод за плечима (Лук.). 2. Чим більше зробив підліток чим більше особистих духовних фізичних сил вклав він у те щоб рідна земля стала багатшою тим чутливіше ставало патріотичне бачення світу (Сух.). 3. Листя горобини з зеленого стало жовтим а подекуди й червоним так що його важко було відрізнити від ягід (Журн.). 4. То шумів зелений лист то в вінку мінився злотом ряст весняний... (Л. Укр.).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентні складні з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх.

Вечір був тихий. Угорі займалися маленькі небесні ватри. З-за гори виповзав поволі величезний круглий місяць.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Відомий український історик Дмитро Яворницький писав Як за зовнішнім виглядом так і за внутрішніми якостями запорозькі козаки були характерними типами свого народу плечисті ставні міцні сильні на обличчі повні а від літньої спеки й степового повітря смагляві... (Сл.). 2. Годі grimнув батько. Я не дозволю себе ображати навіть рідному синові (Соб.). 3. Грицьку що ти робив? Нічого. А ти Михайле? Та я був коло нього (Н. тв.).

Варіант 11

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки. Зробити синтаксичний аналіз їх.

1. І така навкруги невимовна краса не любити цю землю їй-богу не можна (Лук.). 2. І котилось над лісом Пахуче високе рожеве тепле сонце Як матір'ю спечений хліб (Б. Ол.). 3. А Прометей приніс вогню людині й багато що змінилося у світі (Бровч.). 4. Українська історія багата на великі й героїчні моменти але досить в ній і темних та болючих сторінок що їх воліли б ми часто вирвати і не мати в цій великій книзі з якої народ має вчитися славних і добрих дій (О. Ольжич).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентні складні з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх.

Побачивши командира корабля, вахтовий зупинився і хотів доповісти. Під час вахти нічого не сталося. Капітан-лейтенант кивнув йому головою.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Точними деталями окреслює автор «Опису України» колективний портрет запорожців Вони добре загартовані легко переносять спеку й холод спрагу й голод невтомні в битвах відважні сміливі чи радше відчайдушні власним життям не дорожать... (Сл.). 2. Слово перше дзеркало духу казав Петрарка а дух не останній водій слова. 3. Мама мені наказували що писанку треба писати з побожними думками відганяючи від себе злість і нечисть (Р. Кобальчинська).

Варіант 12

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки, зробити синтаксичний аналіз їх.

1. Злетіти хоче той вітряк піднятися несила (Лук.). 2. Заграй мені дудару на дуду нехай своє горенько забуду (Н. тв.). 3. А гуси знов гелгочуть на озерах і пахнуть медом плавні навесні (Б. Мозолевський). 4. Не шутка радуватися коли ти в добрі а радуйся в убожестві будши (Б. Л.).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентні складні з різними типами зв'язку, схарактеризувати їх.

Різні вороги в різні часи мріяли знищити Запорозьку Січ. Січ знову відроджувалася й озивалася до всього світу могутнім реготом хоробрих лицарів. Їм не страшні були ні пан, ні султан, ні король, ні цар. Усіх вони дружно брали на глузи.

3. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх. Поставити розділові знаки.

1. Боплан розповідає що козаки часто переховують під водою захоплені в турків гармати а коли виникає потреба дістають їх звідти і підсилюють свою артилерію (Сл.). 2. Прощай давно нам юність одспівала І вже доріг до неї не знайти (3. Кучерява). 3. Так, О. М. Гвоздєв вважав що «іменник має категорії роду відмінка числа речовинності збірності конкретності абстрактності живого неживого суб'єктивної оцінки» (І. Кучеренко).

Варіант 13

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки. Зробити синтаксичний аналіз їх.

1. Іде Христина лугом а навколо неї розбризкуються коники й знову невтомно ведуть смичками по струнах своїх крихітних скрипочок (Ст.). 2. Дарма що стояло тихе сонячне безвітря листя тріпотіло на деревах уздовж шляху (См.). 3. В душі зберігаю навіки години коли я уперше побачив той край де вшир розмахнувшись в степах України назустріч до моря полинув Дунай (Нагн.). 4. Старий присувається до вікна зазирає всередину й бачить у хаті за столом гості (Коц.).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Добре пригріває весняне сонечко. Усе навколо оживає: дерева, трави, комахи.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Казав пан кожух дам та слово його тепле (Н. тв.). 2. Він сказав що знає її добре бо якийсь час в молодості з нею працював у газеті (Я. Гоян). 3. Олесь Гончар пише що Леся Українка поряд із Шевченком Франком Панасом Мирним Коцюбинським наполегливо розвивала і зміцнювала нашу сучасну літературну мову. (Із підр.).

Варіант 14

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. Праворуч від озеречка уже лежали рососою прибиті покоси проте ще ніде не манячили копички (Ст.). 2. Земля тарілка що покладеш у неї те й візьмеш (Н. тв.). 3. Де звіку знають хлібові ціну там совістю і честю не гендлюють (М. Братан). 4. Було колись в одній країні сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (Л. Укр.).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Дихнув вітерець. Ожив засаджений город.

3. Переписати речення, поставити, де потрібно, розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Думала сумна смерека Де краса у мене? Ось у інших розвилося Листячко зелене А я стою однакова Літом і зимою (Павл.). 2. Он бач

на небі зорі. А що там над тими зорями? Там інші зорі. Ну а за іншими? Там знову зорі. Немає краю (*Вас.*). 3. Сів на гілці [Кречет] коло Чайки та й питає Чого смутна невесела чому не літає (*Пч.*).

Варіант 15

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. Оглянувся в порту вже кипить бій (*Гонч.*). 2. Хай квітне наша Україна і йде весна! (*Б. Ол.*). 3. А хто від правди ступить на півметра душа у нього сіра й напівмертва (*Кост.*). 4. І хоч так мені привітно Та щемить душа сама Я ще літо я ще літо А батьки зима (*Дем.*).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Гуде пташиним співом ліс. Найгучніше в цьому гулі виводить іволга.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Мовлю нечутно самими губами Хочу додому хочу до мами (*Ос.*). 2. Мамко а де наш тато? Знову пішов у зону? Так мої рідні. Спить. Завтра вже прийде додому (*Л. Федін*). 3. У статті відомого літературознавця Ф. П. Погребенника про Ольгу Кобилянську сказано що класичним зразком алегоричної мініатюри є її поезія в прозі «Рожі» (*Журн.*).

Варіант 16

1. Переписати речення, поставивши розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір їх.

1. Так і в поезії так і в житті людському крізь порох труд і піт крізь сумніви і втому ми здобуваємо свою височину (*М. Р.*). 2. Будеш ти рости помалу І нікому на поталу Я не дам тебе мій сину Поки ляжу в домовину (*Я. Щоголів*). 3. Багато міг би розказати вітер але у вітру голос пересох (*Кост.*). 4. Немає для вчителя більшого щастя ніж бачити своїх учнів вихованими старанними й кмітливими (*Газ.*).

2. Із наведених простих речень утворити різні типи складних, схарактеризувати їх.

Купчасті волохаті хмари. Низько пливають вони над дніпровими схилами. Черкають м'якими крилами бані храмів і верхів'я тополь.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Стражденна Мати-Україна почула весну і каже світові устами дочки Ні Я жива Я буду вічно жити (*Я. Гоян*). 2. А скільки коштує квітка? Не знаю. Спитайте у сонця (*Кост.*). 3. Олень Терентійович запитав чи не знаю я як колишній львів'янин цієї справді народної вчительки (*Я. Гоян*).

Варіант 17

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. Лють нещадно косить злого юнаку згинає плечі А від сміху і в старого сяють очі молодечі. 2. В житті є логіка сувора й суворі виміри

народні як не казав ти правди вчора то не повірять і сьогодні (*Біл.*). 3. Я певен друже ми зустрітись мусимо ми любимо світанки зустрічаться (*Синг.*). 4. Життя приносить іноді дуже приємні подарунки хоч за них доводиться дорого платити (*В. Гжицький*).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентне речення зі сполучниковим підрядним та безсполучниковим зв'язком. Накреслити його схему.

Тимко роздягся і ходив за плугом в одній сорочці. На козирку кашкета виблискувало сонце. Іноді він підводив очі й дивився на Галю. Вона плела вінок. Серце його несподівано стискувалось.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Ну чого тобі Михайлику тихо питається мати й гладить рукою мою голову. Нічого мамо журно затремтів у мене голос. От аби тато скоріше приїхав. Скучив за ним? Скучив (*Ст.*). 2. Кажуть так що гнів спочатку безум потім каяття (*Біл.*). 3. У мене так до Шуки Кіт говорить Не соромся кумо будь ласкава Недарма ходить слава Що мастака боїться справа... (*Біл.*).

Варіант 18

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. У тому принагідність слова що воно має силу грому й ніжність шовкових трав (*М. П.*). 2. Пам'ятай ворог твоїх вад твій найкращий друг (*Журн.*). 3. Людині неупередженій неважко помітити як дедалі зростає престиж української літературної мови і неабияк в цьому заслуга нашого красного письменства (*Гонч.*). 4. Зима прийде і серця не обманить (*М. Р.*).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентне речення з різними типами зв'язку, накреслити його схему.

Острів називався Лебединим. Восени й навесні його відвідували тисячами а в деякі роки десятками тисяч лебеді. Вони спинялися тут під час своїх мандрівок.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Богдан запитав Ти звідки дівчино? З лісів скинула на нього довгасті очі лісовичка. Твій батько лісник? Ні мама. Батька лісокради вбили (*Ст.*). 2. Олесь Гончар про Стефаніка сказав Якби французам такий письменник вони б зробили його світовим генієм на всіх континентах стояли б йому пам'ятники (*Загр.*). 3. Ви тільки що запевняли Валю ніби Платон Іванович безнадійний ідеаліст (*Журн.*).

Варіант 19

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. Тяжко несемо через усю історію хрест своєї долі бо й досі в складних боріннях здобуваємо собі на власній землі і рідну школу і неза-

лежну Україну (*Я. Гоян*). 2. Це в мене від мами вставати на зорі коли сонце ще й роси не напалося (*Журн.*). 3. Лебедині білі зграї В небі хмарами летять Навкруги орлині крила Гучно хижо лопотять (*Олесь*). 4. Дмухнув вітер понад ставом і сліду не стало (*Т. Ш.*).

2. Із наведених простих речень утворити багатокомпонентне речення з різними типами зв'язку. Накреслити його схему.

Перепочивали дедалі частіше. Це нас не радувало. Очевидно, зупинка на ночівлю буде не скоро.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. У мене в серці злиток горя й муки та й ти вже бачу каєшся сповна. І я кладу тобі на плечі руки і говорю Пробач... моя вина (*Сим.*). 2. Рядки з поезії Івана Франка Лиш боротись значить жить Книги морська глибина давно вже стали афоризмами. 3. Учитель запитав коли розпочнуться спортивні змагання.

Варіант 20

1. Переписати речення, поставити розділові знаки. Зробити синтаксичний розбір речень.

1. Все рідне для пташати-молодця дрібницею зробилось раптом сушою учора тільки вилупивсь з яйця сьогодні вже гидує шкаралушею (*Біл.*). 2. Я чую кроків одностайний рокіт І я щасливий що в мільйонах кроків Гримить і мій в єдиному строю (*Ос.*). 3. Ще квітнуть зорі і в діброві зозулі ще не одцвіли (*Г. Св.*). 4. Чим вище світло стоїть тим далі його видно (*Н. тв.*).

2. З наведених простих речень утворити багатокомпонентне складне з різними типами зв'язку, накреслити його схему.

Потім підніметься сонце. Зійде туман. Відкриється дивовижна картина. Озеро, оточене зеленим берегом. Далі ліс. Він переходить у густий бір.

3. Переписати речення, поставити розділові знаки. Визначити способи відтворення чужого мовлення, схарактеризувати їх.

1. Юрій Смолич писав про Ярослава Галана що це була людина не тільки чималої політичної сили але й ніжної вдачі гарячого серця і чулої душі. 2. Мати благала сина щоб повертався швидше (*Газ.*). 3. Ви Ягідко добре орудуєте веслом? Непогано. Мабуть часто рибалили вдома? Не часто але в неділю їздив коли господар пускав (*Гонч.*).

2. Проблемні завдання

1. Дати обґрунтовану відповідь на запитання. Відповідь проілюструвати прикладами.

1. Які відношення встановлюються у складносурядних реченнях, частини яких поєднані парними сполучниками?

2. Чи можуть складносурядні речення з розділовими сполучниками бути багатокомпонентними?

3. Які відтінки протиставних відношень виражають сполучники *зате, проте, однак*? Чи завжди вони відповідають смислового значенню сполучників *а, але*?

4. За допомогою яких сполучників у складносурядних реченнях виражаються приєднувальні відношення?

5. Як відрізнити зіставні відношення від протиставних у складносурядних реченнях?

6. Які сполучники у складносурядному реченні можуть бути омонімічними?

7. У яких типах складнопідрядних речень головна й підрядна частини можуть мінятися місцями, а в яких — ні?

8. Як відрізнити порівняльні звороти від складних речень із неповними підрядними порівняльними?

9. Які сполучники одночасно вказують на вид підрядного речення і семантико-синтаксичні відношення?

10. Які функції виконує і які семантико-синтаксичні змістові відношення виражає сполучник *хоч* у складносурядних і складнопідрядних реченнях?

11. Що є спільного й відмінного між означальними і з'ясувальними підрядними реченнями?

12. За яких умов друга частина безсполучникового складного речення — завжди неповне речення?

13. Які безсполучникові складні речення можна перебудувати на складнопідрядні?

14. Які особливості безсполучникових складних речень з однорідними та неоднорідними частинами?

15. У чому полягає різниця у вживанні крапки з комою в складносурядному та безсполучниковому складному реченні?

16. Які ознаки мають багатокомпонентні складні речення?

17. Яку мінімальну й максимальну кількість частин можуть мати багатокомпонентні складні речення?

18. Чим відрізняється цитата від власне прямої мови?

19. Який спосіб оформлювання чужого мовлення є ефективнішим: пряма чи непряма мова?

20. Чи послуговуються цитатами в розмовно-побутовому стилі? В яких ситуаціях етикет не дозволяє вживання цитат?

21. Чи можна діалог записати у формі непрямої мови? Як впливає така заміна на зміст?

22. У яких стилях мовлення найчастіше послуговуються цитатами?

23. Які основні правила ведення діалогу ви можете сформулювати?

24. Чи може непряма мова входити у речення з прямою мовою?

25. Які типи речень за будовою найчастіше репрезентуються в діалогах?

2. З'ясувати роль виокремлених слів у парах поданих речень, відповідь обґрунтувати.

1. Я нічого не боюся, *та* гріха я стережуся (Г. С.). — Тече вода в синє море, *та* не витікає (Т. Ш.).

2. Засумуй, трембіто, *та* по всьому світу (Р. Купчинський). — Лиш інколи промчить автомобіль, *Та* сяйво блисне, *та* не знати відкіль Озветься голос (М. Р.).

3. За рікою, над Іванкою, рухливими вітами розпліталася хмара, *і* недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем (Ст.). — Чотири козаки ступили до світлиці *і*, одвісивши поклони, зупинилися біля порога (В. М.).

4. З узбічних схилів *та* круч сюди збігають талими *та* дощовими водами всі рівчаки, наносять мул, і тому трава гарно росте, яро зеленіє, навіть у літню спеку (Гонч.). — Був голосок, *та* позички з'їли (Н. тв.).

5. Чи ти мій сон, чи ти моя уява, чи просто чорна магія чола... (Кост.). — Мої палаци, вежі крижані, я в першу мить не знаю навіть, де я, — чи там, в дитинстві, чи іще у сні, чи в Ірпені, чи в царстві Берендея (Кост.).

6. Григорій, *проте*, ухилився виконувати ролі в інших драмах (І. Пільгук). — Гнало вітрами з півдня, *проте* ще холодно не було (Гонч.).

3. До якого розряду належать сполучники, виокремлені у поданих реченнях?

1. *Та* тільки серце не кричало, *та* тільки кроку не стачало, *та* тільки сили не було (Мал.).

2. Літечко минуло, *а* в серці б'ють піснями солов'ї (Л. З.).

3. *Ні* струна не задзвенить, *ні* пісні не зазвучать... (Ю. Федькович).

4. *А* чи мені рушники давати, *а* чи мені іншого шукати (Н. тв.).

5. Мікроби страху — убиває глузд, *та* живе носій їх — боягуз (Г. Тарасюк).

4. Визначити типи складнопідрядних речень із виділеними сполучними елементами.

1. В огороді коло хати,

Де айстри вмирали,

Жовнярики молодого

Стрільця поховали (С. Чернецький).

Ой голубе ти сивенький,

Ой скажи — скажи мені,

Де мій син молоденький (Н. тв.).

2. Коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас усьому вчить (Довж.). — Коли вона сиділа на порозі і годувала немовля своє, Із-за причілка мальованої хати Русявий місяць вийшов, як легінь (Павл.).

3. Сьогодні я такий веселий, *Що* молодіти хочу знов (Сос.). — Десь умирають такі, *що* лиш би їм жити (В. Стефаник).

4. Може, тим без пісні я не можу Працювати, жити навіть дня, *Що* округ земля моя хороша, А на ній — моя рідня (Ст.). — Андрій чомусь вірив, *що* Ольга прийде по квіти (Сим.).

5. І він радий буде навіть поступитися чим-небудь, *аби* привести діло до кінця (Журн.). — Тебе я слухала б довіку, куме мій, *аби* б хотів співати (Гл.).

6. Одваживсь Вовк у Лева попросити, *Щоб* старшиною до овець Наставили його служити (Гл.). — У вишневому садочку, Під вербою в холодочку, *Щоб* лихо прогнать І *щоб* долю звеселити, Заходились наші квіти Весілля гулять (Гл.).

7. Десь здалеку бриніла, як муха по весні, притишена пісня (Коц.). — *Що* вдіє раб, принижений, нещасний, Як буде проповідь читать своїм панам (Л. Укр.).

5. У якому з наведених безсполучникових складних речень передано семантико-синтаксичні відношення причини?

1. Радіймо всі — весна прийшла (Вор.).

2. Вам страшно — геть ідіть з дороги (Л. Укр.).

6. У якому з наведених безсполучникових складних речень передано семантико-синтаксичні наслідкові відношення?

1. На полі котяться зелені вруна, В куцах лящить, співає соловей (М. Зеров).

2. Тьохнув раз — поколихнулись у саду гілки, Тьохнув вдруге — залущали там і там бруньки (Вирг.).

7. У якому з наведених безсполучникових складних речень передано семантико-синтаксичні відношення умови?

1. Зійде сонце — утру сльози, ніхто не побачить (Т. Ш.).

2. Менше нас — менший глас (Н. тв.).

8. У якому з наведених безсполучникових складних речень передано семантико-синтаксичні відношення порівняння?

1. Погляне — холодною водою обілле (М. В.).

2. Зійшла вода — колеса стали (Гл.).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А

А. К. — А. Костецький
А. Кр. — А. Кримський
А. Л. — А. Литвин
Ант. — Б. І. Антонович
А. Т. — А. Тесленко

Б

Багр. — І. Багрянйй
Баж. — М. Бажан
Баш — Я. Баш
Б. Гр. — Б. Грінченко
Берд. — О. Бердник
Біба — П. Біба
Біл. — Д. Білоус
Б. Л. — Б. Лепкий
Бл. — В. Близнаць
Боб. — В. Бобинський
Б. Ол. — Б. Олійник
Бол. — В. Большак
Бровч. — В. Бровченко
Буд. — С. Будний
Бут. — К. Бутенко
Б. Х. — Б. Харчук
Б. Ч. — Б. Чалий

В

Вас. — В. Василяшко
В. Б. — В. Бичко
В. Заб. — В. Забіла
Верб. — М. Вербицький
Вин. — В. Винниченко
Вирг. — І. Вирган
Вих. — І. Вихованець
Вишня — Остап Вишня
Вінгр. — М. Вінграновський
В. К. — В. Кузьменко

В. Кол. — В. Колодій
Вл. — О. Влизько
В. М. — В. Малик
В. О. — В. Осєєва
Вор. — М. Вороний
В. П. — В. Пащенко
В. Пр. — В. Приходько
В. У. — В. Уткін
В. Ч. — В. Чумак
В. Ш. — В. Шевчук

Г

Газ. — газета
Г. Б. — Г. Бойко
Г. Д. — Г. Дем'янчук
Гижа — О. Гижа
Г. К. — Г. Косинка
Гл. — Л. Глібов
Гн. — І. Гнатюк
Гол. — А. Головка
Гонч. — Олесь Гончар
Горд. — К. Гордієнко
Гр. — П. Грабовський
Грін. — В. Грінчак
Груш. — М. Грушевський
Г. С. — Г. Сковорода
Г. Св. — Г. Світлична
Гурт. — В. Гуртовенко
Гуц. — Є. Гуцало

Д

Дав. — Давиденко
Дей — О. Дей
Дем. — А. Демиденко
Дереч — Д. Дереч
Дз. — І. Дзюба
Д.-М. — Ю. Дольд-Михайлик

Дм. — Л. Дмитерко
Довж. — О. Довженко
Дон. — Г. Донець
Донч. — О. Донченко
Дор. — П. Дорошко
Др. — В. Дрозд
Драг. — М. Драгоманов
Драч — І. Драч
Др.-Хм. — М. Драй-Хмара

Е

Елл.-Бл. — В. Еллан-Блакитний
ЕУ — Енциклопедія україно-
знавства

Є

Є. К. — Євген Кирилюк
Є. Пл. — Є. Плужник
Єф. — О. Єфімов

Ж

Жил. — І. Жиленко
Жур. — С. Журахович
Журн. — журнал

З

Заб. — Н. Забіла
Заг. — загадка
Загр. — П. Загребельний
Зар. — М. Зарудний
Зб. — Ю. Збанацький
Зол. — Д. Золотнюк

І

І. А. — І. Андрушак
І. В. — І. Вільде
Ів. — Р. Іваненко
Іванч. — Р. Іванченко
І. Гн. — І. Гнатюк
І. К. — І. Кульська
Ільч. — О. Ільченко
І. М. — І. Малкович
І. О. — І. Огієнко
І. П. — І. Паньків
Іщ. — М. Іщенко

Й

Йов. — С. Йовенко

К

Кам. — А. Камінчук
Карм. — П. Карманський

Карп. — Г. Карпенко
Кач. — Я. Качура
Каш. — Н. Кашук
Кв.-Осн. — Г. Квітка-Осн. Яненко
Кирпа — І. Кирпа
К.-К. — І. Карпенко-Карий
Кл. — В. Клічак
Клен — Ю. Клен
К. М. — К. Мотрич
Коб. — О. Кобилянська
Коз. — В. Козаченко
Кол. — Т. Коломєць
Ком. — Я. А. Коменський
Кон. — О. Кониський
Коп. — О. Копиленко
Кор. — В. Коротич
Корн. — О. Корнійчук
Кост. — Л. Костенко
Котл. — І. Котляревський
Коц. — М. Коцюбинський
Кош. — І. Кошелівець
К. П. — К. Перелісна
Кравч. — У. Кравченко
Кр. — В. Крищенко
Кул. — П. Куліш
Куч. — В. Кучер

Л

Л. Г. — Л. Горлач
Ле — І. Ле
Л. З. — Л. Забашта
Лет. — Є. Летюк
Ліг. — В. Лігостов
Л. Ск. — Л. Скирда
Л. См. — Л. Смогоржевський
Л. Укр. — Леся Українка
Лук. — М. Луків
Луп. — О. Лупій
Луц. — Д. Луценко
Луч. — В. Лучук

М

Майд. — Т. Майданович
Маланюк — Є. Маланюк
Мал. — А. Малишко
Марф. — М. Марфієвич
Мас. — Т. Масенко
М. В. — Марко Вовчок
Мел. — В. Мелешенко
Мирн. — Панас Мирний
Міхн. — М. Міхновський
Мищ. — Д. Мищенко

М. К. — М. Кропивницький
М. Карп. — М. Карплюк
М. Кр. — М. Крижанівська
М. Кул. — М. Куліш
М. М. — М. Мар'янівський
М. Ол. — М. Олійник
М. П. — М. Подолян
М. Р. — Максим Рильський
М. С. — М. Сингаївський
М. Тк. — М. Ткаченко
Мур. — І. Муратов
Мушк. — Ю. Мушкетик

Н

Нагн. — М. Нагнибіда
Нест. — В. Нестайко
Нех. — І. Нехода
Н. к. — Народний календар
Н.-Л. — І. Нечуй-Левицький
Н. тв. — народна творчість
Н. Ш. — Н. Шутенко

О

О. Б. — О. Богачук
О. Біл. — О. Білецький
О. В. — Олекса Воропай
О. Г. — О. Гордійчук
О. Гол. — О. Головка
О. Д. — О. Доброхольський
О. Дон. — О. Дончик
О. З. — О. Засенко
О. Ів. — О. Іваненко
О. К. — О. Коломієць
Олесь — О. Олесь
О. М. — О. Маковей
О. Міщ. — О. Міщенко
О. О. — О. Олексів
О. П. — О. Пархоменко
Ор. — О. Орач
О. С. — О. Соловей
Ос. — П. Осадчук
О. Св. — О. Свєтов
Осьм. — Т. Осьмачка
О. Ч. — О. Чубачівна

П

Павл. — Д. Павличко
Панч — Петро Панч
П. Б. — П. Бейлін
П. В. — П. Воронько
Пер. — В. Перепелюк

Перв. — Л. Первомайський
Петл. — В. Петльований
Петр. — Ю. Петренко
Письм. — Л. Письменна
Підг. — Марійка Підгірянка
Підм. — В. Підмогильний
Підр. — підручник
Підс. — О. Підсуха
Пл. — С. Плачинда
Позн. — М. Познанська
Пол. — В. Поліщук
Поп. — М. Попович
П. Р. — П. Ребро
Пр. — М. Пригара
П. С. — П. Сингаївський
П. Ск. — П. Скунець
П. Т. — П. Тичина
Пч. — Олена Пчілка

Р

Рахм. — А. Рахманов
Р. Д. — Р. Дурбак
Риб. — Н. Рибак
Р. І. — Р. Іваничук
Р. Л. — Р. Лубківський
Р. С. — Р. Самбук
Р. Т. — Р. Третьяков
Руд. — М. Руденко
Рус. — В. Русанівський
Р. Ф. — Р. Федорів

С

Сав. — П. Савченко
Сам. — В. Самійленко
С. Б. — С. Бердяєв
С. В. — С. Воробкевич
С. Вас. — С. Васильченко
Сверстюк — Є. Сверстюк
Св. — А. Свидницький
Сев. — Т. Севернюк
Сенч. — І. Сенченко
Сим. — В. Симоненко
Синг. — М. Сингаївський
Сир. — М. Сиротюк
Ск. — В. Скуратівський
Скл. — С. Складенко
С. Кр. — С. Крижанівський
Скр. — А. Скрипник
С. Л. — С. Летюк
Сл. — М. Слабошпицький
Слов. — словник

См. — Ю. Смолич
Соб. — В. Собко
Сок. — В. Соколов
С. Ол. — С. Олійник
Сом — М. Сом
Сос. — В. Сосюра
С. П. — С. Пінчук
С. С. — С. Серова
С. Т. — С. Тельнюк
Ст. — М. Стельмах
Стар. — М. Старицький
Стр. — В. Струтинський
Стус — В. Стус
Ст.-Ч. — Д. Старицька-Черня-
хівська
Сух. — В. Сухомлинський

Т

Тал. — Л. Талалай
Тарн. — М. Тарнавський
Тел. — О. Теліга
Тк. — В. Ткаченко
Ткач — М. Ткач
Том. — М. Томенко
Тр. — М. Трублаїні
Т. Ш. — Т. Шевченко
Тют. — Г. Тютюнник

У

Уд. — М. Удовиченко
Уп. — М. Упеник
У. С. — У. Самчук
Ус. — П. Усенко
Уш. — К. Ушинський

Ф

Фальк. — Д. Фальківський
Ф. Г. — Ф. Гальперін
Фещ. — О. Фещак
Філ. — М. Філянський
Фом. — С. Фомін

Фр. — І. Франко
Ф. Т. — Ф. Тишко

Х

Хв. — М. Хвильовий
Хом. — В. Хомченко
Хор. — А. Хорунжий
Хотк. — Г. Хоткенич

Ц

Цюпа — І. Цюпа

Ч

Чер. — Д. Чередниченко
Черн. — М. Чернявський
Чубай — Г. Чубай
Чуб. — Г. Чубач
Чупр. — Г. Чупринка

Ш

Шв. — В. Швець
Шевч. — А. Шевченко
Шиян — А. Шиян
Шок. — А. Шокало
Шп. — С. Шпарівська
Шук. — В. Шукайло

Ю

Ю. Б. — Ю. Бедзик
Ю. М. — Ю. Мартич
Ю. С. — Ю. Сердюк
Ю. Ш. — Ю. Шовкопляс
Ю. Щ. — Ю. Щербак
Ющ. — О. Ющенко
Ю. Я. — Ю. Яновський

Я

Яв. — О. Яворська
Як. — Т. Яковенко
Ян. — М. Яненко
Яр. — С. Ярошинська

Передмова	3
Модуль 1. ВСТУП. ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ	6
Теоретичний блок	8
1.1. Вступ	8
1.1.1. Про походження української мови, її зв'язки з іншими слов'янськими мовами	8
1.1.2. Українська мова — національна мова українського народу. Діалекти української мови	10
1.1.3. Українська літературна мова, умови функціонування її	13
1.1.4. Писемна й усна форми української літературної мови, їх стильові різновиди	15
1.2. Фонетика і фонологія	17
1.2.1. Предмет і завдання фонетики	17
1.2.2. Фонетичне членування потоку мовлення	21
1.2.3. Аспекти вивчення мовних звуків	22
1.2.4. Поділ звуків на голосні й приголосні	25
1.2.5. Склад і класифікація голосних звуків	25
1.2.6. Склад і класифікація приголосних звуків	27
1.2.7. Зміни приголосних у потоці мовлення. Асиміляція приголосних	30
1.2.8. Дисиміляція приголосних	34
1.2.9. Спрощення в групах приголосних	35
1.2.10. Фонетична транскрипція	36
1.2.11. Склад. Закономірності виділення складів в українській мові	38
1.2.12. Наголос	39
1.2.13. Поняття про фонему	40
1.2.14. Фонематична транскрипція	43
1.2.15. Поняття про чергування, його різновиди. чергування в українській літературній мові	43
1.2.16. Найдавніші чергування голосних фонем	44
1.2.17. Чергування [o], [e] з нулем фонемі	45
1.2.18. Чергування [o], [e] з [i]	46
1.2.19. [e], [o] після шиплячих та [й]	47
1.2.20. Чергування приголосних фонем	48
1.2.21. Зміни приголосних при словотворенні, позначення їх на письмі	50
1.3. Орфоепія	52
1.3.1. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови	52

1.3.2. Норми вимови голосних звуків	53
1.3.3. Норми вимови приголосних звуків	53
1.3.4. Вимова звукосполучень приголосних	55
1.3.5. Норми наголошення слів	56
Практичний блок	57
Блок запитань і завдань для самоконтролю	86
Контрольний блок	89
Модуль 2. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ	105
Теоретичний блок	106
2.1. Графіка й орфографія	106
2.1.1. Графіка сучасної української мови	107
2.1.2. Орфографія	113
2.1.3. Принципи українського правопису	115
2.1.4. Позначення м'якості приголосних звуків на письмі. Вживання м'якого знака	118
2.1.5. Апостроф	120
2.1.6. Вимова і правопис префіксів	121
2.1.7. Префікси <i>не-, ні-</i> . Частки <i>не, ні</i>	123
2.1.8. Правопис суфіксів	125
2.1.9. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних на межі частин слова та подовжених м'яких приголосних звуків	128
2.1.10. Велика буква на синтаксичній основі	130
2.1.11. Велика буква на семантичній основі	132
2.1.12. Складні слова	141
2.1.13. Вимова і правопис слів іншомовного походження	149
2.1.14. Правопис прізвищ і географічних назв іншомовного походження	151
2.1.15. Правопис складних географічних назв	151
2.1.16. Перенос слів	155
Практичний блок	156
Блок запитань і завдань для самоконтролю	189
Контрольний блок	192
Модуль 3. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ	210
Теоретичний блок	212
3.1. Лексикологія	212
3.1.1. Предмет і завдання розділу	212
3.1.2. Слово як мовна одиниця	214
3.1.3. Лексичне значення слова	216
3.1.4. Омоніми. Пароніми	219
3.1.5. Синоніми. Евфемізми	221
3.1.6. Антоніми	225
3.1.7. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду походження її	226
3.1.8. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду стилістичного вживання її	238
3.1.9. Зміни у словниковому складі мови. Активна й пасивна лексика	244
3.2. Фразеологія	252
3.2.1. Поняття про фразеологічну одиницю	252
3.2.2. Класифікація фразеологізмів	253
3.2.3. Зміни у формі фразеологізмів	256

3.2.4. Джерела української фразеології	256
3.3. Лексикографія	258
3.3.1. Поняття про лексикографію. Типи словників	258
Практичний блок	269
Блок запитань і завдань для самоконтролю	300
Контрольний блок	302
Модуль 4. МОРФЕМІКА І СЛОВТВІР	324
Теоретичний блок	325
4.1. Морфемна будова слова	326
4.1.1. Слова змінні і незмінні. Основа і закінчення	326
4.1.2. Поняття про морфему. Типи морфем	328
4.1.3. Корінь	329
4.1.4. Префікс	330
4.1.5. Суфікс	332
4.2. Словотвір. Способи словотвору	333
4.2.1. Поняття про словотвір	333
4.2.2. Основні поняття словотвору	334
4.2.3. Способи словотвору	337
Практичний блок	345
Блок запитань і завдань для самоконтролю	357
Контрольний блок	358
Модуль 5. ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ	367
Теоретичний блок	369
5.1. Граматика	369
5.1.1. Предмет граматики	369
5.1.2. Граматичне значення, граматична форма, граматична категорія	370
5.2. Морфологія	373
5.2.1. Частини мови, принципи виділення їх	373
5.2.2. Перехід слів з однієї частини мови в іншу	375
5.3. Іменник	375
5.3.1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції	375
5.3.2. Лексико-граматичні групи іменників	377
5.3.3. Категорія роду	383
5.3.4. Категорія числа	387
5.3.5. Категорія відмінка	389
5.3.6. Відмінювання іменників	392
5.3.7. Невідмінювані іменники	405
5.4. Прикметник	405
5.4.1. Значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції	405
5.4.2. Розряди прикметників за значенням та мовними ознаками	407
5.4.3. Ступені порівняння якісних прикметників	410
5.4.4. Повні (стягнені й нестягнені) та короткі форми якісних прикметників	413
5.4.5. Відмінювання прикметників	414
5.5. Числівник	417
5.5.1. Значення числівника	417
5.5.2. Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками	418

5.5.3. Групи числівників за будовою	421
5.5.4. Відмінювання числівників. Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками	421
5.6. Займенник	425
5.6.1. Значення займенника	425
5.6.2. Поділ займенників за значенням і граматичними ознаками. Співвіднесеність займенників з іншими частинами мови	426
5.6.3. Відмінювання займенників	430
Практичний блок	432
Блок запитань і завдань для самоконтролю	472
Контрольний блок	476
Модуль 6. ДІЄСЛОВО. ПРИСЛІВНИК	503
Теоретичний блок	505
6.1. Дієслово	505
6.1.1. Значення, граматичні ознаки дієслова. Система дієслівних форм	505
6.1.2. Категорія виду	507
6.1.3. Категорія перехідності / неперехідності	509
6.1.4. Категорія стану	510
6.1.5. Категорія способу	512
6.1.6. Категорія часу	514
6.1.7. Категорія особи	518
6.1.8. Дієприкметник	521
6.1.9. Дієприслівник	524
6.2. Прислівник	525
6.2.1. Значення прислівника, його граматичні ознаки	525
6.2.2. Поділ прислівників за значенням	527
6.2.3. Морфологічні типи прислівників	529
Практичний блок	531
Блок запитань і завдань для самоконтролю	550
Контрольний блок	553
Модуль 7. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК	567
Теоретичний блок	568
7.1. Прийменник	568
7.1.1. Походження прийменників, їх склад	573
7.2. Сполучник	574
7.2.1. Поділ сполучників за походженням, складом та способом уживання	574
7.2.2. Синтаксичні функції сполучників	575
7.3. Частка	577
7.4. Вигук	578
Практичний блок	579
Блок запитань і завдань для самоконтролю	590
Контрольний блок	591
Модуль 8. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	603
Теоретичний блок	604
8.1. Предмет синтаксису	604
8.2. Словосполучення	605
8.2.1. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова	608

8.2.2. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами	609
8.2.3. Граматичні зв'язки слів у словосполученні	610
8.3. Речення як основна синтаксична одиниця	611
8.3.1. Типи речень	613
8.3.2. Порядок слів у реченні	616
8.4. Просте двоскладне речення	617
8.4.1. Головні члени речення	617
8.4.1.1. Зв'язок присудка з підметом	623
8.4.2. Другорядні члени речення	625
8.4.2.1. Додаток	625
8.4.2.2. Означення	626
8.4.2.3. Прикладка	627
8.4.2.4. Обставина	629
8.5. Односкладне речення в системі простого речення	630
8.5.1. Типи односкладних речень	630
8.6. Нечленовані речення	634
8.7. Неповні двоскладні й односкладні речення	635
Практичний блок	637
Блок запитань і завдань для самоконтролю	669
Контрольний блок	670
Модуль 9. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ	679
Теоретичний блок	680
9.1. Поняття про просте ускладнене речення	680
9.2. Речення з однорідними членами	681
9.3. Речення з відокремленими членами	685
9.3.1. Відокремлені означення	686
9.3.2. Відокремлені прикладки	687
9.3.3. Відокремлені обставини	688
9.3.4. Відокремлені додатки	690
9.4. Відокремлені уточнювальні члени речення	690
9.5. Речення із звертаннями, вставними і вставленими конструкціями	691
9.5.1. Звертання як синтаксична категорія	691
9.5.2. Вставні слова, словосполучення і речення. Вставлені компоненти	694
Практичний блок	698
Блок запитань і завдань для самоконтролю	718
Контрольний блок	719
Модуль 10. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	731
Теоретичний блок	732
10.1. Складне речення як синтаксична одиниця	732
10.2. Засоби зв'язку частин складного речення	733
10.3. Типи складних речень	735
10.4. Складносурядні речення	736
10.5. Складнопідрядні речення	741
10.5.1. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури	743
10.5.2. Складнопідрядні речення розчленованої структури	745

10.6. Безсполучникові складні речення	753
10.7. Багатокомпонентні складні речення	757
10.7.1. Типи багатокомпонентних складних речень	757
10.7.2. Період	763
10.8. Способи відтворення чужого мовлення	764
10.8.1. Пряма мова	764
10.8.2. Непряма мова	767
10.8.3. Діалог	769
10.8.4. Цитата	769
10.9. Текст і його складники	770
10.9.1. Структурні типи складних синтаксичних цілих	771
Практичний блок	773
Блок запитань і завдань для самоконтролю	799
Контрольний блок	801
<i>Список умовних скорочень</i>	814

Навчальне видання

*Шкурятяна Надія Григорівна
Шевчук Світлана Володимирівна*

Сучасна
українська
літературна
Мова

МОДУЛЬНИЙ
КУРС

НБ ПНУС

730467

*Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено*

Оправа і титул художника *В. О. Гурлева*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Байбородіна, О. Б. Лисицька,
Н. М. Мельник, Н. Г. Потаніна*
Комп'ютерна верстка *Н. П. Довлетукаєвої*

Підп. до друку 12.12.2007. Формат 84 × 108 /32.
Папір офс. № 1. Гарнітура Times New Roman.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 43,26. Обл.-вид. арк. 45,00.
Тираж 14 300 пр. Вид. № 10714. Зам. № 7-1945

Видавництво «Вища школа»,
вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
від 04.12.2000 серія ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених
у видавництві «Вища школа»,
у ЗАТ «ВПІОЛ», вул. Волинська, 60, м. Київ, 03051

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
від 27.12.2001 серія ДК № 752